

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ושבעה ועשרים ושמונה

תשכ"ג—תשכ"ד

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

40	מִמֶּנּוּ בְּגוֹף נֹסֵתֶר	ניסן ברגרין
44	יחיאֵל גדליהו גוּמֵר פֶּרֶץ וְכָל־עֶרְפָּה (ויקרא, כז, כה)	יחיאֵל גדליהו גוּמֵר פֶּרֶץ וְכָל־עֶרְפָּה (ויקרא, כז, כה)
	השווא ומשרתי התביר לפי הנוסח המקורי של	אהרן דותן
189	"דקדוקי הטעמים"	
267	בעיות לשוניות בתרגום שירה קלאסית	שלמה דיקמן
297	אימתי נטבע בעברית הצירוף "שלום על ישראל"?	אבי הורביץ
	ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות	מאָקס ווִינֶרֶיך
318,230,131	של היידיש ושל העברית האשכנזית	
214	הצורה רֶבֶן במקורות עבריים	נפתלי וידר
127	פסח = חמל, חוס	רפאל ניס
314	לקט מלשונות הגאונים שבפי הרמב"ם	מאיר חבצלת
149	האוטומציה בשירות מדע הלשון	פ' די טולינארי
1	הערות בלשניות, ט'	שמואל ייבין
224,79	שוה, שמשמעותו תנועה מהירה	חנוך ילון
224,84	גלגולי כללי השווא שבאותיות הדומות	" "
218	קדמא שאינה קדמא, מתיגה (מעט היסטוריה ומעט ביקורת)	" "
225	מה בין ר' שלמה אלמולי לר' אליהו בחור?	" "
	שואל ליברמן	
34	חרגין, חרמין ותגרין	יחזקאל קוטשר
111	הצלע המורחבת בחרוז האוגריתי והמקראי	שמואל א' ליונשטם
20	עברית וארמית בתלמוד ובמדרש	אליעזר מרגליות
49	מקורות לפעולתו של לוי אלתבאן במחקר הלשון	דן פגיס
96	פרקי תחביר וסימנטיקה עבריים מלפני מאה שנה	מנחם צבי קדרי
	ראה שואל ליברמן	יחזקאל קוטשר
	בשולי המילון המקראי	" "
183	1. אָסֶף; 2. אָפֶר; 3. גִּדּוּד; 4. גִּלְגָּל; 5. מִהֲלָכִים	
58	בעלן - בלען - בהלן פרק בסימנטיקה של עברית ויידיש	מרדכי קוסובר
10	בעקבות לשון אוגרית	צבי רין
	ניתוח מיכאנוגראפי של המורפולוגיה העברית:	יעקב שויכה
354	אפשרויות והישגים	ומאיר שפירא
340,252	גלגולי לשון של העברית הטכנית	נח שפירא (ז"ל)

- 170 הוראות לסידור כרטסת של המילון
קטע מתוך מכילתא דרשב"י – גב"ע צרפתי
עם הקטע -- ז' בן-חיים
מתוך זיכרון דברים משיבת מועצת המערכת של
277 המילון ההיסטורי ביום י"ח בטבת תשכ"ד

הערות

66	עוד על "כתאב אלמצותא"	שרגא אברמסון
384	ל"גלגולי לשון של העברית הסכנית"	עלי איתן
69	למאמרי "הערות לכתאב אלמצותא"	נחמיה אלוני
373	תשובה	אבא בנדויד
293	עוד לעניין הנשר והעיט	זאב בן-חיים
290	הנשר והעיט	מנחם דור
380	נוספות לעניין "כתאב אלמצותא"	אהרן דותן
72	יָפַח – יָפִיחַ	אפרים דרור
179	לתרגום השבעים של "יְתָעַל" (ירמ' נא, ג)	גדעון הנמן
181	לבירור השרשים "תמם" ו"נתך"	י"א זיידמן
70	תוספת שאינה אלא גריעה	חנוך ילון
379	עובדות	" "
182	לתולדות הצורות יָפִיחַ, יָפַח, יָפַח	שמואל א' ליונשטם
295	שָׂאָר	" " "
383	ביטול דגש כפלן בגלל כפל קודם	דניאל לייבל
384	ל"גלגולי לשון של העברית הסכנית"	מאיר מדין
384	ל"גלגולי לשון של העברית הסכנית"	משה שרת

ביקורת וביבליוגרפיה

73	על שיטות הניקוד בעברית, בערבית ובארמית	אירנה גרבל
385	ספרים שנתקבלו באקדמיה	

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ושבעה, חוברת א, תשרי-ניסן תשכ"ג

התוכן:

1	הערות בלשניות, ט	שמואל ייבין
10	בעקבות לשון אוגרית	צבי רין
20	עברית וארמית בתלמוד ובמדרש	אליעזר מרגליות
34	חרגין, חרמין ותגרין	שאל ליברמן ויחזקאל קוטשר
40	מִמְנוֹ בגוף נסתר	ניסן ברגרין
44	וְכָל־עֶרְכָּךְ (ויקרא כו, כה)	יחיאל גדליהו גומפרץ
49	מקורות לפעולתו של לוי אלתבאן במחקר הלשון	דן פגיס
58	בעלן — בלען — בהלן פרק בסימוכין של עברית ויידיש	מרדכי קוסובר

הערות

66	עוד על „כתאב אלמצותא"	שרגא אברמסון
69	למאמרי „הערות לכתאב אלמצותא"	נחמיה אלוני
70	תוספת שאינה אלא גריעה	חנוך ילון
72	יפח — יפִּיחַ	אפרים דרור

ביקורת וביבליוגרפיה

73	שיטות הניקוד בעברית, בערבית ובארמית (לש' מורג)	אירינה גרבל

כתובות הסופרים המשתתפים בתוכרת זו :

- פרופ' שמואל ייבין (אוניברסיטת תל-אביב), רח' אבן עזרא 24, ירושלים
Dr. Svi Rin, Oriental Studies, University of Pennsylvania, Philadelphia 4, Pa., U.S.A.
ד"ר אליעזר מרגליות, רח' ארלוזורוב 20, ירושלים
Prof. S. Lieberman, 3080 Broadway, New York 27, N.Y., U.S.A.
פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים
ניסן ברגרין, בית האחים כהן, רח' יפה נוף 15, ירושלים
ד"ר יחיאל גדליהו גומפרץ, רח' גרסיס, גן רחביה 6, ירושלים
דן פגיס, המחלקה לספרות עברית, האוניברסיטה העברית, ירושלים
Prof. Mordecai Kosover, 82—15 Britton Ave., Elmhurst 73, L.I., N.Y., U.S.A.
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים
ד"ר נחמיה אלוני, רח' המלך גיורג' 41, ירושלים
ד"ר תנוך ילון, רח' יואל 8, ירושלים
אפרים דרור, רח' שלמה המלך 79, תל-אביב
ד"ר אירינה גרבל, רח' אוסישקין 23, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מִצְאָבוּ בְּנוֹ מִשֶּׁה זֶל

האקדמיה ללשון העברית

פרס שמחה זאב ומלכה זאלצמאן

לעידוד חקר הלשון העברית לשנת תשכ"ד

האקדמיה ללשון העברית תזכה בפרס זאלצמאן לשנת תשכ"ד — בסך 3.000 ל"י — את הטוב במחקרים שייכתבו על הנושא:

"היסודות הארמיים בלשון הספרות העברית ממנדלי מוכר ספרים ועד קום המדינה — תולדות וכיוונים".

מחקר, המוגש לפרס, לא יהא פחות משני גיליונות דפוס של 24,000 סימני דפוס בכל גיליון. המחקרים יוגשו בכתב מכונה וב-4 עותקים. על גוף החיבור לא יציין המתבר את שמו, אלא פסוק או מימרה וכיו"ב, ויצרף מעטפה סגורה, ובה הפסוק או המימרה ועל ידם שם המחבר ומענו. כל דבר אחר, העשוי לגלות את שם מחבר המחקר, פוסלו מהתחרות.

המשתתפים בתחרות מתבקשים לשלוח את מחקרם אל:

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 1033, ירושלים

לא יאוחר מיום א' במנחם אב תשכ"ד (1964).

אפשר לקבל את הנוסח המלא של תקנון הפרס מלשכות האקדמיה ללשון העברית בירושלים ובתל-אביב

כ"ד בסיוון תשכ"ג

הערות בלשניות, ט*

לזקן שבחבורה, לפרופ' נחום סלושץ,
לשנת התשעים לימי חייו; כה לחי!

"וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות"
(יש' ב, ח; מיכה ד, ב)

א

רשימה זו לא נועדה לדון ברעיון אחוות העמים המובא במשפט קצר זה, החוזר וגשנה בדבריהם של שניים מן הקדמונים שבנביאי הכתב; ואף לא בשינויי הגרסה הקלים שבין שתי הנוסחאות (חרבותם, בישעיהו; חרבתיהם, במיכה). כוונתה של הרשימה להתחקות על פשטי מובנן של מלות הפסוק, ולבדוק את מקורן ומשמעותן של התקבולות שבין כל אחד מהכלים בכל זוג זוג מאלה הנזכרים בכתוב כפול זה.

ב

ונתחיל מזה שסוברים בו, כי מחזור הוא. מזוג הכלים הראשון בא במקרא המונח חרב¹ על כלי הריגה והכאה, על פי הרוב כדי גרם מוות; אך אין המקרא מבחין בין חרב ארוכה, הקרויה בפינו גם היום חרב, ובלשון חז"ל עפר סף, ובין חרב קצרה, הקרויה בפינו היום פנין². מן הזוג השני מחזור המונח מזמרות, שאינו בא אלא ד' פעמים במקרא, ובכולן בלשון רבים³; אלא שמלשון הכתוב השני, "... וזכרת הזוללים במזמרות ואת הנטישות הסיר התז", מתלבן לחלוטין, כי הכוונה לכלי המיועד לגיזום; זה הנקרא בלעז Winzermesser; serpe; pruning hook⁴.

ג

אך משבאים אנו לדון בבני הזוגות האחרים שבמשפט הנדון. נמצא שהסתום מרובה בהם על המפורש. ונחלקו חכמים בדעותיהם על מובנו של המונח אַת. ומחלוקת זו

* ר' לשוננו כ"ד (תש"ך), עמ' 40 ואילך (רש"י לרשימות הקדומות).

1. על הלשונות השונים הנופלים על השימוש בחיבה חרב וכל הביטויים הכרוכים בשימוש זה ר', דרך-משל, במלנו של א' בן-יהודה, בערך חרב.

2. שניקרו פוגיון, מלאטינית *pugio*; והשווה שופ' ג', ט"ז, ששם הכוונה לפיגיון. ושני הסוגים מצויים בממצא הארכיאולוגי בארץ-ישראל ובשכנותיה (ר' ו מ פ ס י, *Tools and Weapons*, לונדון, 1917, עמ' 27 ואילך ולוחות XXXV-XXXII).

3. יש' ב', ד'; יח, ה'; יואל ב', י'; מיכה ד', ג'.

4. וכלים כאלה נתגלו בממצא הארכיאולוגי בארץ-ישראל ובשכנותיה (ר' פ י ט ר י, כנ"ל, עמ' 7 ואילך ולוחות LIX LVII-LVI).

כבר קיימת בין קדמוני המתרגמים והמפרשים. תה"ש תרגם את המונח את ⁵ *ἀγορα* (ל"ר) דהיינו חודי המתכת של המחרשה; ואילו הוולגאטה ⁶ *ligo*, דהיינו, כלי-עדירה; בפשיטתא מתורגם המונח: סכתא, דהיינו חוד המתכת של המחרשה. כן תרגם גם ת"י: סיכת פדנה, כלומר חוד המחרשה (לצמד הבקר). וכך ביארו בעקבותיהם גם כמה מן המפרשים המסורתיים, כגון, רש"י: "קולטורא בלעז. אולם אחרים פירשוהו על כלי חפירה; כך הרד"ק: "הוא הכלי שחופרין בו";⁷ וכך מצודת ציון: "שם כלי עשויה (כך) לחפור בו... ובדרזיל קרויה מרא (עיר' טז); ואין מרא אלא מעדר (עד היום בערבית העראקית מר)."

משנבוא לבדוק את המובן מבחינה בלשנית, לא נוכל להסתייע בשורש, שגזרה ממנו תיבה זו, שכן שורש כזה אינו ידוע לנו, ואף לא מדומיו בשפות שמיות אחרות, הואיל ואין לו רע בשפות שמיות אחרות.⁸

נראה לו למחבר כי דבר אחד ברור מן הכתובים, שאין המונח יכול להיות מוסב אל חוד המתכת של המחרשה, שאם כך אנו מוצאים כפל לשון בכתובים הנ"ל שם 'שמואל', הואיל ובשני הפסוקים הרצופים נזכרים גם מחרשה וגם את ככלים הטעונים ליטוש, ואין במחרשה כל חלק מתכת אחר לליטוש אלא חוד המתכת. גם מיתר הכתובים, שבהם נזכר המונח את⁹, אין הכרע להגדרת מהותו ותפקידו המדויק.

אחד הקשיים המדומים, שבהם נתקשו מתגנדי הפירוש את – כלי חפירה, הריהי העובדה שהמקרא מזכיר כלי חפירה חקלאי טיפוסי אחר, דהיינו המעדר, אשר נאמר בו: "וכל ההרים אשר במעדר יעדרו".¹⁰

דומני כי דווקא על יסוד הקשי המדומה, הנזכר לאחורונה, עשוי הממצא הארכי-אולוגי בארץ, בתקופות הישראליות, לסייע בפתרון הבעיה. בין הכלים השכיחים במידה יחסית בממצא הנ"ל, ודווקא כלים עשויים ברזל, נחשפו בשכבות השייכות

5- ביטע' ב', ד'; וכן במכה ד', ב'; וביואל ג', י'. במל"ב ו', ה' אין התרגום גורס "את" במובן כלי; ואילו בשמ"א י"ג, כ"כ"א, שונה גרסת תה"ש מגוסס המסורה – המחבר מביע בזה את תודתו לגב' ד"ר מלכה קאסוטו-זלצמן, שהעילה לבדוק את לשונותם של המונחים היווניים.

6- כך בשמ"א י"ג, כ"כ"א; ואולם ביט' ב', ד', ובמכה ד', ג', מתרגמת הוולגאטה את המלה אתים בתיבה הלאטינית *vomeres*, דהיינו חוד המתכת של המחרשה. ביואל ג' י' גרסת הוולגאטה *aratra* (כתרגום "אתים"), אלא שבאותו פסוק תגרסה היא *ligones* (כתרגום "מוזמרות"); והשווה תה"ש.

7- אלא שמצא לנחץ לבאר גם את דברי ת"י והוסיף: "וי"ת סיכת פדניה ר"ל יתד השוורים והוא יתד ברזל"; ומכיוון שהיטיב להבין כי לא ייתכן לתת יתד זו עניין לחוד המתכת של המחרשה (ר') להלן בגוף המאמר, ניסה להסביר את התרגום בדרך משלו: "אולי היה להם יתד שמכניסין בעול שמחברים שני השוורים יחד" וגו'. אולם זוהי דרך תירץ דחוק לסבר באופן אחר את כוונתו האמיתית של ת"י.

8- משנתקל בן-יהודה בתופעות אלה, כפל פירושים והיעדר מקבילות, פתר את העניין בדרך פשרה: "....הוא בכלל כלי לחפור באדמה בברזל מחדד, צר, כמו דקר, וגם חרב המחרשה" (מלון א', ע' 443, עמ' 4);

אך אין בדרך זו משום פיתרון לבעית בירורו המדויק של המונח, אלא רק תאפלה על תוראתו המיוחסת.

9- יש' ב', ד'; מיכה ד', ג'; יואל ד', י'. מצוי עוד כתוב אחד מפורק: "ואת-הברזל נפל אל המים" (מל"ב ו', ה'). יש מפרשים הרואים בתיבת את כמין מלית חיבור, דהיינו שהקורה יחד עם הברזל נפלו למים; מאידך גיסא יש רואים בתיבה זו אותה את שפירושה כלי, שבו נגדמו קורות (במקרה זה זמורות) מן העצים. ואם כך הדבר, הרי בוודאי שאי-אפשר לראות באת חוד המתכת של המחרשה.

10- יש' י', כ"ה.

לתקופות הישראליות שני טיפוסים של כלי חפירה: האחד שלהבו רחב יותר, קצהו האחד מחודד כדי חורפה (לכל רוחב הלהב כולו) וקצהו שממול מקופל כדי צורת טבעת, המשמשת בית-אחיזה, ומורם מעל מישור מותר הלהב, כדי שתיווצר זווית קהה למדיי בין הקת שתינתן בבית-האחיזה ובין הלהב (ר' ציור א', 1). רוחבם של להבים ממין זה מגיע כדי 15–20 ס"מ בקירוב¹¹. מאידך גיסא מצויים להבים דומים לאלה, אבל צרים יותר, שרוחבם אינו מגיע אלא כדי 6–10 ס"מ, כלומר רק כמחצית רוחבם של הראשונים בלבד (ר' ציור א', 2)¹².

לדעת המחבר גדולים הכלים הנוכרים לאחרונה מכדי היחשב לאומלים או מפסלות. ולפיכך יש לראות בשני הסוגים כלי חפירה, והרחב שביניהם הוא הנקרא: מעדר, ואילו הצר יותר: אַת. ודייק הנביא בשימוש המלה מעדר, שכן המדובר בכתוב זה במדרגות ההרים ששטחי חלקותיהן קטנים וצרים מכדי שאפשר יהיה לחרוש בהם, ועל כן יש הכרח לעדור שם כדי לפתוח את הקרקע ולהכשירה לזריעה, או לעבדה בין הגפנים¹³. ולצורך עיבוד כזה חסכוני יותר השימוש בכלי שחורפתו רחבה, ואילו לשם חפירה ושידוד בשדות נרחבים יותר יפה יותר כלי קצַר חורפה.

על יסוד הסבר זה יובן גם דיוקו של הכתוב בחזון שלעתיד לבוא. חרבות, שלהביהן צרים במידה יחסית, אפשר לכתת לשתיים או שלוש מכיתות¹⁴, ולאחר מכן לעבד כל מכיתה כזאת לאת שחורפתו צרה; בשום פנים אין אפשרות להתקן ממכיתות של חרבות מעדרים רחבי להב וחורפה.

ד

משנבוא לדון בווג הכלים השני הנוכר בחזונות ישעיהו ומיכה נתקלים אנו בכל, נשק שמהותו אינה ידועה לנו. בדרך כלל מקובל לבאר חנית ככלי דקירה ארוך, אלא שמהותו המדויקת לא נתבארה כל צורכה עד היום. התיבה חנית באה פעמים רבות במקרא, הן בלשון יחיד, הן בלשון רבים¹⁵. תה"ש אינו עקבי בתרגום המלה הזאת. פעמים שתיבה זו ניתרגמה בלשון *δρεκλον*, דהיינו כלי-נשק (כבדים) בכלל¹⁶; ופעמים בלשון *δρομφαία*, דהיינו חרב בכלל¹⁷, או *μάχαιρα*, דהיינו חרב קצרה

11. ור' דרך-משל, פיסטרי, *Gerar*, לונדון, 1928, לוח XXVI, מס' 3 (מן המאה ה' לפסה"ג); והשוה בארוא, *MAB I*, ציור 135, בע' 378; ועוד רבים.

12. ר' פיסטרי, *Gerar*, לוח XXVI, מע' 6 (המאה ה' לפסה"ג); לאמון ושיפטן, *Megiddo I*, שיקאגו, 1939, לוח 83, 18 (המאות הח'–ה' לפסה"ג); אולגה טאפנל ואחרים, *Lachish III*, לונדון, 1953, כרך הלוחות, לוח 2, 61 [המאה ה' (?) לפסה"ג]. והשוה בארוא, שם שם.

13. השווה הנאמר לפני כן: "...אלף גפן באלף כסף לשמיר ולשית יהיה" (יש' ז', כ"ד), אל "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון לא תבוא שמה יראת שמיר ושית והיה למשלח שור..." (שם שם, כ"ה).

14. אם מדובר בחרבות ארוכות; מן הקצרות (פיגיונים) אפשר להכשיר לפחות מכיתה אחת, שיהיה בה כדי הכנת את.

15. פעם בצורת זכר, בחניתים (דה"ב כ"ה, ט) ופעמים בצורת נקבה, שנתלו לה כינויי הנקף, וחנויותיהם (יש' ב', ד'; מיכה ד', ח'); אולם לשון הכתיב בשמ"א כ"ז, ז' ("וחניתו מעוכה בארץ") מלמדת שנהגה תיבה חנית במקרא בלשון נקבה.

16. כך נחום ג', ג'; חב' ג', י"א; תה"מ, י'; יז' ג', ה'.

17. כגון דה"א י"א, י"א, כ'; מיכה ד', ג'; תה"ל (בתה"ש ל"ד), ג'.

או מין גרון מלחמה¹⁸; פעם אחת במונח *σευρομάστης*, דהיינו כלי-דקירה ארוך שללהבו כנפיים דוקרניות (barbed lance)¹⁹; ועפ"ר בלשון *δόρυ*, דהיינו כלי-דקירה, שעיקרו קת עץ ישרה וארוכה ובראשה להב מתכת לא ארוך ביותר, מה שנקרא בלעז lance, spear, Speer²⁰. מכאן שלא דקדקו המתרגמים במבחר המונח היווני המדויק כבואם למסור את מובנה של התיבה חנית בכתובים הנדונים, אלא סימנו כל כלי זין שהוא, שנראה להם תואם את התיאור. והוא הדין בוולגטא, שכן גם תרגום זה אינו משתמש בכל הכתובים הנתונים במונח לאטיני אחד, אלא פעמים שהוא מתרגם *hasta*²¹, פעמים *lancea*²², ולפרקים *gladius*²³, וקשה למצוא תיאום אפילו בין שימושם של תה"ש והוולגטא. בדרך כלל מתרגם ת"י את תיבת חנית במלה הארמית: מורנית²⁴, שהוא כלי דקירה ארוך (spear בלעז) וגם כלי הטלה (javelin בלעז). הפשיטא נוקטת לשון דומה²⁵ או מתרגמת את התיבה הנדונה במונח רומח²⁶ או ינזב²⁷; כלומר גם כאן לא ניסו המתרגמים לכוון לכלי אחד ויחיד, אלא תרגמו בכל כלי מלחמה שנראה להם לפי התוכן.

מתוך הכתובים שבהם באה תיבת חנית אין להעלות רמזים מיוחדים למהותו של כלי נשק זה, מלבד העובדה כי בא הוא במקביל לחרב במקרים רבים²⁸, הייתה לו כת עץ ארוכה²⁹, והיה חלק עיקרי בצידוד חיל הרגלי³⁰. רק כתוב אחד בלבד יש בו משום העלאת רמז על מהותו של הכלי עצמו, הלא הוא תיאור מעשהו של אבנר בהדיפת התקפתו של עשהאל עליו; ושם נאמר: 'ויכהו אבנר באחוריו החנית אל החמש ותצא החנית מאחוריו'³¹. מכאן אנו למדים, כי במקרה זה אי-אפשר לחשוב את החנית לכלי דקירה (spear בלעז), משום שלכלי זה יש להב ששתי פיותיו חורפות חדות הן ואין ללהבו 'אחורים'; ומאידך גיסא אין להניח כי בביטוי 'אחורי החנית' התכוון הכתוב לקצה כת העץ שממול ללהב, שכן נאמר בהמשך הדברים 'ותצא החנית מאחוריו', דבר בלתי אפשרי מבחינת השימוש בקצה ה'אחורי' של קת העץ. העניין ניתן להתפרש רק אם נניח, כי הכוונה לחרב העקומה (scimitar בלעז), שעיקר להבה מעוקם, מעין השהרון, ומסתיים בחוד; וחורפתה בשפתו החיצונה של הלהב, ואילו שפתו הפנימית עבה וחסרת חורפה (ראה ציור ב'). ולשפה

18. כך באיוב ל"ט, כ"ג; דה"ב כ"ג, ט'; ביש' ב', ד' (בכתוב המקביל במיכה ד', ג', התרגום הוא *ξομφαλα*).

19. במל"ב י"א, י'.

20. בכל שאר הכתובים, שבהם באה תיבת חנית; והם הרוב המכריע.

21. דרך משל בשמו"ב כ"א, י"ט; כ"ג, י"ח.

22. כגון בשמו"א י"ט, ט'.

23. כגון ביש' ב', ד'; מיכה ד', ג'.

24. כך, דרך משל, שמו"א י"ז, ז'; נחום ג', ד'; מיכה ב', ג'; תה"י מ"ו, י'; ינזב, ה'.

25. כגון בשמו"א י"ג, י"ט; כ"ו, כ"ב.

26. כך בדה"ב כ"ג, ט' (כאן בתה"ש: *μάχαιρα*); יש' ב', ד' (כנ"ל); מיכה ד', ג' (כאן בתה"ש: *ξομφαλα*).

ξομφαλα

27. דרך משל בשמו"א י"ז, ז'; שמו"ב ב', כ"ג.

28. השווה כתובים כגון שמו"א י"ג, י"ט; יש' ב', ד'; מיכה ד', ג'.

29. השווה שמו"א י"ז, ז'.

30. השווה, דרך-משל, דה"א י"ב, ל"ג; דה"ב כ"ג, ט'.

31. שמו"ב ב', כ"ג.

זו הפנימית נתכוון הביטוי שבפסוק הנידון "אחורי חנית". אם נניח, ברוח הכתובים שקדמו לפסוק זה, כי לא נתכוון אבנר להרוג את עשהאל, אלא לחבוט בו במכה קשה אשר תשלול ממנו את כושר ההליכה והרדיפה אחריו, הרי יפה עשה שהכהו באחוריו החנית אל החומש³², כלומר לא בחורפה העלולה לפצוע ולגרום מוות. מהלומה "יבשה" כזאת הייתה עשויה לפגוע בשריר שעל כף הירך ולשתק את אפשרות התנועה של עשהאל לזמן מה, או אולי אפילו לגרום שבר העצם, אך לא לפצוע את המוכה פצע כבד שאין לו תקנה; וכך היה אבנר עשוי למנוע מעצמו את ההכרח לפצוע בעשהאל פגיעת מוות בשעת התנועות כפוייה מפני התקפתו. אלא שעשהאל ניסה ככל הנראה להשתמש מפני מכת החנית, ומתוך תנועה זו פגע בו אבנר לא במלוא "אחורי החנית", כאשר התכוון, אלא בחלק העליון של "אחורי החנית" בלבד, כך שחודה נתקע בגופו של עשהאל מאחורי החומש, עבר את חלל הבטן ויצא "מאחוריו" (לצד פני הבטן מלפנים); וכך נפצע עשהאל פצע מוות, נפל תחתיו ומת³³.

ה

לכאורה, עדיין נותר נימוק אחד כנגד זיהוי זה של המונח המקראי חנית עם החרב העקומה, שחורפתה בשפתה החיצונית של עקומת הלהב. חרב כזאת, הנוכרת בתעודות המצריות למן ראשית ימי הממלכה התיכונה³⁴, ידועה בפי המצרים בשם: ח'פֿש³⁵; ולפיכך לא היה להם למצרים כל צורך לשאול מן הכנענית מונח (מקומי) נוסף לציון כלי הנשק הזה. ואם בתעודות מצריות אחדות מצוי המונח חנית, דומה שמרמו הדבר על-כך, כי לא היה זה אותו הכלי עצמו שכבר נודע להם בשם ח'פֿש. אך נראה לו למחבר, כי קשה לחשוב נימוק זה לעיכוב מכריע כנגד הזיהוי המוצע בזה, שכן קיימת לכל הפחות דוגמה מקבילה אחת לחיוך כזה. החרב, כקצרה כארוכה³⁶, הייתה ידועה למצרים בשם סֿפֿי. ת למן הממלכה החדשה³⁷; אעפ"כ שאלו מן הכנענית את המונח חרב, המצוי בתעודות, בצורת חרפ³⁸, שבמצרית

32. המלה חומש עדיין לא נתפרשה פירוש גמור, שאין עמו כל ספק. המפרשים הקדמונים תלו מונח זה במקומה של: "דופן" (דהיינו הצלע) חמישית מקום שמרה וכבד תלויים שם" (בעקבות חז"ל; כך, ד"מ, רש"י ורד"ק). החדשים משווים לשון חמש ללשונות דומות בארמית, בסורית ובחבשית, החלים על החלקים הרכים של הבטן. ת"י תרגם: "בסתר ירכיה" (כלומר בצד ירכו או בשפתה); ונראה לי כי יפה כיוון, שכן מכה חזקה במקום זה עשויה לפגוע בשריר העליון של הרגל ולהפסיק את כושר ההליכה (או הריצה) של האיש. ולמובן זה

יש להשוות את הערבית: خنث, בעל ירכים דקות.

33. השווה שמ"ב ב', כ"ג.

34. ר' א' ארמן - ה' גראפוב, *Wörterbuch der ägyptischen Sprache* כרך ג',

בערך: ח'פֿש.

35. על אפשרות לכרוך מונח זה בשורש שמי ר' מש"כ המחבר במאמרו ברבעון בית מקרא, שנה ז', חוב'

ט"ז (ד), אדר תשכ"ג, ע' 36.

36. ר' לעיל, ע' 1.

37. ר' א' ארמן-ה' גראפוב, *Ägyptisches Handwörterbuch*, בערכו; הפועל סֿפֿת,

שחט, גור, כבר נמצא בתעודות של הממלכה העתיקה.

38. ר' א' ארמן-ה' גראפוב, כנ"ל (בהע' 34), בערכו: חרפ.

הרעמססית. ולא זו בלבד, אלא שלעתים קרובות דומה עליו כי הצטעצעו הסופרים המצרים בלמדנותם כביכול, והכניסו לכתובות ולתעודות אחרות מלים כנעניות ללא צורך, רק כדי להפגין את ידיעותיהם המופלגות.

קשה יותר להסמיך את ההשערה המוצעת לעיל בדבר פירושו המדויק של המונח חנית אל המובן המשתמע משלוש התעודות המצריות, שבהן באה התיבה. המלה חנית (חניית, בצורת הרבים) נזכרת פעמיים בספר הזיכרונות של תחותימס הג' (1436–1490 לפסה"ג). פעם אחת במניין המשאת אשר נשאה רתנו במסע הייג של פרעה תחותימס הג' (בשנתו הליג, דהיינו 1453 לפסה"ג); ושם נאמר: "... ברונה: חניתות, צינות, קשתות, כל כלי נשק לקרב...³⁹. הסימן המגדיר הבא בסוף התיבה המצרית מתאר כלי ארוך למדיי, שבקצהו להב מחודד בעל שתי כנפות מחודדות, מופנה כלפי מטה (ר' ציור ג'). ועוד פעם במניין משאתה של רתנו בשנת המא של פרעה זה (דהיינו 1450 לפסה"ג); שם נאמר: "... ברונה: [|||||]⁴⁰, חרבות מעוקמות (ח'פ.ש.⁴¹) של י[א=קח]⁴²; ברונה: חניתות (חניית, בצורת רבים)...⁴³. הסימן המגדיר במקרה זה אף הוא כלי ארוך קת, שראשו מופנה כלפי מעלה, ובקצהו העליון להב מעוק (רומבואידי). ואילו בקצהו התחתון לולאת חבל(?) ארוכה, כעין אלה המשמשות לולאות זריקה בכלי הטלה למרחקים מסוימים⁴⁴ (ר' ציור ד').

מشتי המובאות אנו למדים כי לכלי זה היה להב עשוי ברונה (קשה להניח כי כולו היה עשוי מתכת, שכן במקרה זה עלול הלה להיות כבד מדיי), ולפחות מן המובאה השנייה משתמע שהיה כלי הטלה (לפי הסימן המגדיר); ולא עוד אלא שהוא בא שם בנוסף על חרבות עקומות (או במקביל להן אבל הסימנים המגדירים שונים). ובלא ספק השתמשו הסופרים, שרשמו את פרטי המשאת, במונח שבו קראו הכנענים לכלי, אם לא נמצא להם מונח מצרי מדויק לסימון הכלים הנדונים.

לאור כל מה שנאמר לעיל, ייתכן שיש לקבוע כי בסופו של דבר אולי לא שנו מתרגמי תרגום השבעים, כאשר תרגמו את תיבת חנית במונחים שונים ביוונית. אפשר שהייתה בידם מסורת עברית מהימנת, שאין חנית אלא מונח קיבוצי למכלול כלי נשק של חיל הרגלים (כולל כלי הלימה, כלי חיתוך ודקירה וכלי הטלה כבדים), וכתובים שונים נתכוונו לסוגים שונים של מכלול כלי הנשק האלה⁴⁵.

39- ר' קורט ה' זיתי, *Urkunden des ägyptischen Altertums*, IV, לייפציג, 1907, ע' 719, ש' 1.

40- כאן מצוי מחק בכתובת (כדי אורך של 35 ס"מ), שהציע זיתי להשלימו (לפי שיירי סימנים): "שריונות קרב".

41- ר' לעיל, ע' 3.

42- מונח זה אינו מבורר כל צרכו, אך ייתכן שאינו אלא כתיב שונה למונח אקח, שפירושו גרזן קרב; ויהיה אז פירושו של מונח מורכב זה: חרבות מעוקמות (ח'פ.ש. 1) המשמשות להלימה, ממש כמו גרזני קרב.

43- ר' ק"ה זיתי, כנ"ל (בהע' 39), ע' 727, ש' 1; לאחר תיבה זו מצוי שוב מחק בכתובת (כדי 3-60 מ' באורך).

44- התעודה השלישית, שבה מצוי מונח זה, פאפירוס לידן (353, 2), לא נמצא למחבר כאן; אך כיוון שפאפירוס זה הוא אוסף כתבי קסמים מימי הממלכה החדשה, אין להניח שהייה בו משום חומר לבירור המהות של המונח הנדון.

45- מן הראוי שיקבל על עצמו חוקר הבלשנות הקלאסית לבדוק את המונחים הבאים בתה"ש לתרגום המלה חנית בהתאם לממצאים הארכיאולוגיים היווניים, וינסה להעלות לפי זה חומר נוסף לבירור ההשערה שהובעה בזה.

אם נקבל סברה זו, נמצאנו למדים מדוע דווקא מן החנינות אפשר להתקין מומרות. סוג החניתי, הנזכר בכתובים הנדונים בספרי ישעיהו ומיכה, שלהבו מעוקם כעין השהרון מלכתחילה, יפה היה להיהפך למומרה, שאף להבה מעוקם; ואילו הפיכת החורפה משפתו החיצונה של הלהב לשפתו הפנימית הייתה ניתנת להתבצע מתוך חימום המתכת וריקועה מחדש בפטישים על הסדן.

1

בהודמנות זו מן הנאות לדון אף בנבואה ההפוכה אשר בפי יואל: "כתו אתיכם לחרבות ומזמרותיכם לרמחים"⁴⁶. והנה המחצית הראשונה של המשפט זה תואמת בדיוק את הכתובים הנדונים לעיל. כשם שישעיהו ומיכה מתנבאים לשלום נכסף באחרית הימים, שעה שלא יהיה צורך עוד בכלי נשק ואפשר יהיה לעשות מן החרבות אתים לעבודה חקלאית, כך קורא יואל להפוך את האתים לחרבות לצרכי ההתנגשות הצפויה בחונו. ואילו במחציתו השנייה של המשפט הנדון בזה אמנם מובע אותו הרעיון שיש להשתמש בכלי מלאכת השלום החקלאית להכנת כלי נשק למלחמה, אך אין הדברים מובעים בביטוי המקביל לכל פרטיו לביטויים שבאו בחזונות השלום שלעיל; שכן המזמרות אינן משמשות "חומר גלם" כביכול להכנת חניתות, אלא להכנת רמחים. אם נדון לפי הסברה שהועלתה לעיל, יש לראות אף ברומח כלי נשק שלהבו מעוקם מעין השהרון. המונח רומח בא בחמישה עשר כתובים⁴⁷. אולם מתוכם אין ללמוד דבר על מהותו של הכלי, אלא דבר זה שהיה כלי נשק עיקרי בחימושן של יחידות מסוימות בצבא ישראל בימי המלוכה⁴⁸, ואף שימש בימי בית שני (עזרא ונחמיה)⁴⁹. המונח מצוי אף בערבית, בסורית ובחבשית, וכן שאול הוא במצרית בסידוס אותיות: מ ר ח⁵⁰. דומה כי לפי שורשו כרוך הוא בהוראת ריצה, דהיה⁵¹. אולי יתיר להעלות סברה מתוך הנתונים שנדונו לעיל, כי אף זה כלי נשק שלהבו מעוקם, אלא שחורפתו בשפתו הפנימית של הלהב המעוקם, והוא משמש בעיקר להטלה לפי העיקרון של מטה ההטלה (throwing-stick בלע"ז), הבומרנג. רק לפני זמן לא רב נתגלו כמה להבי ברונזה של כלי נשק כזה בין אוצר כלי נשק וכלי מלאכה (בתוך בור מבודד בשדה; ר' ציור ה'). אמנם כלים אלה שייכים לראשית האלף ה' לפסה"ג (לכל המאוחר), אך מכאן אין ללמוד שכדוגמתם לא היו רווחים אף בתקופה הישראלית.

46. יואל ד', י'. 47. ר' כל קונקורדנציה למקרא, בערכו.

48. השווה, דרך-משל, דה"א י"ב, ח"י, כ"ד; דה"ב י"א, י"ב; י"ד, ז'; כ"ו, י"ד. 49. כגון נחמ' ד', ז'.

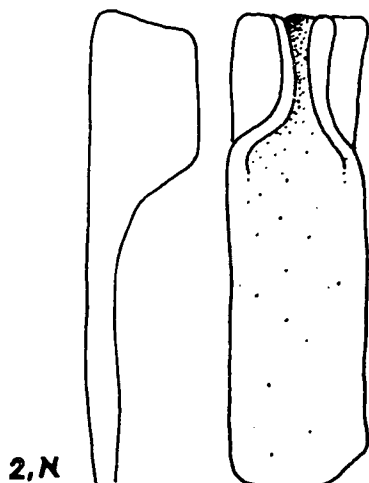
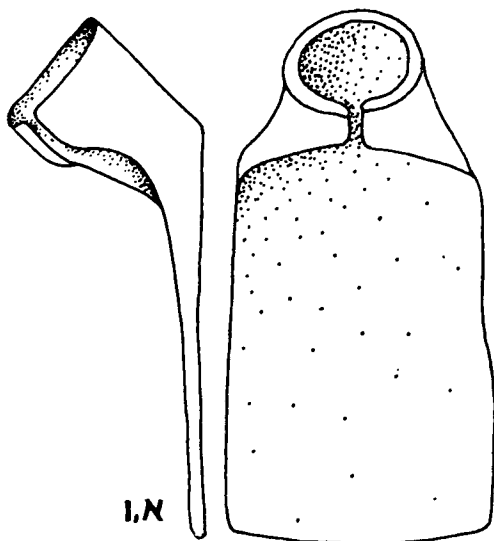
50. המונח בא בשתי תעודות: מגילת אנסטאזי IV (1, 17): "...חרבות, רמחים, סיפפים"; ובמגילת קולר

(5, 1): "שמונים החץ באשפה, החמית (כלי נשק שמהותו לא נתבררה, אבל הוא שייך לצידו של חיל

הרב), הרומח, החרב, הסיף..." הסימן המגדיר בשני המקרים (GARDINER, N34) אינו אלא מטיל מתכת, להורות

כי כלי נשק זה עשוי מתכת (לפחות להב), אך אפשר שצורתו מרמות על להב מעוקם (f).

51. השווה הערתו של א"ו ל"ן במילוננו, בערך ר"מ.

תוספת

לאחר שנסתיימה כתיבת המאמר, נודמן לו למחבר לחזור ולעיין (לרגל מחקר אחר) בתבליטו של שישק, המנציח את ניצחונו על ישראל. בידי שתיים מן הדמויות המציינות את המנוצחים (ר' *Karnak III*, *Reliefs and Inscriptions from Karnak III*, OIP 1954, לוחות 3-5) נמצא 'רומח' כזה. לאור עובדה זו יש להודיע חשיבות גדולה לכך, כי הרמחים והציגות נזכרים כנושק האחד והיחיד של צבא יהודה בימי רחבעם (ממש בימיו של שישק) ואסא (ומן קצר לאחר מכן; ר' לעיל, הע' 48).

הסברים ללוח הציורים

ציור א', 1: מעדר ברזל מחפירות תל רועים (תל ג'מח)
(לפי 3, W.M.F. Petrie, Gerar, pl. XXVI)

ציור א', 2: אֶת ברזל מחפירות תל רועים (תל ג'מח)
(לפי 6, W.M.F. Petrie, Gerar, pl. XXVI)

ציור ב': סימן מגדיר של המלה חניי. ת. בכתובת של תחתימס השלישי
(לפי K.H. Sethe, Urkunden des ägyptischen Altertums)
כרך IV, ע' 719, ש' 1)

ציור ג': סימן מגדיר של המלה חניי. ת. בכתובת של תחתימס השלישי
(לפי K.H. Sethe, Urkunden des ägyptischen Altertums)
כרך IV, ע' 727, ש' 1)

ציור ד': חרב עקומה (ח'פֿש)
(לפי 194, W.M.F. Petrie, Tools and Weapons, pl. XXVII)

ציור ה': כליון מאוצר, שנתגלה בבור בשדות כפר מונש
(ברשותם האדיבה של ד"ר א' בירן, מנהל אגף העתיקות ותגב' רות הסטרין ומרים תדמור, המטפלות בעיבוד החומר הזה ובפרסומו).

שים לב: יש להפוך את חתך הלהב שבציור ד': חורו לשמאל וצדו הקהה לימין, שכן חורפת כליהנשק הזה בצד פנים של להבו העקום (ולא בצד חוץ).

בעקבות לשון אוגרית

רשימה זו היא לקט השוואות והקבלות בין לשון אוגרית ללשון המקרא מתוך מחקר מקיף בשם "עלילות האלים"¹.

בלקט זה הובאו רק אותן הערות, שיש בהן משום הצעת פירוש חדש למלים ולצירופי-מלים אוגריתיים ומקראיים, או שיש בהן תוספת ראייה לפירושים, שכבר הוצעו על-ידי אחרים².

אחרי כל מלה או צירוף-מלים, שהם נושא להערה, יבוא בסוגריים המספר הסידורי של המלה בגלוסר של כ"ה גורדון³, ואחרי המובאה הרחבה יותר יבוא בסוגריים מראה-מקום לכתבי אוגרית לפי סימונו של החוקר הנ"ל⁴.

א. משמעים ותצורות

חֲטָת (623) = חצת⁵, חצית, תצליח, וכך משמעו של חֲטָת = הצלחה, מזל. והמלה בהקשרה: עַמַּעַלְמַ חֲטָת (42:IV:51; ענת:V:39) = עם (= ל-, וראה להלן) עולם חייית, חצית (= תחיה ותצליח)⁶. נראה, כי בשורש המקראי 'חצה' נתמזגו שרשים קדם-שמיים אחדים: חָצִי (השוה חֲצַת(?), לוח:10:1); חָצִי — לשון חצייה וחלוקה; חֲטָ — לשון הצלחה ומזל. מסתבר אפוא, כי שרדו במקרא אף שרידי שורש אחרון זה: "אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם" (תהלים נה, כד), כלומר לא יצלחו ימיהם. ואולי אף "בַּח צִי יָמִיו יַעֲזֹבֵנו" (ירמיה יז, יא) משמעו בהצלחת ימיו, בשיא הצלחתו יעזבנו עושרו⁷.

וּפְעַר (1562) = ויקרא: וּפְעַר שְׁמַתְהֶם (11:68) = ויפער (= ויקרא) שמותיהם. אף במקרא 'פער' משמעו גם קרא, ולא רק פתח (פה), והשווה: "פַּעַר עֲלֵי בַפִּיהֶם" (איוב טז, י) שכאן אין משמעו פתחו את הפה, כמו "ופערה פיה" (ישעיה ה, יד) = את פיה, כי אם קראו עלי בפיהם.

1. מחקר לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" מטעם המחלקה למדעי המזרח ולמודי היהדות במכללת ברנדייס בעיר וולתאם אשר במדינת מסצ'וסטס בברית המדינות, בראשותם של הפרופסורים כורש גורדון ונחום גלאצר. המחקר נכתב בשנות 1956—1958.

2. אני מודה בזה לעמיתי ד"ר ש"א ליונשטם מירושלים, שקרא את כתב-היד של הלקט הזה והעיר הערות חשובות לתיקונו.

3. C. H. Gordon, Ugaritic Manual, Rome, 1955, גלוסר, עמודים 230—341.

4. ראה כנ"ל, עמודים 124—190.

5. אשר לחילופי עיצורים וגלגוליםם בלשונות שם השונות, ראה שם, הלוח הפוניטי, עמוד 26.

6. ראה ח"א בינזברג, כתבי אוגרית, ירושלים תרצ"ו, עמוד 30.

7. על שוויון חץ = מזל עיין מאמרו של שמואל עברי, JAOS 81, מרס 1961, עמוד 27.

ירֶחֶם⁸ = יונעם, יושר: שבעד ירֶחֶם על עד (12:52) = שבע ידות יורחם (= יונעם) על עוד (= נבל), וכך נֶחֶם = הנעם קול, והשווה במקרא: "א ר ח מך ה" (תהלים יח, ב) = אומרך ה', אשירה לך ה'. ואשר ל"רחם" או "זמר" ביחס הישר, ללא ל' השימוש, השווה: "אומרך בלאמים" (תהלים נז, י); "זמרה אלהינו" (שם קמז, א); וכן "זמרו אלהים זמרו, זמרו למלכנו זמרו" (שם מז, ז)⁹.

יִתְכַח (2022), לפי העניין – יתייחם: יתכח ויאֲחֹד בקרב[ה...], [ת]תכח ותאֲחֹד באֲשַׁכָּה (2:132) = ישכח (= יתייחם) ויאחז בקרבה (בפוחה), תשכח (תתייחם) ותאחז באשכיהו. כי כן אפשר לראות בשירת הזונה, "קחי כגור, סבי עיר, זונה נשכח ה, היטיבי נגן, הרבי שיר למען תזכרי" (ישעיה כג, טז), משחק מלים חריף, ובו 'נשכחה' משמעה אף מיוחמת, ו'תזכרי' משמעה אף תישגלי (מלשון 'זכר', איבר הזכרות).

כַּחַת (902) = כס, כמתברר לפי ההקבלה: גרש ימ לכסָּאָה – נהר לכַּחַת דרכתה (12:68 – 13) = גרש (את האל)ים מכיסאָהוּ, (את האל)נהר מכס דרכו (= שלטונו); וכך ka-ah-su בגלוסר תל-עמרנה¹⁰. ואם כך, שמא יש משחק מלים חריף אף ב"נשיא יושב אל (= על) כ ח ש" (בן-סירא העברי מא, כב), שבו "כחש" משמעו גם שקר ומעל, כמקביליו בפסוקים הבאים, גם כס מלוכה.

תִּבְרַנּוּ (2003): כְּאֶמֶר בַּפָּה – כִּלְלָא בְּתִבְרַנּוּ קִנָּה (18:51: VIII – 20) = כאמר (= כגדי) בפיהו, כטלה בשבר (= כפער) קנחו. תִּבְרַנּוּ משמעו אפוא – לפי התקבולת – פער גרונו, לוע. השווה גם شَبْرَة = חלל, פתח. נראה כי משורש תִּבְרַנּוּ גזור אף 'שבר' במשמעות אכל, כגון: "לא אכל האריה את הנבלה ולא ש ב ר את החמור" (מלכים א' יג, כח), וכן 'המשביר' וכדומה. בדומה לכך אף הפועל לעע, "רשתו ו לעו" (עובדיה, טז) גזור משם האבר.

מִמַּעַ (1123) פרשוהו¹¹ על סמך הערבית ماع = נוזל, זוב, ומכאן 'ממע' = נוזל, דם. אך נראה, שאין להרחיק אל הערבית, שכן קשה לנתק צורה זו מן היסוד מע, מעי, בתחילית מ' התצורה, וכך תהי התמונה שלמה על דרך ההפלה: ברכמ תע[לל] בדם דמר – חלקמ בממ[ע] מהרמ (ענת: II: 13–15) = ברכיים תעולל בדמי זמירים^{11*} – חלקים במעי מהירים. אשר לחלקים, שהם צווארים,

8. מלה זו נשמטה בטעות מן הגלוסר, אך בתרגומו Ugaritic Literature Roma, 1949, p. 59

מתרגמה גורדון recited. כמו כן היא נזכרת בקונקורדנציה לכתבי אוגרית מאת G. D. Young.

9. לפסוקים אחרונים אלה הפנה את תשומת לבי עמיתי הפרופ' משה גרינברג.

10. ראה בגלוסר בערכו.

11. זיננר, ידיעות החברה לחקר א"י, תשי"ג, עמ' 61–62.

11א. זמיר – כך העתקתי דמר, שעיקר הוראתו כוח ועוז, והשווה "עזי וזמרת יה" (שמות טו, ב),

וראה באנציקלופדיה המקראית בערכו. מהקבלת השמות דמר || מהרמ = מהירים ברי, שאף דמר (ברביבי

פנימיז) הם סוגי לוחמים עזים. זמיר (או זמר) גזור אפוא מן דמר (עוז), כשם ש'חילל' גזור מן 'חיל' (= עוז)!

תעלל = תעולל = תכניס, תטבול, והשווה 'ועללתי בספר קרני' (איוב טז, טו).

השווה חלק, וכן "חלקת צואריו" (בראשית כז, טז). כאן אמנם אפשר להצביע על מקום אחר, שאין ההקשר מתיישב בו עם המשמעות ממע = מעיים, כגון: אֲשֶׁהֲלַכְ שבתך דממ – שבת דקנכ ממעמ (ענת טבלה VI, לוח 11:V) = אוליך שיכתך בדם – שיכת זקנך במעיים⁽¹⁾. אולם על כך אפשר להשיב, כי נראה, שבמקורם אין מעיים צינורות העיכול דווקא, אלא נוזלי הגוף למיניהם, כמסתבר גם ממקומות שונים במקרא: "ויכהו בה אל החמש וישפך מעיו ארצה" (שמואל ב כ, י). כך מדובר כאן על שפיכת מעיים, והרי אם מעיים הם צינורות העיכול, קשה ליחס להם את סגולת ההישפכות. ועוד גם זאת: אם אמנם חומש הוא הצלע החמישית, כפירוש הקדמונים, הרי ודאי וודאי, שמשם אין המעיים, צינורות העיכול, יכולים להשפך. איוב אומר "מעי רתחו" (שם ל, כז) – וגם רתיחה היא מתכונתם של נוזלים. בישעיה מח, יט מקבילה 'מעין' ל'זרעך', ששניהם נוזלים. וכן כל הביטויים מסוג "אשר יצא ממעי", "אשר יצא ממעיך" יש להבינם כפשוטם: אשר יצא מנוזליך = מזרעך.

רבתמ (1737) = [זהב] סגור: כת אל דת רבתמ – כת אל נבת בכסף, שמרחת בדם חרצ (31:51–32) = פָּנַת (כנה), כן, בסיס¹² אל זו רבות (= סגור בצרוף מ' הטעם) נבת (= קישט ראה גלוסר – ומסתבר, כי מכאן השם נבות), בכסף, מרח בדם חרוץ (= זהב). מסתבר כי 'רבתמ' אינו מלשון רבבות¹³, אשר קשה ליישבה כאן, כי אם מלשון רִבְּת (= סגור¹⁴, שהרי מדובר כאן בכסף ובוזהב, והשווה "זהב סגור" (מלכים א' ו, כ). ושימוש מקוצר כזה של התואר בלבד במקום שם העצם עם תוארו מצוי הרבה, כגון: "והוא חגור חדשה" (שמואל ב' כא, טז) = חרב חדשה או נשק עשוי מן המתכת החדשה (הברזל), וכיו"ב רבים.

אֲשֶׁדֶכ (273) = רגליך: עמי פענכ תלסמנ – עמי תותח אֲשֶׁדֶכ (ענת: III: 16–17) = עמי פעמיך תרוצנה, עמי תחושנה אשדיך (= רגליך), שכאן מקביל אשד ל'פענ (= פעם = רגל¹⁵). למובן זה של 'אשד' והשוה "אשדות הפסגה" (יהושע יב, ג) שמשמעו לפי זה: מרגלות הפסגה.

ספרנה (1354): הן בפי ספרנהמ – בשפתי מנתהמ (45:77–47) = הנה בפי ספרם, בשפתי מנתם (= מניינם). ולמלה ספר במובן מניין, מפקד, השווה: "אחרי הספר אשר ספר דויד" (דברי הימים ב' ב, טז).

נַחַת (1236): גרשה לכסא מלכה – לנחת לכתת דרכתה (ענת: IV: 47) = גרשוהו מכסא מלכותו, מנחת, מכס דרכהו (= שלטונו). נחת = שלטון, כוח, השווה

12. אולברייט, BASOR 91, עמ' 40.

13. גינובר, כנ"ל עמ' 20; ג. ר. דרייבר, Canaanite Myths, Edinburgh, 1956, עמ' 93.

14. ראה, למשל, במלון Hava בערכו.

15. ליונשטם-בלאו, "אוצר", ערך אשד.

ht במצרית¹⁶ וכן "נחת זרועו" (ישעיה ל ל) שמשמעו כוח זרועו, ולא דוקה נפילת זרועו, נחיתת זרועו, כמקובל בפרושים ובמילונים.
 דלל (478) = דליל = שליח: דלל אל אלאכ לבנ אלמ מת – עודד לידד אל עזר (47–44: VII: 51) = דליל (=שליח) אל (=לו, ר' להלן) אלאך (אשלח) לבן אלים מות, עודד (שליח) לידד אל עזר (= גיבור). 'דליל' גזור מן 'דל' = הדרך, הובל¹⁷, וכך דליל = מדריך, מוביל, והשווה: 'דלו עיני למרום' (ישעיה לח, יד) = גשלו למרום. השווה גם שמות פרטיים, שמשמעם שליחות: דלילה, דלהי (= שליח אלו!), מלאכי, דליה, עודד הנביא, וכן עדו החווה, ואכן 'עודד' מקביל כאן ל'דליל'. אשר ל'עזר' = גיבור, השווה "עזרי המלחמה" (דברי הימים, א' יב, א).

ואג (174) = והריע: כ ל צחק בעל עמ אחי – ואג הד עמ אריי (23–22:I: 67) = כילו צחק בעל עם אחי, ואנה הדד עם שארי. כשם ששם-העצם 'און' מורה הן על כוח – "כחו במתניו ואונו בשרירי בטנו" (איוב מ, טז) – הן על חולשה וצער – "בן אוני" (בראשית לה, יח) – כך נראה שאף הפועל 'אני' – 'אנה' חורה הן על השמעת קול נהי – 'ואנו הדיגים' (ישעיה יט, ח) – הן על השמעת קול שמחה, במקביל לצחק, כפי שהוא מופיע כאן. ועל קוטביות כזאת במשמעות, השכיחה בערבית, השווה למשל את הפועל 'לאי' – 'לאה', שמשמעו הן חולשה ועייפות, "נלאיתי נשוא" (ישעיה א, יד) וכיו"ב, לעומת השמות הפרטיים 'לאה' (= חזקה, עזה!), אלאיני (כינויו של בעל בכתבי אוגרית), הגזור אף הוא משרש זה בצירוף ין התצורה וא' היתרון (אלאטיב), ע"ד קהת-אקהת, גור-אגור, حمد – احمد.

מסרר (1358) = 'מסתריים', קרבים, וכן סר = סוד, לב, פנים, והמ' – מ' התצורה. ובהקשר: קח מסרר עצר דבח (כרת 70) = קח מסתרי (קרבי) צפור זבח; ופקודה זו היא חלק משררה ארוכה של הוראות להעלאת קרבנות שונים. מסתר, סתר גזורים אף הם כנראה מן סרר, והת' המשולבת בהם היא ת' בניין אתפעל, המופיע כשורש משני כמו שתן מן שין וכיו"ב.

תקתנצנ (1700): תקתנצנ תלדנ שחר ושלמ (51:52) = תקנצנה, תקצנה (תבאנה קץ להריין) ותלדנה את שחר ושלם. ולפנינו בניין אתפעל מן קנץ = הבא קץ, כמו "קנצי למלים" (איוב יח, ב), וכן בא עד סוף דבר, "מי קינץ קדושחך" (פיוט ליר"כ, "מי אדיר").

תעתד (1459): תעתד תכל (5:III: 67) = תעתד (=תבוז), תכלה. ומסתבר, כי לפנינו אפתעל מן עוד = שלל, בזו, והשווה: "בבקר יאכל עד ולערב יחלק שלל" (בראשית מט, כז ועוד) וכן عدي = שנא, איב, וסמיכותה אל תכל = תכלה, מאוששת הנחה זו. ואם כך, הרי זה שורש שבמקרא שרד ממנו רק שם עצם, 'עד', ולא הפועל, כגון קול, בית (השווה قال, באת) וכיו"ב.

אֶתְדָב (44): **בַּת מֶלֶךְ אֶתְדָב** (כרת 8) = בית (ה)מֶלֶךְ אֶדָב (= דאב). יש מפרשים (ר' גלוסר), כי לפנינו אפתעל מן 'אבד', בשיכול אותיות. אך מסתבר גם אפתעל מן אֶדָב (אחי דאב) בהבלעת א' אחת: אֶתְדָב < אֶתְדָב בשל סמיכות שתי האל"פין, כמו אֶמֶר תחת אֶמֶר. וא' תחילית תיפול לעתים אפילו אינה סמוכה אל א' אחרת, כגון "ותורני" (שמואל ב' כב, מ) תחת ותאֶזְרֵנִי וכיו"ב רבים.

גה (380): **תִּשְׁאַגְה וְתִצַּח** (15:129) = תשא קולה ותצווח (= ותקרא). לפנינו מלה חד-עיצורית, ג, כמו פ (= פה), ד (= יד), ז (= זה) וכדומה, בצירוף סיומת כינוי הקניין -ה, ומשמעה קול. ג מופיעה גם בצירוף גמ' גם, בסיומת תואר הפועל -ם, ע"ד חֲנָם, יִרְקָם וכד', ואז משמעה "בקול רם". מסתבר, שמכאן אף "גמגם" בל"ח. השווה גם 'גוהא' = רעש (ברכ' נט ע"א). כן יש לציין, כי מלים רבות המציינות הפקת קול כלשהו, יש בהן היסוד ג או גה (בהא פנימית, ור' להלן): גהץ = עלץ; "גהץ אברהם ושמו" (בר"ר לט, י); "בגיל וגהץ" (פיוט יו"כ, "כי אדוקי אש"); וכן גהק, גהר = הבל פה, גהר = קול גדול¹⁷. יש להביא בחשבון את הקרבה היתירה בין העיצורים ק' וג', שהראשון שבהם הוא בן-זוגו האי-קולי של האחרון. ואכן יש ויש חילופי שני אלה הן באוגרית הן במקרא: תִּאֲקַת (כרת 223) לעומת תִּאֲגַת (שם, 120), שמקבילם המקראי של השניים הוא 'שאגה'. "ויציקר" (שמואל ב' טו, כד) = ויציגו; "ויציקום" (יהושע ז, כג) = ויציגום. וכך בבן-סירא העברי: "חוק" (שם מג, יד) = חוג¹⁸. ואם כך נראה, שכאן הפתרון לאחת הסתומות שבמקרא "בכל הארץ יצא קן ס, בקצה תבל מליהם" (תהלים יט, ה). כל המפרשים מפרשים 'קום' בדוחק, זה בכה וזה בכה. אך מאחר שכל הקטע מדבר על דיבור והבעה (מספרים, 'מגיד', 'יביע', 'יחזה', 'אמר', 'קולם'), ואף 'קום' מקביל ממש ל'מליהם', נראה, שיש לחבר 'קו' אל 'ג' האוגריתית, שמשמעו קול. את הו' יש לבאר כו' הפנימית אשר ב'צוח' לעומת 'צח' האוגריתית¹⁹.

מֶאֶד (1051): **מֶאֶד תִּמְתַּחֲצֵנ** (ענת: II:23) = מאוד תמחץ, והצורה – אפתעל בצרוף ג' הנחץ המצוי ב"תקראנה" (שמות א, י), "תשלחנה" (שופטים ה, כו). הקדמת תה"פ 'מאד' לפועל מצויה אף ב"מ א ד מ א ד הוה שפל רוח" (אבות ד, ד); "מ א ד מ א ד השפל גאוה" (בן סירא העברי ז, יז) וכיו"ב. יש ש'מאד' משמש אף תואר השם ומוצג לפניו: **מֶאֶד כֶּסֶף** (77:V:51) = מאוד כסף, כסף רב, והשווה במקרא "הרבו עלי מ א ד מהר ומתן" (בראשית לד, יב) = מוהר ומתן רב, שכאן 'מאד' נמשך אל 'מהר', ולא אל 'הרבו'. כן מצויה הצורה 'מאד', שהיא, כנראה, ריבוי פנימי להפלגה, כלומר "מאודים", מאוד מאוד, והצורה כמו 'ראש' – ראש, ראש –

17. גינזברג, כנ"ל, עמ' 40.

18. ראה בקוראן, פרשה 78, פסוק 7, והשווה תרגומו של י"י ריבלין, אלקוראן, תל-אביב, 1943.

19. ראה שם בפרוש מ"צ סגל, ספר בן-סירא השלם, ירושלים תשי"ג.

19. ראה על כך ב"ה טור-סיני, הלשון והספר א', עמ' 42.

ראשים. שורש 'מאד' משמש בניב אוגרית אף כפועל 'אמאד' (כרת 88). השווה לכך: "במהללם ימאידוך" (פיוט כי אדוקי אש, שחרית יו"כ).

בהת (321): **בהת ענת** (ענת: II:4 ועוד במקומות רבים) = בתי ענת. לפי הגלוסר 'בהת' הוא ריבוי פנימי מן 'בת'. אם כך, אולי מכאן פתים בתי' דגושה, מן 'בהתים', ריבוי כפול, גם בה' פנימית וגם בסיומת -ים, כדרך הריבוי הכפול בסגוליים¹⁹. אך מסתבר, שאין ה' פנימית זו מורה על ריבוי דווקא. מסתבר, גם כי 'בהת' = 'בת', בית אחד (עיין למשל ב-10:129), שהרי מצויים בלשונות שם זוגות מלים נרדפות, או בעלות הוראה קרובה, האחת בה' פנימית והאחת בלעדית, כגון: רץ — רהט; נור — נהר; רב — רהב; דם — דהם; לבה — להב; לט — להט [בלטיהם] (שמות ז, כב) לעומת "להטיהם" (שם, שם, יא); 'מר' (= גרש, שלח, גלוסר 1059) לעומת 'מהר' ("מהרו את המן", אסתר ה, ה); דרת²⁰ — דהרת (זהר, חלום) (III:49; כרת 36); טר (23:137) — צהר (= גב) וכן **ظھر**; אמת—אמהת (כרת 6; I:128; 6); וכן אמות—אמהות; בלב — בהל; דרדר — דהר וכד'. ובדומה לכך אף קול — קהל: כל המלים המציינות ציבור אנשים רב קשורות אי כך בהשמעת קול: המון (מן המה); המולה (ענת: II:25; יחזקאל א, כד) שמשמעה גם 'המיה' וגם 'ציבור'. מסתבר, כי מכאן אף 'קהלת' — המשמיע קול, המטיף. ושמא אף 'גוי' קשור ב-ג = קול!

יהבר (539): **לפענ אל יהבר ויקל** (6:129) = לפעמי (= לרגלי) אל יקוד וישפל. הבר = התכופף, השתחוה. השווה **هبر** = שפלה, וכן "קול הברה" (גיט' פט ע"א ועוד) שאף מכאן משתמעת הוראת קול שפל.

מרעַתַּמ (1774): **תשתי אלמ ותפק מרעַתַּמ תד** (III:51; 40—42) = ישתו אלים ויפיקו נטפי שד. מרעַתַּמ — המ' התחילית היא מ' התצורה והמ' הסופית היא מ' הריבוי (על צורת הנסמכים במ' סופית ראה להלן), והשווה **رغث** = נטף. לפי הלוח הפוניט²¹ מקביל 'רעַתַּ' ל'רעש', ואכן דומה, כי שרד במקרא אף שורש זה, שנתמזג בצורתו עם 'רעש' = 'שאון', אך משמעו נטף, השקה: "ארץ רעשה גם שמים נטפו, גם עבים נטפו מים, הרים גזלו מפני ה'" (שופטים ה, ד—ה), ואותה מובאה אף בתהלים סח, י, שאף שם מדובר בנטיפת שפע ברכה וגשם נדבות.

ימעַי (1142): **יתב לכחת אלאינ בעל, פענה לתמעַי הדמ — ראשה לימעַי אפסה** (I:49; 30—33) = ישב לכס (ר' לעיל) אלאין בעל, פעמי לא ימציון (= יגיעון, יגיעו) הדום, ראשהו לא ימצא (יגיע) אפסהו (= קצהו). השרשים מעַי, מצא, ובלוח 75 (המשקף ניב אוגריתי שונה במקצת) מטא (בארמית מטא-מטי, ראה דניאל ד, כה; שם ז, יג) משמשים בערבוביה במוכן הגע, השג, בוא²¹. משמעות זו

19. עוד על נושא זה ראה: M. H. Pope, *El in the Ugaritic Texts*, Leiden, 1955, pp. 19-20.

20. ואולי יש לחבר לכאן: "עיני ראו ולא זר (איוב יט, כד) = עיני ראו ולא חלום; "עיניך

יראו זרות" (משלי כג, לג) = יראו חלומות והזיות.

21. גינזברג, כנ"ל, עמ' 56.

משתקפת במקרא בכתובים כגון: "לא תמצאך יד שאול" (שמואל א, כג, יז); "מצרי שאול מצאוני" (תהלים קטז, ג); "החקר אלוה תמצא?" (איוב ד, ז).

בתרבע (1741): **מרכבת בתרבע** (כרת 56) = מרכבה ממרבץ. תרבץ הוא ש"ע מן רבץ בצירוף ת' התצורה, וכך "האי תרביצא" (מ"ק ו ע"ב), ובהשאלה "תרבץ לתורה" (ילק"ש מל' רלא). ובמקרא במ' תחילית: "מרבץ לחיה" (צפניה ב, טו) ועוד. נראה, כי מקורו רִבֵּץ ומכאן גלגוליו הארמיים רִבְקָ, רִבְעָ⁵, שחדרו אף למקרא בצורות "מרבק" (שמואל א' כח, כד ועוד). מכאן אף רִבְקָה (אשר באה מארם!), וכן לשון הרבעת הבהמה. הצרוף 'מרכבת תרבץ' דומה ל'עגל מרבק' (שם שם), ששניהם מקומם במרבץ. לחילופי עיצורים אלה השווה גם מחק – מחץ; נתק – נתץ; פרק – פרץ וכיו"ב.

הת (582) – פירשוהו לפי העניין כמילית חיזוק: נא, עתה, הנה וכיו"ב. **הת אַבְכ** בעלמ, **הת אַבְכ תמחצ** (8:68–9) = הנה אויביך, בעל (במ' הטעם או מ' ריבוי הכבוד), הנה אויביך תמחץ. אולם **הַת** משמעו 'רגע', ואם כך השווה: "רגע ימותוך" (איוב לז, כ), וכך יתקבל הנוסח: רגע אויביך תמחץ וכו'. ואם נגרוס הת = הנה, יש להקביל לכך את הפסוק "הנה אויביך הנה אויביך יאבדו" (תהלים צב, י)²². אך מסתבר גם כי הת' = 'הות', השתער; והשווה: "תהותתו" (תהלים סב, ד) וכן **הַתְּהַת** = השתער, נפץ וכד'.

אַב (6) פירשוהו לפי העניין – טוהר, והשווה "טהרמ אַקנאַמ" (81:V: 51). אך מסתבר 'אַב' = 'יב', (שן) פיל, כבמצרית, והשווה האי יב, הוא אי אלפאנטינה. ולחילופי א – י השווה אַש = יַש, אַשי = יַשי ועוד. והמלה בהקשרה: **אַב אַקנאַמ עפעפה** (כרת 147) = יב יקנת (= שן, בהט) עפעפיה.

תַרְמַל (2077) – לפי העניין והתקבולת – אבן יקרה כלשהי המשמשת לשיבוץ: **ספ תַרְמַל** (כרת 148) = ספל תַרְמַל. אך מסתבר כי 'תַרְמַל' משמעו שן, – **תַרְמַל** + ל' הגדולה, כלומר, השן הגדולה, שן הפיל! (ור' לעיל, אַב). אשר למשמע 'סף' = 'ספל', השווה למשל 'סף רעל' (זכריה יב, ב) וכיו"ב. ומסתבר כי ספל = סף + ל' הגדולה, "ספל אדירים"! (שופטים ה, ה). ולזיקת 'סף' – 'ספל' השווה גם 'רע' – 'רעל', "המים רעים והארץ משכלת" (מלכים ב' ב, יט), רעים = מרעילים. וכן 'ער' – 'ערל': 'ער' כמשמעו בערבית **عَر** ובמצרית **ع** (איבר הזכרות) בצירוף ל' הגדולה.

כסל (948) = גב: מטמ תגרש שבמ – בכסל קשתה מדנת (ענת:II:14–16) = במטה תגרש שובים, בכסל (בגב) קשתה אנשי מדון. השווה גם הקבלת כסליך || גותיך בבן-סירא העברי מז, כז.

22. ראה גינזברג כנ"ל, עמ' 76 וכן גם משה הלד, מלים עבריות ומקבילותיהן באוגריתית, ג' לשוננו

לעם ד, ח-ט, (תמוז-אב תשי"ג), עמ' 38.

ב. שימושי לשון

אֵל (107): תבע עֲלִמִּם אֵל תִּתֵּב אֲדָכ פִּנֵּם אֵל תִּתֵּן עִם פִּחֵר מַעַד – אֵל תִּפֹּל אֵל תִּשְׁתַּחֲוִי פִּחֵר מַעַד (13:137) = תבעו (צאו) עלמים, לו תשובו, אזי פנים לו תתנו עם פחר (קהל) מועד – לו תפלו, לו תשתחוו (ל) קהל מועד. ברי כי אֵל היא מילית חזיון²³ כמו 'לו' המקראית: "לו שמעני" (בראשית כג, יג); "הן, לו יהי כדברך" (בראשית ל, לד) וכיו"ב. אך דומה כי אף 'אל' עצמה שרדה במקרא: "אל יושיעך ה'! מאין אושיעך?" (מלכים ב' ו, כז). כלומר, אני איני יכול להושיעך לו יושיעך אלוהים! וכן "אל תראוני שאני שחרחרת" (שיר השירים א, ו) = ראוני שאני שחרחרת! שהרי בפסוק הקודם היא מתפארת בכך, "שחורה אני ונאווה", וברי כי קוראת היא "ראוני!" ולא "לא תראוני"...

עִם אֵל (1407): ליתנ פִּנֵּם עִם אֵל (4:129) = לו יתן פנים עם (= אֵל) אֵל. לשוויון עם = אל השווה: "עם דר ודר" (דניאל ג, לג) = לדור ודור; וכן "ונמשלתי עם יורדי בור" (תהלים קמג, ז) = אל יורדי בור. וכן "עשה חסד עם" = "עשה חסד ל-", וכיו"ב.

תִּלְתִּי רִבְעִי יָמ (26:IV:51) = שלישי רביעי יום, המספר הסודר בא לפני שם העצם, וכן במקרא על דרך ההטעמה: "הראשון אדם תולד?" (איוב טו, ז).

אַהֲבַת תֵּר תַּעֲרֹכ (39:IV:51) = אהבת שור (בעל) תעוררך. אהבה והתעוררות כרוכות זו בזו; השווה: "אם תעוררו את האלהים" (שיר השירים ב, ז; שם ח, ד).

וַעֲצַר אֲדָנָה (ענת:IV:45), חלק מתיאור מפלת בעל: טרד בעל במרימ צפנ, משצו וַעֲצַר אֲדָנָה = טורד (גורש) בעל ממרום צפון, משצו ורוצעה אזנהו. "מ'עצר' = 'ציפור'²⁴, כבמקומות אחרים, כלומר: מש הציו, הכתר, כצפור, 'שכן יש ספק לגבי האות שלפני 'עצר', ואין זה ברור בתכלית, אם ו' לפניו או כ', אשר ההבדל ביניהן בכתב אוגרית הוא יתד אחת בלבד). אך לפי זה מוקשה הכתוב. מסתבר אפוא, כנרמז לעיל, כי 'עצר' הוא שיכול אותיות של 'רצע', וכך תהיה התמונה שלמה: מש הציו ורוצעה האוזן. (פרופ' קאסוטו המנוח מעיד²⁵, כי הבחין בתצלום אות ה' אחרי צצ, כלומר, צצה=ציצהו אך אפילו טעה, אפשר לתרץ את הסופית ה' אחרי 'אדנ' כ"סופית הכנוי הקפוא", כמו ב'עֲרַפְרָה', 'בִּאֲקָה', 'בִּן-יִימו', "בשעתו" וכיו"ב²⁶).

לִירֵט עִם בַּעַל (22:II:49) = לא ירוץ עם בעל. 'רוץ עם-' (או 'את-') משמעו

23. ראה תקבילו של גינזברג לבעל א, טור ח, שר' 10 (עמ' 42).

24. גלוטר, 1436.

25. מ"ד קאסוטו-האלה ענת, ירושלים, תשיא. עמ' 83.

26. עיין א"א ספיוור, "מושגים במקרא", ספר קיפמן, ירושלים, תשכ"א.

התחרה, והשווה: "את רגלים רצת וילאוך, ואיך תתחרה עם הסוסים" (ירמיהו יב, ה).

ליממ — לירחמ (26:II:49) = לימים — לירחים, ולפי ההקשר שם: כעבור ימים, כעבור ירחים; ולכך השווה: "לימים עוד שבעה" (בראשית ז, ד); "לימים שבעה" (דברי הימים ב' כט, יז).

בירדמ ארצ (16—15:V:67) = ביורדים ארץ, ביורדי ארץ; והשווה: "יורדי עפר" (תהלים כב, ל); "יורדי דומה" (שם קטו, יז) ועוד. ואשר למ' הסופית — ראה להלן, בערך האחרון של הפרק.

שלממ שלממ (כרת 131) = שילומים שילומים, שילומי שילומים, ע"ד ההפלגה כמו קולי קולות, תלי תלים וכיו"ב. אשר למ' הסופית הראשונה, ראה סוף פרק זה. בעלצ עלצמ (12:137) = בעלץ עלצים, בעליצות כפולה ומכופלת, ע"ד ההפלגה כמו קודש קדשים, עבד עבדים וכיו"ב. והשווה גם סכנ סכנמ, עדנ עדנמ (54—53:II:75) ועוד.

עלכ (11:V:49): עלכ בעלמ פהת קלת = עליך בעלים (= 'בעל' בצירוף מ' ריבוי הכבוד, כמו אלהים, תרפים, אדונים) ראיתי קלון. 'עליך' = למענך, בגללך; והשווה: "דע שאתי עליך חרפה" (ירמיהו טו, טז); "כי עליך הרגנו כל היום" (תהלים מד, כג) ועוד.

בד אַתָּת (5:125) = ביד אשת, ביד אישה²⁷, ולפי התוכן שם: בגלל אישה. השווה אפוא "וישלחם ביד פשעם" (איוב ח, ד); "פגרי האנשים אשר הכה ביד גדליהו" (ירמיהו מא, ט) = בגלל גדליהו²⁸.

מרעַלַתַּמ תִּד (ראה לעיל פריט 1774) = מרעישי שד, נטפי שד. נסמך בסיומת הרבים "ם" שכיח למדיי בלשון אוגרית²⁹: תַּכַּמַּמ חַמַּת (כרת 75) = שכמים חומה (או חומות), שכמי חומה, חומות, כתפי חומות. כרפנמ יִן (43:III:51) ועוד) = כרפנים יין, כרפני יין, גביעי יין. אַלַּמ אַרַּצ (18:62) ועוד) = אלי ארץ, וכך גם עצמ אַרַּצ = עצי ארץ; בַּנַּמ אַל = בני אל; ירדמ אַרַּצ (ראה לעיל) = יורדי ארץ; שלממ שלממ = שילומי שילומים (ראה לעיל) וכיו"ב. נראה, כי לשם בריבוי

²⁷ ראה גם 13:68, בד-ביד, ונראה כי יד מקורה בלבד, מלה חד-עיצורית כמו מ, ואחרות, והשווה

די = מלאא חופנים; בדים (שמות ל, ה), וראה על כך בגלוטר, ערך 450, וכן אף עמדי = עם ידי, אצל ידי. מעניין לציין, כי גם במצרית קיימים אותם שימושי לשון בצירופים השונים אל היסוד ע (= $^{\circ}$) שמשמעו יד, ממש כבלשון אוגרית והמקרא $m.^{\circ}$ = ביד; $r.^{\circ}$ = ליד; $hr.^{\circ}$ = תחת יד; $hr.^{\circ}$ = על יד; $m.^{\circ}.k$ = עמדך. כן מצויים במצרית אף המשמעים האחרים של יד: חלק ("עשר ידות" וכן יד מקמה) — כרת⁵³; עמוד או מצבה ("יד אבשלום"); איבר הזכרות ועוד. ועיין ערך $^{\circ}$ בגלוטר של Sir Alan Gardiner, *Egyptian Grammar*, London, 1950. p. 556 and § 178 p. 132; 205, 3 p. 156

²⁸ עיין שם, שם, בפירושו של מ"צ סגל.

²⁹ ראה הערה 19 ברשימתי ב-BZ, 5, 2, יולי 1961, עמ' 255.

הנסמך (כביחיד הנסמך) לא הייתה בעבר הרחוק צורה מיוחדת, וכשם שהיתה סיומת — י גם סיומת לנפרדים³⁰, כך יש למצוא הן באוגרית (כנ"ל) הן במקרא (כפי שציין כבר רד"ק³¹) נסמכים בסיומת 'ם': "מים ברכים" (יחזקאל מז, ד); "אמרים שפר" (משלי כב, כא); "אדירים עם" (שופטים ה, יג). אין אפוא לראות ברבות מסיומת 'ם' אלו מ' הטעם, כפי שיש מפרשים³².

30. ראה מאמרי "סיומת יי לריבוי בפרד", לשוננו, כרך כה, עמ' 17.

31. ראה "מכלול" § 45.

32. ראה, למשל, Dahood, H. D. Hummel, Enclitic Mem, JBL LXXVI, 1957, p. 77;

CBQ XX, 1950, p. 45.

עברית וארמית בתלמוד ובמדרש

ידוע, שבספרות התלמוד והמדרש משמשות שתי לשונות, העברית והארמית, וששתיהן משמשות בערבוביה. אבל עדיין לא הוכר מקומה של כל אחת משתי הלשונות, זיקתה לעניין, שהוא מתלבש בה. שתי הלשונות מתחלפות בתמידות, דיבור אחד נאמר בארמית, והדיבור שלאחריו בעברית, ולהפך, ותכופות הארמית היא לשון חלקו הראשון של המאמר או של המשפט, ואילו חלקו השני של אותו המאמר או של אותו המשפט עצמו נאמר בעברית, וגם להפך. אבל למתבונן בעניין מתגלים כללים, ששימושו לחכמינו קווי יסוד באמרם או בכתבם את דבריהם. אולם יש לזכור דבר אחד: שתי הלשונות גם יחד היו שגורות לחכמינו, ושתייהן היו חיות בלבם ובפיהם. לא ייפלא אפוא, שלפעמים נטלה אחת את מקומה של אחרת, כלומר שהתנגב לתוך פיהם או לתוך עטם דיבור או חלק דיבור בארמית, במקום שלפי הכללים ציפינו לעברית, או להפך. אבל הקובע הוא השימוש שברובם המכריע של המאמרים. כשאנו מוצאים, למשל, כארבעים דברי בת קול אמורים בעברית, ורק שישה דברים אמורים בארמית – ובשניים מהם יש נימוק מספיק לצורתם הארמית – הרינו רשאים לקבוע, שלשונה של בת-הקול בתלמוד היא עברית.

אבל עדיין צריכים אנו להבהיר את המקום, שתפסה הארמית אצל חכמי התלמוד והמדרש. כדי שנבין בשלמותו את העניין, שאנו דנים בו: "אמר רב יהודה, לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי. ואמר רבי יוחנן, כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי². והראש לברכות (ב, ב) מבאר: "לשון זה מגונה בעיניהם להזקק לו".

ואותה הקלת ראש בלשון הארמית מתבטאת גם במאמר אחר, שרב יהודה אומר בשם רב³: "אדם הראשון בלשון ארמי סיפר שנא' (תה' קט) ולי מה יקרו רעין אל-רגילים לראות במאמר זה משום נתינת כבוד לארמית, וכך תופס אותו גם ש"ר ב"ערך מלין" שלו (ערך "ארם"). אבל זו טעות⁴. קשה להניח, שרב יהודה סותר את עצמו או את מה שאמר בשם רבו, שבשבת הוא מפחית את ערכה של הארמית, ובסנהדרין הוא מגדיל אותה. וחוק מזה – יגיד עליו רעו: "ואמר רב יהודה אמר רב, אדם הראשון צדוקי היה שנא' (בר' ג) ויקרא ה' אלהים אל האדם ויאמר לו איכה, אן נטה לבך. רבי יצחק אמר, מושך בערלתו היה... רב נחמן אמר, כופר בעיקר היה. כתיב הכא [והמה כאדם] עברו ברית (הושע ו), וכתיב התם (את בריתי הפר, בראשית יז), ואומר (ירמיה כב) על אשר עזבו את ברית ה' (אלהי אבותם)⁵. הרי בזה משום גנאי

1. בסוטה לג ע"א גרסינן דאמר רבי יוחנן.

2. שבת יב ע"ב. רש"י מפרש (סוטה לג ע"א, ד"ה יחיד): צריך שיסייעוהו מלאכי השרת, ציבור לא צריכי להו דכתיב (איוב לו) הן אל כביר ולא ימאס, אינו מואס בתפלתן של רבים.

3. סנהדרין לח ע"ב.

4. אני חוזר בי מדעתי, שהבעתי ב"לשוננו" כג א-ב עמ' 52, כאילו המאמר מדבר בשבחה של הארמית.

5. סנהדרין לח ע"ב.

לארמית. מפני שהייתה לשונו של אדם הראשון, שבכל המאמרים נחשב לחוטא⁶. להלן אני מביא דוגמאות מדברי חז"ל להדגמת הכללים, ואין כוונתי לרישום קונקרטי ודנציוני.

א. המימרות והשקלא וטריא

כל המימרות (אמר פלוני), הבאות בתלמוד ובמדרש, בין שנאמרו מפי תנאים ובין שנאמרו מפי אמוראים – ואין הבדל בין חכמי א"י לבין חכמי בבל – נאמרו בעברית. המאמר הוא תורה, תורה שבעל פה, התורה קדושה היא, והעברית לשון הקודש, ולכן נאמרים המאמרים בלשון הקודש, ולא בלשון הארמית, שהיא לשון חול. אבל בשקלא וטריא, בדברים הבאים אחרי המאמר (בקשר אליו), שוב לא הקפידו על הלשון והשתמשו בארמית:

הקושיא על המאמר והתירוץ באים בארמית:

ואמר ר' שפטיה אמר ר' יוחנן, הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר (יחזקאל כ) וגם אני נתתי להם חקים לא טובים וגו' – מתקיף לה אביי, משום דלא ידע לבסומי קלא משפטים לא יחיו בהם קרית ביה. אלא כדרב משרשיא דאמר, שני תלמידי חכמים היושבין בעיר אחת ואין גוהין זה את זה בהלכה עליהם הכתוב אומר וגם אני נתתי להם חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם⁷.

דאמר ר' חייא, השומע אזהרה⁸ בזמן הזה אינו חייב לקרוע, שאם אי אתה אומר כן נתמלא כל הבגד קרעים. – ממאן, אילימא משראל, מי פקירי כולי האי, אלא פשיטא מעכרם; ואי שם המיוחד, מי גמירי, אלא לאו בכינוי, ושמע מינה, בזמן הזה הוא דלא, הא מעיקרא חייב ש"מ⁹.

אמר ר' אלעזר, כל שאינו משייר פת על שלחנו אינו רואה סימן ברכה לעולם שנא' אין שריד לאכלו על כן לא יחיל טובו. – והאמר ר' אלעזר, כל המשייר פתיתים על שלחנו כאלו עובד ע"ז... לא קשיא, הא דאיכא שלימה בהדיה¹⁰, הא דליכא שלימה בהדיה¹¹.

הפירוש הניתן למאמר בא בארמית:

אמר רבי חלבו אמר רב הונא, היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה. – אמר אביי, לא אמרן אלא למיפק, אבל למיעל מצוה למרהט שנא' (הושע ו) נרדפה לרעת את ה'¹².

תנא, אין מחייבין אותו להכניס ידו לחורין ולסדקין לבדוק¹³ מפני הסכנה... – והאמר רבי אלעזר, שלוחי מצוה אינן ניזוקין, היכא דשכיח היוזקא שאני¹⁴. דאמר רב חסדא, בת תחלה סימן יפה לבנים. – איכא דאמרי, דמריבא לאחאה¹⁵; ואיכא דאמרי, דלא שלטא ביה עינא בישא¹⁶.

6. רבי שמואל בר נחמן הוא היחידי, המלמד זכות על הארמית ואומר: אל יהא לשון סורסי הזה קל בעיניך שבתורה בנביאים בכתובים מצינו שהקביה חולק לו כבוד (ב"ר סוף פרשת ויצא; בירוש' סוטה, ז, ב, הא אומר זה בשם ר' יוחנן).

7. מגילה לב ע"א. 8. ברכת השם. 9. אבל בזמן בית דין קורעין על העכו"ם ואכינוי, סנהדרין ס ע"א.

10. עם הפתיתין – אסור. 11. סנהדרין צב ע"א. 12. ברכות ו ע"ב. 13. את החמץ.

14. פסחים ח ע"ב. 15. בשביל שהיא מגדלת את אחיה. 16. בבא בתרא קמא ע"א.

“אמר רבי מנא קשייתה קומי ר’ יוסי¹⁷, ואפילו ת.מר קריאת שמע אינה צריכה כוונה שלשה פסוקים הראשונים צריכין כוונה. – מן גו דאינון צבחר¹⁸, מכוון¹⁹. העובדה הבאה לקיים את המאמר באה בארמית:

“אמר רב יהודה אמר רב, כל המלוה את חברו ארבע אמות בעיר אינו גזוק. – רבינא אליה לרבא בר יצחק ארבע אמות בעיר, מטא לידיה חיזיקא ואיתציל²⁰. “היה רבי מאיר אומר, חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום שנא’ ועתה ישראל מה ה’ אלהיך²¹ שואל מעמך. – רב חייא בריה דרב אויא בשבתא וביומי טבי טרח וממלי להו באיספרמקי²² ומגדי²³.

“ת.ר. בראשונה היו אומרים חבר ונעשה גבאי²⁴ דוחין אותו מחבירתו, פירש²⁵ אין מקבלין אותו; חזרו לומר, פירש הרי הוא ככל אדם. – רב הונא בר חייא איצטריכא ליה שעתא²⁶ הווה עייל גביה רבה ורב יוסף וארבע מאה זוגא דרבנן... לסוף שמעו דנעשה גבאי. שלחו, זיל לחשיבותיה זיל לקדמותיה²⁷.

ב. כל עניין הלכה נאמר בעברית

“ר’ ינאי ועירא נפל עודריה דאודניה²⁸ בעא מיחזרתיה בשבתא – וגערו בו חביריו משום תכשיט²⁹.

“יעקב איש כפר נבוראי הורה בצור, דגים טעונים שחיטה. – שמע ר’ חגי שלח ליה, תא לקי. א.ל, בר אינש דאמר מילתא מן אורייתא לקי. א.ל, מגין הוא דאורייתא. א.ל, מן ה.ד ויאמר אלהים ישרצו המים שרץ נפש חיה ועוף יעופף על הארץ – מה עוף טעון שחיטה אף דגים טעונים שחיטה. – א.ל לא הורית טב. א.ל, מגין את מודע לי... דכתיב (במד’ יא) הצאן ובקר ישחט להם ומצא להם אם את כל דגי הים יאסף להם ומצא להם, ישחט א.כ.כ, אלא יאסף. אמר, חבוט חבטך רצוף רצוף³⁰ דהיא טבא לאולפנא³¹.

“ועתה שא נא כליך שחזו מאני זינך – שלא תא כילני גזילות וטרירות. – סב מאני זינך – שלא תא כילני גזילות וחמסים³².

“א.ל אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא, לא תרתח ולא תחטי³³, לא תרוי ולא תחטי³⁴ – וכשאתה יוצא לדרך, המלך בקונך³⁵ וצא³⁶. לוי גינצבורג³⁷ סובר, שיש במאמר הזה שני חלקים שונים ממקורות שונים, בשביל שלשונם שונה. ולא היא: כל המאמר הוא ממוצא אחד, אלא שענין הלכה נאמר כאן – כמו בכל מקום – בעברית, והחלק הראשון של המאמר, העוסק בענין יום-יומי, נאמר בארמית.

17. הקשיתי לפני ר’ יוסי. 18. מפני שהם מעטים.

19. ירוש’ ברכות א, ב. 20. סוטה מו ע”ב. 21. קרי ביה מאה (רש”י).

22. בבשמים. 23. במגדים; מנחות מג ע”ב. 24. ממונה למלך לבבות מס מישראל.

25. מן הנבאות. 26. החכמים היו צריכין לו לשאול ממנו הלכות (רש”י).

27. בכורות לא ע”א. 28. המוך שבאזוני. 29. ירוש’ שבת ו, ה.

30. חך מכותיך.

31. ב”ר ז, ב; הסיפור הארמי יש לו בשלושה מקומות טקסט עברי, מפני שעניינו של טקסט זה הוא הלכה, ולשונה של הלכה היא עברית.

32. ב”ר סח, ח. 33. לא תכעוס ולא תחטא. 34. לא תשתכר ולא תחטא.

35. התמלל תפלת הדרך. 36. ברכות כט ע”ב. 37. בספר The Legends of the Jews

כרך VI, פרק Elijah, הע’ 78.

דברי קבע, דברים שהם עיקר ונאמרו לדורות, נאמרו בעברית. דברים שאינם עיקר, שלא נאמרו לצורך עצמם, אלא לשם דברים שקדמו להם, לשם פירושם והארתם, נאמרו בארמית.

ג. מדרש הכתובים

מדרשי הכתובים נאמרו תמיד, כמעט ללא יוצא מן הכלל, בעברית. להלן מובאות כמה דוגמאות של מדרשי הכתובים דווקא של אחרוני האמוראים; ואין צריך לומר, שמדרשי הכתובים של ראשוני האמוראים ושל התנאים היו נאמרים בעברית: "אמר אביי, לא חרבה ירושלים אלא בשביל שחללו בה את השבת שנא' (יחזקאל כב) ומשבתותי העלימו עיניהם ואחל בתוכם"³⁸.

"דרש רבא, מאי דכתיב (שה"ש ז) מה יפו פעמיך בנעלים בת נדיב, כמה נאין רגליהן של ישראל בשעה שעולין לרגל; בת נדיב, בתו של אברהם אבינו שנקרא נדיב שנא' (תה' מז) נדיבי עמים נאספי עם אלהי אברהם, שהיה תחלה לגרים"³⁹. "דרש מרימר, מאי דכתיב (דניאל ט) וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו כי צדיק ה' אלהינו. משום דצדיק ה' אלהינו וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו. אלא צדקה עשה הקב"ה עם ישראל שהגלה גלות צדקיהו ועדיין גלות יכניה קיימת"⁴⁰. "אמר רב אשי, כל אדם שיש בו גסות הרוח לסוף נפחת שנא' (ויקרא יד) ולשאת ולספחת. ואין שאת אלא לשון גבוה שנא' (ישעיה ב) ועל כל ההרים הרמים ועל כל הגבעות הנשאות, ואין ספחת אלא טפילה שנא' (שם ב) ספחני נא אל אחת הכהונות לאכל פת לחם"⁴¹.

ד. ביטויים עבריים בתוך הדיבור הארמי

ומונחי-קשר ארמיים בתוך הסגנון העברי

"נוקמיה לרבי עקיבא"⁴² דילמא עניש ליה דלית ליה זכות אבות"⁴³. "אמרי היכא נינחה"⁴⁴. רב הונא ריבך תורה בישראל ור' חייא ריבך תורה בישראל הוה, מאן מעייל ליה"⁴⁵. "אמר"⁴⁶, הואיל ואיטריד ההוא גברא מההוא עלמא"⁴⁷ ליפוק ליתנהי בהאי עלמא"⁴⁸; נפק אחר לתרבות רעה"⁴⁹. "ידעה ביה באותו צדיק"⁵⁰ דלא מפיק שם שמים לבטלה"⁵¹. "אזל שדר בדידה"⁵² עגלה תילתא... סבור רבנן לקרוביה משום שלום מלכות"⁵³.

"כי הא דאבוה דשמואל אשכח הנך חמרי במדברא ואהדרנהו למרייהו לבתר תריסר ירחי שתא לפנים משורת הדין"⁵⁴. "שאני ר' יוחנן דהדרת פנים לא היא ליה"⁵⁵.

38- שבת ק"ט ע"ב. 39- חגיגה ג ע"א. 40- גיטין פח ע"א.

41- סוטה ה ע"א-ע"ב. 42- לנשיא במקומו של רבן גמליאל על שהקניט את ר' יהושע.

43- ברכות כז ע"ב. 44- איפה נניח, נקבור את רב הונא. 45- מועד קטן כה ע"א.

46- אחר (אלישע בן אבויה). 47- מעוה"ב. 48- בעולם הזה.

49- חגיגה טו ע"א. 50- תמר ביהודה. 51- סוטה ט ע"ב.

52- הקיטר ע"י בר קמצא.

53- גיטין נו ע"א- הצירוף "משום שלום מלכות" במאמר ארמי נמצא גם בבבא בתרא י ע"ב למטה.

54- בבא מציעא כד ע"ב. 55- ב"מ פד ע"א.

ר' יוחנן הוה אויל ויטיב אשערי טבילה. אמר כי סלקן בנות ישראל מטבילת מצוה וכו'.⁵⁶
 "א"ל כד תחמיניה יהיב ידיה על אפוהי, הוא⁵⁷ מקבל עליו עול מלכות שמים⁵⁸.

"נפקו חזו⁵⁹ אינשי דקא כרבי⁶⁰ וזרעי, אמר, מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה⁶¹.

לעומת זאת יש הרבה מונחי-קשר ארמיים בתוך הסגנון העברי. מקצתם הם: איכא דאמרי⁶², איבעיא להו⁶³, ואידי דתנא⁶⁴, איתמר⁶⁵, דבעא מיניה⁶⁶, גופא⁶⁷, מאי דכתיב⁶⁸, מהכא⁶⁹, מנא אמינא לה⁷⁰, במתניתא תנא⁷¹, נפקא ליה⁷², לא נצרכא⁷³, סלקא דעתך⁷⁴, פליגא⁷⁵, רמי⁷⁶, תא שמע⁷⁷, ועוד.

מים רבים של הארמית שטפו ועברו והגיעו אף לתוכו של בית המדרש. מונחי-הקשר הארמיים בתוך הדיבור העברי מראים, עד כמה הייתה מושרשת הלשון הארמית בפי חכמי התלמוד. אבל מאידך גיסא מוכיחים ביטויים עבריים רבים, בעיקר מן השטח הדתי-הרעיוני, מן המורשה הרוחנית העצומה, בתוך הדיבור הארמי, שבתוך הים של הארמית נתבצר אי ללשון העברית, ששם מצאו להם מקלט החיים הפנימיים של היהודי, חיי הנשמה והרוח, חיי המחשבה והרגש. תוך-תוכו של הלב היהודי נשאר סגור בפני הארמית, שהייתה בעיקר לשון ההווי החומרי, החיצוני, העראי, היום-יומי של החיים.

ה. דברי שליחות

דברי שליחות ("שלח", "שלח ליה", "שלחו ליה") נאמרים תמיד, או כמעט תמיד, בעברית!

- 56- שם. 57- ר' יהודה הנשיא. 58- ירוש' ברכות ב, א.
 59- ר' שמעון בר יוחי ובנו ר' אלעזר. 60- חורשים.

61- שבת לג ע"ב. — צירופים עבריים אחרים באמצע הדיבור הארמי הם: לא ניתנה תורה למלאכי השרת (יומא ל ע"א), מעלין בקודש ואין מורדין (ברכות כח ע"א), התורה חסה על ממונן של ישראל (יומא לט ע"א), לא היו דברים מעולם (יומא פג ע"ב), פדיון שבויים (תענית כג ע"א), ואין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימא (מ"ק כח ע"א), חורבן בית המקדש (כתובות סב ע"א), נראתה הקשת בימיך? (כתובות עז ע"ב), קדושת השם (גיטין מז ע"א), דברי חלומות לא מעלין ולא מורדין (גיטין נב ע"א), תחת כנפי השכינה (ב"מ פד ע"א), דעבד לתורה דלא תשתכח מישראל (ב"מ פה ע"א), מצוה לשמה (בבא בתרא י ע"א), עת רצון (סנהדרין סד ע"א), דבר ערוה (סנהדרין קו ע"א). — אולי כדאי לאסוף את כל הביטויים העבריים שבתלמוד ובמדרש — מעין אלה שהובאו כאן — מתוך ההקשר הארמי שלהם, ואולי יש בהם ללמדנו, עד כמה הייתה העברית מושרשת בהגות ובהרגשה היהודית של אותם הימים, ושיש מושגים ורעיונות שלא היה להם בכלל כל ביטוי ארמי.

- 62- כגון חגיגה יב ע"ב. 63- כגון ביצה כ ע"ב. 64- כגון תענית ב ע"א.
 65- כגון ביצה ד ע"א. 66- כגון ב"ב ט ע"ב. 67- כגון ב"מ יב ע"א.
 68- כגון ב"ב ט ע"ב. 69- שם. 70- כגון ביצה ה ע"א.
 71- כגון ברכות נג ע"ב. 72- כגון חגיגה יב ע"א. 73- כגון יומא עב ע"ב.
 74- כגון מגילה לב ע"א. 75- כגון ב"ב ט ע"ב. 76- כגון תענית ז ע"א.
 77- כגון ב"ב ב ע"ב.

”שלחו ליה לר' יהודה בן בתירא, שלם לך ר' יהודה בין בתירא, דאת בנציבין – ומצודתך פרוסה בירושלים”⁷⁸.

”שלחו מתם”⁷⁹, הזהרו בערבוביתא⁸⁰ הזהרו בחבורה⁸¹ הזהרו בבני עניים שמהן תצא תורה”⁸².

”שלח ליה”⁸³ ר' יהושע בן קרחא, חומץ בן יין עד מתי אתה מוסר עמו של אלהינו להריגה. שלח ליה, קוצים אני מכלה מן הכרם. שלח ליה, יבא בעל הכרם ויכלה את קוציו”⁸⁴.

”אני, והא שלחו ליה לרבא, זוג”⁸⁵ בא מרקת⁸⁶ ותפשו נשר”⁸⁷ ובידם דברים הנעשים בלוח. ומאי ניהו, תכלת. בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום, ועמוסי יריכי נחשון”⁸⁸ בקשו לקבוע נציב אחד”⁸⁹, ולא הניחו ארמי הלז. אבל בעלי אסופות נאספו וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרן הכהן”⁹⁰.

”אמר ר' זירא, אע”פ ששלח רבי יהודה בן בתירא מנציבין”⁹¹, הזהרו בוקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, והזהרו בוורידין כרבי יהודה, והזהרו בבני עמי הארץ שמהן תצא תורה וכו”⁹².

”שלח ר' אבהו וכתב להון”⁹³, כבר פייסנו לשלשה ליטירין”⁹⁴... אבל תמר תמרורים בתמרוריה”⁹⁵ היא עומדת ובקשנו למתקה”⁹⁶ ולשוא צרף צרף”⁹⁷.

”יהודה בן טבאי הוון בני ירושלים בעון ממניתיה נשיא בירושלים, ערק ואזל ליה לאלכסנדראי, והיו בני ירושלים כותבין מירושלים הגדולה לאלכסנדראי הקטנה, עד מתי ארוסי יושב אצלכם ואני יושבת עגומה עלי”^{98 99}.

דברים אלה, שנשלחו בכתב וע”י שליח, הם דברים בעלי משקל, דברי קבע, שנאמרו בכובד ראש, ועל פי רוב לדורות נאמרו, ומפני זה באו בעברית. יש להשוות לזה מנהג אבותינו בכל דור ודור ובארצות פזוריהם השונות, שאף על פי שדיברו בלשונות שונות, בכל זאת היו כותבים את מכתביהם זה לזה בעברית.

- 78- כענין ”ארמאה”, שאכל פסחים בירושלים ור' יהודה הכשילו; פסחים ג ע”ב.
 79- מארץ ישראל, 80- עפרורית, זוהמא- 81- ללמוד תורה בחבורה.
 82- נדרים פא ע”א- 83- לר' אלעזר בר' שמעון- 84- בבא מציעא פג ע”ב.
 85- שני תלמידי חכמים- 86- מטבריא- 87- חיל פרסיים (רש”י).
 88- נשיא שבארץ ישראל (רש”י)- 89- לעבר את השנה- 90- סנהדרין יב ע”א.
 91- גרסת ב”ש (= באר שבע): ר' יהושע בן לוי- 92- סנהדרין צו ע”א.
 93- לשלושה אמוראים שהענישו אישה בשם תמר על מעשה זנות.
 94- או ליטורין (עורכי דין); פני משה וקרוב העדה גורסים: דלטורין.
 95- בקשיות עורפה- 96- לפייסה- 97- ירוש' מגילה ג, ב- 98- ירוש' חגיגה ב, ב.
 99- עוד דברי שליחות בעברית: שלחו ליה אחוהי לרבה יודע היה יעקב וכו' (כתובות קיא ע”א), שלח ליה ר' אביתר לרב חסדא גיטין הבאים משם לכאן וכו' ועוד הא איהו (ר' אביתר) דשלח ליה לרב יהודה בני אדם העולים משם לכאן וכו' (גיטין ו ע”ב). שלח ליה מר עוקבא לר”א בני אדם העומדים עלי וכו' (גיטין ז ע”א). שלח רבי לדבר בא שותו (של ר' אלעזר בר' שמעון; ב”מ פד ע”ב- לפני זה וההמשך בארמית). שלח רבין משמיה דר' אלעא- לא שגיא לא שחלה בפשיעה וכו' (ב”ב קמד ע”ב). אמר רב יהודה אמר שמואל שלחו ליה בני מדינת הים לרבן גמליאל בני אדם הבאים משם לכאן וכו' (גיטין לד ע”ב)-אבל: והיינו דשלחו מתם ליבעי רחמי איתכליא על עליא (האשכולות על העלים, ז”א תלמידי חכמים על עמי הארץ) דאילמלא עליא לא מתקיימין איתכליא (חולין צב ע”א). בוודאי היה זה פתגם עממי שהיה נפוץ ונאמר בארמית.

ו. תפילות

מפני שמלאכי השרת אינם מכירין בלשון ארמית, נאמרות כל התפלות בתלמוד ובמדרש – ומספרן גדול מאוד – בעברית, שהיא גם לשון הלב והרגש, לשון חיי הנשמה והרוח¹⁰⁰:

”ושמואל אמר, הבינו ה' אלהינו לדעת דרכיך ומול את לבבנו ליראתך ותסלח לנו להיות גאולים ורחקנו ממכאובינו וכו'”¹⁰¹.

רבי אלעזר בתר דמסיים צלותיה אמר הכי, יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתשכן בפורנו¹⁰² אהבה ואחזה ושלוה וריעות ותרבה גבולנו בתלמידים ותצליח סופנו אחרית ותקוה וכו'”¹⁰³.

”ר' יוחנן בתר דמיצל אמר הכי, יהי רצון מלפניך השם אלהינו שתציץ בבושתנו ותביט ברעתנו ותתלבש ברחמיך ותתכסה בעוז ותתעטף בחסידותך וכו'”¹⁰⁴.

”ר' זירא בתר דמסיים אמר הכי, יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שלא נחטא ולא נבוש ולא נכלם מאבותינו”¹⁰⁵.

”רב בתר צלותיה אמר הכי, יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתתן לנו חיים ארוכים חיים של טובה חיים של ברכה חיים של פרנסה וכו'”¹⁰⁶.

”רב ששת כי הוה יתיב בתעניתא בתר דמצלי אמר הכי, רבון העולמים גלי לפניך בזמן שבית המקדש קיים אדם חוטא ומקריב קרבן ואין מקריבין ממנו אלא חלבו ודמו ומתכפר לו, ועכשיו ישבתי בתענית ונתמעט חלבי ודמי וכו'”¹⁰⁷.

”מאי מברך”¹⁰⁸, אמר רב יהודה אמר רב, מודים אנחנו לך ה' אלהינו על כל טיפה וטיפה שהורדת לנו, ור' יוחנן מסיים בה הכי, אלו פינו מלא שירה כים ולשונו רנה כהמון גליו וכו' עד אל יעזובנו רחמיך ה' אלהינו ולא עזובנו, ברוך רוב ההודאות”¹⁰⁹.

”מאי מצלי”¹¹⁰, רבא בר רב אדא ורבין בר רב אדא תרויהו משמיה דרב אמרי, יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתהא שנה זו גשומה ושחונה... ולא יהיו עמך ישראל צריכין להתפרנס זה מזה וכו'”¹¹¹.

”...דר' יוחנן שמע לההיא בתולה דנפלה אאפה וקאמרה, רבש"ע בראת גן עדן ובראת גיהנם בראת צדיקים ובראת רשעים, יהי רצון מלפניך שלא יכשלו בי בני אדם”¹¹².

”בכניסתו”¹¹³ מהו אומר, יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שלא אקפיד כנגד חברי ולא חברי יקפידו כנגדי, שלא נטמא את הטהור ולא נטהר את הטמא...

100. לפי ברכות מ ע"ב מי שאמר ברכה בלשון חול, ז"א גם בארמית יצא ידי חובתו, ומסיקין זאת מן משנת סוטה ז, א: אלו נאמרין בכל לשון פרשת סוטה וידוי מעשר קריאת שמע ותפלה וברכת המזון וכו'. אבל בכל זאת כל התפלות והברכות הנזכרות בשני התלמודים ובמדרשות לא נאמרו אלא בעברית.

101. מעין י"ח: ברכות כט ע"א. השווה עוד תפלה קצרה ותפלת הורן הנאמרות בעברית (ברכות כט ע"ב).

102. בגורלנו (רש"י). 103. ברכות טז ע"ב. 104. שם. 105. שם. 106. שם.

107. ברכות יז ע"א. 108. על הגשמים. 109. תענית ו ע"ב. 110. הכהן הגדול.

111. יומא נג ע"ב; מסופק מאוד, אם המלים "לא יעדי עבד שולטן מדבית יהודה" שרב אחא בריה

דרבא משמיה דרב יהודה מייחס ג"כ לתפלתו של כהן גדול הן באמת אותנטיות. הן התוכן והן הלשון הארמית באמצע הדיבור העברי הם ראיה לסתור.

112. סוטה כב ע"א. 113. לבית המדרש.

וביציאתו מהו אומר, מודה אני לפניך ה' או-א שנתת חלקי מיושבי בית המדרש ובתי כנסיות... שאני עמל והן עמלים וכו'-¹¹⁴.

ר' יונה בשם ר' תנחום בי רבי חייא, זה שהוא רואה חלום קשה צריך לומר, הי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שיהיו כל חלומותי שחלמתי בין בלילה הזה בין בשאר הלילות... אם טובים הם יתקיימו עלי לששון ולשמחה לברכה ולחיים, ואם לדבר אחר, כשם שהפכת את מי המרה למתיקה ומי יריחו ע' אלישע למתיקה... כן תהפוך את כל חלומות הקשין... לטובה ולרפואה ולחיים לשמחה ולששון ולשלום-¹¹⁵.

ז. הספדים

גם ההספדים נאמרו בעברית, ואף בתקופה האחרונה של האמוראים:
"כי נח נפשיה דר' יוחנן פסק קוטרדא מקבריה דאחר-¹¹⁶, פתח עליה ההוא ספדנא אפילו שומר הפתח לא עמד לפניך רבינו-¹¹⁷.
"פתח עליה-¹¹⁸ רבי אבא, ראוי היה רבינו שתשרה עליו שכניה אלא שבכל גרמא ליה-¹¹⁹.

"פתח עליה-¹²⁰ ההוא ינוקא, גזע ישישים עלה מבבל ועמו ספר מלחמות-¹²¹.
קאת וקפוד הוכפלו לראות בשוד ושבר הבא משנער, קצף על עולמו וחמס ממנו נפשות וכו'-¹²².

"כי נח נפשיה דרבינא פתח עליה ההוא ספדנא, תמרים הניעו ראש על צדיק כתמר, נשים לילות כימים [על משים לילות כימים] - א-ל רב אשי לבר קיפוק-¹²³,
ההוא יומא מאי אמרת. - א-ל אמינא, אם בארזים נפלה שלהבת מה יעשו אוזבי קיר, לויתן בחכה הועלה מה יעשו דגי רקק, בנחל שוטף נפלה חכה מה יעשו מי גבים. - א-ל בר אבין-¹²⁴, ח'ו דחכה ושללהבת בצדיקי אמינא. ומאי אמרת. - אמינא, בכו לאבלים ולא לאבידה, שהיא למנוחה ואנו לאנחה-¹²⁵.

"פתח עליה-¹²⁶ ההוא ספדנא, שמחה לתוגה נהפכה, ששון ויגון נדבקו, בעת שמחתו נאנח, בעת חניגתו אבד חנינו-¹²⁷.

114. ירוש' ברכות ד, ב.

115. ירוש' ברכות ה, א. ויש להשוות עוד: ר' חייא בטר דמצלי א"ה... שתהא תורתך אומנותינו ואל ידוה לבנו ואל יחשכו עינינו (ברכות טז ע"ב). רבי... שתצילני מעזי פנים ומעזות פנים מאדם רע וכו' (ברכות טז ע"ב). רב ספרא... שתשים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה וכו' (ברכות טז ע"ב). ר' אלכסנדר... שתעמידנו בקרן אורה ואל תעמידנו בקרן חשכה ואל ידוה לבנו וכו' (ברכות יז ע"א). רבא... אלהי עד שלא נוצרתי איני כדאי ועכשיו שנוצרתי וכו' (ברכות יז ע"א). מר בריה דרבינא... אלהי נצור לשוני מרע ושפתותי מדבר מרמה (בר' יז ע"א). ואחריה (אחרי המגילה) מאי מברך... הרב את ריבנו והדן את דיננו והנוקם את נקמתנו וכו' (מגילה כא ע"ב). אמר ר' שמואל בר נחמן... בערבית צריך אדם לומר... שתוציאני מאפלה לאורה, בשחרית צ"ל: מודה אני לפניך... שהוצאתני מאפלה לאורה וכו' (בראשית רבה טח, א). אבל: וכל תפלתן של הבריות אינה אלא על הארץ, מרי תעביד ארעא מרי תצליח ארעא. כל תפלתן של ישראל אינה אלא על בית המקדש מרי יתבני בית מקדשא מרי מתי יתבני בית מקדשא (בראשית רבה יג, ב). אפשר שזה הוא רק תוכן התפלות, או שעמי הארץ התפללו כך בלשונם הם.

116. כשמת רבי מאיר, עלה עשן מקברו של אחר, ור' יוחנן במותו הוציא אותו מן הגיהנם.

117. חגיגה טז ע"ב. 118. על רב הונא. 119. מו"ק כה ע"א. 120. על רבה בר הונא.

121. ספר תורה. 122. מו"ק כה ע"ב. 123. היה "ספדנא". 124. גם הוא היה "ספדנא".

125. מו"ק כה ע"ב. 126. על רבי חנין. 127. רבי חנין מת ביום שנולד לו בן. מו"ק כה ע"ב.

“פתח עליה”¹²⁸ ההוא ספדנא, ארץ שנער הרה וילדה, ארץ צבי גידלה שעשועיה אוי נא לה אמרה רקת כי אבדה כלי חמדתה”¹²⁹.
 “כד דמך ר’ בון בר’ חייא עאל ר’ זעירא לאיפטר עלוי... – למה היה ר’ בון בר’ חייא דומה למלך ששכר פועלים הרבה והיה שם פועל אחד והיה משתכר במלאכתו יותר מדאי. מה עשה המלך, נטלו והיה מטייל עמו ארוכות וקצרות... והיו הפועלים מתרעמין ואומרים, אנו יגענו כל היום וזה לא יגע אלא שתי שעות ונתן לו שכרו עמנו משלם. אמר להן המלך, יגע זה לשתי שעות יותר ממה שלא יגעתם אתם כל היום כולו. כך יגע רבי בון בתורה לעשרים ושמונה שנה מה שאין תלמיד ותיק יכול ללמוד למאה שנה”¹³⁰.

ה. דברי שירה

הטעם הניתן לעברית כשפת התפילות וההספדים כוחו יפה ביתר שאת לגבי העברית של דברי שירה בתלמוד ובמדרשים. הארמית לא חדרה לתוך תוכה של הנשמה היהודית ונשארה מחוץ לחיים הנפשיים של היהודי. אין אף עניין שירי אחד, הנאמר בארמית בספרות הנדונה:
 “רבא כי הוה אתא לדינלת”¹³¹ א”ל לבר אבין, קום אימא מילתא”¹³². – קאי ואמר, באי רוב שלישי”¹³³ במים וזכור לרחם, תעינו מאחריך כאשה מבעלה, אל תזניחנו כאות מי מרה”¹³⁴.
 “ומאי שירה אמר”¹³⁵ – ר’ יצחק נפחא אמר, רוני רוני השיטה התנופפי ברוך הדרך, המחושקת בריקמי זהב המהוללה בדביר ארמון ומפוארת בעדי עדיים”¹³⁶.
 “משמים נשקפה הומיה בירכתי ביתה, מפחדת כל בעלי כנפים, ראוה נערים ונחבאו, ישישים קמו עמדו וכו”¹³⁷.
 “אראלים ומצוקים אחזו באויון הקדש נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש”¹³⁸.

128. על ר’ זירא. 129. מ”ק כה ע”ב.

130. ירוש’ ברכות ב, ה. רע”י עוד כתובות ח ע”ב: פתח ואמר ... וירא ה’ וינאץ מכעס בניו ובנותיו, דור שאבות מנאצים להקב”ה כועס על בניהם ועל בנותיהם ומתים כשהם קטנים ... אחינו המיוגעים המדוכאים באבל הזה וכו’ – ירוש’ ברכות ב, ח: כד דמך ר’ סימון בר’ זביד ... ארבעה דברים תשמישו של עולם וכו’ – אבל: אמר רבא, נשי דשכנציב אמרן הכי, ויי לאזלא ויי לחבילא (אוי להולך ואוי למי שהוא ממושכן ונתבע לשלם המיקדון שאצלו, כלומר להשלים רוחו); אמר רבא נשי דשכנציב אמרן, גוד גרמא מכאא ונמטי מא לאנטיכי (מ”ק כה ע”ב). אין אלה הספדים אלא קריאות צער מקוטעות של נשים, שהארמית הייתה קרובה לפיהן וללבן יותר מלאנשים ובפרט לתלמידי חכמים.

131. חזקל. 132. בקש רחמים.

133. רבא שקול כרוכ ישראל הנקרא שלישיה (ישעיה יט, כד).

134. שאשה סוטה נבדקת בהן (רש”י), מ”ק כה ע”ב.

135. הפרות במשכן את העגלה עם הארון בדרך לבית שמש, ש”א ו.

136. ע”ז כד ע”ב; בראשית רבה נד, ד.

137. קשה להבין חידה זו של בר קפרא, ירוש’ מ”ק ג, א.

138. הכוונה לפטירתו של ר’ יהודה הנשיא, כתובות קד ע”א.

ט. משל ל--

גם דברי משל כולם בעברית, ולא נאמר אף משל אחד בארמית¹³⁹. גם כאן הבאתי רק דברים, שיצאו מפי אמוראים, ומהם קל להקיש על לשון משלי התנאים:

"אמר ר' אלכסנדר אמר ר' יהושע בן לוי, המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות אחריו ואח"כ יתן שלום. אמר ליה רב מרדכי, כיון שפסע שלש פסיעות לאחריו – התם איבעי ליה למיקם¹⁴⁰ – משל לתלמיד הנפטר מרבו, אם חזר לאלתר דומה לכלב ששב על קיאו"¹⁴¹.

"ר' אבהו ור' חייא בר אבא איקלעו לההוא אתרא. ר' אבהו דרש באגדתא, ר' חייא בר אבא דרש בשמעתא. שבקוה כולי עלמא לר' חייא בר אבא ואזל לגבי דר' אבהו, חלש דעתיה. – א"ל, אמשול לך משל למה הדבר דומה לשני בני אדם אחד מוכר אבנים טובות ואחד מוכר מיני סדקית על מי קופצין לא על זה שמוכר מיני סדקית"¹⁴².

"יתיב רב אמי ורב אסי קמיה דר' יצחק נפחא, מר אמר ליה לימא מר שמעתתא, ומר א"ל לימא מר אנדתא. פתח למימר אנדתא ולא שביק מר, פתח למימר שמעתתא ולא שביק מר. – אמר להם, אמשול לכם משל למה הדבר דומה, לאדם שיש לו שתי נשים אחת ילדה ואחת זקינה, ילדה מלקטת לו לבנות, זקינה מלקטת לו שחורות, נמצא קרח מכאן ומכאן. – אמר להן אי הכי אימא לכו מילתא דשויה לתרוייכו"¹⁴³.

"א"ל ההוא צדוקי לרב אמי, אמריתו דשכבי חיי הא הו עפרא, ועפרא מי קא חיי. – א"ל, אמשול לך משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שאמר לעבדיו לכו ובנו לי פלטרין גדולים במקום שאין מים ועפר, הלכו ובנו אותו. לימים נפל. א"ל, חזרו ובנו אותו במקום שיש עפר ומים. אמרו לו, אין אנו יכולין וכו'"¹⁴⁴.

"אמר ריש לקיש לית הכא מלכו¹⁴⁵ – אלא משל למלך שהיה מטייל בפתח פלטין שלו וראה בלורין¹⁴⁶ אחד מושלכת אמר מה נעשה בה... אמר המלך אינדרטין¹⁴⁷ אני עושה אותה מי מעכב"¹⁴⁸.

נראה הטעם, שדברי משל אלה, כיצירה חפשית של הרוח, נכנסים לגדר השירה והפיוט, ומפני זה נאמרו בעברית.

139. אין הכוונה ל"פתגמים", לכללי החיים. למשלים עממיים, בחינת "היינו דאמרי אינשי", כגון: מתלא מתלין במערבא דאכיל אליא (בשר שמן) טשי בעליא (מתחבא בעלייה מפני בעלי חוב שלו) וכו' (פסחים קיד ע"א); במתלא אמרין דיוויף (הלווה) בריביתא מאכד דיליה ודלא דיליה (ויקרא רבה ג, א); במתלא אמרין דאגר גינה (גינה אחת) אכל ציפירין, דאגר גיניין (גינות הרבה שאינו יכול לעבדן) צפרין אכלין ליה (שם). אין הכוונה למשלים שהיו רגילים בפי העם ונאמרו בארמית. הכוונה למכלול הגדול של דימויים והשוואות, שאינם פרי הגניסיון היומיומי של העם, אלא פרי דמיונם של יחידים, הפותחים ב"משל ל--" ונאמרו תמיד בעברית. לשם המחשת הכלל הזה מובאים כאן אלה המשלים, הנמצאים בתוך ההקשר הארמי.

140. ולא לחזור לאלתר. 141. יומא נב ע"ב.

142. סוטה מ ע"א. 143. בבא קמא ס ע"ב.

144. סנהדרין צא ע"א. 145. אין כאן (ב"נעשה אדם") משמעות התייעצות ונטילת רשות.

146. אבן גזית. 147. פסל.

148. בראשית רבה ת, ז. 149. ר' יוסי לאליהו.

י. בת קול

"...ואמרתי לי¹⁴⁹, שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת, אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות"¹⁵⁰.
 "דאמר רב יהודה אמר רב בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ואומרת, כל העולם כולו נוזנין בשביל חנינא בני, וחנינא בני די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת"¹⁵¹.

"יצתה בת קול ואמרה, אשריך רבי עקיבא שיצאה נשמתך באחד"¹⁵².
 "יצתה בת קול ואמרה להם¹⁵³, להחריב עולמי יצאתם, חיזרו למערתכם... יצתה בת קול ואמרה, צאו ממערתכם"¹⁵⁴.

"והאמר רב יהודה אמר רב, בשעה שאמר דוד למפיבשת אתה וציבה תחלקו את השדה, יצתה בת קול ואמרה לו, רחבעם וירבעם יחלקו את המלוכה"¹⁵⁵.
 "אמר רבי אלעזר, בשעה שהקדימו ישראל נעשה לנשמע, יצתה בת קול ואמרה להן, מי גילה לבני רז זה שמלאכי השרת משתמשין בו דכתיב (תהלים קג) ברכו ה' מלאכיו גבורי כח עושי דברו לשמוע בקול דברו"¹⁵⁶.

"יצתה בת קול ואמרה לו¹⁵⁷, רשע בן רשע בן בנו של נמרוד הרשע שהמריד כל העולם כולו עליו במלכותו"¹⁵⁸.

"והאמר רב יהודה אמר שמואל, בכל יום ויום בת קול יוצאת ואומרת בת פלוני לפלוני שדה פלוני לפלוני"¹⁵⁹.

"יצתה בת קול ואמרה, לא מפני שזה גדול מזה¹⁶⁰ אלא שזה מעביר על מדותיו וזה אינו מעביר על מדותיו"¹⁶¹.

"ההוא יומא דאשכבתיה דרבי נפק בת קלא ואמר, כל דהוה באשכבתיה דרבי – מזומן הוא לחיי העוה"ב. – ההוא כובס כל יומא הוה אתי קמיה, ההוא יומא לא אתא. כיון דשמע הכי סליק לאגרא ונפל לארעא ומית. – יצתה בת קול ואמרה אף ההוא כובס מזומן הוא לחיי העולם הבא"¹⁶².

"כיון שהודה¹⁶³ ואמר צדקה ממני... יצאה בת קול ואמרה, אתה הצלת תמר ושני בניה מן האור חייך שאני מציל בזכותך ג' מבניך מן האור. – מאן גינהו חנניה מישאל ועזריה. צדקה ממני, מנא ידע. – יצתה בת קול ואמרה ממני יצאו כבושים"¹⁶⁴.

150. ברכות ג, א. 151. ברכות יז ע"ב ועוד.

152. ברכות פא ע"ב. השווה: יצתה בת קול ואמרה אשריך רבה בר נחמני שגופך טהור ויצאתה נשמתך בטהור (ב"מ פו ע"א).

153. לר' שמעון בר יוחאי ור' אלעזר בני. 154. שבת לג ע"ב.

155. שבת נו ע"ב. 156. שבת פח ע"א. 157. לנבוכדנצר.

158. עלי, לשון נקיה (רש"י) – פסחים צא ע"א, חגיגה יג ע"א. 159. מ"ק יח ע"ב.

160. ר' עקיבא מר' אלעזר שר' אלעזר לא נענה על ירידת גשמים, ור' עקיבא נענה.

161. תענית כה ע"ב; השווה עוד: יצתה בת קול ואמרה לא מפני שזה גדול מזה (ר' יוסי בר' אלעזר בר' שמעון גדול מאביו ר' אלעזר) אלא זה היה בצער מערה וזה לא היה בצער מערה; ב"מ פה ע"א.

162. כתובות קג ע"ב. השווה עוד: יצתה ב"ק ואמרה להם (לישראל שלא עשו יום הכיפורים אחרי חנוכה בית המקדש של שלמה) כולכם מזומנים לחיי העוה"ב (מ"ק ט ע"א). יצתה ב"ק ואמרה קטיעה בר שלום מזומן לחיי העוה"ב (הוא הגן על היהודים – ע"ז י ע"ב). יצתה ב"ק ואמרה אדון זה (שהציל את רבן גמליאל מהריגה) מזומן לחיי העוה"ב (תענית כט ע"א).

163. יהודה. 164. דברים עלומים שנגזרו מלפני (רש"י) – סוטה י ע"ב.

"נתנה עליהן בת קול מן השמים ואמרה, יש בכם אדם אחד שראוי שתשרה שכינה עליו אלא שאין דורו ראוי לכך. נתנו עיניהם בהלל הזקן... נתנה להן בת קול מן השמים ואמרה, יש בכם אדם אחד... נתנו עיניהם בשמואל הקטן"¹⁶⁵. בת קול נאמרה בתלמוד בעברית, שהיא "לשון יחידו של עולם" (ירוש' מגילה א,ט), "לשון שמלאכי השרת מדברים בה" (חגיגה טזא) ו"שבה נברא העולם" (בראשית רבה יח, ו).

יא. מין, צדוקי, כופר, אפיקורוס

"והיינו דא-ל ההוא מינא לר' חנינא, אנו מעלינן מינייכו, כתיב בכו (מ"א יא, טז) כי ששת חדשים ישב שם יואב וגו', ואילו אנן איתניכו גבן כמה שני ולא קא עבדינן לכו מירי"¹⁶⁶.

"א-ל ההוא מינא לרבן גמליאל, עמא דחלץ ליה מריה מניה דכתיב (הושע ה) בצאנם ובבקרם ילכו לבקש את ה' ולא ימצאו חלץ מהם. אמר ליה, שוטה, מי כתיב חלץ להם, חלץ מהם כתיב, ואילו יבמה דחלצי ליה אחין מידי מששא אית ביה"¹⁶⁷. "א-ל ההוא צדוקי לר' חנינא, יאה משבחיתו בה בארעכון, בית סאה אחת הניח לי אבא, ממנה משח, ממנה חמר, ממנה עיבור, ממנה קטניות, ממנה רועות מקנתי"¹⁶⁸. "רבי זירא כי הוה סליק לא-י לא אשכח מברא למיעבר, נקיט במצרא"¹⁶⁹. וקעבר. א-ל ההוא צדוקי, עמא פוזא דקדמיתו פומייכו לאודנייכו, אכתי בפוזיותייכו קיימיתו. א-ל, דוכתא דמשה ואהרן לא זכו לה אנא מי יימר דזכינא לה"¹⁷⁰.

"אמר ליה ההוא צדוקי לר' אבהו, אלהיכם כהן הוא דכתיב (שם' כה) ויקחו לי תרומה, כי קבריה למשה במאי טביל. וכי תימא במיא, והכתיב (יש' מ) מי מדד בשעלו מים. א-ל, בנורא טביל... ומי סלקא טבילותא בנורא. א-ל, אדרבה, עיקר טבילותא בנורא הוא דכתיב (במ' לא) וכל אשר לא יבא באש תעבירו במים"¹⁷¹.

"אמר לו ההוא צדוקי לרבי חנינא, מי שמיע לך בלעם בר כמה הוה. א-ל, מיכתב לא כתיב, אלא מדכתיב (תה' נה) אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם, בר תלתין ותלת

165. סוטה מח ע"ב. – עוד כמה דוגמאות: יצאתה ב"ק ואמרה לו (לריש לקיש) תורה כמותו (כר' חייא) פלפלת, תורה כמותו לא ריבצת (ב"מ פה ע"ב). יצתה ב"ק ואמרה (לר' בנאה) נסתכלת בדמות דיוקני (ביעקב), בדיוקני עצמה (באדם הראשון) אל תסתכל וכו' (ב"ב נח ע"א). שמעתי ב"ק שאומרת אוי לי שנשבעתני (להגלות את ישראל), ועכשיו שנשבעתני מי מפר לי (ב"ב עד ע"א). בקשו עוד למנות אחד (בין ג' מלכים, שאין להם חלק לעולם הבא) באת דמות דיוקנו של אביו (של דוד) ונשתטחה לפנייהם ולא השגיחו עליה... יצתה ב"ק ואמרה להם... מי שהקדים ביתי לביתו, ולא עוד אלא שביתי בנה בשבע שנים, וביתו בנה בשלש עשרה שנה, לפני מלכים יתיצב (סנהדרין קד ע"ב). – לעומת ארבעים בנות קול בערך, הנאמרות בעברית, נמצאות רק שש בארמית, והיינו עירונין נד ע"ב, כתובות עז ע"ב, ב"ב ג ע"ב, ב"ב עז ע"ב, ב"ב עד ע"ב וסנהדרין צו ע"ב. בשני מקומות יש טעם ללשון הארמית. האחד הוא ב"ב ג ע"ב: "ימא חד שמע ההוא גברא (הורדוס) קלא דקאמר כל עבדא דמרדכי השתא מצלח. הורדוס הוא מן הנקלים ושנואים בעיני החכמים ולשונם של אלה היא הארמית, כמו שנראה בפרק הבא אצל המין, הצדוקי הכופר והאפיקורוס. המקום השני הוא סנהדרין צו, ב: נפקא בת קלא ואמרה ליה (לנבחראדן) עמא קטילא קטלת, היכלא קליא קלית, קימחא טחינא טחינת. גס נבחראדן הוא כמובן בזוי ושנאווי להקב"ה.

166. פסחים פז ע"ב. 167. יבמות קב ע"ב.

168. כתובות קיב ע"א. 169. גשר של חבלים.

170. כתובות קיב ע"א. 171. סנהדרין לט ע"א.

שנין או בר תלתן וארבע. א"ל, שפיר קאמרת, לדידי חזי לי פנקסיה דבלעם, והוה כתיב ביה בר תלתין ותלת שנין בלעם חגירה כד קטיל יתיה פנחס ליסטא¹⁷².
 "א"ל כופר לר' תנחום, תא ליהו כולן לעמא חד. אמר, לְחַיִּי, אֲנִי דְמַהֲלִינָן לֹא מְצִינָן מִיְהוּי כּוּתִיּוֹכֵי, אֲתוֹן מַהֲלִיתוּ וְהוּו כּוּתָן. א"ל, מִימַר שְׁפִיר קֵאמַרְתָּ, מִיְהוּ כָל דּוֹכִי לְמַלְכָּא¹⁷³ לְשִׁדְיָהוּ לְבִיבְר¹⁷⁴. שְׁדִיָּה לְבִיבְר וְלֹא אֲכָלוּהּ. א"ל הָהוּא צְדוּקִי, הָאִי דְלֹא אֲכָלִיה מִשּׁוּם דְּלֹא כָפֵן הוּא. שְׁדִיָּה לִיָּה לְדִידִיהָ וְאֲכָלוּהּ¹⁷⁵.
 "האפיקורוס, ר' יוחנן ורבי לעזר, חד אמר, כהן דאמר אהן סיפרא¹⁷⁶; וחרנה אמר, כהן דאמר אילין רבנין¹⁷⁷.
 "אפיקורוס כגון מאן. אמר רב יוסף, כגון הני דאמרי, מאי אהנן לן רבנן, לוידיהו קרו לדידהו תנו וכו'¹⁷⁸.

המין הצדוקי, הכופר והאפיקורוס, אנשים פחותי ערך ונמוכי דרגה, ושדבריהם הם הבל וחסרי ערך, מדברים ארמית, שגם היא שנייה בדרגה.

אבל המטרונה והפילוסופוס, שדבריהם הם דברי ערך (ושיחס חז"ל אליהם הוא בכל מקום יחס של כבוד), לשונם עברית:

"מטרונה שאלה את ר' יוסי, אפשר יוסף בן י"ז שנה היה עומד בכל חומא והיה עושה הדבר הזה, הוציא לפניה ס' בראשית והתחיל קורא לפניה מעשה ראובן ובלהה מעשה יהודה ותמר, אמר לה מה אם אלו... לא כסה עליהם הכתוב, זה שהוא קטן וברשות עצמו עאכ"ו (ב"ר פז, ח).

"מטרונה שאלה את ר"י בר חלפתא, א"ל לכמה ימים ברא הקב"ה את עולמו, אמר לה לוי ימים... א"ל מה הוא עושה מאותה שעה ועד עכשיו, א"ל הקב"ה יושב ומוזג זוגים וכו' (ב"ר סח, ד).

"שאלה מטרונתא את ר' יוסי בן חלפתא אמרה ליה, כמה צער נצטער אותו צדיק¹⁷⁹ כמה עבדים כמה שפחות יש לו והם מבזבזין במאכל ובמשתה, אמר לה, להודיעך שבכל מקום שישראל בצער הצדיקים הוון עמהם בצער (פס' דרב כהנא, העומר, ד"ה והניף את העומר).

"מטרונה שאלה את רבי לעזר מפני מה חט אחת במעשה העגל והן מתים בה שלוש מיתות וכו' (ירוש' סוטה ג, ד).

"שאלה מטרונתא אחת את ר' יוסי אמרה לו למה אין כתוב בשני כי טוב וכו' (ב"ר ד, ו) ועוד.

"שאל פילוסופוס אחד את ר"ג כתוב בתורתכם (דבר' ד) כי ה' אלהיך אש אכלה הוא אל קנא, מפני מה מתקנא בעובדיה ואין מתקנא בה וכו' (ע"ז נד ע"ב).

172. סנהדרין קו ע"ב.

173. גזוחו ומשתיקו בדבריו (רש"י). 174. למקום חיות רעות של מלכות (רש"י).

175. סנהדרין לט ע"א. 176. זה הספר, דרך ביזיון. 177. ירוש' סנהדרין י, א.

178. סנהדרין צט ע"ב. השוה עוד: א"ל כופר לרבן גמליאל ידענא אלהייכו מאי קא עביד וכו' (סנהדרין לט ע"א). א"ל כופר לרבן גמליאל... אנא מצינא למימני כוכבי (שם). א"ל כופר לרבן גמליאל אמריתו כל בי עשרה שכינתא שריא וכו' (שם). והיינו דא"ל ההוא צדוקי לר' אבהו אימתי אתי משיח וכו' (סנהדרין צט ע"א) ועוד.

179. יחזקאל.

“פילוסופוס אחד שאל את רבן גמליאל א”ל צייר גדול הוא אלהיכם אלא שמצא סממנים טובים שסייעו אותו תהו ובהו וחשך ורוח ומים ותהומות וכו’” (בראשית רבה א, יב).

“חד פילוסופוס שאל לבר קפרא... מותר לשתות ואסור לרחוץ”¹⁸⁰ א”ל אם תראה סריס מחבק עם אשתך שמא רע לך... א”ל שלא תתפרץ¹⁸¹ א”ל והכא שלא יתפרצו¹⁸² (ירוש’ שבת ג, ג).

180. בחמין שהחממו ביום טוב

181. שלא תתרגל לעשות כך גם עם מי שאיגו סריס.

182. שלא יחממו אף שלא לצורך כלל.

חרגין, חרמין ותגרין

במאמר שפרסם קוטשר ב"תרבות וספרות" של "הארץ" מיום 11 במאי 1961

נאמר:

גרסינן במשנה (גדרים ג, ד): "נודרין להרגין ולחרמין ולמוכסין שהיא תרומה אף על פי שאינה תרומה", היינו "לרוצחים" ... או לחרמין הבאים להחרים את נכסיו ואף למוכסין הגובים מכס כפי אומדן דעתם" (פרופ' ח' אלבק בפירושו), כלומר מותר להטעותם בטענה, מתוך ... נדר, כי הפרות תרומה הן, כדי שלא יגזלום. המשנה קשה ... ראה ההשלמות של אלבק. גם בתוספתא מצאנו פסקה מעין זו. והנה הצביע ליברמן על העובדה, כי אחד הראשונים גורס חרגין (בחי'ת, ראה תוספתא ראשונים ב, עמ' 46). מן הגרסה הזאת יכולים אנו לפתוח פתח לפתרון הבעיה, שכן מצינו את שני המלים חרג, חרם זו ליד זו בכתובת נבטית, בהוראת 'אסור' (קודש). אף מן הערבית מתברר, כי הוראות שני השרשים מקבילות. נמצא, כי במשנה אין הדברים אמורים ב'הרגים' היינו 'רוצחים', אלא (בדומה ל'חרמים') ב'שודדים'. ואנב, אין אפילו צורך להניח, שנוסח המשנה נשתבש, שכן מצינו רמזים לחלוף ח – ה במקורות לשון חז"ל.

פסקה זו עוררה את ליברמן לברר את טיב התיבה הנידונה במקורות לשון חז"ל, ואילו קוטשר התחקה על עקבותיה במקורות שונים של הערבית.

התוספתא נדר' ב, ב (צוקרמנדל עמ' 277) גורסת: "תולין להרגין ולחרמים ולמוכסין ולתרומה ולבית המלך ואין תולין להם לישראל". ליברמן, תוספתא ראשונים ב¹: "בתמים דעים להראב"ד ס' ג'ט: וכן מצאתי בתוספתא' לחרגין עיי"ש מ"ש על הירושלמי כאן". פסקה זו היא שהזכירה את קוטשר את הכתובת הנבטית. אך, כפי שנתברר אחר כך, הרגיש ליברמן בהקבלה, שכן בשולי הטופס שלו מצא רשום רמז לאותה הכתובת.

משחזר ליברמן לארה"ב, עיין בתוספתא כ"י ווינה (שלא הייתה בשעתו תחת ידו): ואכן כ"י זה גורס כאן 'לחרגין'. כן נמצאה גרסה זו באותו כ"י גם בתוס' ב"מ ג, יט (צוקרמנדל ע' 377, ש' 26): "לא ימכרנה לא לתגר ולא לחרג (שאר כתיב"ד: הרג): ולא לחרם מפני שמרמין בהן את האחרים". גרסה זו צצה ועולה במקומות נוספים. הירושלמי, הדן במשנה נדר' ג, ד (לח ע"א), אומר: "ל להרגי' בהרגי' לחרמים בשעת החרם". אך הראב"ד אומר "בספרים שלנו 'בחורג'² ... וכן מצאתי בתוספתא לחורגין".

הגרסה בחי'ת נתגלתה גם בערוך ערך חרם³: "נודרין לחרגין ולחרמין ולמוכסין", ומעיר בעל ערוך השלם – הסבור, כי 'הרגין' היא הגרסה הנכונה – כי "בדפ"ר פיז' ווינצ' הגרסה לחרגין".

1. תוספתא ראשונים ב, ירושלים תפרח"י, עמ' 46.

2. ראה ליברמן שם (המקור: תמים דעים ... ירושלים התש"ב, נט).

3. ערוך השלם כרך ג', עמ' תצג. אמנם את המקורות הביא בעל הערוך בערך "הרג", אבל הטעם הוא, מפני שפירש "חרג" – "הרג", ואין כאן אלא שינוי מוטעה בכתב.

דומה, שאחרי כל אלה אין להטיל ספק בכך, כי אכן 'חרגין' היא הגרסה הנכונה, ש-תוקנה ל'הרגין' הידועה, מטעמים מובנים. והנה, כאמור, בכתובת נבטית גדולה מפטרה⁴ מודמנים שני השרשים זה ליד זה. היא פותחת במלים: "קברא דנה ... (ומונה כל אשר בקבר) חרם וחרג דושרא-כלומר, הריהם קודש ו... לאלהות דושרא (sont sacrés et voués à Dušara). תיבת 'חרם' ברורה כאן בתכלית: הוראתה, כמו בערבית, בעברית המקראית ובלשון חז"ל-קודש. יש להניח אפוא, שאף 'חרג' הוראתה כמותה. ומעין זה בערבית. כיצד יש לפרש אפוא את המשנה? לכאורה נדמה, כשיטת בעל ערוך השלם (ערך חרם). כי 'חרם' (= תָּחַם או כִּיּוּב) = 'שודד', כדרך שהשורש הערבי הצמיח תיבה בהוראה זו: حرام (חראמי). והוא הדין 'תָּחַג', הנרדף ל'תָּחַם'.

המקומות שלעיל סובלים פירוש זה, אך הוא מופרך, כמוכח ממדרש תהלים קיח, יח (באבער, עמ' רמג): "לאדם שהיה מהלך בדרך וסחורתו בידו, הגיע להורגים נתן להם מה שנתן, הגיע לחרמים נתן להם מה שנתן, כיון שהגיע לשערי המדינה אמרו לו הוזהר שאפרכוס במדינה, אם אינך מוכס כל סחורתך אינך יוצא בידך כלום". ברי אפוא, כי אילו היה ה'חרמין' וה'הורגין' (חרגין) שודדים סתם, לא היו מסתפקים בנתן להם מה שנתן. מכאן, כי בדומה ל'מוכסין', הבאים עמם ביחד, הן כאן והן במקומות אחרים, הדברים אמורים בפקידים, שמלאכתם לגבות מסים, ארגוניות וכיו"ב, מן התושבים.

אף מקומות אחרים, שתמצא בהם תיבת 'חרם', ללמד יצאו, שאין לראות ב'חרם' (וכן ב'חרג') שודדים, אלא סוג של גובי מסים או כיו"ב. כלך לך, דרך משל, אצל תוספתא ע"ז ו' ו' (צוקרמנדל עמ' 470) ותמצא 'חרם' (צוקרמנדל 'חרס') שפשט ידו, כמדומה שהיא של שמן ואח"כ נמצאת של יין, ובאותה תוספתא 'ארגונימין שטעם מן הכוס', היינו ἀργανόμος 'המפקח על השוק'.

ואכן פירש רב נחשון גאון גוי שממונה על מכס של מלך⁵. ובכן – אין להתעלם מן העובדה, כי שני השרשים באים מזווגים הן במקורות שלנו והן בכתובת הנבטית. אך מה הצד השווה שביניהם? והאם יש לנו מקבילות להוראה המושערת במקורות שלנו?

וכאן נושענו מן הכתובות הדרום-ערביות, שתיבת 'חרג' מצויה בהן ושימושה עשוי לחלוטין לשימושה בלשון חז"ל.

אמנם Conti Rossini⁶ רושם רק dominus, magister fuit, rexit populum, imperavit – שהן סתמיות מדיי. אך Rhodokanakis מנסה במלים הבאות את הוראת שורש חרג⁷:

4. CIS II, 350; J. Cantineau, Le Nabatéen. II p. 3 ff; J.T. Milik, RB 66 (1959), p. 555 ff.

5. בן-יהודה, ערך חרם (עמ' 1770).

6. K. Conti Rossini, Chrestomathia Arabica Meridionalis Epigraphica, Roma, 1931, Glossarium s.v.

7. N. Rhodokanakis, Katabanische Texte zur Bodenvirtschaft, Wien. 1919, AWW, Phil.-his. Klasse, Sitz. 194, Bd. 2. Abh., p. 38).

hrg ist die amtliche Leitung und Verwaltung von Untergebenen und deren Leistungen. In Bauinschriften ... bezeichnet es die Aufsicht speziell des *Bauleiters* über die Lithurgie oder den Frondienst...*thrg*... (Inf.)... kann man "in seinem Dienst, auf seinen Befehl" übersetzen... im Sinne der Gesetzgebung ...wird vom Herrscher חרג angewendet. (ח ר ג הריהי ההנהלה הרשמית של פקודים ושל חובותיהם... בכתובות בנין הריהי מציינת את פיקוחו של מנהל הבנייה, בייחוד על עבודת החציבה או על האגריה. את [תיבת] ת ח ר ג אפשר לתרגם 'בשירותו, לפי פקודתו'. ... 'חרג' משמשת לגבי המישל בהוראה של 'חקיקה').

מן הדברים האלה עולה ברורות, כי 'חרג' = שלט, חקק, היה ממונה על העבודות הציבוריות ועל גביית מסים. הפסקה הבאה⁸ מדברת בלשון ברורה עוד יותר: 'כברם ב'חרג' כחד עשר כל הנאם ומובלם ותקנתם ותרתם'; ובתרגומו של Rhodokanakis:

Kabir (שם נושא משרה גבוהה) der vom (Stamme) KHD verwaltet (einhebt) den zehnten von jedem Reinertrag ('מלשון 'הנאה') und Pachtzins und von jedem Kauf ('מלשון 'קנה') und jeder Erbschaft ('מלשון 'ורת' = 'ירש').

על בסיס שימוש הלשון הזאת מותר אפוא להניח, כי אף 'חרג' שבלשון חז"ל הוראתו 'האיש שממונה על גביית מס, תשלומים לאוצר המדינה, עבודות ציבוריות' או כיו"ב.

אשר להוראה המקורית של השורש. נראה כי צודק Rhodokanakis באמרו⁹: 'דומה, כי 'חרג' מעיקרו 'לחץ', 'הכריח', וכיו"ב, כפי שתוכיח הצצה לתוך מילון ערבי. השורש אינו בנמצא בלשון חז"ל וזלתי בשם הנידון, אך ישנו בתרגום: דב' לב, כה 'ומחדרים אימה' מתורגם 'ומתוניא חרגת מותא', וכן איכה א, כ 'בבית כמות' מתורגם 'ימלגיו חרגת (חרגת) כפנא'. ההוראות האלה מתייחסות, כמובן, למקור 'צרה', 'צוקה' וכיו"ב. אין להכריע לפי שעה, אם 'חרג' מקורו בלשון חז"ל, או שמא, בשם לב לגוון הטכני המיוחד של התיבה וכן לעובדה, שאין לה אחיות בלשון חז"ל, הגיעה התיבה מן הערבית הדרומית – באמצעות הנבטים – לארץ-ישראל, עם שלטון הנבטים בדרום הארץ ובמזרחה: הרי הדברים אמורים במונח של שלטון.

כן קשה לומר דבר ברור על זיקת התיבה הנידונה לתיבת 'חרג' תה' יח, מז ('חגר' שמי"ב כב, מז)¹⁰.

תהיה מה שתהיה זיקתו של שורש 'חרג' המקראי לשורש שלנו, הרי על כל פנים מאלף הוא, כי בשי"ב הוא בא בצורת 'חגר', בשיכול, תופעה שכיחה ביותר בהנאים השוטפים. ואכן הצצה לתוך המילון הערבי עשויה להראות, כי הוראת שורש حجر (חגר) הערבי קרובה-זהה במידה רבה ל'حرج' (חרג)¹¹ (כמובן ייתכן, כי הקרבה

⁸ שם עמ' 7, ש' 5.

⁹ שם עמ' 38, הערה 1.

¹⁰ לפי Koehler-Baumgartner = حرج הערבית, ואילו Gesenius, בעקבות Nöldeke =

حرج, כלומר התיבה שלנו.

¹¹ Hava: To be contracted (heart). To be narrow (place). To be guilty...

To gnash teeth. To be prohibited to a. o. (prayer), etc.

תניינית היא). ואכן זיהה Landberg את שני השרשים האלה¹². ומן הצד האחר מופיע שורש זה בצד השורש 'חרם' בכתובות הדורים-ערביות¹³ ממש באותה הוראה, כדברי Rhodokanakis:

In der katabanischen Gesetzgebung ist... *hgr* ein Begleiter von *shrm* (= 'שפעל של 'חרם')... *hgr* und *hrm* sind bedeutungsverwandt (בחקיקה הקתבנית... 'חגר' הריהו בן לוייה של 'חרם'... 'חגר' ו'חרם' קרובות הן בהוראתן)¹³.

ואם נותר עוד שייר של ספק, הרי בא 'לסאן אלערב' וקובע חגר = حرام¹⁴. נמצאת אפוא למד, ששלושת השרשים 'חגר', 'חרג', 'חרם' בעלי שדה סמנטי משותף היו. ואגב – כשם שנתקיים שורש 'חרג' בתימן של היום¹⁵, כך חי שם גם שורש 'חגר', ומן הראוי לציין, שהוראתו *verhindern*, besonders bei der Abgabe des Zehent an den Scheich oder an den Sejjid, welcher das Recht hat, das Wegführen des gemähten Getreides vor der Zehent-richtung zu *verhindern* (למנוע, בייחוד בענין הפרשת המעשר לשיך או לסייד, שרשות בידו למנוע את הכנסת התבואה מן השדה לפני הפרשת המעשרות).¹⁶ Glaser גורס שם 'חגר', אך זו אינה אלא 'חגר', כפי שמעיר Grohmann¹⁷, וראה להלן. עובדה זו, היינו מציאותו של שורש 'חגר' = 'חרג' = 'חרם', עשויה לעורר בעיה מעניינת: האם היה שורש זה בנמצא, בהוראה טכנית מיוחדת זו, היינו 'גובה מסים' וכיוב, גם בלשון חז"ל, ליד 'חרג' ו'חרם'?

הדברים אמורים בתוספתא ב"מ ג' יט (צוקרמנדל, עמ' 377) = בבלי ב"מ נב ע"א: 'לא ימכרנה (היינו מטבע שאמרו, שאסור לקיימה) לא לתגר ולא להרג ולא לחרם מפני שמרמץ בהן את האחרים'. צירוף של השמות האלה תמוה ביותר:

¹² Le Conte de Landberg, Glossaire Datinois I, Leiden, 1920. p. 399.

¹³ *placer quelqu'un sous surveillance, lui defendre de quitter le pays que* حرج على... حגר على intr., donne Glaser, Mitteilungen, p. 77 en bas. est = حرج على trans. doit aussi être parent de.

¹⁴ A. Rhodokanakis, Altsabäische Texte II, WZKM 39 (1932). p. 219.

¹⁵ ראה G. Ryckmans, Le Muséon 67 (1954) עמ' 110, בפרש תיבת 'חגר' בכתובות, אשר Rhodokanakis פתר – Reservat, ואילו IRAS 1937, p. 63, Beeston = tabu. ההערה

לסאן באה במאמרו של Beeston: الحِجْر والحِجْر والحِجْر كل ذلك الحرام

¹⁶ E. Glaser, Mitteilungen über einige aus meiner Sammlung stammende sabäische Inschriften, Prag, 1886, p. 77.

הוא קובע שם שתי הוראות:

- 1) *Lizitationsmarkt; سوق الحراج* öffentliche Feilbietung, Auction; حراج
- 2) *Lizitationsbeamter* مَحْرَج Sie haben ihn unter Aufsicht gestellt, verboten die Stadt, den Bezirk, zu verlassen, וראה לעיל.

¹⁸ שם עמ' 28.

¹⁷ A. Grohmann, Südarabien als Wirtschaftsgebiet I, Wien 1922, p. 75.

שם דיון נוסף בשורש הזה.

כיצד אפשר לדון לכף חובה מראש את כל התגרין, שהם רמאים? ואכן אין מקום אחר במקורותינו, שבו הם נדונים באופן זה – בניגוד לחרגין ולחרמין, שסורם רע תמיד.

והנה בכתבי־היד נודדת התיבה ממקום למקום, ראה ד"ס, סימן מובהק הוא להוספה, שמתחילה לא הייתה אלא הערה בגיליון כשינוי גרסא: "חרג" במקום "חרג". ושוב הוסיפה בפנים, כמו שמצוי תכופות בכתבי־יד. אף אין היא בנמצא בירושלמי (ב"מ כט ע"ד); היא חסרה ברי"ף: ברמב"ם גב' ז' ו: וכן במאירי ב"מ עמ' 193. ובכן שמא הפתרון אינו אלא: גרוס 'חרגים' במקום 'תגרים'?

בניגוד לשורש 'חרג' – הרי שורש 'חרג' מצוי ביותר בהוראתו הראשונה, היינו 'מנוע' 'עצור' וכיו"ב, כגון "איזו היא פגימה, כל שנותן אצבעו עליה והיא חוגרת" תוס' בכור' ד. א¹⁸, והוא כמובן 'חרג' = 'פסח' ומכאן 'כבד פה וכבד לשון' (שמ' ד, י בתי 'חרג פום וחרג ממלל' (ראה ערוך). השורש מצוי בהוראות מעין אלה אף בסורית, אך גם כאן, כמו ב'חרג', אין למצוא את ההוראה התניינית, מעין כזאת שמצינו בשם 'חרג'.

אולם תהיה דעתנו על התיבה המשוערת אשר תהיה, מכל מקום עלינו לפתור את הבעיה האחרונה, והיא: כיצד משתלשלת מן ההוראה המקורית 'אסור' וכיו"ב של שני השרשים 'חרג', 'חרג' (ר' חגר) 'ההוראה' 'שלט', 'גבה מסים' וכיו"ב? לכאורה פשוט הפתרון לגבי 'חרם'. אמנם בטל הפירוש של 'חרם' = 'שודד', אך אפשר לפרש מלשון החרמה, כדרך שבארו כמה מפרשים (לחרמן הבאים להחרים את נכסיו). אך דא עקא, ש'החרים' = confiscate כנראה אינה אלא חידוש של העברית הישראלית. במקרא ובלשון חז"ל אין תיבה זו יוצאת מדי פשוטה, היינו 'הפך לקודש', 'אסר', 'הקדיש' (לאלוהות), ומכאן 'השמיד', ובלשון חז"ל 'הטיל חרם' וכיו"ב. רק בעזרא י' ח' וכל אשר לא יבוא... יחרם כל רכושו אפשר שיהלום את שימוש הלשון המודרני: אך מן המקבילות ברי, שאין אנשים לעשות זאת; ובדין מפרש בן־יהודה: 'והרכוש... ילקח מבעליו ויעשוהו חרם', ומעין כך המפרשים. הדרה קושיה לדוכתה: איזהו הקשר הסמנטי בין 'אסר' – 'שלט' וכיו"ב?

והנה מצינו דוגמה נוספת בולטת לקשר הזה, דווקא בכתובות הדרום־ערביות. A.F.L. Beeston בירר¹⁹, כי שורש hšk בכתובות, שהיא כנראה = 'חשך' (מנוע) בעברית, הוראתה 'צו' וכיו"ב. הא כיצד? הוא אומר... It would seem... that this root has in epigraphic South Arabian undergone one of those reversals of meaning with which one is familiar in Semitic. The primitive idea implicit in it may have been 'to set a limit': hence in Hebrew 'draw a limit short of > exclude', but in epigraphic South Arabian "define > ordain, command."

(דומה, כי שורש זה נתגלגל בדרום־ערבית אותו גלגול של הוראה, הידוע בלשונות השמיות. הרעיון המקורי הכלול בו היה, מן הסתם, 'שם גבול'; מכאן בעברית 'הגביל', אך בדרום־ערבית של הכתובות 'הגדיר' = ציווח). נסכים או לא נסכים לפירושו (ראה להלן), הרי העובדה עצמה ברורה היא.

¹⁸. תמוה, שבן־יהודה רושם במקבילה שורש ערבי אחר, שאינו הולם (رجح).

¹⁹. Le Muséon 66 (1953), p. 109-110.

עדות חשובה בייחוד, משום שהיא הסיח את דעתו, בנידון זה, מן העובדה, שזהו המצב בדיק לגבי שורש 'חרג', המופיע ביחד עם ḥšk במקום הנידון אצלו! ואכן יש לעובדה הזאת מקבילות נוספות, ראה למטן. אך ייתכן, כי שימוש דומה לאותו שימוש, החי היום בדרום ערבית ב'חרג' (לעיל עמ' 37 [4]), היינו 'מניעת הכנסת התבואה מן השדה לפני הפרשת המעשר', הוא שהיה הגשר שבין שתי ההוראות: אסור – גבה – שלט.

ומקבילה ברורה בתכלית: שורש 'עצר' העברי: 'עצר' כפשוטו < בצירוף עם 'כח', 'לא עצר כח ירבעם' (דהייב יג, כ) = יכול (= מנוע כוח מלהתפזר וכדומה); ואף בהשמטת תיבת 'כח': 'ולא עצרו ללכת אל תרשיש' (שם כ, כו, היינו = י כ ל) < 'זה יעצר בעמי' ש"א ט, יז = 'משל'. בפועל הזה מצינו אפוא כמעט את כל הגוונים שמצינו ב'חרג'. אף השורש 'רשי' בעברית ובארמית כנראה יש לו הוראה דומה, ואכמ"ל.

בעיה שעדיין לא נפתרה הריהי – האם השמות 'חרם' 'חרג' עבריים הם, או שמא הגיעו מדרום-ערב באמצעות היישוב המעיני (דרום-ערבי) שבאל-עולי היא דדן ובתיוכם של הנבטים?

תוספת

להערה 8:

בן-יהודה, עמ' 1770א, הערה 1, מביא פירוש של רב נחשון גאון (תשה"ג קאסל מ ע"א 'חרים', וסבור שהוא על משקל 'חסיד'. דומה, שטעות היא בידו, שכן בתשובת רב שר שלום, שם סי' מו (ט ע"ב): 'חרם גוי וכו'... והנה פרוש י"ג אפשטיין ז"ל בדק את כה"י, שממנו נדפסה התשובה הנ"ל, והעלה, כי הדפוס אינו נאמן לכה"י, ראה מאמרו ב- Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft IX (1911-5672), עמ' 214 ואילך. אף הוא מצא 'חרים' (כך מנוקד) גוי שהושיט" וכו', ראה אצל אפשטיין שם עמ' 234, 265. מסתבר אפוא, כי גם אצל רב נחשון גאון יש לגרוס חרם. אך מה טיבה של צורה זו?

החשד שחשדנו שנינו כאחד, כי אין הצורה ארמית, דומה שאינו חשד שרא. Brockelman, Grundriss I § 124, אומר לגבי משקל 'קִיטִל': רק הערבית יודעת שמות מסוג זה. Barth, עמ' 45, ראה בהם חילוף של שמות בהכפלת העיצור השני (ההדגשה משלנו), כגון صديق נאמן... فيصل שופט, פסק דין... هيدار = هذا פטפטן (Barth, עמ' 53), هيسار = هصار משסף. לפיכך נראה, כי תחת חרם (> harram*), ראה למשל משנה כ"י קאופמן בנדרים, השתמש הגאון כאן בצורה ערבית, הוזה לה בהוראתה.

לסוף המאמר:

ב- (1959) BSOAS 22 עמ' 10 ואילך, דן Mahmud 'Ali Ghul בהוראת שורש 'חרג' בכתובות הדרום-ערביות, ועיין שם. הוא סבור, כי הרעיון של המניעה והאיסור, ומכאן הגנה, היה, כנראה, רעיון היסוד של כמה ממסודות השלטון בדרום-ערב הקדומה, כמוכת מכמה מונחים והם 'מעז', 'חפי' = שופט (حفو = منغ לפי ה"לסאן*), 'חרם', 'חרג', 'צרי', 'חדד', 'ישע'. אין צורך להסכים לכל טענותיו, כדי להגות, כי אין דברים בגו.

מִמְנוֹ בְּגוֹף נִסְתָּר

על הפסוק "והאנשים אשר עלו עמו אמרו לא נוכל לעלות אל העם כי חזק הוא ממנו" (במדבר, יג, לא) אמר רבי שמעון בן לקיש (אמורא א"י בדור השני): דיברו דברים כלפי למעלה, כי חזק הוא ממנו, אמרו כביכול לא יכיל להון (ירושלמי תענית, פרק ד', הלכה ה')¹. בבבלי מובא פירוש זה בשם אמורא א"י אחר, מן הדור השלישי, בתוספת אל תקרי: אמר רבי חנינא בר פפא דבר גדול דברו מרגלים באותה שעה, כי חזק הוא ממנו, אל תקרי ממנו אלא ממנו, כביכול אפילו בעל הבית אינו יכול להוציא כליו משם (סוטה לה, מנחות נג, ערכין טו)². על חילוף שבין מערבאי ומדנחאי במלת ממנו ידוע לנו מכתבי יד בבליים, שלמדנחאי היה הפרש קריאה בין ממנו בנסתר (מִמְנוֹ = מִמְנוֹ) ובין ממנו בגוף מדברים (מִמְנוֹ). גם ראשוני המדקדקים: דגוש אבן לברט, יונה אבן גנאח, יהודה אבן בלעם ואברהם אבן עזרא הזכירו שינוי זה על דיוקן או שלא כדיוקן³, ואף בעלי התוספות בערכין טו. מביאים את הפרש הקריאה כפי דברי הראב"ע (שמות א, ט) ואומרים: פירוש [הערוך]⁴ אל תקרי ממנו רפי אלא ממנו דגוש. אולם מוסיפים הם: ואינו כן, שכל ממנו שבתורה דגושין. כנראה סבורים הם, שפירוש אל תקרי ממנו אלא ממנו הוא אל תפרש בגוף המדברים כי אם בגוף נסתר, דבר שאינו מתקבל על הדעת. רש"י מוחק בסוטה

1. במדרש במדבר רבה טז, יא מובא הדרוש בזה הלשון: כשראו אותן מרגלים נתייראו, לפיכך אמרו כי חזק הוא ממנו. אמר ריש לקיש הטיחו דברים כלפי מעלה.

2. ביאליק ורבינצקי שילבו שילוב יפה את המימרות של ר' שמעון בן לקיש ור' חנינא בר פפא בספר האגדה (הוצאה בכרך אחד, ע' סח, טור א').

3. יש לשער, שגם למדנחאי הייתה כאן הגיית דגשים: מִמְנוֹ — מִמְנוֹ. אלא שבניקוד הבבלי הפשוט לא צוינו הדגשים בדרך כלל, ועיין מנחת שי על במדבר יג, לא; אברהם גייגר, קבוצת מאמרים, א', ע' 46 ואילך; כרם חמד, ט, ע' 69 ואילך; שמחה פינסקר, מבוא אל הנקוד האשורי, 1863, ע' 2 וע' 104; ערוך השלם, ב, קמ"קמא, ערך בעל; ספר הרקמה של גנאח, מהדורת גולדברג וקירכהיים, ע' 112. הערת קירכהיים; ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, ע' רי"ד, הערת וילנסקי.

4. "הערוך" — לפי הוספת קאהוט בערוך השלם. הוא מדגיש, שבירושלמי ובמדרש רבה אין כאן אל תקרי, משום שבא"י לא הבחינו בהגיית זו. על זה יש לטעון: הרי ר' חנינא בר פפא בן א"י הוא. ברם אפשר להפריך טענת זו ולומר, שבהיותו בבבל ובלמדו שם בבתי מדרשות סיגל לעצמו קריאת מדנחאי, או שהוכנסה במימרתו תוספת אל תקרי ע"י עורכי הבבלי. והנה למדנו מספרו של זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון (כרך שלישי, א, 95–96, הערה 36), שגם השומרונים מבחינים וקוראים מִמְנוֹ (mimmanu) למדברים, מִמְנוֹ (mimminnu) לנסתר, ואין לחשוב שקריאתם זו מחודשת, אלא היא אחת הקריאות של ממנו, שהיו רווחות בארץ. ועוד: תואר הפועל אין, שנטייתו אצלנו כנטיית מן מנוקדת לפי הערת גינצבורג (בהוצאה קטנה) בספרים אחרים של נקוד טבריא בגוף המדברים בצי"י: איננו ירמיה מ"ד, טז. — המלה נמצאת רק פעם אחת במקרא). כמו כן אומרים אנו לפי ניקוד טבריא: הִנְנִי, הִנְנִי, הִנְנִי ובמדברים הִנְנִי, הִנְנִי, הִנְנִי, עוֹדִי, עוֹדִי, בנסתר עוֹדִנו, ובמדברים עוֹדִנו לפי הקרי.

את כל מאמר אל תקרי⁵. כלום לא ידע חילוף קריאה זה שבין מערבאי ומדנחאי, או הכיר אותה ולא קיבלה?

ברם הבאת מִמְרָא זו במלואה שלוש פעמים בבבלי הייתה כנראה במאה החמש עשרה או בראשית המאה השש עשרה הוכחה לחכם תלמודי אשכנזי, אשר נעלם מעיניו חילוף הקריאה שבין בני א"י ובין בני בבל, שאין כאן גירסא משובשת כדעת רש"י, והגם שאין במקרא שלנו הבדל הגייה בצורות ממנו, מִמְקָל היה לו לחכם זה לפי דעתי ללמוד גורה שווה מן מילית אחרת, והיא תיבת יִשְׁנָו⁶, ולומר, שכיוון התלמוד לצורה אחרת של ממנו בגוף נסתר, שאפשר להשתמש בה: לקריאת מִמְנָו. וכך אמר רבי חנינא בר פפא: אל תפרש כאן ממנו בגוף המדברים ואל תקרי ממנו, המשמש לשני גופים שונים, לנסתר וגם למדברים, אלא ממנו בגוף נסתר.

מי היה חכם זה, אין בידי לומר, אלא ניקוד זה בקשר עם כי הוא חזק ממנו כדבר ידוע, שאין מהססים בו, נמצא בפירוש כלי יקר לתורה של ר' שלמה אפרים לונטשיץ⁷ (דפוס ראשון 1602). בשמות א', ט הוא כותב: הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו, ולפי שרז"ל דרשו הבה נתחכמה לו למושיעין של ישראל נראה לפרש גם תיבת ממנו קאי על הקב"ה, כדרך שדרשו בפסוק כי חזק הוא ממנו, כביכול אפילו בעה"ב אין יכול להוציא כליו משם, כך ועצום ממנו מוסב על הקב"ה, ונו"ן של ממנו בחולם, ור"ל שכל חזקו של ישראל נמשך לו ממנו יתברך, דהיינו ממקור ישראל, לפיכך הבה נתחכמה לו למקורם, דהיינו למושיעין⁸.

וכבר חמישים שנה לפני פרסום כלי יקר מוצאים אנו קריאת ממנו בחולם, ולא בקשר עם מאמר אל תקרי הג"ל, אלא בדבר שבהלכה.

בענייני שליח להולכת גט פסקו הפוסקים הראשונים, שעל השליח לומר למתגרשת: הרי זה גיטך מפלוני בן פלוני בעליך וכו' והרי את מגורשת ממנו (מרדכי, סוף מסכת גיטין, ס' תס"ט; הרא"ש, בסוף קיצור פסקי הרא"ש ממסכת גיטין לבנו ר' יעקב בעל הטורים ובטור אבן העזר, סוף ס' קנ"ד) או והרי את מגורשת בו ממנו (שלחן ערוך, אבן העזר, של ר' יוסף קארו, דפוס ראשון 1565, סדר גיטין שבסוף ס' קנ"ד, סעיף צ"א). כל הפוסקים הללו אינם מתעסקים בשאלת הגיית תיבת ממנו, ואין ספק בדבר שקראו כקריאתנו, קריאת ממנו שבמקרא נוסח טבריא. ברם בספר שו"ת ר' יהודה מינץ ור' מאיר קאציגלנבון (ד"ר, ויניציה, 1553)

5. במנחות ובערכין אין ברש"י הערה על הגירסא. בכ"י מינכן חסר אל תקרי וכו' בטוטה, אולם במנחות ובערכין כה"י גורס אל תקרי.

6. כינוי הנסתר של י"ש. נמצא במקרא ארבע פעמים, ולעולם בניקוד יִשְׁנָו, סימן שזו היא מסורת ישנה ואין לערער על הצורה כפי שעושים כמה חוקרים. יִשְׁנָו וגם קָבָו (במדבר כג, יג) מראים שהיה בלשון כינוי נסתר בסיומת -ו מוטעמת, ות"א אשכנזי ימצא דמיון גמור בין מִמְנָו ובין יִשְׁנָו, שכן שניהם מוטעמים מלעיל לפי דרך ההטעמה האשכנזית.

7. ר' שלמה אפרים לונטשיץ, בסוף ימיו עד פטירתו בשנת 1619 אב"ד ור"מ בפראג, בעל סגנון עברי מצויין, "לשונו לשון יחידי בדורו", היה בזמנו אחד הלוחמים המועטים לרפורמה בלימוד התורה, דרש שילמדו "העשרים וארבעה ספרים" ושיבת את אלו אשר "ידם רב להם בכל החכמות" (שמחה אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, א', ס"א-ס"ג).

8. פירוש זה נמצא בתנחומא, מהד' בובר; מוזכר הם פרים ורבים ממקור (צ"ל: ממנו) - כמו בילקוט שמעוני ובאברבנאל, שנאמר ה' ממקור ישראל.

העיר המול רבי מאיר בסי' יט של סדר גיטין וחליצה: "מהרו"ך⁹ נקד ממנו. אין התיבה מנוקדת שם, אלא כוונתו כנראה לחולם. הסבר לניקוד לא ניתן, אלא וודאי סמך מהרו"ך על "החכם שהיה מנקד כך... לקיים הגירסא בסוטה ל"ה נגד השגת רש"י¹⁰", ומן מאמר התלמוד הסיק מסקנה הלכתית לשנות ולומר בגט ממנו לשם הקפדה יתירה כנהוג בגיטין. וכך נתקדה אות' של מלת ממנו בחולם בשנת 1662 בטקסט של ש"ע אה"ע, סדר גיטין, סעיף צ"א, דפוס יוסף עטיאש, אמשטרדם, "אשר הוגה בעיון רב ונמרץ... וניתוסף בו מראה מקום מוצא הדינים ע"י אחד מהגולים ר' משה רבקה מוילנא... באר הגולה"¹¹.

ניגוד לקריאה החדשה אנו מוצאים בסדר גיטין לר' מיכל ר' יחפש (ר' מיכאל בר' יוסף) טיימר מקראקא, שנדפס ראשונה בספר חלקת מחוקק בשנת 1670, וצירף אותו מחבר בית שמואל לספרו והוכנס בדפוס ש"ע, אה"ע. בסדר גט שלישי, שם, סי' מ"ו, כתב ר' מיכל: "אמר וכו' ובו תהיי מגורשת ממנו וכו', ויש לקרות ממנו הגו"ן במלא פום וידחוק הגו"ן"¹². ואין שום ספק, שמלאפום כאן בפי ר' מיכל ר' יחפש מקראקא, בן המאה השבע עשרה כנראה, אינו אלא התנועה הנקראת בפי הספרדים שורק, כמו שהיה מורגל בפי האשכנזים מדורי דורות¹³. ר' ישעיה ברלין (1725 – 1799) מתנגד להגייה זו של ממנו בשורק במסירת גט ע"י שליח (הפלאה שבערכין, ד"ר 1830, ברעסלויא, ערך בעל): "והנה... בסוטה ובמנחות ובערכין תלת זימני הוי' חזקה שיש עמהם טענה לקיים הגירסא ולומר אקושיית רש"י, דגם שאין הפרש במלת ממנו בין יחיד לרבים, אבל מלת ממנו בחולם אינו סובל כ"א הנאמר על היחיד והחכם שהיה מנקד כך אל תקרי ממנו אלא ממנו כוון לקיים הגירסא נגד השגת רש"י... ומתוך הדברים הנזכרים נולדה לי פליאה במה שכתוב בסדר גט שלישי: ובו תהיי מגורשת ממנו ויש לקרות ממנו הגו"ן במלא פום וידחוק הגו"ן עכ"ל. והנה אם ראשונים היו קורין לחולם מלאפום, – אבל הכותב סדר הגט בש"ע, לפני מסדרי הגט בזמנינו ויהיה [ל]מלת ממנו במלאפום משמעות גם כן כאילו השליח שותף הוא במסירת גט זה. ולמה הקפיד דווקא לאמרו במלאפום, מוטב היה לאמרו בחולם". גם לפי הפוסקים הבאים אחריו יש לומר בגט ממנו בחולם.

9. בהקדמה כותב ר' מאיר קאצינגלנבון, שז"ך הוא זלמן כהן, ואינו מביא פרטים עליו.

10. עיין לקמן בפנים, בהבאת דברי בעל הפלאה שבערכין על מאמר הגמרא בסוטה.

11. בבאר הגולה לא הוער כלום בעניין זה.

12. וידחוק הגו"ן, כלומר שיבטא יפה את ה' בתנועתה, ולא יקרא את תנועת ההברה האחרונה הבלתי מוטעמת כדרך קריאת העברית במזרח אירופה והמלים העבריות ביודית בתנועת מלמול בלתי ברורה. וכן משתמש המחבר בביטוי דחיקת האות במובן זה בסדר גט ראשון סי' קט: "דרך לכתוב בשטרות פיונן, ומה שכותבים דמתקריא פיונני, היינו משום שדרך הנכרים לדחוק נון האחרונה לקרותה בחירק".

13. "והשורק שאנו קורין מלאפום הוא נקודה אחת תוך האות", "גם כתבו כי יש לקרות הקבוץ שפתים שאנו קורין שורק והשורק שאנו קורין מלאפום בקריאה אחת" (מהר"ל מפראג, לערך 1525–1609, בספרו תפארת ישראל, מובא במאמר שבילי מבטאים מאת חנוך ילון בקונטרסים שלו, א', 68), "אמר המאיר יען כי ראיתי... כי מקרוב עמדו קצת אנשים והרגילו עצמם ותלמידיהם עמהם לקרות תנועת השורק שלנו ממש כמו שאנו קורין תנועת המלאפום שלנו" (ר' מרדכי יפה, לברש האורה, דפוס ראשון, 1604. מובא שם בקונטרסים א', 69). "יש חילוק בין טוב בחולם לטוב בשורק הנקרא אצל מקצת מלופם" (ר' ישעיה הורוויץ, לערך 1560–1630, של"ה, תורה שבכתב, ג' מחנות, פיורדא, 1764, דף שני"א, עמ' ב).

ר' יעקב משולם אורנשטיין, אב"ד לבוב, חלק בספרו ישועות יעקב, זאלקווא 1828, סוף הלכות גיטין, על ר' מיכאל בר' יוסף, וזה לשונו: "ואומר לה וכו' והרי את מגורשת בו ממנו. תיבת ממנו לדעתי צריך להיות בחולם. ואמנם בסדר הגט כתב, שיאמר השליח תיבת ממנו במלאפום, ולא ידעתי טעמו... ממנו מורה כאילו היה אומר שתהיה מגורשת מאתנו... הייתי מתנהג לומר בחולם... אחיז הגיעה לידי תשובה אחת, שבה הראה המחבר כי ממנו במקרא משמשת לנסתר ולמדברים, והביא הראב"ע ועצום ממנו (שמות א, ט). ועיין סוטה לה, ורש"י שם... והיינו בדיעבד, אבל לכתחילה פשיטא שיאמר בחולם, שהוא ענין מבורר". גם בהגהות ר' עקיבא איגר (1761-1837) לש"ע אה"ע, נכתב בסדר גט שלישי, סי' מ"ו: בחולם. ור' שלמה האס אומר בספרו כרם שלמה, פרסבורג, 1843, שטעות סופר יש בדברי ר' מיכל וצ"ל בחולם. וכן היא דעת ר' אברהם צבי אייזנשטאט בפתחי תשובה, 1862. רק בימינו דרש ר' משולם ראט ז"ל בספרו קול מבשר, קונטרס בשורת אליהו, הגייה לפי הדקדוק. ותמה על דעת בעל ישועות יעקב, "שלא מצאנו בכל המקרא שהנו"ן בממנו תהיה בחולם"¹⁴. והמעניין הוא, שלא רק רבני מזרח אירופה פסקו שיאמר השליח ממנו בחולם, אלא נהוג היה כך בזמננו גם בין רבני עירק: ר' יצחק בראוני ס"ט כותב בהצופה, י"ז שבט, תשכ"ג: "לפי דעתי הקצרה אין לא מצאנו ראייה... וגמרא ערוכה בסוטה אל תקרי ממנו אלא ממנו. אעפ"י שרש"י לא גרס כן, תוספות בערכין גרס". והוא מסיים: "גם אני הדל עם חכמי עירנו נהגנו כן. לפני קרוב לארבעים שנה בהיתי בעירק לימדנו לשליח לומר ממנו בחולם, מאותו האיש ששלח אותו".

בעית ממנו היא בעיה גם בלשון הדיבור, ואנו שומעים מִמֶּנּוּ מפי מבוגרים וילדים, וייתכן שלא עמי הארצות שיבשו את המלה, אלא קריאה זו מקורה בחוגי הלומדים ביישוב הישן¹⁵. ויש דוברים הנוהרים מלהשתמש בלשון רבים בצורת ממנו, ובמקומה הם אומרים מאתנו. מן הראוי הוא לעיין בבעייה המעשית הזאת ולמצוא לה פתרון.

¹⁴. מובא במאמר הרב ד"ר שמעון פדרבוש לזכר ר' משולם ראט ז"ל שנפטר מקרוב, הצופה כ"ט

טבת, תשכ"ג.

¹⁵. דוגמה לדבר השם כסאות, שהוא בפי הרבה דוברים בסמך קמוצה. זו היא מסורת קריאה ישנה של בתי מדרשות ספרדיים, שלומדים בהם את המשנה בספרים מנוקדים. כך מנוקד בכ"י קריפמן (ובים ד, ד), גם במשניות ליוורנו, והיא גם קריאת תימנים.

וְכָל-עֶרְכָּךְ (ויקרא כז, כה)

מוקדש לר' חנוך ילון שליט"א
במלאת לו שבעים וחמש

בסוף הערתי מס' 3 לשערי המתינות לר' יהב"י הנקדן (לשוננו כרך 22: עמ' 145 [21]) קבעתי, שהמחבר העדיף לכתוב לפני זקף קטן מתינה כבדה לסימן ההטעמה הנגדית, מאשר לכתוב מקל (הדומה בצורתו לקדמא) במלים וילקטו, ולבהמתך, ויפסחו. כן הוא פוסק, וכן הוא מנקד בחומש "עין הקורא" שלו. אמנם בחיבורו כותב ר' יהב"י, כי בכונן שלושת האלה מותר לכתוב גם מקל למעלה מן ההברה המתונה במקום המתג למטה. ואלה דבריו שם: "ולפעמים יעמדו במקומם (כלומר במקום המתגים הכבדים) המקל עם הזקף". והנה מביא ר' וולף היידנהיים בחומש "מאור עינים" בהערה ל"ולבהמתך" (ויקרא כח, ז) ובהערה ל"ובשביעית" (שם"כא, ב) שלוש עשרה דוגמאות של כתיבת מקל במקום מתג במלים בעלות קצב -- ט --, כגון אֶת-כֶּסֶףְךָ (ויק' כח, לו), אֶת-גִּדְלֶךָ, דבר' ג, כד), וְכָל-עֶרְכָּךְ (ויקרא כז, כה), גם מר' יהב"י וגם מבעלי מסורת שקדמו לו. לכל המלים המובאות כאן, בעלות קצב -- ט -- והמנוקדות במתינה כבדה או במקל, יש לנו הוכחות, שהניקוד הזה אינו חידושו של ר' יהב"י, אלא שהוא נמצא כבר במסורות של בן-אשר ובן-נפתלי, אף כי המתינה הזאת אצלם עדיין אינה שיטתית כל כך. המתינות הכבדות, הנזכרות ברשימותיו של מישאל בן עזיאל, כשהן לפני גנינת מלך, רוב רובן לפי בן-אשר הן. ואף כי רוב המתינות הכבדות של בן-נפתלי לפני משרת הן, הרי הדוגמאות "ולבהמתך", "את כספך" הנ"ל הן, לפי עדותו של מישאל בן עזיאל, דווקא לפי ב"י, ולא לפי ב"א, אף על פי שהן לפני מלך¹. אך הפליאה אותי הערתו של מישאל בן עזיאל לאחת המובאות דלעיל, והיא: "וכל ערכך יהיה, וכל בלא געיה" -- גם לב"א וגם לב"י. עכשיו, שרשימת מישאל בן עזיאל השלמה על החילופים שבין ב"א ובין ב"י מונחת לפנינו², נוכל לומר, שזהו המקום היחיד, שבו בעל הרשימה מציין בפירוש מלה, שאין לכתוב בה געיה (וכל בלא געיה). אין זה אלא מקרה, אלא שלהלן ישמש לי מקרה זה להוציא ממנו מסקנות

1. אין כאן המקום לעמוד על העובדה, שב"י תומך דווקא מלים המנוגגות במשרת, בנעיא (מתינה כבדה), (עיין על זה במאמרו של א' בנדיד "על מה נחלקו ב"א וב"י?", תרביץ כו, תשי"ז, 384-409), ושהרבה פעמים אינו מקבל את דעתו של ב"א, כשהלו כותב געיא לפני גנינת מלך. אולי כ"בעל קורא" מנוסה הוציא מפיו לפני גנינת מלך את ההטעמה הנגדית באופן כה טבעי, שלא היה לו כדאי לרשום אותה בקו האנכי. על כגון זה כותב יהב"י הנקדן סמוך לסוף שער התמוכות הקלות (עמ' 181 ב' של כה"י): "ומה שנתנו רבים שלא לנקדם (ר"ל את המתינות) בכל מקום, בעבור שהנה רבות מאד על כל המקרא, ואמרו הנוקדים את נציירים בכל מקום ירבו מן הנגינות ... והאיש החכם בלי ראיה יבינם".

2. כתאב אל כלף אלד"י בין מעלמין בן אשר ובן נפתלי, הוצאת אליעזר ליפשיץ, Textus, ירושלים תשכ"ב. אני מודה לד"ר ליפשיץ, על שהרשה לי להשתמש בספר עוד לפני פרסומו.

מסוימות³. כאן רק אוכיר, שבכ"י לניגרד B19a נכתב "וכל-ערכך" בלא געיא ובלא מקל ובלא מחיקה (לדאבועו אין בידנו ס' ויקרא מכ"י חלב של ב"א)⁴.

תחילה חשבתי, שסיבת היעדר הגעיא בתיבות "וכל-ערכך" היא הסתירה המדומה שבין קריאת המלה "פֶּלֶל" בקמץ קטן ובין הגעיא, אף על פי שידוע לכול, שאין כוח לגעיא להביא חולם (כל) במקום קמץ קטן לפי קריאת הסברנים, לרבות את ב"א וב"ג⁵. מלבד זאת יוצא מרשימת החילופין בין ב"א ובין ב"ג, לרבות רשימתו של מבי"ע, שגם ב"א וגם ב"ג לא חששו לכתוב בכמה מקומות געיא בתיבת "פֶּלֶל". ברשימת מבי"ע מצאתי, שב"א כתב געיא בתיבת "פֶּלֶל" בשישה מקומות בכל המקרא, וב"ג ב"ט מקומות. מלבד זאת קבע מבי"ע בארבעה מקומות, ששני המלמדים הסכימו, שיש לכתוב געיא בתיבת "פֶּלֶל", ובשישה מקומות – שהסכימו, שאין לכתוב געיא. הקביעה האחרונה – שאין לכתוב געיא בתיבת "פֶּלֶל" במקומות ספורים – מפליאה קצת לעומת אלפי המקומות של "פֶּלֶל" במקרא, שאין בהם געיא. כנראה, כפי שכבר רמזתי לעיל, ידע מישאל על נקדנים אחרים, ששמו געיא בתיבת "פֶּלֶל" בששת המקומות הנ"ל, בניגוד לב"א ולב"ג. בין ששת המקומות שיש בהם געיא בתיבת "פֶּלֶל" לפי ב"א, יש בעלי הקצב – ט – ט, והם מִפֶּלֶל-זֶרַעְכֶם (ויקרא כב, ג) וְכָל-מַמְלָכוֹת (יהושע, יג, כא) בְּכָל-מוֹעֲדֵי (יחזק' מה, יז) וְכָל-מַעֲשֵׂה (אסת"י, ב). ורובם לפני גנינת מלך. בהתחשב בענייניו של "וכל-ערכך" אעתיק כאן את הדוגמאות בעלות קצב – ט – ט שיש בהן כָּל-, שבהם הסכימו ב"א וב"ג לפי מבי"ע, שאין לכתוב געיא תחת "פֶּלֶל", ואלה הן:

3. החילופים סודרו ככה"י בשני עמודים זה מול זה; כל מובאה נכתבה פעמיים: בעמוד הימני בניקודו של בן-אשר, בשמאלי בניקודו של בן-נפתלי, בחילופים נכתבה ההערה הדקדוקית עפה"ר בעמוד השמאלי (ב"ג), אך בהרבה מקרים מפני קוצר היריעה לא נכתבה כלל (כגון "בגעיה, בלא געיה, במקל" וכו'). בסוף כל סדרה (בתורה) או כל ספר (בנ"ך) מונה מבי"ע בשורות שוטפות את הדוגמאות של שוויון ניקודם של ב"א וב"ג (לעומת נקדן שלישי בלתי ידוע לנו). בקבוצה הזאת של ניקוד משותף לשני הנקדנים בלמעלה מ-50% אין מבי"ע מוסיף את ההסבר הדקדוקי במיוחד, כשהוא שלילי, כגון "בלא געיה", אלא הוא מסתפק בתיבת התנועה של ההברה הדורשת את ההסבר. ובתוך מיעוט המובאות בתוספת הסבר מילולי כגון "בלא געיה", הרי "וכל-ערכך" יחיה, וכל בלא געיה" הוא המקום היחיד, שבו מזכיר מבי"ע את המלה הטעונה הסבר (נָכַל) פעם שנייה במפורש. מבחינה טכנית יש להעיר, שבשיטת הרישום של מבי"ע יש במלים ללא געיא וללא הסבר מילולי מפורש – "בלא געיה" – תמיד החשש, שמא יש בהם כאלה, שלכתחילה נרשמו בניקוד געיא, אך במשך ההתקנות נשכחה הגעיא, הן ממבי"ע בעצמו, הן מאחד המעתיקים. ואביא אחרי כן דוגמה כזאת של טעות סופר שהעתיק לפי חומו.

4. בהרבה כתבי-יד וברוב הדפוסים (חוץ ממקרא גדול של בומברג) מנוקד וְכָל-זֶרַעְכֶּךָ במקל, ואף גינובורג באפאראט שלו אינו מביא אפילו גרסה אחת של "וכל-ערכך" ללא געיא או מקל!

5. אשר לקריאת פֶּלֶל בקמץ קטן לפי הקריאה "הספרדית" אישרו לי כמה קוראים בתורה "ספרדיים", שמסורת היא בידם, לקרוא בכגון מִפֶּלֶל-זֶרַעְכֶם (ויקרא כב, ג) פֶּלֶל-הַמַּחֲלָה (שם"ט, ד) קמץ קטן, שלא כבשני המקומות המפורסמים פֶּלֶל עצמותי (תה"ל לה, י) פֶּלֶל אחי רש (משלי יט, ז). "והלא שני פֶּלֶל האחרונים בלתי מוקפים הם, ומנוגגים בטעם, ולא בגעיא". אנב אורחא אעיר כאן, שבעל "עדת דבורים" כותב (עמ' 61, שורה 24): "דע לך כי כל מלת "פֶּלֶל" שהוא מקף, חוב שיחיה קמץ כגון ... חוץ מג' מקומות אע"פ שהן קמוצין משום היותם עומדים במארכא נקראין כקריאת חולם, ואלה הם: ותצאנה כָּל-הנשים, פֶּלֶל עצמותי, פֶּלֶל אחי רש". אכן, המחבר היה רחוק מהשפעה ספרדית כלשהי!

(1) בְּכָל-אַרְצָה אשר נתן ה' (דבר' כח, נב), (2) בְּכָל-אַרְצֵכֶם: (ויקרא כה, ט), (3) וְכָל-עֲרֶפֶף (ויקרא כו, כה).

(1) בְּכָל-אַרְצָה – בתצלום כ"י ב"א שבא מחלב, אנו רואים בעליל את המקל מעל לכ"י של בְּכָל-6. אם אנו מקבלים את מהימנותו של כה"י הזה – ומי לא יקבלנה? – אין להוסיף מלה על העובדה הזאת. ומה בדברי מב"ע? כבר אמרתי, שבמלים שאין בהן פלוגתא בין ב"א ובין ב"ג נוהג הוא לנקד רק את ההברה, שבה ייתכן השינוי בניקוד, ואינו מעיר "בגעיה" או "בלא געיה", כמו שהוא נוהג במלים, ששני המלמדים מחולקים בהן. בהעתקת המלה – במקרה דידן – בכל-ארצך – בתוך רשימה גרידא, ובלי הפסוק לפני עיניו, אפילו מחבר הרשימה עצמו, ואצל מעתיק שני, עלול להיכשל ולשכוח להעתיק את הגעיא⁷.

(2) בְּכָל-אַרְצֵכֶם – אלה הם דברי מב"ע: "והדה אכלמתין למ יכתלה פיהא בתה: תעבירו שופר בכל-ארצכם" (במחברת התיגאן בְּכָל). לדאבונו חסר בכ"י חלב כל ספר ויקרא. בכ"י לניגנרד אין כאן געיא, גם אין סימני מחיקה בתיבת בְּכָל-. בכ"י Brit. Museum Or. 4445 יש כאן געיא (אף כי איננו מאמין, שכה"י הזה הוא כ"י בן-אשרי טהור, יש להתחשב בגרסתיו). ע"כ יש להניח, שלכתחילה רשם אף כאן מב"ע געיא ברשימתו, ושנשמטה ברשימה שלפניו.

(3) וְכָל-עֲרֶפֶף – אלה דברי מב"ע: "וְכָל-עֲרֶפֶף יהיה, וְכָל בלא געיא". אחרי שמב"ע מעיד בפירוש על חוסר הגעיא לפי ב"א וב"ג גם יחד, וגם בכ"י לניגנרד וְכָל-עֲרֶפֶף ללא געיא, יכולנו להסתפק בקביעת העובדה. אך מכיוון שבזמן האחרון נשמע הרבה על כ"י בריט' מחיאום 4445 הנ"ל, שהוא יוכל לשמש כממלא מקומו של רוב החומש בכ"י חלב, שלדאבונו נעלם או אבד. עיינתי בתצלום של כ"י בריט' מוז' אורינט' 4445, ומצאתי בו וְכָל-עֲרֶפֶף במקל, כפי שנמצא ברוב דפוסיו. אך לעומתם עומדת עדותו המפורשת של מב"ע. ואם אינה מהימנה בנידון וְכָל-עֲרֶפֶף, מה כל מהימנותה של רשימתו? אבל קודקס בריט' מוז' 4445 הביא לי הפתעות נוספות. התחלתי להשוות את הדוגמאות בעלות קצב – ט – , שהבאתי כאן בלי כוונה תחילה, ומצאתי בקודקס: מְכָל-וְעֶפֶף בלי געיא (ב"ג), אֶת-כְּסָפָךְ במקל (ב"ג), וְלִבְהֶמְתְּךָ במקל (ב"ג). מלבד אלו השוויתי שתי מלים, שבמקרה התעניינתי בהם מטעמים אחרים וַיִּחַדְלוּ (שמ' ט, לג) בלי געיא (ב"ג) הַמִּדְבָּרִים (שמ' ו, כו) בנעיא (ב"ג). אין זאת, אלא שכה"י הזה מייצג טיפוס מעורב, ובניגוד לכ"י לניגנרד, בלתי מעובד, ובנוגע ל"וְכָל-עֲרֶפֶף" עדותו של מב"ע במקומה עומדת: בלא געיא.

תוצאות בדיקתי בשלוש הדוגמאות "בלי געיא" לפי ב"א וב"ג גם יחד, הריהן, שרק לגבי וְכָל-עֲרֶפֶף נוכל לאשר את קביעתו של רשימת מב"ע, אך לא לגבי שני

6. מחקרים בכתר ארם-צובה, ירושלים תש"ך. לוח מס' 2.

7. בתצלום כ"י לניגנרד B19a נכתב "בְּכָל-אַרְצֵךְ" בלי מקל, אך בהסתכלות במגדלת נראית לי כעין מחיקה בקו העליון של הכ"ף של בְּכָל-. ברשימה שבמחברת התיגאן הוצאת דרנבורג, כתוב "בְּכָל בגעיה" (וגעיה ומקל זהים בהוראתם).

המקומות האחרים. יוצא מזה, שזהו היוצא היחיד מכללו של ב־א, האומר שיש לתמוך בנעיצא את ההטעמה הנגדית במלים בעלות קצב – ט – כשהן מנוגעות במלך. ויותר מזה היה לנו לצפות לפי ב־ג לגעיא בתיבת וְכָל־, שהרי הוא מרבה בנעיות במלים זעירות המשלימות את הקצב הזה.⁸ מה יכולה להיות הסיבה לויתור על הגעיא של וְכָל־עֲרָכָךְ? הוזה אומר – מסורת שבידיהם. אך מה מאחורי המסורת? נדמה לי, שמאחוריה עומדת הקריאה העתיקה וְכָל־עֲרָכָךְ.⁹ היא נותנת לנו את הרקע המורפולוגי להיעדר הגעיא של וְכָל־עֲרָכָךְ. לִי־וְכָל־עֲרָכָךְ יש הקצב – – – , והוא אינו טעון געיא תחת "כָּל־". לא באתי לומר, שהקריאה עֲרָכָךְ גופה, לפי המשקל העתיק, עוד הייתה ידועה לשני המלמדים. אך הייתה ידועה להם המסורת, שאין כאן צורך בתמיכת "כָּל־" בנעיצא. ואין זאת אלא דוגמה נוספת, שהנגינה מגלה לנו את הצורה הקדם־מסורתית של מלה. כבר הבאתי דוגמאות אחרות לתופעה הזאת במאמרי "דרגא־תביר, מירכא־תביר"¹⁰, וגם א' בנדויד עמד על התופעה של גילוי הצורה העתיקה ע־י הנגינה.¹¹

דבריי בפסקה הקודמת, שִׁוְכָל־עֲרָכָךְ בקריאה העתיקה אינו טעון געיא, טעונים בירור. יש כלל אחר, הדורש גם בכגון זה געיא (או מקל). והוא נמצא בפירוש בס' טעמי המקרא¹²: "ודע כי המתינה (=המקל) תהיה עם הוקף הקטן בתחלת התיבה אם [ת]היה התיבה בלי משרת... כגון וְהַפֶּהֶן". לשון אחרת, אין זקף קטן בלי משרת או בלי מקל או געיא לפניו. הכלל עתיק הוא. ואף על פי כן אנו רואים, שאף אם יש זקף קטן בסוף תיבה בעלת קצב – ט – , יש דוגמאות מספר, שדווקא ב־א מבטל בהן את המקל, לפי עדותו של מב־ע. בשני מקומות הוא מבטלו בניגוד לדעת ב־ג, אך במקום אחד גם ב־ג מבטל את המקל: וְכָל־עֲרָכָךְ. ולא זו בלבד, אלא גם נקדנו של כ־י לניגוד מבטל את הגעיא בתיבות וְכָל־עֲרָכָךְ, את־כֶּסֶף, כָּל־אֶרֶץ. ועוד מצאנו בכ־י הזה: את־ממלכת סיחון מֶלֶךְ הָאֲמֹרִי וְאֶת־מִמְלַכָּת (במדב' לב, לג), וְהַשֶּׁבֶת אֶל־לִבְבָךְ בְּכָל־הַגּוֹיִם (דבר' ל, א), והוא בניגוד לכ־י חֶלֶב, וַיִּקְרָא אֶל־הָ (מ־ב ד, טו), וַיִּשְׁאַהוּ (מ־ב ד, כ).¹³ ואי אפשר לומר, שכל ביטולי הגעיות בכ־י המופתי הזה הן רק שכחה או סימני אי־דייקנות של נקדניו ומתקניו, אלא יש לומר, שבין ראשוני הנקדנים עוד היו כאלה, שראו זכות לעצמם לסטות מכללו של בעל טעמי המקרא במקרים מסוימים. ויש להניח, שגם במקרים האלה מסורת הייתה בידי הנקדנים מבטלי הגעיא או המקל.

8. עיין א' בנדויד, על מה נחלקו ב־א וב־ג, עמ' 398 [15] למעלה.

9. הראשון, שהכיר את הצורה העתיקה עֲרָכָךְ היה כידוע הרשב"ם. עי' בפירושו לויקרא כז, ג. עי' גם בספרי "מבטאי שפתנו", עמ' 291 ועמ' 349. הנחת הצורה עֲרָכָךְ גם מסבירה לנו את הרכבי מלים המפליאים "בערכך נפשות, ערכך הזכר, בערכך הכהן, מכסת הערכך", שבויקרא כו.

10. מבטאי שפתנו, עמ' 305 – 318. 11. על מה נחלקו ב־א וב־ג, עמ' 403 [20].

12. ס' טעמי המקרא, פאריז 1565, דף 18 ב', מובא גם במשפטי הטעמים לרד"ה, יג ע"ב.

13. אני מודה להרב מרדכי ברויאר, על שכיוון את תשומת לבי לרוב הדוגמאות, שאני מביא

סיכום

- (1) הניקוד של וְכָל-עֶרְכָּךָ לבן אשר ולבן-נפתלי כאחד מגלה לנו את הקריאה הקדם-מסורתית של המלה "ערכך".
- (2) שיטת המתיגה הכבדה של מלים בעלות קצב – – – אינה חידושו של יהב"י הנקדן, אלא כבר הייתה ידועה לבן-אשר ולבן-נפתלי.
- (3) ברשימותיו של מישאל בן עזיאל חלו לפעמים שגיאות ע"י השמטות הסופר, במיוחד ברישום הניקודים המשותפים לבן-אשר ולבן-נפתלי.
- (4) כה"י Or. 4445 של בריט' מוזיאום אינו כ"י בן-אשרי טהור, אלא כ"י מעורב.
- (5) הקריאה הספרדית "כל עֲצֻמוֹתֵי" בקמץ גדול היא בניגוד לדברי המדקדק העתיק יוסף הקוסטנדיני, המעיד בפירושו, שקוראים את הקמץ הזה כמו חולם.
- (6) לא מב"ע ולא נקדנו של כ"י לוינגרד B19^a התחשבו בכללו של בעל טעמי המקרא, שאין זקף קטן בלי משרת או בלי געיא או מקל לפניו.

מקורות לפעולתו של לוי אבן אלטבאן במחקר הלשון*

א

תולדות חייו של המשורר והמדקדק לוי בן יעקב (אבו אלפהם) אבן אלטבאן, שחי בסוף המאה הי"א, נשכחו במרוצת הדורות. הוא היה תושב סאראגוסה, שישבו בה באותו זמן משכילים ומשוררים אחדים, מהם בני המקום, ומהם גולים, שבאו לשם אחרי חורבן קהילת קורדובה בראשית אותה מאה.

המקורות על אבן אלטבאן שבידנו מועטים הם. "המפתח", ספר הדקדוק שכתב, אבד, וזכרו נשאר רק באקראי בכתבי מדקדקים אחרים. בדומה לאבן ג'יקטילה, אף הוא תושב סאראגוסה, שהיה כנראה קשיש ממנו, נראה שגם אבן אלטבאן לא נמנה עם בעלי ההשנות שקמו לשמואל הנגיד בעיר זו, ומדברי יצחק אבן ברוך תלמידו יוצא, שאף סיכם והורה את דעותיו של הנגיד בענייני לשון.

המחקר על אבן אלטבאן התחיל בדורה של "חכמת ישראל". שד"ל, צונץ, שטיינשניידר, לנדסהוט ואחרים¹ אספו פרטים אחדים עליו וערכו רשימות חלקיות של פיוטיו. לאלטבאן יוחסו למעלה משלושים שירים: ח' שירמן² הדפיס טקסטים נוספים מכתבי יד שונים, בעיקר מן הגניזה, וכיום יש יסוד ליחס למשורר קרוב לשבעים שירים.

רובם ככולם שירי קודש, המפוזרים במחזורים ובקובצי פיוטים לפי מנהגי קהילות רבות, מתונים ואיגיון ועד בגדאד ובומביי.

בשיריו, שנאספו לא מכבר ועוד לא ראו אור במקובץ, מתגלה אבן אלטבאן כמשורר בעל שיעור קומה. הוא לא היה חדשן: חותם סגונה של התקופה טבוע בפיוטיו כמו בכל שירת הקודש בספרד, שהסגון האינדיבידואלי נוסה להיעלם בה עוד יותר מאשר בשירת החול. לאחדים מפיוטי אבן אלטבאן זיקה הדוקה אל פיוטי אבן גבירול, תושב עירו בדור שלפניו, ואילו לאחרים – אל פיוטי משה אבן עזרא ויהודה הלוי, שעמם החליף שירי ידידות. אך מצד ערכם השירי אין פיוטיו נופלים לרוב מיצירות בני זמנו המפורסמים.

כוחו רב ברשויות ליריות קצרות ובאהבות, אופנים ומאורות הכתובים לעתים כדו-שיח בין הקב"ה וכנסת ישראל. גם כמה מסליחותיו הן בעלות עצמה שירית, בעיקר שתי קינות גדולות על סבלות העם במלחמות הנוצרים והמוסלמים. ניתן

* רשימה זו מבוססת בחלקה על פרק אחד מתוך עבודת-נמר, שנכתבה בהדרכת פרופ' ח' שירמן.
1. עיין שטיינשניידר, קטלוג הספרים העבריים בספרייה הבודליאנית, כרך ב', עמ' 1616 (ביבלוגר' עד 1860); וכן ח' בראדי בערך אלטבאן באנצ' יודאיקה.
2. ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ד' (1938), עמ' רנ"ג-רע"ו. מבוא, ביבליוגרפיה וטקסטים. מילואים שם, כרך ו' (1946), עמ' 332.

לשער, שיש כאן הד למלחמתו של אלפונסו השישי במוראביטים³ (סמוך ל-1090), ואולי לכיבוש סאראגוסה בידי אלפונסו הראשון מאראגון (אֶל בֶּטְלֶדוֹר, 1118)⁴. נושאים של פיוטי אלתבאן מסורתיים ברובם: הציפייה לגאולה, הסבל בגלות, כמיהת הנשמה למקור חיים, פיתויי היצר ותפארת הבורא ובריאתו. באחדים מפיוטיו ניכרת מזיגה אופיינית לתור הזהב: בצד השקפות רציונליסטיות מובהקות נמצא קטעים המתקרבים לתחום המיסטיקה.

מבחינת המבנה שיריו מגוונים מאוד, חוץ מקבוצה קטנה הכתובה בחרוז מבריח ובמשקלים קלאסיים. עושר הצורות רב כל כך, עד שאין למצוא כמעט שני שירים סטרופיים הכתובים באותה מתכונת, ורבים מאלה הם שירי-אזור מורכבים מאוד בתבנית חרוזיהם.

בני זמנו הוקירו את אלתבאן כמשורר וכמלומד. בשלושה שירי ידידות שכתב אליו מפליג יהודה הלוי⁵ בשבח כישרונו הפיוטי, ודבריו מכוונים כנראה גם אל שירי החול של ידידו, שנשתיירו מהם רק שרידים. משה אבן עזרא מהלל אותו כמלומד וכמורה. בשיר אחד⁶ הוא אומר עליו: "שומר תורה וירא מצווה בהדר שכל הכתיר דורו", ובראדי משער מכאן, שאלתבאן עמד בראש בית מדרש בעירו⁷. בכתאב אלמחאצרה⁸ מזכירו⁹ עזרא בקבוצת המשוררים המעולים שחי בימיו: הוא מציינו שם גם כמלומד חשוב, שאחד מתלמידיו היה הבלשן יצחק אבן ברון⁸.

אלחריו מזכיר ב"תחכמוני" שני בני תבאן, לוי ויעקב. אחדים ראו בזה שיבוש השם "לוי בן יעקב", אך בראדי שער שהכוונה לאב ולבנו, עפ"י רמז בדיואן של משה⁹ עזרא⁹, והשערה זו מתאמתת עתה על סמך כ"י של הדיואן, שלא היה בידי בראדי, ושחלקים מתוכו נתפרסמו רק בזמן האחרון¹⁰. דברי ההערכה של אלחריו על משוררנו משתמעים כאילו לשתי פנים: "... בני תבאן ידושו המליצות כהדושת מתבאן". חוקרים אחדים ראו בזה ביטוי לגנאי; אך מסתבר, שאלחריו רצה רק לבדח את דעת קוראיו במשחק מלים שנודמן לו¹¹: וסמוך לאותו מקום בספרו הוא משבח את אלתבאן במפורש.

3. עיין בספרו של מיכאל זקס על הפיוט (1845), עמ' 289; שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס כרך א', עמ' 330.

4. גרץ, תולדות היהודים (גרמ'), כרך י', 109; מילאס ואליקרוזה בספרו הספרדי על הפיוט, עמ' 104.

5. דיואן ר"ה, מהד' בראדי, כרך א' עמ' 16, עמ' 30 וכרך ב' עמוד 227.

6. דיואן רמב"ע (בראדי), שיר כ"ז, וביאור עמ' קיד; ועיין בראדי ברבעון הגרמני כרך 71 (1928), עמ' 49 ואילך.

7. בראדי ברבעון הגרמני שם.

8. "ואלאסאד" אלשהיר אלמוקה אלכביר אבו אלפהם בן אלתבאן מן אלמואלפין אלשערא ואלכטבא. ואלחסיב אבו אברהים בן ברון תלמידה מן אהל אלתקדם... וכו'" (כ"י אוקספורד והעתק כ"י ברלין דף 42 ב'. תרגום הלפר ב"שירת ישראל", עמ' עה-עו).

9. (מהד' בראדי), בביאור עמ' תנ"ו.

10. ע"י דבירן ב"מולד" חוב' 161-162 (דצמבר, 1961) עמ' 630.

11. בראדי בירחון, שם; שירמן בידעות המכון, שם.

בתור משורר מזכירו גם ישועה בן אליהו, עורכו האחרון של דיואן יהודי הלוי (כ"י אוקספורד 1971). בהקדמתו לספר הוא מפקפק אם שירים שחתום בהם "לוי" (בלי ה' הידיעה) הם מפרי עטו של בעל הדיואן; לדעתו יש יסוד ליחסם למשוררים ששמן הפרטי היה לוי, כגון לאבן אלתבאן, שאף הוא הצטיין בשירתו.¹² ואכן יש קושי מיוחד בויהוי המחבר. בדרך כלל חותם אלתבאן באקרוסטיכון "לוי", "לוי חזק" וכדומה, אבל רבים משיקרו יוחסו ליהודה הלוי¹³, ושניים נמצאים בין שירי אבן גבירול¹⁴ ומשה אבן עזרא¹⁵. ייחוס השירים העסיק חוקרים רבים מאז "חכמת ישראל" ועד היום, ולפניהם את מאספי הדיואנים¹⁶. ודאות קיימת רק בשירים אחדים, אך קרוב לוודאי שמרבית הפיוטים המיוחסים כיום לאלתבאן הם באמת מפרי עטו.

ב

במאות האחרונות ועד למחצית המאה הקודמת נודע אלתבאן בעיקר כמדקדק. העדות ששמרה על זכרו יותר מכל דבר אחר כלולה במשפט אחד שכתב אברהם אבן עזרא במבוא לספרו "מאזני לשון הקודש" (ספר מאזניים)¹⁷. שמו של אלתבאן הוא האחרון ברשימת "זקני לשון הקודש", המדקדקים שקדמו לאבן עזרא: "ורבי לוי הנקרא בן אל תבאן ספרדי במדינת סרקסטה תקן ספר המפתח". דברים אלה הגיעו אלינו גם בנוסח שונה ברשימה, שהועתקה כנראה מכ"י בלתי ידוע של "מאזני לשון הקודש"¹⁸. בשנת 1600 העתיק יעקב רומאן בן יצחק אבן בקודה בקושטא "זכרון הספרים אשר חברו המדקדקים בדקדוק הלשון העברי מוזן ר' יהודה חיוג' בעל הספר עד הנה משך שבע מאות ושלשים שנה"¹⁹. הטקסט העברי הודפס עוד במאה ה"ח ע"י וולף²⁰ ואחרים: "ר' לוי אלתבאן ממדינת סרקסטה פתח ספר המפתח".

שטיינשניידר מעיר, שמשחק המלים בנוסח זה הוא כנראה אותנטי, וכי אברהם אבן עזרא "נתפס לאפנה השלטת של לשון נופל על לשון והיתולים סתם"²¹, כפי שעשה אחריו כדבריו. אגב, גם לגבי המדקדק הקודם ללוי ברשימה נמצא בנוסח

12. ועיין שירמן, שם, עמ' רנד-רנה.

13. ע"י רשימת השירים, שם, רנה-רנזו.

14. בהד' ביאלק-רבינצקי, כרך ו', חלק ב', עמ' 31.

15. בראדי ברבעון, שם וכן בביאור, עמ' קיד.

16. בכ"י שוקן 37, דף 188 א', על גבי שיר מס' רלח, כותב העורך בדבר ייחוס החתימה "לוי": "ואללה אעלם באלחיקיה" – האל הוא המיטיב לדעת את האמת.

17. מהד' ונציאה (1546), עמ' 197ב; מהד' אופנבאך (1791) עמ' 2א.

18. M. Steinschneider, Bibliogr. Handb. über d. Literatur f. hebr. Sprachkunde,

(1859), עמ' 13, הערה 11.

19. הכוונה כנראה לחשבון מימי רס"ג.

20. J. Chr. Wolf, Bibliotheca Hebraea, (Hamburg 1715), כרך א', עמ' 337; כרך ד, עמ' 595.

21. שטיינשניידר שם, עמ' 11.

רומאן משחק מלים, החסר בדפוסים של ספר מאזנים: יור' יצחק הנקרא בן ישוש צירף ספר הצירופים. אליהו בחור מביא ב-מסורת המסורת- שלו נוסח שלישי: יור' לוי הספרדי מעיר סרקוסטה חבר ספר המפתח²².

מן המשפט האחד הזה שאבו לקסיקוגרפים רבים, ולמשך זמן רב נודע כמקור היחיד על אלתבאן. ספר המפתח אבד, אבל שמו הוכנס לרשימות של ספרי דקדוק וספרי מסורה. כבר אליהו בחור מזכיר אותו ב-מסורת המסורת²³. הוא מצא בכמה גיליונות של חומשים מדויקים הערות לגבי כתיב מלא וחסר וכיוצא באלה²⁴, שנלקחו מ-ספר מפתח (בלי ה' הידיעה). זה היה ספר מסורה המסומן כרגיל בקצור מפ'. אליהו בחור אומר במפורש, שאינו מכיר את מחברו של ספר המסורה, אולם שם הספר מזכיר לו את דברי אבן עזרא על חיבורו של אלתבאן: יואנכי לא ראיתי עד הנה²⁵.

אבל ביבליוגרפים מאוחרים ממנו קיבלו את דבריו, כאילו בא לקבוע, שספר המסורת הנעלם אמנם היה ספרו של לוי. כבר בשלהי המאה הי"ז מזהה שבתי בס את שני הספרים ב-שפתי ישנים²⁵: "ספר מפתח... והוא ספר מסורת, עיין (במדור) תורה... חיבר רבי לוי הספרדי מסרקוסטה".

בעקבותיו הלכו מלומדים נוצריים. יוהן סימוניס מתרגם את רשימתו של רומאן ללטינית (ומשבש את השם ל-ארתבאן)²⁶, וממנו מעתיקים מלומדים אחרים בני המאה הי"ח. כגון לְשֶׁר²⁷ וְהָצֵל²⁸. בספרו הגדול של וולף מוקדשים לאלתבאן שלושה ערכים נפרדים בכרך א' בלבד²⁹, והוא מזכר גם בשאר הכרכים. במקום אחד (כרך א', סעיף 1353) קורא לו וולף רק לוי הספרדי וקובע, בעקבות בס, ש-המפתח היה ספר מסורה. דה קסטרו מעתיק את הדברים מוולף³⁰. פירסט ב-אוצר לשון הקודש³¹ ודוקסס בחיבורו על הפרשנים הקדומים³² כותבים אף הם על ספרו של לוי בעלי ספר מסורה. דעות אלה נבעו כנראה כולן מן ההשערה של אליהו בחור; לא מצאתי להן שום סימוכין ממקום אחר. לפי שריד שנשאר מ-ספר המפתח, ליתר דיוק –

22. אליהו בן אשר הלוי אשכנזי, ספר מסורת המסורת (וניציה 1538), שער "שברי לוחות" עמ' עז.

23. שם, שם.

24. "...כגון: 'והצמידים (בר' כד, ל) – במפ' חסר יוד תנינא'..." ויחזנו בעבר ארגון (במד' כא, יג) –

במפ': מעבר".

25. שפתי ישנים (אמשטרדאם 1680), עמ' פה, צג.

26. Joh. Simonis, Hist. Crit. Vet. Test. (Magdeburg 1725), כרך א', עמ' 152.

27. V.E. Loesch, De causis Linguae Ebraeae (Frankf.a.M. 1706), כרך ג', עמ' 150.

28. W. F. Hetzel, Geschichte d. hebr. Sprache (Halle 1726), עמ' 102.

29. וולף, שם, כרך א' עמ' 339, 726, 731; כרך ב' עמ' 595; כרך ד' עמ' 270.

30. J.R. de Castro, Biblioteca Española (Madrid 1781), עמ' 73.

31. מהר" לייפציג (1840), עמ' 1382, סי' יד.

32. L. Dukes, Literaturhist. Mitth. etc. (in: Ewald. Beiträge z. Gesch.d.ältesten

Auslegung. Stuttgart 1844), כרך ב', עמ' 2-3.

מעניינים שהיו כלולים בו, נראה, שהיה בעיקר ספר דקדוק שבו נעזר גם תלמידו של לוי, יצחק אבן ברון. יש להזכיר כאן עוד ניסיון לזהות חיבור בשם 'מפתח הדקדוק' שנמצא בספרית רוסי³³ לספרו של אלתבאן, אולם שטיינשניידר הוכיח³⁴, שאין כל יסוד לסברה זו.

ב'כתאב אלמואונה', מחקר על המלים והשרשים המשותפים לעברית ולערבית, מביא יצחק אבן ברון עניין שנדון ע"י רבו ב'ספר המפתח'. הקטע מתייחס לוויכוח, שהיה נטוש בין אבי אלוליד אבן ג'נאח לבין שמואל הנגיד בדבר צורת העתיד של פעלים סבילים. הפסקה מחיבורו של י' ברון הודפסה על ידי דרנבורג במבוא לכתבי י' ג'נאח³⁵, ועל ידי קוקיבצוב במהדורתו של 'כתאב אלמואונה'³⁶. 'וג'ירי בין אלנגיד ואלחכים אבי אלוליד רחמהמא אללה פי אלמסתקבל מן אלפעל אלד'י' (לם בכ'י-ליס) יסם פאעלה כלאם כ'ת'יר חאו אלנגיד קצב אלסבך פיהוהו מלכ'י' (בכ'י-מב'ל'י פי אלתאליף אלד'י אנתכ'לה אסתד'נא אבו (בכ'י-אבי) אלפהם פמן אראד אלוקוף עליה פ'ל'תמס'ה (בכ'י-פילתמסה) מן הנאך'. (= ובין הנגיד והחכם אבו אלוליד [=י' ג'נאח] רחמם האל [=זיכרונם לברכה] היו דברים רבים [=ויכוח גדול] בעניין עתיד הפועל שלא נזכר שם פועלו [=פעלים סבילים]. הנגיד זכה בו [=בויכוח] בור הניצחון, והוא מסוכם בחיבור, שבחר אותו [או: חיברו כמבחר] מורנו אבו אלפהם [אלתבאן]. ומי שרוצה לעמוד עליו יבקשנו שם').

קוקיבצוב, הרואה בכינוי 'אסתד'נא' סימן להשפעתו של אלתבאן על אבן ברון³⁷, מעיר, ששניהם תמכו בנגיד בענייני לשון, בניגוד למלומדים אחרים שהלכו בעקבות אבן ג'נאח³⁸.

ענייניו של הקטע הנזכר הוא הבניין הסביל של קל, המופיע במקרא פעמים אחדות; צורתו בעבר כשל פֻעַל (הסביל של פֻעַל): לָקַח (ברא' ג, כג) – ובעתיד צורתו כשל הפֻעַל: יִקַּח (ברא' יח, ד), יִקֶּם (שם ד, טו, כד)³⁹.

שמואל הנגיד ואחריו משה אבן ג'יקטילה ראו בפעלים אלה סביל של קל: הם סברו, כנראה, שלא רק לפי משמעותו שייך סביל זה לקל, אלא שגם צורתו נגזרת מבניין זה, אף על פי שצורות כדוגמתה מצויות בעיקר בפֻעַל ובהפֻעַל. תפיסתם מיוסדת אולי על הקבלה לערבית, שבה פֻעַל הוא הסביל של הבניין הראשון (אך

33. MSS Codices Hebraici Bibl. I.B.de Rossi (Parma 1803), I. Cod. 488, עמ' 59.

34. בקטלוג הבודליאנה, שם; וכן עמ' 970–971.

35. J. et H. Derenbourg, Opuscules et traités d'Aboul-Walid. etc. (Paris 1880).

במבוא, עמ' 46.

36. פ' קוקיבצוב, לתולדות הבלשנות העברית בימי הביניים (ברוסית), יתר הפליטה מן 'כתאב

אלמואונה' אשר חברו אבן אברהים בן ברון (סנקט פטרבורג 1893), עמ' 12; תרגום לרוסית: עמ' 50.

37. שם, החלק הרוסי, עמ' 15.

38. שם בטקסט עמ' 134, הערה 335.

39. ע'י באואר-ליאנדר עמ' 284, 286, 315.

אינו דגוש, בניגוד לעברית); וכן בעתיד: יִפְעֹל הוא סביל של בניין זה, השווה בתבניתו לסביל של הבניין הרביעי (ולפי אנאלוגיה – להפעל העברי).

גם אבן ג'נאח סובר, שצורות העבר של פעלים מסוימים במקרא, כגון הפועל לָקַח (ירמ' כט, כב), משמשות כסביל של לָקַח, אולם איננו גורס, כנראה, שסביל זה זה קיים כמשקל בפני עצמו. פִּעַל הדגוש משמש, לדבריו, הן כסביל של פִּעַל והן כסביל של קל⁴⁰.

וכפי שטוען אבן ג'נאח, שִׁלְקַח הוא פִּעַל (אף על פי שלפי מובנו הוא סביל של קל), כך הוא משייך את כל צורות העתיד המסופקות הללו להפעל ממש. הוא מציין, שבהפעל נשמטת בעתיד אות ה', ואותיות איתן מקבלות את תנועתה; בדרך האנאלוגיה הוא מוצא בפסוקים יִקַּח נא מעט מים (ברא' יח, ד), יִכִּי יָתֵן מים (ויק' יא, לח) פעלים חסרים בבנין הפעל, שצורתם מעיקרה הייתה יִהְיֶה, יִהְיֶה – ובזה הוא יוצא במפורש לחלוק על אחרים, התופסים יָקַח, יָתֵן כסביל של קל⁴¹.

השריד מספרו של אבן אלתבאן מעיד על כך, ששמואל הנגיד הוא שהיה בעל המחלוקת של אבן ג'נאח. מחלוקת זו עיקרה כנראה הניגוד בין תפיסה סטרוקטורלית ובין תפיסה סמנטית (הנסמכת אולי גם על אנאלוגיה תבניתית לערבית); וראוי לציין, שחוקרים חדשים מסכימים בעניין זה לדעת הנגיד⁴², כאבן אלתבאן ואבן ברוך בשעתם. לפי דרנבורג נזכרת המחלוקת גם בספר צחות⁴³ ובספר מכלול⁴⁴, אך במקורות אלה לא נקראו עליה שמות שני היריבים. אברהם אבן עזרא סותר בספר צחות את הגישה הסמנטית, האומרת, שצורה כעין לָקַח יכולה להיחשב בגלל משמעותה לסביל של קל. הוא נוקט עיקרון סטרוקטורלי חמור: הדגש הוא המבדיל בין בניין קל לכבד, וכיוון שצורתיו השונות של לָקַח בעתיד כלן דגושות (יִלְקַח) – הרי שהוא פִּעַל; ואילו יָתֵן (ויק' יא, לא) הוא הפִּעַל, אם גם לא מצינו יָתֵן במקרא – בא כמשפט הלשון. ובפירושו לפסוק זה הוא אומר: "ומלת יָתֵן כמו יָקַח נא מעט מים (ברא' יח, ד) מהבנין הכבד הנוסף (= הפעיל)". בספר צחות שם הוא חולק בעקב על משה נ' ג'יקטילה, הרואה סביל של קל בפעלים לָקַח ויָתֵן.

אבן ג'קטילה נמשך אפוא אחרי הנגיד, ואילו אבן עזרא – אחרי אבן ג'נאח. האנאלוגיה התבניתית מודגשת אצל ראב"ע עוד יותר מאשר אצל אבן ג'נאח, הנוקט עמדה תקיפה בעיקר לגבי הפעלים בעתיד: ואילו דבריו לגבי הפעלים בעבר אינם ברורים מאוד, וגם לא נאמרו בנימת פולמוס מובהקת. ואמנם ייתכן, שמתחילה נסב

40- ספר הרקמה, מהד' וילנסקי (ברלין תרפ"ט) עמ' קפד, ש' 9. דבריו שם אינם ברורים למדי. אני מודה לפרופ' ז' בן-חיים, על שזור לי לעמוד על דיוקם.

41- קוקבצוב שם, עמ' 110. ועי' וילנסקי בספר הרקמה, עמ' קעז, הערה 5.

42- עיין באור-ליאנדר שם, שם.

43- מהד' פיורדא, סח ע"ב.

44- מהד' ליק, סב ע"ב. רד"ק מציין שם בענייננו רק שהנגיד חשב את המלה "לָקַח" כשייכת לבניין קל; ואם עיין הפועל גרונית, תנוקד צורת סביל זו, לדעת הנגיד, בחולם, כגון "פָּרַח טִבֵּחַ יוֹסֵף" (בר' לו, לד).

הוויכוח בעיקר על הצורות בעתיד: זה יוצא גם מדברי אבן ברוך, שהביאם בשם אבן אלתבאן.

ן' ברוך מזכיר ב"כתאב אלמואזנה" את ספר המפתח בפעם נוספת⁴⁴: "וללגיד רח' אללה פי אלמצאדד כלאם חסן אלבתה והו מלכ'ץ פי אלכתאב אלמנתכ'ל אלמד'כור". (= ולגיד רחמו האל דברים מצוינים בענין שמות-הפעולה, והם מסוכמים בספר המובחר [או: במבחר] הנוכר).

חיבורו של אלתבאן מכונה אפוא פעמיים בשם "מבחר" (אולי גם במשמעות של ספר מובחר).

לפי עדותו של אברהם אבן עזרא הנוכרת למעלה נכתב ספר המפתח בערבית⁴⁵, ואולי היה שמו במקור "אלמפתאח"⁴⁶. כנראה עסק הספר גם בפירוש לשוני של כתובים. מכל מקום נמסרים לנו בשם אלתבאן ביאורים לשוניים לשני מקראות בתוך "ספר הצירופים" מאת מחבר עלום-שם. קוקבצוב מביא את הפסקה הבאה⁴⁷ (לדעתו היא מתייחסת ל"ספר המפתח"⁴⁸, שהוא מעתיק מנויבאור: "וענ'בי מן אבי אלפהם בן אלתבאן רחמה אללה אן קאל ואלהא' אלתי (בכ'י: אלד'י) פי הַזְבָּחִים וּמִנְחָה הִי הָא אֵלֶּאסְתִּפְהָאם וְאֵן כָּאן מָא בַּעְדָּהָ מִשְׁדָּדָהּ, וּמִתְ'לָה הַיִּיטֵב בְּעִינֵי ה'. הַדִּא נֶץ קוּלָה". (= "אני מתפלא על אבן אלפהם אבן אלתבאן, וזכרנו לברכה, שאמר: אות ה' אשר [במלת] הַזְבָּחִים וּמִנְחָה [עמוס ה, כה] היא הִא השאלה אעפ"י שבא אחריה דגש, ודומה לזה הַיִּיטֵב בְּעִינֵי ה' [ויקרא י, יט]. אלה דבריו לאמיתם").

אבל גם רב סעדיה גאון בתרגומו וגם אבן ג'נאח בספר הרקמה תופסים את הה"א שבמלה "היטב" כה"א השאלה, אף שהאות שאחריה דגושה⁴⁹.

נויבאור⁵⁰ מייחס את "ספר הצירופים" ליצחק אבן יוש משולדו, שאבן עזרא מזכירו בספר מאזניים לפני אלתבאן (ראה לעיל). אולם אבן יוש מת כנראה כבר בשנת 1057⁵¹, ואילו הקטע שלפנינו נכתב אחרי מותו של אלתבאן, כפי שמעידות המלים "רחמה אללה".

44- א. שם בטקסט, עמ' 14.

45- ספר מאזניים, שם: "וכל אלה הספרים הם בלשון ההגריאים לבד מהמחברות (למנחם בן סרוק)

והשריה (אבן גבירול) והאגרון (רס"ג)".

46- M. Steinschneider, Die arab. Lit. d. Juden (Frankf. a. M., 1902), עמ' 145, סי'

96- נויבאור מחרגם: "le livre de l'introduction" (Journal Asiatique V, 1862. p. 249).

47- קוקבצוב, שם עמ' 7, הערה 9.

48- שם, עמ' 8, הערה 11.

49- ספר הרקמה, סוף שער לו (לה), מהד' וילנסקי, עמ' שעג, ש' 7, וראה שם הערה 4. עי' גם קוקבצוב

עמ' 7, הערה 9.

50- נויבאור שם, עמ' 20, בהערה.

51- על סמך דברי משה אבן עזרא מזהה שטיינשניידר את יצחק בן יוש עם יצחק בן קסטאר, שמת

בטולדו בשנת 1057. עיין ZDMG, כרך 8, עמ' 351. שם, כרך 9, עמ' 838.

קוקובצוב⁵² חשב את הביאורים האלה לשריד יחיד שנשאר מפעולתו הפרשנית של אלטבאן. אבל אפשר ליחס לו שני ביאורים נוספים, שמביא אברהם אבן עזרא בפירושו למקרא בשם 'ר' לוי'. על כך הצביעו דוקעס⁵³, ובכר⁵⁴: 'יגמר-נא רשעים ותכונן צדיק ובחן לבות וכליות אלהים צדיק' (תה' ז, י). פירוש ראב"ע: 'יגמר נא רע הוא הפועל ורשעים הם פעולים. ויש אומרים שיסור רע מרשעים. אמר רבי לוי כי וי' 'ובוחן לבות וכליות' נוסף ואיננו רק טעמו אתה תדע מי הוא צדיק או רשע'. (אולי מתייחס גם ההמשך לרבי לוי:) 'וטעם כליות כנוי לנסתרים כמו הכליות שהם נסתרים וטעם אלהים צדיק כנגד ותכונן צדיק'.

"ואני בחלותם לבושי שק עייתי בצום נפשי ותפילתי על חיקי תשוב" (תה' לה, יג) ראב"ע... ותפילתי אל חיקי תשוב – אמר ר' לוי הטעם שהייתי מתפלל ואני משתחוה פירוש ונדכה. להלן חולק הראב"ע על ר' לוי: 'והנכון – כדרך 'והשב לשכנינו שבעתים אל חיקם' (תהלים עט, יב): שיתן לי השם כמו תפילתי ובקשתי מהשם עבורו'.

ג

פרט מעניין על אלטבאן נשתמר בדיואן של יהודה הלוי: למרות בקיאותו בלשון נכשל פעם המדקדק המפורסם בשגיאה. אלטבאן שלח ליהודה ידידו שיר, שפתח בתלונה על הזמן:

זמן העיו מאד פניו וצדה / ולקח לו קשי ערף לצדה.

בית זה, שרק הוא נשתייר מן השיר כלי, מובא בכתובת ערבית, הנמצאת בראש שיר התשובה של יהודה הלוי. הכתובת מספרת את עניין חליפת השירים, ומתוכה מסתבר, שיהודה הלוי הבחין בכך. שאלטבאן השתמש בפועל 'העזי', שהוא מגזרת ע"י (עזי), והוראתו אספה וכינוס (העז את מקנה – שמ' ט, יט)⁵⁵, במקום הפועל 'העז' מגזרת הכפולים (עזז) המשמש בצירוף עזות פנים (העז איש רשע בפניו – משלי כא, כט) – ואם כן היה עליו לכתוב 'העז פניו', בלי יו"ד⁵⁶.

52- קוקובצוב שם, שם.

53- L. Dukes in: "Die Zeit" (Hamechaker), כרך ד' (1880), עמ' 254.

54- W. Bacher, Abraham ibn Ezra als Grammatiker (Strassb. 1882), עמ' 187. תרגום

עברי (ת"א תרצ"ט), עמ' 140.

55- רע' אבן ג'נאח ספר השרשים, עיד (תרגום ו' חיבון, ברלין 1896, עמ' 365).

56- כ"י אוקספורד 1970 (דיואן יהודה הלוי), ח"א, מס' 349- כ"י אוקספורד 1971, ח"א, מס' 71- כ"י שוקן

37, דף 187ב (טור ב'). הכתובת (ע"י קטלוג גויבאור): 'וכאן כתב אלי [ה פ' לוי אבי אלפיהם] בן אלטבאן קציד[ה] [אולה] זמן העיו מאד פניו וצדה ולקח לו קשי ערף לצדה. פלם ג'ציו לה ר' יהודה תצריפה העיו מן מעני אלצ'לב (אלצולב, אלצלף) וכאן אלצ'נאב אן יקול העיו עלי מא ג'א העיו איש רשע בפניו אלא מן יכון פי מעני אלצ'ים אעני מן שלח העיו את מקנך פאן העיו איש מן עזז והעיו את מקנך מן עזז פכאתבה ראדה מג'יבאב (מגאובאב)'.
 (מגאובאב)'

בעדינות וברמז המובן רק לכותב השיר מתקן יהודה הלוי שגיאה זו⁵⁷, ושם בפתיחת שיר התשובה שלו את שני הפעלים זה בצד זה, כל אחד בהוראתו הנכונה:
זמן העז כצור פניו ומצחו / ולא העז ילדיו אל מנוחו⁵⁸.

ולפי נוסח אחר: "זמן העז מאד פניו ומצחו וכו'"⁵⁹; וייתכן שזה הנכון. מפני שהוא חוזר על דברי אלטבאן כמעט כלשונם⁶⁰. הכתובת נדפסה לראשונה בתרגום עברי על ידי ש"ד לוצאטו⁶¹. מעניין, שגרץ, שידע על יצירתו של אבן אלטבאן כמעט רק מפני השמועה, נטה לפסול אותו כמלומד וכמשורר בגלל שימושו זה ב"העז" במקום "העז"⁶². ביקורת הנאחות ממש בקוצו של יוד!

והרי נמצא גם מי שתקן פעם את לשונו של יהודה הלוי עצמו⁶³. ובכלל אין בשימוש של כפולים על דרך ע"ו משום סטייה חמורה. דווקא "עוז" היה קרוב אל "עוז" כבר בלשון המקרא (מָעוֹז, מָעִיז שייכות לפי ניקודן לכפולים, ולפי מובנם לע"ו⁶⁴); אצל בן-סירא ובלשון חכמים מצויים גם צירופים כמו "תעז מצח" "מעז פניו"⁶⁵; תופעה זו מצויה אף במקורות מנוקדים ניקוד קדום⁶⁶, ואין לראות בכגון אלה רק שיבושי דפוסים. אבל תיקונו של יהודה הלוי מובן מתוך מה שהקפידו משוררינו בספרד, בפרט בשירי החול, על טהרת לשון המקרא. שתהיה נשמעת לקאטגוריות דקדוקיות ברורות. מעשה בודד זה בפתיחה של שיר אינו גורע מחשיבות פעולתו של אבן אלטבאן במחקר הלשון או מחשיבותו כמשורר.

57- עיין ח' שירמן, "חיי יהודה הלוי", תרביץ, ט', עמ' 45; וכן "השירה העברית בספרד ובפרובאנס"

(1956) כרך א', 329.

58- כ"י 1970 שם, שם. דיואן רי"ה בהוצ' בראדי, כרך א' עמ' 30. והשווה דברי רמב"ע: "והעז כצור מצחו" (בראדי, שיר רלד, שו' 151). בכתבי-יד שונים כתוב "והעז" ביר"ד (!) (עי' בראדי, ביאור לשם, עמ' תנב).

59- כ"י 1971 שם שם.

60- שאול יוסף, גבעת שאול (וינה 1923) עמ' 77.

61- בתולת בת יהודה (פראג 1840), עמ' 19-20.

62- תולדות היהודים (גרמנית) מהד' ג', כרך ו', עמ' 110.

63- שלמה אבן פרחון כותב ב"מחברת הערוך" (שורש או), שהקשה על שמוש לשון של יהודה הלוי, וזה הודה לו. אבל מאוחר יותר נסתבר לפרחון, שהצדק עם המשורר.

64- עיין גרשון ברין ב"לשוננו" כ"ד (תש"ך), עמ' 8-9, ושם בהערות 3, 4.

65- ב"ס גני' ה, טז; כתובות יח ע"א. עיין בן-יהודה, שרש עוז (1409).

66- תורת הכהנים, כ"י רומי, הוצ' פינקלשטיין, עמ' רנז, ש' 4, 12. ועיין א' פורת, "לשון חכמים" עמ' 79 בסוף, שם בהערה 3. אנו מודח למר אבא בנודיד, שהעירני על שני מקומות אלה.

בעלן – בלען – בהלן פרק בסימוכין של עברית ויידיש

א

ב'לשוננו לעם', קנטרס ו (קית), ניסן-אייר תשכ"א, עמ' ג', דן דב סדן במלה ב ע ל ן , שהתעוררה אנב שיחה עם המנוח עמנואל אולסבנר, מיקירי ירושלים, שאף כותב שורות אלה נהנה משיחותיו בשנות מגוריו בעיה-ק. דב סדן, יאריך ימים, העלה את השערותיו של המנוח – בהתעכבו בייחוד על הגיית הליטאית – כי "עיקר התיבה אינה בעלן אלא בלען" ששורשה בלע, ויסודה להיטות לזלילה וסביאה", ומכאן התפתחות הוראתה בכיוון "של מיני להיטות שונים".

כדרכו במחקרו, מביא סדן מובאות מן העברית שבפרחהוש בשירה, שהוא נזקק להן בעין חדה ובעט שנון ומצרף להן אף מובאות מספרות יידיש קמאית, זו הפעם – מחרוזיו של אליהו בחור, וגם משלאחריה ועד ימינו. אנב כך ולאחר מכאן הוא מעלה דברים הראויים להישמע על כתיבה של מלה זו ועל קושי השתנות הגייתה משאר מלים בעין חטופה ביידיש הליטאית.

העניין טעון ברור נוסף, ואפילו יעורר קושיות נוספות.

אפתח בתמיהה. תמוה הוא, כי אין מלה זו – "בעלן" – מצויה באותה יידיש, שהייתה מדוברת במערב אירופה ובארץ הדמים אשכנז בכללה. אין לנו סימוכים לה באותן לשונות דיבור, שהעלה אברהם טנדל או באוספו הידוע כמלפני מאה שנה ויותר Sprichwörter und Redensarten deutsch-jüdischer Vorzeit (פרנקפורט דמיין, 1860). אין זכרה באיידיש ההולנדית, אם נדון מתוך רשימת המלים העבריות המפורטת בספרם של י"ל פורואנגר וי"ע פולק Het Joodsch in Nederland (אמסטרדם, 1915). לא תמצאנה אף ברשימת הלשון של ד"ר בנימין דה-פריס, במאמרו "היהדות הפרובינציאלית בהולנדיה" (רשומות, סדרה חדשה, כרך ראשון, תש"ו). אין היא מצויה בלשונות סתרים וגנבים, הגדושות מלים עבריות טהורות ומלים שבא בהן שינוי צורה, הגייה והוראה, כפי שבדקנו באוספו המהולל של פרידריך אנה-לאָלְמַן המצורף לכרך ד' של חברו Das Deutsche Gaunerthum (לייפציג, 1862). לא נמצאנה בנספח שהוא מילון של יידיש-דויטשואף לא בחלקו השני שהוא מילון של לשון גנבים, אע"פ שהצירופים עם "בעל" – 66 המה במספר (שם, עמ' 342–344); לשווא נחפשנה במילון המצורף לספר Die jüdische Gauner in Deutschland, של א"פ טְהִילֶה (כרך א', ברלין, 1841). המלא שטנה אנטישמית וגדוש שגיאות ושיבושים; אף בדיקה במילוניו של אריך בישוף (Jüdisch-Deutscher Dolmetscher, Leipzig, 1901; Wörterbuch der wichtigsten Geheim-und Berufssprachen, Leipzig, 1916) אינה מעלה מלה זו; לא נמצא אותה במילון האחרון של זיגמונד א' וולף, המאסף לכל אוצרות המלים של השכבות התחתונות בחברה הגרמנית, Rotwelschen. Deutsche Gaunersprache (מאנהיים, 1956).

אף מכלל לאו אנו למדין משהו. היעדרה של מלה זו בידיש המדוברת במערבה של אירופה, שעה ששפה זו עדיין הייתה שפת דיבור, מוכיחה, כי שימושה המילוני צעיר לימים הוא. לזאת אוסיף גם, כי עם היותי מצוי אצל ספרות יידיש קמאית לא פגשתי עדיין מלה זו בשימוש ספרותי של אותם מחברים על ספריהם באשכנז במאות הי"ז והי"ח. מלה זו היא מאוצר המלים העבריות בידיש של מזרח אירופה. ייתכן שבדיקה מעולה אולי תעלה את מציאותה במערב אירופה, והשערתי לא תתאמת: אך לפי שעה בעינה עומדת.

ב

חיוזק מה למציאותה של מלה כזו אך בשינוי צורה – היינו בלען – שתסמוך את השערותיו של אולסבנגר, מצא דב סדן במלה קדומה בידיש, היא בלע, שהסתייע בה ר' אליהו בחור בשירו "המבדיל" (1541). זו נמצאת בשלוש שורות חרוזות המסתיימות במלים בלע – מכלה – גלח, והוא מסיק: "לאמר שיעור הגייתו הייתה bale", והוא מוסיף: "וכבר העירנו על כך מאקס וויינרייך" (שם, עמוד ט').

אף לזאת נוסיף:

על החרוזה בלע – מכלה – גלח (והגיית האחרונה היא: גלה) בשיר זה העיר בראשונה מהדירו, נחום שטיף, לפי שני כתבי-יד: לפי כ"י בודליאנה הכתוב הוא: בלה, אך לפי כ"י טריניטי קוליג, קמברידג', הכתוב כתיקונו: בלע (אף אני ראיתי כתבי-יד אלה בביקורי בספריות של שם בקיץ תש"ך). לראשונה העיר שטיף, כי ייתכן שבלה הוא "בלע" – היינו: "פֶרעסער, פֶאָרדאָרבער", כלומר: זולל-וסובא, משחית.

דברים אלה כתב ב"צייטשריפט" (הוצאת המחלקה היהודית של המכון לתרבות בילורוסית, כרך I, מינסק, 1926, עמ' 151, הערות 2, 4), ושוב חזר לעניין זה, בשעה שפרסם את נוסח קמברידג' של "המבדיל". שם הסמיך המהדיר את המלה בלע ל"בליעות" שנמצא באחד החרוזים באותו נוסח: "ווען ער מוש האפן ויל געלט אונ' ויל גוט / ער עש אין בליעות אלש בור טוט", היינו: משום שהוא זקוק לכסף רב ולנכסים מרובים, הוא מכלה את הכול בבליעות.

מהלשון בליעות בכתב-הפלטתו של ר' אליהו בחור מסיק המהדיר, כי "בלע" פירושו "זולל", "ומכאן בא לנו 'בלען' (בעלן) כפי שנוהגים לכתוב" (שריפטן של הקתידרה לתרבות יהודית ליד האקדמיה הפול-אוקראינית למדעים, כרך א', קיוב, 1928, עמ' 168, בהערה) אף נחום שטיף גותן את דעתו ל"בלען" שהפך בכתב ל"בעלן".

בליעות זו זולילה וסביאה היא, וראה אף ראה: גם אותה מצינו ב"ספר חסידים", כשם שדב סדן מצא בליעות, הנוכרת במובאה מספר חסידים סימן ר"ד (מהדורת ר' ראובן מרגליות). אך בספר חסידים, סי' ר"י (מהדורת ר' יהודה הכהן וויסניצקי), והיא "על פי נוסח כתב יד אשר בפארמא", אנו קוראים: "אם ראיתה [כך] הוא הכתיב

שם – מ"ק] יהודי שנשתמד ולא מפני זנות ולא בשביל בליעות, דע כי הוא או אבותיו או אמו עסקו בהשבעות ומעשה שדים¹. קיימא לן ששני שמות ההפשטה, היינו "בלעות" (על משקל: פְּתָבוּת (בהיגוי: קַאטָאוועס), קַצְבוּת, רַבְנוּת, שְׁמָשׁוּת ושכמותן בידיש שמוצאן עברי) ו"בליעות" (על משקל: בְּהִילוּת, בְּקִיאוּת, בְּרִיאוּת, גְּבִירוּת, חֲמִימוּת, צְבִיעוּת ושכמותן בידיש ממוצא עברי) אחוזות ודבוקות בלשון יידיש מבחינה ספרותית – ואולי אף בלשון הדיבור – מזמנו של ר' יהודה החסיד. שתייהן משורש בלע הן ומוסיפות חיזוק להשערה כי בעלן אינו אלא מעיקרו בלען². ועוד: אם בעתיקין ולא בחדתין עסקינן, נוסיף כי בלע באה לו לר' אליהו בחור מלשון המדרש (מדרש רבה במדבר כב, יד): "עשו שהיה בלע ומכר בכורתו בשביל בליעתו".

ג

נעבור עתה לכתיבה של מלה זו, שאף לה נוקק דב סדן בהביאו מדבריו של אייזיק מאיר דיק – בכתבי: באלין, וממילונן של דרייזון – בכתבי: בעלין. אם לצורה עברית אנו נוקקים, נבוא לראשונה לכתוב בעלן ולניקוד כפול, היינו: "בַּעַלְן" ו"בְּעַלְן". את הראשון אנו מוצאים אצל משורר עממי, הלל קליבאנאָוו [קליבנוב]. כתשובה ל"שולמית האומללה", והיא אינה אלא האומה הישראלית, הנעה ונדה בעולם, האב, היינו הקב"ה, מנחם את בתו (בשיר המכונה צוא שפיל³): "זיין נאַר נישט גיפאלען / דיא אַלע זאַנען שטראַלען, / זיין זינען שוין איין אַפּעלן / צו בעלייכטען העל דיין שיין" ("דיא עלינדע שולמית", ווילנא, 1908 [מהדפסת שנת 1893, עמ' 13–14], היינו: "רק אל תפלי ברוחך / כל קרני השמש / להוטות זה כבר / להאיר באור בהיר את זריחתך". אף את צורת הרבים הוא מנקד בַּעַלְגִים, ככתוב בשירו "דער קצב מיט דעם חֶפֶר" ("הקצב והחוכר"). בדוֹשִׁיחַ זה אומר החוכר לקצב: "פאַר וואס פאַרעכניגסטו נישט מיינע זאַרגין / בעצט עס הייבן זיך אָן דיא טאַרגין / – דאַמאַלס גיפניען זיך פיל שונאים / אויף מיין גישעפט איז דא פיל בַּעַלְגִים" ("קול

1. בעיבוד מקוצר של ספר חסידים בידיית (טופס שלי: ווילנא, תקע"ט; אותיות צו"ר) מתורגמת אותה מובאה בעניין בליעות כך [עמ' כד/א]:

"ווען איינר איז (ממיר) פֿון זונת וועגן אונ' נישט פֿון האלו וועגן זאלשט ווישן אז זייני אבות האבין עוסק גיוועזן אין (השבעות) ומעשה שדים".

לעניינינו חשוב להדגיש, כי הביטוי בליעות נותרה כאן בניב היידי "בייז האלז", שדיוקו הוא "גרזן שנפסד", אך שיעורו הוא: זולל וסובא, היינו – בלען. הקרובים לו הם הניבים "טריפהנער האלז" – אשר לו שלושה מובנים במילונן של האַרקאָווי (עמ' 245/ב): אוכל טריפות; זולל; אוהב ממתקים – ומשנהו "געשמדטער האלז", ששיעורו (שם, 157/א) הוא: זולל וסובא, ולפי אחר (מלון אידיש-עברי מלא, מאת אבב, פריס, תרצ"ט, 241/א) תוספת לו: להוט אחר גרונו, היינו – בלען.

בעיבוד יידי מאוחר של ספר חסידים (דרך משל: הוצאת וורשה, תרי"ט) הושמט, מחמת הצנזורה, עניין ההמרה המדובר בו, ויצא לנו סעיף זה (עמ' כד/א): "ווער עס איז עוֹסֵק אין תְּשַׁבְּעוֹת דָּס הייַקְט עַר בְּשׁוֹעֶרֶט מְלָאָכִים אוֹדֶר שְׁדִים אוֹדֶר מיט פֿיזישן וועט זיין סוף נישט גוט..."

חדש / דרייא נייע לידער, ווילנה 1908 [ממהדורת 1885], עמ' 31), ושיעורו: "למה לא תתחשב בדאגותי / שעה שמתחילות התחרויות הסוחרים" – או יתרבו השונאים / ומרובים הקופצים על עסקי". שיעור החריזה שטראלען (שהגייתו שטראלן (straln): בפעלן מראה על ההגייה baln, וזה של שונאים: בעלנים על balonim.

ניקוד שני, ללא עיין חטופה, ושממנו לא נוכל לעמוד על הגיית המלה, מביא מחברו של הספר "דער יודישער פאר-פסח אדער מנהג ישראל" (ווארשה, תרנ"ו, עמ' 9): "... זייט אדרבה א בפעלן צו פרענען פאר ויאס?" "אדרבא, התאונו נא לשאול למה?".

כתיב פוניטי, או קרוב לו, של בעלן, נמצא דווקא אצל יודעי עברית, אך אין כתיב פוניטי זה קרוב להגייה של המלה. האחד הוא הסיפור העממי אי סאפיר, שאינו אלא שם בדוי של חיים יעקב קרעמער², מחברם של כמה קונטרסים בעברית בעניין חיבת-ציון. כתיבו של היחיד הוא פאלין ושל הרבים – פאלאנים: "... אונ דער ווייל איז אונזער שטאט אן אבאד אונ מי יודע ווען עס וועט זיך גיפנען אפאלין אויף אַזא סחורה וויא גענעלע איז. היינו: "עירנו היא לפי שעה בלי בית מרחץ ומי יודע אם ימצא קופץ על סחורה שכזו כמו חנה'לה"; או שעה שהוא סחב בן הרב: "... וויא גייוויליך זינען אויף אים גיוועזן אפולע פאלאנים", היינו: "... כרגיל היו עלי קופצים מרובים" (חטאת הקהל אדער דיא שיינע דרעזעלע. ווילנה, תרמ"ח [ממהדורת 1870], עמ' 74, 38).

שני לו הוא הבדחן והמשורר העממי אליקום צונור, אף הוא בר-אוריין, שכתב שירים בעברית. כתיב המלה בעלן אינו אחד אצלו: פעם – פאלן, כבדבריו בשיר על הכילי: "ער וואלט זיין אפאלן צו עסן זיין איטליכן אטאג", פלומר: "הוא מתאוה היה לאכול אכילת יום אצל כל אחד" (דער קארגער מיט יעקעלע באס, ווילנא, תרל"א, עמ' 6), ומשנהו – פאלין, כבאותו שיר על רפבת הפרזל: "... צו זעהן פון דארט די מענטשן וואלט איך זיין אפאלין", לאמור: "ראות פני האנשים משם הייתי בעלן" (דיא אייוונבאן, ווילנה, 1897 [ממהדורת 1890], עמ' 8). שיעור החריזה שם, על סיום המלה "וואגאלין" (– תחנות רפבת) בשורה קודמת, מראה כמובן על ההגייה: vagaln: baln.

ואם לכתוב המילה דברינו מכיונים, הרי יש אף להזכיר צורה נוספת שמצאנוה בשבועון האידי בעל השם העברי, שנערך בידי אלכסנדר צדרבוים. כותב הדברים מתעכב במאמרו על דרכי התרגום "המגורמן" שהם בבחינת "טורקית", כלומר דברים בלתי מובנים, לפי ה"ביאור" של משה מנדלסון שהיה לנחלת מלמדים-משכילים, והוא מוסיף: "איך בין נאר א באללען געוועזען אמאהל צי פרעגן פון זייער חברה א תלמיד – איז עפס גאר טערקיש, חלעבן!", היינו: "פעם היה ברצוני לתהות על

2. השערה זו אף אליעזר בן-יהודה מביאה בכרך א' של "מלון הלשון העברית הישנה והחדשה", ירושלים-ברלין, אהת"מ לחרבן [1910], עמ' 378: "יא [= יש אומרים] כי זו המלה השגורה בפי ההמון (של האשכנזים) היא לא בעלן כ"א בלען. סתם ולא הגיד, יש אומרים" אלה מי הם.

קנקנו של תלמיד מחברתם – והדברים, באמינה שלי, משהו מעין טורקית! (קול מ ב ש ר , No.38, 1869, עמ' 421. – סימון העמוד משובש הוא).

עמעום זה בכתוב המלה שמקורו עברי – יהא זה בעל (ן) או בלע (ן) – יכול היה לעלות רק משום שלכותביה לא היה מקורה ברור. על כן צמחו ממנה צורות שונות, שאותן אנו מוצאים אף במילות של יידיש. והו כתיב הקרוב להגייה, ושעה שאנו פונים לפינה זו, דין הוא שנבדוק תחילה במילות של יהושע מרדכי ליפשיץ, שקדם לי' דרייזין, המובא במאמרו של דב סדן (אפילו בדיקה שטחית מוכיחה, כי הלה העתיק רבות מליפשיץ קודמו). ליפשיץ איש ברדיצ'וב היה, ומלים עבריות רבות נמסרו על ידו בכתוב פוניטי, בניקוד משלו. וכך הוא רושם במילות: "דער בא אלען, ליבהאבער (פֵין זאך) [...] חובב של דבר מה [okhotnik]; "דאס איז א בא אלען okhočiy" (רוסיש-יידישער ווערטער בוך, קיעב, תרמ"א–1881, עמ' 219). את השם המופשט – בעלנות – הוא מביא בשני כתיבים, אחד בסימנת עברית: "דאס בא לאנות okhotnost" (שם, שם), "בא לאַנִיס amatorstvo", 'okhotnost' ("יודעש-רוסישער ווערטער בוך, זיטאמיר, 1876, עמ' 53).

ד

הכתיב האחד של בעלן מביאנו למשנהו, והלה אף לסמיכין של השערה נוספת למוצא המלה, הלא הוא – בהלן, אשר שרשו, בהל, ומובנו באים לנו מיד עם זכרנו את הביטוי "אדם בהול על ממונו". יש לומר מניה וביה, כי השערה זו רחוקה היא מלהתקבל על הדעת, משום שעיקר מובנה קשור עם משהו, שיש לו לאדם זה מכבר, והוא להוט לשמר על כך או לאחוז בו, היינו: יסודו של הזמן הוא בעבר, בשעה שאותו יסוד עצמו במלה בעלן קשור לעתיד (או, לפעמים להווה), אך משעוסקים אנו בכתוב המלה ובהתפתחותו בקשר עם מובנה, כדאי להביא אף זו. האחד המעמידנו על כתיב זה הוא הסופר היידי יצחק יואל לינצקי, שנתפרסם בעיקרו בזכות ספרו "דאָס פּוילישע יונגעל", שנדפס תחילה ב"קול מבשר", ולבסוף יצא בצורת ספר (אודיסה, 1869). העורך הכניס בו שינויים רבים, ומחברו הוציאו שנית בשינוי שם "דאָס חסידישע יונגעל" (ווילנה, תרנ"ז – 1897) בשמו הבדוי עֲלִי-קָצִין הַצִּנְקוּאָלִי – שינוי אותיות שאינו אלא שמו המלא. הספר נדפס בדפוס המהולל של "האלמנה והאחים ראָם", ומסדריו סידרו את הספר בכתוב הווהליני המיוחד, ובניקוד מלא, של הסופר. דברים אלה יבררו לנו את הנכתב בהקדמתו לספר: "נאר דער יעניגער, וואָס וועט אַ בִּהָלֶן זיין נעהמען דיא ערשטע אָדעססער אויסגאַבע פֿין מיין "פּויליש יונגעל" אַנז זיא פּערגלייכען מיט דיעזער צווייטער "אויסגאַבע", דער וועט זיך איבערצייגען אין מיין שווערער ארבייט, וואס איך האָב יעצט געהאט פאר זיך... – כלומר: "רק אותו שיהיה בהלן, לקחת את ההוצאה הראשונה של ה"פּויליש יונגעל" שלי, וישוה אותה להוצאה שנייה זו, ייווכח מה קשה הייתה עבודתי, שעליי היה להשקיע בה עתה...". ("דאָס חסידישע יונגעל", עמ' 5). וכך מביא לינצקי מלה

זו במקומות אחרים בספרו, דהיינו שעה שאותם חסידים משוחחים כדרכם ובלשונם בענייני "פוליטיקה" של אומות העולם: "... מן הסתם, אִז דער תּוֹגֵר איז אַ בֵּהָלָן אויף איר – איז דאָס שוין מן הסתם אַ גיט שטיק יִפְהַפִּיה'... (שם, עמ' 33) – היינו: "... אם התוגר, מן הסתם, בֵּה לָן עליה [על בת-מלכה של צרפת] – הריהי, מן הסתם, חתיכה נאה של יפּהפּיה'...": או שעה שהוא, הנער בן-פּוֹלִין, מאוּן ומקשיב לאלה השופכים שיחם לפני בוראם בתפילת ימים נוראים, הוא משמיענו, דרך משל: "גיט ווייט פיג'ס שוחט איז געשטאַנען דער קליינ־שטאַדט־עלדיגער גביר, אַ חזיר, אַ דאָ בין איך אַ בֵּהָלָן געוועהן צו האַרען וואָס בעטט ער, אונ וועינט?" – לאמור: "לא הרחק מן השוחט עמד לו גביר העיירה, חזיר הוא. כאן הייתי בֵּה לָן להאון מה תפילתו ובכייטו מהי?" (שם, עמ' 37). ובאותו מעמד מתעכב הוא ליד מתפלל אחר: אַ דאָ בין איך זיך אַ בֵּהָלָן געוועהן אַבצושטעללען, אונ האַרען, וואָס קענן ער וועינען? – כלומר: "כאן הייתי בֵּה לָן לעמוד ולהקשיב בכייטו של זה מהי?" (שם, עמ' 39).

ראינו איפוא, כי אף כתיב זה על ניקודו – בֵּהָלָן – תוספת היא להשערות על מוצאה של המלה בעלן. אף נמצא שהמילונאי ("לפסיקוגרף", בלעז) היידי הנודע לשם, אלפסנדר האַרקאָווי (– הֶרְכֵּבִי) נותן זכות בכורה לִבֵּה לָן וסומך את עצמו על לינצקי. וכך הוא רושם במילון יידיש-אנגלי-עברי שלו (הוצאה ראשונה, ניו-יורק 1925: מהדורה שנייה, 1928), עמ' 113, בהערה: "בצדק כותב לינצקי בֵּה לָן במקום בעלן, כי לפי הוראתה מלה זו מוצאה בשורש העברי בֵּה לָן (זיין געאיילט געריג – "היה מְהִיר, מתאוה"), והשווה נבֵּה לָן להון (משלי כח, כב)". ובדרך זו הוא מחזיר את המעיין בהוראת המילים בעלנות, בעלנטע אל קודמיהן: בֵּה לָנוֹת, בֵּה לָנְטֵע, עם ביאוריהן לצדן: "תשוקה, חפץ": "אשה משתוקקת לדבר".

המקובל במילות יידיש הוא דווקא בעלן, וכך רשם קודמו, אֵל בִּיסקאַ, ב־מילון (מלא ושלם) זרגוני-עברי (לונדון, תרע"ג), שבביאורו בעברית השתמש האַרקאָווי רבות. שם (עמ' 94) הוא רושם: "בעלן, חובב, מתאוה, קופץ: בעלנות שאיפה, תאוה" כששתיהן מלוות ניבים יידיים ותרגומם בצדם.

ואחרון למאספים של היסודות העבריים ביידיש, צבי יתום, הופך את הסדר: הוא מקדים ברישום המלה "בהלן", אך מחזירה למקובל "בעלן", ואגב כך מביא בהערה, כי שלושה מובנים להוראת המלה ולכתיבה, היינו: בֵּה לָן (מהשורש "בהל": "זיין געאיילט, גריק, אומגעדולדיק": בלען "מהמלה העברית "בלען": "פֶּאַרשלינגער, אָן אויסכאַפער", לכן אף: בלענות); בעלן (מהמלה העברית "בעל": "באויצער, איינטימער", לכן גם "בעלנות") (עין: צבי יתום, אוצר פֶּון העברע צומען, ב', ריוֹד־ה' ציירי, תשי"ד, עמ' 55).

ה

נשאר לנו, בסופו של דבר, להוסיף משהו לעניין הגיית המלה "בעלן", שבה דן דב סדן בסיום מאמרו, ואלה דבריו:

"מכל מקום הקושיה בענין הפסיחה, שפסחה ההגייה הליטאית על הכלל שלה [היינו: א' חטופה וע' חטופה היגויין הוא $(ai =) aj$] במקומה עומדת והיא מתחזקת מכוח הטענה, מה נשתנתה צורת **בַּעְלָן**, ההגויה *balən*, מצורת **בַּעְלָה** [= **בַּעְלָה**] ההגויה *bajlo* ... (שם, עמ' י).

אם נוסיף חשיבות למובא להלן, נראה, כי קושיה ואינה קושיה כרוכים כאן יחד, ואף עניין זה טעון תשומת-לב. שבתי וראיתי, כי לצדו של *balən* קיימת גם הגייה של *bajlən*, וזו בהגייה הליטאית דווקא. סמוכים לכך אנו מוצאים בתעתיק של שתי מילים בנות שורש דומה המובא אצל **אֶה-לְאֶלְמָן** בחיבורו הנ"ל, עמ' 342. בשורש העברי בעל הוא מביא:

בעלת, *baila*, constr. בעלת, *bailas*, die

Frau, Herrin, Besitzerin

– אעפ"י שהצירופים בעלת חן, בעלת חסד מועתקים (שם, עמ' 344): *baalas chen*, *baalas chasida*.

אֶה-לְאֶלְמָן רשם דברים אלה, כפי ששמעם מיהודי גרמניה של אז ובתעתיק מסר הגייה הנראית לו כ"נכונה". עם זה ייתכן, שאולי שגה בהאזינו למלים אלה – אעפ"י שנימוק זה יכול להישמע לשני פנים, בעד וכנגד – יבוא עוד תעתיק ויוכיח על אותה הגייה עצמה מפי יהודי ליטה ולטביה, הפעם – מיהודי בר-אוריין, שעסק בבלשנות כללית ואף זו של יידיש. הלא הוא נחמיה פֶּרְפֶּרְקוֹבִיץ, מחברו של "סודות עבריים ביידיש" ("העברייאזמען אין אידיש", ריגה, 1929). ליד כל מלה עברית הוא מציין בסוגריים מרובעים את הגייתה בכתב פֶּוֹנִיטִי ביידיש, וכך הוא רושם (שם, עמ' 34): בעלן [באילן], בעלנים [באילאנים] – היינו: **בַּעְלָן** *bajln* **בַּעְלָנים** *bajlonim*, כשהדיפתונג [aj] נמסר אצלו על ידי [ai]. ואף זה הלא דבר הוא.

ו

ולעניין סמוכין של "בעלן ו" בעלות" למוצאן בעברית ולמובנן ביידיש, אסיים בהערה, שהוסיף מיכה יוסף פֶּן-גֶּרִיץ, בהתעכבו עליהן לרגלי רישומן ב"מלון הלשון העברית הישנה והחדשה" לאליעזר בן-יהודה (כרך א', עמ' 578). לצדה של בעלן, "בלשן העם", מביא בן-יהודה ראייה לה מהשיחה (והיא מהספר זכרון טוב, ספורי מעשיות של הצדיק מנסכאיו, פיטרקוב תרנ"ב) "הנה בילדותי, שהיו כיהותי עמי הייתי בעלן להתעסק תמיד להעמיד העניים כדי שאקדש הלבנה". והמשיג עליו מוסיף:

“ולא ידע הבלשן הזה, כי הרבי מנסכאיז דבר פה יהודית ולא עברית: לא ידע, כי עברית לחוד ויהודית לחוד, וגם במלים שמוצאן מעברית. – בעל מוצאי ממקיר עברי, ובעלות היא קניין יהודי, השייך לאוצר השפה היהודית, שייך לה ורק לה...” (בשדה ספר, חלק ראשון, ליפסיה, תרפ”א, עמ’ קיד – כל מאמרי מיכה-יוסף בן-גריון, תל-אביב תשי”ב, עמ’ קפט). אף בהערה שנונה זו פתח לגישה של סימוכין בין עברית לידיש, בעיקר בקשר עם אוצר המלים הרב והמגוון שמוצאו מעברית, אך עברו עליו גלגלים של שינוי צורה ומובן. הדיון בו והכרוך אתו – עניין לפאות.

עוד על "כתאב אלמצותאת"

א. ב"לשוננו" כרך כו עמ' 24–27 העירותי על "כתאב אלמצותאת", הנוכח בדברי אבן ג'נאח ובדברי מדקדק אלמוני, אבן ג'נאח אומר: שהסופרים כתבו בכתאב אלמצותאת; המדקדק האלמוני מייחס ספר בשם זה לרב סעדיה גאון.

כדי לפרש את המקורות הנ"ל, וכדי שלא לשוות את המדקדק הקדמון טועה בייחסו לרס"ג ספר שאינו שלו – הצעתי ש"כתאב אלמצותאת" אינו שם ספר, אלא תואר של ספר, שעוסק בענייני דקדוק וטעמים. ובסוף אמרתי, שאף אבן תבון – שתרגם "ספר הקולות" הנקרא בערבי "כתאב אלמצותאת" – לא התכוון לומר, שכן הוא שמו של הספר, אלא שפירש, מהו "ספר הקולות" שבתרגומו, שבערבית הוא "כתאב אלמצותאת". בהערה, עמוד 25, הבאתי דוגמאות ללשון "הנקרא בערבי" אצל אבן תבון (והדוגמאות לא הובאו סתם אלא להראות על דרכים שונות של שימוש זה אצלו)¹. ולא מצאתי, שאבן תבון יכתוב כך אצל ספרים²: אבן ג'נאח מוכיר בספר הרקמה וספר השרשים מאות פעמים את ספריו שלו ושל אחרים, וא"ת תרגם את שמותיהם לעברית, ולא הוסיף לומר "הנקרא בערבי", משמע שיש דברים בגו.

לפי דבריי, אם הם נכונים, אין כל עמעות בדברי הקדמונים. מכאן, שאין זה נכון לומר – כדברי אלוני – "שם החיבור כתאב אלמצותאת הילך בספרות הבלשנית העברית בימי הביניים כשם חסר משמעות, ערום וחסר תוכן" – שאפשר לחשוב שבימי הביניים לא הבינו את משמעותו; אין הדבר כך, אלא חכמים אחרונים לא הבינו.

ב. כתבתי, ש"כתאב אלמצותאת" יכול לתאר כל ספר שעוסק בניקוד ובטעמים, אבן ג'נאח התכוון בוודאי לספר מסוים של הסופרים. משום כך כתב אבן ג'נאח "צאחב כתאב אלמצותאת", וטענתו של אלוני אינני מבין, כשם שאינני מבין, למה צריך היה לכתוב "כתאב מצותאת" (א"ג ידע ערבית); ואף טענתו, למה קראו דווקא בשם זה ולא בשם אחר – טענה יפה היא, אלא שאינה נוגעת לענייננו.

1. הבאתי דוגמאות מתרגומו לספר של אבן ג'נאח. המתעניין יכול למצוא את שתי הדרכים האלה בפסקה אחת של אותו המתרגם. בספר חובות הלבבות, תחילת ההקדמה בפסקה המתחילה "והחכמה מתחלקת", ולהשוות למקור הערבי שפרסם א"ש יהודה (על פיו אפשר לתקן במקצת את דפוסי התרגום). ועיין עוד בקיצורו של ר' ברכיה הנקדן בסוף "ספר החיבור" מהדורת גאללאנץ עמ' 114 (והכל לקוח מחובות הלבבות).

2. רק פעם אחת נמצא בכתב יד אחד, בהקדמה עמ' 2 של ספר השרשים. אבן ג'נאח מוזכר את ספריו שלו ונמצא שם: "התוספת שנקרא בערבי אלמסתלחק" (עיין שם הערה ז). וברור, שאינו מלשונו של אבן תבון, שאלמלא כך, למה לא כתב רק אצל שאר הספרים שהוזכר אבן ג'נאח שם יחד עם ספר התוספת? אחרת היא, אם זוהי תוספת קורא, שהוסיף את שם הספר בערבית, שאפשר ששמע בזה ולא שמע באלו את שמם בערבית. וצדק באכר שלא הכניס את הנוסח הזה בפנים.

ועוד אצל ר' יהודה אבן תבון בתרגומו ל"אמונות ודעות" מאמר שני, מהדורת צילום של ב' כהן, תרפ"ח (מהדורת סלוצקי תרכ"ד) עמ' 47; בפסקה המתחילה ואלה האנשים "וממה שאזכרנו בשער השלישי בשער בטול התורות שנקרא בערבי אל נסך"; במקור הערבי מהדורת לגדואר עמ' 91: מא אדכרה פי אלמקאלה אלתלתה פי באב נסך אלשרע.

ואף כאן "שנקרא בערבי" הוא לשונו של אבן תבון.

אלוני כותב: "כל מי שקורא את דברי אבן ג'נאח בלי תרגומו של אבן תבון יבין את הדברים כרמז לספר מסויים בשם 'כתאב אלמצותאת' דווקא". ואני אומר: "כל מי שקורא", ולא עמד על השאלה של סתירה בין שני מקורות, וכל קורא, שלא העלה על הדעת אפשרות אחרת של הבנה, מבין כך; ואני לא באתי אלא להוציא מידי הבנתו של "כל קורא" זה.

ג. כתבתי: ונראה קרוב לוודאי שהכוונה היא "דקדוקי הטעמים" של בן אשר, והתכוונתי לאהרן בן אשר. בא א' ומעיד שאף אביו של אהרן – משה – חיבר ספר בדקדוק³, ועל כן אפשר (הפיוור שלי). שהכוונה אליו. על זה יש להשיב: אין אנו יודעים מה היה כתוב בספר זה, אם חיברו, ואילו אני הבאתי סימוכין לשתי מובאות מ"כתאב אלמצותאת", שנמצא כיוצא בהן ב"דקדוקי הטעמים". השאלה היא, אם מותר לנו לשער השערות, שאין להן כל סמך (ולומר: "ייתכן אפוא, שכתב גם חיבור במסורה"), ולבטל השערה שיש לה סמך. אבל החלק השני של הערתו של אלוני הוא חמור יותר: הוא מביא מקטעגניזה אחד של דקדוק המסורה: "וכבר חיבר משה ברבי אשר ירחמהו ה' ספר גדול...". ואומר אלוני: "חיבור זה בדקדוק המסורה נתחבר לפני דקדוקי הטעמים לאהרן בן אשר, כי מחברו כותב ביקורת על חיבורו של משה בן אשר ומחבר בעצמו על אותו נושא חיבור רחב יותר" (הפיוור שלי, ש"א).

והנה קטע זה היה לפניי בשעת כותבי את הערתי!⁴ ושילחחיו משום שאינו מוסיף כלום דבר לעניינו. נניח, שאמנם נכון הוא כל מה שכתוב בקטע זה, והמחבר ראה את ספרו של משה בן אשר (ואין כאן ט"ס בין משה לאהרן⁵) – מה הוא מוכיח לגבי "כתאב אלמצותאת"? כלום מזכיר המחבר ספר בשם כזה? (ועיין לקמן).

קביעתו של א', שהחיבור הזה נכתב לפני "דקדוקי הטעמים" היא נועזת ביותר. בלי כל סמך איך אפשר לקבוע בדיוק כזה את זמנו של חיבור ולומר, שנכתב בין חיבורו של משה וחיבורו של אהרן! לפי השערתי נכתב החיבור הזה לפחות כמאה שנים ויותר לאחר פטירתו של אהרן בן אשר, אלא שלא מצאתי ראיה גמורה להשערה זאת, ועל כן לא אאריך בה.

ד. מהשערה בא אלוני להשערה שנייה: אפשר כי הדברים על הרי"ש כבר נאמרו במשפחת בן אשר וכו'. והוא בא ומחדש שספרו של משה ב"א נקרא "כתאב אלמצותאת", וספרו של אהרן ב"א "כתאב אלאלחאן". כל ההשערות באו כדי להרבות בספקות ולשוב לאי-הבהירות ששררה לפני שהעליתי את הצעתי. אלוני מודה, ש"כתאב אלמצותאת בדברי הטוען על רס"ג⁶ כשם חיבור לרס"ג נשאר תמוה בעיניי כמו בעיני הרכבי ופחונסקי שקדמו לי" (הפיוור שלי, ש"א).

אינני יכול לקבל בשום פנים דרך זו של הסקת מסקנות. אי אפשר לברור לעצמנו את שנראה לנו ומה שסותר את דעתנו – נשאר "תמוה" ונדחתו בקש. ההסתמכות על הרכבי ופחונסקי אינה במקומה, משום שהם כתבו את דבריהם לא לאחר חקירה בעניין, אלא משום שלא העלו על דעתם אלא אפשרות אחת של הבנה, ואם מפרשים את הדברים כמות שפירשתי – אין כל תמיהה.

3. מהקולופון שלו אי אפשר ללמוד דבר על חיבור כזה; ומה תוספת יש, ש"אף ידע לפייט פיוט שירת

הגפן?"

4. כשם שידעתי אף על מקורות נוספים שמזכירים "אלמצותאת", אלא שאינם מוסיפים בירור לעניין.

5. עיין למשל מגדל עוז, הלכות ספר תורה פ"ח: הכל מהסכמתו (של הרמב"ם) שממך על ספר משה

בן אשר.

6. הוא לא טען על רס"ג, אלא על אבן בלעם.

ה. כיוצא בו אף בדברי אלוני באות ד. אני שיערתי, שהספר שאליו רומז אבן ג'נאח נכתב עברית, ולזה מתנגד אלוני, משום שמחבר דקדוק המסורה שביקר את ספרו של משה בן אשר כתב ערבית, וכן יש קטעים רבים בדקדוק המסורה שנכתבו ערבית. וחוזר שוב ל"תפיסה" הישנה, שהיה ספר מסרים ושמו היה בערבית "כתאב אלמצותאת", "מסתבר" (הפיוזר שלי, ש"א) כי היה אף הספר עצמו כתוב ערבית". ספק, אם יש צורך להוסיף על מה שכתבתי לעיל. ועל דרך הוכחה זאת, שמשום שפלוני כתב ספר בערבית, אף הספר שהוא משיג עליו היה כתוב ערבית. הגע עצמך, מכאן יוצא חידוש גדול שמשה בן אשר חיבר ספר בלשון ערבית, כלום יש לנו איזה סמך שהוא, שאמנם כך הוא הדבר? ספרו של אהרן בן אשר שנכתב עברית, מותר היה לחכמים שלאחר מכן לקראו בשם ערבי ("כתאב אלאלחאן"). וספרו של משה מוכרח היה להיכתב ערבית!

אלא שאף כאן הוא מסתמך על דברי הרכבי שהבאתי שמצאו שני דפים "מספר דקדוק בלה"ק בערבית וכפי השערתו הם מ'כתאב אלמצותאת'". על פיו זה משער אלוני, שאף הקטע של המחזיאון הבריטי שהוא משתמש בו הוא חלק מאותו ספר.

כאילו דבריו של הרכבי ברורים ומבוררים הם, ואפשר להוסיף השערה על סמך דבריו! הציטאטין שמביא אלוני מתוך הקטע אינם מעלים "מיד על הדעת כי הוא מחיבור בשם כזה", אלא שהמחבר השתמש ב"מצותאת" כמונח לתנועות, ולא יותר וזאת אנו יודעים אף ממקורות אחרים. אם יש בגוף הקטע דברים שמוכיחים יותר – איני יודע. איני דן אלא על מה שהביא אלוני. דברי אלוני באותה נאים לעצמם, אבל אינם מכריעים בשאלה שאנו דנים בה. אלוני מסכם בסוף "שתי דעות לפנינו" וכו'. ותמהני, הוא אינו מבדיל בין מונח לתנועות ובין שם ספר; אינו מבדיל בין השערה שיש לה על מה שחשמוך ובין השערה בלי כל סמך של ממש – אם אין הבדלה דעה מניין?

[ב"קריית ספר" כרך לח, עמ' 116 ואילך, חזר אלוני לעניין זה. והשערה שנאמרה ב"לשוננו" בדרך "אפשר" נעשתה שם ודאי: מחבר הספר הוא ר' משה בן אשר! ולא היה כדאי להזכיר כאן את המאמר, אלא משום דבר שנתחדש בו: אלוני טוען, שלא הבאתי את המשך הציטאט מדברי רב נסים, ושם נאמר "עה מנין הטרבים" (א' מתרגם שם: המלכים?), "שמהן נוכל להסיק על היקף החיבור 'כתאב אלמצותאת'". אלוני שניה כאן שינוי קטן בהעתקה מכתב היד: עה כתוב בראשי תיבות: ע"ה, והוא אינו מניין אלא ר"ת עליו השלום, ומוסב למעלה: לבן אשר עליו השלום. בקטע הגניזה כתוב: ג"ע (=נשמתו [נוחו] עדן). וכך מבאר רב נסים גופו בהמשך הקטע שמתפרסם והולך, כמו שכתבתי ב"לשוננו" שם, בספרי "מתורתו של רב נסים גאון", שסיבת הציון "מנין הטרבים" הוא משום שנשתבש מניין הדפים בספר!]

למאמרי "הערות לכתאב אלמצותאת"

בעמ' 270, שורה 16 הזכרתי את הכותרת "כתאב פי שרט אלאחאן ואצול אלחנטיק" – הנוסח הנדפס בקטלוג מרגליות (כרך ג, עמ' 756, מס' 1138) הוא: "כתאב פיה(?) שרט אלאחאן ואצול אלחנטיק". ויש אפוא שני שינויים בנוסח הנדפס במאמרי, והמבין יבין. מרגליות אף זיהה את שם החיבור ככינוי לספר דקדוקי הטעמים לאהרן בן אשר. לנוסח הכותרת הסב את תשומת לבי מר א' דותן. העומד לדון בה ובקטע שהיא נמצאת בו בעבודת מחקרו באוניברסיטה העברית, ותודתי נתונה לו על כך.

והרי מספר תיקונים לטעויות שחלו בהדפסת מאמרי הנ"ל:
עמ' 269, ש' 3: כתאב אלמצותאת, וצ"ל כתאב אלמצותאת
עמ' 270, ש' 20: כתאב אלמצותאת, וצ"ל: כתאב אלמצותאת
עמ' 270, ש' 31: באיגרתו, וצ"ל: באיגרתו
עמ' 271, ש' 31: חרכ'ה, וצ"ל: חרכה

ועוד עליי לבשר בשורה טובה, כי נמצא כעת בידי עוד קטע נניזה בן ארבעה דפים מ"כתאב אלמצותאת", ואפרסמנו אחרי שיעלה בידי לעבדו ולהכינו לדפוס. לקטע זה הסב את תשומת לבי מר ישראל ייבין, וחן חן לו.

תוספת שאינה אלא גריעה

(הרקמה, מהדורת וילנסקי, עמ' קצד – קצה)

ר' יונה אבן ג'אנח הביא שם כלל, שכלל ר' יהודה חיוג לעניין שלוש תנועות רצופות בתיבה אחת (מובא לקמן). ר' יונה חולק עליו במקצת ומפרשו. בראש עמוד קצה הוסיפו המהדירים תיבה אחת בסוגריים שלא כהוגן, ויש צורך לברר את הדבר. לשם כך נצתיק את כל הפסקה מ"ה וכן מה שיה' (עמ' קצד) עד לעתות בצרה (עמ' קצה) ¹, וזה לשונה:

וכן מה שיה' מן הפעלים החולפים ^{1א} על דמיון הפעיל ופא הפעל גרונית תהיה נעה על הרוב בחולף ^{1א} ובעתיד, כמו העלית מן שאל נפשי [תהלים ל, ד], אל תעלני בחצי ימי [שם קב, כה], האריכו למעניתם [שם קכט, ג], למען יאריכון ימך [שמות כ, ב]. וזה ווולתו ממה שדומה לו הוא ממה שמקבצים ² בו העברים בין שלש אותות ³ נעות אף על פי שדבורם איננו בנוי על זה ⁴. ויקבצו גם כן בין שלש אותות ³ נעות במלה אשר תבאנה בה <סמוכות> שתי אותות ³ דומות זו לזו, כאשר באר זה <כבר> ר' יהודה בספר אותיות הרפיון ⁵ ואמר שאינם מקבצים ביניהם בכל מלה נמלטת ⁶ מהאותיות הגרוניות ומהפגש הכפל. וכבר המצאנו אנחנו בספר הקרוב והישור ^{6א} מלות רבות קבצו בהן בין שלש תנועות, והמלות ההן נמלטות מא"ח ה"ע ⁷ ומאותות הכפל. אלא שתנועת האות הגרונית ותנועות הכפל ⁸ המונע ותנועת האות אשר איננה גרונית ולא כפולה, במלות אשר הביאונם אנחנו ^{8א} ובזולתם הרבה,

1. הערותיי בטקסט שונות הן משל וילנסקי.

1א. זמן עבר.

2. רוצה לומר, הוגים שלוש אותיות רצופות מונעות בתנועה.

3. = אותיות, מצוי הרבה בנוסחאות ישנים של דברי חז"ל.

4. רוצה לומר, אין זה ממנהג הלשון בדרך כלל.

5. עיין "ספרי דקדוק מראש המדקדקים ר' יהודה חיוג", מהדורת י"ל דוקס, עמ' 6 (תרגום ראב"ע), עמ' 20 (תרגום ר' משה גיקטילה); שלשה ספרי דקדוק וכו', מהדורת גוט (תרגום ר"מ גיקטילה), עמ' 20.

6. רוצה לומר, שאין בהן אותיות גרוניות או שתי אותיות דומות. ר"מ גיקטילה, המתרגם, הוסיף דוגמאות: יַעֲמַד, יַחֲלֵף יְהִלֵּג, יֶאֱסֹף (דוגמאות לאותיות גרוניות – החטף, אף כל שווא נע, תנועות הן); קָלַל יותם (שופטים ט, נז), רַבְּבוֹת אלפי ישראל (במדבר י, לו).

6א. אלתקריב ואלתסהיל, Opusculum מהדורת דירנבורג 268–342. ריב"ג הביא שם, עמ' 279, דוגמאות אחרות לכללו של ר"י חיוג, ביניהן מְלִילִי גְלִילִי (נחמ"ב, לו).

7. רוצה לומר, שאין בהן אות גרונית או אותיות דומות. הביא שם, עמ' 280 קְרַבַּת אלהים (תהלים עג, כח), כְּתֻמֶּרֶת עשן (שה"ש ג, י – ארבע תנועות רצופות), מחסה לְשִׁפְנִים (תהלים קו, יח), וְלִשְׁכְּנֵי מאד (תהלים לא, יב).

8. במהדורה הראשונה של הרקמה הוסיף כאן העורך: "[חובה]", וכן במהדורת וילנסקי. תיבה זו אינה במקור הערבי. טעות היא, שטעו המוסיפים, ונתקשה כאן וילנסקי (עיין עמ' קצה, הערה 1). אילו הייתה חובה בעיני ריב"ג להניע את הגרונית, הרי הוא סותר את עצמו בסוף הפסקה שהביא צורות הַעֲמִיקוּ בשווא נח וכו'. ויש להמשיך בלא הפסק מן "המונע" עד "איננה חובה", כלומר הכול אינו חובה, ויש לכללו של ר"י חיוג יוצאים מן הכלל.

8א. בהערה 7.

איננה חובה. ועל כן היה קל⁹ עליהם לקבץ בהם בין שלש תנועות, ויש שתבא נחה על העקרי^א כמו: ושחטה שטים העמיקו [הושעה, ב], העמיקו שחתו [שם ט, י], וה' העלים ממני [מ"ב ד, כז], תעלים לעתות בצרה [תהלים י, יא]¹⁰.

9. מגומגם, ונראה שהוא כמו אפשר, כלומר מאחר שכללו של ר"י חיוג אינו חובה. אפשר וכו'.

א. על האות הגרונית.

10. הביא צורות הפעיל, מפני שעסקו בהן בפסקה זו. ויש הרבה בצורות אחרות, כגון יחמץ (שמות יב, לד), לא תחמד (שם כ, יז) וכמה זולתם.

יִפְיָח – יִפְיָח

בכרך הקודם של "לשוננו", עמ' 205, הביא ש"א ליונשטם דעה של דאהוד משנת 1958, שעל סמך תגליתו של וירלוז' מ-1956 (תעודה אוגריתית) הסביר את הפסוק "כי קמו בי עדי שקר יִפְיָח חמס" (תה' כו, יב), שאין "יפח חמס" אלא לשון נדרף ל-"עד חמס" (תה' לה, יא). ליונשטם מביא שאר פסוקים, המכילים תקבולת של "יִפְיָח" לעומת "עֵד"¹, והוא מעורר את השאלה, שמא בכולם יש לפרש יִפְיָח כלשון עֵד. בעמ' 280 שם הביא ליונשטם נוספות לעניין זה, כי פרופ' ג'ה טור-סיני "בתרגומו הגרמני למקרא תרגם הוא הראשון יִפְיָח בספר משלי כלשון עדות".

אבל כבר קדם לכל הנ"ל משה שולבזים, שבמילונו משנת 1898 (חלק א' של "אוצר השרשים") תרגם "יִפְיָח" כהוראת עֵד: "צייגע (דער היימליך עטוואס פערברייטעט)". כך תרגם גם את יִפְיָח של תהלים (את יִפְיָח של דניאל הוא מתרגם כהוראת דיבור נסתר של חזון נבואי: היימליכעס ווארט. וויסזאגונג). וצריך עיון, אם לא שאב שולבזים את פירושו ממקורות קודמים לו.

עוד כותב ליונשטם (עמ' 207): "מותר להניח מראש, שבעלי המסורה לא הכירו את השם יִפְיָח וחשבו אותו לצורת הפעיל, והראיה לדבר – שניקדו בכל מקום 'יִפִּיחַ כובים' ולא 'יִפְיָח כובים'".

אבל אולי הכר הכירו את השם, אלא יש סיבה – שאנחנו איננו מכירים אותה – להנחת יִפְיָח גם בסמיכות (כעין סיבת הקמץ של שלישיים²)? והראיה – שגרסו יִפְיָח בסמיכות יִפְיָח! הייתכן, שלא הכירו את האפשרות של כפילות הצורות יִפְיָח–יִפִּיחַ אפילו בפסוקים קרובי עניין כל כך?

-
1. ליונשטם אומר, שהפסוקים "מסמיכים את התיבה יִפִּיחַ אל עֵד". אך כמדומני, שמוטב להימנע כאן מהביטוי "מסמיכים", העשוי לגרום בלבול מושגים, שכן בהמשך מאמרו (עמ' 207) ליונשטם מדבר לחוד על צורת הסמיכות של יִפִּיחַ (ושל יִפְיָח).
 2. כך אנו מקיימים את הקמץ של שלישי גם בנסמך יחיד: שְׁלִישׁ.

ב י ק ו ר ת ו ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

אירינה גרבלי

על שיטות הניקוד בעברית, בערבית ובארמית

Shelomo Morag, *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew and Aramaic* (הקדמה קצרה; מבוא וטקסט [6–7], 2 טבלאות ורשמיה ביבליוגראפיה [77–85], *Janua Linguarum*, Nr. XIII. Mouton & Co. s²-Gravenhage. 1962.

ספר זה, שבו סוקר המחבר את מערכת סימון התנועות בערבית, עברית וארמית (סורית) הוא בחינת תרומה חשובה לתורת הכתיב (הגראסימיקה המתארת), שכן הוא מציג לפנינו בדיוק מופתי את שיטות הניקוד השונות, הנהוגות בשלוש הלשונות הנ"ל, וכן את הבעיות הכרוכות בשיטות אלה ואת המניעים לדרכי פתרונן השונות (לעניין האחרון מוקדש פרק מסכם מיוחד – הרביעי בספר). לשון אחרת – המחבר ביקש כאן לקבוע, אילו תכונות תפקודיות (פונולוגיות) – או פונטיות גרידא – של התנועות נתכונה כל אחת מאותן השיטות לציין. מסקנותיו הכלליות – שאותן אין לערער – הן, שהניקוד הערבי פונימי בכללו (1.1 בסוף, וכן 4.1.1 עמ' 60); הניקוד הטברני פונימי ואף פונימי במידה מרובה (2.36, וכן 4.1.1 [עמ' 63]); הניקוד הבבלי והניקוד האי-הפשוטים פונימיים בעיקרם (2.4.1 ו-2.5.1 בסוף); הניקוד הבבלי המורכב – פונימי בעיקרו (2.4.2 בסוף). הניקוד האי-המורכב דומה לניקוד הטברני, אך נמנע מלהשתמש בכמה סימנים בעלי פנים לכאן ולכאן (2.5.2.1); השומרוני וכן הסורי המערבי – והמזרחי כאחד – פונימיים (2.5.3.2, 3.3, וכן 4.1.1 [עמ' 76]).

הטבלה הראשונה שבסוף הטקסט מציגה את ההבדלים שבין השיטות הנ"ל על שלביהן לגבי התכונות הפונימיות, הפונטיות והפרוסודיות של התנועות, שאותן הן באות לציין – בצורה שירץ בה הקורא. בטבלה השנייה מוצגים, זו בצד זו, מערכות של סימני התנועות בכל שיטות הניקוד.

אולם עם כל המעלות שבספר מבחינת דיוק המחקר – שעליו תעיד גם הביבליוגראפיה העשירה שבסופו – ועם כל הבהירות שבהצגת החומר, קשה לקבל את כל הקביעות, שהמחבר קובע לגבי תכונות מסוימות, שמונחות ביסודן של שיטות הניקוד הע"ב – ובפרט הניקוד הטברני. להלן נביא את השגותינו.

1. האותיות הנחות. מאחר שהזכיר המחבר את האות *א* כציון האורך של תנועת */a/* בערבית (1.1), מן הדין היה להזכיר את האל"ף הנחה אחר הקמץ אף בעברית – בצורות כגון קָאם (הושע י, יד), צָאָר (ואפילו לאחר ו-ו שואית – צָאָריהם); והוא הדין באל"ף היתרה שבסוף צורת הנסתרים בעבר הפועל, שאותה הוא מזכיר לגבי הערבית (שם, עמ' 13–14), אך לא לגבי העברית בצורת ההלכא (הושע י, כד), וכן בכינויים הנפרדים – הוא, היא, אמת, האל"ף הנחה לאחר קמץ באמצע התיבה אינה באה לציין אלא אורך ה-טו"ר של התנועה הקודמת לה, שמבחינה סינכרונית אינה מציינת אלא תנועה קיימת (ואף לא תמיד – והשווה צואריהם), ואעפ"כ רצוי היה להזכירה – וכן האותיות הנחות ו-ו וי"ד באמצע התיבה, שבר"ך כלל הן מצינונות תנועות קיימות, כל' יש להן ערך מורפופונימי. זאת ועוד: המחבר כותב (2.3.1, והערה 13 שם): "אין לקבוע בדיוק את ערכה... של */y/* סופית הבאה לאחר */e/*... אעפ"כ מסתבר יותר... שלאחר */e/* מילאה תפקיד של אות תנועית". קשה להבין, משום מה מתעוררת כאן בעית ערכה של הי"ד, ומשום מה המחבר מפריד בין י"ד סופית שלאחר צירי ובין זו שבאה לאחר

חירק; שהרי אף באמצע התיבה ה'י' נחה לאחר שתי התנועות הללו. – על ה'י' כציון "אורך" התנועות באמצע התיבה ר' להלן 5).

2. הפונימות התנועתיות בניקוד הטברני

2.1 סגול /e/. אנב דיון במעמדה הפונימי של תנועה זו (2,3,2,1), והערה 1, שם) כותב המחבר: a- ו-מנוגדות בצורות מסוימות (אראך-אראך). והרי הוא עצמו מודה (שם), ש-הגה זה (כל' סגול) עשוי להיראות כאלופון של /a/ (למשל בשמות ע-מ CVCVC... – אנב-צ-ל CVCV(C) בגלל צורות כגון "מחפרת", "ילד-מזה", ו"טנא-מזה"); לשון אחרת – הסגול עשוי להיראות כאלופון של פתח בהברה פתוחה מוטעמת שאינה סופית דווקא, וזאת רק בתוך אותו צורן עצמו; ואילו בנסיבות אחרות הוא עשוי להיראות כאלופון של חירק – בהברה סתומה שלפני הטעם, כגון "אראה" לעומת "תראה, יראה, נראה וכיו"ב, וכן "חמלה" לעומת "שמלה" – או כאלופון של צירי – בהברה מוטעמת סופית, כגון "שכם" לעומת "זאב, באר", וכן בצורני כינויים מסוימים: "הם, הן" לעומת "הם, הן", "ידך, ידה" (בגלל הקמץ שבהברה הבאה¹) לעומת "ידינו, ידיכם", "ידיהם/ן". מכאן, שה"ניגוד" בין סגול ופתח בהברה סתומה שלפני הטעם (אראך – אראך) אינו ניגוד, מאחר שבצורה הראשונה הסגול "עשוי להיראות" כאלופון של חירק. לאמתו של דבר כל התופעות הנ"ל יסודן בעובדה הידועה, ש מבחינה היסטורית הסגול הוא פרי התפתחות מאוחרת של הפונימות הקדומות /a/ ו- /i/, וכן הפונימה הצעירה מהן /e/. מכל מקום ברור, שאין לראות בסגול נייטרליזציה של שלוש הפונימות הנ"ל כדברי בירקלאנד (המובאים 2,3,2,1, הערה 1), משום שהוא מייצג – אף מבחינה היסטורית – את שלוש הפונימות הללו בנסיבות שונות². אמנם מעין "ניטראליזאציה" של /a/ ו- /e/ בנסיבות זהות ניתן לראות אולי בין חילופים חפשיים (או כמעט) כגון "שכל" – "שכל", "נצח" – "נצח", אך תופעה זו אין בה כדי לסתור את עצם ההבדל הפונימי, שהוא עשוי להתגלות במקרים אחרים³: "חבלי" – "חבלי", "ערב" – "ערב", "לכן (אמרתי)" – "לכן (אמרתי)". ולעצם מעמדו הפונימי של הסגול: המחבר נוטה לקבלו על יסוד "תכונות תפוצתו (שם, שם) – סתם ולא פירש. טענה נוספת לקביעת מעמד פונימי לסגול היא טענת הפשטות, מאחר שהנסיבות, שבהן הוא "עשוי להיראות" כאלופון של /a/ או /i/ או /e/ שונות ורבות כל כך.

2.2 דומה היא אף בעית מעמדו של קמץ בניקוד הטברני, שאותו מניח המחבר ללא ספק (2,3,2,1). ניתן לומר, שתנועה זו (אנב – היינו מעדיפים את ציונה ב[כ] במקום [ā], אף משום ההקבלה המבנית לציון הסגול [ē] – ולא [ā] או [æ]) אינה אלא ביצוע מותנה של /o/ או /u/ בהברה סתומה בלתי מוטעמת, וביצועה המותנה של /a/ בשאר כל הנסיבות. אמנם לכאורה עשוי קמץ להופיע בצדו של פתח בנסיבות זהות: "חם" (שע) – "חם" (שח), "צחק" (שע) – "צחק" (פועל). ושוב – מובן מאליו, שהניטראליזאציה של שתי התנועות בצורות ההפסק ואף החילופים החפשיים ביניהן בנסיבות זהות (או כמעט זהות), כגון "דל" – "דל", "תם" – "קל", "דק" (המחבר עצמו מציין חילופים כאלה בניקוד הבבלי הפשוט ובניקוד השומרוני⁴ 2,4,1 והערה 43 ומייחס אותם לוואריאנטות מקומיות או להשפעת הארמית) – אין לראות בהם משום ראייה לסתור. אלא שהבעיה כאן היא – מהן "נסיבות זהות"? אם נאמר, שזהות זו מוסבה אך ורק על

1. ר' ז' בן-חיים, *Studies in the Tradition of the Hebrew Language*, עמ' 68.

2. H. J. Uldall, The phonemes of Danish, Proceedings of the 2nd Internat. Congress 'ור

R. Jakobson — C.G.M. Frant — M. Halle, (על פדניתי), of Phonetic Sciences, Cambridge 1936, p. 54

Preliminaries to Speech Analysis, MIT, 1952: 5f. (על d בדנית).

3. והש' 14, 7,421 fn. 1961⁵, Z.S. Harris, Structural Linguistics,

נסיבות פוניטיות, הרי קמץ הוא פונימה ללא ספק. אך שמא היא מוסבה על הקשר תחבירי? שאם כן, נמצא ההבדל בין קמץ ופתח מותנה, ומכאן שאין לראות בקמץ פונימה בפני עצמה. כל בעיית "הנסיבות הוותיקות" עדיין טעונה בירור וליבון, ואין כאן המקום להאריך.

2.3 החטפים. המחבר קובע מצד אחד, שחטף-קמץ הוא פונימה (2.3.2.1(a), וכן 2.3.4), ומצד שני (שם, (b)) – שחטף-פתח וחטף-סגול אינם אלא אלופונים של "הפונימה" / ě / [שוא נע] – (ור' על כך בסמוך) – וקשה. שכן את מעמדו הפונימי של חטף-קמץ הוא מנמק ע"י הניגוד "אני" (כך צל, ולא /'ēni/ – "אני", "חלי" (כך צל, ולא /hēli/ – "חלי", "דמי" – דמי. אלא שהדוגמה האחרונה אינה באה ללמד אלא על הניגוד בין שוא וקמץ (במקביל לניגוד כגון זה שבין "לא דבר" ולא דבר, למשל); ואילו הניגוד – בין חטף-קמץ וחטף-פתח אין ללמוד ממנו יותר משיש ללמוד מן הניגוד – בין חטף-סגול וחטף-פתח, שאותו שולל המחבר עצמו (שם, הערה (a) 21) ובצדק⁴.

2.4 שווא. המחבר כורך את מעמדו הפונימי של ě (כלי "שוא נע" = שוא נהגה) בזה של הכפלת העיצורים (b), (2.2.3.2(a) – וכן אף בניקוד האי-הפשוט – 2.5.1(b) בסוף). לדבריו "יש לראות את הכפלת העיצורים כפונימית רק אם אין השוא נחשב לפונימה. כך, למשל, יש לראות צורות כגון שִׁמְחָה... כ (simēhā/ או כ /simmhā/ בניגוד לשִׁמְחָה /simhā/...), אבל הרי הכפלת העיצורים מצויה אף ללא זיקה לשוא, כגון מִלָּה /millo/ – "מילה" /milo/, "סִקָּה" /sikko/ – "סִיקָה" /siko/, "גִּלָּה" /g'ullo/ – "גִּלָּה" /g'ulo/. אמנם האיברים השניים בכל אחד מן הזוגות הללו אינם מצויים במקרא כלשונם ממש, אך מצויות צורות, שהן בניות על אותו משקל. על כורחנו נמצאו למדים, שהכפלת העיצורים פונימית היא, כלי "שצורות כגון שִׁמְחָה" יש להציגן כ /simmhā/, ומכאן – שהנחת מעמדו הפונימי של שוא נע נמצאת מעורערת. ממילא אין צורך לקבוע את סימן השוא בניקוד הטברני כמשתמע לשתי פנים – לציון / ě / ("שוא נע") ו/אפס/ ("שוא נח") (2.3.2.2(e), וכן 2.3.5.2.1); אין זה אלא סימן לתופעה אחת ויחידה – אפס-תנועה פונימי, שעשוי להתבצע שני ביצועים פוניטיים שונים.

זאת ועוד: אנב דיון בשוא כסימן לאפס-תנועה (כלי "שוא נע" בסוף תיבה בצרור עיצורים סופי או בעיצור סופי) המחבר כותב: "אבל ע"פ רוב כתבי היד רק כשאותו (P) מציינת [t] ולא [θ]. כך בצורת הכינוי הנסתרית. כוונתו לכינוי הנפרד-אָתָּה. אך לא מן הנמנע, שבטעם משרת היו קוראים כאן תי"ו דגושה דגש חזק ומונעת בשוא נע, כגון וְאֵתָּה אֵלִית (שופ' יז, ב) [we'atta 'olī.θ] אֵתָּה הִלַּכְתָּ (מ"ב ד, כג) [ʾátta holéxet]."⁵

2.5 בציון האלופונים של חיריק בניקוד הבבלי המורכב רואה המחבר ביואלגטיות (בלתי-פונימית) במה שסימן אחד משמש הן לחיריק שלפני עיצור מוכפל והן לחיריק שבהברה סתומה בלתי מוטעמת (2.4.2(d)), שהם, לדעתו, שונים זה מזה "מבחינה כמותית". שוב סתם ולא פירש.

3. סימן הדגש. תיתי ליה למחבר, שקבע את ההתפלגות המשלמת (מבחינה גראפית) של סימן זה ל"דגש קלי", ל"דגש חזק" ולמפיק (2.3.2.2.1 ו-2.3.5.1). כמו-כן הוא מזכיר אף את הדגש באל"ף לציון ערכה העיצורי של אות זו (2.3.5.1, הערה 34). אך משום מה אינו דן לא ב"דגש המפסיק" (dages dirimens) אף באותיות אחרות כגון "הרעמה" (ש"א, ו) – אף כאן

4. אנב – המחבר לא דק פורטא: במאמרי ב"לשוננו" כ"ג, תש"ך, עמ' 154, אין אני מניחה ניגוד פונימי בין שניהם.

5. ור' יג"פ גומפרץ, מבטאי שפתינו, עמ' 164 ואילך, ובפרט – 187-192.

לציון ערכן העיצורי, או מִקְדָּשׁ (שמ' טו, יד) – לציון רפיות הדלת לאחר עצור נחצי-, ולא את ה-דגש לתפארת הקריאה לציון הטעם מלעיל, ולא את הווג דחיק ואתי מרחיק לציון הטעם החזק במלה השנייה שבצירוף הדוק?

4. סימון חלוקת הברות. המחבר מציין אותו רק לגבי הניקוד האי המלא, שבו סימנו זהה בצורתו לדגש (2.5.2b). אך במקרים, שבהם יש לחלוקת ההברות ערך פונימי – היא מצוינת אף בניקוד הטברני – במתג או בטעם משרת, כגון אֶקְלָה- /'cxlɔ/ לעומת אֶקְלָה- /'cxlɔ/ וכן יֶרְאוֹ- /ji.r'u/ לעומת יֶרְאוֹ- /ji.r'u/, ומן התימה, שבמקום שהמחבר מזכיר את המתג כסימן עזר (שלא תמיד הוא יעיל) – לציון הפונימה שווא נע" (2.5.2.1.2) לא נתן את דעתו לתפקידו כמסמן הגבול בין הברה פתוחה והברה שפותחת בצורור-עיצורים.

5. כמות הנועות. לדברי המחבר ניתן להניח ניגוד כמותי בין וֹ – י (דברך – דברִיך), וכן בין וֵי – וִי (מוֹרְנוּ-מוֹרִינוּ). ואינו מנמק את דבריו (2.3.4.1). ניגוד כזה אינו מסתבר לא מדברי המדקדקים הראשונים ולא מן הקריאות המסורתיות. ברור, שמן האמור לעיל (2.3.4.1.2.3 בדברי ביקורת אלו) יוצא, שאין יסוד אף להנחת ניגוד כמותי בין חטף-קמץ (לדידן – אפס-תנועה) וקמץ, ובין שווא נע" (לדידן – שוב אפס תנועה) ופתח, שהוא קיים לדעת המחבר (2.3.4, וכן 2.3.4.1.1).

מובן מאליו, שההערות וההשגות הנ"ל אין בהן כדי לסתור את ערכו של הספר. אדרבה – עצם הגישה המבנית לניתוח של שיטות גראפימיות היא בחינת חידוש חשוב ביותר, ועל כך יש לברך את המחבר.

לשוננו

כתבי־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ושבעה ועשרים ושמונה, חוברת ב', טבת תשכ"ד

התוכן:

79	שׁוּה, שמשמעותו תנועה מהירה	חנוך ילון
84	גלגולי כללי השווא שבאותיות הדומות	חנוך ילון
96	פרקי תחביר וסימנטיקה עבריים מלפני מאה שנה	מנחם צבי קדרי
111	הצלע המורחבת בחרוז האוגריתי והמקראי	שמואל א' ליונשטם
127	פסח = חמל, חוס	רפאל גיס
131	ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית	מאקס ווינרניץ
148	האוטומאציה בשירות מדע הלשון	פ' דיטלינארי
170	מן העבודה במילון ההיסטורי	
	הוראות לסידור כרטסת של המילון	
	קטע מתוך מכילתא דרשב"י — גב"ע צרפתי	
	עם הקטע — ד' בך־יים	

הערות

179	לתרגום השבעים של יתעל (ירמ' נא, ג)	גדעון הנמן
181	לביור השרשים „תמם” ו„נתך”	ישראל א' זיידמן
182	לתולדות הצורות יפח, יפח, יפח	שמואל א' ליונשטם

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

ד"ר חנוך ילון, רח' יואל 7, ירושלים

ד"ר מנחם צבי קדרי, רח' בית-אל 7, רמת-גן

ד"ר שמואל א' ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים

רפאל ויס, רח' ברלין 25, ירושלים

Prof. Max Weinreich, 119 Payson Ave., New York 34, N.Y. U.S.A.

Dr. F. de Tollenaere, Merelstraat 41, Leiden, Holland

ד"ר גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים

פרופ' ז' בן-חיים, שיכון הריאל 5, ירושלים

גדעון הנמן, רח' הרב הרצוג 20, בת-ים

ישראל א' זיידמן, ת"ד 524, ירושלים

מטעמים שאינם תלויים במערכת „לשוננו" נתאחרה חוברת זו.

ולא יצאה בזמנה בשנת תשכ"ג.

חוברת זו והבאות אחריה, העתידות לצאת בשנת תשכ"ד,

יהיו מורחבות מכפי שיעורן הרגיל ויצטרפו לכרך כפול, כרך

כו"ח.

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מִצְבּוֹ בְּנֵי מִשָּׁה ז"ל

שוה, שמשמעותו תנועה מהירה, טרופה*

1. אתחיל בפשוט ובמוכן.
ויעף אלי אחד מן השרפים (ישעיהו, ו) ת"י בנוסח הדפוסים: – "ואשתדי; בכ"י רויכלין, מהדורת צילום שפרבר¹: ואישתוי, וכן בת"י מהדורת שפרבר² ובערוך, ערך שו ב. המתורגמן לר"א בחור מביא בערך שדא: ואשתדי, ובערך שוא: ואשתוי; כלומר ידועים היו לו שני הנוסחאות. אין ספק בפירושה של תיבה זו, והוא תנועה מהירה. רס"ג²: "פסעי אלי" וכו'. וכן שם, פסוק ב: "ובאתנין יסעי" (ובשתים יעופף). העיר שם המהדיר בהערה 8: "יעופף = 'ירוף', והגאון מתרגם בזאת המלה הערבית כל חי המתנענע במהירות, וכן למטה פסוק ו, עיין בראשית א, כ"ג.³
וחרד על דברי (שם סו, ב) ת"י: "ומשתוי לקבל פתגמי". כך במהדורת שפרבר, בכ"י רויכלין ובערוך ערך שו ב. וכן שם, פסוק ה, "החרדים אל דברי" מתורגם: "דמשתון אל פתגמי". כך במהדורת שפרבר ובכ"י רויכלין.
יעוף כנשר (חבקוק א, ח). במהדורת שפרבר: "משתון", אבל בנוסחאות הדפוסים ובמתורגמן: "משתדן"⁴, וכן כ"י רויכלין.

2. יכך ה' בשגוען (דברים כח, נח) תרג' יונתן, מהדורת גינבורגר: "בשווייתא". אף שם, פסוק לד: "היית משגע ממראה עיניך" תרג' הג"ל: "ותהון משתין מפורענותא וכו' (דפוסים) "משטתיין", מתוקן לפי לשון שגוען [רוח שטות, כלב שוטה]. בא כאן לשון "שו" בגלל התנועות המשוונות של משוגע.
אפשר לומר, שנשתבשו מעתיקים בפסוקים הללו שבת"י, ואין הוי"ו שבתבות הג"ל אלא במקום גו"ן של הפועל "שנה", לשון מהומה ושגוען⁵, אבל "שוא" עולה יפה, שסיוע לו במקורות שלמעלה.

• משמעותו של "שוה" כאן הריהו הפכו של "שוה", לשון חיבור, שלום וכו' (ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ספר ז, עמ' 133 – 136). אין צורך להרבות דברים במציאות שרשים אמביוולנטיים. אפשר שקדמוני מקצת כאן ומקצת כאן; אין בידי לחור אחר חומר ספרותי שרבים פיזוריו, ואין צורך לומר, שמוותר אני על כל טענה של ראשונות.

The Pre-Masoretic Text... Codex Reuchlinianus... by Alexander Sperber, Copenhagen, Enjar 1
Munksgaard, 1957

1א. כתבי הקדש בארמית על יסוד כתבי יד וספרים עתיקים ערוכים בידי אלכסנדר שפרבר, ביה"מ לרבנים באמריקה, כרך ג, נביאים אחרונים, ליידן, 1962.

2. תרגום ספר ישעיה... בלשון ערבית לרבנו סעדיה גאון... הוציאווהו לאור... נפתלי המכונה יוסף דירינבורג ובנו צבי וכו', פאריס, תרנ"ו, עמ' 10.

3. הגאון מתרגם שם: "שרצו המים שרץ" – "אין יסעי מן אלמא סאע".

4. יש גם דפוסים שנשתבשו: "משתרן".

5. עיין "מלילה", קובץ מחקרים ב, עמ' 171–173.

3. אף בארמית הנוצרית נמצא "שוא", שעניינו ריצה טרופה מתוך שיגעון. במתי ח, לב = לוקס ח, לג (מהדורת לגרד) מסופר על עדר חזירים שנכנסו בהם שדים, ומתוך טירוף ואשויות כולה מרעיתא⁶ על מזקורתא⁷ ונפל למיא. במקור היווני *ὄρεσις*⁸. זלקינסון מתרגם: "שטפו במורד אל תוך הים"; פרנץ דליטש: "השתער כל עדר החזירים וכו'. לפי "שוא" שבמקראות שיבואו בסמוך אפשר לתרגם כאן באחד הבניינים של פועל זה.

בשומרונית ידוע "שוי" לשון מהירות, וכבר כתבו חכמים בעניין זה (בן-חיים ואחרים). אף פועל נמצא בדיאלקט ארמי זה: "וקעם נביה משוי למה עמתה וארקפת"⁹ אבריו¹¹. בעברית: ועמד הנביא (משה) מרתת למה שראה (הסנה והמלאך שקרב אליו) ואבריו רעדו.

מעטה למקראות.

4. שְׁיָתִי עַד בִּקְר כֹּאֲרִי יִשְׁבֵּר כֹּל עֲצָמוֹתַי מִיּוֹם עַד לַיְלָה תִּשְׁלִימֵנִי (ישעיה לח, יג). נתקשו מבארים בפירושה של "שוי", ונראה להם ולבעלי מילונים לתקן: שועתי (על פי תי: נהמית). אלא שאף כאן נראה לומר: רעדתי, נתהפכתי כל הלילה על משכבי מחמת ייסורי. "שוי" פיעל לכאורה במקום קל; שימוש של פיעל כמות זה נמצא בייחוד בלשון המשנה. כאן פעולה ממושכת ("עד בוקר"). "תשלימני" מתרגם רס"ג¹²: "ומן אלליל אלי אלגהר תסלמני". והעיר המהדיר בהערה 8: "נראה שהגאון פירש תשלימני כמו שפירש רד"ק תשלוּם ימי (תשלים זמני ואמות). ותרגם בפסוק הזה מיום עד לילה כאילו כתוב מן הלילה עד היום, ר"ל שכל היום וכל הלילה ה' יכאיבהו מן הבקר עד הערב ומן הערב עד הבקר". ר"א מבלגנצי¹³: "תשלימני ותכלה כחי"; וכן שד"ל: "תשלים ותכלה אותי". ר' ש"י פין, ערך שלם, עמ' 578: "כי ישלים חקי (איוב כג, יד) ... ויתכן שענינו גמר של כליה, יגמור חוק חיי ... וכן מיום עד לילה תשלימני, והקודם: מדלה תבצעני. ובלשון חז"ל מזה בעומד (פועל עומד) ... ואמר לו השלים כלומר מת, יצאה נשמתו (שמחות ח, יג). וכן, שלם – מת, בסורית ובשומרונית.

6. עדר.

7. מורד, מקום תלול. במתי: דמקורתא.

8. *ὄρεσις* לשון תנועה, תנועה מהירה.

9. עיין י' קוטשר, לשוננו כה (תשכ"ב) עמ' 125. הוא הביא שם דברי ליברמן מפיוס אקדמות: "שוי דלא בששתא". אף העיר על אשתי (ישעיה ו, ו) ועל "שוא" שבאגרות בר כוסבה, לפי פירושו של גאל ידין. יפה הרגיש מר י' יורגארד (מובא במאמרו של קוטשר, שם), "כי הוראת השורש (שוא, מיד) ניכרת בפסוק: משה רגלי כאילות (ש"ב כב, לד; תהלים יח, לד)". יש בתיבה זו משנה הוראה: מהירות והשוואה.

אגב, בידיעות המכון, שם, עמ' 136, טעיתי להחביר "שוי" השומרוני ל"שוא", לשון חיבור. ועדיין לשונות שוא – תנועה וכו' לא היו מחוורים לי.

10. רקף, בערבית רעד, מצוי בשומרונית.

11. פליאתה למרקה, מהדורת הילדסהיימר (גרמנית), עמ' 19–21.

12. תרגום ישע' (למעלה, הערה 2).

13. פירשים על נביאים אחרונים מאת ר"א מבלגנצי, א' ישעיהו, הוציאו לאור מכ"י אשר באוכספורד

י"ב נוט, אוכספורד התרל"ט, עמ' 99.

5. דלף טורד ביום סגריר ואשת מדינים נִשְׁתָּה (משלי כז, טו). הרבה נכתב לצורתה של 'נשתה', ונוטים לומר, שיש לתקן 'נשתה'. אפשר לקיים, אמנם בדוחק, את הנוסח המסור ולומר בניין נתפעל (בקמץ) הוא¹⁴. על כל פנים שרש 'שזה' כאן, ומשמעו תנועות טירוף, כלומר אשת מדינים שנשתוללה מחמת קטטה; השווה: אשת מדינים (קרי מדינים) וכעס (משלי כא, יט). לפיכך 'נשתה' אינה נשוא לנושאים דלף ואשת, אלא משפט זיקה (בלי 'אשר', כמצוי במקרא), לוואי ל'אשת מדינים'. המשל והנמשל מחוברים בוֹיֵו, כמו: מעדה בגד ביום קרה וגו' נָשָׂר בשירים על לב רע (משלי כה, כ), מים קרים על נפש עיפה ושמועה טובה מארץ מרחק (שם, פסוק כה).

6. תשאני אל על תרכיבני ותמנני תשוה (קרי תוֹשִׁיה, איוב ל, כב). הכתיב שבמקרא זה שונה מ'תושיה'. אף העניין שונה. 'תושיה' נרדף לעצה ולחכמה, וברור שכאן אי אפשר לפרש כך. עיינתי בתרגומים ובמבארים, ואין בהם לפשוטו של מקרא זה. לפיכך אצמצם דבריי.

רס-ג¹⁵ מתרגם: 'ותמנני' (לנוכח) בפקה'. כלומר, תרגם את הקרי 'תושיה'. עיין: ולא תעשניה ידיהם תושיה (איוב ה, יב), שתרגם 'ולא יתפקהו בה', והעיר שם המהדיר, הערה 12: 'כלומר לא יתחכמו בזה בערמם (הגאון תרגם מלת תושיה תמיד במ-ע (במלה ערבית) פקה'. מה פירוש 'תמונני בתושיה'? אולי מעין פירושו של ר' ישעי' מטראני האחרון¹⁶: 'תמונני התושיה שלך'. רש"י: 'חלשות ותשות כח', והוא על פי התרגום 'בתשייתא'¹⁷. ואין צורך לומר, שהוצעו תרופות למקרא זה בדרך של תיקונים והשערות רחוקות. עיין דרך משל Budde¹⁸ למקרא זה; בן-יהודה, ערך תושיה.

יפה מאוד עשוי לכאן ש ו ה , לשון תנועה מהירה, ועוצע. את הכתיב יש לנקד תִּשְׁה, במשקל תקוה, תכלה.

מעניין, שכבר עמדו חכמים על סף פירוש זה ונרתעו. פרנץ דליטש¹⁹ רומז ל'משתוי' שבת-י לישעיה (עיין למעלה) ודוחה בקש. קניג²⁰, ערך תשוה²¹, מפסק: 'שוא-הארמי (משתוי) או תיקונים'.

14. כתבתי בעניין זה ב'הוצפה לחכמת ישראל', שנה תשיעית (תרפ"ה), עמ' 220: 'נשתה' מעיקרה היא 'נשתחן', כמו: ועשת את התבואה (ויקרא כה, כא); הרצת את שבתותיה (שם כז, לד), הגלת (ירמ' לג, יט), והרבה כמותם בלשון המשנה. בהפסק עלתה הנגינה אל התימן, בדרך צורות אחרות של פעלי לר"י, עיין רד"ק, מכלול ליק, דף קא ע"א: תָּעוּ (ישעי' טז ח), כָּלוּ (תהלים לו, כ), הָיוּ (איוב כד, א). בספר זכרון לא-י רבינובין, תל-אביב, תרפ"ד, עמ' 36: בָּזוּ (משלי א-י, עיין שם, הערה 34), תָּסַפּוּ (ש"א יב, כה-עיין גזונים - קויטש סעיף 29). בעליית הנגינה א"א היה לה לנשתחן, שתקיים את התימן (הברה סתומה בלתי מוטעמת א"א שתהיה מונעת בתנועה גדולה). על כוונת נפלה התימן, כמות הצורות שהובאו כאן למעלה.

15. תרגום ספר איוב, הוציאו לאור וביארו בהערות עבריות בנימין זאב באכר, פאריס, תרנ"ט, עמ' 88.

16. תקות אנוש (כולל פירושי ראשונים על איוב) מהדורת ישראל שווארץ, ברלין, שנת ברכ"ח, עמ' 57.

17. כך דפוס וויניציה רפ"ה.

18. Göttinger Handkommentar, zweite Auflage, 1913.

19. Bibl. Commentar über die poetischen Bücher des Alten Testaments, Leipzig, 1876.

20. Wörterbuch zum Alten Testament, zweite und dritte Auflage, Leipzig, 1922.

21. ערך מיוחד, אף תרשיה ערך מיוחד.

שוה במדרשים

7. מצינו בילמדנו לבראשית לט, ב²²: "ויהי איש מצליח, לא היה צריך לומר אלא צדיק, מהו מצליח, שוה, כד"א (כמה דאת אמר) וצלחו את²³ הירדן (ש"ב יט, יח), אל הבה" חייך שוית אתה מה שלא שוה אדם הראשון". מאמר זה נמצא, בשינויים, בתנחומא נשוא כח, במהדורת בובר נשוא לב, ובשניהם צורת "שוה".

ב"ר פו, ד; תיאודור – אלבק: "ויהי איש מצליח ר' ברכי" אמר גבר קפוז היך דאת אמר וצלחו הירדן לפני המלך". עיין שם חילופי נוסחאות. במנחת יהודה שם – מובא מפירוש ב"ר דפוס ראשון: "וצלחו הירדן, קפצו", אבל בנוסחאות הדפוסים, בכ"י רויכלין, בתי מהדורת שפרבר ובספר הרקמה, עמ' 89, שורה אחרונה: "וגו"²⁴.

לא ברור עניינם של המדרשים הללו. נשתדל לברר את לשונם.

תרגום "קפוז" נמצא במקראות אחרים, שאין בהם עניין של קפיצה ממש. בערוך, ערך קפז א (מב"ר פו, ז): "וינס ויצא החיצה (לט, יג), קפז בזכות אבות כד"א (כמה דאת אמר) ויוצא אותם החוצה (בראשית טו, ח)". בנוסח' הדפוסים: קפץ; במהדורת אלבק, עמ' 1073, מובאים נוסחאות "קפוז" כמו בערוך. ועוד מובא בערוך, שם: "מדלג על ההרים (שה"ש ב, ח) תרג' וקפז על קיצא בגין זכותא דאבהתהון". במהדורת רפאל חי מלמד²⁵: וטפא, וטפז; במהדורת ר"י קאפח²⁶: וְשָׁפוּ. ל"קפוז" שבפסקאות הללו אין משמעות קפיצה סתם, בייחוד אין לומר כך ב"וינס". יפה אמר קוהוט, ערך שו ב, הערה 4: "ופי' צלח עבר במהירות". והרי כאן בדיוק לשון "שוה".

קפץ לשון מהירות גם בבטוי: "זקנה קפצה עליו", באה שלא בזמנה, מיהרה; קפצה וראתה (גידה יא ע"א) מפרש פין ערך קפץ: "מהרה לראות".

צלח בפיוטים

8. ינני עמ'רעה, לט:

קול דודי²⁷ ייללה הצריח, הנני בא הפציח,

דומה²⁷ לכמה דמויות צלח והצליח, ופתאם צמח והצמיח.

פירוש: הקב"ה, שנראה לישראל בכמה דמויות צלח, כלומר דלג על הקץ של ארבע מאות שנה והצליח, כלומר מיהר, להוציאם ממצרים לפני הזמן. "צמח" כנראה פירושו הופיע, "והצמיח" – ישועה.

22. מאן, מאמרי ילמדנו ב"ילקוט תלמוד תורה", The Bible etc., החלק העברי, עמ' שלב-שלג.

23. במקרא אין "את".

24. ר' ברכי' המפרש מצליח – קפוז (קפיצה), נסתייע בתרגום של 'צלחו' אף 'וגו' עשוי לפירושו: עברו במהירות- הפועל גז בעברית עניינו עף, עבר במהירות: ויגז שלום (במדבר יא, לא), כי גז חיש ונעופה (תהלים צ, י), נגזו ועבר (נחום א, יב). יש נוסחאות בז"ן דגושה ('ולקצת נוסחאות הז"ן ברגש' – פין, ערך גוז) ויש נוסחאות בז"ן רפה – ספר הרקמה, ערך גוז: "לר' יהודה אבן חירג נגזו ועבר מזולת ענין גזו את צאנו", כלומר לא שורש גזו, אלא גזו. בתנ"ך גינצבורג: בהרבה כתבייד ודפוסים ישנים נגזו בז"ן, או נגזו (הז"ן רפה). אף הביא נוסחאות נגזו (חסר וי"ו, ז"ן דגושה).

25. The Targum to Canticles, Philadelphia, 1921.

26. חמש מגילות ... עם פירושים עתיקים ... ירושלים, התשכ"ב, עמ' מט (בו תרגום ר"ט).

27. בפיוט זה ראש כל חרוזו הריהו תחילת פסוקים משה"ש ג, ח ואילך.

סידור רס"ג, מקיצי גרדמים, עמ' שלח, 9:
פתשן הריצו לכבוד תהלת מחסמו/צלחו ביד רמה להודיע נסמו.
פירוש: צלחו השליחים, מיהרו להודיע נס פורים.

ועוד שם, בסידור רס"ג, עמ' רמכ, 3: "למ[ען] צלח בצאתו חרנה", כוונתו ליעקב שקפצה לו הדרך.
יעוד: "צלח ובא אצל פרו" (אמיץ כח, עבודה ליו"כ) עניינו: מהר ובא.

9. מעניין מאוד "מיד קפץ עליו הדבר", המצוי במדרשים²⁸, מקביל ל"צלח" שבמקרא: וצלחה עליך רוח ה' והתנבית (ש"א י, ו), ותצלח עליו רוח ה' ויתנבא (שם, פסוק י). אף: צליחת רוח גבורה (שופטים יד, ו; ש"א יא, ו; טז, יג) ועוד. "מיד קפץ" ודאי רומז על מהירות. ר"ש ליברמן, שם, מביא מירושלמי: הדיבור נפלה לה (סוטה ז, א; כא, ב); ובמקרא: ותפול עלי שם יד אדני (יחזקאל ח, א), ותפול עלי רוח ה' (שם יא, ד).

אגב, ר"ש ליברמן מביא שם דעת לוי גינצבורג²⁹: "קפץ עליו הדיבור"³⁰ הריהו כמו: קפץ עליו האלהים (שמות רבה יח, א); קפץ הקב"ה ודיבר עם משה (שם). ולו נראה, כי "הדבר מציין נבואה", ובהערה 49: דבר מתפרש גם במובן מלאך (מביא ראיות).

מלשון "וצלחה עליך... והתנבית" (למעלה) נראית דעתו של ליברמן. כמדומני, שיש גם רמז ראייה לדעתו של גינצבורג. בשה"ש רבא ב, יג: התאניה חנטה פגיה "אלו ל"ח שנה שהיו ישראל כמגודים במדבר ולא היה הדיבור מדבר³¹ עם משה" וכו'. בכ"י מרצבכר³² "מתיחד" במקום "מדבר". יש להניח, ש"מדבר" עיקר, אלא שבעיני מעתיקים קשה היה לשון זה ותיקנו³³.

28. עיין פרטים ליברמן, יוונית ויוונית בא"י, עמ' 127. הוא מעיר: יש נוסחאות הדבר, הדיבר, הדיבור, לדעתו, שם, הערה 38, "הדבר" עיקר. עיין גם מהד' ליברמן, עמ' 27, הערה 10.

29. גנזי שכטר א, עמ' 29. 30. כך הלשון שם, עמ' 39.

31. כך גם בדפוסים ראשונים. עיין במפרשים שנתקשו לפרש.

32. באקסמפלר שלי, ד"ו ש"ה, הערות חשובות מכ"י זה, כתובות, כנראה, בידי ח"מ הורוויץ.

33. [בשעת הגהה: נ"ל לפרש מלשון שוה: ותהי להשאות גלים נצים ערים בצורות (ישע' לז, כו); מ"ב יט, כה: "לְהַשׁוֹת" (הלמיד' בפתח והה"א בשווא), במהדורת גינצבורג גם ניקודים אחרים. במגילת ים המלח: להשאות, האלף לכתוב, כמצוי שם. ופי' להפוך ב ז ע ז ו ע ערים בצורות לגלים. בנוסחאותינו בניין הפעיל; מ"ב: לְהַשׁוֹת וי"ו בחולם חסר, בדרך צ"ח, ובישע' שאה = שוה.

ל"גשתוה" – ע"י ס' הרקמה, עמ' סז: "ותהיה הו' להשוות בין שני דברים... מים קרים – ושמעה טובה... וכמהוה דלף טורד – ואשת מדינים". תמה המהדיר: כפילות למה? גם וי' גם גשתוה? בס' השרשים לא העיר, וקשה לומר, שסתם טעות כאן.

נְשָׁתָהּ > נְשָׁתוּת. נעיר, בה סת"י גות, ללשון חכמים. "שלש מטמוניות אחת נתגלה לקרח ואחת נתגלה לאנטוניוס" (פסח' קיט, א). יש כמה נוסח' משובשים, אף: אחד נתגלה (דק' טופרים); בסנהדר' קי ע"א: "נתגלה", ושם "נתגלה" עיקר. באבות דר"ג, באמצע פרק א: "...אלה נצב... ברא את הים ואת היבשה ונכפלה (גם) ונכפלה" ארץ למקומה; במהדורת שכטר, עמ' 152: "ונתגלה ארץ ממקומה". בה"צופה לחכמת ישראל, שם, הבאתי: משל לשפחה... בא בנה... ורדה פת... ונתנה לו (בר"ר נב, ב) במקום: ורדת; שם "ורדה" בהשפעת "בנה".

גלגולי כללי השווא שבאותיות הדומות

לנשמת ר' י"ח טביב ז"ל (נולד בשנת תרי"ח,
נפטר בשנת תרפ"א), מר"ר, ש"מורה הסגנון" שלו
היה לי בימי בחרתי פרוזודור התקנה

1. הרבה נכתב על ידי אנשי מסורה ומדקדקים על הגיית השווא לסוגיו השונים, ויש מבעיותיו, שעדיין לא נפתרו. אשתדל לעיין במה שיבוא בכלל של שווא שבאות הראשונה של שתי אותיות דומות, הכלל החמישי, "ה", שכלל ר' אליהו בחור לשווא של "הדומות"¹.

בפרקי אליהו, שיר ח', נאמר: "בדרך החמישי כשיבואו שתי אותיות דומות" זו לזו והראשונה [שווא] אז הוא נע כמות העי. הוא חזר על כלל זה: "ה" הַדְמוּת פ"י כשיהי' ב' אותיות דומות והראשונה בשווא הוא נע" (מסורת המסורת, וויניציה [רצ"ח], עמ' נז). דוגמאות: הללויה, העי. אין ספק שכונתו לכל האותיות הדומות כולן, בכולן

קיצורים ור"ת

מאמר השווא = Zur masoretischen Grammatik Stuttgart, 1936.

טעמ"ה = ספר טעמי המקרא מיוחס לר' יהודה אבן בלעם, פאריס, שחי' הפאניגאציה עפ"י גיליונות, ארבעה דפים לגיליון. דף ראשון שער ומבוא לאטיני. דף שני מסומן למטה A II, עד סוף F (כד דפים).
תוכן עזרא- צילום כ"י (ברנהיימר, כתבי"ד האמברוזיאנה, 1938, עמ' 112, מספר 88). ע"י ויקס, טעמי כ"א ספרים X—XI. השם תוכן עזרא הרי הוא על פי פתיחת כ"י הורית הקורא (ע"י בסמוך): "הקריאה הזאת אשר בארץ ישראל, היא קריא' עזרא הס[ן]פרי". שלושה עשר דפים כפולי טורים. הפאניגאציה מסורסת, לפיכך ציטטתי דפים וטורים.

הורית הקורא, כ"י הבודליאנה, רשימת גויבויאר עמ' 519, מספר 11, 1465. בסופו טעמי אמ"ת. ע"י על כ"י זה ש' אברמסון, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 28.

שלושת החיבורים הללו מקורם הורית הקורא הארוך בערבית (ע"י מאמר השווא הג"ל עמ' לד ואילך), והם תרגומים מקוצרים ומעובדים בדרכים שונות. כולם משובשים וטעמ"ה ביותר ע"י ויקס, "טעמי אמ"ת", עמ' 105, הערה 13. אף העיר שם על מציאות כתבי"ד אחרים של הורית הקרא.

קטע של הורית הקורא בערבית, ע"י לקמן, פסקה 19.

"הורית הקורא" סתם — כוונתי לכל הנוסחאות שלפניי.

עדת דבורים, בענייני מסורה ודקדוק מר' יוסף הקסטנדיני (הרכבי, חדשים גם ישנים 2, עמ' 11). נעתק ע"י יהודה בן יעקב, דתתס"ז (1207); נמצא, שזמנו של המחבר "לא יאוחר ממאה הי"ב" (הג"ל, חדשים גם ישנים 1, עמ' 3). לדברי מאן, טקסט ח"ב, עמ' 291, היה המחבר קראי.

דייקות לרש"ב, ע"י לקמן, הערה 25.

כותב אני "געיה" גם שלא במקורות שאני מצטט. זהו המונח הישן הנכון לפי הענין: גועה, כלומר הגייה ארוכה. "מתג" הוכנס בטעות (במקום אחר באריכות).

1. ע"י ברגרין, לשוננו טז (תשי"ט), עמ' 169—179. כאן גידונו העניינים מתוך אספקטים אחרים.

השוא נע^{א1}.

כלל זה של הבחור, כולל כל האותיות הדומות, אינו כמות הכללים שנאמרו בעניין זה בנוסחאות קדומים שונים.

2. אלה דברי "מאמר השוא", עמ' טז: "וזה התיקון אשר ביארו הקדמונים על זה השער, סימן שתי אותות² אשר בתיבה אחת צבותות³ אחת לאחת עמותות ... כמות שיממות רבבות, עממי, (תללה) [הללו], מחללי, כגללו (איוב כ, ז), שמו, בן. וזה למוד תנאם ויופי טעמם, אם געיה קדומה לאות ראשון בנאימה תפתח⁴ התיבה בשפה עריבה, ואם אין געיה עם אות ראשון חנויה ועמה לא שרויה וכו' לא תפתח⁴ בשפה ... כמות ועתה הננו בידך (יהושע ט, כה), כי הנני בא (זכרי' ב, יד), כי רעת רשעים (איוב כד), ועל זה הדרך כל המקרא אם געיה קשורה לא ינתק במהרה⁵ ואם געיה בתוכה אסורה⁶ בשפה ברורה בלי פתחה אמורה."

הוא מוסיף שם, שורה 15, כי אם בשתי הדומות הראשונה בחולם, כגון החוקקים (ישע' י, א), בוזים, הללים, לחוקקי (שופטים ה, ט) ודומיהם כולם בפתח (כלומר בשוא) יקראו לעולם בין באה בהם געיה בין לא באה.

ובתיבות בחירק: "פי בעץ אלמואצע יפתח מע געיה ופי בעצהא רבמא למ יכן מעה געיה פלא יפתח מתל רבבות (מקצתם פתוחות בגעיה ומקצתם, והם הרוב, אין בהן געיה ואין פתוחות, כמו רבבות). בכל המקרא רבבות חטף⁷, והשוא אינו פתוח חוץ משנים האחד שובה ה' רבבות (במדבר י, לו), והשני רבבות נחלי (מיכה ו, ז) והשאר כלם חטופין⁷ כמות והם רבבות אפרים (דברים לג, יז)."

תן דעתך, שבכללים הללו לא נכתב אלא שוא וגעיה, ואין שם פתח בצד השוא.

3. שונה מ-"מאמר השוא" הרי הוא נוסח (או אחד מנוסחאות) דקדוקי הטעמים⁸, וזה לשונו: "שתי אותות² אשר בתיבה אחת צבותות³ ... כל המקרא על זה מפני כל סופר וחזה הסימן הזה עוד לא ירזה⁹, אם געיה¹⁰ לאות ראשון תקדום בנעימת

א1- בפרקי אליהו, שיר יב, הוא כותב: "ולפעמים יבוא חטף פתח באות הראשונה של הדומות כמו גללי צללי רבבות ודומיהם רבים", כלומר כך נמצא במקרא, ואין זה תנאי לנעונו של שוא הדומות. עי' לקמן, סוף פסקה 12.

2- אותיות, וכבר העירו על צורה זו.

3- מחוברות, רצופות, וכן "עמותות" שבסמוך.

4- הגויות בשוא נע. וכבר ידוע שימש "פתח" = שוא.

5- לא יצא מן הפה במהירות, כלומר שוא נע הוא.

6- עי' בדברי המהדיר, עמ' 15: "אסורה" מלשון איסור. נכון מה שהוסיף שם: אפשר שיש לתקן ולהוסיף "אין", כלומר: ואם אין געיה וכו'. אם כן, תתפרש "אסורה" כמו "קשורה" שבפסקה זו, כלומר דבוקה.

7- לשון מהירות, שוא נח.

8- מצטט אני ע"פ כ"י B19^a (כ"י לנינגרד המפורסם), דף 482, עמ' א, טור ג (מהדורת בר-שטראק,

עמ' 32).

9- לשון רוון, כלומר לא יתבטל.

10- בי"ד אחרי הגימל, ואין סופר זה יחיד הכותב כך.

לחשון יפתח⁴ פיו באות הראשון כמות יסכהו צאלים צללו¹¹ (איוב מ, כב) מְלִי גְלִי (נחמ' יב, לו), המלְקִקִּים בידם (שופטים ז, וז), קול יִלְלֵת הרועים (זכר' יא, ג), אשר לְקִקוּ (מ"א כא, יא). ואם אין גיעיה אצלם לא יפתח⁴ פיו לעולם אבל גוללם לא יפצה במלם כמות הננו אתנו לך (ירמ' ג, כב), הוי החוקקִים¹² חקקי און (ישע' י, א), כי ינטו צלְלִי ערב (ירמ' ו, ד), הנני אני (יחזקאל לד, יא) וכל להם דומה^{12א}.

4. נוסח כללו של מאמר השוא קרוב לנוסח דקה-ט, אבל כל דוגמאותיו שונות משל דקה-ט. לדבריו בתוספתו הרי כל שוא שלאחר חולם יפתח, בין בגעיה בין שלא בגעיה, ולדעת דקה-ט, כפי שנראה, אף תיבות בחולם מותנות בגעיה¹³. אף מוסיף הוא, מאמר השוא, ביאור, בהטעמה יתרה, לירבבות.

דרכי מאמר השוא קרובים לדרכי דקה-ט, אבל, לפי הערת המהדיר של מאמר השוא, מבוא עמ' 38, גם נגודים בו להגל. עי' בייחוד מבוא, עמ' 39–40, לענין כתיבת שוא נע פשוט בגרוניות^{13א} (לא חטף כמקובל) – שני כללים נוגדים זה את זה. ועי' שם עמ' 59, הערה 34.

אף בעל טעמיה דעתו כדעת מאמר השוא, וזה לשונו (DI-CIV): "ויש ספיקה לרוב בני אדם בשבא באותיות הרצופות בתוך המלה אם הוא מניע או שוכן. וזו הספיקה¹⁴ מסיבת הדגשות^{14א} שיש באות אשר לפני אותם אותיות רצופות. אם היה בגעיה או בא בטעם או במלך¹⁵ דע כי אותו השבא מניע כמו¹⁶ ובזו את בוזיהם ושללו את שולליהם (יחזקאל לט, י) וללמדם (דניאל א, ד) ודומ'".

5. בדוגמאות, שהובאו כאן מטעמיה, ארבע מהן בגעיה, ואחת, בוזיהם, במונח. מה פירוש "מלך"? הרי כל התנועות מכוונות מלכים. יש להניח, שנתכוון לחולם, שהוא

11. בכה"י אין געיות, החטף סימן לשוא נע. עי' טעמיה EIII ע"ב: "והקרא יטעים הגעיה בפיו או כתובה או לא כתובה".

12. השוא שב"חוקקים" נע. עי' חילופין בין ב"א לב"ג, מהדורת אליעזר ליפשיץ, Textus כרך ב, ירושלים, תשכ"ב, עמ' לא.

12א. במהדורת בר-שטראק ובמחברת התיגאן עמ' 67 (375) נמצא גם: ושללו את שולליהם ובזו את בוזיהם (יחזק' לט, י).

13. עי' ד"ש לוינגר, מקוריותו של כ"י חלב, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ך, עמ' מה: "כל מלה דבכרייה דאית בה תריין מתאמין דמיין אי קדם להון געי רבא או געי זעירא פתחין בפומה – ואי לא קדם להון געי לא פתחין כמות הנני חקקי" (ממסורה גדולה בכ"י חלב).

13א. מצוי בכתבייד צרפתיים ואשכנזיים; עי' "עניני לשון", תש"ב, עמ' 31–32.

14. כנראה, חסרה כאן תיבה, כגון "חסור". עיין שם C IV, ע"ב: "ואם תהיה לך ספיקה אם הוא שוכן או מניע דע כי הדגשות – יורה שהוא מניע".

14א. בהורית הקרא כ"י אוקספורד, דף 242: "סיבת הכובד", כלומר חזק ההטעמה.

15. בכ"י הנ"ל: או בטעם [או] מלך.

16. הפך את הסדר; במקרא: ושללו... ובזו.

מלך במיוחד¹⁷ (בתיבת שוללים). ע"י גם מחברת התיגאן עמ' 54-55 (362-363): "חולם ונקרא מלא פום וכו' ונקרא חולם כמו שאמרו כל הראוי למלכות חולמתו¹⁸, כלומר יבא כתר מלכות מלא ראשו וכמו שנאמר ותחלימני ותחייני (ישעי' לח, טז); כלומר בריא ושלם מלא ומפואר".

וכן עדת דבורים דף מב, רע"א: "חולם... הוא בלשון ארמית והעטרה שהיא בראש המלך נקרא בלשונם חולם ועל זה כונוהו אנשי הלשון בזה השם כדמיון העטרה בראש המלך... נקרא מלאפום כי החולם מלך חזק ואמיץ כלומר קול כבוד ואמיץ". עיין בייחוד מסורה גדולה, מהדורת גינצבורג, ח"ג, דף מט, טור ב¹⁸: "חולם מלו אלפום לאנהו פוק אלמלוך פסמהו מלך" (חולם מלא פום כי הוא בראש המלכים ונקרא מלך). וזה לשון ראב"ע: "והוא מלך מלכים בעבור שהוא לבדו גבוה" (מאונים, אופיבאך, דף ב ע"ב). מכאן באשכל הכפר להדסי דף ס, טור ג: "חולם והוא מלך מלכים יען כי הוא לבדו יושב גבוה כמלך בכסאו".

6. דעה שונה במקצת לרד"ק. וזה לשונו: שתי אותיות הדומות אם תקדם להם תנועה גדולה ינועו¹⁸ שתייהן כמו סבבו את העיר (יהושע ו, טו), כונו ידיך (שמות יד, ז), מדוע שובבה (ירמ' ח, ה). וכשתקדם להם תנועה קטנה יבליעו האחת ולא יבארו קריאת שתייהן אלא יקראו שתייהן כאחת בחטיפות¹⁸ כמו רבבות אפרים (דברים לג, ז), רגת רשעים (איוב כ, ה), הננו אתנו לך (ירמ' ג, כב), חקקי און (ישעי' י, א) וכן בארמית: לבבה (דניאל ה, כ), לבבך (שם ב, ל). ופעמים יבארו שתייהן... אבל ישימו מאריך¹⁹ עם התנועה הקטנה ובאות הראשונה מן הדומות שוא ופתח כמו צללי (ירמ' ו, ד), מללי גללי (נחמ' יב, לו) וכו' (מכלול, מהדורת ריטנברג, דף עא ע"א). כלל זה של רד"ק הרי הוא על פי הכלל: שווא שאחרי תנועה גדולה הרי הוא נע, ואינו תלוי בגעיה. את נעות השוא שאחרי תנועה קטנה אף רד"ק מתנה בגעיה.

7. לא כל המדקדקים דעתם כאחת הדעות הנ"ל. אביא כלל שווא הדומות של

16א. בקטע הערבי (לקמן, פסקה 19): "ואן כאן אלהרף אלדי קבל חרף אלשוא מתקל במלך (חולם) — לקמן, סוף פסקה 5) פילרג אלשוא מתחרך איצ"א (עמ' מט, טור ב). בעברית: ואם האות שלפני האות השוואית כבדה במלך, גם שווא זה נע.

17. וע"י שם D II ע"ב: "הנקודה שהיא למעלה הוא על גב הפה כולו ושמו חולם מלא פום לפי שהיא תמלא הפה". הנ"ל DI — CIV: "הנקודה שהיא באה בסגול למעלה תורה על ר"ו כמו זכר שמר אמר עמד. "בסגול" שיבוש; בכ"י אוקספורד 242, טור ב, ליתא. ע"י לקמן, פסקה 18.

18. עבודה זרה מד ע"א: הולמתו, בה"א. ע"י ערוך השלם, ערך הלם וערך חלם ובהערת קוהוט, שם.

18א. ע"י לקמן, פסקה 19.

18ב. על פי דפוס וויניצ' צד ע"ב, ר"ל התנועה הגדולה והשווא הנע שלאחריה. שווא נע תנועה

הוא; לקמן פסקה 8: "שלוש תנועות רצופות".

18ג. כולל את התנועה הקטנה ואת השווא הנח; ע"י לקמן, סוף הערה 27.

19. געיה.

ר' יהודה חיוג. שני נוסחאות הם: נוסח א, בתחילת זיכורו אותיות הנח (מהדורת דוקס, עמ' 4-6, תרגום ראב"ע; מהדורת נוט, עמ' 19-20, תרגום ר"מ אבן גיקטילה); נוסח ב, בספר הניקוד (דוקס, עמ' 200-202; נוט, עמ' 130-131). נוסח ב מוסיף על נוסח א. אף נמצא בו כלל הדומות²⁰ בשני הנוסחאות אין כללי שווא באותיות בתוך התיבה שאינן דומות.

הרי הכלל: אם היו שני אותיות נחברים יפתח השווא כמו ויתגודדו (מ"א יח, כח), ויעוללוהו (שופטים כ, מה), ויהיו גודדים (הושע ט, ז), דללו וחרבו (ישעי' יט, ו), ויתרוצצו (בראשית כה, כב). ואם היה שבור²⁰ לא יתנועע כן כמו כי רגת רשעים (איוב כ, ד), ושדדו²¹ את בני קדם (ירמ' מט, כח) (דוקס, עמ' 200-201; נוט, עמ' 130). מה פירוש "לא יתנועע כן"? קשה להסכים לדברי מהדיר "מאמר השווא" (מבוא, עמ' 35, הערה 44), שכוונת ר' יהודה ל כל אות דומה חרוקה, ובכולן השווא נח. הרי לא נעלם ממנו מציאות געיות באותיות חרוקות במקרא; כלום גם אחרי געיה השווא נח? גם אבן גיקטילה, מתרגמו של ר' יהודה, שהוסיף דוגמאות לכללו של ר' יהודה, לא הוסיף תנאי של געיה. אפשר שרצה ר"י לומר: "לא יתנועע כן", אלא באופן אחר.

8. הרי בעניין זה דברים ברורים של ר"י חיוג במקום אחר²²: "יש לך לדעת כי העברים לא יחברו שלשה אותיות מתנועעות במלה אחת שאין שם שווא ודגש. חוץ אם יהיה שם אות אחת-ע או שני אותיות כפולות. פירוש דבריו, על פי תוספת אבן גיקטילה²³: אפשר שיהיו שלוש תנועות רצופות במלה אחת, אם האמצעית גרונית, כגון יַעֲמַד, יֵאָסֶף, וכן אם באמצע המלה שתי אותיות דומות כגון קָלֶלֶת רַבָּבוֹת. הרי השווא שבלמ"ד ושבב"ת נע. הוא כותב "שני אותיות כפולות" סתם, ואינו מוסיף תנאי של דגש. אף אבן גיקטילה מביא "רבבות" ואינו מבחין בדרך "מאמר השווא", למעלה, פסקה 2' ר"י אבן גנאח פירש את דברי ר"י בדוגמאות²⁴: צָלְלו (איוב מ, כב), גָּלְלִי מָלְלִי (נחמ' יב, לו), יָלֶלֶת הָרוּעִים (זכר' יב, ג), קָלֶלֶת יוֹתָם (שופטים ט, נו), יִמְשְׁשׁוּ בְצִהָרִים (איוב ה, ד). קָנְנו (יחזקאל לא, ו). הוא אומר "פתח ושווא" ואינו מוסיף, שיש מלים שבא בהן שווא לבדו והוא נח. מדבריהם אנו למדים, שכל שווא שבדומות נע.

9. אף לדעת ר' שלמה אלמולי כל שווא כנ"ל נע. וזה לשונו בהליכות שבא, עמ' מה: "וכן כל שני אותיות שוות שהם במלה אחת לעולם אם הראשונה היתה ראויה

20. נוסח ג (דוקס, עמ' 202 - 203; נוט, עמ' 130 - 131) "תוספת משער אחר" וכו', הרי הוא מן התוספות' סנספחו על ספר הניקוד, ובטעות ייחסום לר"מ אבן גיקטילה; ע"י פונזנסקי, משה בן שמואל הכהן אבן גיקטילה (גרמנית), 1895, עמ' 90-91.

20א. בחירק.

21. מהדורת דוקס, עמ' 6 ועמ' 20. בספרינו השי"ן קמוצה, והעיר דוקס: כנראה בספרו של ר"י הייתה השי"ן חרוקה.

22. מהדורת דוקס, עמוד 6 ועמוד 20.

23. דוקס, עמ' 20; נוט, עמ' 6.

בשוא²⁴ מחברים עמה פתח כמו: סוֹבְבִים סוֹכְכִים שוֹטְטוּ, לבד מלשון ארמי שנוקדים בשוא לבדו כמו: ורעיוני לבבך (דניאל כ, א). יש צורך, לדעתו, להוסיף פתח, שכן אם לא יוסיפו, יהיה השווא נח, מפני שלדעתו של רש"א שווא שאחרי תנועה גדולה נח (הליכות שבא עמ' מה). ולא עוד אלא שהוא מוסיף שם: יוכן בכל אות שואית שרוצים להראות שאותו השוא הוא נע לא נח (מוסיפים לשוא פתח) כמו בעצבון תאכלנה (בראשית ח, יז), ושדה מגרש עריהם (ויקרא כה, לד). אמת, הוא מביא דוגמאות בחולם, אבל הוא אומר: ל ע ו ל ם אם האות הראשונה וכו'. אף בעמ' מז הוא כותב: יכל שני אותיות שוות שהם בתיבה אחת והראשונה בשוא מחברין עמה פתח.

10. אף נראה מדברי רשב"ם, ששווא בדומות נע, אף בתנועה קטנה. עי' דייקות²⁵. עמ' מז-מו: גם שני למדין רצופים כמו הללו, ויהללו אותה (בראשית יב, יג). אעפ"י שמשקל דגש הם נרפים²⁶, וכן; ואקללם (נחמ' יג כה). שני הל-מדין גורמים. כלומר הלמ-ד הראשונה נעה, לפיכך אין צורך בדגש, שאם נדגיש את הלמ-ד, יהיו שלוש למדין רצופות. אף הוא כותב, שם, סוף עמ' סו: הנהני דינו היה להדגש כמו הנה אבל השני גו-נין רצופין והראשונה בחטף גורמים (חטף בלשון רשב"ם נע ונה, על פי רוב נע)²⁷. אף כאן, מאחר שהשווא נע, אין צורך בדגש.

11. אף למדים אנו מכתבי-יד ישנים, שכך הייתה קריאת בני אשכנז: שווא שלאחר תנועה קטנה בדומות – נע.

גיציבור, אינטרודקשן, עמ' 466–467: בכתבי-היד הסטנדרטיים²⁸ שבדק (רובם אשכנזיים²⁹) לא מצא חטפים בראשונה של הדומות. כתבי-היד המעטים, שאינם נוהגים כך וכותבים חטפים באותיות הנ"ל, מנקדים הֶנֶּנִי. כך, לפי הערתו, בכ"י Add. 15451³⁰, בערך 1200.

בדף מצולם של כ"י הספרייה הממלכתית בברלין³¹, MdW II, לוח מספר

24. Opuscul. מהדורת דירנבורג, עמ' 279; הרקמה, מהדורת ווילנסקי, עמ' קצד – קצה, ועי' לשוננו

כו (תשכ"ג), עמ' 70–71.

24א. כנראה יש להוסיף "נע".

25. ספר דקדוק לרשב"ם, בתפרסם Jahrbuch d. traditionstreuen Rabbiner-Verbandes in d. Slovaeki.

1923–5683. עי' קונטרס "עניני לשון", תש"ב, עמ' 28–29.

26. בלא דגש בלמד הראשונה.

27. עי' רוזין, רשב"ם (גרמנית), עמ' 130, הערה 11. אף כמה פעמים ב"דייקות"; עמ' נח: "כאורים פתח, דינו להחית חטף כ"י. הרי חטף בראש התיבה והוא, וודאי נע. רשב"ם משתמש שם גם במונחים שבא שוכן, שבא מניע. "חטף" כולל שני סוגי השווא. שימוש זה ידוע בספרות של התקופה הקדומה.

28. כך לשוננו.

29. עי' שם, תאורי כה"י, עמ' 469–778.

30. לדבריו, עמ' 605, כ"י זה צרפתי-גרמני.

31. רשימת שטיינשניידר, כרך ב, מחלקה ב, מספר 127.

13 (ש"ב כב, יב-כג, ו), טור א, פסוק יב: הַנְּי (גו"ן דגושה), ודאי שווא נע³².
 12. אין ביכולתי לעיין במיקרופילמים של ספרי תנ"ך הנמצאים במכון לכתבי-יד שבירושלים. בייחוד ראוי לעיין באותם כה"י, שהשתמש בהם קאהלי³³, שם עמ' 52* ואילך. לא אעיר כאן אלא על הכ"י רויכליך³⁴, שקרבתו לכתב-היד, שתיאר קאהלי, שם עמ' 35*, ברורה. לענייננו אין אלא להעיר, שאין בו חטפים באותיות ט"ס שק"ץ נוזליים, ושאף הוא כותב בעקיבות דגשים קלים באותיות הנ"ל וקווים אופקיים לסימן רפה (והרי: הַנְּי (אין דגש בגו"ן השנייה), חֶלְלו (כנ"ל) (יחזקאל כ, יג) וכו' וכו'. בהרבה צורות של הכפולים געיה לפני השווא, כגון: חֶלְלו (צפניה ג, ד), ויקצצו³⁵ (ש"ב ד, יב), מִקְלָלִים (ש"א ג, יג), חֶקְקִי לֵב (שופטים ה, כב)³⁶. הרבה רשמתי לעצמי ממקראות אחרים, בגעיות ובלא געיות³⁷, מסתפק אני במה שהבאתי כאן³⁸. מכאן, שאלהיה בחזר, שדוגמאותיו לשוא של הדומות אינן אלא: הללויה, הני³⁹, מסורת ישנה של בני ארצו בידו.

נוספות

א. לפסוקה 5, למעלה

13. למעלה, פסוקה 5, הבאתי מדברי ספרים טעם למונח "חולם". יש הגדרה אחרת לחולם, ולפיה ניתן לפרשו בדרך אחרת. ג"ל צורך להקדים ולברר, מה הייתה הגיית התנועות של בעל הורית הקורא.
 נפתח בתיאורו של טעמיה DII ע"ב: "המלכים הם ז' כעין נוטריקון והם א אָ אַ

32. בכ"י זה דגשים קלים אף באותיות ט"ס שק"ץ נוזליים בייחוד בראשי התיבות, כגון: לארב, בכל זאת, מות תמות. אף בא בהם קו אופקי מעל לאות, סימן רפה, כגון: המלך, לקרא, אחימלך. נוהג זה מצוי הרבה בכתב-יד וכבר נכתב בעניין זה בכמה מקומות, ואין כאן המקום להאריך.

33. לדעתו נוהגים כתב-יד הללו בשיטת ב"ג. טעות בידו. עיון קל בחילופי ב"א וב"ג (עיינתי בישעיה ובירמ' א-ל) מלמד, כמה רחוק כ"י זה משיטת ב"ג. ע"י ש' מורג JSS Vol. 4, No. 3, 1959, pp. 216—237. אף פראנץ דליטש, ספר ירמיה, מברא עמ' XI הפליג בעניין זה.

34. The Pre-Masoretic Bible, Codex Reuchlinianus, published by Alexander Sperber. Copenha-

gen. 1957. מחזיק אני טובה לדר"י יואל מן הספרייה הלא' והאו"ב, שהקל עליי את השימוש בספר זה.

35. גדולה בכ"י זה הערבוביה של קמץ-פתח מכאן ושל צירי-סגול מכאן. מעטים מאוד חילופי חולם — קמץ קטן. נראה שהיה לנקדון הפרש הגייה ביניהם.

36. שלא כדקה"ט; ע"י למעלה, פסוקה 3.

37. יש ליתן את הדעת, שדרכו של כ"י זה בגעיות הרי הוא כדרך ספרי המקרא שבדפוסים: געיה לפני שווא נע, געיה במקום השלישי שלפני הנגינה: שְׁמִרָה, הָאָדָם. הרבה פעמים אין הנקדון מקפיד לכתוב געיה במקום הצורך.

38. הגעיות רובן אחרי פתח; מעטות הן אחרי חיריק. ב"הנני", באותן שבדקתי, ו ה ר ב ה בדקתי, אין געיה; שמא הייתה געית השווא שאחרי חיריק פחותה משל אחרי פתח (ע"י למעלה, סוף פסוקה ז). "הנני" תיבה שכיח, ואפשר שמשום כך לא ראה הנקדון צורך לסמן את געיות.

39. למעלה, פסוקה 1.

אָ אָ אָ⁴⁰. הראשון הנקודה שהיא למעלה על גב הפה כולו ושמם חולם מלא פום לפי לפי שהיא תמלא הפה. והמלך השני קמץ מוציא פירושו מן וקמץ הכהן לפי שהוא מקמץ את הפה. והג' פתח לפי שהוא פותח את כל הפה מן פתח פך... והד' סגול והוא ג' נקודות מלמטה כמו אשכול. והה' ב' נקודות מלמטה ושמם צירי ופירושו בוקע לפי שהוא בוקע בין השיניים כמו הדלת תסוב על צירה. והו' נקודה אחת מלמטה ושמם חירק והוא כמו חרק עלי בשיניו כשאדם חורק שיניו ומשמיע קול נשמע כמו אי. והז' ג' נקודות מלמטה זו על גב זו וחילופם עושים נקודה בתוך הוו ושם אחד להם והוא שורק... לפי כשהאדם שורק... נשמע כמו או'.

14. בעצם, לשם מה נכתב שער זה? הרי הורית הקורא ספר לימוד הוא להורות עניינים לא ידועים, או לא ברורים, כגון שווא נע ונח, געיות וכו'. מה טעם בא להורות עניינים שבתיאוריה? לכאורה קורא ספר זה יודעים, כיצד הוגים את התנועות. הסימן המנימוטכני "נוטריקון" (גם בתוכן עזרא) תשובה הוא על שאלה זו. התיאור הנ"ל הרי הוא לפי ההגייה הטברנית, כלומר שבע תנועות. "נוטריקון" אין בו אלא ארבע תנועות, ואם תוסיף חירק ליו"ד, הרי חמש, כלומר הגייה "ספרדית"; הטיית הגיית ה a קמץ ופתח ספרדיים, הרי"ש e צירי וסגול ספרדיים⁴¹. ובפירושו: אוי חוקי (נקודה) [נקודה] הם והברת חמשת הקולות נשמעות מתוכן (טעם CIII ע"א). וכן תוכן עזרא דף ח, טור א: אוי חוקי נקידה הם וכו'. בכ"י אוקספורד אין השער הזה⁴².

זה לשון אשכול הכפר (כידוע, חומר רב בו, שהוא משל הורית הקורא)⁴², דף ס, באמצע עמ' ג: "מלכי הנקוד של תורתנו... הם חמשה נוטריקון שעולי' שבעה... והם או (בחולם) א (בקמץ) אי בחירק א (בצירי) או (בשורק). או חולם... ועמו חטף קמץ... השני א קמץ גדול... ועמו דומהו פתח גדול" וכו'. הוא מקדים את החירק לצירי ובדף סא, ראש ע"ב, וכן שם, ראש עמ' ד, כתוב: "נוטריקון" (באל"ף). ברור, שיש לנקד נוטריקון⁴².

40. וכך גם לשונו של תוכן עזרא דף 9, סוף טור ב, והשלמתו דף 3, טור ג (הפגינאציה מסורסת).

41. ידוע ניקוד "ספרדי", כלומר ערבוביה של קמץ-פתח ושל צירי-סגול, בטקסטים המנוקדים ניקוד א"י: פיוטים ישנים ופרסומים מטפורות חז"ל (ג' אלוני וא' דיאס מאצ'י, לשוננו כג [תשי"ט]; ג' אלוני, ספר היובל לרבי חנוך אלבק, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' 30-40).

42. אוי (אל"ף, וי"ו יר"ד). עניין זה בהגדרה אחרת, טעמיה IV - A III - בתוספת ה"א: "ויצא יחרא מתחת ממשלת אלו המלכים מן הקמץ ומן הפתח ומן או ומן אי" וכו'. (גם תוכן עזרא וכו' אוקספורד - בכולם שינויים קלים, והם משלימים זה את זה) מכאן יחס ברור לשיטת ר"י חיוג לעניין "אתיות המשך" וכו' (במקור הערבי, מהד' יסטרוב, עמ' 8; דוקס, עמ' 6-7, 21). ראוי לעיין, ולא כאן המקום לכך. 42. מעניינת הגדרתו לגעיה: "הגעיה כזאת והיא הנפשה המלה וכבר ראית שחוטפין אותה במקומות ומקיימין אותה במקומות" (דף סא, טור א), וכן טעמיה FI ע"ב. אף ר"י חיוג: והגעיה (תופוש) [תנפיש] המלה (דוקס, עמ' 199). עי' למעלה, הערה 44: ר"י חיוג 1 - טעמיה.

42. "נוטריקון" נמצא גם ב"טעמי אמית בחרוזים" מאת הנקדן ר' יוסף בר קלונימוס, מהדורת א' ברלינר, ברלין, 1886, עמ' 5: "מאבות המבטאים נוטריקון" (כך) וכו'. ב"שער המתג" (מגנוני ישראל בפריס

15. מכאן, שבעל הורית הקורא היה הוגה הגייה ספרדית, אבל תיאורו המפורט (בייחוד של הקמץ ושל הפתח) תיאור של הגייה אידיאלית הוא, כפי שהיא צריכה להיות, כלומר הגיית חכמי טבריה⁴³.

הואיל וכך, שהגייתו ספרדית, מובן מפני מה מאריכים כל כך טעם-מ ותוכן עזרא בהבחנות מפורטות של קמץ-פתח ושל צירי-סגול. מכוונות הן לקורא-ספרדי, כלומר לקורא שאינו מבחין בהגייתו בתנועות הללו שילמד להבחין. עי' טעם-ה A IV "שער על הקמץ הגדול ועל הפתח הגדול באיזה מקום יוכשר הקמץ ובאיזה פתח. והוא מברר והולך עד B IV ע-א: "שלמו מחלקות קמץ ופתח. עתה אבאר שימושי צירי וסגול התחתון... באי זה ענין יתיישבו שניהם". בדף CIV, סוף ע-א: "שלמו מחלקות קמץ גדול ופתח גדול ומחלקות צירי וסגול הנקראים קמץ קטן ופתח קטן"⁴⁴.

16. הגדרת החולם, שהובאה למעלה, אינה מוציאה הגייה ספרדית. בכי-אוקספורד ב"שער שמות המלכים ושכונתם" דף 243 (ע"ב, טור א). תיאור התנועות בדרך טעם-ה (שינויים: מתחיל בקמץ ומסיים בשורק וחולם). הוא מוסיף: "ואדבר על חנייתם. חניית החולם בעקר הלשון ובבית הבליעה והלוכן על הפה כלו. חניית הקמץ למעלה משרש הלשון מעט והוא שליש הלשון והנעתו מן החיך". הוא מוסיף בתיאור שאר התנועות, ואין זה מעניינו כאן. אף במחברת התיג' עמ' 56 (365): "החולם עיקרו עיקר הלשון ובית הבליעה כמו אותיות אחה-ע והוא מהלך על כל הפה כולו ולכך נקרא מלוא-פום. השני והוא הקמץ בשליש הלשון ותנופתו למעלה לחניכים וכו'. וכך מתאר רס"ג את החולם: "אם רצה מי שהוא לבטא תנועה במקום הראשון, שאפשר להפסיקה אחר עלותה מהגרון, או תשמע החולם. כוח ביטוייה הולך לפניו בלי נטות למעלה ולמטה. ואם רצה לעבור בבטויו מקום זה... יישמע כוח הקמץ. ותנועתה היא אל גובה החך ביחוד"⁴⁵ וכו'.

17. תיאורם של הללו ברור יותר. תיאור טברני זה הרי הוא חולם (ō), שמוצאו מן הגרון. נראה, שמכאן בא המונח חולם. בן-יהודה, עמ' 1466, בשם דירנבורג, מחברת התיג': "מן חלם הארמי דבוק וקבוק". במחברת לא מצאתי זאת. עי' פראנק

מאת ישראל איסר בן משה גולדבלום, מכונה יאפ"ז, עמ' 56): "ראויות א"ח ה"ע שהם בחט"פ (בחטף פתח), בין בחט"פ גדול בין בחט"פ קטן, ולפני אלו האותיות אחד ממלכי נוטריקון נותנים המלך כאותו המלך". "אבות המבטאים" פי' תנועות; תשובות דונש למחברת מנחם: "אבות המבטאים שבעה" (עמ' 5). עי' ארצות חכמת הלשון של ק' לראס, עמ' 3-4). אף נמצא במשמעות זו: ביטוי.

אליהו בחרן נתן סימן לתנועות הגדולות: "אלי יָהּ הוא טוב", ולקטנות: "יָהּ יָהּ יָהּ" (פרקי אליהו, שיר שני).
43. ידוע כמה החשיבו ביישובי היהודים גם בחור"ל הקרובים לא"י והרחוקים ממנה, את תורתם של חכמי טבריה בענייני מסורה ודקדוק. עי' קורט לוי, מאמר השורא עמ' לה; בנימין קלאר, מחקרים ועיונים, עמ' 204-205 (במקום אחר הארכתי, ועדיין לא נתפרסמו הדברים).

44. תוכן עזרא כטעם-מ. בכי-אוקספורד אין השערים הללו.

45. סקור, תרביץ כב (תשי"א), עמ' 178. עי' בן-חיים, לשוננו יח, עמ' 89-96, לכללו של אמרו

דליטש⁴⁶: חולם לשון סגירה, ובהערה 5: סגירה - על פי קידושין כה, א' ושם: -זימנא דחלים שפתיה, פ' רש"י: -סוגר פיו בחזקה... חלים דבר שהוא מדביק יפה". ערוך: -פעמים שקופץ את פיו ונמצא שפתותיו דבוקות, ועוד מראי מקומות שם, בערוך.

כל התנועות כולן לא נופל בהן לשון דבוק, אבל נופל הוא בחולם, לפי התגדרה -עיקר הלשון ובית הבליעה. אבל נראה לי, שנופל כאן יותר לשון נסתר, לא גלוי: מוצא החולם במקום נסתר בפה. ע"י הגדרת אהח-ע: -כי הם נאמים בחיך בברירה⁴⁷ ובבית הבליעה הקשורה (דקה-ט, סעיף 6, עמ' 6), -קשורה- כמו סגורה. ושוב שם, סעיף 4, עמ' 5, (על אהח-ע): -ועוד כולם⁴⁸ כבודות, לחיך⁴⁹ בגרן ממדות⁵⁰, סתורות כמים בכדות".

אין בלשון סגירה והסתרה במונח החולם משום זרות, יתרה, על כל פנים לא יותר מאשר בכמה מונחי דקדוק וטעמים: תלישא, טרס, פזר וכיוצא בהם.

ב. להערה 17

18. בנודיד (בית מקרא, תשי"ח, חוב' ה-ו, עמ' 10) הסיק מ-סגול עליין- זה מסקנות תמוהות: -עדות שהנה חולם קרוב לציירי כתימנים וכבבלים. ראיותיו, שם, הערה 19: טעמה B IV 1 [סגול תחתון], C III 1 [נפתחות בסגול, סגול הנפתח], D III [הסגולה שהיא ג' נקודות]. הוסיף בלשונו כב (תשי"ח), עמ' 27, הערה 72: טעמה 1 D II [סגול תחתון]. כלומר בטעמה מכונה החולם -סגול עליין-, כדי להבדילו מן הסגול התחתון ומסגול הנפתח- וכו'. בוודאי נתכוון גם למראה המקום D III, -הסגולה שהיא ג' נקודות-, להבדילה מן החולם, שהוא נקודה אחת; הרי אין בעמ' זה פסקה אחרת, לומר שלה נתכוון, ולא למצוטטת כאן.

לא הוסיף ראיות לבסס את דבריו וטעה טעות קשה, בייחוד על שנסתייע בפסקה -הסגולה שהיא ג' נקודות-, ולא קרא את המשך הדברים. וזה לשונו של טעמה: -הסגולה שהיא ג' נקודות... שאינה באה אלא אחרי ורקא-. כלומר לא תנועת סגול כאן, אלא מונח במערכת הטעמים. אף כ"י אוקספורד, דף 244 (ע"א, טור א): -וכן עושה הסגול היא ג' נקודות לפי שאינה מנויה בטעמים שאינה באה אלא אחר הורקא-. וכן תוכן עזרא דף ט' ע"ב, ראש טור א: משרת הורקא -והוא הסגול

Physiologie u. Musik in ihrer Bedeutung für die Grammatik besonders die hebr., Leipzig, 46

1886, p. 14

47. לשון ברירות, ואולי לשון חזק; ע"י "ההד" שנה [תרצ"ה], חוברת א, עמ' כט-ל.

48. כך בכה"י המהדיר "תיקן" שם "מכולם", ואיני יודע משום מה.

49. אם אין כאן טעות, הרי הלמד במקום הבי"ת.

50. כנראה פירש ממדיה (איוב לח, ו) יסודותיה. לפי זה ממדות-מיוסדות. הצורה היא בינוני מפעל

על דרך הארמית (מצוי בלשון חז"ל: במקום אחר באריכות) במקום מפועל באכר, Anfänge, עמ' 24, הערה 2, מנקד מקדות. ומפרש "נמשכות", ולא נראה.

העליון הן ג' נקודות עומדות כך "... מכאן הטעמת הסגול התחתון, תחתון, ולא סגול עליון שבמערכת הטעמים.

כנראה שכח מר בנודיד לעיין בתיאורים המפורטים (למעלה 13–17).

מעין הנל

19. עוד, דרך אגב. גינצבורג, מסורה גדולה ח"ג, עמ' 49 ואילך, פרסם קטע בערבית והוא שייך לספרות "הורית הקורא". העיר על כך בנודיד (בית מקרא שם, עמ' 8), אף הביא משם הגדרה לסגול: "ואלסגול מתל אלפתח לאכן כפיף". הוא מפרש "כפיף=קל=קטן=דק". כלומר, הסגול הוא פתח קטן. הוסיף שם: "להלן הוא אומר, שהשווא המתנועע נהגה 'קל כמו סגול'". אם "כפיף" פירושו גם קטן, הרי שהשווא קטן כמו סגול, ומה פרוש "סגול קטן"? לא העתיק כאן את המקור הערבי, וזה לשונו: "אלשווא אדא כאן אול אלכלמה יכרגמתל אלסגול כפיף ויסמא שוא מתחרך" (השווא בראש המלה הגוי כמו סגול קל ונקרא שווא נע), סתם "שוא מתנועע", כדברי בנודיד משמע כל שווא, ואילו שם, במקור הערבי, כתוב: "אלשווא אדא כאן אול אלכלמה". פירושו של "קל" זה נמצא במחברת התיגאן, עמ' 62–63 (370–371): שווא בלא געיה לפני יו"ד יצא "בחרק קל לעולם ואם יש עמו געיה יצא בחרק שלם" וכו' (62). "שאר האותיות ... בראש התיבה ... יצא השוא שתחתיהן במלך קל והוא הפתחה לעולם כמו פֶּרַב עם וכו' ואם יש עם השוא שתחתיהן געיה יצא בפתח שלם לְנַחַלַת בני ישראל, בָּבֵא אליו" וכו' (63). סגול קל – לא סגול ממש. ועי' בקטע הערבי הנ"ל: שווא שלפני אהח"ע הגוי כמלך הגרונית, כְּרֹג כְּפִיף (עמ' ג, טור א), כלשון המחברת⁵¹.

ג. לפסקאות 11–12

20. כלום היו יהודי צרפת ואשכנז מקפידים בשוואים הנעים להגותם ממש? נבדוק ונראה.

מדברי רשב"ם יש להסיק: שווא נע הגוי. עי' דייקות, עמ' מד: "כל תיבה בת שלש יסוד (צ"ל "יסודות", כלומר אותיות השורש) אשר תחטף (מונעת בשווא) האות האמצעית הוא המניע, ואם אות שלישית שאחר [ה]חטף מאותיות בג"ד כפ"ת היא תרפה ולא תדגש, כמו שִׁכְבו (כך מנוקד), סבבו, ארבו, מלכו" וכו'. הוא מוסיף: "גם כל חטף שבתחלת תיבה אות שניה לה לעולם רפה, שאין לך מניע ונוכח בפה יותר מאותו חטף שבתחלת תיבה כגון שִׁכְב (כך מנוקד), שבור, שגה" וכו'. דבריו ברורים, בתחלת התיבה השווא מניע יותר, ובאמצע התיבה פחות.

51. דק"ה"ט D II ע"ב: השווא בלא געיה הוא "פתח הרפה", ובגעיה הוא "פתח דגש". ועוד שם (D I ע"א): אות לפני אותיות א"ח ה"ע, כגון וְהָיָה "יוצאה הוי"ו בקמץ הרפה", "ואם יצא בגעיה יוצאה הוי"ו בקמץ הדגש". כ"י אוקספורד דף 234 (ע"א טור א): פתח רפה, פתח כבד. המקור הערבי אינו נותן דעתו לבעיה. גם ר"י חיוג אינו מזכיר את הגעיה הנאי לבעות השווא (דוקס 200–202; נוט, עמ' 130, למעלה, סוף פסקה 7), הבדלי נוסחאות "הורית הקורא" עניין הם למהדיר, שיהיה לפניו כל החומר של כתיב-היד.

דרכי הנקוד והגינות לר' משה הנקדן⁵²: "וכלם (שמרו, אמרו, שמרה, אמרה) מתווגים לפני החטף להפריד בין הקמץ והחטף". בכתב הרי הם מופרדים ועומדים, ולשם מה באה הערה זו? על כורחך כוונתו להפריד בקריאה ובדיבור.

א' קליבנסקי⁵³ פרסם את ה"מבוא לתלמוד - Introduction in Talmut, שנתחבר ממקורות נוצריים, לגות היהודים, באמצע המאה הי"ג. מלוקטות בו פסקאות מן התלמוד בטרנסקריפציה⁵⁴, חומר חשוב לידיעת הגיית העברית בצרפת באותה התקופה. השווא מוגדר "משרת" לתנועות והגייתו inter e et eu sicut in gallico (בין e ל-eu, כמו בצרפתית - eu - e⁵⁵).

-
52. מהדורת ד"ש לוינגר, בוראפעשט, תרפ"ט, עמ' 23. לדעתו ספר זה מיוחס לר"מ הנקדן. קלאר, הקדמה ל"ספר השפה" עמ' VIII, קובע: משה הנקדן, מחצית המאה הי"ג.
53. מונטסשריפט 77 (1933), עמ' 458-462; קונטרס "עניני לשון", תש"ב, עמ' 19-20.
54. על פי החומר שהמציא למחבר המומר דונין. המעתיק, שלא ידע עברית, שיבש הרבה מלים (אלכסנדר קיש, מונטסשריפט 23 [1874] עמ' 64).
55. אפשר, שהגיית תנועות: אף היא הייתה מעין ס. לעניין זה, הגיית השווא וחטף הקמץ, קונטרס "עניני לשון", תש"ב, עמ' 36; תש"ג, עמ' 56.

פרקי תחביר וסימנטיקה עבריים מלפני מאה שנה

בעקבות ההתעניינות הגדלה והולכת בפרקי התחביר והסימנטיקה של לשון המקרא¹ מן הראוי יהיה לתת את דעתנו לחיבורו של אחד מגדולי האחרונים של ההלכה והפרשנות המסורתית, העוסק בעיקרו בנושאים שרגילים לשייכם למקצועות בלשניים אלה. הכוונה לחיבורו של הרב מלבי"ם (מאיר לייבוש בן יחיאל מיכל, 1809–1879 ברוסיה) בשם "אילת השחר, תריג כללים בלשון, ביד פרקים, שהעמיד אותו כמבוא לפירושו "התורה והמצווה" על הספרא². גם אם אין אנו מצפים בחיבור כזה לפתרון בעיות בלשניות בדרכי המדע³, מכל מקום אין אנו פטורים מללמוד ממנו ומלבדוק את תופעות לשון המקרא כפי שהוא מאיר אותן. שכן כללי המלבי"ם בנויים על עקרונות הבלשנות של חז"ל, ויש בהם סיכום שאין מוצאים במרוכז במקום אחר, על תפיסת חכמינו בעלי המשנה והתלמוד (ולעתים של מפרשים ומדקדקים מימי הביניים) בענייני לשון המקרא⁴. והרי אין זה רחוק מן הדעת, שהדורות ההם עדיין מצויים היו אצל דרכי לשון המקרא, עד שיהיה מן התועלת בשביל המעיין בן-ימינו לראות את דבריהם, כפי שהגיעו בדרכי המסורת וכפי שסיכמם אחד בקי ומעמיק ראות כמו המלבי"ם.

כוונת מאמר זה היא לסקור את כללי המלבי"ם, להבהיר את נושאיהם, כדי להקל על העתידים לעסוק בתחביר ובסימנטיקה של לשון המקרא (וגם בענפים אחרים של מדע הלשון) את השימוש בחומר האצור בחיבורו של המלבי"ם, וגם לדין במבחר כללים מתחום תחביר השם לגופם⁵.

1. למשל לאחרונה J. Barr, *The Semantics of Biblical Language*, Oxford 1961.

ח' רבין, בית מקרא שנה ז' (1962), עמ' 17–27.

2. נדפס יחד עם פירוש המלבי"ם "התורה והמצווה" לספר ויקרא, מהדורה אחרונה ניו-יורק תשי"ב.

3. מגמת סיכום כללי לשון אלה היא להראות, שדברי חז"ל (הכוונה למדרשי ההלכה) "מוכרחים בפשט הכתוב... וגם במקום שהוציאו חז"ל דברים שלא נזכרו בכתוב כלל... הראינו ת"ל [תהילה לאל] יסודותם בלשון הכתוב עצמו" ("אילת השחר" כלל רלד). אף חלוקת הפרקים לנושאים לג' דווקא, כמניין פרשיות התורה, וחלוקת הסעיפים-הכללים לתריג, כמניין המצוות, אין בהן כדי לשכנע, שנכללו בהם כל ענייני הלשון, ואי אפשר היה לחלקן בדרכים אחרות ובמספר חלקים שונה.

4. למשל, A. Berliner, *Beiträge zur hebr. Grammatik in Talmud u. Midraschim*, Berlin 1879, וע' ערך "חשיבה דקדוקית" (היהודים) באנציקלופדיה עברית כרך יג, עמ' 35, בידי הנה"א גרבלי. ברצוניה על כרך זה ועל ערך זה שאל ד"ר י' ברנד ("תרבות וספרות", 10-11-1961) על מידת השימוש בכללי המלבי"ם לתיאור החשיבה הדקדוקית של חז"ל; ואמנם אין "אילת השחר" מופיעה ברשימה הביבליוגרפית של הערך.

5. הבחירה הייתה בפרקים של תחביר השם, שיש בבדיקתם עניין למעיין של היום, משום שפרטיהם לא תמיד סיכמו בספרי הדקדוק. עניין מיוחד עשויים לעורר גם הפרקים הדנים בסימנטיקה.

תריג הכללים מתחלקים לשתי קבוצות, לפי חלוקת המצוות לרמ"ח ולשס"ה והם מצטרפים לגיד פרקים, כמספר הפרשיות של התורה: רמ"ח הכללים הראשונים (פרקים א-ל) עוסקים בתחומים שונים של תורת הצורות, התחביר, תורת הסגנון והסימנטיקה, בלא סדר פנימי, ואילו שס"ה הכללים האחרונים (פרקים לא-נד) מוקדשים רובם ככולם לסימנטיקה, כשהדיון עוקב את סדר הופעת הנושאים הנידונים בספר ויקרא ובעקבותיו בספרא. מכיון שלא התכוון המלבי"ם כאן אלא לסכם את עקרונות הביאור הלשוני שהעלה בפירושו לספרא, אין מתקבלת מסיכום זה תמונה שלמה ושיטתית של לשון המקרא, ואפילו לא של לשון ספר ויקרא, אלא מבחר מועיל של כללי לשון, ששימשו לדעת המלבי"ם כעקרונות הפירוש של חז"ל בעיונם במקרא.

ואלו הם נושאי הפרקים⁶:

פרק א: תצורת המלים (א-ב. עיצורי השורש; ג. המוספיות האמנותיות); משמעויות צורני הנזירה של השם (ד-ו).

פרק ב: שימושי צורות הזמנים של הפועל (אספקטים: ח-ט, יא-יב, טו-טז; מודוסים: י; משלים אדורביאלי: יג-יד; המספר של צורת הציו: יז-יח).

פרק ג: משמעויות הבנינים (יט-כא. קל ונפעל; כב. הציו. בפועל סביל; כג. ההבדל בין צורות פעלים של משמעות פעיל וסביל, הנוזרים משורש אחד ושאינם נוזרים משורש אחד [מלוח-לוח, מכר-קנה]; כד. נפעל ובינוני פעול של קל; כה. פיעל; כו. פועל, הפעל; כז. הודע אליו חטאתו [ויק' ד כג]; כח. התפעל; כט. ההבדל בין הפעל-הפעל; ג' ירת צורות פעלים (ל. בון, קומם, שובב; לא. יקף, תקיסו).

פרק ד: שימושי צורות פעלים (לד. ההבדל בין צורות פעלי הכפולים; לה. עבר נסתר ובינוני, בינוני פעול של קל ובינוני של פועל); הפועל עם המושא (לב-לג. "את" ליד הפועל; לו-מ. מבנים של לשון נוסף על לשון; לז. מושא מצורף או מושא מתהווה; לו. הפועל כנושא של ססוקית זיקה; לח-מ. הפועל עם מקור מוחלט).

פרק ה: שימושי צורות הזמנים של הפועל (מא. ופעלתי; מב. הפעל-הפעל; מג. עבר לעבר; מד. עתיד מוקדם; מה-מו. יפעל).

פרק ו: שימושי צורני השם: צורן המספר; השם הקיבוצי (מז-מח. משמעות. השם הקיבוצי ביחיד; מט-נא. היידוע בשם הקיבוצי; נב. שם קיבוצי כסומך; נג. שני סוגי השם הקיבוצי; נד-נה. התאמה בין השם הקיבוצי ובין הפועל; נו. שמות מתכות; נז-נח. השמות "קשקשת", "גר", "יד").

פרק ז: השם כלואי (נט-ס. מקומו; סא-סב. הסמיכות; סג. לוחא בצירוף עם "איש"). פרק ח: שם המספר (סד-סה-אחד; סו-סז. מושג של שנים; סח-עצרת הנפרד וצורת הנסמך של שם המספר; עא-עב. היידוע בשם המספר; עג-עד. "אחת" בלי מתואר לפניו).

פרק ט: שימושי שם המספר (עה-עז. המספר המונה; עט-פא. המספר הסודר; פב-פד. המנייה בתאריכים; פה-פו. המספר המחלק; פח. המספר הכוסף).

6- האותיות שבסוגריים מסמנות את מספרי הכללים. פעמים שצורפו כללי פרק אחד זה לזה שלא כסדרם,

כדי שיוכלט הנושא המשותף שלהם.

פרקי: משמעויות השם (פט-צה). משמעות מדויקת או מורחבת [צב]. יחס סימנטי מהותי בין פועל ובין שם המשמש כמושא המיוחד לו; צו. הרכבי שמות משמעותם שונה ממשמעות רכיביהם).

פרקיא: פסוקית התנאי (צז-קז). ההבדלים בין פסוקיות התנאי בעלות המבנים השונים; "כז", "אם", "אשר", ה+בינוני, ב+מקור נטוי; קח. מקום "כז"; פסוקית הזיקה (קט. מקום "אשר"; קי. "אשר" אחר "אשר" – פסוקיות זיקה משורשרות). פרקיב: סדר המלים (קיא-ק"ח. במשפט פועלי, סדר נושא-נושא). פרקין: סדר המלים (קיט-קכ. במשפט פועלי, סדר פועל-מושא; קכא-קכב. שני שמות זה אחר זה; קכג. פועל המשמש נושא לשני נושאים הגיוניים; קכד. צירוף פריפזיציונאלי המשמש כתואר-פועל);

שימושי המקור הנטוי (קכה פועל מסוים עם מקור נטוי אחריו; קכו. ב+מקור נטוי; קכז-קל, ל+מקור נטוי).

פרקיד: לוואי של שמות (קלא-קלה).

פרקט: חזרה על שמות (קלו-קמט).

פרקטז: כינוי המושא (קנ. כינוי המושא החבור והפרוד; קנא. מושא התלוי בשני פעלים; קנב. כינוי מיותר; קנג. ההבדל בין כינוי המושא החבור לפועל הבא בנטיית האנרגיקוס ובין כינוי המושא החבור לפועל שצורתו יפעל רגיל [יפקדנז-יפקדנז]).

פרקיו: חזרה על הפועל (קנד-קנט);

כלל מכללי ההיקש (קס).

פרקיו: התאמה במספר בין פועל (נושא) ובין שם (נושא) (קסא-קסג. שינוי בהתאמה; קסד. פועל מיותר; קסה. ההתאמה לשם המציין ריבוי מחלק).

פרקיו: התאמה במספר בין פועל (נושא) ובין שם (נושא) (קסז-קסז. הפועל כנושא של נושא בעל איברים מקבילים; קסח. שם-ברבים המוסב על שם-ברבים; קסט-קעג. דרכי מדרש מהתאמה-במספר של נושא-פועל אל נושא בעל איברים מקבילים).

פרקכ: התאמה במין בין פועל (נושא) ובין שם (נושא) (קעד. ההבדל בין שם-זכר ובין שם-נקבה; קעה. מין הפועל ליד "נפש"; קעז-קעז. הפועל כנושא של נושא בעל איברים מקבילים; קעה. הוספת השם "זכר" או "נקבה" לשם הנושא עליו את סימן המין); יידוע הנושא של פסוקית התנאי (קעט); לוואי של שמות (קס). לוואי קבוע ולוואי לא-קבוע.

פרקכא: סדר המלים (קפא. סדר מלים מסורס; קפג. שינוי הסדר במניית דברים); סדר הפסוקים (קפב. סדר פסוקים מסורס);

פרקכב: סדר המלים (קפד-קפה. קפז. סדרם של שמות; קפו. קפט. מקום הצירוף הפריפזיציונאלי; קצד. קצז. מקום הפועל הנוכח פעם שנייה; קצז. מקום הנושא;

קצ. סדרם של מושאים; קצה. סדרם של תוארי הפועל של המקום; קצא-קצב. מקום השמות בפסוקית התנאי).

פרקכג: סדר המלים לפי תוכנו (קצט-רא).

פרקכד: חזרה על מלים התלויות באיברים מקבילים של חלקי משפט (רו). נסמך לסומכים רבים; רו "כל" לפני שמות מקבילים; רח. מלת היחס בצירופים

פריפזיציונאליים מקבילים; רט. כינוי ליד פועל מסויים; רי. חזרה על המושא; ריא. הצרכה כפולה של "מן"; ריב. כלל מכללי הדרוש).

פרקכ: מיון ופירוט (ריג-רכב).

פרקכו: הקשר בין משפטים מאוחים (רכז-רכה). קשר הפועל של כל משפט אל המשפט השני; רכו. משפט סיבה; רכז-רכח. שימושים מודאליים של יפעל ושל הצו; רכט-רל. שלילה בתנאי; רלא. כלל מכללי ההיקש).

פרקכז: כללי הדרוש (רלב-רלג).

פרקכח: כללי הדרוש (רלח-רמא).

פרקכט: כללי הדרוש (רמב-רמה).

פרקל: עקרונות לשוניים ביסוד כללי הדרוש (רמו-רמז); תכנית ההמשך (רמח).

פרקלא: שדות סימנטיים; תחום המושגים של האדם (רמט-רנח. "אדם", "איש"; רנט. "נפש"; רס-רסא. "בני ישראל"; רסב-רסג. "בן", "זרע").

פרקלב: שדות סימנטיים; תחום המושגים של הקיבוץ (רסד-רסו. "כהנים" ונרדפו; רסו-רסט. "קהל", "עדה"; רע. "עם"; רעא. "עם ה'"; רעב. "מחנה"; רעג-רעד. "גר"; רעה. "זקן").

פרקלג: שדות סימנטיים; תחום בעלי החיים הקרבים על המזבח (רעו. שם מיוחד לזכר ולנקבה; רעז-רעה. "פר", "עגל"; רעט-רפ. "כבש", "כשב"; ביחיד וברבים; רפא. "חורים", "בניוה"; רפב. "עוף", "צפור"; רפג-רפו. "חיה", "בהמה").

פרקלד: שדות סימנטיים; תחום מושגי המקום (רפז-רפט. "משכן", "אהל מועד"; רצ. "מזבח"; רצא. השאלת איברי הגוף לציון מקום; רצב. "קדם", מזרח; רצג. שמות לציון מושג הצד; רצד. "פתח", "דלת"; רצה. "חצרים", "ערי פרוות").

פרקלה: שדות סימנטיים; תחום מושגי הזמן (רצו. תוארי פועל של הזמן; רצז-ש. שמות הזמן; "עת", "יום", "מועד", "בוקר"; שא-שה. חזרה על שם הזמן; שו-שיא. דיוק בהיקף הזמן המסומן בשמות ובתואר. הפועל של הזמן).

פרקלו: שדות סימנטיים; תחום מושגי טומאה וטהרה (שיב-שיט, שכה-שכו. מושגי טומאה; שכ, שכו. טהרה; שכא-שכב. קדושה; שכד. "לפני ה'").

פרקלז: שדות סימנטיים; תחום המושגים של האמירה (שכו-שלה. "אמר", "דיבר"; שלו-שלה. "דבר"; שלט-שמג. הצרכת "אמר", "דיבר"; שמד. "מגיד", "אומר", "מספר"; שמה. "בטה"; שמו. "פלא"; שמו-שמוט. "צוה").

פרקלח: שדות סימנטיים; תחום המושגים של הכפרה (שנ-שנה. "כיפר"; שנו-שנט. "סלח" וקשריו עם "כיפר"; שס-שסב. "רצה"; רצון, "חפץ").

פרקלט: שדות סימנטיים; תחום המושגים של החטא (שסג. "חטא", "עוה", "פשע"; שסד. הצרכות שונות של "חטא"; שסה. "אשם"; שסו. "שנה", "שג"; שסז. הצרכות שונות של "שנה"; שסח. "בשגה" ונרדפו; שסט. "שגיאה", "הפלאה", "העלמה"; שע. "נעלם מעיני פלוג").

פרקמ: שדות סימנטיים; תחום הפעולות הקשורות בקרבנות (שעא-שעב. "הקריב"; שעג. נרדפו; "לקח", "הביא", "עשה"; שעד. "עשה" + מושא [שם של בעל חיים]. "עשה" + "חטאת" כמושא; שעה-שעו. "הביא", "הקריב"; שעז. "שחט", "טבח", "זבח"; שעח. "שפך", "נתן", "הזה"; שעט. "יצק", "שפך"; שפ-שפא. "הזה", "מצה"; שפב. "מצץ", "מצה", "מיץ"; שפג. "חיטא").

פרקמא: שדות סימנטיים; תחום הפעולות הקשורות בקרבנות (שפד-שפו. פעולות הנחה ונתינה; שפח-שפט. מתנות כהונה; שצ-שצא. "נתן"; שצב-שצד. שפז. פעולות הנחה ונתינה; שפח-שפט. מתנות כהונה; שצ-שצא. "נתן"; שצב-שצד.

לִקְחָהּ; שָׂצָה. נִתְחַח; שָׂצוּ עֶרְךְ; שָׂצוּ. קִמְץ; שָׂצָה. זֹכֵר, "זֹכֶרֶתָהּ". זֹכֵרְךְ; שָׂצָה. נִוְצָה, כִּנְיָהּ, "אֲבִיר". ת. "הִקִּיף", "סִבִּיב".

פֶּרְקֵמֶ: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; תַּחֲוֹם הַפְּעוּלוֹת וְהַמוֹשְׁגִים הַקְּשׁוּרִים בַּקְּרִבּוֹת (תָּא-תֵּנ. פְּעוּלוֹת הַבְּעֵרָה; תֵּד. "אֶסֶה"; תֵּה-תֵּו. "תִּנּוֹר", "כִּירִים"; תֵּו-תֵּא. "לֶחֶם", "פֶּתִי"; תֵּיב-תֵּיג. "פֶּתֶת", "פֶּרֶס", "פֶּרֶר"; תֵּיד. "חֲמֵץ", "שְׂאוֹר", "מַחְמֶצֶת", "חֲוֹמֵץ"; תֵּטו. "קְלִיּוֹת", "נִקּוּדִים").

פֶּרְקֵמֶ: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; תַּחֲוֹם הַפְּעוּלוֹת וְהַמוֹשְׁגִים הַקְּשׁוּרִים בַּקְּרִבּוֹת (תֵּטו-תֵּיח. "קֶרָא" וְהַצְרָכוֹתֵי; תֵּיט-תֵּכֵב. "הוֹדָה" וְהַנִּרְדָּפִים שֶׁל נִיגוּדוֹ; תֵּכֵג. "נִשְׁבַּע" וְהַצְרָכוֹתֵי; תֵּכֵד. "עֵד", "עֵנָה כּוֹ"; תֵּכֵה. "מַעַל", "בִּגְדִי"; תֵּכֵו. "הִשִּׁיג", "הִנִּיעַ"; תֵּכֵז. "מֵד", "בִּגְדִי", "שְׁמָלָה"; תֵּכֵח. "דִּשָּׁן", "אֶפֶר").

פֶּרְקֵמֶ: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; תַּחֲוֹם פְּעוּלוֹת הַגּוֹף (תֵּנוּעוֹת) (תֵּכֵט-תֵּלֵא. "צָא", "בָּא"; תֵּלֵב. "שָׁב"; תֵּלֵג. "יָשָׁב"; תֵּלֵד. "קָרַב", "נִגַּשׁ"; תֵּלֵה. "עָמַד", "נִצַּב"; תֵּלו. "הִלָּךְ" קֵל, פִּיעַל, הַתַּפְעֵל; תֵּלו-תֵּלֵח. "פָּנָה" קֵל, פִּיעַל; תֵּלֵט. "שָׁלַח" קֵל, פִּיעַל; תֵּמ. "פָּרַשׁ יָדָיו", "נִשָּׂא כְּפִיר"; תֵּמֵא. "נִזְרִי", "נִסְגִּי"; תֵּמֵב. "דָּמַם", "הִחֲרִישׁ").

פֶּרְקֵמֶ: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; תַּחֲוֹם פְּעוּלוֹת הַנִּיּקוּי וְהַהֲרַחָקָה (תֵּמֵג-תֵּמֵד. "כִּיבֵּס", "רָחַץ"; תֵּמֵה. "מָרַק", "מָרַט", "שָׁטַף"; תֵּמֵו. "קָרַע", "פָּרַס"; תֵּמֵז. הַסִּיר, חֲתַךְ, "כָּרַת"; תֵּמֵח. "שָׁבַר", "נִפְץ"; תֵּמֵט-תֵּנ. "כָּלָה" וּמְשַׁלְּמֵי וְהַצְרָכוֹתֵי).

פֶּרְקֵמֶ: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; תַּחֲוֹם הַמוֹשְׁגִים שֶׁל הֵיטֵר וְאִיסוּר הַקְּשׁוּרִים בַּקְּרִבּוֹת (תֵּנֵא-תֵּנֵב. חֵלֵב; תֵּנֵג. דָּם; תֵּנֵד. שֶׁרֶץ; תֵּנֵה. נִבְלָה; תֵּנֵז-תֵּנֵט. הֵיטֵר אֲכִילָה וְהִנָּא; תֵּס. "רָגַל", "כָּף", "כָּף רָגַל").

פֶּרְקֵמֶ: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; נִרְדָּפִים (תֵּסֵא. פְּעוּלֵי הַמִּנְעִיָּה; תֵּסֵב. צִיּוּנֵי הַהִימָצְאוֹת בַּמָּקוֹם; תֵּסֵג. "כִּיסָה" וְהַצְרָכוֹתֵי; תֵּסֵד. "רָאשׁוֹן", "קִדְמוֹן"; תֵּסֵה. "שָׁפָה", "פֶּה"; תֵּסֵז. "נִשְׁאָר", "נִוְתַר"; תֵּסֵו. "מִים", "מִיִּם", "נִחְלִים"; תֵּסֵז-תֵּסֵט. מִקְרוֹת מִים; תֵּע-תֵּעֵא. הוֹרָא; תֵּעֵב לִידֵה; תֵּעֵג-תֵּעֵד "בֵּן").

פֶּרְקֵמֶ: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; תַּחֲוֹם הַנִּגְעִים (תֵּעֵה. מָקוֹם הַנִּגֵּעַ; תֵּעֵז-תֵּעֵט. סוּגֵי נִגְעִים; תֵּפ. מִרְאֵה הַנִּגֵּעַ; תֵּפֵא-תֵּפֵז. שִׁנּוּי בִּנְגֵעַ, מִצָּבּוֹ; תֵּפֵח. "עַל דָּם הָאֵשֶׁה", "עַל מָקוֹם דָּם הָאִישִׁי"; תֵּפֵט-תֵּפֵצֵא. "פֶּרַח"; תֵּפֵג-תֵּפֵז. הָרֵאשׁ וְנִגְעֵיו).

פֶּרְקֵמֶ: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; תַּחֲוֹם הַמוֹשְׁגִים הַקְּשׁוּרִים בַּקְּרִבּוֹת; תַּחֲוֹם מִתְנוֹת עֲנִיִּים (תֵּצֵד. "שְׁפִתִּים", "שִׁפֵּס"; תֵּצֵה. "בִּדְדִי", "גִּלְמוּדִי"; תֵּצֵו. "אֲרוֹז", "בְּרוֹשִׁי"; תֵּצֵז. "דָּלִי"; תֵּצֵח. "רֶר" וְנִרְדָּפֵי; תֵּצֵט. "רִקֵּי", "רִקֵּק"; תֵּק. "מַחְתֵּה", "מִקְטֶרֶת"; תֵּקֵא. "עֶשֶׂן", "עֵנָן"; תֵּקֵב. עֵינָיו; תֵּקֵג. צִיד; תֵּקֵד. "עֶפֶר", "אֲדָמָה"; תֵּקֵה. עֲקִירַת צוּמַח מֵהָאֲדָמָה; תֵּקו. שְׂדֵה; תֵּקו. "לִקֵּט" קֵל, פִּיעַל; תֵּקֵח. "עוֹלֵל", "בָּצֵר"; תֵּקֵט. "נִתַּן", "עוֹב"; תֵּקֵי. "נִטַּע", "זֹרַע", "שָׁחַל"; תֵּקֵא. "עֵץ מֵאֲכִיל", "עֵץ פֶּרִי").

פֶּרְקֵנִי: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; נִרְדָּפִים (תֵּקִיב. שְׁמוֹת אֱלֹהִיִּים; ה', אֱלֹהִים; תֵּקִיג. "חֹקֵי", "מִשְׁפָּט"; תֵּקִיד. "זִכְרִיה", "פִּקִּידָה"; תֵּקִטו. קְדוּשָׁה; תֵּקִטו. "יִרָא" בַּהֲצָרָכוֹת שְׁנוּת; תֵּקִי. "מִשְׁפָּט", "צִדֵּק"; תֵּקִיח. "עֶשֶׂק"; תֵּקִיט. "שִׁכָּר", "פְּעוּלָה"; תֵּקֵכ. בְּעֲלֵי מוֹם שְׁנוֹנִים; תֵּקֵכֵא. "הוֹדִי", "הִדְרִי"; תֵּקֵכֵז. "נִשּׂוֹא פָּנִים"; תֵּקֵכֵב. "הוֹכִיחַ" בַּהֲצָרָכוֹת שְׁנוּת; תֵּקֵכֵג. "מוֹסֵר", "חֹכְמָה"; תֵּקֵכֵד. "נָקֵם", "נִטֵּר", "שָׁמַר"; תֵּקֵכֵה. "שׁוּנֵא", "אִוִּיב", "צָרִי"; תֵּקֵכֵו. "אֵהֵב" בַּהֲצָרָכוֹת שְׁנוּת; תֵּקֵכֵז. "בִּיקָר").

פֶּרְקֵנִי: שְׂדוֹת סִימְנִטִּים; תַּחֲוֹם הָעֲרִיּוֹת (תֵּקֵכֵח-תֵּקֵכֵט. "נֶאֱפָה", "זוּנָה", "שִׁכָּב" בַּהֲצָרָכוֹת שְׁנוּת; תֵּקֵל. הַמִּנֵּעַ הַמִּנִּי; תֵּקֵלֵא. "זִימָה" וְנִרְדָּפֵי; תֵּקֵלֵב-תֵּקֵלֵג. קִנְיָה; תֵּקֵלֵד-תֵּקֵלו. קִרְבַּת מִשְׁפָּחָה; תֵּקֵלֵח-תֵּקֵמ. אוֹפְנֵי הַמֶּתֶה; תֵּקֵמֵא. "נִעְרָה", "בְּתוּלָה").

פרקנב: שדות סימנטיים; נרדסים מתחומי הדינים השונים (תקמב. מלאכה, "עבודה"; תקמג. איסור מלאכה; תקמד-תקמה. חג; תקמו. שבת; תקמז-תקמח. אבדון; תקמט. שמן; תקן. "שלם" עם כינוי מושא חבור; תקנא. הסרת שערות; תקנב. נרדפי "שרט"; תקנז. נרדפי מידות ומשקלים; תקנד. "גאל", "פדה"; "אחחה"; תקנז. "חוק" פיעל, הפעיל; תקנו. "גשם", "מטר"; תקנו. "חלוסין", "תמורה"; תקנז. "כוס", "חלק"; "לא שמע" בהצרכות שונות; תקנט. "חשב" נפעל; תקס. "רפא" נפעל; יחס הגיוני בין איברי המשפט (תקסא. הטפל על העיקר).

פרקנז: שדות סימנטיים; תחום המושגים האדוורביאליים, הכינויים, מלות היחס, המלה "כל" (תקסב-תקסד. תוארי הפועל של המקום; תקסה-תקסו. תקעא תוארי הפועל של הזמן; תקסח-תקע תקע הכינוי הרומו; תקעב. "אחר" יחיד ורבים; תקעג-תקעה. "על"; תקעז-תקעז "מלבד"; תקעח. "הלאה", "ומעלה"; תקעט "את", "עמר" תקס-תקסד. "כל").

פרקנד: שדות סימנטיים; תחום ביטויי החיבור במשפט (תקסה-תקפו, תרג-תרד יר"; תקסז-תקסט. "או"; תקצ. "גם", "אף"; תקצא. "אך", "רק"; תקצג-תקצד, תרה. "ל"; תקצה. "בם"; תקצז-תקצח. "והיה", "ויהי"; תקצט. "ההוא"; תר. "יהיה"; תרא. "ושלח" עם משלימים פריפוזיציונליים שונים; תרב. "הפקיד" עם משלימים פריפוזיציונליים שונים; תרו-תרו. מלות היחס של החלקיות; תרח. "את", "עם"; תקצב, תרט-תריא. ביטויי שלילה; תריב-תריג. החסרת מלת יחס).

מתוך פירוט נושאים זה מתברר, שבעיבוד שיטתי של נושא מהנושאים בתחום התחביר והסימנטיקה (ולעתים גם של תורת הצורות ותורת הסגנון) של לשון המקרא נצטרך לצרף כללים רבים מכללי "אילת השחר" המפורים בו בפרקיו השונים⁸. וסברה היא, שגם לאחר צירוף זה עשויים אנו לראות שלא הקיפו הכללים את כל צדי הבעיות. מכל מקום לשם אינפורמציה על דעת חז"ל בשאלות אלו וגם לשם קורקטיב לבדיקות שהיו מיוסדות על גישות אחרות, יצא ההפסד בשכר, כשנבחנו את הנושאים הנידונים גם לאור כללי המלבי"ם.

דיון בכללים נבחרים של "אילת השחר"⁸

מט [משמעות היידוע בשם] וכשיבא כל המין [שם-עצם כללי המשמש כשם קיבוצי] בלשון יחיד, מנהג הלשון להוסיף בו היא [הידיעה] המורה על כלל המין, ואם יבוא על שם עצם פרטי [שם-עצם כללי שאינו שם קיבוצי], אז ההא הוא הא ידיעה; ומה הוציאו חז"ל ששם "האזרח" [כנון ויק' טז, כט] הוא שם המין בכל מקום, לבד "האזרח" שגבי סוכה [ויק' כג, מב: כל-האזרח בישראל ישבו בסכת] יש בו הלכה למשה מסיני שהוא שם כדמות פעל

8- דרך משל: על ההתאמה במספר בין חלקי המשפט יש חומר בכללים נד"נה, עא, עז, קסא-קעג; על סדר המלים בכללים נט"ס, עח, פא, קיא-קיה, קיט-קכב, קפד-קצח, קצט-רה; על משפט התנאי בכללים קעט, קצא-קצב, קצז, רטז, רכה, רכט.

8א- הקטעים המוכנסים פניהם לשון המלבי"ם. בסוגריים מרובעים הוכנסו בהם דברי הסבר מידי"מ צ"ק.

(אחרי סימן עד⁸ = [ומפרש שם: "... לעשות מן השם דמות פעל", כלומר ללמד שעלינו להבין את "האורח" כצורה מצורות הפועל "ורח"].).

משמעות הדברים היא, שיש לתלות את ההבחנה הסימנטית בין שני שימושי של ה"א הידיעה (יידוע הסוג ויידוע הפרט) בטיבו של שם-העצם שהיא מיידעת. בסעיף זה נידונו ההבדלים ביידוע שם-עצם ביחיד בלבד: אם השם ביחיד הוא שם עצם קיבוצי, היידוע הוא יידוע הסוג, ואם השם הוא שם-עצם כללי לא-קיבוצי, היידוע הוא יידוע הפרט.

אם נכון כלל זה (והוא מניח, שההבחנה בין שם קיבוצי ובין שם-עצם כללי לא-קיבוצי כבר ידועה לנו; ואמנם דן בה המלבי"ם בסעיפים ג-ה), לא ימצא שם-עצם כללי לא-קיבוצי ביחיד שהיא מיידע ביידוע הסוג (מעין יידע סותם). אלא שדוגמות לכך אינן נדירות בלשון המקרא כלל⁹, למשל: קלע... אל- השערה (שופ' כ, טז)¹⁰; ובבדיקת מדגם בספר השוע: המדבר (ב, טז), הדעת (ד, פעמיים), הנביא... איש הרוח (ט, ז), חית השדה (יג, ח); ב- במרחב (ד, טז), בחרב (ז, טז), בגבעה (י, ט), בבטן (יב, ד)¹¹. בכל אלה אין הכוונה לא לכללות היחידים שבקיבוץ (אין הם שמות קיבוציים), ואף לא לפרט מיוחד (אין כאן אפוא יידוע פרטי), אלא לפרט בלתי מסוים. נמצא אפוא יידוע סוגי גם בשם-עצם כללי לא-קיבוצי ביחיד, המביע מעין סיתום. כללו של המלבי"ם מתעלם מאפשרות זו.

נג [השם הקיבוצי לסוגיו] ויש הבדל בין שמות המינים ובין שמות הקיבוץ, ששם המין בא על הרבים ועל היחיד, אבל שם הקיבוץ לא יבא על היחיד כלל, כמו "חטה", "שעורה", "פשתה", "ענב", וכן שם שָׁעַר היא קיבוץ שערות ובסמיכות שֶׁעַר ראשי, אבל שֶׁעַר-ה היא שם היחיד [nomen unitatis] של השם הקיבוצי המקורי]. ושם שָׁעַר בפתח בא על שער הבלתי רגיל [הכוונה ליש' ז, כ: וּשְׁעַר הָרְגִלִּים: שה-ש ד, א: ו, ה: שֶׁעַר כְּעֶדֶר הָעֹזִים]. ומוזה למדו חז"ל שאין שָׁעַר פחות משתי שערות (תוריע סימן מה [ושם מובאות דוגמות נוספות לבירור הכלל]).

יש כאן הבחנה סימנטית-מילונית בין שני סוגי שמות קיבוציים. פירושו של הכלל הוא, ששמות קיבוציים מן הסוג הראשון (שמות המין של המלבי"ם) עשויים להיות דו-משמעיים מבחינה זו: כגון "שור וחמור", שיכולים לציין פרט בודד מכלל המין, וגם

8. אחרי סימן עד = פרשת אחרי, סימן עד ב"התורה והמצווה", ומעין זה מראי המקומות שלקמן.

9. דוגמות אצל Gesenius-Kautzsch, Hebr. Gram. § 126 q-s.

10. וע' בדין על כלל ג.

11. וכן עם כ' - הדמיון שתועתה הרגילה היא a: במדבר (ב, ה), קָעַשׁ, וְקָרַב (ה, יב), כשחלל... וכפיר

(ה, יד), כגשם (ו, ג), כטל (ו, יג; ג, יד), כתנור (ז, ו, ז), כנשר (ח, א), כעוף (ט, יא), כראש (י, ד)

כשושנה (יד, ו), כלבונן (יד, ו, ז), כזית (יד, ז), כגפן (יד, ח).

קיבוץ של פרטים רבים, כשמות קיבוציים (ואף את המין כולו, ביידוע¹²); ואילו שמות קיבוציים מיוחדים ("שמות הקבוץ" של המלבי"ם) חד-משמעיים הם, ולעולם הם מכוונים לרבים.

אפשר לבדוק את נכונות הכלל בבדיקה מילוגית: שמות קיבוציים מן הסוג הראשון אמנם משמשים בשתי המשמעויות שצוינו כאן, ועל כן יש להם צורת ריבוי (במשמעותם הלא-קיבוצית, כגון: "שור-שורים");¹³ אבל הדגמת הכלל במה שנוגע לשמות הקיבוציים מן הסוג השני אינה מדויקת כל צורכה: א. "חטה", "שעורה", "פשתה", "ענב" ביחיד כשמות קיבוציים באים בעיקר בלשון השירה, ואילו בפרוזה מופיעים הם גם כשמות-עצם כלליים לא-קיבוציים, וצורת ריבוי להם (ריבוי זה, כגון ב"קציר חטים" [בר' ל, יד], אינו, לדעת, ריבוי של "חטה" = כלל החיטים' שנתפס כמושג של יחיד, כדרך שחלה אינדידואציה בשמות קיבוציים כאלה לפעמים: "עם" - "עמים", "עדר" - "עדרים", אלא "חטים" מציין כאן ובמקומות אחרים בפרוזה המקראית את הריבוי של "חטה" כשם-עצם כללי לא-קיבוצי)¹⁴; וכן הדבר בלשון חכמים, שבה שמות אלו משמשים שלא כשמות קיבוציים, ועל כן יש להם שם צורת ריבוי ("חטה בכלל חטין ושעורה בכלל שעורין וכוסמת בכלל כוסמין" [שבוועות לח ע"א]), אלא שהמלבי"ם דוחה השוואה זו בקביעתו (הנכונה): "זה בלשון בני אדם לא בלשון הכתוב" (תוריע סימן מה).

ב. אין דיוק מלא גם בהגדרת משמעותה של "שערה": אמנם צורת הנקבה של שם קיבוצי מקורי משמשת כשם היחידה (nomen unitatis), כגון: "קלע באבן אל-השערה (שופ' כ, טז),¹⁴ ומכאן גם צורת הריבוי:¹⁵ ... [מ] שערות ראשי" (תה"מ, יג; סט, ה)¹⁶, אלא שלא ניתנה תשומת לב לאפשרות אחרת - שגם השם בצורת הנקבה ישמש כשם קיבוצי. "שערה", דרך משל, משמעותה יכולה להיות גם: שער, ובדוגמות המלבי"ם עצמו (תוריע סימן מה) עולה משמעות זו כפשט, אלא שהמלבי"ם מפרש אותן בדרך של דרש, כדי להתאימן לכלל שכלל: "תסמר שערת בשרי" (איוב ד, טו) - "ר"ל כל שער בפ"ע נעשית כמסמר", "לא-יפל מ"שערות ארצה" (מל"א א, נב) - "ר"ל אף מקצת מן שערה אחת לא יפול". אם נצרף לכאן שמות כגון: "דגה" (בר' א, כו) - שם

12. ע' כלל מט.

13. דוגמות אחרות: "אדם", "איש", "אשה", "ארבה", "נפש"; וע' Gesenius-Kautzsch, Hebr. Gram. §123b.

13א. ע' קדרי, אוצר לשון המקרא (כרך ג', שהוא במכבש הדפוס), ערך "חטה".

14. הדוגמה היא של המלבי"ם עצמו (תוריע סימן מה); אלא שתפיסה זו של השם "שערה" מעוררת ספק בנכונות כלל מט שלו בעניין יידוע שם עצם כללי שאינו שם קיבוצי, ע' דיון שם.

15. קריטריון זה העלה גם ר' אברהם דבלמס (מקנה אברם, "בחלוקת השמות למשיגי דרכי הוראתם"), שהמלבי"ם מצטט אותו (תוריע סימן מה).

16. דוגמות אחרות: "אני" - "אניה", "ציד" - "צידה" (?), וע' C. Brockelmann, Hebr. Syntax § 16c; Gesenius-Kautzsch § 122t.

קיבוצי, שלא כמו ביונה ב' 2), לעומת 'דג' (שם-עצם כללי); 'דלה' (כגון: 'דלת הארץ' [מל"ב כ', ד]), לעומת 'דל' ¹⁷, נמצא שגם שם בצורת נקבה יכול לשמש כשם קיבוצי.

הדיוק במשעותו של 'שער' כשם קיבוצי ומה שנובע ממנו בהלכה, והדיוק בצורת השם 'שער' בעינו עומד, אלא שבנסוח כלל לשוני אין אנו צריכים לו, שכן הוא כבר כלול בכלל.

נד [התאמת השם הקיבוצי לנשוא-הפועל] בשם המין יבוא הפועל לרוב בלשון יחיד (אמור סימן צ [כגון שמות ח, ב: ותעל הצפרדע; מל"ב ז, י: הסוס אסור]), ומצאנוהו גם בלשון רבים, בפרט במקום שיש לטעות שהוא שם היחיד (בחקתי סימן עג ושם פליגי בזה ר"ש ורבנן [ר"ש סובר, ש"בהמה" בא כשם עצם כללי ביחיד, ולרבנן הוא שם קיבוצי; תמורה ט ע"א]).

בשאלה התחבירית של ההתאמה במספר (congruentia) בין הנשוא, שהוא (מבחינת שייכותו לחלקי הדיבור) שם-עצם כללי ביחיד ומשמש כשם קיבוצי, ובין הנשוא הפועלי אין במקרא כלל קבוע, משום ששתי דרכי ההתאמה באות זו בצד זו: לפי הצורה (ביחיד) ולפי התוכן (ברבים) ¹⁸. אף המלבי"ם אינו מציע כאן כלל, אלא מעיר הערה סגנונית: למניעת טעות בשימוש הדו-משמעי של שם כזה אפשר שיעדיף הכתוב התאמה בצורת הרבים. מאחר שטעמי הבחירה הסגנונית בלשון המקרא אינם נהירים לנו (ואולי גם אינם יכולים להיות נהירים), עלינו לקבל את הערתו של המלבי"ם כאפשרית.

נה [התאמת השם הקיבוצי לנשוא הפועל - המשך] וכן בשם הקיבוץ: "עדה", "מחנה" וכדומה יבוא הפועל שאחריו [מהדוגמות מתברר שהכוונה היא לנשוא הפועלי של אותו שם, ולא דווקא כשהוא אחריו] בלשון יחיד ולפעמים בלשון רבים. ותשא כל העדה [במ' יד, א], ויבאו כל העדה [אין פסוק כזה; יש רק: ויבאו בני-ישראל כל העדה, במ' כ, א, כב ¹⁹]. ויש הבדל: כשידבר על כללותה יבוא הפועל בלשון יחיד, וכשידבר על כל פרט יבוא בלשון רבים (ויקרא סימן רמב [אגב דברי הספרא על ויק' ד, ג: ואם כל-עדת ישראל ישגו: "... עד שיורו כולם"; ועל פי דברי המכילתא בשלח על שמות יד, י: והנה מצרים נוסע אחריהם: "נוסעים" אין כתיב אלא נוסע, מלמד שנעשו תורמיות תורמיות כאיש אחד; ועוד]).

¹⁷. וע' s 122 Gesenius-Kautzsch; Brockelmann § 16f; והשווה את השימוש הכפול: "ומדלת

הארץ" (יר' מ, ז) - "ומדלות הארץ" (יר' נב, טו).

¹⁸. ע' פרטי הדוגמות s 145b-g Gesenius-Kautzsch; § 28,50 Brockelmann.

¹⁹. אבל יש פסוקים רבים אחרים, כגון: ויקרבו כל-העדה... (ויק' ט, ה).

גם כאן מדובר לכאורה על טעם סגנוני להעדפת ההתאמה לפי הצורה (ביחיד) או לפי התוכן (ברבים) בין הנושא שהוא שם קיבוצי ובין הנשוא הפועלי, בין שקדם הפועל לשם ובין שקדם השם לפועל. אלא שאין מסתפק כאן המלביים בהערה שבסגנון, אלא הוא מציע כלל: כשמדובר על כללות המושג שבשם הקיבוצי, כלומר מדובר עליו כעל יחיד, ההתאמה היא ביחיד, ואילו כשמדובר על כל פרט ופרט הכלולים במושג שבשם הקיבוצי, ההתאמה היא ברבים.²⁰

הבדיקה אינה מאשרת כלל זה: יש מקומות שניתן לפקפק, אם הייתה הבחנה מעין זו אפשרית בהם, כגון: גם-הצאן והבקר אל-ירעו... (שמ' לד, ג), לעומת: רק צאנכם ובקרכם יצג (שמ' י, כד); ועמי תלאים למשובתי (הוש' יא, ז), לעומת: עד-יעבר עם-זו קנית (שמ' טו, טז), ועוד. וכיצד ניתן לקיים את ההבחנה ככלל, אם נמצא מעבר מהתאמה-ביחיד אל התאמה-ברבים ליד אותו שם קיבוצי עצמו בהקשר אחד, כגון: וירב העם ויעצמו מאד (שמות א, כ), ועוד הרבה כאלה?²¹

אלא מוטב להניח גם בפרט זה את הניסוח כניסוח של סגנון, ולא לראותו ככלל מחייב. על כן מסקנות הלכתיות המיוסדות על הבחנה סגנונית מעין זו (כגון בדין של פר העלם דבר, ויק' ד, יג: "עד שיורו כולם", ולא די ברוב העדה) אפשריות הן, וניתן ליישב אותן עם לשון הכתוב. אלא שבכל מקרה ומקרה כזה זקוקים אנו לקבלה פרשנית, ואין בידינו לכלול אותם בכללי לשון.

ס א [סדר האיברים בסמיכות] ושני שמות הסמוכים [באים במבנה של סמיכות] השם הראשון עיקר: גחלי-אש [ויק' טז, יב], שם "גחלים" עיקר, ושם "אש" מתאר שם "גחלים" שיהיו בוערים, ושהאש תהי' בטלה ע-ג הגחלים (אחרי סימן לב [כדרך הספרא ויק' טז, ב, המסמיך מדרש הלכה לעיקרון הלשוני]). ויש הבדל בין שני תולעת [ויק' יד, ד] ובין תולעת שני [שמות כה, ד]: כשאומר תולעת שני, שם "שני" מבאר שם "תולעת", לאפוקי תולעת הצובע [ת שחור; וכשאומר שני תולעת, שם "תולעת" מתאר שם "שני", ומוציא שני הנעשה מדבר אחר. ויש הבדל [הלכתי] ביניהם: תולעת שני – שם "תולעת" עיקר ויכול לצבוע בכל דם התולע, ושני תולעת שם "שני" עיקר ואין יכול לצבוע רק עם השני שבתולע, לא דם שחור שבו (מצורע סימן יג [שם הוא חוזר על ההבחנה הזאת באריכות]).

20- הבחנה סגנונית מעין זו, אלא שבלא ניסוחה בכללים, חוזרת ועולה בספרי תורת הסגנון גם

בלשונות אחרות, כגון: J. Marouzeau, Précis de stylistique française, Paris 1950.

21- אין מנוס מראיית כלל זה כמפלול, כשמשהוים את משמעותו למה שעולה מכלל אחר (ג) של המלביים עצמה: כאן הוא סבור, שהריבוי מציין את הכוונה לכל פרט ופרט שבשם הקיבוצי, ואילו בתוריע מה הוא מפרש (אנב כלל ג), שבשם כגון "שערה" מציין דווקא היחיד, שמדובר על כל שער בפני עצמו (איוב ד, טו).

כלל זה יכול להתקיים בלא שינוי. אם נוציא מתוכו את הפרטים ההלכתיים שאינם מתופעות הלשון עצמה, אפשר יהיה לנסח אותו בזה הלשון:
בסינטאגמה של לוואי בעלת מבנה של סמיכות (לוואי הקניין) לעולם הנסמך הוא הגרעין והסומך הוא המגדיר (הלוואי); על כן 'תולעת שני' ו'שני תולעת' שתי סינטאגמות שונות הן; בלשון אחר: סדר האיברים בסינטאגמה כזאת כבול הוא ויש לו כוח מבחין.

אותם מקרים הנראים לכאורה סותרים את כללו זה של המלבים, שבהם נראה הסומך כגרעין (כגון: שלשת ימים, חצי ההין, וכיוצא בהם) אינם שייכים לכאן, משום שאין הם מסוג הסינטאגמה שנידונה בסעיף זה. (כלומר אין הם סינטאגמה של לוואי הקניין, שבה הסומך-הלוואי מגדיר את הנסמך-הגרעין מבחינת שייכותו או איכותו, אלא הם סינטאגמות של לוואי הכמות, שבהן הנסמך-הלוואי מגדיר את הסומך-הגרעין מבחינת כמותו), וממילא אין בהם כדי לערער את הכלל.

ע ה [משמעות צורותיה השונות של שם-המספר המונה] כל שלא בא מספר סידורי רק מספר פשוט [בין בצורת הנפרד ובין בצורת הנסמך]²², אין הכרח שיהיה רצוף, למשל כשאמר: 'בניתי את הבית עשר שנים', אין הכרח שהיו רצופים; ובמקום שמקפיד על הרצופות [צ"ל: הרציפות] יבא ע"ז לימוד מיוחד (תוריע סימן ז [ויק' יב, ב: וטמאה שבעת ימים כימי נדת דותה תטמא], מצורע סימן קנ [ויק' טו, יג: וספר לו שבעת ימים לטהרתו], קצנ [ויק' טו, כח: וספרה לה שבעת ימים ואחר תטהר]).

כלל זה חוזר וקובע את המקובל: שמות-המספר המשמשים כלוואי של כמות אינם מביעים כשלעצמם את התוכן²³ של הרציפות או של הפיזור. כוונה לרציפות עשויה לעלות מן ההקשר (שאלה זו של תוכן-הרציפות יפה לגבי שמות המציינים זמן בלבד [בעיקר לגבי 'ימים']).

אלא שברישא נשמע מן הניסוח-בדרך-השלילה מעין כלל, והוא עצמו אינו מנוצל בסיפא: כלל זה הוא על ההקשר: "כל שלא בא מספר סידורי...", ומכלל לאו אתה שומע הן. משמע, שלדעת המלבים בכל מקום שבא מספר סודר אחר הסינטאגמה של לוואי הכמות (שבה שימש כמגדיר – כלוואי המספר המונה), משתמע מן ההקשר מובן של רציפות (והדוגמה שלו על שמות כ, ט-י: ששת ימים תעבד...

22- כלומר: אין בהקשר אלא המספר המונה, בלא שיבוא אחריו מספר סודר (כגון: 'שלשה ימים' [בר'

מב, יז]; ושלל כמו: 'ששת ימים תעבד...' ויום השביעי שבת... [שם' כ, ט"ז]).

23- אין ספרי התחביר נזקקים לשאלת משמעותם המבנית ('תכנס') של שמות המספר כלל-הדיון המפורט ביותר בתחביר שמות המספר, E. König, Lehrgebäude etc. II. 2, § 312, עוסק בהתאמתן של צורות שם המספר (נפרד, נסמך) אל השם הנמנה מבחינת המין הדקדוקי, היידוע וסדר המלים; בשאר הספרים הדיון התחבירי מצומצם אף מזה.

ויום השביעי שבת לה'.... המובאת בתוריע סימן ז, תוכיח). ואילו בדוגמות שלהלן על הלימוד המיוחד, כלומר על הקשר אחר שאיננו שם-מספר, מתעלם המלביים מהמספר הסודר שלאחרי הפסוקים (ויק' יב, ג; טו, כט: "וביום השמיני"), ומעלה עדויות על המשמעות של הרציפות מהקשרים אחרים, כדרך לימודו של הספרא. נראה, שהיו כאן שני "כללים" שונים בפני המלביים: כלל הקשרי-מספרי שהעלה הוא מעוניין ופתח בו את הסעיף, ו-כלל הקשרי-לא-מספרי של חכמי הספרא, שלמדו על רציפות הימים (רק במקרים של "ימים" כגרעין) בדרכי לימוד מיוחדות משלהם.

מן הראוי אפוא לבדוק כאן את היקף כללו של המלביים עצמו (ברישא) על ההקשר-שם-המספר כמביע רציפות; הקשר חוזר כזה עשוי ללמדנו חוקיות לשונית, מה שאין כן ההקשר הלא-מספרי, שאין בו מן הקבע הלשוני. הבדיקה תצטמצם לשמות המספר משלושה עד עשרה, המצטרפים לקבוצה בפני עצמה גם מכמה בחינות פורמאליות²⁴.

אם לא נרצה להתעלם מן הדוגמות המרובות של השמות שאינם מביעים זמן והם משמשים כגרעין בסינטאגמה של לוואי הכמות, בעל כורחנו נשנה את כיוון הבדיקה ממושג "הרציפות" למושג מקביל לה, שאין כוחה מצטמצם בשמות של זמן, כלומר למושג כולל יותר, כגון: ל-כללות, "הצטרפות לשלמות, ליחידה אחת" (וה-רציפות) עשויה להיתפס כמקרה מיוחד שלו, כשמדובר על שמות המביעים זמן).

אפשר לסכם את הבדיקה מבחינה זו בדרך הבאה:

1. בכל מקום שבא שם המספר (3-10) בצורת הנסמך (סימן מורפולוגי בשמות המספר ממין זכר: הסופית 'ת'), משתמעת ממנו המשמעות של "כללות", "הצטרפות לשלמות, ליחידה אחת":

א) לפני גרעין שהוא שם מיודע (המיודע בה-א הידיעה, בסומך מיודע או בכינוי חבור)²⁵: צורת הנסמך של שם המספר מביעה את משמעות "כל", פעמים במובן של 'שלמות' (whole), ופעמים במובן של 'כל אחד ואחד' (every, each)²⁶; כגון: שלשת השריגים (בר' מ, יג) - קבוצת השריגים שמספרם 3; שלשת האנשים האלה (יח' יד, טז) - כל הקבוצה של אנשים אלי שמספרם 3²⁷; לששת הקנים (שמות כה, לג, לה);

24. לא יידונו המספרים 2-1 בגלל תכונותיהם המיוחדות; ולא המספרים 11-99 שאין להם צורות שונות בנפרד ובנסמך; ואף לא המספרים 100 ו-1000, משום שבדיקה ראשונה כבר מראה, שהחילופים בהם בין צורת הנפרד ובין צורת הנסמך אינם סימנטיים, אלא סגנוניים (השווה באותם הקשרים: "מאה שנה" [בר' יז, יז]; "מאת שנה" [בר' יא, י]; "שלשת אלפים איש" [שמ"א כו, ב]; "כשלשת אלפים איש" [שמ' לב, כח]).
25. ע' על כלל זה מ"ב שניידר, תורת הלשון בהתפתחותה ב', עמ' 187-188; P. Joüon, Grammaire de l'Hébreu Biblique § 142.

26. ואפילו ליד שם ממין נקבה, כגון: "שלשת הנפת" (יהוש' יז, יא) - כל הנפות האלה שמספרן 3; "שלשת נשי בניו" (בר' ז, יג) - כל אחת ואחת מבניו שמספרן 3; וע' אבן ג'נאה, הרקמה, עמ' 238.
27. ואפילו כשהשם הנמנה הוא "יום" (בריבוי) בצורת היידוע: "ולאננות האבדות לך שלשת הימים" (שמ"א ט, כ) - ... במשך כל הזמן שהיו בו 3 ימים.

לז' יט, כא) – לכל אחד ואחד מקבוצת הקנים שמספרם 6: יעשה עולה לה' שבעת הימים (יח מה, כג; ובדומה שם שם, כה) – בכל יום ויום מיחידת הזמן שכללה 7 ימים²⁸.

ב) ולפני גרעין שהוא שם בלתי מיודע; לא נמצאו במבנה כזה אלא שני סוגי שמות (במיון לפי תכנים): (1) שמות המציינים כמות, יחידת מדידה: שלשת מנים זהב (מל-א י, יו), שלשת ככרות לחם (שמ-א י, ג), חמשת שקלים (במ' ג, מז; יח, טו), עשרת שקלים ויק' כז, ה), עשרת כסף (שופ' יז, י), עשרת מנים (בר' לא, ז, מא), ולרוב לפני -אלפים- (כגון: שלשת אלפים... [במ' ד, מד])²⁹; (2) שמות המציינים זמן, לרוב -ימים-, כגון: שלשת ימים (בר' מב, יז), ארבעת ימים (שופ' יא, מ), ששת ימים (שמ' טז, כו), שבעת ימים (בר' ח, י), שמנת ימים (בר' יז, יב), עשרת ימים (דה-ב לו, ט), וצירופים אלו שכחים מאד; נמצאו גם שמות זמן אחרים: ושבעת לילות (איוב ב, יג), ששת חדשים (מל-א יא, טו), שלשת שבועים (דנ' י, ג).

כשהגרעין בסינטאגמה זו של לוואי הכמות הוא שם המביע זמן, נמצא שמדובר על הצטרפותן של יחידות זמן ליחידה אחת כפי המסומן בשם המספר; הדעת נותנת, שיש להבין מתוך כך, שאותן יחידות זמן באות זו אחר זו ברציפות (גם המלבים מעיר בתוריע זו, שבמקום שאין לטעות, מובן הדבר מאליו). יש מקרים לא מעטים, שבהם עולה כוונה זו של רציפות יחידות הזמן גם מתוך הזכרת שם מספר סודר לאחר הסינטאגמה של לוואי הכמות, כגון: וישב אתו שלשת ימים / ויהי ביום הרביעי (שופ' יט, ד-ה)³⁰; להקשר נוסף זה רומז המלבים בראשית הסעיף שלנו (כל שלא בא מספר סידורי רק מספר פשוט). אלא שבדיקת כל המקומות העלתה, שהקשר נוסף זה (וכן ההקשרים הלא-מספריים האחרים המשמשים כחומר ללימודי ההלכה בספרא) אינו הכרח להשמעת התוכן של -כללות-, הצטרפות לשלמות, ליחידה אחת-, ומתוך כך (בשמות הבמיעים זמן) להשמעת כוונת הרציפות³¹.

ק פ ו [סדר האיברים במבנה של תמורה] שם העצם [הפרטי] יקדם תמיד לשם התואר [שם עצם כללי המתאר את השם הראשון] והמצטרף עמו [המגדירים התלויים בו]: שרי אשת אברם (בר' יב, יז), לוט בן אחיז (בר' יב, ה). ולא יקדים שם התואר לשם העצם רק בא' מג' פנים: (א) אם בא השם בדרך נשוא המאמר: (ו) שם אשת אברם שרי [בר' יא, כט]; (ב) במקום שהתואר אינו אמיתי: כה אמר אחיז ישראל [במ' כ, יד], אחיז בן-הדד [מל-א כ, לג], ר-ל דומה כאחיו [בפירושו לספרא שמיני כד מוסיף: ידידו; ועוד מוסיף שם:

28- וע' פירוש רש"י לבמ' כג, ד (את שבעת המזבחות): "... ואני ערכתי כנגד כולך".

29- פעם אחת גם לפני "עשר": "שמנת עשר אלף" (שופ' כ, כה), אולי מתוך גרירה ל"אלף"?

30- ועוד: בר' מב, יז, שמות יט, טז; שר' יד, יג ["שלשת ימים... ביום השביעי!"], ועוד הרבה.

31- יש שהעירו מפרשים על תוכן הרציפות בצורת הנסמך של שמות מספר כאלה, כגון רש"י לשמות

י, כג; כט, ל; ויק' טו, יג; רד"ק ליהו' ב, טז.

אחי יהונתן (ש-מ-ב א, כו); (ג) במקום שרצה לדייק את התואר ביחוד: ועיני אחי בנימין [בר' מה, יב], ר-ל הוא אחי האמתי (שמיני כד) [ומפרש המלבי"ם שם את מדרשי הספרא על "בני אהרן נדב ואביהו" (ויק' י, א) על דרך זו].

כלל זה עוסק כפי הנראה על פי רוב הדוגמות בסוג אחד של סינטאגמה של-תמורה: כשאחד השמות (הגרעין או התמורה) הוא שם-עצם פרטי והשם האחר הוא שם-עצם כללי המביע קרבה³² של משפחה³³. כוחו של הכלל יהיה יפה, אם נצמצם את המונחים שבו בהתאם לכך (שם-העצם, "שם-התואר"), ואם נחליף בו את המלה "תמיד" ב-"לרוב".

למעשה יש כאן שני חלקים: חלק תחבירי טהור, הדין בסדרם של האיברים בסינטאגמה של תמורה מהסוג המיוחד הנידון כאן (נמצא שלרוב הסדר הוא: שם-עצם פרטי [האיבר הראשון] – שם הקרבה [=תמורה], ובמיעוט סדר הפוך), וחלק תחבירי-סענוני, המברר את סיבות הסטייה מדרך הרוב.

סיבה (א) לסדר המיעוט היא תחבירית: כששם העצם הפרטי צריך לשמש כנושא המשפט, מקומו אחר שם הקרבה הנכלל בחלק הנושאי של המשפט, כגון: (ו) שם אשת אברם שרי (בר' יא, כט). פרט זה מוקשה הוא מבחינת שונות: עצם הבאתו לכאן אינה לעניין, שכן במבנה כזה יחס פרידיקאטיבי (נושא-נושא) שבין השמות בפנינו, ולא סינטאגמה של תמורה (גרעין-תמורה), ועל-כן אין הראייה דומה לנידון³⁴. ומאידך נמצא סדר המיעוט (שם הקרבה – שם-עצם פרטי) גם בסינטאגמה של תמורה, ולא הביאו המלבי"ם: (ובני) אשת הודיה אחות נחם... (דה-א ד, יט)^{34א}.

כיצד ניתן להסביר סדר איברים זה? מאחר שהתמורה מצטרפת עם הגרעין שלה לסינטאגמה של איחוי, שכן הם מוצמדים זה לזה, נחשב כרגיל השם הראשון כאיבר העיקרי בסינטאגמה: וכפי שראינו, איבר זה (בסוגי השמות הנידונים כאן) הוא לרוב שם העצם הפרטי והתמורה היא השם המציין את הקרבה. יש בכך התאמה ליחס ההגיוני הרגיל בין איברי הסינטאגמה-של-תמורה, שבה התמורה מרחיבה את היקף המושגים של הגרעין (בניגוד ללוואי, המצמצם אותו). אבל אם השם המציין את

32. ע' דיון על כך (בתוך דיון על כל מקרי התמורה) E. König, Lehrgebäude etc. II 2 § 333 w, a; § 18; C. Brockelmann, § 64a; A. Kropat, Die Syntax d... Chronik, § 18. את מושג הקרבה המשפחתית ניתן להרחיב לקרבה מעין-משפחתית, והכלל יהיה יפה גם לגבי שמות

כגון "עבד".

34. אלא אם כן נראה את נושא הסעיף כולו לא בסדר האיברים בסינטאגמה של תמורה (אף על פי שרוב הדוגמות ממבנה זה הן), אלא בסדרם של שם עצם פרטי ושם המציין קרבה, בלא שים לב לכאורה לתפקידם במשפט. אבל אז קשה היעדר הדיון בדה-א ד, יט.

34א. ואולי לא נזקק המלבי"ם לדוגמה זו, משום ששם-העצם הפרטי שבה אינו עצמאי, אלא בא כסומך לשם-עצם כללי בלבד, שגם הוא מביע קרבה.

הקרבה הוא המושג המצומצם יותר, אפשר שהוא ישמש כאיבר ראשון "אשת הודיה", סברה שמדובר בה על אשתו היחידה של הודיה, "אחות נחם", אחת מאחיותיו של נחם [דה"א ד, יט]. במקומות אחרים אפשר, שהיקפי המושגים של האיבר הראשון ושל התמורה והים יהיו (כגון: את אחיו את הבל, וע' דוגמות להלן).

סיבות (ב) ו-(ג) לסדר המיעוט סגנוניות הן, והן מעלות הסברים שיש בהם לכאורה מעין דבר והיפוכו: אפשר שיקדם השם המביע קרבה לשם העצם הפרטי לצורך הדגשה שאין הקרבה המובעת בו קרבה באמת (ב), ואפשר שיקדם לצורך הדגשה, שאמנם הקרבה אמיתית היא ביותר (ג). הקושי בהסברים סגנוניים אלה אינו עקרוני, משום שייתכן שאמצעי לשוני אחד ישמש להבעת ערכים סגנוניים מנוגדים³⁵, אלא שלא בכל מקרה נוכל למצוא את המניע הסגנוני המתאים להיפוך הסדר; אם יש בידינו קבלה של פרשנות, כפי שמביא אותה המלבי"ם בדוגמות אחדות המשכנעות דיין, נוח, אבל מה נעשה במקום שלא הגיעה אלינו מסורת כזאת? בין כך ובין כך כבר יצאנו בזה אל מעבר לתחום הבלשנות. מוטב יהיה לנו להסתפק בניסוח כולל יותר של תופעה תחבירית זו, בניסוח שיספיק לענייננו ויתאים לכל המקרים: הסדר הפוך (כלומר: שם הקרבה – שם העצם הפרטי) מכוון לרוב לצרכי אמפאזה. יש שנוכל לקבוע, אם על-פי המסורת ואם מתוך הבנת העניין, מה הייתה כוונת ההדגשה, כגון בדוגמות של המלבי"ם, אף ניתן להוסיף עליהן: (מחמס) אחיך יעקב (עוב', י) – מסיבה (ב), בנך יוסף, בר' (מה, ט) – מסיבה (ג); ופעמים שנצטרך להסתפק בקביעת האמפאזה עצמה, בלא שיהיה בידינו לעמוד על טיבה, כגון (במקומות שלא הביאם המלבי"ם): ואחיו אסף... (דה"א ו, כד), אחיהם בני-אהרן (דה"א כד, לא), בני אהרן אחיהם; (דה"א כג, לב); אביו אסא (דה"ב כ, לב), אסא אביו (מל"א כב, מג).

על-פי השיקולים האלה דומה שנוכל להציע ניסוח-מחדש לכלל קפו, ויעלה לנו מתוכו כלל לשוני שאין ספרי התחביר מכירים אותו: סדר האיברים בסינטאגמה של תמורה שאחד מהם הוא שם עצם פרטי והשני הוא שם המביע קרבה, הוא לרוב: שם העצם הפרטי (איבר ראשון) – שם הקרבה (תמורה); סדר הפוך מכוון לרוב לצרכי אמפאזה (כגון להבלטה הספק או האמת המיוחדת בתוכן השם המציין קרבה).

35. השווה — mu'atis mutandis — ביטויי התפעלות בלשונות הדיבור, כגון כבעברית מודרנית:

"נורא" = א. מזעזע, מאוים; ב. מאור, באופן משמח.

הצלע המורחבת בחרו האוגריתית והמקראית*

א. תולדות הבעיה

הרשבים מעיר בפירושו לכתוב 'ימין' ה' נאדרי בכח / 'ימין' ה' תרעץ אויב-
(שם' טו, ו): 'ומקרא זה כעין נשאו נהרות ה' / נשאו נהרות קולם (תה' צג, ג), עד מתי
רשעים ה' / עד מתי רשעים יעלו (תה' צד, ג), כי הנה אויבך ה' / כי הנה אויבך
יאבדו (תה' צב, ו). חצי הראשון אינו מסיים דברו עד שיבוא חצי האחרון וכופלו
ומשלים דברו. על עניין זה חוזר הרשבים בפירושו לפסוק 'בן פרת יוסף בן פרת
עלי עין' (בר' מט, כב), ובמקום זה הוא מוסיף על שורת הדוגמאות גם את הפסוק:
'הבל תבלים אמר קהלת / הבל תבלים הכל הבל' (קה' א, ב). הצד השווה שבין כל
הפסוקים שמנינו, שהם פותחים בנוסחה, הנשנית אח"כ מלה במלה אחרי הנוסחה
המפדרת. נעלם מאתנו לשם מה נכנס הרשבים כאן לניתוח סגנוני, הור לפרשנות ימי
הביניים, ורק בדרך השערה בלבד נוכל להניח, שניתוחו מכון נגד הפרשנות שדרשה
את החזרות ככתוב יתר, והשווה את הדרשה המובאת אצל רש"י לשם' טו, ו: 'ימין
ימין, שני פעמים, כשישראל עושין את רצונו של המקום השמאל נעשית ימין. ימין
ה' נאדרי בכח, להציל את ישראל, וימין השנית תרעץ אויב'.

לעומת זאת במחקר החדש נקודת המוצא לדיון על פסוקים אלו וכיוצא באלו
שימשה תורת תקבולת הצלעות (parallelismus membrorum). לפי תורתו של
Lowth קיים בין צלעות החרו המקראי יחס של תקבולת נרדפת, ניגודית או נמשכת.
הנה הכירו החוקרים, שאין לסייג את שתי צלעותיהם של הפסוקים כגל לפי סוגים
אלו, וראו צורך להשלים את שיטתו של לאות בקביעת המונח של 'תקבולת הטור
העולה' (climatic parallelism). מושג זה הגדיר Driver¹ הגדרה הדומה להגדרת
הרשבים דמיון ברור לאמור: 'הצלע הראשונה כאן בלתי שלמה כשלעצמה, והצלע
השנייה חוזרת על מליה ומשלימה אותן'. אבל עם דמיון הגדרתו התכוון דרייבר
למעשה לסוג רחב יותר מהרשבים, כמו שמתברר מאחת דוגמאותיו והיא: 'קול ה'
יחיל מדבר / יחיל ה' מדבר קדש' (תה' כט, ח). שהרי בפסוק זה חסרה כל נוסחה
מפדרת, ואם גם ניכרת חזרה על מלים, הרי אין לדבר על נוסחה חוזרת, שהתיבות
חוזרות בה כסדרן ובשלמותן.

דוד ילין² דן בבעיה זו בשנת 1939 במסגרת מחקרו על החזרה בשירת המקרא

* חובה נעימה לי להביע את תודתי לפרופ' י' בלאו, שעצתו עמדה לי בחיבור מאמר זה.

1. S.R. Driver, Introduction to the Literature of the Old Testament, 1897, pp. 363 f.

2. ד' ילין מחקרים נבחרים, כרך ב, ירושלים תרצ"ט עמ' 37. מחזיק אני טובה לתלמידתי הג' גוברין,

שהסנתה את תשומת לבי למאמר זה.

וזה לשונו: "חזרה פיוטית מיוחדת במינה משתמשים בה רק בסגנון המרומם והחגיגי היא הבאה בצורה זו: מתחילים בחלק מהמאמר מבלי לגמרו, מביאים אחריו בקריאה את שם מי שפונים אליו, ואחרי כן חוזרים על חלק המאמר שנאמר כבר ומשלימים אותו". החידוש שבדברים אלו הוא, שהנוסחה המפסקת היא לשון פנייה. ילין הולך ומוסיף: "אך לפעמים מורה החלק הראשון על רעיון בשלמותו והחלק השני של הפסוק, אשר בו חוזרים על ראשית החלק הראשון, מוסיף עוד דבר על הרעיון הקודם ומחזק את כוונתו". כדוגמאות מציין הוא בין השאר תה' סז, ד, ו; שה' ט, ד, ט; ה, ט.

הבעיה חזרה ונדונה עם מציאת כתבי אוגרית. כבר בשנת 1935 הצביע ח"א גינזברג³ בקיצור על הדמיון הבולט שבין החרוז המקראי "כי הנה אויבך ה' / כי הנה אויבך יאבדו / יתפרדו כל פעלי און" (תה' צב, י) ובין החרוז האוגריתי:

הת אַבכ בעלמ / הת אַבכ תמחצ / הת תצמת צרתכ⁴ (טקסט 68 שו' 8 - 9), היינו: הנה אויבך בעל / הנה אויבך תמחץ / הנה תצמיח צרתך⁵.

ובשנת 1936⁶ הרחיב קצת את הדיון על שאלה זו ודיבר על טיפוס מיוחד של החרוז התלת-צלעי (tricolon), ששתי צלעותיו הראשונות משקפות את הדגם abc/abd; כלומר, משלוש התיבות הראשונות של הצלע הראשונה (abc) חזרות בראש הצלע השנייה שתי הראשונות (ab), ונוספת להן תיבה חדשה (d).

בעקבותיו הלך W.F. Albright⁷, שאסף את החומר האוגריתי והמקראי איסוף שיטתי ואף עסק בניתוחו. חוקר זה טבע את המונח "תקבולת חוזרת" (repetitive parallelism). שנוי זה של המינוח מראה על חילוף בעצם השיטה. שלא כרשב"ם, כדרייבר וכילין לא התחשב אולברייט בכך, אם הצלע הראשונה מסיימת את דברה או לאו, אלא כלל בהגדרתו את כל החרוזים, שאותן המלים חוזרות בהם בשתי צלעותיו של חרוז אחד. תקבולת חוזרת נמצאת אפוא לפי שיטתו גם בפסוק "בקרב שנים חייהו / בקרב שנים תודיע / ברגו רחם תזכר" (חב' ג, ב), אף על פי שהצלע הראשונה "בקרב שנים חייהו", מביעה רעיון שלם, ואף על פי שיחסה אל הצלע השנייה, "בקרב שנים תודיע", הוא תקבולת נרדפת. הפורמולה של הפסוק בחב' ג, ב היא אצל abc/abd/efg, ולפי אותה הפורמולה ממש הוא מתאר את הפסוק

3. H.L. Ginsberg, The Victory of the Land-God over the Sea-God, JPOS 15 1935, p. 127.

4. C.H. Gordon, Ugaritic Manual, Roma, 1955 פי על.

5. על צרה במשמעות כלל הצוררים ע' מ"ד קאסוטו, לשוננו טז, תש"ז, עמ' 98-99.

6. H.L. Ginsberg, The Rebellion and Death of Ba'lu, Orientalia 5, 1936, p. 180.

7. W.F. Albright, The Psalm of Habakuk, Studies in Old Testament Prophecy, Presented to Th. H.

Robinson, Edinburgh 1950, pp. 3-9.

– 'כי הנה אויבך ה' / כי הנה אויבך יאבדו / יתפרדו כל פְעִלֵי אוֹן (תה' צב, י),
השונה במבנהו מן חב' ג, ב תכלית שינוי, מאחר שהצלע abc שבתה' צב, י אינה
יכולה לעמוד בפני עצמה.

בשנת 1957 פרסם S. Mowinckel⁸ ספר על בעיַת החרוז התלת-צלעי במקרא.
אף על פי שספר זה נמנע מדיון עקרוני על אופיים של החרוזים הנ"ל, הריהו נוגע
במקצתם מבחינות שונות, ובמיוחד מבחינת ביקורת נוסחתם, המתבססת על קביעת
כללי מבנה השיר המקראי.

לקמן תיבדק שאלת הדפוס הספרותי הנ"ל בדיקה חדשה אגב השוואת החומר
המקראי אל מקביליו האוגריתיים, שנסקור אותם בראשונה.

ב. הצלע המורחבת באוגריתית

כאמור, התחיל הדיון על החומר האוגריתי בחרוז:

הת אָבֶכ בעלִם הת אָבֶכ תמַחֲצִ הת תצַמַת צַרְתֶּכ

שתי צלעותיו הראשונות של חרוז תלת-צלעי זה אינן לאִמְתו של דבר אלא הרחבה
של צלע אחת, היא הצלע השנייה – 'הת אָבֶכ תמַחֲצִ' – שמקבילה לה הצלע הנפרדת
– 'הת תצַמַת צַרְתֶּכ'. דרך ההרחבה ברורה. אחרי שתי התיבות הראשונות מפסיק
המשורר את שטף דיבורו הרצוף בפנייה, חוזר אל שתי התיבות הראשונות ומשלים
את המשפט בנשואו. נוכל אפוא להבחין במשפט: (1) נוסחה חוזרת בעלת שתי
תיבות 'הת אָבֶכ'; (2) נוסחה מפרדת בעלת תיבה אחת: 'בעלִם'; (3) נוסחה
משלימה 'תמַחֲצִ', שאי היא בעלת תיבה אחת. לקמן נציין דגם זה בקיצור
בפורמולה 1-2-1.

כיוצא בזה מצינו:

יְתָבֶר חֲרַנ יִבְנִי / יְתָבֶר חֲרַנ רָאֶשֶׁכ / עֲתֶתֶרֶת שֶׁמ־בַּעַל קִדְקֶדֶכ (טקסט 127, שר'
54-57)⁹;

כלומר: ישבר חורן, בני / ישבר חורן ראשך / עשתרת שם (?) בעל קדקדך.
מבנה החרוז המורחב חופף את מבנה החרוז הנידון לעיל בדיוק, בשינוי אחד –
כהשלמת החרוז המורחב משמש כאן המושא 'רָאֶשֶׁכ'.

אותו הדגם נמצא גם בחרוז:

אַלְתֶּת תִּקַּח יִכְרַת / אֲתֶת תִּקַּח בַּתְּכִי / עֲלַמַת תִּשְׁעֶרֶב חֲטָרֶכ // תִּלְדִּי שֶׁבַע בְּנִי לֶכֶ
וְתִמְנֵנִי (טקסט II 127 שר' 21-24).

כלומר: האשה שתקח, כרת, / האשה שתקח לביתך / העלמה שתביא לחצרך //
תלד שבעה בנים לך ושמונה תשמנ (כלומר תלד שמונה).

8. S. Mowinckel, Real and Apparent Tricola in Hebrew Psalm Poetry, Oslo 1957.

9. השווה: יְתָבֶר חֲרַנ ... יְתָבֶר חֲרַנ רָאֶשֶׁכ עֲתֶתֶרֶת [שֶׁמ־בַּעַל קִדְקֶדֶכ] (טקסט 137 שר' 7-8).

הנוסחה המשלימה היא כאן משלימו של הנשוא "בתכ", ועוד יש לציין שהצלע המורחבת ביחד עם תקבולתה "עלמת תשערב חֲטָרֶכ" אינן מהוות משפט שלם, אלא את נושא המשפט השלם בלבד. אבל הצלע המורחבת לכשעצמה בנויה גם כאן לפי הדגם 1-2-1-2.

מהדגם המתואר סוטה במידת מה החרוז:

קרנ דבֹּאֲתַכ בתלת ענת / קרנ דבֹּאֲתַכ בעל ימשח / בעל ימשח המ בעפ (טקסט 76 ש' 21-23),

כלומר: קרני דבאך¹⁰, בתולת ענת / קרני דבאך בעל ימשח / בעל ימשח אותן בעוף.

בחרוז זה גם המפריד וגם ההשלמה כולל שתי תיבות כל אחד¹¹, והדגם 1-2-1-2 מתחלף אפוא בדגם 2-2-2-2. כהפרדה בא הצירוף "בתלת ענת" במקום "ענת", וההשלמה מקיפה מלבד הנשוא "ימשח" גם את הנשוא: "בעל".

עיון מיוחד טעון החרוז:

אַרְש חִימ לְאַקְהַת עֹזֹר / אֶרֶש חִימ וְאַתְנַכ / בלמת ואֶשְׁלַחכ (2 אקת VI ש' 26-28), כלומר: בקש חיים אקת גיבור / בקש חיים ואתנך / אלמות ואשלך.

הדגם 1-2-2-2 הנמצא כאן אינו חורג ממסגרת הדגמים 1-2-1-2, 2-2-2-2 שמצינו אותם עד כה. אמנם הצלע הראשונה "אַרְש חִימ לְאַקְהַת עֹזֹר", מהווה כאן משפט, שיש בו נושא, נשוא ומושא, בכל זאת פסקה זו אינה עצמאית, אלא כחינת משפט רישא בלתי מקושר, אשר הסיפא שלו הוא "אַתְנַכ" (לאמור: אם תבקש חיים, אתנך לך), ועל כן אינו יכול לעמוד בפני עצמו. לפיכך לפנינו בעיקרו של דבר התופעה המתוארת לעיל. גם כאן אפשר להכיר יפה את הפסקת שטף הדיבור הרצוף "אַרְש חִימ וְאַתְנַכ", הפסקה שהתחלה חדשה בצדה וגם, כאן מסתיים ניסוח הרעיון בנוסחה המשלימה בלבד, ונוכל להוסיף, ששחזור המשפט הבסיסי הבלתי-מורחב אינו, בנידון שלנו, בגדר של סברה בעלמא; שהרי באותו הטקסט מצינו: שמע מע לְאַקְהַת עֹזֹר [אַ]רְש כספ וְאַתְנַכ / [חֶרֶצ וְאַש]לַחכ (2 אקת VI ש' 16-18); כלומר: שמע נא אקת גיבור - בקש כסף ואתנך / חרוץ ואשלך.

על פי ניסוח פשוט זה נוכל אפוא לעמד על תהליך יצירת הצלע המורחבת. הפנייה "לְאַקְהַת עֹזֹר", הקודמת לצלע הפשוטה, הופכת בצלע המורחבת לנוסחה המפרידה בין שתי התיבות הראשונות לבין חזרתן:

בכל הדוגמאות הנ"ל באה הנוסחה המפרדת כפנייה. הדגם הוא לרוב 1-2-1-2 אבל מצינו פעם אחת 1-2-2-2 וכמו כן פעם אחת 2-2-2-2. החילוף קל ביותר.

10- על השם האוגריתי דבֹּאֲתַכ ומקבילו העברי דָּבָא ע' ליונשטם-בלאו, אוצר לשון המקרא, ערך דָּבָא.

11- פרופ' בן-חיים הפנה את תשומת לבי לאפשרות להבין את הסמיכות כמלה אחת בלבד. לפי שיטה זו מתקבל במקרה שלנו הדגם 1-1-2-2. אבל בכל החרוזים האוגריתיים הנוסחה החוזרת מורכבת משתי מלים. מכאן ניתן להסיק, שמן הסתם הורגש גם צירוף כגון קרני דבֹּאֲתַכ כשתי תיבות.

עוד ראינו שלצלע, המורחבת לשתי צלעות, מקבילה לה בכל מקום צלע נוספת בתקבולת נרדפת, הבנויה לפי כללי התחביר הרגיל.
על קבוצה זו של חרוזים יש להוסיף אחרת, שהנוסחה המפרדת באה בה כנושא, למשל בחרו:

יענ חתכה כרת / יענ חתכה רש / מאד גרדש תבתה (כרת שו' 21-23),
כלומר: ראה צאצאיו, כרת, / ראה צאצאיו מושמדים / מאד שבור מושבו.
כמשלים הרישא הבלתי-שלם משמש כאן המושא השני 'רש'. הדגם הוא 2-1-2-1
אותו הדגם חוזר בעלילת אָקֶהֶת בשני משפטים מורחבים, שהנוסחה המשלימה בהם היא הנושא. שני המשפטים מובאים בעלילה בראשונה בצורה של משפטים רגילים ומתרחבים רק בשעת החזרה עליהם. הטקסט הראשון הבלתי מורחב גורס:

אָפֶנֶכ דִּנְאֵל מֵת רִפְאֵ	אָפֶנֶכ דִּנְאֵל מֵת רִפְאֵ
אָזֶר אֱלֵמ יִלְחֵמ	אָזֶר יִשְׁקִי בִּנ קִדֵּשׁ
יֵד צִתָּה יַעֲלֵ	וּיִשְׁכֵּב יֵד [מְאֻזֶּרֶת פִּ]לֵנ. (2 אָקֶהֶת שו' 2-4).

כלומר:

אִזִּי דִּנְאֵל אִישׁ רִפְאֵ	אִזִּי גִיבֹר אִישׁ הִרְנֵמִי
קִדֵּשִׁים אֱלִים יֹאכִיל	קִדֵּשִׁים יִשְׁקָה בְּנֵי קִדֵּשׁ
עִם סוֹתוֹ יַעֲלָה	וּיִשְׁכֵּב עִם אֹזֶר(וֹ) וּיִלְךָ ¹² .

בהמשך חוזר נוסח זה בצורה מורחבת לאמר

חֲמֵשׁ תִּדְתֵּי יֵמ

אָזֶר[אֱלֵמ] דִּנְאֵל / אָזֶר אֱלֵמ יִלְחֵמ / אָזֶר יִשְׁקִי בִּנ קִדֵּשׁ
יֵד צִתָּה [דִּנְאֵל] / יֵד צִתָּה יַעֲלֵ / וּיִשְׁכֵּב [יֵד] מְאֻזֶּרֶת פִּילֵנ

(שם, שם, שו' 12-16), כלומר:

יֹום חֲמִשִּׁי שִׁשִּׁי

קִדֵּשִׁים אֱלִים דִּנְאֵל / קִדֵּשִׁים אֱלִים יֹאכִיל / קִדֵּשִׁים יִשְׁקָה בְּנֵי קִדֵּשׁ
עִם סוֹתוֹ דִּנְאֵל / עִם סוֹתוֹ יַעֲלָה / וּיִשְׁכֵּב עִם אֹזֶרוֹ וּיִלְךָ.

התפתחות נוספת של הצלע המורחבת ניכרת בחרו:

תִּשְׁאָ כֹנֵפ בְּתוֹלַת עֵנַת / תִּשְׁאָ כֹנֵפ וְתֵר בַּעַפ (טקסט 76, שו' 10-11),
כלומר: תִּשְׁאָ כֹנֵפ בְּתוֹלַת עֵנַת / תִּשְׁאָ כֹנֵפ וְ...¹³ בַּעֲוָה.

עצם הדגם של המשפט המורחב, 2-2-2-2, מופר לנו מכבר, אבל יש לציין שהרישא 'תִּשְׁאָ כֹנֵפ בְּתוֹלַת עֵנַת' משפט שלם הוא, ושההגדרה של התיבות 'ותר בעפ' כנוסחה משלימה רופפת במקצת, באשר תיבות אלו מציירות פעולה נוספת. ואמנם פעולה נוספת זו היא תוצאתה הישירה של הפעולה המתוארת מקודם, ואפשר לתאר את נשיאת כנפה של ענת ומעופה כשני שלבים של פעולה אחת, שהשני משלים את

12. על שאלת הנוסח ותרגומו ע' ש' ליונשטם, תרביץ לא, תשכ"ב, עמ' 229-230.

13. השווה גורדון שם (הערה 4) 20-861.

הראשון. לפיכך אפשר לומר, שהתיבות "ותר בעפ" עומדות באמצע בין נוסחה משלימה ובין צלע, המקבילה לצלע המורחבת. דמיון הנוסחה המשלימה אל הצלע המקבילה מסביר אפוא את היעדרה של צלע מקבילה בחרוז. עם כל אותן התכונות המיוחדות של החרוז אין ספק, שגם כאן נוכל לשחזר נוסחה בסיסית פשוטה, לאמור: "תשאָ כנפ ותר בעפ"; ושגם כאן ניכרת אותה השיטה של הפסקת הדיבור והתחלתו מחדש. מבנה החרוז המורחב מסתבך והולך בחרוז:

וישאָ ענה אַלאַינ בעל / וישאָ ענה ויענ / ויענ בתלת ענת (שם, שם, שו' 13-15).
היינו: וישא ענינו הדיבור בעל / וישא ענינו וירא / וירא בתולת ענת.
ביסוד החרוז הזה המורחב לחרוז תלת-צלעי מונח המשפט הבסיסי:
וישאָ ענה ויענ בתלת ענת.

שאף הוא מתאר שתי פעולות התכופות זו לזו ומצטרפות למעין פעולה אחת. אבל בעוד שהמשפט המורחב נפסק בדרך כלל פעם אחת ומתחיל מחדש פעם אחת, הרי כאן מתרחש דבר זה פעמיים. ההפסקה הראשונה הולמת כאן מתכונת ידועה. שתי תיבות המשמשות כנושא, "אַלאַינ בעל", מפרידות בין שתי תיבות חוזרות, "וישאָ ענה", אבל בפעם השנייה כוללת הנוסחה החוזרת תיבה אחת בלבד – "ויענ" – ואין בינה לבין חזרתה שום נוסחה מפרדת. הצלע האחת מסתיימת בפועל "ויענ", מבלי לציין מה ראה בעל. הצלע הבאה פותחת באותו הפועל ומוסיפה את מושאו. לפי אותה המתכונת ממש מנוסח החרוז:

ותשאָ ענה בתלת ענת / ותשאָ ענה ותענ / ותענ אַרֶה (שם, שם, שו' 26-28),
כלומר: ותשא ענייה בתולת ענת / ותשא ענייה ותרא / ותרא פרה¹⁴.
השנייה משתי התכונות המציינות את החרוזים הנ"ל, היינו החזרה על פועל, המסיים צלע אחת, בראש הצלע הבאה, נמצאת לבדה רק בחרוז אחד:
תברכ אַלמ תאַתי / תאַתי אַלמ לאַהלהמ / דר אַל למשכנתהמ (טקסט III 128
19-17).

14. הניסוח הרגיל של הראייה באפוס האוגריתי הוא: "בנשאָ ענה ויפנה" (1 אָקתה שו' 105, 120, 137;
2 אָקתה V שו' 9) היינו: בנשוא ענינו וירא. כיוצא בזה בלשון נקבה: "בנשאָ ענה ותפנה" (טקסט II 51 שו'
12; 1 אָקתה שו' 28-29, 76; 2 אָקתה VI שו' 10). לשונות אלו מבררים בירור נוסף, שנשיאת העיניים אינה
אלא התחלת מעשה, הסעונה השלמה בתיאור הראייה.

לנוסחה שבטקסט 67 דומים לשונות המקרא, כגון: "וישא (את) ענינו וירא" וכיוצא באלו, וכבר העיר
מ"ד קאטו (תרביץ יד, חש"ג, עמ' 9-10) על מוצאם מן האפוס הכנעני. לשונות אלו חוזרים בסיפורי האבות
י"ג פעמים, בצורתה הפשוטה והקדומה ביותר של המליצה בא המושא מיד אחר הנשוא ראה, כגון: "ותשא
רבקה את ענייה ותרא את יצחק" (בר' כד, סד) וכיוצא בזה: "וישא ענינו וירא את בנימין" (שם, מג, כט,
והשווה שם יג, י; כב, ד; לג, ה) בצורתה המפותחת יותר של המליצה מתחלף השם המשמש כמושא אחרי
הנשוא "ראה" במשפט מושא הפותח במלת ההצגה "הנה", כגון: "וישא ענינו וירא והנה שלשה אנשים נצבים
עליו" (שם, יח, ב), והשווה שם כב, כד; כג, סג; לא, י). ועוד הופכת המליצה פעמים ללשון ציווי תנייני: "שא נא
עיניך וראה כל העתודים" (שם, לא, יג). ובחילוף המושא הישר במגדיר אדורביאלי: "שא נא עיניך וראה
מן המקום אשר אתה שם צפנה וגנבה וקדמה וימה" (שם יג, יד).

כלומר: יברכו אלים יאתיו / יאתיו אלים לאלהים דור אל למשכנותיהם.
 כל החרוזים הנידונים לעיל נבדלים מן הסגנון הרגיל בהפסקת הדיבור ופתיחתו מחדש, המשווה לו מתח ותחגיגות. חרזים אלו שונים הם מעיקרם מאותם החרוזים, שהחזרה על אותן המלים בשתי צלעות החרוז אינה משמשת בהם תכלית זו, ושאי אפשר להכיר בהם הרחבה של נוסחה קצרה ופשוטה יותר. לכאן שייך, למשל, חרוז, שאולברייט מונה אותו עם דוגמאותיו לתקבולת החזרת באוגריתית:
 כנפ נשרמ בעל יתבר / בעל תבר דאי המת (1 אקהת, שו' 114–115).
 כלומר: כנפי נשרים בעל ישבר / בעל שבר אבריהם.

אמת היא, שהניסוח "בעל תבר" שבצלע השנייה מכון לניסוח "בעל יתבר" שבצלע הראשונה¹⁵. אבל אין כאן משום הפסקת הדיבור, אלא דיבור רצוף ושוטף. הצלע הראשונה "כנפ נשרמ בעל יתבר" – מתארת את העניין בשלמותו, והצלע השנייה אין בה משום השלמת העניין, אלא חזרה עליו בלבד. תקבולת חזרת זו אינה אלא סוג-משנה של התקבולת הנרדפת, ושונה היא מעיקרה מן התופעה של הצלע המורחבת שתיארנו בעקבותיהם של הרשב"ם, של דרייבר ושל ילין.

בשאר סיפורי המקרא נדירה מליצה זו (שמ' י, יד; במ' כד, ב; יהוש' ה, יג; שופ' יט, יז; שמ"א ו, יג; שמ"ב יג, לד; יח, כד; דה"א כא, טז).

בנאומי ירמיהו מצינו אותה פעם אחת בלשון ציווי ריטורי פשוט. לאמר: שאו (כתיב שאי) עיניכם וראו (כתיב וראי) הבאים מצפון (יר' יג, כ), אך פעם אחרת בפיתוח נוסף לאמר: "שאי עיניך על השמים וראי" (שם ג, ב), כיוצא בזה כתוב גם בסגנון הריטורי של ספר דברים: "שאי עיניך ימה וצפנה ותימנה ומזרחה וראה בעיניך" (דב' כג, ג), והקבל ניסוח מאוחר זה אל הניסוח הקדום בבר' יג, יד. עוד מצינו פעמים בנחמות שבספר ישעיה: "שאי סביב עיניך וראי" (יש' מט, יג; ס, ד) וכן: "שאו לשמים עיניכם והביטו" (שם נא, ו). בניגוד בולט לדרכי המליצה הקדומה מפרידה כאן נוסחה נוספת בין השם "עיניים" לבין הפועל "ראה".

בחזונות הלילה של זכריה הופכת המליצה לנוסחת הפתיחה של החזון האפוקליפטי, לאמר: "ראשא את עיני וראא והנה ארבע קרנות" (זכ' ב, א) והשווה שם שם, ה; שם ה, א, ט; ו, א), המתחלף פעם אחת ללשון ציווי לאמר: "ויאמר אלי שא נא עיניך וראה" (שם ה, ה). אותו השימוש של המליצה כפתיחת החזון האפוקליפטי חזר פעמים גם בספר דניאל בלשונות: "ראשא עיני וראה" (דנ' ח, ג); "ראשא את עיני וראה" (שם י, ה).

15. על התקבולת יתבר – חבר ע' מ"ד קאטוט, תרביץ יד, תשי"ג, עמ' 9–10; האלה ענת, ירושלים תשי"א, עמ' 37 – 38, 64–65, 78–79. קאטוט הסביר תקבולת זו כתקבולת בין צורת נקטל לצורת קטל של אותו הפועל בשתי צלעות הפסוק המשותפת לשירה האוגריתית ולשירה המקרא. הדוגמאות שהביא מן המקרא ברורות הן, ואילו הדוגמאות האוגריות טעויות עיון נוסף. בחרוז: "תתער כסאת למחר / תער תלחנת לצבאמ" (ענת II שו' 20–22) הסביר קאטוט, "תער" כלשון קטל. אבל אילו התכוון המשורר לצורה זו, צריך היה לכתוב "תער" ולא "תער". בעל כורחנו נגדיר אפוא "תער" כצורת קטל (מקור מחולט). בענת II, שו' 36–37 הציע קאטוט לגרוס: "[תא]ר [כסא]ת לתלחנת לתלחנת] הדממ תתאר להדממי. אם השלמנו מכוונת, שוב יש לערער על הגדרתו של "תאר" כקטל ולהעדיף את ההגדרה כקטל. במקומות אחרים פירושו של קאטוט אפשרי הוא, אבל אינו מחייב, כגון בחרוז: "עדבת בהת[ה] בעל / יעדב / הד עדב [עד]בת הכלה" (טקסט VI 51 שו' 38–40). וכיוצא בזה בחרוז הנדון כאן: "כנפ נשרמ בעל יתבר / בעל תבר דאי המת". בחרוזים אלו אין להכריע אם הצורות "עדב" ו"תבר" קטל הן או קטל. באותו הספק מוטל גם פירושו

נסכם את תוצאות דיונו על הטיפוסים השונים של שימוש הצלע המורחבת באוגריתית. יש לציין קודם כול טיפוס אחד: נוסחה, המשמשת כפנייה מפרדת בין שתי נוסחאות חוזרות. את סיומה של הצלע מהווה נוסחה משלימה. הדגם הוא 2-1 (2-1-2). לצלע המורחבת לשתי צלעות מקבילה בתקבולת נרדפת צלע נוספת בלשון רגיל ללא הרחבה. הטיפוס אחיד וקבוע במידה ניכרת. גמיש ומגוון יותר הוא טיפוס אחר, שנוסחה מפרדת משמשת בו כנושא. אמת היא, שהדגם גם כאן הוא 2-1-2 (2-1-2). אבל לא בכל מקום מקבילה לצלע המורחבת צלע אחרת בתקבולת נפרדת. מצינו מקרה אחד, שחסרה בו הצלע המקבילה (טקסט 76, II, ש' 10-11), הוא המקרה, שהנוסחה המשלימה מתארת בו פעולה נוספת, המשתלבת עם הפעולה הראשונה לפעולה נמשכת אחת. התוצאה כאן – חרוז דו-צלעי. ועוד מצינו טיפוס שלישי הדומה לשני (שם, שם, ש' 13-15; ש' 26-28). הפעולה הנוספת והנמשכת נרמזת בנוסחה המשלמת בפועל בלבד והצלע השלישית המתארת פעולה זו בפרוטרוט, פותחת באותו הפועל, שהצלע השנייה מסתיימת בו ללא נוסחה מפרדת. התוצאה היא אפוא שוב חרוז תלת-צלעי. אבל חרוז זה שונה במבנהו מן החרוז התלת צלעי, שמצינו במקרי הצלעות המורחבות הרגילות. עוד רשמנו חרוז אחד (טקסט 128, III, ש' 17-19) ללא כל נוסחה מפרדת, שהצלע הראשונה מסתיימת בו באותו הפועל, שפותחת בו הצלע השנייה אנב פירוט הפעולה.

ג. הצלע המורחבת במקרא

במקרא בולט ביותר הטיפוס של הצלע המורחבת, שנוסחתה המפרדת משמשת כפנייה. טיפוס זה מגוון ומפותח יותר מאשר בשירה האוגריתית. גם כאן נוכל להבחין בין הכתובים, שהצלע הראשונה זקוקה בהם להשלמה

של קאטוטו לטקסט 51 VI ש' 47-54, שם מקבילות לפי קריאתו הצורות "שפק" ו"ישפק" זו לזו ארבע פעמים. אבל גם שם אפשר להסביר "שפק" בכל מקום כמקור ועוד שרוב החוקרים חולקים על הקריאה "ישפק" וגורסים שמנה פעמים "שפק". בענת II, ש' 40-41, קורא קאטוטו: "טל שממ תסכה רבב נסכה כבכבמ". אבל אין לברר אם "נסכה" קטל או מקור נטוי ועוד שעצם הקריאה "נסכה" אינה ודאית, וייתכן שצ"ל "תסכה" הדוגמה הוודאית היחידה לתקבולת בין יקטל ל- קטל של אותו הפועל היא החרוז: "שתת... בתלחני קלת בכס אשתינה" (טקסט 51 III ש' 14-16), שבו נמצאת תקבולת בין צורת קטל הברורה "שתת" שתייתי אל צורת יקטל "אשתינה" = אשתנו. בסיכומי של דבר אפשר לומר, שמצינו באוגריתית תקבולת ברורה אחת בין "יקטל" למקורו, תקבולת ברורה אחרת בין "יקטל" לבין קטל שלו, ועוד מספר תקבולות, שאין בהן הכרעה בין שתי אפשרויות אלו. ואילו במקרא רב מספר החרוזים, שמקביל בהם קטל ל"יקטל" בשתי הצלעות, ואין דוגמאות כלל, שקטל יבוא בתפקיד זה במקום קטל, אף על פי שעקרונות עשוי המקור לעמוד במקום פועל מסוים גם בעברית המקראית וע' Gesenius-Kautzsch Cowley, Hebrew Grammar, Oxford 1910, § 113.

בין כך וכך נשאר העובדה, שהשירה האוגריתית והמקראית מכירות שתיהן את התקבולת בין צורר "יקטל" אל צורה אחרת של אותו הפועל בשתי צלעות החרוז. חזרה כזאת אינה משנה את מבנה החרוז ועל כן שונה היא מעיקרה מאותה החזרה הנמצאת בצלע המורחבת.

מעצם בחינת המבנה הדקדוקי, ובין הכתובים, שהיא זקוקה בהם להשלמה מבחינת התוכן בלבד. כדוגמה לסוג הראשון נזכיר "אתי מלבנון כלה / אתי מלבנון תבואי- (שה-ש ד, ח), ולאותו הסוג שייכים שמ' טו, ו; חב' ג, ח; תה' כט, א; צב, י; צג, ב; צד, ג; מש' לא, ד¹⁶. לסוג השני שייכים "ראוך מים אלהים / ראוך מים יחילו- (תה' עז, ז), היינו המים יחילו בראותם אותך. הראייה והחיל מעין פעולה אחת הן, וברור, שאין הצלע הראשונה אלא הרחבתה של השנייה, שהיא הבסיסית. וכיוצא בזה "יודוך עמים אלהים / יודוך עמים כלם- (תה' סז, ד, ו). וכן "לבבתיני אחותי כלה / לבבתיני באחת (קרי) מעיניך- (שה-ש ד, ט). ועוד "מה דודך מדוד היפה בנשים / מה דודך מדוד שככה השבעתי". ובדומה לזה אף "עורי עורי דבורה / עורי עורי דברי שיר- (שופ' ה, יג). גם כאן אפשר להכיר נוסחה משלימה, "דברי שיר", כי אין התעוררותה של דבורה אלא התעוררות לדברי שיר. וכן גם: "שובי שובי השולמית / שובי שובי ונחזה בך- (שה-ש ז, א), כלומר: שובי, כדי שנחזה בך¹⁷.

מספר הדגמים עולה במקרא על של האוגריתית. משותף לשניהם הדגם 1-2-1-2 (תה' סז, ד, ו; עז, יז; צג, ג; שה-ש ד, ח) וכן הדגם 2-2-2-2 (שמ' טו, ו), אך כאן עלינו להוסיף, שהנוסחה החוזרת והנוסחה המפרדת סוטות מן המקובל, באשר הפנייה נמצאת כבר בסוף הנוסחה החוזרת "ימיך ה'", והנוסחה המפרדת "נאדרי בכח- תמורה היא לפניה. אבל יש במקרא גם דגמים, שלא מצינו את דוגמתם באוגריתית, כגון הדגם 2-2-1-2 (תה' לא, ד; שופ' ה, יב; שה-ש ז, א). שתי הדוגמאות האחרונות דומות זו לזו דמיון בולט במבנה הנוסחה החוזרת. בשתיהן נמצא ציווי מוכפל, שחזרתו מביאה לידי ארבעה לשונות ציווי שווים. גדולה מזו. לפרקים מקדימה שירת המקרא לשתי תיבותיה העיקריות של הנוסחה החוזרת מילית בת הברה אחת בלתי מוטעמת; משמע, שהמקרא אינו מקפיד שהנוסחה החוזרת תהיה מורכבת משתי תיבות דווקא, כפי שמקפידה השירה האוגריתית, והשווה: "כי הנה איביך- (תה' צב, י) אל "הת אבכ" (טקסט 68, ש' 8). בדרך זו נוצר הדגם 1-3-1-3 (תה' צב, י; צד, ג) וגם הדגם 2-3-2-3 (שה-ש ה, ט). ומצינו אפילו פעם אחת את הדגם היוצא דופן לחלוטין 2-1-2-1 (שה-ש ד, ט). עיון מיוחד מצריך הכתוב: "הבנהרים חרה ה' / אם בנהרים אפך- (חב' ג, ח). כאן משתחרר המשורר מכבלי המסורת, המחייבת את הניסוח "הבנהרים חרה ה' / הבנהרים חרה אפך", והוא מרשה לעצמו שינויים בשעת חזרתו

16- מחזיק אני טובה לתלמידי מר א. דגני, שהסב את לבי לפסוק זה.

17- לא נכלול כאן את הכתוב: "עד יעבר עמך ה' / עד יעבר עם זו קנית" (שמות טו, טז). אמת היא, שמורגש בחרוז זה, שצלעו הראשונה מסתיימת בפנייה, השפעת דפוס הצלע המורחבת. אבל בכל זאת ברור שהמשפט: "עד יעבר עמך ה'" משפט שלם הוא אף מבחינת תוכנו, ושאינו לתאר צלע זו בהרחבת הנוסחה הבסיסית "עד יעבר עם זו קנית". יחסן של שתי הצלעות הוא זה של תקבולת נרדפת. והוא דינו של הפסוק: "עד שקמתי דבורה / שקמתי אם בישראל" (שופ' ה, ז). גם בניסוח משפט זה נחנה מסורת הצלע המורחבת את אותותיה, אבל גם כאן התקבולת נרדפת היא והפניה שבצלע השניה: "אם בישראל" מקבילה לפניה שבצלע הראשונה "דבורה", והשווה גם שמ' טו, יא; יש' לג, יד.

על הנוסחה הקודמת לפנייה. לשינוי זה של הנוסחה החוזרת שבצלע המורחבת השווה תה' כט, ה, ח¹⁸, ועי' על זה לקמן.

נטיית המקרא לפיתוחם החופשי של דפוסים קדומים, המתגלית בעצם מבנה הצלע המורחבת, בולטת עוד יותר במבנה החרו בכללו. באפוס האוגריתי אחרי הצלע המורחבת, בעלת הנוסחה המפרדת בלשון פנייה, באה בכל מקום צלע נרדפת קצרה. ואילו במקרא אפשר להכיר בנידון זה שפע של חילופים, ורק מקצת הפסוקים הולמים מבחינה זו את הדפוס האוגריתי בדיוק, והרי דוגמאות: "ראוך מים אלהים / ראוך מים יחילו / אף ירגזו תהמות" (תה' עז, ז); "כי הנה איבך ה' / כי הנה אויבך יאבדו / יתפרדו כל פעלי און" (תה' צב, י); וכן: "הבנהרים חרה ה' / אם בנהרים אפך / אם בים עברתך" (חב' ג, ח).

אבל לפרקים חסרה במקרא כל צלע מקבילה כגון בחרח: "ימיך ה' נאדרי בכח / ימיך ה' תרעץ אויב" (שמ' טו, ו), והשווה שופ' ה, יב; תה' סו, ד, ו; שה"ש ה, ט; ז, א.

ומצד שני עשוי עניין הצלע המקבילה להתפתח בכיוונים שונים. החרח "אתי מלבנון כלה / אתי מלבנון תבאי / תשורי מראש אמנה" (שה"ש ד, ח) הולם מעיקרו את הדפוס הקדום. אבל שלא כדינו של דפוס זה נמשכת הצלע המקבילה כאן בלשון שוטף ומאריך מרוב התלהבות: "מראש שניר וחרמן ממענות אריות מהררי נמרים... יצירת דפוס ספרותי חדש ניכרת בחרח "נשאו נהרות ה' / נשאו נהרות קולם / ישאו נהרות דכים" (תה' צג, ג), באשר הצלע המקבילה פותחת כאן בצורת יקטל של הפועל החוזר בצלע המורחבת בצורת קטל; ואם גם תקבולת זו בין שתי צורות של פועל אחד אינה זרה לסגנון השירה האוגריתית¹⁹, הרי לא מצינו אותה שם בויקה לצלעות מורחבות, ואילו המשורר המקראי צירף את שני האמצעים הסגנוניים וחדש בזה מעין שילוש הנוסחה החוזרת "נשאו נהרות". לא רק מעין שילוש של נוסחה זו, אלא שילוש ממש מצינו בפסוק: "הבו לה' בני אלים / הבו לה' כבוד ועז / הבו לה' כבוד שמו // השתחוו לה' בהדרת קדש". לעצם הצלע המורחבת מרותקת כאן הצלע השלישית על ידי שילוש הנוסחה החוזרת "הבו לה'", וריתוק זה מתהדק עוד על ידי החזרה על השם "כבוד". שלוש הצלעות מתלכדות אפוא ליחידה תלת-צלעית שאליה מקבילה הצלע הרביעית "השתחוו לה' בהדרת קדש"²⁰.

18- והשווה גם הערה 15. בפסוקים המובאים שם, שצלעותיהם מקבילות זו לזו תקבולת נרדפת, ניכרה הנטייה לנוסחה חוזרת דוגמת הנהוג בצלע המורחבת. אבל בשעת החזרה מגוון המשורר את הנוסחה שהוא חוזר עליה.

19- ע' הערה 15.

20- ריתוק מה של הצלע השלישית אל קודמותיה ניכר כבר בטקסט 68, ש' 8-9, שבו תיבתה הראשונה של הנוסחה החוזרת (הת) משמשת פתיחה לצלע השלישית.

מובינקל (שם, הערה 8) עמ' 22-23 חלק על אולברייט, שצירף את שלוש הצלעות הראשונות לחזרו תלת-צלעי. לעומת זאת צירף מובינקל את שתי הצלעות הראשונות ואת שתי הצלעות האחרונות לשני חרוזים

בסיכומו של דבר אפשר לקבוע, שצורת הצלע המורחבת לשתי צלעות, שנוסחתה המפרדת לשון פנייה, גמישה במקרא הרבה יותר מבשירה האוגריתית. המשורר המקראי אינו שומר בכל מקום על הכלל הנוהג בשירה האוגריתית, שהנוסחה המופרדת על ידי הפנייה צריכה להקיף שתי תיבות דווקא, אלא מרשה לעצמו לפרקים להוסיף על נוסחה זו מילית קצרה, כגון: "עד מתי רשעים" (תה' צד' ג), "כי הנה אויבך" (תה' צב' י); ועשוי אפילו לצמצם נוסחה זו לתיבה אחת – לבבתי (אחותי כלה) – (שה"ש ד, ט). אף אינו נרתע ממהעזה לפתוח את הפנייה כבר בסוף הנוסחה החוזרת: "ימינך ה' נאדרי בכח" (שמ' טו, ו). גדולה מזו. אינו שומר בכל מקום על עיקרון החזרה המילולית. "הבנהרים חרה" משתנית בחזרה אל "אם בנהרים (חב' ג, ב). עוד מצינו את הנטייה לשילוש בנוסחה החוזרת המשולשת פעם כצורתה ממש (תה' כט, א, ב), פעם בשינוי קל (תה' צג, ג).

מעניינת במיוחד היא שאלת מקומה של הצלע המורחבת בתוך החרוז בכללו. לצלע המורחבת לשתי צלעות באפוס האוגריתי מצטרפת צלע נוספת ונרדפת אחת, היוצרת חרוז תלת-צלעי, ותופעה זו מצויה גם במקרא. אבל כאן יש יוצאים מן הכלל, כי לפרקים חסרה צלע כזאת (כמו לפרקים גם באפוס האוגריתי, כאשר הנושא משמש כנוסחה מפרדת), ויש גם כתוב, שבו נוספות שתי צלעות. ואמנם יש מקום לשאלה, שמא רק המקרה גרם לכך, שכל החרוזים האוגריתיים בעלי צלע מורחבת, שנוסחתה המפרדת היא לשון פנייה, מורכבים משלוש צלעות דווקא. מצינו בשירה הכנענית-מקראית חרוז בעל צלע אחת, בעל שתי צלעות ובעל שלוש צלעות. כידוע הצורה הנפוצה ביותר היא זו של החרוז הדו-צלעי. והנה הרחבתה של הצלע הראשונה של חרוז דו-צלעי מביאה ממילא לידי יצירת חרוז תלת-צלעי. בדרך זו הופך למשל חרוז כגון "כי הנה אויבך יאבדו / יתפרדו כל פעלי אוך" (כנוסח תרגום השבעים לתה' צב, י) לחרוז התלת-צלעי: "כי הנה איבך ה' כי הנה איבך יאבדו יתפרדו כל פעלי

דו-צלעיים. כל אותן ההגדרות אינן מתארות את המצב כמות שהוא. יש כאן יחידה, המורחבת בבירור מארבע צלעות, ששלוש הראשונות שבהן קשורות קשר מיוחד, המעמיד אותן מול הצלע הרביעית, שהיא תקבולת נרדפת לשלשתן גם יחד.

לפסוק הנידון השווה גם: "הבו לה' משפחות עמים / הבו לה' כבוד ועז / הבו לה' כבוד שמו / שאו מנחה ובאו לחצרותיו / השתחוו לה' בהדרת קדש / חילו מפניו כל הארץ" (תה' צו, ד-ט). מזמור זה מורכב מחומר הימנוני קדום, אבל מחברו עיבד חומר זה מתוך המגמה הברורה להימנע מכל ניסוח העשוי לעורר את הרושם, כאילו יש ממש באלוהי העמים והשווה "כי גדול ה' ומהלל מאד נורא הוא על כל אלהים, כי כל אלהי העמים אליילים וה' שמים עשה" (תה' צו, ד, ה) אל "כי אל גדול ה' ומלך גדול על כל אלהים. אשר בידו מחקרי ארץ ותערפות הרים לו. אשר לו הים והוא עשהו ויבשת ידיו יצרו" (תה' צה, ג, ד). אותה המגמה מונחת בהחלפת "בני אלים" ב"משפחות עמים". המשורר של מזמור צו שחשב את בני האלים של מזמור כט בדין או שלא בדין לאלהי העמים, לא מצא טעם בפנייה אל אלים אפסיים אלו, על כן פנה אל העמים עצמם, ואף הסביר להם מה טעם המצווה "הבו לה' כבוד ועז הבו לה' כבוד שמו" במלים מפורשות לאמור: "שאו מנחה ובאו לחצרותיו". בזה נותקה הצלע "השתחוו לה' בהדרת קדש" מחקשה המקורי, ובידוד הצלע גרר אחריה הוספת צלע מקבילה: "חילו מפניו כל הארץ".

און. אבל אותו הדבר עשוי לקרות בחרוז חד-צלעי. כן, למשל, מהיסוד החד-צלעי "ימין ה' תרעץ אויב" נוצר החרוז הדו-צלעי "ימין ה' נאדרי בכח / ימין ה' תרעץ אויב" (שמ' טו, ו); וכן ייתכן תהליך זה גם בחרוז תלת-צלעי, ההופך בדרך זו לארבע צלעי. החרוז "הבו לה' כבוד ועו / הבו לה' כבוד שמו / השתחוו לה' בהדרת קדש" הופך לחרוז ארבע-צלעי: "הבו לה' בני אלים / הבו לה' וגו'" (תה' כט, א, ב).

מכאן נעבור לשאלת ביקורת הנוסח של החרוז התלת-צלעי. כבר ציינו חוקרי האוגריתית, שחרוז תלת-צלעי עשוי לבוא באפוס האוגריתי בכל מקום, גם בין חרוזים דו-צלעיים. ושעל כן אין טעם להטיל ספק במקוריות הגרסה של חרוז תלת-צלעי במקרא בתוך שיר דו-צלעי²¹.

בכל זאת חידש מובינקל במחקרו הגל את שיטת ביקורת הנוסח על סמך הקריטריון של מספר הצלעות וטען, שכל חרוז תלת-צלעי בין חרוזים דו-צלעיים, וכן כל חרוז חד-צלעי, ראוי לחשדם²². כלל זה שימש קו מנחה למחקרו, אף על פי שנאלץ בעל כורחו להודות בכך, שפה ופה מקורי בכל זאת חרוז תלת-צלעי בשיר דו-צלעי, והזכיר כדוגמה ודאית ביותר לכך תה' סח, כח²³. לפי כיוון כללי זה של מחקרו חולק מובינקל על מקוריות הנוסח בתה' צב, י וגורס שם: "כי הנה אויבך יאבדו יתפרדו כל פעלי און", בהסתמכו על שלושה כתבי-יד של המסורה ועל תרגום השבעים²⁴. הנוסח המקובל יסודו לפי דעתו בדיטוגראפיה. אבל אין בהנחה זו כדי הסבר לשון הפנייה "ה'", ההולם בדיוק נמרץ מסורת סגנונית עתיקת יומין. עוד חולק מובינקל על גרסת המסורה בחב', ג, ב וגורס: "הבנהרים חרה אפך אם בים ה' עברתך". כאן מוכח השיבוש לפי דעתו של מובינקל בהבדל שבין הגרסה: "הבנהרים חרה" לחזרתה "אם בנהרים"²⁵. אבל אין בדבריו משום הסבר, איך התגלגלה התיבה "ה" ממקומה המקורי המשוער למקומה בנוסח המסורה, ובכלל אין גרסתו מסתברת לכשעצמה, שהרי הגרסה הבסיסית הבלתי-מורחבת כאן – "הבנהרים חרה אפך / אם בים עברתך ללא הזכרת הנושא, כפי שמתברר מהשוואת הנוסחאות המורחבות אל מקבילותיהן הרגילות באפוס האוגריתי ומהשוואת הגרסה המורחבת שבנוסח המסורה לתה' צב, י אל היוסחה הקצרה והבסיסית שבתרגום השבעים. ואשר לעיקר טענתו של מובינקל, הרי כבר עמדנו על כך, שמשוררי המקרא גיוונו את הדפוסים הקדומים גיוונים מגוונים שונים, והצבענו במיוחד על גיווני נוסחאות חזרות בצלעות מורחבות ובצלעות מקבילות, המושפעות בסגנון מסעון הצלעות המורחבות.

21- ע' גנזברג, שם (הערה 6), עמ' 171; אולברייט, שם (הערה 7) עמ' 3 והשווה גם גורדון, שם (הערה 4)

13-98 והערה 1, שם; 13,100.

22- מובינקל, שם (הערה 8) עמ' 97.

23- מובינקל, שם, (הערה 8), עמ' 100.

24- מובינקל, שם (הערה 8) עמ' 34.

25- מובינקל, שם (הערה 8), עמ' 55–56.

ראינו לעיל, שבאפוס האוגריתי גם הנושא עשוי לשמש כנוסחה מפרדת, וספק אם צורה זו נמצאת במקרא אף פעם אחת. כתוב: "אל נקמות ה' אל נקמות הופיע, הנשא שופט הארץ השב גמול על גאים" (תה' צד, א-ב), הצורה הופיע מן הסתם לשון עבר היא, וכן הבינו אותה השבועים, אבל אפשר גם לראותה כצורה חריגה של הציור²⁶ מסייעים לכך לשונות הציור הנשא, השב שבהמשך הכתוב. ואף יש מציעים לגרוס הופיעה כלשון הציור בתה' ה, ב (האפלוגרפיה לפני הנשא), ואין להכריע. אם נחשב הופיע כלשון עבר הרי הנוסחה החוזרת "אל נקמות" נושא רגיל הוא, והנוסחה המפרדת "ה' תמורה לנושא, והשווה שמ' טו, ו, שבו הנוסחה המפרדת "נאדרי בכח" תמורה היא לפנייה "ה'", המסיימת את הנוסחה החוזרת. הצלע המורחבת באה ללא צלע מקבילה, משמע, שלפנינו חרוז דו-צלעי, שדוגמתו מצינו בחרוזים אוגריתיים, שהם צלעות מורחבות, שכנוסחתם המפרדת משמש הנושא. ואילו אם נסביר הופיע כלשון ציור, הרי הנוסחה החוזרת "אל נקמות" פנייה היא, והנוסחה המפרדת "ה'" תמורה לפנייה. ועוד נסביר כאן את הצלעות הפותחות בהנשא ובהשב כמקבילות לצלע המורחבת, ונמצא חרוז ארבע-צלעי. בין כך וכך ברור שהצלע המורחבת הבנויה לפי הדגם 1-2-1-2 קרובה לדגמים הקדומים קרבה יתרה.

לעומת זאת נכרת חריגה חמורה ממסגרת הדפוסים המקובלים בפסוק:

"אנכי לה' אנכי אשירה / אומר לה' אלהי ישראל" (שופ' ה, ג).

היו חוקרים שהסבירו צירוף זה כ- *casus pendens*, היינו כמשפט ייחוד, כלומר כבידוד הנושא ההגיגי²⁷, ונמצא פירוש הפסוק: מה שנוגע לי – אנכי אשירה. אבל אין כאן מקום לציין בולט כזה של הנושא, שאין זו דרך השר לכבוד אלהיו להבליט את עצמו, והשווה: "אשירה לה' כי גאה גאה" (שמ' טו, א)²⁸. על כן מוקשה לא רק הביטוי השלם "אנכי לה' אנכי אשירה", אלא מתמיה אף הצירוף הפשוט "אנכי אשירה", שכן אין מקדימין בלשון המקרא "אנכי" לפועל מסוים אלא לשם הדגשת הנושא. מכאן מסתבר, שתפקידו של כינוי מיוחד כאן להרחבת הביטוי. "אשירה לה'". ואמנם תוצאותיה של הרחבה זו חורגות מגדר המקובלות. הנוסחה המפרדת "לה'" מוצרכת על ידי מלת היחס, והנוסחה החוזרת מצטמצמת לתיבה אחת²⁹ כמו בשה-ש ד, ט.

וישנו במקרא אף טיפוס החרוז המורחב, שחסרה בו הנוסחה המפרדת. דוגמה הקרובה לאפוס האוגריתי היא הכתוב: ה' זכרנו יברך / יברך את בית ישראל (תה'

26. עי' גוניוס שם (הערה 15, עמ' 146, § 53).

27. S.R. Driver, *Treatise on the Use of the Tenses* 3, Oxford 1892, p. 269.

28. השווה גם יש' ה, א; תה' יג, ו; כז, ו; נז, ח; פט, ב; קא, א; קד, לג; קה, ב; קמד, ט; הניסוח "אני אשיר" (תה' נט, יז) בא בניגוד אל "המה ינעוץ" (שם, שם, טז). גם בשירה האוגריתית: "אשר (= אשיר, טקסט 77, שו' 1, 38, 40) בלי כינוי הנף.

29. A. Weiser, *ZAW* 71 1959, p. 73. הסביר: אנכי לה', היינו אנכי שייכת לה' ומניח שלאחר

מכן פותח משפט חדש. יסודו של הסבר זה הוא הקושי הגלוי לתרגם את המשפט המורחב שבשירת דבורה ללועזית, סממני משפט זה זרים לרוחה.

קטו, יב). חרוז זה מזכיר את החרוזים האוגריתיים, שצלע אחת מסתיימת בהם בפועל חסר השלמה, והצלע הבאה פותחת באותו הפועל ומוסיפה פירוט הפעולה. לכך דומה אף הכתוב: "לפני ה' כי בא / כי בא לשפט הארץ" (תה' צו, יג), החוזר לא רק על הפועל, אלא גם על מילית החיבור "כי". אבל גיוון קל של הנוסחה החוזרת אינו מפקיע אותה מכלל התאמתה לסגנון ידוע כל צורכו. יש אפוא להחזיק גם כאן בנוסח המקובל, המתאשר פה גם בתרגום השבעים, אף על פי שהחזרה על התיבות "כי בא" חסרה לא רק בטקסט המקביל שבד-ה א, טז, לג ובנוסח הדומה שבתה' צח, ט, אלא גם במקצת כתב-יד לתה' צו. עוד שייך לכאן החרוז: "ונתן ארצם נחלה / נחלה לישראל עמו" (תה' קלה, יב, והשווה גם שם קלו, כא-כב). שבו הצלע הראשונה מסתיימת במושא השני "נחלה", והצלע השנייה פותחת בואתו השם "נחלה", שעניינו מוסבר בתוספת המושא העקיף: "לישראל עמו".

לעומת זה מתרחק ביותר מן הדפוסים הקדומים החרוז: "קול ה' שבר ארזים / וישבר ה' את ארזי הלבנון" (תה' כט, ד). תוכנו הברור של החרוז הוא, שקול ה' שובר את ארזי הלבנון. "הלבנון" משמש אפוא כנוסחה משלימה הבאה בסוף, ובנוסחה החוזרת הקודמת לנוסחה המשלימה חלים שינויים, שכבר מצינו דוגמתם בחרוזים אחרים. אותו הטיפוס של המשפט המורחב חוזר באתו המזמור לאמר: "קול ה' יחיל מדבר / יחיל ה' מדבר קדש" (שם, שם, ח).

הזכרנו בפתח דברינו, שהרשבים מונה עם סוג הפסוקים הנידונים גם את הכתובים "בן פרת" ³⁰ יוסף / בן פרת עלי עין" (בר' מט, כב), "הבל הבלים אמר קהלת / הבל הבלים הכל הבל" (קה' א, ב). חרוזים אלו נבדלים מכל החרוזים הנידונים עד כה בכך שהם משפטים שמנייים, בעוד שעד כה דנו על משפטים פועליים בלבד. והרי הבדל זה בעל חשיבות עקרונית הוא. קבענו לעיל את הכלל, שהצלע המורחבת התרחבה מגרעין, שהוא הנוסחה הבאה אחרי הנוסחה המפרדת, ופועלה כולל את נושא המשפט. ואילו התיבות "בן פרת עלי עין", הבאות אחרי הנוסחה המפרדת "יוסף", אינן מצטרפות למשפט שלם, באשר חסר בהן הנושא. בעל כורחנו נאמר אפוא, שהנוסחה הבסיסית היא כאן: "יוסף בן פרת עלי עין". טיפוס זה של משפט מורחב אינו נמצא בכתבי אוגרית כלל ונדיר הוא במקרא ביותר. מן הסתם נראה בו אפוא טיפוס חדש, שנוצר בהשפעת טיפוס הרגיל. ושמן מותר להרחיק לכת ולשער, שהטיפוס שהשפיע כאן הוא טיפוס אותה הצלע דווקא, שכנוסחה מפרדת שימש בה הנושא, ולא פנייה. אמת היא, שלא מצינו במקרא דוגמה ודאית לנושא כנוסחה מפרדת אבל התופעה רגילה למדי בכתבי אוגרית, ומן הסתם מקרה הוא בעלמא, שלא נשתמרו במקרא פסוקים מטיפוס זה.

30. בן פרת מוקשה: ר' מלבד הפירושים לספר בראשית ולמלוגים ג'ה טור-סיני, לשון וספר, כרך הספר, עמ' 211 – 212. וכן J.M. Allegro, ZAW 64 (1952), pp. 249 f. אך אין שאלה זו ענין אצל ניתוח מבנה המשפט.

עוד יותר מתרחק מן הסכימה הקלאסית הפסוק שבקהלת, באשר הנוסחה המפרדת כאן משפט שלם – "אמר קהלת" – דבר שהוא פורץ את גדר המקובלות.

ד. צורתה המקורית של הצלע המורחבת

צורתה המקורית של הצלע המורחבת אינה ניתנת לקביעה ודאית. מן הצלעות המורחבות בעלות נוסחה מפרדת נראה מקורי ביותר אותו הסוג, שהפנייה בו היא אל נושא החרו, כגון החרו האוגריתי "הת אבכ בעלמ / הת אבכ תמחצ" (טקסט 68 ש' 8–9) והחרו העברי "הבו לה' בני אלים הבו לה' כבוד ועז" (תה' כט, א). תוכן המשפט כאן וכאן הוא הזמנה, המופנית אל בעל השם המפריד, שיעשה מעשה, ואפשר שהזמנה חגיגית זו היא מקורה של הצורה. מקוריות פחות נראות הצורות שבהן הנוסחה המפרדת היא פנייה, אך לא פנייה אל נושא המשפט. לסוג זה שייך, למשל, החרו האוגריתי: "קרנ דבאתכ בתלת ענת קרנ דבאתכ בעל ימשח" (טקסט II76 ש' 21–22) הנוסחה המפרידה כאן פנייה אל ענת ואילו נושא המשפט בעל. ואותה המתכונת חוזרת במקרא, למשל, בכתוב: "כי הנה אויבך ה' כי הנה אויבך יאבדו" (תה' צב, י) וכן גם: "ראוך מים אלהים ראוך מים יחילו" (תה' עז, יז). כאן תוכן המשפט אינו הזמנה, אלא בשורת דברים, המשפעת בחגיגותיה מלשון ההזמנה. מקורית עוד פחות נראית אותה הצורה, שהנוסחה המפרדת בה אינה פנייה. אלא נושא המשפט, כגון החרו האוגריתי "יענ חתכה כרת יענ חתכה רש" (כרת ש' 21–22), ואולי אף החרו המקראי "אל נקמות ה' אל נקמות הופיע" (תה' צד, א), אם נפרש הופיע כלשון עבר. התוכן הוא כאן בכל מקום סיפור מעשה. לפי דוגמתם של משפטים פועליים כאלו, נוסח, כנראה, המשפט השמני "בן פרת יוסף בן פרת עלי עין" (בר' מט, כב), והשווה גם קה' א, ב, שבו משמש כנוסחה מפרדת משפט שלם. סתום לחלוטין שיבוץ ההיסטורי של אותם הביטויים המורחבים המועטים שאין להם נוסחה מפרדת ואין להכריע אם יש לחשוב אותם לתולדה של אותן הצלעות המורחבות, שהנוסחה המפרדת משמשת בהן נושא, או שמא יש למצוא בפשטות הצורה עדות לקדמותה המופלגת.

רובם המכריע של פסוקי המקרא הנידונים שייכים לטיפוס הפנייה או, ביתר דיוק, לשני טיפוסים הפנייה, המשתחררים בשירת המקרא מהכללים הצורניים הנוקשים, שהם משועבדים להם באפוס האוגריתי, ומתפתחים בשפע כזה של גיוונים, שכמעט כל פסוק ופסוק הוא צורה בפני עצמה. אבל נמצא גם טיפוס הצלע המורחבת, שאין בה נוסחה מפרדת, ואפילו פסוק הפורץ את כל גדרי המקובלות, הוא הפסוק: "אנכי לה' אנכי אשירה" (שופ' ה, ג). המקרא הוא אפוא גם בנידון שלנו שלב מפותח בתולדות הספרות הכנענית, הנבדל בבירור מנוקשות צורותיו הפשוטות והארכאיות של האפוס האוגריתי.

נראים הדברים, שאין ליחד את סגנון הצלע המורחבת מעיקרו לסוג ספרותי

אחד. באוגריתית מצינו אותו באפוס, במקרא על פי רוב בהימנונים לכבוד ה', אך פעמים גם בשירי אהבה שבשיר השירים, ופעם אחת במשל בספרות החכמה. רישומו של הטיפוס הקדום מורגש גם במשפט השמני שבברכת יוסף (בר' מט, כב), ופחות מזה גם בכתוב המאוחר שבה' א, ב.

פסח - חמל, חוס

לאבי-מורי למלאות לו חמישים וחמש
 "כי ממך ה'כל ומיידך נתנו לך"

מנחם בן סרוק כותב במחברתו¹, ערך פסח: "מתחלק לב' מחלקות: האחד, 'פסח הוא לה' (שמות יב, יא), 'ופסח ה' על הפתח' (שם יב, כג), 'פסח והמליט' (ישעיה לא, ה) - כמו חמלה²."

ולמלת חמלה - מעיר המהדיר (בהערה רע"ה): "כן נמצא בנוסח לונדון והאמבורג. ובשאר הנוסחאות חסרה המלה הזאת³. ולא ידעתי פירושה בענין הזה², עכ"ל."

ותמתי על המהדיר, שלא ידע מה למלת "חמלה" אצל "פסח". הן חז"ל, הן פרשניו והן תרגומי-המקרא הכירו הוראה מיוחדת זו של שורש פסח.

הפועל פסח משולש בשמות יב (שעניינו קרבן הפסח)⁴: וראיתי את הדם ופסחתי עליכם (פס' יג), ועבר ה'... וראה את הדם... ופסח ה' על הפתח (פס' כג), ואמרתם: זבח פסח הוא לה', אשר פסח על בתי בני ישראל (פס' כז). בכל שלושת הכתובים מתרגם אונקלוס בשורש חוס: ואיחוס עליכון (יג); וייחוס (כג); דחס על (כז)⁵.

ואף יונתן תרגם כך בשניים מן המקומות: בייג כמו אונקלוס; בכ"ז: דחס במימריה⁶.

ובדרך דומה פירשו גם חז"ל. במכילתא דר"י, לפס' "ופסחתי עליכם": "ר' יונתן אומר: 'ופסחתי עליכם' - עליכם אני חס, ואני איני חס על המצרים. הרי שהיה

1. מחברת מנחם (מהד' צ' פיליפאווסקי, לונדון-עדינבורג, 1854), עמ' 143.

2. ההטעמות - שלי.

3. היינו: "מתחלק לב' מחלקות: האחד... כמו השני 'והוא פסח שתי רגליו' (שמ"ב ט, יג) וגו'."

4. וכבר חז"ל הרגישו בכך: "שלוש פסחות נאמרו בפרשה" (מכילתא דרשב"י, מהד' אפשטיין-למד, עמ' 26-27; מדרש הגדול לשמות, מהד' מ' מרגליות, עמ' רה).

5. בנוסף לשלושה אלו, גם את "זבח פסח" שברישא דקרא תרגם "דיבח חיס", אולי בהשפעת "דחס" ("אשר קָסַח") שלאחריו. בשאר מקומות שבפרק (וכן בשאר מקומות בחומש) תרגם תמיד: פסחא (כך גם את מטבע הלשון "זבח חג הפסח" שבשם' לד, כה - הדומה לזה שבפסוקנו). ראה גם הערת ב"צ ברקוביץ, ספר לחם ושלח, וילנא, תרט"ו, למקומנו. "דיבח חיס", אף כי בכל מקום יעזב השם פסח ויתרגמו פסחא... בזה עשהו תואר אל ל' זבח."

6. וכת"א, גם "זבח פסח" (כ"ז) ת"י: "נכסת חיסא". אך בפס' כג, לא תרגם בפועל חוס, אלא: "ויגין ממראה דה" - בישעיה לא, ה (שאוילי יש בו רמז ליציאת מצרים; הנבואה היא על "הרדים מצרים"; השווה גם פס' ד: "כן ירד ה' וגו'" לשמ"ט, יא) תרגם "פסוח" - "צילי". בשאר מקומות (בנביאים) לא תרגם ע"י חוס.

מצרי בתוך ביתו של ישראל – שומע אני ינצל בנינו? ת"ל: 'ופסחתי עליכם' – עליכם אני חס ולא על המצרים...⁷.

ושם: "...אני נגלה וחס עליכם, שנאמר: 'ופסחתי עליכם'. אין פסיחה אלא חיים, שנאמר: 'כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלם גון והציל פסוח והמליט' (ישעיה לא, ה)-⁸.

מן הפסוק בישעיהו (שם ברורה משמעות 'פסוח' מן ההקשר, ולכן נסתמכו עליו חז"ל) מוכיח ר' יונתן, שגם פסח שבעניין קרבן הפסח, אין הוראתו: דלג או עבר⁹, אלא חס, חמל או הגן.

וכבר מצינו לתרגום השבעים¹⁰, שבפס' יג (καὶ σκεπάσω ὑμᾶς) ובפסוק כו (ὡς ἐσκεπάσεν) מתרגם פסח = הגן¹¹. אך בפסוק כג תרגם (καὶ παρελεύσεται =) (והוא יעבור).

ונפנה מכאן אל המדקדקים והמפרשים העבריים.

רס"ג תרגם (פס' יג): 'וארת' עליכם' – היינו: אחמול¹², וכן בפס' כג, כז¹³; וכן בישע' לא, ה.

וכך כותב אבן ג'נאח¹⁴: 'ופסח ה' על הפתח, ופסחתי עליכם, זבח פסח

7. מהד' הורוביץ-ריבין, בא פרשה ז (עמ' 25; השווה גם 180–181). גם ילקוט שמות ר.

8. עמ' 24. ובנוסף דומה, שם פרשה יא (עמ' 39): "...הוא נגלה עליהם וחס עליהם, שנא': ופסח ה' על הפתח, ואין פסיחה אלא חיים...". (כ"י מ: חיסה; כ"י ק: חיים); ובשמ"ר טו, יב: "...שאני פוסח עליכם ומגין עליכם". ובהמשך: "...אני חס עליכם ברחמים...". והשווה גם דברי הוזהר (ח"ב דף לו): "תניא אמר ר' יוסי: בההוא ממש דאשתכח דינא למצראי, בההוא ממש אשתכח רחמי לישראל, הה"ד: יוראית... ופסחתי עליכם".

9. מל"א יח, כא, כו. וכך פירשו בפסוקינו גם רש"י (לפס' יא: "הקרבן קרוי פסח על שום הדלוג והפסיחה"; יג: "ואני אומר כל פסיחה לשון דלוג וקפיצה"). ר' יוסף בכור שור (יא; יג: "לשון דילוג"), רשב"ם (יא, כז), ר' יוסף קמחי (ספר הגלוי, ברלין, תרמ"ז, עמ' 141: "...וענינו דילוג"); רד"ק (בשרשי, ברלין, 1847, עמ' 296). אפשר שפירשו כן בהשפעת "ועברתי בארץ מצרים" (יב).

10. האריך בזה ש' ליברמן, Hellenism in Jewish Palestine, ניו יורק, 1950, עמ' 59–60 = יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 187–188].

11. בפועל זה תרגמו השבעים חסה שבישעיה ל, ב; תהלים סא, ה. אך בפס' כג תרגמו פסח = עבר; היינו כדרך שפירש ר' יאשיהו (במכילתא), שר' יונתן חלוק עליו: "אל תקרי 'ופסחתי' אלא 'ופסעתי' (גם ילקוט שמות ר; ילקוט שיה"ש תתקפ). דרשה זו (כדרשות אל-תקרי רבות אחרות, ר' ערך אל-תקרי באנציקלופדיה "אשכול") יסודה בהתעוררות הגיית הגרוניות והלועזית בלשון חז"ל.

בהוראותיו של שורש פסח דן W. Riedel, ZAW 20, 1900, עמ' 319–329. ר' גם עמ' 333–337, שם. ריידל מפרש את פס"ח העברי עפי' הערבית فصح, רחב (ומאכן רווחה, ישועה). כעין זה כותב גם ארליך לשמ' יב, יג (מקרא כפשוטו, א', ברלין, תרנ"ט, עמ' 157). השווה גם ל' קופף, Velus Testamentum 8 (1958), עמ' 194–195.

12. בפועל זה תרגם, למשל: ולא תחמול (דברים יג, ט/ו ולא תחוס).

13. "זבח פסח", תרגם: זבח החמלה (ר' הערות 6,5).

14. ספר השרשים (מהד' באכער), ברלין, תרנ"ו, בערכו (עמ' 405).

הוא¹⁵ – ענינו הרחמים והחנינה. וג'נאח רואה הוראה זו גם בשאר כתובים: 'וממנו אצלי ויפסחו על המזבח אשר עשה (מל"א יח, כו) – ענינו התחנונו ובקשו רחמים... עד מתי אתם פסחים (שם, פס' כא)... – נשענין. וממנו נגזר פֶּסַח, מפני שאינו יכול ללכת עד שישען...'. אבן ג'נאח (כרס"ג), גוזר אפוא את פֶּסַח, פֶּסַח ופֶּסַח משרש פסח אחד¹⁶, שלא כ-BDB, למשל, המפריד בין שני שורשי פסח: (1) עבר, קפץ מעל (מלבד שמות יב נמצא רק בישעיה לא, ה) – שממנו נגזר השם פֶּסַח; (2) צלע (כבאכדית, ובערבית فسخ), ומשורש זה גזור השם פֶּסַח.

רש"י (לפס' יג: ופסחתי) מביא את הפירוש (המובא אצל מנחם) 'וחמלתי, ודומה לו פסוח והמליט'¹⁷, אך אינו מקבל פירוש זה¹⁸. ובפס' כג הוא כותב¹⁹: 'וחמל, ויש לומר²⁰: ודלג'. היינו, הוא מביא פירוש ידוע (כדרך שהביא בפס' יג), ודוחה אותו.

גם ראב"ע מזכיר פירוש זה. לפס' יא הוא כותב: "... ופי' פסח על דעת רבים כמו חמל, וכן: 'פסוח והמליט'...".²¹ ובפס' כז²²: "מצאנו פסוח והמליט" – והטעם כמו חמל. ובעבור שה' חמל על בכורי ישראל בעבור דם השה, נקרא השה – פֶּסַח".

וכן תלמידו ר' שלמה פר ח'ן (אמצע המאה ה"ב)²³: "ופסח ה', ופסחתי עליכם – פי' לשון חמלה וחנינה וחיסה".

ובאמצע המאה ה"ג מפרש כך ר' משה בן יצחק בעל 'ספר השהם'²⁴: "קל: ופסח ה' על הפתח, ופסחתי עליכם – לשון חמלה וחנינה; חזק: ויפסחו על המזבח – התחנונו לפסיליהם... וקמחי אומר כולם לי דילוג".

15. עי' הערה 5.

16. כן Köhler-Baumgartner ומילון בן-יהודה.

17. כאן פירש תיבה זו שבישע' בהוראת דלג ("מדלגו וממלטו מבין המומתים"). בישעיה, הביא פירוש זה ראשונה ("דילוג"), אלא שהוא מוסיף שם: "ויש עוד לפותרו לשון חיים" (השווה דברי ר' יונתן שהובאו לעיל).

18. "ואני אומר כל פסחה לשון דלוג וקפיצה". ר' הערה 9.

19. עפ"י מהד' ברלינר, (תרס"ה), עמ' 124.

20. לדעת ברקוביץ (ספר חליפות שמלות, וילנא, תרל"ד, עמ' 62), וי"ל הם ר"ת של 'ויש לתרגמו' (ולא 'ויש לומר'). ובזה מביע רש"י תמיהתו על התרגום, שאף בהקשר לפתח תרגם 'וייחוס': "... וצריך להבין, איך שייך הלשון על הפתח, אלא שהוא למשל על אנשי הבית של הפתח הוא. ועין רש"י שכתב פי' 'וחמל וי"ל דלג'. ונראה כי צ"ל: 'ויש לתרגמו: ודלג', והשחבשו בספרים בר"ת וי"ל וכתבו: ויש לומר; דאם לא כן למה חזר רש"י לפרש בזה מה שאמר כבר באריכות בלשון 'ופסחתי' הג"ל (י"ג)? אלא שר"ל שבזה מוכח יותר שהוא לשון דלוג, וכמתמיה על התרגום שתרגם גם בזה בלשון חמלה".

לדעת שד"ל תרגם הארמי פסח בל' חמלה כדי להרחיק הגשמיים (ראה פירושו ליש' לא, ה; אוהב גר, קראקא, 1895, עמ' 3).

21. מהד' פלישר (וינה, תרפ"ו), עמ' 68. 22. בדפוסים שלנו.

23. מחברת הערך פרסבורג, תר"ד, בערכו.

24. יר"ל... עיי' ב' קלאר (ירושלים, תש"ו), עמ' 110.

הוראה זו הייתה ידועה גם לפייטני ימה"ב (ר' מובאות במילון בן-יהודה).
 ראינו, שלשרש פס"ח יש ההוראה של חמל, חוס, רחם, הנן, הציל 25 – וידעו עליה
 המתרגמים והפרשנים. ואין צורך להניח, שהוראה זו תניינית היא, ונוצרה מתוך מעבר
 סימנטי של פסח במשמעות עבר, דלג 26.

והעירני העורך: לשורש פס"ח במשמ' חיסה והצלה מקביל השורש הערבי
 فسح, ויחס המשמעויות של השרשים فسح – פסח הוא בדיוק כיחס שורשי فسح –
 ישע, או של פסח בתחום העברית גופה. ואמנם לנדברג ב-Glossaire Datinois
 עמ' 2418 מביא فسح במשמעות: עשה חסד 27.

25. פעלים אלה באים הרבה כמקבילים בשירת המקרא. למשל: חמל – נצל (זכר' יא, ו. בשמ' יב, כז
 מקבילים פסח – נצל; וכן בישע' לא, ה, בתוספת "גנון"); חמל – רחם (ירמ' כא, ז); אך בעיקר חמל –
 חוס (ירמ' יג, יד; והרבה ביחזקאל: ה, יא; ז, ט; ח, יח; ט, ה; י, גם דברים יג, ט).
 26. טור-סיני במילון בן-יהודה, עמ' 5025 (בהערה).
 27. לאחר שמסרתי את מאמרי לסידור, יצאו שני מחקרים, הדנים בין היתר באטימולוגיה של השורש
 פס"ח:

ש"א ליוונשטם, יציאת מצרים לאור חילופי המסורות שבין ספר שמות ושאר המקומות (משוכפל),
 ירושלים, חשכ"א, ר' עמ' 149–152);

J. E. Segal, *The Hebrew Passover from the earliest time to A. D. 70* (1963), pp. 95–101

ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית

עבודה זו היא בעיקרה פרק מתוך ספר על תולדות לשון יידיש, שאני עומד לסיימו. קטעים מתוכנו הצגתי במאמרים שפרסמתי ובהרצאותי בוועידה השנתית של ייחוד בני-יורק בינואר 1962.

זה שנים, שאני משתמש במערכת מושגים ומונחים, שיש בהם קודם כול עניין לתולדות היידיש, אולם יש בהם כדי להועיל, מקווה אני, במחקר לשונות היהודים בכלל. מה שחסר בהגדרה בדברים הבאים, אתן בתכלית הקיצור בהערת מבוא זו¹.

הנחת היסוד היא, כי משחדלה העברית להיות לשון הדיבור, היו לכל עדה ועדה בעם היהודי שתי לשונות: האחת ישרה, והאחת עקיפה. את הלשון העקיפה אפשר להבין, לצטט, לקדש, אבל אין הבריות משתמשות בה בחיי יום-יום כדי להדבר ביניהן או כדי להביע רגשותיהן. כדי לציין את לשון העקיפה הזאת, אני משתמש במונח המקובל "לשון-קודש", כנגד השם "עברית", המציין את הלשון כשהיא ישרה, או את הלשון במובנה הכללי, מעבר לתקופותיה. כל הלשונות הישירות של היהודים אחר העברית הן לשונות היתוך². הרכיב האחד בכולן הוא לשון-הקודש, ולידו יש עוד רכיב אחד או אחדים מן הלשונות המהותיות² האחרות. הואיל ולשונות ההיתוך הן לשונות יהודיות, ראוי לכנותן "מבפנים" בשמות יהודיים: טוב "תרגומית" מ"ארמית" ואף מ"ארמית-יהודית", טוב "לשון לעז" לרומאנית-יהודית, "לשון לעז מערבית" לצרפתית-יהודית, "לשון לעז דרומית" לאיטלקית-יהודית וכדומה. במרוצת הזמן החליפו עדות יהודים את לשונן (בתקופת הגאונים, למשל, הוחלפה התרגומית בערבית-יהודית, המכונה במאמרי "אהודית"); את לשון דיבורה הקודמת של עדה ביחסה ללשונה המאוחרת אני קורא "לשון קודמת".

הלשונות היהודיות השונות נוצרו וגדלו בשטחי תרבות שונים: אשכנז, ספרד, יוון וכו'. ראשיתה של אשכנז הייתה לותר ששל הריינוס האמצעי ועל המזל, ובה הקהילות קלוגיה, מגנצא, וורמייזא, שפירא. לאחר מכן, עם התפשטותו של הקיבוץ היהודי, נוצרה לותר-אשכנז, ומאוחר מזה איבד חבל הריינוס את תפקידו המרכזי, ואנו רשאים לדבר מכאן ואילך על "אשכנז-סתם".

1. אשכנז היא גורם גדול בתולדות עם-ישראל בכלל, וממילא לשון יידיש גורם גדול היא בתולדות התרבות הישראלית. אך כל זה בדיעבד. ואילו לכתחילה הרי תקומת יידיש היא תוצאה של מערכה חוץ-לשונית: יידיש נתהוותה מתוך מה

1. לפרופ' דוב סדן יאתה התודה על תרגום עבודתי מכתב-היד שביידיש, ולמר מ' מדן תודה כפולה ומכופלת על שהשווה את התרגום למקור וסייע לניסוחו בעצות טובות, אף העיר הערות חשובות לגופו של המאמר. גם לפרופ' ז' בן-חיים חלק בהבאת התרגום לצורתו הנוכחית, ולו אני מודה במיוחד על שקרא בעיון את כל כתב-היד של עבודתי ועל הערותיו החשובות שהעיר לפרטים שונים. וכן תודה רבה למערכת "לשוננו", שטרחה להמציא לי את כה"י של התרגום ואת דפי ההגהה, ואפשרה לי ע"כ לתת חלקי בניסוחה הסופי של העבודה.

2. המונח "לשון היתוך" מכון למונח היידי שמעל שפראָך (fusion language). "הלשונות המהותיות" מכון למונח שמעל שוואַרגשפראַכן (stock languages).

שנתהוותה לזוהר. אך אין לך לשון שנתהוותה על דרך אחר: צרפתית היא לשון רומאנית מדוברת בפי צאצאי קלטים, ושמה של הלשון נעתק משבט גרמני. התנאים הגיאוגרפיים-היסטוריים בתקופת לזוהר חייבו את הדטרמינאנטים הלשוניים: לשון-קודש בחינת יהדות המקומית במאונך, לעז בשתי נוסחאותיו כתרומה של לשון דיבור, הואריאנטים האזוריים של גרמנית למקומות החדשים. אולם גם בעניין גורמי צורה אלה, שהעמידים המוקדם והחזק, אתה מבחין עד מהרה, כי ההרכבה המיוחדת, שהם נגלים בה, אחת היא ויחידה: אין לך כל קיבוץ אחר, שהגרמים התרכבו בו כך. המשך ההתפתחות של לשון ההיתוך ודאי שהוא עצמי. הרכיבים שבהיתוך השפיעו זה על זה, והעלו תוצאות לשוניות, שלא יציירו בשום אחת מן הלשונות המהותיות. בדיבור אחר: הִי ט ר מ י א ט גופו קובע את המערכה, וככל שהוא מוסיף, הוא מגביר והולך. אם להמשיל דרך משל פוליטי, ניתן לומר כך: אין היעדר תלות בלשון; אך עצמיות מצויה בכל שמצויה לשון.

1. לכל מכלול העניינים שנוגעת בהם בעבודה זו השווה מאמרי: "אשכנז: די יידיש-תקופה אין דער יידישער געשיכטע", ייִוּאָ - ב ל ע ט ע ר 35 (1951), 7-17. - לעניין עקיף ~ ישיר וכו' השווה מאמרי: "אינעווייניקסטע צווישפראַכיקייט אין אַשכנז ביז דער השפלה: פֿאַקטן און באַגריפֿן", די נאָלדענע קייט 35 (1959), 80-88.

1. 1. פעמים נראית תולדת יידיש לחוצה ודחוסה בנוסחה כזאת: יהודים קיבלו את הגרמנית וצרו אותה על פי דרכם שלהם. לפי שהרכיב הגרמני ביידיש הוא, מבחינת הכמות, הגדול ביותר, ניתן ללמד זכות על אותה נוסחה, שאינה מוטעית במפורש. אולם היא לא תצלח, שכן עלולה היא להעלות מוצג מוטעה, כי היה אי פעם זמן עד להשכלה, שבו דיברו היהודים גרמנית טהורה.

היהודים, שהשתקעו בלזוהר, לא היו בררנים לשוניים, הם קיבלו ברוב חירות את היסודות הגיטראליים שבלשון הדיבור של האוכלוסייה הקוֹטריטוריאלי, אבל קיבוץ יהודי, שיהא מדבר גרמנית טהורה, לא היה קודם המאה ה־ט. דור המהגרים הראשון ללזוהר, ואולי יותר מדור אחד, נקלע למעמד של ריבוי לשונות, חמניה הראשונים של הלשון החדשה, יידיש, ודאי שהיו רפופים, כלומר משופעים בחילופי הגאים, בחילופי צורות ובחילופי מלים. כל סוגי החילופים היו יפים, ובלבד שתהא אפשרות של שיג ושיח. ומשנבלטה, בתוך הקיבוץ החדש בלזוהר, יותר ויותר צורת קבע בדיבור, לא היה זה הואריאנט הקוֹטריטוריאלי של הגרמנית. ההטעמה והפוניטיקה הדיפרנציאלית לא היו כשלה, אלא סוגלו ללשונות שהובאו. הרכיב לשון-קודש והרכיב לעז הטילו שינוי ניכר בלשונם של היהודים לגבי הגרמנית הקוֹטריטוריאלי. ואף אילו היו הרכיבים האלה מיוצגים במידה פחותה מכפי שהיו, כנראה, ממש, הרי מבחינה עקרונית היו משהו, שאי אפשר שיהא מצוי בלשונם של הגרמנים. ברכיב הגרמני גופו הסתדרו, בתוך הקיבוץ היהודי, העובדות על דרך שונה ביותר, משהתרקמו בגרמנית ממש.

ההבדל העקרוני שבין יידיש לגרמנית עניין אין לו ולשאלה, אם יהודי גרמני היו יכולים, דרך משל בשנת 1000 בקולוניה, להידבר ביניהם. בצורה פשוטה ובעניינים פשוטים יכלו היהודים והגרמנים להידבר אלה עם אלה אף לאחר תשע מאות שנה, כשהיידיש והגרמנית כבר היו, לכל הדעות, מערכות לשוניות עצמאיות. הסקאנדינאבים בינם לבין עצמם, הולנדי וגרמני-צפוני, רוסי ואוקראיני, ואפילו רוסי ופולני או איטלקי וספרדי יכולים להידבר. בקצת לשונות אלה קשיי המשא

המתן גדולים יותר. בקצתן פחותים מהם, ואין נפקא מינה לענין. אם הצדדים יודעים, כי הבלשנים מבחינים כאן לשונות מיוחדות.

1.1. האם דיבר קיבוץ של יהודים עד המאה הי"ט -גרמנית טהורה? כדי שנראה את ייחודה של יידיש, דין שנצייר לעצמנו, כי בסביבי שנת 1000 התגיר מספר בני אדם בערים שעל הריינוס והמוזל, תחילה פגנים ואחר כך נוצרים, ועל כך נכנס לתוך הגרמנית הטהורה שלהם סכום מסוים של עברית; אחר כך היגרו לארצות רומאניות וסלאביות, ולתוך הגרמנית שלהם, המעורבת בעברית, נטפרו גם יסודות רומאניים וסלאביים. יוצרי יידיש באו, כשהעברית ולשונות דיבור אחרות בידם; הגרמנית כבר הייתה קבלה מאחרים.

מעמד של ריבוי לשונות: אין זה בגדר הנמנע, כי חלק המהגרים ללותיר, אף שבאו מארצות רומאניות, הביאו עמם ידיעה מסוימת של "גרמאנית" (נערמאניש, Germanic). סברה היא, כי בנייסטריה נתקיימו שיירי פראנקית עד לשנת 900 בערך. ואילו בצפון איטליה נתקיימה, כנראה, הלנגובארדית הגרמאנית עד למאה העשירית, ויש אומרים עד המאה הי"א. אפשר שאם קצת לועזים ידעו משהו גרמאנית, היה זה עשוי להקל עליהם את ההידברות עם האוכלוסייה הקוטריוטריאלית במקומות החדשים (משל צרפתים היודעים מעט רוסית גלו לפולין); אולם המעמד הכללי של ריבוי לשונות נתעצם עוד בשל מיני היבוא הלשוניים האלה. האם דובר יידיש ודובר גרמנית (דייטש, German) עשויים היו להידבר? השווה ר' יאקובסון, *Comparative Slavic Studies, Review of Politics* 16 (1954), עמ' 68: "כל חילוף של תקשורת מילולית מצריך קוד משותף בין הדובר ובין השומע... התקשורת בין דוברי דיאלקטים שונים רהיטותה פוחתת והלכת... ככל שמתרבה ההבדל בין שני הקודים בהגאים, בצורות ובמלים, באה ערבובת, אם התקשורת המילולית נוגעת בקיבוצים לשוניים, שאינם משמשים בשני דיאלקטים באותה לשון עצמה, אלא בשתי לשונות מיוחדות, אף שהן קרובות ודומות. אם דני, גורבגי ושודי, שאינם בקיאים ביחסים הבין-סקאנדינאביים, מודמנים ומדברים ביניהם, הרי קשייהם מרובים תחילה בשל ההבדלים הניכרים בהגאים, בצורות ובאוצר המלים. לגבי השומע הבדלים אלה דינם כדין מה שמהנדסי התקשורת מכנים "המולה סמאנטית". אולם לאחר התאמנות מסוימת למד השומע את עיקרי ההבדלים, וכדי לתפוס את המדובר, הריהו נהג על דרך שהמהנדסים מכנים בכינוי ההולם "מעטק הקוד". התוסעה החשובה הזאת של ההתנהגות הלשונית נחקרה במדוקדק בתחום הסקאנדינאבי, אך נודעת לה כאותה חשיבות עצמו בתקשורת הביניים הסלאבית... משמע, הסקאנדינאבית או הסלאבית מבחינתן הסינכרונית הן קודים בעלי חליפים מרובים..."

2. ואם תכונת ההיתוך קובעת את כל המשך גורלה הלשוני של יידיש, הרינו חייבים לצייר לעצמנו תמונה של כל דטרמינאנט לעצמו. דטרמינאנט וקומפוננט (ך"ב) אינם היינו כך. הדטרמינאנט "גרמנית", למשל, לא הייתה אלא פסיעה אחת ממנו לוקומפוננט הגרמני של יידיש; אך לא כל היחידות הלשוניות, שהיו בכוח עשויות להתקבל ביידיש, נתקבלו בה בפועל. אולם הדטרמינאנט "גרמנית" אף אינו זהה ללשון המהותכת "גרמנית"; הוא קטע של הלשון המהותכת - אותו חלק של הלשון המהותכת, שהקיבוץ הלותירי-אשכנזי הייתה לו גישה אליו.

נמצא, שאין לך עדיין תמונה נכונה של הדטרמינאנט, כשאתה מכיר את התולדה ואת המבנה של הלשון המהותכת, שהוא מוצאה. העברת הספרדית היא לגבי יידיש תצורה צדדית: העברית המשכילית והעברית הישראלית נראית מקרן החזות שלנו שונות מכפי שהן נראות בתולדות העברית סתם. ואדרבה, חוקר יידיש מעוניין הרבה

בלשן העברית הרבנית האשכנזית, בעיד שלחוקר העברית היא כענין ממדונה שנייה. ואילו מבחינת הדטרמינאנט 'גרמנית' חייב חוקר יידיש לפעמים להעמיק בשאלה של איסוגלוס בינאי בודד, שאפילו גרמניסט שאומנותו בכך לא הרהר בו מעודו. והוא הדין בשני הדטרמינאנטים האחרים, לעז וסלאבית – עניינו של חוקר יידיש, כפי שנראה, הוא תמיד מיוחד במינו, ונקבע על ידי הזמן, הטריטוריה, הריבוד הסוציאלי.

מכאן אנו למדים, כי חוקר יידיש אינו מוצא לפניו מן המוכן כל מה שהוא חייב לדעת על הדטרמינאנטים. הלשונות המהותיות נחקרו אמנם, לפי ערך, כהלכה, ובפרט זה עשויים להתקנא בנו הרבה החוקרים של הלאטינית הקמאית, היוונית הקמאית, העברית הקמאית – אולם לגבי הבעיות המיוחדות, שהיידיש מעלה איתן, נדרשים לפרקים מרובים חיפושים מיוחדים (מכאן תוצאת אנב: חקר יידיש לא הבלשנות הכללית בלבד נשכרת ממנו, אלא גם חקיות הלשונות המהותיות המיוחדות).

הדטרמינאנטים כסדר גילם בקרב היהודים למלוא מהלכה של ההתפתחות ההיסטורית הם: עברית, לעז, גרמנית, סלאבית. בעברית היו היהודים קשורים, מאז היותם עם; לעז בשתי נוסחאות הביאו הבאים ללותר; גרמנית אך מצאו שם; לסלאבית הגיעו בשל המשך התפשטותה של אשכנז. בעבודה זו מדובר רק על הדטרמינאנט הראשון בזמן. מבחינה היסטורית נדייק יותר, אם נקרא לו 'הדטרמינאנט לשון-הקודש' (ולא 'הדטרמינאנט עברית'): המשפיע העיקרי והחזק ביותר על היידיש הייתה הלשון המשמשת בקודש.

3. את ההתבוננות בדטרמינאנט 'לשון-קודש' מוטב לפתוח בבירור ההבדל היסודי בין שתי חטיבות: לשון-קודש-ממש ולשון-קודש שבהיתוך. האורח המברך ברכת המזון עם משפחת המארחים יאמר לפי כללי לשון-קודש-ממש: 'הרחמן... הוא יברך את פֶּעַל הַבַּיִת [baal ha'bajis] הזה...'. אולם בתוך שיחה ליד השולחן, כשהוא פונה אל בעל הבית, הגייתו [bal'bos] או [bal'bus], שמחייבת לשון-הקודש שבהיתוך. כאותו הבדל ניתן לצפות תדיר, לא במשפטים או מליצות שלמים בלבד, אלא גם ביחידות מילוניות בודדות. בלשון-קודש שבהיתוך תיבת תענית הגייתה [tones] או [tunes], ועל דרך זה נהגה אסתר-תענית (5-אסתר-תענית בין פורים), אבל ההגדרה הפורמלית 'תענית-אסתר-הגייתה [tanjis] אי [tanis]. אומרים אחרי מישור רבנן-קדיש, אבל בסידור נדפס 'קדיש דרבנן'.

הלכך לשון-קודש-ממש הוא הכינוי ללשון של טקסטים מחוברים של לשון-קודש (המליצות או המלים הבודדות שהוצאו מטקסט מחובר בלא שינוי), שדובר יידיש קורא בעיינו בספר או אומרם מזיכרונו. דובר אנגלית או דובר גרמנית אין לו פתח ללשון-קודש אלא בלשון-קודש ממש. אבל דובר יידיש עניין לו גם בסוג אחר של יסודות לשון-קודש, על דרך אינטימית יותר. זהו הרכיב של לשון-קודש, שהוא חלק לשונו הישירה של דובר יידיש. הרכיב של לשון-קודש שבהיתוך יידיש – לשון-קודש שבהיתוך – מפליג לפעמים מרובות בדרכים אחרות משל לשון-קודש ממש. לרוב אנו מתעוררים על כך, כי בלשון-קודש שבהיתוך בהברות הלא מוטעמות חל עצמם התנועות. שעל כן נוהגת בלשון-קודש ממש ההגייה 'זואת הַבְּרָכָה', אולם בלשון-קודש שבהיתוך נוהגת 'ברכה' ('מאכן א ברכה'). אמו של משה רבנו קרויה 'יוֹבְבֵד'

[joi'xevəd], כלשון החומש, וכך ייקרא גם שם האישה בשעת קריאת הגט בקול רם; אבל בכל ימות השנה הגיית שמה [joxvəd], פעמים על דרך הקיצור יאָכע; גם [xeivət], כשההברה הראשונה הלא מוטעמת נשמטה לחלוטין. צירופים מלשון-הקודש ממש מתגלגלים בלשון-הקודש שבהיתוך למלים בעלות הטעמה עיקרית אחת: בראש השנה [be'rojš ha'sono] יִכְתְּבוּן; אבל [rošə'sone] או [rošə'sunə] ואומרים לו לילד שיאמר "מודה אני לפניך" [moide a'ni], אבל שואלים אותו: האָסט שוין געזאָגט [moide'ani]?

בעיקרו של דבר ראוי יותר לומר, כי לשון-קודש שבהיתוך שוב אינה לשון-קודש, אלא יידיש, והבלשן המתאר יהא אמנם נוטה להתנכר לשאלת מוצאה של היחידה הלשונית שהוא בוחנה. אבל הבלשן ההיסטורי יהא נשכר מן השימוש במונח "לשון-קודש שבהיתוך". יחידה לשונית ממוצא לשון-קודש הייתה עשויה שתיכנס לתוך היידיש מצינורות שונים: (א) מלשון-קודש-ממש בה בשעה, למשל דרך הבאה (ואז יהא היתוכה מועט ביותר); (ב) מלשון-קודש-ממש בתקופה קדומה יותר של יידיש – המספר המרובה ביותר של יחידות ברכיב לשון-קודש; (ג) מסתבר, אף בתיווכה של לשון קודמת. לעז מערבי, למשל, אחת הלשונות הקדומות ליידיש, היה לה רכיב לשון-קודש גם היא, ויצויר, כי יחידת רכיב לשון-קודש אחת או אחרת באה לתוך היידיש בצורה, כפי שהייתה נהוגה אצל הלועזים המערביים בלשון-קודש של היום. אין לשער מציאותם של מקרים מרובים כאלה, שכן היהודי האשכנזי יכול היה תדיר לשאוב שאיבה סמוכה מבארה הפתוחה של לשון-קודש; וידיעתו ברכיב לשון-הקודש שבלשונות לעז תהא תמיד דלה, שהרי מניין התעודות שבלעז הוא מועט, והכתיב המסורתי של יסודות הרכיב לשון-קודש מאפיל על אופן הגייתם. הלכך כורח הוא, שנעסוק בקאטיגוריה "לשון קודש של הלועזים", מבלי שנבחין בשתי החסיבות, לשון-קודש-ממש ולשון-קודש שבהיתוך. אולם כשאנו משווים יחידה יתקינה כמו בן-בית [ben'bijis] עם הגייה מזורה (שלא נסתברה עדיין) כמו [bale'bos || bal'bus], הרי על כורחנו עלינו לכוון את עינינו אל הלשון הקודמת.

אף בגבולה של לשון-קודש-ממש אין מלוא אחידות. איש לא יאמר בברכת המזון את בעל הבית [bale'bos] הוה, אבל אפשר לשמוע [baal-ha'bijis] או [bale'bijis]; ובברכת בורא פרי האדמה אפשר לשמוע [boi'rei] או [boirei] או [boirə]. בדיבור אחר: קצת חברי הקיבוץ מצויה בהם מגמה לסטות, גם בלשון-קודש ממש, מכללי הדקדוק ולהתקרב לכללי לשון-הקודש שבהיתוך. כאן ניתן לקבוע שינויים קבוצתיים (למשל, למדנים יהיו נוטים לקרוא "במתוקן" יותר מכפי שיקראו יהודים מכל ימות השנה) ושינויים בין יחיד ליחיד, ואפשר שאפילו אותו יחיד עצמו ישנה הגיית פסוק או גיב, הכול לפי המצב.

מבחינה פונית הרי לשון-קודש-ממש האשכנזית דהאידינא דומה ליידיש: הפונימות שבהרכבה הן אולי לפעמים מיוחדות במינן, אולם אם נעיין בהן בפונימות אחת אחת, יתחזק, כי לשון-קודש ממש אין בה כל פונימה שלא תהא בנמצא ביידיש. האמנם כורח הוא שיהא כך? בשלבים קדומים יותר של אשכנז לא הייתה ההחטבה (האינטגרציה) מלאה כל כך, וגם לענין עדות יהודיות אחרות, למשל לועזי המערב, יש פתח לסברה, כי לשון-קודש-ממש שלהם היו בה פנימיות, שלא היו מצויות בלשון דיבורים. שעל כן מוטב, מבחינה עקרונית, שלא להעביר את הדרך: מוטב לתפוס, כי בכל אחד ואחד משטחי התרבות היהודית המערכות הפונימיות של לשון-קודש-

ממש ושל הלשון הישירה תואמות זו לזו; האימנם זהות הן, דין לבדוק בכל מקרה ומקרה לגופו.

3. לשון-קודש ממש ~ לשון-קודש שבהיתוך: עבודתו החשובה הרבה של אידלזון על קריאת לשון-קודש בפי עדות יהודים שונות לוקה במה שלא ראה את ההבדל שבין שתי החטיבות האלה, השווה (1913) 57 *MGWJ*, עמ' 527. – ההבדל ניתן להחזירו על תקופת הבית השני; כשהתרגומית נעשתה הלשון הישירה, התחילו הוגים את העברית כדרך הארמית (הדוגמה הבולטת ביותר הוא עילומה של א כעיצור). וככל הנכון נעשו אז בין שומרי המסורת מאמצים להתמיד בדרך הישן. בדקדוקי הטעמים לאהרן בן-אשר (הנראה בחינת חקיקה של כללי טבריה, ראה § 5) מדובר בפירושו על שתי קאטיגוריות של הגייה 'אם יקראו במקרא ואם ישיחו בשיחתם'. ביטוי דומה אתה מוצא אצל עלי בן-יהודה (בחצי המאה העשירית לערך). המציין, כדרכם של בעלי דקדוק אחרים מבני תקופתו, שני מינים של ר ואומר על אחד מהם: 'הם [בני טבריה] קוראים בו במקרא ומדברים בו בדבריהם' (מובא במכלול לרד"ק, ליק, דף פא ע"ב). ר' סעדיה גאון בפירושו לספר יצירה יודע גם הוא בשתי הקאטיגוריות של קריאה ודיבור, ולדבריו אנשי טבריה מבדילים בין שני מיני ר במקרא, בקריאת התורה, אך לא בדיבור; אדרבא, הבבלים מבדילים בדיבור, אך לא במקרא. מה פירוש 'שיחו', 'מדברים' מכאן, ו'קוראים' מכאן, כשהעברית כבר הייתה, במשך כאלף שנה, עקיפה, אם לא הבדל שבין לשון-קודש ממש ובין לשון-קודש שבהיתוך?

צינורות של קליטת לשון-קודש ממש בתוך הרכיב לשון-קודש: יחידות משולבות סיכוייהן מרובים לשמר קווים שאינם מצויים בלשון-קודש שבהיתוך. בבתי הספר היידיים שבוילנא בין שתי מלחמות העולם נשמע לפרקים קרובות [limud] לימוד ב-/u/ בהברה שאינה מוטעמת, אך לא היה עולה על דעתו של איש להגות u/ במלה סידור. – להלכה אין ספק, כי מספר יסודות ברכיב לשון-קודש שביידיש באו דרך הצינור של הלשונות הקודמות: אם, דרך משל, אָן ור בענטשן היו עשויים לבוא מלשונות לעז, אין כל סיבה לחשוב, כי תפילה וברכה לא היו עשויות לבוא בצורה שהשתמשו בה הלועזים. אולם כמה ניתן להוכיח את הדבר הזה בפועל? לעת עתה אפילו לא הקשו חוקרי לעז את הקושיה, אם גם בלעז המערבי ובלעז הדרומי היה הבדל בין לשון-קודש ממש ובין לשון-קודש שבהיתוך. – בעל-בית, השווה גומפרץ, מבטאים שפתנו, ירושלים, תשי"ג, עמ' 64.

הבדלים בין לשון-קודש ממש ובין לשון-קודש שבהיתוך, למשל בטיפוס כתר (השווה קייסער), ראה א' וויינרייך, לשוננו כ"ד (תש"ך), עמ' 249. – התקניות הגדולה יותר של לשון-קודש ממש השווה ג' פרילוצקי, דיאלקטאלאגישע פאראלעלן און באַמערקונגען, וארשה, 1921, עמ' 264.

שיטה פונימית מיוחדת של לשון-קודש ממש: אם מחבר לקט יושר הביא במאה הטי"ו, כי הלועזים הוגים בגרונם (ראה § 16.2, הערה) התכוון, כמובן, לדרכם לקרוא לשון-קודש; לשון דיבורים לא הייתה מעניינה. החלק שלא בלשון-הקודש שבלעז ודאי היה בו הגה ע. כי שקדו במשך דורות לקיים היגוי מיוחד של ח ושל ע, לפחות בלשון-קודש ממש, ידענו עוד ממאמרו הנודע של אבן עזרא (שאליהו) בחור מזכירו ב'תשבי' בערך י"ו: 'כל מי שלא למד קריאת העין והחית בנערתו לא יוכל לבטא אותם כל ימיו'. דברים אלה דיים להראותנו, מה תמימים הם הסוברים, כי קריאת לשון-קודש עשויה בכל עדה ועדה כמטבע לשון דיבורה, ואילו לשון הדיבור מעתיקה את הרגלי הדיבור של האוכלוסייה הקוטריתוראלית הלא-יהודית. כשהחכם הקראי המפורסם קירקסאני (ראה § 7 הערה) כתב בשנת 930 בערך, כי קריאת לשון-הקודש בכל מקום מתקרבת ללשון שבה נתחנכו דובריה, והביא ראיות מיהודי חג'אז

שבערב ואיספאהאן שבפרס, הרי מוכיחים דבריו חדירה נאה לתוך ייחוסו לשונות בזמן קדום. אבל לאמיתו של דבר העובדות הן מסובכות בהרבה. – בעניין בענת ההטעמה בלשון-קודש האשכנזית של שתי החטיבות (ראה 158, בגוף המאמר ובהערה). א-צ אידלזון ב-(1913) *MGWJ*, עמ' 536, התקרב, לפי הערך, אל המציאות, באמרו, כי קריאת לשון-קודש בכל עדה ועדה היא פשרה בין הגלי קריאה שבאו בקבלה ובין פעולות לשון הדיבור (אידלזון אינו מעורר די הצורך על ההבדל שבין לשון הדיבור היהודית ובין לשון האוכלוסייה הקוטריתוראליית. בחילוסים השונים של הערבית היהודית מכריע, כנראה, המהלך הערבי לצד קיום ההגייה של ע ושל ח, אולם בעיראק הקמץ הוא עתה /a:/, בתימן /o:/, בעניין ההפרדים העיצוריים שבין לשון-קודש התימנית לבין הערבית ראה א-צ אידלזון בה שפה (1912), 88–92; ב' קלאר, בענייני לשון ב', תש"ג, 33–34. בעניין לשון-קודש של הלועזים המערביים במאה ה-19 ניתן לסרטט תמונה ברורה בערך. המקבילים ההגאיים של ח ושל ע שוב אין מעמדם בין הגרונות בניגוד אי-קולי~קולי, כפי שמשערים לגבי עברית הקדומה; ח כבר נעשתה וזה להנהה בהגייתה, רע נשארה בלא בת זוג. מצד אחר ניתן לקבוע מקרים מרובים למדי, שהגאי לשון-קודש אצל הלועזים המערביים אינם חופפים את שיטת ההגאים של הלשון הקוטריתוראליית. מן התעתיקים הצרפתיים באותיות לאטיניות אנו למדים, כי, למשל, ב' היו הוגים (או היו טורחים להגות) כעיצור דרשפתי, והצרפתית לא היה בה בימים ההם הגה כזה. את כ' לא ידעו שאינם יהודים להגות; בעניין דקדוק הגייתה המיוחדת של ע אצל הלועזים המערביים אנו למדים למן כתב-יד פאריס, ספרייה לאומית מס' 36 משנת 1234, עד 'לקט יורש', במחצית השנייה של המאה ה-19. בכתב-יד פאריס נמנים כללי התעתיק להגאים בלשון-קודש, ההולמים את הצרפתית, ואחר כך נאמר, כי מצויים גם [הגאים] אחרים, אמנם לא רבים, שצריך לבטאם, אך אי אפשר להעלותם במלים לאטיניות. עד כמה שלא תהיינה ההארות האלה מוגבלות לגבי מחקר משווה שיטתי של לשונות יהודיות שונות, שעשייתו מתבקשת, כבר מותר לסכם ולומר, כי המערכת הפונימית של לשון-קודש ממש בעדה מסוימת אינה וזה דווקא למערכת הפונימית של הלשון הקוטריתוראליית הלא-יהודית.

3.1. השוואות לשתי החטיבות של לשון-קודש ניתן למצוא בתרבויות שונות. הלאטינית העל-לשונית של ימי הביניים הייתה בארצות הרומאניות במקביל ללשונות הדיבור, ומתוך כך נשתירן, למשל, בצרפתית שתי שכבות הניכרות בנקל. ביסודו של דבר שתיהן מוצאן לאטיני, אלא שהשכבה הרומאנית עברה כל שבעת מדורי ההתפתחות של הלאטינית דרך גאלו-רומאנית, צרפתית ישנה וכו'; השכבה האחרת הן *mots savants*, מילי דחכמה (כינוי זה נקלט לתופעות כאלה אף בלשונית אחרות). למשל, התיבה הלאטינית *MOBILE* 'בר-תנועה' נעשתה בצרפתית, דרך תמורות ההגאים התקניות, *meuble* 'רהיטים', אולם יתר על כן נכנס, אחר כך, במישרין מן הלאטינית הבינאית, שם-התואר *mobile* 'בר-תנועה'. הצרפתית המודרנית יש בה אפוא, כפילים (דובלטות), ששניהם אב אחד להם, אלא שעברו תהליכי גידול שונים. הוא הדין באנגלית, שיש בה שני מיני קבלות מן הצרפתית: ישנות יותר, מושרשות יותר, ומודרניות, הנשמעות זרות קצת. *pièce* 'חתיכה' ו-*resistance* 'התנגדות' הם תושבים באנגלית עוד מן הזמן האנגלי-בינאי, אך על ידם מצוי *pièce* שפירושו 'תעודה', והוא נתקבל בשלהי המאה הי"ח וכן *pièce de resistance* שפירושו 'עיקר הסעודה'. 'שנדי', 'שנדי' הם באנגלית *Swede*, אולם סוג של עור שוודי רך קרוי *suède*. בקאטיגוריה של המלים המוזרות מעידים גם הכתיב גם ההגייה על הצעירות היחסית של השאלה.

אי לזאת אף [bale'bos ~ 'baal-ha'bajis] בעל הבית הם תאומים כמו
 piece ~ pièce: הלמדינים, ניתן לומר, הייתה להם בכל דור ודור גישה למקורותיה
 של לשון-קודש, ויכלו תדיר לחדש את "מילי דחכמה" לפי מטבען הראשונה. אבל
 הדוגמאות אף מראות, כי ההבדל בין לשון-קודש-ממש ובין לשון-קודש שבהיתוך
 אינו נע כולו על פי הקו הזה. כפילים, שנכנסו בזמנים שונים, מצויים בידיש גם
 היא, למשל, הפירוש המסורתי המקובל של תיבת עלייה, כלומר 'קריאה לעלות
 לתורה', נוסף לו בשני דור אחרונים פירוש אחר, 'הגירה לארץ ישראל', ואחרים
 הוגים אותו לא כנוסח המקובל, במלעיל, אלא בנוסח העברית הישראלית מלרע,
 וכן נברא בידיש הצמד [a'lije ~ al'ja] (והוא הדין ברכיב שאינו לשון-קודש,
 בקארט ~ קארטע, כלומר קלף-משחק וכרטיס או מפה; פארשוין ~ פערזאן
 וכדומה). אולם [baal-ha'bajis] אינו בנמצא בידיש (בלשון-קודש שבהיתוך); זו
 יחידה בחטיבה קרובה, אך עצמאית. מצד אחר הרי שתי החטיבות של לשון-
 קודש עניין לנו בהן בדו-לשוניות פנימית מתמדת, ולא בהשפעה חיצונית. קרובה
 יותר למעמד האשכנזי היא התמונה בקרב שאינם-יהודים במרכזה ובמורחה של
 אירופה במאות ה-18 וה-19, כשהאצולה הייתה, ליד לשון הארץ, משתמשת בצרפתית
 כבלשון שנייה. אולם לשון-קודש הייתה באשכנז לגבי רובו של הקיבוץ קרובה לאין
 שיעור, משהייתה הלאטינית הבינאית לגבי הצרפתית הבינאית, ולא כל שכן מכפי
 שהייתה הצרפתית לגבי הרוסי או הפולני הממוצע.

B. Weerenbeck in *Archives néerlandaises de phonétique* 3.1 mos savants
 8 (1933) *expérimentale*, עמ' 257, הראה, שהגאים מסרמים, למשל a או i, שמוצאם מן
 הלאטינית, מתגלים בעיקר ב"מילי דחכמה". – מלים צרפתיות באנגלית: האופנים המקבילים
 של הגייה, המודגמים, למשל, באופן שתיבת *impasse* מובאת במילון ובסטר הגדול תחילה
 בנוסח אנגלי *imp.* אך בסמוך לכך הנוסח הצרפתי בהגה אפי.

קריאת "לאטינית ממש": באיטליה ובצרפת היא נוהגת עד היום ביותר על פי נוסח לשוונת
 הדיבור. לעניין בעצת האיטלקית, בזמן קדום יותר, המזכירה את המצב של לשון-קודש ממש,
 השווה, W. Mayer-Lübke, *Die Schicksale des lateinischen I im Romanischen*, לייפציג,
 1934, עמ' 69, מה שנקרא "ההגייה האקדמית" של הלאטינית בארצות אנגלו-סאכסיות הונהג
 אך בעשור הראשון של המאה שלנו. לפני זה הייתה תקופה של נדנודים, ולפניה לא היו
 אפילו נדנודים, אלא היו בפשיטות קורין לאטינית קָשֶׁל הייתה אנגלית. השווה, C.G.M. Smith,
 "The English Language and the Restored Pronunciation of Latin", *A Grammatical*
Miscellany... Otto Jespersen, קופנהאגן, 1930, עמ' 167–178.

הגאים בלשון העקיפה המקבילה, שאינם מצויים בלשון הדיבור: הרוסית יש בה תיבה
 Господ (אלהים (האדון)), בהגה /h/ של הסלאבית הכנסייתית, בעוד שהתיבה הקרובה
 שבבלשון המדוברת Господин 'אדון' יש בה /g/.

דוגמה מפתעת של "ערבית ממש": W.H.T. Gairdner, *The Phonetics of Arabic*,
 אוקספורד, 1925, עמ' 21, כותב בעניין האות הערבית, שתעתיקה העברי הוא ט: בערבית
 המזרחית היא נהגית [d̪]; במצרים היא נהגית [d̪] בקריאת הקוראן בלבד, ובכל שאר
 המקרים היא נהגית [z]. – בפי יהודי בבל נוהגת /r/ מיוחדת בקריאת התורה, השווה
 "מנצור, לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 49.

4. הפירוש המיוחד של המושג "הגייה" בעניין לשון-קודש-ממש הזכר להם לבעלי
 הדקדוק עוד בימי הביניים. הם השתמשו לרוב בביטוי קריאה. שימוש מדויק

יותר מן "הגייה"; הוא נצמח מתוך נוהג שלא בולבל עדיין מחמת הרהורים בלשניים תמימים או הרהורים חברתיים אנאכרוניסטיים בלשונות ישירות הרי הדיבור הוא הראש-וראשון, והבעיה היא, כיצד הדיבורים נקבעים בכתב. בעניין לשון-קודש בימי הביניים, הרי הכתיבה הייתה דווקא דבר פשוט, וידוע. הבעיה הייתה, כיצד לקרוא את הטקסטים הקדושים, ולכל לראש את גופו של המקרא.

הבעיה הזאת העסיקה אפילו את יהודי בבל וארץ-ישראל גופה, אף שהקריאה עברה שם בקבלה עוד מימי היותה ישירה. במרוצת הזמנים נתפקק הזיכרון ונתקטע. במיוחד עלתה בעית הקריאה בשטחי התרבות החדשים שלאחר תקופת הגאונים: צריך היה להביא שם את עצם ה"קבלה", והיה כורח להאמין לבעלי שיטת קריאה זו או אחרת על דברתם.

במתאים להבחנה הכללית שבין ספרד ואשכנז נבדלו כבר בימי הביניים שיטות הקריאה העיקריות, הידועות בכינויים: הברה ספרדית והברה אשכנזית; וההבדלים ידועים. לעניינו עתה נאמר, כי ההברה האשכנזית שולטת לא בלבד בלשון-קודש ממש של האשכנזים, אלא גם ברכיב לשון-קודש שביידיש: אנו אומרים לא בלבד [bə'reiʃis 'boro...] אלא גם: "ער האָט אָנגעהויבן פון [bə'reiʃis] 'התחיל מ־בראשית'. אולם ההברה האשכנזית היא צעירה מלותר-אשכנז. במהלך התבוננתו נראה, כי עד למאה ה־יג הייתה לשון-קודש בלותר-אשכנז, בשתי החטיבות שלה, קרובה יותר למה שקרוי היום הברה ספרדית, ופעולתה של שיטת הקריאה הקדם-אשכנזית הזאת עודה מורגשת ביידיש עד היום. אין זאת אומרת, כי עד המאה ה־יג נתנה בלותר-אשכנז ההברה הספרדית. ההתפתחות של שיטות הקריאה הייתה מורכבת בהרבה, ושורשי ההתפתחות נעוצים בזמן, שלא בלבד ההברה הספרדית והאשכנזית, אלא ספרד ולותר-אשכנז עדיין לא היו בעולם.

אילו הכין מחקרה של העברית תולדה – המניחה במעט או בהרבה את הדעת – של הלשון הזאת, היה לה למחקרה של היידיש קל יותר להציע את הדטרמיננט "לשון-קודש". לאלף השנים מאז היות התרגומית עד היות היידיש די היה בשורה המסמכת: מה היו פני לשון-קודש ערב לותר, בייחוד בלשונות הלועזים המערביים והדרומיים; ואחר כך היה צורך להיוודע מפי חוקרי העברית, כיצד התהוותה ההברה האשכנזית. אולם לעת עתה אין תולדה כוללת של העברית, וחוקרי העברית גופם מחולקים בנקודות עיקריות. שעל כן אפילו לצורך תולדותיה של היידיש אנו חייבים להפליג לעבר ולשטחי תרבות לא-אשכנזיים, כדי להתחקות על מסורות הקריאה השונות שהובאו ללותר-אשכנז ויצרו את הדטרמיננט "לשון קודש".

4. להגיית העברית: התעתיקים של שמות עבריים, ואף של מלים עבריות סתם, בתרגום השבעים (במאה השלישית לפני ספח'ג) תחילתם נעוצה בזמנים שהעברית הייתה הלשון הישירה, ומצויים גם מקורות אחרים מימי קדם, שתעתיקהם קדמו לצורות הניקוד הישנות ביותר (ראה § 5). תעתיקים אלה נחקרו בידי מלומדים מופלגים. לצערנו אנו חסרים, כפי שאני רואה, ניסיון ממוזג לשלב את התעתיקים בהקשרם הגיאוגרפי הנאות ולקשר את ההישגים למה שידוע על הסוגים השונים של שיטות הקריאה (ראה § 6).

4.1 דווקא מן רכיב לשון-קודש שביידיש עולה קושיה גדולה על שיטת הפֶּרְפִּינְרִיצִיה, עוד קודם שמגיעים לממצאי המדע של מאת השנים האחרונה בעניין לשון-קודש בימי הגאונים (ראה סעיפים 5 ואילך). אם קיבלה אשכנז את הברתה, כשהיא מוכנה, מבבל, הרי שורת ההיגיון מחייבת, כי הדטרמיננט לשון-הקודש, שיידיש

נהנתה הימנו, היה קבוע מאז בדמותו הבלית-אשכנזית. ואם כן, מהיכן באו לה ללשון-קודש המהותכת של אשכנז אותם הגילויים, המזכירים את ההברה הספרדית? (חריגי הברה לסוגיהם מצויים גם בלשון-קודש הספרדית, אבל הם מחוצה לגדרו של עיונו עתה). בסעיף 6.1 ידובר על /o/ להבעת שורק, המודמן בקצת חלקי יידיש המערבית, למשל /xorp/ חופה, וזה נראה בנותן אופי אף ללשון קודש הספרדית. אולם במיוחד מתבלט לעין סדרת העובדות, שניתן להגדירה בנוסחה -קמץ אלף-a-: גמר, דג, (קורע כדג זיץ) דם (דם-שונא, צעדמען), דן (דן זיץ), הוויה (שם הוויה), העוויה, וולד, ח'ר (ידיד טוב' ב /a/, ליד ח'ר, תואר ללמדן ב- /o||u/), חריף, חשד, חשש, ים, כלל, לווייה, מן (במדבר), מסתמא (מצויה גרסה ב- /o||u/ בהברה המוטעמת), משניות, נדן (/nədan/) ליד הגרסה (/nadn/), נחמה (שם פרטי, ליד גרסה של שם פרטי ב- /o||u/), נפשות (יצען נפשות ב- /a/, אך כנראה נפשות ב- /o||u/ סמך, פרט, פשט, צרפת (בקצת חלקי יידיש מערבית ב- /ia/), קאליע (בזמנים קדומים יותר הכתיב כליה, כליות, וזו כנראה האטימולוגיה), רע (זי איז א רע, פגע-רע וכיוצא בזה), שווא-ושקר (/šavi/, ליד תפילת שווא /išov/), שלל. ואלה עדיין אינם כל המקרים, שבהם דקדוק לשון הקודש מניח קמץ, והיידיש מניחה /a/.

מצוי אפילו סיג שלם כמו טהרות, ראייה וכדומה, שהדקדוק מחייב שווא מתחת לאות הראשונה וקמץ מתחת לאות השנייה.

פעמים אלה שומע, כי ה-ספרדיות של /a/ בתיבות ים, כלל, פשט וכדומה היא אך מדומה, ולאמיתו של דבר אין לפנינו כאן אלא צורות של סמיכות, שיש בהן, על פי הדקדוק, פתח, ולא קמץ. אולם הרי לא די באמירה, כי סמיכות היא, משום שיווי הצורה גרידא, דין לבקש ביאור, על שום מה נשתרבבה סמיכות במקום הצורה התקינה. בתיבת ים ניתן עוד לגסות ולפרש, כי זו הכללה של ים-סוף, ים-המלח וכדומה. אולם אין קישורים כאלה בתיבת כלל (הצירוף פלל גדול-אינו סמיכות). פשט וכדומה. והוא הדין בענין דם בקישור דם-שונא, העשוי כתבנית ישיבה-בחור (בהיפוך ל-בחור הישיבה). יש לנו אב-הרחמים, אב-בית-דין בסמיכות, כשנדרשת ממילא /a/, אבל על-ידים מצויה הצורה התקינה אב בצירוף פיבוד אב. ויש מקרים, שהיידיש, בהפך תביעות הדקדוק, בחרה לה את הנפרד במקום הנסמך. אנו אומרים: לשון-הקודש, ולא לשון-הקודש, בן-ציונים (ולא בן-ציוני, אף כי בלשון-הקודש מצוי ויהי בן-ציוני הלילה), תת-תורה, תת-בראשית (כמו תת-בחור במשקל ישיבה-בחור ולא תמן). ארון-קודש (ולא ארון), פבד-התורה, פבד-המת (ולא פבד). ודאי שאין זיקה לסמיכות בענין לווייה או ראייה או דן (זיין) (שלא כשם הפרטי דן הנהגה ב-ו). צריך כאן הסבר עמוק יותר.

שוב מצוי גילוי בלשון-קודש האשכנזית בתקופת יידיש ישנה, שמן הדין להרמיז עליו כאן. הפונימה שבלשון-קודש האשכנזית דהאידינא היא או /u/ או /y,i/ - הכול לפי הדיאלקט - הייתה בתקופת יידיש הישנה, ועד ליידיש התיכונית, מפולגת לשני דרכים: למשל, שבעות הייתה על פני כל שטחה של אשכנז ב- /y,i/. גילוי זה אין בדומה לו לא בספרד ולא בארץ-ישראל (שבה מקורה של ההברה האשכנזית על פי שיטת הפרפיגורציה), אלא דווקא בתימן (ראה סעיף 6.1). על שום מה בתקופת יידיש הישנה, ומה ענין תימן אצל אשכנז?

לסוף מצויות בלשון-קודש האשכנזית עובדות פזורות, שאינן ניתנות לסיווג, אך

ענינן אינו מועט כל-כך, והן נראות כשזורים של מסורתי קריאה קדומות יותר. גדרשת חקירה מינוגרפית על כך; כאן נצטמצם על קצת דוגמאות. במסורת התנ"ך בא נחום לא בקמץ, אלא בפתח; האשכנזים אומרים פריה ורביה ולא פריה ורביה, כפי שמחייב הדקדוק. אף מצויים שינויי גרסה באשכנז גופה: פיוט ופ"ט, תויות ותויות (ס'אז א תויות צו קוקן; ס'אז תויות ניש זיכער-), או הסיפוס נעריץך ונקדישך כנגד נעריצה ונקדישה.

היוצא מאלה, כי תולדות ההברה האשכנזית אינן נמשכות והולכות בקו-משירים מארץ-ישראל. שורשי ההתפתחות ועוצים בזמן, שלא זו בלבד שלא הייתה עוד הברה ספרדית והברה אשכנזית, אלא ספרד ולותיר-אשכנז לא היו עדיין בעולם. המשך ההצגה יבוא לכלל מסקנה, כי ההברה האשכנזית דהאידינא נלתה אך במאה הייג למינינם. בתקופת בראשית של יידיש נהגה בלותיר-אשכנז קריאה אחרת, וישיומה של אותה קריאה קדם-אשכנזית- ניכרת בה ביידיש עד עתה.

4.1. תקופות בתולדות היידיש: מראשיתה עד 1250 – יידיש-בראשית; 1250 – 1500 – יידיש ישנה; 1500–1700 – יידיש תיכונית; מן 1700 עד עתה – יידיש חדשה.

קמץ א = /a/: רשימה הגונה של ספרדיות ברכיב לשון-קודש שבידיש הביא אדם-הכהן לבנון בהוספה יתרון לאדם, שצירף למהדורת תלמוד לשון עברי של בן-זאב, וולנא 1866 (חזר ונדפס 1874). – מעניינת היא חיבת קערה: בידיש היא, בדרך כלל, על משקל ראיה, השווה יהואש-ספיוואק, אידיש ווערטערבוך, ניו-יורק 1911, ונ' פערעפערקאוויטש, העברייאזמען אין אידיש, ריגא 1929; האַרקאווי מביא, וכדן, חיבת ידיש קערה ובלשון רבים קערות, ואת התרגום העברי: קְעֶרָה. אך מצויה בידיש איזורית (אצלי רשומה מֶץ/קוֹבֶצָה בסביבי שְׂדֶלֶץ, וכן, לפחות, מפי יהודים בודדים בורשה ובפלוצק, שבדרך כלל בדורנו התיבה הגויה /ka:rə/ הצורה /kure/, שמקורה היא ודאי הצורה העברית 'התקניה'. ניכר, כי חיבה זאת נתקיים בה זימן של מסורות שונות, שגם לקיום-יחד של שינויי גרסה שונים.

הקריאה של לשון-הקודש חשובה לידיד: כשאתה שומע, כי בתימן הוגים תִּקְיָת המִתִּים בקמץ תחת ה, ולא בחירק, או איפכא, טיעות במקום טָעוֹת, ראה דמתי בקונטרסים לענייני השפה העברית ב' (תרצ"ח/תרצ"ט), 67, דין שתהא מהרהר במסורות קריאה שונות בעדות שונות, ולא ב-שיבושים". פעם אחת ניתן להוכיח, כי המסורת הכפולה ישנה היא כל כך, עד שנכנסה בתנ"ך. המלה הפך ביחוד טו, לר באה בשני ניקודים: בסגול ובצירי. אמנם העירני מר מ' מדן, שאפשר לטעון, כי אחת מהן (הצרוריה) באה כצורת המשך, והאחרת (הסגולה) כצורת הפסק, אולם על כל פנים לפנינו גם הקבלה לסוג בנד, קרן וכדומה, גם הדמות הפונימית של המלה בידיד, בהתאם לסוג היידי מלך, חדר וכדומה. במונחים של סכימת הקמאות של יידיש מותר לומר, כי בתיבה היפוך יש בידיד e₂, ולא e₅*, השווה מאמרי ב-יידישע שפראך 20 (1960), 65–71, על התנועות הקדמוניות בידיד. בסכימת הקמאות יקל גם לציין את התנועה ב־חֶר בפתח כמו a₁*. וב־חֶר בקמץ כמו a_{2,3}*, התנועה הראשונה ב-סוכות כמו u₁* וכדומה. אם מצויים שויים בין אשכנז לתחומי תרבות אחרים, מותר לשאול לקישורים גינטיים במסורות: אף כי לא כל שוי בקריאה של שתי עדות הוא כבר סימן, כי האחת שאלה מחברתה: דין לבדוק היכן וכיצד, Z. Ben-Hayyim, *Studies in the Traditions of the Hebrew Language*, מאדריד, 1954, 77, מצין, למשל, כי את הטיפוס כ־ה ב-נעריצף (כנגד נעריצף) נמצא במגילות ים המלח. יותר מכול למדתי בעניין זה מח' ילון (ראה סעיף 5, הערה), אף

שנקודת מוצאו הפוכה: ההנחה שבירו היא, כי צורות השרידים ברכיב לשון-קודש שביידיש-ולא בלבד של לשון-קודש אשכנזית ממש-מניח פתח להנחת מסורות קריאה ישנות. - אין אני יכול לקבל בכל הפרטים את ההנמקה של נ' ברגרין בל שוננו יח (תשי"ב/תשי"ג), 15-16, אך ודאי שהדין עמו בכלל סברתו, כי חוקר העברית וחוקר היידיש משלימים זה את זה. - ראה גם סעיף 7, הערה.

5. שתי ההברות, הספרדית והאשכנזית, מסתייעות כידוע, באותו ניקוד עצמו: ההבדל הוא בכך, כיצד הן נהגות (וכן גם דרך היידיש, שאנו כותבים טאג, אלא שקצת יהודים הוגים [tog], וקצתם [tug]). הוא הניקוד, שעמלו בו דורות של חכמים בטבריה, שעל שיטתם בנויה כל מסורת המקרא. במקצת עניין לה לשיטה זו ולעיצורים (למשל, הדגש והרפה, שעוד אדבר בהן). אך עיקר עיסוקה בנקודות, כלומר בסמלים הגרפיים לתנועות. והטעם מובן: העיצורים נמצאים בכחוב, ואפילו אינם נהגים לפי הכללים, עשוי השומע להתעורר עליהם; אך בלא תנועות אין הכתוב עשוי לקריאה כל עיקר. עד לפני מאה שנה נסמכו על הניקוד הטברני לא קריאת המקרא בלבד, אלא כל הדקדוק העברי כולו. כידוע, יש מחכמי ימי הביניים שראו את הניקוד מסיני, ואהרן בן-אשר גופי סבר, כי הניקוד הוא מאנשי כנסת הגדולה, ואחרים שרוח ביקורתם הייתה גדולה משלהם, הקדימו להגיע לכלל מסקנה, כי בתקופת ישירותה של הלשון לא נצרכו לניקוד כלל, כיוון שידעו, דרכי ההגייה כיצד. ומתוך שהתבוננו באותיות, ידעו, באילו תנועות עליהם להשתמש; הניקוד הטברני מתוך כוונת מכוון ללמד את הקריאה הנכונה נוצר, בשעה שלשון-הקודש שקעה מכבר כלשון שבעל-פה. נראה, כי תחילה לא ניקדו אלא את המלים המוקשות, קמצה קמצה התחילו לכתוב נקודות לכל הכתוב כולו. תפיסה זו קבעה, במחצית הראשונה של המאה הקודמת, השלישייה הגדולה של האסכולה הביקורתית שבחכמת ישראל - ש"ר, ריטל צונץ, שד"ל. גילויי מדע מאוחרים יותר השלימו את התמונה עם מציאת כתבי-יד בבליים בניקוד העליון, שאנו קוראים לו בבלי, וכן נמצאו, כנודע, כתבי-יד, ששיטת ניקודן שונה, ונקרא הניקוד הארץ-ישראלי; ניטל לכך שם, הנמצא ראשונה במחזור ויטרי. אולם מונח זה צריך דיוק, שכן מה עניין הוא להעמיד שיטה ארץ-ישראלית כנגד שיטה טברנית, בעוד טבריה בארץ-ישראל גם היא? לכך בא הניסוח על שני ניסיונות של המצאת הניקוד: האחד בצפון, והאחד בדרום. שעל כן ראוי יותר לקרוא לשיטה הטברנית בשם צפון-ארץ-ישראלית, ואת השיטה האחרת, המתחרה, דרום-ארץ-ישראלית; והשיטה השלישית נאות לקרוא בבליית, שהוא שם שאינו עלול להטעות. הניקוד הטברני, שניתקן בפינה אחת מפניות העולם היהודי, כבר דחק במאה י' למנינם את כל הניקוד הדרום-ארץ-ישראלי ולמעלה ממחצית הניקוד הבבלי. אולם האופק המדעי נתרחב עד מאוד במה שנמצאו השיטות הנגזרות. החכמים שבימינו דעתם תקיפה לאמור, כי מכלל שלושת הניסיונות לבנות ניקוד - הרי הניסיון הטברני היא הצעיר ביותר. הניקוד הבבלי נוצר, כנראה, בשנת 600 לערך, הדרום-ארץ-ישראלי בשנת 700 לערך, כלומר כ-50 שנה לפני שהחלה עבודתם של חכמי טבריה. שתי השיטות האחרות נהגו, אבל שנים הרבה קודם שהתחילה עבודתם של חכמי טבריה. אולם היא-היא שהצליחה (ראה סעיף 6.1). אילו לא נשתנו הנקודות שבשלוש השיטות אלא בצורתן בלבד - למשל, כותבים מלה באותיות יהודיות דו, באותיות לאטיניות du, באותיות רוסיות dy - היה זה פרק מעורר סקרנות בתולדות הכתיבה בקרב היהודים, אולם לא היה לו עניין

מיוחד לתולדות הלשון, לא כל שכן לתולדות לשון יידיש. אמנם קצת נקודות חופפות אלו את אלו; אם, למשל, בניקוד הבבלי נמצאות שתי נקודות החופפות בעקיבות חירק וצירי בניקוד הטברני, הרינו רשאים לומר, כי בשתי השיטות הייתה הכוונה לאותו ערך הגאי, ומותר לנו לזהות אותן שתי הנקודות הבבליות לתנועות [e], [i]. אך יש גם הבדלים עמוקים יותר. למשל, במקום שטבריה נעזרת בפתח או בסגול, אין לה לשיטה הבבלית אלא נקודה אחת. בעניין מקבילה ההגאי נדבר בסומך. אולם על כל פנים מותר לנו לשער, כי במקום שהאסכולה הטברנית קראה שתי תנועות שונות, קראה בבל תנועה אחת בלבד. דברים דומים נראים בעניין הניקוד הדרום-ארץ-ישראלי. הטקסטים הקדומים ביותר בניקוד זה אין להם אלא חמש נקודות (במקום שטבריה יש לה שתי נקודות מיוחדות – סגול וצירי – אין כאן אלא נקודה אחת. והוא הדין בעניין הפתח והקמץ). טקסטים צעירים יותר כבר מצויות בהם שבע נקודות, ובהשקפה ראשונה ניתן לזהותם, על ערכן ההגאי, לשבע הנקודות של טבריה. אך התבוננות בטקסטים גופם מראה, כי הנקדנים הדרום-ארץ-ישראליים עצמם לא ידעו אל נכון, כיצד להסתייע בנקודותיהם. המקביל של הפתח הטברני נחלף, לעתים קרובות, במקבילים של הסגול והצירי הטברנים. טעויות שיטתיות כאלו בניקוד אי אפשר לתן שיהיו דבר של מקרה. נהיר, כי שלוש שיטות הניקוד בצבצו ועלו במקומות, שהקריאה הייתה שונה, ושעל כן ניתן על פי הניקוד ללמוד הרבה לעניין הקריאה של מייסדי שלוש שיטות הניקוד.

5. לניקוד הטברני ראה ב' קלאר "טבריה בתקופת הגאונים" במחקרים ועיונים בלשון בשירה ובספרות, תל-אביב, תשי"ד, 186–207. רק בעמ' 206–207 הוא עוסק במסורת הניקוד, אולם גם החלק הגדול של העבודה, שאינו בלשני, חשוב הוא לבירור הרקע החוץ-לשוני. – בעניין סימן ׀, לקמץ כדאי לציין, כי תחילה היה קוונקודה תחתיו, וראוי להזכיר את סברתו של ראב"ע, שיש בכך משום סמל לפתח ולחולם כאחד ורמו להגיה, שיש בה ממוזג ההנאים [a] ו-[o]. – בעניין בני-אשר השווה P. Kahle, *Masoreten des Westens*, שטוטגרט, 1927, מבוא, בעניין הבעיות המסובכות של שווא השווה (מחוץ לספרי העזר המקובלים של העברית): ח' "ענייני לשון" [א], תשי"ב, 31–36; וכן "ענייני לשון" [ב], תשי"ג, 52, 54–58; גומפרץ, מבטאי שפתנו, במקומות רבים, ע"י במפתח עמ' 348. – מלא וחסר: להסברת העניין כותב ח' ילון, תורת הניקוד לבתי הספר⁴, ירושלים, תשי"ג, י"א: "מעתיקי המקרא היו נמנעים מלמלא יותר מתנועה אחת במלה בת תנועות אחדות, כגון: נְבִיא, נְבָאִים (שֶׁאֵי, ה), קוֹל, קְלוֹת (שֶׁאֵי, יו); נְבֹל, נְבָלוֹת (אִיב, כד, ב), נְבֹלֶת (ישע' י, יג). אבל ילון חייב מיד להסתייג: "אבל אין זה כלל קבוע, פעמים ששתי התנועות חסרות... ופעמים ששתיהן מלאות...". – על השווא והחטף ברכיב לשון-קודש שביידיש עוד ידובר להלן.

לעניין שמות הנקודות: יש בה במסורת היהודית סיבוך הגון בשמות הנקודות (ועוד ידובר בזה). נקודת המוצא: פתח ("פתח פום") וקמץ ("קמץ פום"), אחר כך נוסף מלופם ("מלא פום") וקיבוץ (או קיבוץ; "קבוץ פום"), השווה W. Bacher, *Abraham Ibn Ezra als Grammatiker*, בודאפשט, 63. מלא פום ציין תחילה (אצל הספרדים וכן בפירוש רש"י, אצל רבנו חם – ושמו בכל הספירה הדרום-ארץ-ישראלית, ראה סעיף ז) את החולם. דבלמ-ש, מדקדק יהודי-איטלקי מראשית המאה ה-12 למנינם, קורא לו למלאים גם ו גם ג, ואפילו האשכנזים היו, כנראה, לפחות במקצת, משמשים באותו שם במשמעות כפולה: גם יהואש-ספיוואק, אידיש ווערטערבוך, ניר-יורק, 1912, גם האַרְקָאוו, 1828, מציינים, כי מלופן הוא השם המשותף ל-וּלִי (ראה סעיף 6.1). השוני בין קיבוץ-שורק-מלופם (או מלופם ו-י) הוא

גדול במיוחד, בדקדוק המסתפרד מקובל לציין את הנקודה בוי"ו-שורק, ואת הסולם משולש הנקודות-קיבוץ (או קובוץ; קודם אף קיבוץ שפתיים או שלוש נקודות). במקצת יפה כוחם של השמות האלה בשימושה של האשכנזית עד דורנו. לרוב אינם משתמשים עתה האשכנזים במונח קיבוץ; הסימן ו קרוי מלופם (או מלופן) וי"ו או סתם מלופם, והנקודה המשולשת קרויה שורק (אמנם הקדמונים לא הבחינו בין "שורק" ל-"קיבוץ"); חולם, מלאפום, שורק כבר מצויים אצל הלבוש (1530-1612). בהגדה של פסח, אמשטרדם 1783, קרוי ו-מלאו פים אודר [אר] שורק גדול- ו- - "שורק קטן"; האם זה המצאה פרטית גרידא? כדי להימנע מסבך, הריני משתמש כאן בסימונים "שורק" ל-ו ו"קיבוץ" ל-י. - קמץ קטן קרוי לפעמים קמץ חסוף. בעניין הנדודים בין פתח וקמץ, השווה סעיף 8. כל עניין השמות והערכים הפוניטיים של הנקודות לא נחקר עדיין כל צורך.

דקדוק: מלשון "דק" במובן גרמאטיקה, מופיע בתקופת הגאונים; אולם כבר במשנה מצאנו "דקדק באותיותיה" (ברכות נג). ובמלה זו משמשים מחברים גם רבנים גם קראים. ראה צונץ. *Zur Geschichte und Literatur*, ברלין 1845, עמ' 201; שטיינשניידר "Jüdische Literatur", *Ersch und Gruber, Enzyklopädie*, 416, הערה 49. - הספרדים והפרובינציאלים היה להם ממי ללמוד: השווה מ' מדן ב- לשוננו יז (תשא) 112: "... הרי לחכמי צרפת ואיטליה לא היו מקורות לחקירת לשון המקרא אלא מה שהורשה לנו ספרות ישראל הקדומה: התרגומים הארמיים, התלמודים והמדרשים. ואילו לפני חכמי ספרד, כממשיכים למפעל שהוחל בתקופת הגאונים, היו פתוחים גם אוצרות הלשון הערבית והשערים למחקר בלשני על יסוד השוואת הלשונות הקרובות.

המסורה התנכית: בכל העדות היהודיות סברו, כדרך שהביע ר' שלמה ידידיה נורצי (1560-1620) באיטליה בהקדמתו ל"מנחת שי": "ואלמלא בעלי המסורת שהעמידו התורה והמקרא על עמדה, כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלוקות, וכבר נשתכחה תורה מישראל ונעשת תורה ככמה תורות חז"י. הרמב"ם הכיר באותנטיות של נוסח בן-אשר; ראה משנה תורה, הלכות ספר תורה, ח; באשכנז באה ההכרה במאוחר (ראה סעיף 9). מבוא טוב לבעיות המסורה ראה Kahle ב- *Historische Grammatik der hebräi-schen Sprache des Alten Testaments*, 1922, 71-162. - תחום מחקרה של העברית נתרחב עתה ביותר (לא במעט בשל תוספת החומר של מגילות ים-המלח). אולם המסורה היא מוקד המחקר עד היום. - לעניין ניקוד מסיני: נשמעו דעות ספקניות. שד"ל בחרם חמד, ד' (תקצ"ט), 200, הביא ממחזור ויטרי (צרפת, בערך 1100 למנינים) תשובה משמו של הגאון נטרונאי בן הלאי ממאה ט' למנינים: "ולא ניתן ניקוד בסיני, כי החכמים ציינוהו לסימן", ומכאן, שאין נוקדין ספר תורה. השווה מחזור ויטרי מהדורת הורוויץ, 91, ס" ככ. ספקות בעניין אותנטיותה של תשובת ר' נטרונאי ומשמעה - ראה אוצר ישראל ז, 104, אולם התשובה מובאת במחזור ויטרי לכל הדעות. לא מוחלט נשמע מפי ר' אליה בחר (1469-1549), שהיה מרדן בכמה עניינות, השווה מסורת המסורת, וויניציה, 1538, כג: "[רוב הנקודות נקראות בשמות ארמיים] ואם אמת הוא שניתנו מסיני, מה ענין לשון ארמי אצל הר סיני. לכן אומר אני, כי ברור לי שהנקוד לא היה ולא נברא בימי חכמי התלמוד, וכ"ש בימי אנשי כנסת הגדולה, כי לא היו צריכי להם, כי היו בקיאים לקרא בלי נקוד וטעמים... כאשר שמעו קבלו מפי הנביאים... דווקא ר' עזריה מן האדומים (1513-1578), שהיה מבקר מופלג בעניינות אחרים, בנה כאן בניין של פשרה, השווה מאור עינים, אמרי בינה, ווילנא תרכ"ז, כרך ב', פרק נט, עמ' 199-206: הנקודות קיימות מששת ימי בראשית, אך משה לא רצה לכתבן בתורה, כדי לאפשר לפרשן ע"פ המסורת שבעל-פה. אך בגלות בבל נשתכחו הנקודות, עד שחזר עזרא וייסדן. ושוב נשתכחו, עד שבאו

בעלי המסורה של טבריה וחזרו וייסדו. משה מנדלזון בהקדמתו לביאור (אור לנתיבה) חלק על הבחור. הנקודות, טען מנדלזון, ניתנו מסיני (אני מודה למר מ' מרן על פרט זה). פרטים בעניין הפלוגתות ראה במבוא C.D. Ginsburg, *The Masorah*, לונדון, 1880–1885. יש ידעים לסברה, צורכו של ניקוד נתחזק עם קריעת הקראים במחצית האחרת של מאה ז': לפי שהם סמכו על הנוסח "הנכון", הוצרך הצד שכנגד להוכיח את ה"נכונות" של דרכו. אפילו חוקר כבד ראש כמו שמחה פינסקר סבר, כי בני אשר היו קראים; אבל א"א הרכבי בהנהותיו לגרץ, דברי ימי ישראל, 3, 316 סתר דעתו, לרבניותו של בן-אשר: אהרן דותן, האמנם היה בן-אשר קראי, סיני מא (תשי"ז), עמ' יס"ב, שני"ב, ומשה צוקר, נגד מי כתב רס"ג את הפיוט "אשא משלי"?, תרביץ כז (תשי"ח), עמ' 61–82.

ניקוד המשנה: נראה כי הטקסטים המנוקדים הקדומים ביותר אינם מגיעים אלא עד המאה הי"ד, השוה א' פורת ב"ל שונו (תרצ"ד/תרצ"ה), 190.

חומר נוסף בשפע בשל אוצרות הגניזה בקהיר: במצרים היו קהילות בבליות וארץ-ישראליות; קהיר היה נקודת מעבר; בגניזה נמצאו תעודות בכל שלושת מיני ניקוד – מכרה זהב למלומדים. הספרות בעניין הניקוד גדולה מאוד: המחקר הקדום סוכם בידי ס' קאהלה ובאואר-ליאנדר (ראה קודם בהערה) חאב חומסקי ב-*JQR*, 1942/1941, 26–49. הרשימה הבאה אינה כוללת אלא מניין עבודות השייכות לפתחי חזות מיוחדים של דיוגנו עתה: ח' ילון [רצנויה על קאהלה *Masoreten des Westens*, 2], ל שונו ג (תרצ"א), 203–207, ותשובת קאהלה, שם 313 (מח' ילון למדתי אף זאת, כי בפרטים מצויים בקאהלה אי-דקדוקים, ובעניין ספקות יפה בדיקת המקורים); הנ"ל: "שבילי מבטאים", קונטרסים לענייני הלשון העברית א (תרצ"ז–תרצ"ח), 82–78; הנ"ל: "ערכי לשון", שם 79–86, שם (תרצ"ח–תרצ"ט), 12–14; ב' קלאר בקרית ספר טו (תרצ"ז–תרצ"ח), 171; ח' ילון "הגיה ספרדית בצרפת הצפונית בדורות של רש"י ובדורות שלאחריו", ענייני לשון [א], ירושלים תש"ב, 16–31; הנ"ל: "על הגיית החספים והקמץ החטוף באשכנז", שם, 31–36; ב' קלאר: "ענייני מסורה ומבטא אצל קרקסני", ענייני לשון [ב], תש"ג, 31–38, 64; הנ"ל: "לתולדות המבטא העברי בימי הביניים", ל שונו ז (תשי"א), 72–75; ח' ילון: "לשיטת הניקוד של המשנה", אלבק-ילון, ששה סדרי משנה, סדר מועד ירושלים, תש"ד, 23–28; ג' גומפרץ, מבטאי שפתנו, נוגע בכמה מקומות בבעיותינו. –תוספת ביבליוגרפיה מובאת בשאר חלקי הפרק הזה, *W. Chomsky, Hebrew; The Eternal Language*, פילדלפיה, 1958, מדגים בעמ' 101 ו-103 הקבלה מדוגמאות כל שלוש שיטות הניקוד. לעניין כתבי-יד בלי: הציגם החכם הקראי אברהם פירקוביץ, וכתובות המצבות של אוספו היו, במשך עשרות שנים, כמין סנסציה מדעית. כונתו הייתה להראות, כי הקראים מסורות קדומות בידם, מה שאין כן "היהודים הרבניים", וממילא הקראות היא היהדות האמיתית. חכמי ישראל, ואף שאינו ישראל, הרמן שטראק, גילו את היופיים הגמורים בחומרו של פירקוביץ (מבחינת תולדות הרוח מן העניין להזכיר, כי במחצית הראשונה של המאה הי"ט עובדו, בקרב עצים שונים, כתבי-יד עתיקים כביכול, כדי להרבות יקר ייחוסם: ביותר נתפרסם הצי"י האנקא בתעשייה הקראלית שלו. בכלל זיופי הזמן הזה דין להזכיר את שיר הערש של צאפרט, שנכתב כביכול בידי יהודי בבלי במאה העשירית בגרמנית עילית ישנה, במקצתו באותיות עבריות, השוה ב' ברוכוב, ביבליאטייק 413–421, דער פנקס, וילנא, 1913; ניסיונו של פ' דיאמאנט ב-*Yearbook V of the Leo Baeck Institute*, לונדון, 1960, עמ' 338–345, להראות אמנותו של שיר צאפרט, לא הצליח). בקצת נקודות ודאי שהגדישו חכמי ישראל את המידה בביקורתם את פירקוביץ; היו גם אוצרות אמיתיים ממש. כשנתפרסמה הידיעה על הניקוד העליון, יצא מי שלא היה קוטל קנים, שיר (והוא לא היה היחיד שחשד), והכריז בפה מלא: "מציאה זו היא שקר וכזב ממויף אחד והוא קראי אשר המציא לו צורות

אחרות של נקודות נגד אישי מסורה. ראה ש"ר, נחלת יהודה, ו. קראקא 1868, חלק אור תורה, סי' 7. חכם שמשותב, לפי חורפו שבשנתו. שד"ל מצא כתב-יד של החומש והתרגום, שנעתק ב-1311, ונמצא בספריית פארמא – משמע, לא הייתה בו שליטת ידו של פירקוביץ – ובזנאמר, כי התרגום נעתק מספר, שהובא מארץ בבל והיה מנוקד בניקוד ארץ אשור, ור' נתן ב"ר מכיר החליפו על דרך ההחלפה לניקוד טברני. השוה אוצר ישראל 7, 104. – לפי אחרים, אמנם, נכון יותר הכינוי: אשורי, השוה שמחה פינסקר, מבוא אל הניקוד האשורי או הבבלי ע"ס כתבי יד בבית אוצר הספרים באדעסא, ..., וינא, 1863; אולם קבוע ועומד השם: ניקוד בבלי. – לספרות: ע"י שד"ל, הליכות קדם, אמסטרדם תר"ו, עמ' 22–31, 37. – P. Kahie, *Der masoretische Text des Alten Testaments nach der Überlieferung der babylonischen Juden*, 1902, עמ' 108; הוא, *Masoreten des Westens*, 2, 1–2, שטוטגארט, 1927, 1930. בעניין הניקוד הבבלי של המשנה: י' מארקאן, הקדם א (1907); הוא, *Festschrift zu I. Levys 70 Geburtstag*, *Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft*, 1911, 193–211; ח"ב פרידמן, 18 (1927), עמ' 265–288; מורטון, לשוננו כא, 6–1; – השוה אף א' שורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות, ..., ירושלים תרצ"ח, 204 עמודים. – החוקרים מדברים עתה על שני מיני ניקוד בבלי: הקדום יותר (הפשוט יותר) והצעיר ממנו (המורכב יותר). – כיוצא של הניקוד הבבלי: J. Mann, *The Jews in Egypt*, 1922, 67–69, מביא מכתבים עבריים מ-1037, מארץ ישראל למצרים. קצת מלים מנוקדות ניקוד טברני וקצתן ניקוד בבלי. גראה, כי אסילו אותו יחיד עצמו הסתבכו לו לפעמים שתי השיטות. מאן מצא עודות הגניזה אף מכתב ללא תאריך, הכתוב בניקוד בבלי מאלכסנדריה למאסטאורה שבאסיה הקטנה.

ניקוד דרום-ארץ-ישראלי: את השם "ניקוד ארץ-ישראלי" הנהיג שד"ל על פי ההזכרה, שאין לה רע. במחזור ויטרי, ראה מהדורת הורוויץ, עמ' 426. השוה שד"ל, בהליכות קדם, אמסטרדם תר"ז, 22–31. מתוך חקר החומר ההיסטורי של תקופת הגאונים, כפי שהוא מתגלה בחקירותיהם של יעקב מאן, שמחה אסף ואחרים, מתגבש הרושם, כי טבריה מתפשטת צפונה, לשטח הגיאוגרפי הקרוי סוריא (דמשק, חלב), ולא דרומה, ירושלימה. המרחק מטבריה לדמשק הוא, אמנם, מועט מן המרחק מטבריה לירושלים. (ואולי מן הדין לצרף את העובדה, כי בין הגליל ויהודה ישבו השומרונים וחסמו את הדרך. בעניין לשון-הקודש של השומרונים השוה ו' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ירושלים, 957, שני כרכים.) אם כן לא פליאה היא, כי עד שלא הכריעה יוקרתה של טבריה, ניסה דרום-ארץ-ישראל ניסיונות משלו בשיטות הניקוד. לא ראיתי את מחקרו של M. Wallenstein ב-*Bulletin of the John Rylands Library* 40 (1958), עמ' 556.

נקדנים: הביטוי משמש במובן הרחב "מניחי הנקודות", כלומר הוא מציין את כל המעתיקים שנהגו ניקוד. במובן הצר קריים נקדנים המומחים בניקוד, שידעו את הכללים והורו בהן הלכה. קצתם, למן המאה הי"ב למנינים עד הדפוס, מפורשים בידי צונץ, *Zur Geschichte und Literatur*, ברלין, 1845, 107–122. הראשונים שבנקדני אשכנז, שנודעו לנו שמותיהם, הם אולי שני הקדושים משנת 1298, הרשומים ב"ממורבוך" של גירנברג, השוה S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, ברלין 1898, 54, 208, ו-57: ר' שמואל נקדן במחבאך, באדן, ר' אברהם הנקדן בהיילפרין; השוה עוד REJ 4 (1882), 15.

הסבך בנקודות: הפתח והקמץ אינם מסתבכים בניקוד הארץ-ישראלי באותו מניין מועט של מלים בעלות קמץ קטן, שהיגיון כמו חולם. השוה H.L. Strack, *Hebräische Grammatik*, מינכן, 1930, 7. Bergsträsser מביא כדוגמאות לסבך מה שקורין טיפוסים של

כתב־יד, המסומנים L ו-N. – הרוצה לתפוס את גודל הסבכים בניקוד, יצייר נא לעצמו משל ביהודי וורשה, שנטלו עליהם להתקין כתיב ליידש כללית על בסיסה של ההגייה הווילנאית, ולפי שאינם בטוחים, הגייתה של ווילנה כיצד, הרי מזדמנים להם כתיבים של פֿיס 'רגליים' ללשון יחיד ו-פֿוס 'רגל' ללשון רבים, קאָרן [קורן] קצור, לאַכטיק [ליכטיק] 'מאיר'. – ראה גם את ההערות לסעיפים 6–9.

סיכומו של ש' מורג: הניסיון הראשון של ניתוח פונימי משווה של שלוש שיטות הניקוד נתן ש' מורג: *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew and Aramic*, S. Morag, האג 1961. בזכות אדיבותו המיוחדת של המחבר ניתנה לי, בסבראאר 1962, שעת כושר לעיין בטופס ההנהגה, קודם שהעבודה יצאה בדפוס. פרקי זה על הדטרמינאנט לשון-קודש כבר היה כתוב כולו, כשקראתי את עבודתו של מורג; לא היה בידי אלא לצרף כמה רמזות בהערות; אילו ראיתי את הצגתו קודם, היו ודאי כמה מניסוחי אחרים. בתוכו של דבר אני גסרד ממורג מנקודת המוצא ובגישה. פתחתי בהברה האשכנזית, מה שהביא בהכרח להתעניינות בראש מתחריה, ההברה הספרדית. מכאן הנחיצות לנתח את האיציטדיות הקדומות יותר של הקריאה, וההכרה (חו באה לי בעיקר בזכותו של ח' ילון), כי בשיטות הניקוד השונות טבועות שיטות קריאה שונות. מורג רואה גם הוא בבירור את ההבדל בין לשון עקיסה לישירה (עמ' 65), ובשני מקומות (עמ' 30, 37) הוא מזכיר את האפשרות, כי השיטות השונות של הניקוד הם מטבעת של שיטות קריאה שונות (הוא קורא לכך 'הגייה'), אך הוא אין הוא מתחקה על הרעיון הזה 'מחמת מעמדה של ידיעתנו עתה'. ממילא יוצאות מלפניו שלוש שיטות הניקוד כתוצאות של שלוש אסכולות חכמי לשון שהיה לפניהם אותו דרך קריאה והגיעו לידי שיטות ניקודיות שונות, משום שהניחו הנחות עיוניות שונות; מורג מפשיט את התיאוריות שלהן ומנסחן במונחים פונימיים של היום. זוהי, לכל הדעות, תחנה חשובה בחקירה. אך לפי דרכי, הרי העימות בין הבחינות של שלוש שיטות הניקוד ושל העובדות המצויות על הקריאה ובין הקונטקסט ההיסטורי-תרבותי והלשוני הרחב יותר מניח, כן מניח, עם כל ההסתייגויות, פתח לריקונסטרוקציה של קווי התפתחות.

(המשך יבוא)

האוטומאציה בשירות מדע הלשון*

La linguistique se doit, tout en gardant le juste sentiment de sa fonction, de considérer l'exemple et les modèles que lui offrent les autres disciplines.

Pierre Guiraud,

Les caractères statistiques du vocabulaire 111 (1954)

האוטומאציה והמיכון

ב־11 במרץ 1961 קראתי בעיתוני:

פטרונלה ל', בת שבע-עשרה (ביום 2 באפריל ימלאו לה שמונה-עשרה שנים), תושבת נגלו, התפלאה מאוד, כשקיבלה מכתב רשמי מעיריית נגלו, שבו נאמר לה, כי לפי חוק שירות חובה תהיה חייבת להתייצב בשנת 1963. הואיל והגב' ל' לא חשבה בכלל על חובת השירות [בהולנד אין שירות חובה לגשים - המתרגם], ותכניויה היו שונות לגמרי, פנתה אל המחלקה לענייני צבא שבמשרדי העירייה. נתברר, כי אמנם רשומה היא שם כאישה, אלא שהוכנסה לבין הגברים מחמת האדמיניסטרציה האוטומאטית.

ברור, שיש סכנה באוטומאציה. אולם בנוגע לגברת הצעירה מנגלו אוכל, לשמחתי, להרגיעכם: מזכירות העירייה סיימה את הפרשה בכי טוב - חיל הנשים יצטרך לוותר על שירותה של הגב' ל'. ואם יקרה בעתיד, ששוב תמצא את עצמה בין הגברים, קרוב לוודאי שלא יהיה זה באשמת האוטומאציה. לא סיפרתי, מעשה מבדה זה כ־captatio benevolentiae, אלא משום שזקוק אני

* מחבר המאמר Dr. F. J. M. L. de Tollenaere הוא עורך המילון ההיסטורי של הלשון ההולנדית (Woordenboek der Nederlandschen Taal) ומראשי המדברים בשאלות הלקסיקולוגיה והלקסיקוגראפיה בארצו ומחוצה לה. עם שהמילון ההולנדי נכתב והולך לפי מיטב השיטה המסורתית, זו שנתגבשה במאה התשע-עשרה (החוברת הראשונה יצאה לאור בשנת 1864), היה ד"ר די טוליןארי מן הראשונים, שנתנו את דעתם על האפשרויות החדשות שנגלו לחקר הלשון, ולמילונות בפרט, ע"י שיטת האוטומאציה. זו אף מעלה תביעות חדשות כלפי הלקסיקוגראף ובעיות חדשות, וד"ר די טוליןארי טורח בשורה של חקירות ללבנן ולפתרן כדי לסגל את חידושי הטכניקה לשימוש של מחבר מילונים. עם סיום סידורו של מאמר זה הגיע לידנו ספרו החדש של המחבר Nieuwe Wegen in de Lexicologie, שיצא ע"י האקדמיה הממלכתית ההולנדית למדעים, המחלקה לספרות, אמסטרדם 1963. בספר זה נסקרו בהרחבה דרכי המילונאות החדשות והניסיונות להפעלתן בארצות רבות.

המאמר שלפנינו לא נכתב בשביל "אנשי טרד" מעטים, אלא לכל משכיל המתעניין, והוא מתפרסם לראשונה בקובץ Taalonderzoek in onze tijd ("חקר הלשון בימינו"), שיצא לאור בשנת 1962 בהוצאת N. Servire. בהאג. אנו מודים למחבר הנכבד ולהוצאה החשובה על הרשות שניתנה לנו לתרגם את המאמר ולפרסמו ברבעוננו בשביל הקורא העברי.

תרגום המאמר נעשה בידי הא' שמעון ב־ר אפרת והוגה בידי הא' מאיר מדן, ולשניהם נתונה תודת

העורך.

לו לשם הגדרת המלה אוטומאציה. שכן חטאתי לפני רגע בזיוף מה של הכתוב: בעיתוני לא נאמר, שהנערה "הוכנסה לבין הגברים מחמת האדמיניסטרציה האוטומאטית", אלא "מחמת האדמיניסטרציה המיכנית". כלום יש הבדל בין האוטומאציה לבין המיכון? הן ולא.

לשמחתי אין אני חייב לתת כאן הגדרה כוללת ומקיפה למונח אוטומאציה. איני בא אלא לנסות להבדיל בין שני התחומים: מיכון ואוטומאציה.

אם פירושו של מיכון הוא החלפת כוח עבודתם של אנשים או של בהמות במכונות, ואם המאה הייט נקראת בדין תקופת המיכון, כיצד נפרש את המונח אוטומאציה, שהמאה שאנו חיים בה מזמנת אותנו עמו יותר ויותר.

ברשימת המלים ופירושן, שיצאה על ידי "המכון לחקר האוטומאציה האמריקאית" שבאמסטרדם, ניתנה הגדרה כללית למונח אוטומאציה, "ביטול התיווך האנושי", והמונח מיכון הובא שם כצורה של האוטומאציה.

דבר זה נכון הוא ללא ספק, אבל אפשר גם להפוך את הסדר ולומר, לפי הגדרתנו שלנו למונח מיכון, שהאוטומאציה היא צורה של מיכון. שהרי גם באוטומאציה המודרנית כוח העבודה הולך ומוחלף במכונות יותר ויותר.

ברור, שיש דרגות אחדות של האוטומאציה; ויש להזהר מפני הגדרות למושג זה, המכוונות לשימוש מוגבל והנאמרות באופן חד-צדדי ובוודאות גמורה.

האוטומאציה ומדע הלשון

אין אמת בטענה, שהשימוש במכונות למטרות בלשניות אינו רעיונם של הבלשנים עצמם.¹

אמת הדבר, שהאוטומאציה במדע הלשון קשורה ביותר, הן לפי מוצאה והן לפי שימושה הרווח עד היום, באוטומאציה שבתחום האמריקלות והמשרד. בתחומים אלה נעשות פעולות שונות ביתר יעילות ומהירות בזכות הנהגת טכניקה חדשה, מכשירי עזר ומכונות חדשות. עם אלה יש למנות בין השאר את המכונות לכרטיסי ניקוב ואת המכונות האלקטרוניות (לאמריקלות).² מכונות אלה מצויות בכל מרכז לאוטומאציה או מיכון – שני המונחים משמשים כאן בערבוביה.

ועוד בחינה נוספת, מלבד המיכנית, קושרת את האוטומאציה במדע הלשון קשר הדוק עם האוטומאציה בתחום האמריקלות. בעיבוד הידיעות (data processing), היינו בהעברת הידיעות למערכת פעולות לשם השגת ידיעות חדשות,³ ניתן להבחין בין עיבוד ידיעות מדעיות לעיבוד ידיעות אמריקליות. בעיבוד ידיעות מדעיות (scientific data processing) נעשות פעולות רבות בנתונים בכמות מועטה יחסית, ודבר זה משמעו על פי רוב חישובים מקיפים ומסובכים. ואילו בעיבוד הידיעות האמריקליות נעשות פעולות אחדות ופשוטות בנתונים מרובים. דבר זה כוחו יפה גם לגבי האוטומאציה במדע הלשון, שכמות הידיעות הנתונה בה והטעונה עיבוד כנראה מרובה היא מכמות הידיעות לכל מטרה אחרת, ואילו החישובים הנדרשים מועטים הם ופשוטים.

אשר למכונות לצורך האוטומאציה במדע הלשון, נמצא כאן קודם כול את

1. R. Galderoux. בתוך Handelingen van het XXIVe Vlaams Filologencongres 229 (1961).

2. Verklarende Woordenlijst שם (1959).

3. שם 43 (1959).

המכונות לכרטיסי ניקוב שהוכרנו (punch card machinery). יש מהן מכונות קונוונציונליות, אלקטרו-מיכניות, המופעלות על ידי מגע מיכני. אך יש גם מכונות ניקוב, הפועלות בכלים אלקטרוניים (טרנזיסטורים, דיודים וכד'). יש היום בשימוש מכונות ניקוב קטנות, הפועלות בכלים אלקטרוניים (כגון מכונות מיון), שכבר נחשבות לקונוונציונליות. המכונות הלא-קונוונציונליות הן בעיקר המחשבים האלקטרוניים, שאינם זקוקים לכרטיסי ניקוב, אע"פ שלפרקים הם משתמשים גם בהם. לעניין זה רוצה אני לציין עוד, שהמושג אוטומאציה אינו כולל בהכרח שימוש במחשב האלקטרוני דווקא⁴. שימוש זה יקר מדי וגם מהיר מדי לגבי צרכים שונים של האוטומאציה במדע הלשון; כלומר אינו כדאי. הבלשן הרוצה להשתמש רק במחשב האלקטרוני, משול הוא למי שרוצה לירות בציפור באמצעות תותח. לעניין זה אמר לץ אחד הנדרה, שהיא לא רק מבדחת אלא גם נכונה: "A computer is a machine that stands idling all the time at a tremendous speed"⁵.

לכאורה ראוי לה לאוטומאציה במדע הלשון שתשתמש במכונות שתוכננו והותקנו למטרות בלשניות במיוחד. אך, לצערי, עדיין לא הגענו לכך. עדיין נאלצים הבלשנים ללכת בעקבותיהם של אחרים: של עובדי תיעוד, של סטאטיסטיקנים, מתימטיקנים ועוד. תלויים הם במכונות, שתוכננו למטרות אחרות לגמרי; ואין פלא אפוא, שלעתים חסרים הם מרחב פעולה. מחסור זה של מרחב פעולה מקורו בכמות המצומצמת של הסימנים שברשותן של המכונות הקיימות. סימני האותיות, סימני ההבחן וסימני הפיסוק, שמעמידות המכונות לרשותנו, אינם מספיקים, ומלבד זה נמנעת כאן האפשרות להשתמש בשעת הצורך באותיות מטיפוסים שונים, כגון אותיות ג'ישות (capitals) או נטריות, בנוסף על האותיות הרגילות.

ימיה של האוטומאציה במדע הלשון אינם אלא כעשר שנים ומשהו. אולם בזמן האחרון התפתחה בקצב מהיר כל כך, שאם גם יש בכוחו של אדם אחד לסקור את כל תחום שימושיה המרובים, אין ביכולתו לעקוב אחר הכול.

קוראי העיתונים יודעים על תרגום מיכני. ידוע לנו גם על אוצר המלים של מגילות ים-המלח, שחובר בדרך המיכון, וכן שמענו על רשימות של סכימות המשקלים באיליאס, שהותקנו בעזרת המחשב. אולם אם אבוא ואומר, שנתפתחה גם שיטה לפירוק אוטומאטי להברות בטקסטים מודרניים של לשון מסוימת, ודאי יחשוב הקורא, שאני מספר מעשיות⁶.

כשמדובר על האוטומאציה במדע הלשון, מתכוונים על-פירוב לתרגום מיכני (machine translation: MT) או לעיבודן המכני של הידיעות המילוניות (literary data processing: LDP). אלא שחלוקה זו תניה את הדעת, רק אם נתפוס את המונח

4. כשאמר R. Galderoux בקונגרס הפילולוגי הפלמי הכ"ד ב-Louvain "מכונות-חישוב משמשות לעריכת כרסות, למיונה ולהכפלתה, ואורדינטורים אלקטרוניים, כשהמדובר בתרגומים" (Handelingen 229 (1961)) – הריהו מתכוון בשם מכונות חישוב (בתרגום בלתי-מצלח ל-machine comptable בצרפתית) למה שמכונה בלשוננו מכונות אדמיניסטרציה. אורדינטור אלקטרוני גם הוא תרגום מילולי של ordinateur électronique בצרפתית; בהולנדית נהוג במקומו המונח elektronische rekenmachine (computer באנגלית).

5. Informatie, מס' 17, דצמבר 1961, עמ' 15.

6. עיין Dr. A. Zampolli, Studi di statistica linguistica eseguiti con impianti IBM (חיבור דוקטור,

מילונאות במובנו המקיף ביותר. שכן, אם אין אנו מתכוונים במילונאות אלא לחיבור מפתחות, קונקורדנציות ומילונים בלבד, יש לנסח את החלוקה ניסוח שונה במקצת. אם כן, תהיה חלוקתה של האוטומאציה במדע הלשון כלקמן:
א. תרגום מיכני;

ב. ניתוח בלשני מיכני (automatic linguistic analysis) ⁷. סעיף זה מתחלק:

ב, 1 סטטיסטיקה של הלשון;

ב, 2 ביקורת הטקסט;

ב, 3 המילונאות: a3 מפתחות;

b3 קונקורדנציות;

c3 מילונים.

מובן מאליו, שלא נוכל לדון במאמר זה בכל הפרטים שבתחום הגדול של האוטומאציה במדע הלשון. עליי להצטמצם בתחילה בנושאים אחדים. אף אם אתעלם מן התרגום המיכני ומביקורת הטקסט, ואצטמצם בסטטיסטיקה של הלשון ובמילונים בלבד, לא אוכל להגיע הרחק מעבר לדין קצר ושטחי למדיי על התפקידים.

ב, 1 סטטיסטיקה של הלשון

La statistique ne saurait être autre chose qu'un instrument d'analyse, et d'elle on pourrait dire aussi, qu'elle mène à tout à condition d'en sortir. Encore faut-il entrer.

Pierre Guiraud,

Les caractères statistiques du vocabulaire 111 (1954)

תפקידה של הסטטיסטיקה הוא למנות כל מיני תופעות ותנונים ולתת ביטוי גרפי לתוצאות המניין הזה. לשם כך נאלצים הסטטיסטיקאים להסיריד אותנו פעם בפעם בשאלונים. משער אני אפוא, שאין הקורא מתלהב ביותר מן הסטטיסטיקה, והסטטיסטיקה הלשונית בכלל זה. ובנידון זה חבר הוא לאותו סופר אנלי, שהמשיל את הסטטיסטיקה לבגד ביקיני: זה אף זו מגלים הרבה, ומסתירים את העיקר.

אם יש בכוחה של הסטטיסטיקה החברתית ללמדנו פרק בכוחות ובתופעות שבחיי החברה, הרי נראה מלכתחילה, שלא מן הנמנע הוא, שיש אף בכוחה של הסטטיסטיקה הלשונית (literary statistics או statistical linguistics) לשמש מכשיר עזר חשוב להכרת תופעות הלשון⁸. הסטטיסטיקה הלשונית היא תחום, שהוחל בעיבודו רק בשנים האחרונות. אוכיר לעניין זה רק את שמותיהם של זיפף⁹ באמריקה,

⁷ נראה, ש-H. P. Edmundson כולל ב-automatic linguistic analysis גם את automatic abstracting.

ואת information retrieval (עיין Proceedings of the National Symposium on Machine Translation 197 (1961)): אך דבר זה אינו נראה לי.

⁸ לחקר סגנונו של סופר צריך לדעת לא רק באיזו הוראה השתמש במלה, אלא גם כמה פעמים השתמש

בה, שמתוך כך תתברר העדפתו המיוחדת (L. Kukenheim Ezn. ב-43/1961 Automatisierung en Taalkunde).

⁹ G. Kingsley Zipf, The Psycho-Biology of Language. An Introduction to Dynamic Philology.

London (1936); Human Behavior and the Principle of Least Effort. An Introduction to Human Ecology.

Cambridge (Mass.) (1949)

יול¹⁰ באנגליה, מרצ'לו בולדריני¹¹ באיטליה ושל פ' גיר¹² בהולנד ובצרפת. אמנם ידוע לי, כי כבר במאה הי"ט נמנו נתונים לשוניים, בעיקר מלים, אבל מניין לחדד ופירוש סטטיסטי לפי כללים לחדד¹³.

תורת החינוך היא שעסקה במיוחד בסטטיסטיקה; המטרה הייתה כאן למצוא את המלים השכיחות ביותר, כלומר את אוצר המלים הבסיסי, הנדרש להוראת לשון חיה. לפי החלטת משרד החינוך והדת מיום 14 בספטמבר 1934¹⁴ נתמנתה ועדה, שהוטל עליה לבדוק, אם ניתן וכיצד ניתן להשתמש בעקרונות, שהונחו ביסוד Basic English, בהוראת הלשון ההולנדית לילידים שבהודו ההולנדית של אז. הוועדה החליטה על מניין המלים של הלשון ההולנדית ועל מיון ועריכתן. על יסוד טקסטים רבים, שכללו ביחד לא פחות ממיליון מלים, נתחברה רשימת המלים והצירופים השכיחים ביותר. J.F.H.A. de la Court, מנהל בית המדרש ההולנדי הכללי בבנדונג, חבר הוועדה, נטל עניין זה על עצמו, והקדיש לו, הוא ואשתו, את הזמן הפנוי במשך חדשים רבים. התוצאות נתפרסמו בשנת 1937 בבאטאביה בשם *De meest voorkomende Woorden en Woordcombinaties in het Nederlandsch. Verslag van een onderzoek in opdracht van het Departement van Onderwijs en Eeredienst*¹⁵. רשימה אל-ף-ביתית זו של המלים ההולנדיות השכיחות ביותר, בסך הכול 3296, אין בצדה רשימות סטטיסטיות ממשיות של תדירות המלים; היא כוללת רק מעגלי תדירות משוערים בקירוב; למשל, ממעגל ראשון (מעל ל-500) ועד המעגל השביעי (25-50).

בבלגיה טען G. Vannes בשנת 1938 בכתב העת *Revue des Langues Vivantes - Tijdschrift voor Levende Talen*¹⁶ של van Closset בבריסל, שיש לקבוע את האוצר הבסיסי של המלים ההולנדיות לשם הוראת הלשון ההולנדית לבלגים דוברי צרפתית.

התועלת החינוכית הגדולה¹⁷, העשויה לצמוח מסטטיסטיקה לשונית מתוכננת יפה,

10. G. Udney Yule, *The statistical study of literary vocabulary*. Cambridge (1944).

11. M. Boldrini, *Le statistiche letterarie e i fonemi elementari nella poesia*. Contributi del Laboratorio di Statistica, Serie sesta, *Statistiche letterarie ed altri saggi*. Milano (1948).

12. Pierre Guiraud, *Les caractères statistiques du vocabulaire*. Paris (1954) וכן *Problèmes et méthodes de la statistique*. Dordrecht (1959).

13. "Il est nécessaire de distinguer entre ce qu'on pourrait appeler une linguistique quantitative et une linguistique statistique. La vieille méthode des dénombrements en faveur en Allemagne au siècle dernier et si largement pratiquée dans les Universités américaines peut avoir l'ambition très légitime de contribuer à un répertoire des faits de langue, mais elle échoue devant leur interprétation. La statistique est précisément la méthode qui nous permet d'analyser et interpréter les dénombrements". P. Guiraud, *Bibliographie critique de la statistique linguistique I* (1954).

14. לאחר מכן נוספה ההחלטה מיום 17 בספטמבר 1936, מס' 29577/B.

15. *Bibliographie critique de la statistique linguistique* מאת P. Guiraud (Utrecht, 1954).

עמ' 49, הפך פרסום זה לזוג תאומים סיאמיים אנגלי-הולנדי, כשהכותרת ההולנדית מיוחסת לבלשן השבדי I.A. Rynell.

16. עמ' 164-175.

17. P. Guiraud, *Les caractères statistiques du vocabulaire* 9 (1954).

אסור שתסיח את דעתו מן העובדה, שאפשר לעסוק בעניין זה גם בדרך מדעית טהורה, לגופו של העניין ולשמו. הסטטיסטיקה הלשונית מספקת לנו נתונים מעניינים לרוב, כגון:

- ש-15 המלים השכיחות ביותר מהוות בערך $\frac{1}{4}$ מכלל אוצר המלים¹⁸;
- ש-100 המלים השכיחות ביותר מהוות בערך 60% מכל טקסט שהוא¹⁹;
- שהמלים השכיחות ביותר הן גם הקצרות ביותר²⁰;
- שקיים יחס בין תדירותן של המלים לבין האטימולוגיה שלהן — שהמלים השכיחות ביותר הן גם העתיקות ביותר;

— שככל שגדולה תדירות המלה, גדול תחום משמעותה²¹.

לשון אחרת — יש יחס הדוק בין תדירות המלים לבין תכונותיהן הפונטיות, המורפולוגיות, האטימולוגיות והסימנטיות²².

וזאת ועוד: הסטטיסטיקה הלשונית כוללת הרבה יותר מסטטיסטיקה של מלים בלבד; שכן אפשר להשתמש בקנה מידה של סטטיסטיקה גם לגבי תופעות לשון פוניטיות, מטריות, סימנטיות, מורפולוגיות ותחביריות²³. אולם אין להכחיש, שבעיות התדירות והחלוקה הסטטיסטית של המלים עוררו במיוחד את התעניינותם של חוקרי הלשון²⁴.

והנה נראה לי, שסטטיסטיקה לשונית, עד כמה שעסקו בה כמלאכת כפיים מסורתית, ניתנת לשימוש לגבי חומר לשוני מצומצם בלבד. כאן אפשר למצוא את הפתרון ע"י שימוש באותן המכונות, המשמשות בתרגום האוטומאטי. המחשב האלקטרוני לא זו בלבד שיש בכוחו לחבר מספרים בגודל של מיליונים, אלא שהוא מוסר לנו את תוצאות החיבור בחלק קטן ביותר של הזמן הנדרש למתימטיקאים הטובים ביותר. לשון אחרת: רק עתה מתאפשרת סטטיסטיקה לשונית רצינית בהיקף של ממש.

ועדת הפעולה לסטטיסטיקה לשונית באמסטרדם, שנוסדה בראשית 1955 בעקבות ישיבתן של האסיפה הכללית למדע הלשון ושל האגודה למדעי הפונטיקה, הגיעה לאחר כמה שיחות בירור לידי הכרעה לערוך סטטיסטיקה של המלים שבלשון הכתב²⁵. במשך שנים אחדות הספיקה הוועדה להגיע להישגים ניכרים.

18. אין חשיבות הבלשנית של מה שמכונה אוצר המלים הבסיסי מקבילה לחשיבותו הפדגוגית השהיה את דברי P. Guiraud בעניין זה: "Un vocabulaire de base tout en couvrant la majeure partie de n'importe quel texte est inapte à comprendre aucun texte. La traduction mécanique a montré l'entière inefficacité d'un vocabulaire de base; toute traduction exige un vocabulaire opérationnel de base, plus un vocabulaire spécial adapté au sujet de la traduction (botanique, astronomique, droit public etc)" (Problèmes et méthodes de la statistique linguistique 95 (/1959/)).

19. שם 10 (1954).

20. שם 2 (1954). מובן, שאין פירוש הדבר הוא, שכל מלה קצרה היא בהכרח גם תדירה.

21. שם 4 (1954).

22. שם 4 ר-62 (1954).

23. עיין הסקירה בתוך P. Guiraud, Bibliographie critique de la statistique linguistique (1954).

24. עיין שם 40 ואילך.

25. תודתי נתונה למר G. L. Meinsma, מזכיר ועדת הפעולה, על הידיעות שסיפק לי.

ראשית כול הוחל, ביזמתו של פרופסור Linschoten, לעבד את החומר ההודי-הולנדי של De la Court, ועיי' כך נתקבלה סקירה על התדירות שמצא ושללא מצא. שכן לא מנע דה לא קיר את המלים השכיחות ביותר אלא באופן חלקי בלבד. על יסוד חומר זה יש לצפות לפרסום רשימת תדירות המלים. שנית, חברים שונים של ועדת הפעולה אספו מספר טקסטים מן השנים 1950-1955 מתוך כעשר קבוצות לשון (עיתונים, ספרי ילדים, דברי הפרלמנט, מחזות, רומנים, ספרי לימוד וכו'). נשאר עוד לבדוק את הסוגים הראויים למיון לשון הכתב לצורך מחקר זה. מדובר במחקר, שיקף כמיליון מלים²⁶.

בזכות עזרתו של פרופ' A van Wijngaarden, מנהל המרכז המתימטי באמסטרדם, מינה עתה המחשב האלקטרוני של אותו מוסד את החומר הלשוני מתוך מספר מאמרים בעיתונות ועורך אותו על פי התדירות.

בעזרת Flexowriter שהוא מכונת כתיבה חשמלית, המנקבת באופן אוטומאטי, מנקבים את הטקסטים לפי קוד מיוחד על סרט ניקוב, והמחשב יכול לעבד את החומר לפי תכנית נתונה. בעריכה המוקדמת של הקוד הבדילו בין ארבעה חלקי דיבור כנראה כדי למנוע במידת האפשר את הקשיים הבאים מחמת ההומוגרפיה. בקווים צבעוניים מתחת למלים נתמיינו המלים לארבעה סוגים²⁷:

פעלים	— קו ירוק, קוד מס' 3
מלים - מתארות	— קו כחול, קוד מס' 2
שמות-עצם	— קו אדום, קוד מס' 1
שאר מלים	— ללא קו, קוד מס' 0.

ספרות הקוד, הניתנת בסוף כל מלה, באות במקום הקווים הצבעוניים.

נראה אפוא, שחקר חלקי הדיבר לשם תכנית זו של תדירות המלים, שנעשה מטעם ועד הפעולה לסטטיסטיקה לשונית, לא היה מטרה, אלא אמצעי. וכאמצעי תהלוך חלוקה זו, כנראה, את כל הצרכים, אבל כמטרה לעצמה אין החלוקה הזו של חלקי דיבור (שלושה סוגים והתרת) מניחה את הדעת²⁸. והנה שואל אני את עצמי, אם לא מן הראוי לסמוך את המטרה אל האמצעי, וביחד עם חקירת תדירות המלים לחקור כראוי גם את חלקי הדיבור שבלשון ההולנדית.

26. רשימת התדירות החשובה ביותר של אוצר המלים הצרפתי, French Word Book מאת George E. Vander Beke (ניו-יורק, 1929) מבוססת על 1,200,000 מלים (ספר זה אינו נמצא בספריית הפומביות בהולנד). והשווה מה שכותב (1959) P. Guiraud, *Problèmes et Méthodes de la Statistique linguistique* 96: "Une compilation de 300,000 mots n'offre plus de garantie au-delà de 500ème mot; avec 1 million de mots on peut obtenir une liste de fréquence d'environ 1,000 mots et une liste d'environ 2 à 3,000 mots à partir d'un échantillon de 5 millions. En deçà de ces limites les fréquences trop faibles présentent des écarts aléatoires qui masquent la hiérarchie réelle du lexique et leur ôte toute valeur pratique".

27. J. A. Th. van Berckel, *Onderzoek Woordfrequentie* (Rapport R 642 Stichting Eijnen, Mathematisch Centrum Amsterdam, Rekenafdeling) 1 (1961).

28. בעבודת החלוץ של P. Guiraud על התדירות היחסית של חלקי הדיבר בצרפתית על סמך 25,000 מלים הצטמצם החוקר בארבעת חלקי הדיבר החשובים ביותר: שם-עצם, פועל, שם-התואר ותואר-הפועל, ולא כלל את המלים הדקדוקיות-הטכניות: תווית-היידוע, מלת היחס, מלת החיבור, הכינויים וכו'; עייין: *Les caractères statistiques du vocabulaire* 39, 89 (1954).

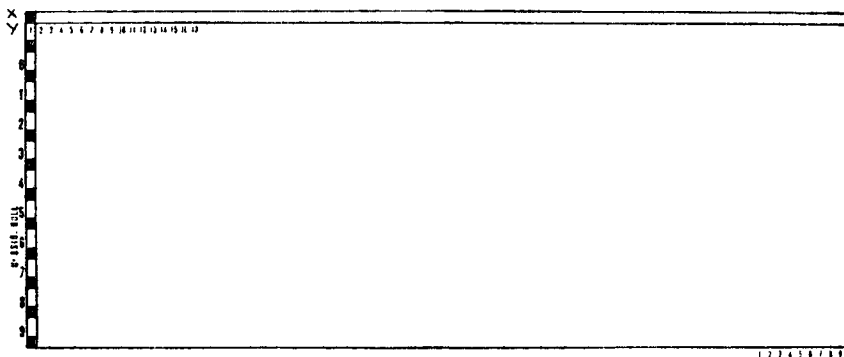
אולם תכנית מעין זו מצריכה עריכה מוקדמת אחרת ויסודית יותר של החומר לפי קודים, ועריכה זו צריך שתתבסס על המחקר התיאורטי של חלקי הדיבור בהולנדית. לאחר מכן יהא צורך למצוא פשרה בין התוצאות התיאורטיות לבין תביעותיה של העבודה המיכנית, הדורשת מספר החלטות מעשיות גרידא, למשל, שצורת מקור הבאה ביידוע תיחשב כשם-עצם. ע"י כך נדע, למשל, מהו שיעורם של שמות-העצם או של הפעלים בתוך כלל אוצר המלים ההולנדיות²⁹.

מובן מאליו, כי העבודה שתיארנו אי אפשר שתיעשה ע"י אחד החברים של ועדת הפעולה לסטטיסטיקה לשונית בזמנו הפנוי, ולא כל שכן ע"י הוועדה כולה, שאינה מתכנסת לא פעם בשבוע ואף לא פעם בחודש. לפי דעתי ראוי התפקיד שתיארתי להיות נושא יפה לעבודת מחקר בבלשן צעיר בעל כישרון, שיש לו עניין בסטטיסטיקה, או לסטטיסטיקן צעיר, שיש לו עניין — ורכש את הידיעות הדרושות לכך — בבלשנות.

ב, 3 מילונאות ממוכנות

בהמשך דבריי אשתמש במונח מילונאות במשמעות מצומצמת למדי³⁰, לענין מפתחות, קונקורדנציות ומילונים בלבד. גם בתחום זה מאפשרת האוטומאציה שינויים מרחיקי לכת והישגים ניכרים.

היסוד ההכרחי לחיבור מיכני של מפתחות, קונקורדנציות וחומר מילוני הוא כרטיס הניקוב (punch card; tabulating card; tab card), הידוע יפה מן ההודעה לבוחר או מן הרישיון להחזקת מקלט רדיו. על גבי כרטיס ניקוב כזה אפשר לכתוב כל דבר — שם האדם, כתובתו והסכום שעליו לשלם, וגם מלה או משפט בתוספת מראה מקום. כרטיס הניקוב, המשמש למטרות לשוניות, הוא הכרטיס הרגיל בתבנית סטנדרטית (187,3 מ"מ × 82,54 מ"מ) כרטיס זה מחולק ל-80 טורים אנכיים. פירוש הדבר, שהוא יכול להכיל 80 ספרות או אותיות (למשל שורה מתוך שיר) בשורה אופקית אחת. בכל טור שבכרטיס כזה 12 מקומות-ניקוב, המסומנים באותיות וספרות.

²⁹ השווה P. Guiraud שם 36 (1954).

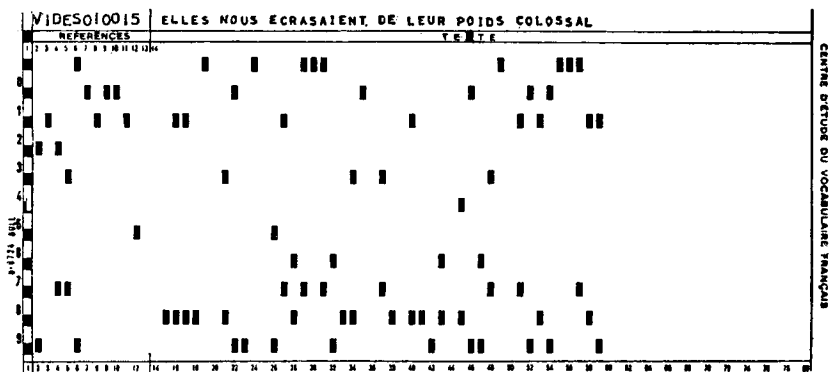
³⁰ בעניין המונחים לקסיקולוגיה-לקסיקוגרפיה עיין F. de Tollenaere בתוך Automatisering en

במקומות העליונים (בשורות y, x) נעשים הניקובים, שמשמעם בעבודה האמרכלית הוא מנהלי על פי רוב, כגון סדר ביצוע ההוראות הניתנות למכונה. שתי שורות אלה נקראות "החלק האיזורי"; שאר השורות, 0-9, נקראות "חלק הספרות" של הכרטיס. שורות אחדים ביחד נקראים "שדה הכרטיס" או "רובריקה".

כרטיס הניקוב משמש, כדי שיקבו בו חורים; בלשון מקצועית נאמר: כדי לעשות בו ניקוב בדרך מיכנית. בכל טור אפשר לסמל נתון מספרי או אלף-ביתי מסוים לפי הסכם קונוונציונאלי מסוים, שאינו משתמע לשתי פנים (קוד), ושאינו מניח אפוא באותו עיבוד שום מקום של ספק. המכונות המעבדות את כרטיסי הניקוב ממששות את החורים באופן מיכני בעזרת אצבעות מתכת, או בפעולה חשמלית בעזרת מברשות מתכת, או בפעולה פוטו-חשמלית באמצעות תאים פוטו-חשמליים. כל חור גורם למגע, וזה גורר אחרי פעולת המכונה.

בכל טור ניתן לסמל ספרה ע"י ניקוב חור אחד, או אות של האלף-בית ע"י צירוף של שני ניקובים או יותר. דרך משל, את הספרה 2 מסמנים בטור המבוקש ע"י ניקוב אחד בשורה השנייה; את האות a – ע"י שני ניקובים (בשורה x ובשורה 1); האות j – ע"י שני ניקובים (בשורה y ובשורה 1); האות s – ע"י שני ניקובים (2,0). אפשר לסמל בדרך זו גם סימני פיסוק. הניקוב נעשה במכונות ניקוב, וביקורת הניקוב במכונת ביקורת-ניקוב מיוחדת. עובד שני עושה מעין ניקוב חוזר של אותם הנתונים, וכך הוא מבקר את הניקוב. למעשה אין הוא חוזר ומנקב, אלא המכונה משווה את המקש היוזר לנקב שכבר נעשה בכרטיס. אם התוצאות אינן זהות, המכונה נעצרת, ויש לתקן את הדורש תיקון.

מכונות כרטיסי הניקוב יכולות להסתפק בניקובים אלה, אולם לא די לנו בכך. את לשון הניקוב, המסמלת נתונים מספריים או אלף-ביתיים אפשר לתרגם, כלומר להדפיס בשורה מסוימת וברובריקה מסוימת בכתב המובן לקורא.

בכרטיס זה של המרכז לחקר המילון הצרפתי (CEVF) בא פענחו הניקוב מעל שורת x . אולם יכול הוא לבוא גם מעל כל שורה אחרת.

מרבדים הם יתרונותיו של כרטיס הניקוב לעומת הכרטיס הרגיל. המכונה יכולה לקרוא אוטומאטית את כרטיס הניקוב, לתרגמו, לשכפלו, לסדרו ולהדפיסו על גבי כרטיס או רשימה. פעולות אלה מיוסדות על המגעים הנוצרים על-ידי הניקובים. למעשה כל מכונות כרטיסי הניקוב צריכות לקרוא.

ההכפלה האוטומאטית נעשה באמצעות "מערכת", במישרים על גבי כרטיסי ניקוב אחרים, ריקים, או בעקיפין ע"י העתקה אוטומאטית של הנתונים המנוקבים בכרטיס על גבי סרט ניקוב (card to tape conversion) ועשייה אוטומאטית של צותקים נוספים מן הכרטיס המקורי בעזרת סרט זה. תהליך זה מצריך יותר זמן, ואינו כדאי, אלא אם כן דרושה כמות גדולה יותר של כרטיסי ניקוב (למשל מיליון), אשר משלוחה ממקום למקום עולה בקושי או במחיר רב מדי.

הסידור האוטומאטי של כרטיסי הניקוב נעשה במכונת מיון, שמהירותה מגיעה ל-700 כרטיסים לדקה בערך³¹. מכונה זו מסוגלת לסדר את כרטיסי הניקוב לא רק במהירות, אלא גם לפי נתונים רבים ושונים, שנדרשו מן הכרטיס. לשון אחרת: בכוחה של המכונה לערוך את החומר לא רק לפי אל-ף-בית, אלא גם עריכה עניינית לפי קריטריון מסוים או לפי צירוף של קריטריונים שונים. בגלל מערכת חיבורים חשמליים, היוצרים את המעגל המבוקש, מסוגלת המכונה להוציא מתוך ערמה של 100,000 כרטיסי ניקוב, למשל, את כל הכרטיסים המתייחסים לתקופה שבין שנות 1500-1520 (קריטריון אחד), או את שמות הצבעים שבכתבי הפרוזה של התקופה 1600-1610 (שלושה קריטריונים).

כמות הידיעות, המובעת בחורים שבכרטיסי הניקוב ניתנת להדפסה ברשימות בעזרת מכונה מלווחת. מהירותה הממוצעת של מלווחת זו היא 100 עמודים לשעה, שהוא הספקן של 15 כתבניות בשעה³².

באוטומאציה של עבודה מילונאית אין לוותר, לדעתי, על כרטיסי ניקוב, אע"פ שלעתים אנו שומעים דעה, שכרטיסי הניקוב בתחום זה שייכים לעבר. דבר זה אמנם נכון הוא מבחינות אחדות, למשל במיין כרטיסי ניקוב למיליונים, אולם אין לקבוע דבר זה ככלל.

ב, 23 מפתחות

Candide mirari Lector Tibi forte subibit,
Fessa sit Indicibus cur mea dextra tribus;
Namque opus Herculeos superans gravitate labores
Auctori misero commoda nullo parat.

C. C. Reitz,

*Index verborum ac phrasium Luciani
sive lexicon Lucianaeum* (1746)

מפתח - או, ביתר דיוק, מפתח המלים - הוא רשימה אל-ף-ביתית של כל המלים הבאות בטקסט מסוים, בצירוף מראה המקומות, אך ללא ההקשר.

31 אך לכל אות יש צורך בשתי העברות (לפעמים אחת וחצי).

32. "Dans un interlignage moyen, la vitesse de frappe moyenne (de la tabulatrice) est de 100 pages à l'heure, soit l'équivalent du travail de 15 dactylos, sans tenir compte du temps de vérification qui devient inutile". B. Quemada, *Lexicologie et Lexicographie Françaises et Romans* (Strasbourg 12-16 Novembre 1957) 59 (1960). אולם כיום קיימות מכונות מלווחות מהירות הרבה יותר.

ידוע, שלא כל חיבור, שקראו לו מפתח, הוא באמת מפתח שלם. אולם האידיאל הוא מפתח שלם. כי מי הוא שיקבע מראש, מהן המלים החשובות, ומה אינן חשובות? חשיבותן הריהי תלויה במטרה המיוחדת: מלים מעניינות מבחינת האטימולוגיה, חקר מלות החיבור, סימן היידוע בשימושן של סופר מסוים וכיוצא במטרות אלה³³. ורק מפתח שלם יש בידו להלום את כל הדרישות. מפתח שאינו שלם תמיד יהא צורך להחליפו, בבוא זמנו, במפתח חדש טוב יותר, ויש בכך בזבוז יתר של זמן, של מרץ ושל הוצאות.

המפתח השלם נותן חומר שימושי לסטטיסטיקנים. בעזרתו יש בידו לחשב: (1) את מספר המלים הכולל שבטקסט מסוים; (2) את המספר הכולל של מלים שונות; (3) את מספר הצורות השונות; (4) את מספר המלים או מספר הצורות בכל סוג (למשל: יחיד, רבים, הווה, עתיד וכו'); (5) את תדירותן הגוברת והולכת של המלים השונות וכד'. מוטב, כמובן, שהמפתח ימסור גם חישובים סטטיסטיים מעין אלה, שכן יותר קל לחשבם מתוך שימוש בכרטיסים נפרדים מאשר במפתח לא-סטטיסטי מודפס³⁴. אולם חשיבותו של מפתח נודעת לא רק לסטטיסטיקן של הלשון. המפתח מספק חומר גולמי חשוב גם למילונאי – חומר גולמי, שכן אינו ניתן לשימוש כמו שהוא. וערכו השימושי של המפתח אינו מצטמצם בתחום הסטטיסטיקה הלשונית והמילונאות בלבד; אפשר ליהנות ממנו גם בעבודת סגנון, בחקר הספרות, ומן הסתם גם בתחומים אחרים. אבל לא אדון כאן בשימושים המעשיים, שנותן מפתח המלים.

הפילולוגיה הקלאסית במיוחד הגיעה להישגים ניכרים בתחום זה. לא אוכיר אלא את Index Aristotelicus של H. Bonitz (1870) ואת Index verborum Vergilianus של M. N. Wetmore (1911). גם בתחום הלשוניות החיות נעשה משהו, אולם ברור הדבר, שהשגנו כאן פחות ממה שהשגנו בתחום הקלאסי, שהרי כמות המקורות גדולה כאן הרבה, וחקר הפילולוגיה המודרנית צעיר לימים מחקר הפילולוגיה הקלאסית. אין לנו, דרך משל, אפילו מפתח מודפס אחד ליצירתו של סופר הולנדי. יש מפתחות לא-שלמים אחדים בכתב-יד לכתבי Vondel (מאת W. Bisschop), לכתבי Cats (מאת W. Bisschop עם P. Cosijn) ולכתבי Bilderdijsk (מאת W. Bisschop); מפתחות אלה – נוסף על רשימות המלים של מהדורות הטקסטים – תפקיד חשוב להם לחיבורו של מילון הלשון ההולנדית³⁵. מבחינות רבות טוב הדבר, שהשגנו פחות ממה שהשיגו הקלאסיקנים. שכן היום יש בכוחן של מכוונות לעשות חלק גדול של העבודה הממושכת, המשעממת, שאין בה עניין כשלעצמה, שכולה כרוכה בחיבור המפתח. ומה שאמרתיו כאן לענין המפתחות, כוחו יפה גם לענין הקונקורדנציות, ועוד ידובר על זה לקמן.

³³. "Si les mots rares ont souvent fait l'objet d'études, les mots les plus communs ont été négligés, comme si l'intérêt d'un mot était proportionnel à son peu d'emploi", G. Gougenheim, Cahiers de Lexicologie 2 31 (1960).

³⁴. P. Guiraud ואחרים, Bibliographie critique de la statistique linguistique 30 (1954).

³⁵. לגבי הלשון הצרפתית עומדים עתה לרשותנו מפתחות שלמים לחמישים יצירות ספרותיות בערך, הכוללים ביחד כמיליון מלים; עיין Ch. Muller, Les index de vocabulaire (בתוך Bulletin des jeunes Romanistes (שטראסבורג), 10 (1961).

בשנת 1958 יצא Word-Index to Gottfried's Tristan על ידי The University of Wisconsin Press. המחבר Melville E. Valk טרח בחיבור זה – שאין בו אלא 71 צמודים בעלי שלושה טורים – כמעט 20 שנה, ובחלקו של הזמן הזה היה לו עוזר מיוחד. את כל המלים הוצרך לכתוב על כרטיסים, ולאחר מכן לסדרן בידו סידור אלף-ביתי. ואכן מזכיר Valk בהקדמתי מתוך הכרת תודה את understanding the cheerful smile and encour- patience and cooperation של בתו. ובכן זכינו היום לכך, שמחברו של מפתח מלים יוכל להטיל את העבודה החדגונית על המכונה, והוא יציל את זמנו, את שכלו ואת תשומת לבו רק לאותן עבודות, שאינן מיכניות בטבען. וכן לא יצטרך עוד להעביר את אשתו ואת ילדיו באש למולך של המפתח.

סדר הפעולות בחיבור מיכני של מפתח אינו שונה הרבה מסדר הפעולות במפתח הנעשה ביד. בשניהם יש להכין תחילה את הטקסט – כדי לקבל מושג על הקשיים ועל הבעיות הצפויות בו. ההכנה למפתח מיכני מצריכה זמן יותר ממה שמצריך התהליך המסורתי, מאחר שחייבים לזכור מראש את כל הקשיים, הואיל והמכונה הגולם חייבת לעבוד על פי תכנית שנקבעה מראש ושאינה משתנה. אחר כך יש – גם בזה וגם בזה – להעתיק את הטקסט מהחל עד כלה מלה במלה; מעתיקים מלה במלה על כרטיסים נפרדים בדרך המסורתית, או שמנקבים מלה במלה על כרטיסי ניקוב נפרדים בדרך המיכנית³⁶. אחרי זה יש לבדוק את הכרטיסים שהועתקו מלה במלה; שכן יש בהעתקת טקסט ללא טעויות קשיים למעלה מן המשוער. כאן יש יתרון לדרך המסורתית, שכן די בדרך זו בבדיקה בעיניים; אולם חסרונה הוא בכך, שעיי בדיקה זו אין הטעויות מתגלות. בפעולה המיכנית נעשה שלב זה של עבודה עיי-ניקוב-ביקורת. בדיקה זו לא תשאיר טעויות, אלא אם כן נעשתה אותה טעות גם עיי-המנקב וגם עיי-המבקר. השלב הרביעי של העבודה הוא הסידור לפי אלף-ביתי. כאן יש חיסרון ניכר בשיטה המסורתית, שהכול נעשה בה ביד; בפעולה האוטומאטית נעשה הסידור האלף-ביתי עיי-מכונת הסידור, המניחה את כרטיסי הניקוב במהירות עצומה בסדר אלף-ביתי. השלב החמישי אינו ידוע כלל בעבודת היד המסורתית; בפעולה האוטומאטית מחברת המכונה עצמה את הרשימה על יסוד הכרטיסים המסודרים; על ידי רשימה אלף-ביתית ארעית זו אפשר לגלות, למשל, טעויות שבסידור האלף-ביתי, שנרמזו בשל סדר לא נכון של כרטיסי הניקוב. השלב השישי – ולעת עתה הוא האחרון – בעבודה המסורתית היא כתיבת המפתח האלף-ביתי במכונת כתיבה, סידורו בדפוס והדפסתו; בעבודה המיכנית אפשר להסתפק בהדפסה מיכנית מהירה של המפתח ברשימה מלווחת, שאפשר לשכפלה בוול בדפוס אופסט.

כדוגמה למפתח מיכני אזכיר כאן את הרשימה האלף-ביתית ל- Vocabulaire bulaire של Noel de Berlaimont (אנטוורפן 1536). מפתח זה, שחיברתי בבואנסון בשנת 1960 ב-CEVF, הוא דו-לשוני: הולנדי-צרפתי; לפי מיטב ידיעתי זהו המפתח

36. אפשר גם לנקב את הטקסט ניקוב שוטף על גבי סרט-ניקוב, למשל לשם עיבודו על ידי מחשב

אלקטרוני; למען הפשטות לא אזכיר אפשרות זו.

הדו-לשוני היחיד. בעבודה כזאת כרטיס הניקוב יעיל במיוחד. שכן על סמך חומר של כרטיסי הניקוב אפשר לחבר באופן פשוט גם מפתח הולנדי-צרפתי וגם מפתח-צרפתי-הולנדי. באחד המלים ההולנדיות מסודרות לפי אלף-בית, ובשני – המלים הצרפתיות.

האם סיימנו בכך את המפתח? הן ולא. עד כאן קיבלנו מפתח הצורות, אבל עדיין אין לנו מפתח מלים אמיתי. שכן לא זו בלבד שהשם *aap* (קף) מפורז בין הצורות *aap* (לשון יחיד) ו-*apen* (לשון רבים), והפועל *zijn* (היה) בין הצורות *ben, bent, is, zijt, zijn*, אלא שגם אין הבדל בין שם-העצם *rook* (ריח) ובין הפועל *rook* [ik] (הרחתי). לשון אחר: רק עכשיו מתחילה העבודה המצריכה תבונה³⁷, היינו סידור הערכים (למאטוצאציה) וההפרדה בין ההומוגראפים. לשם זו יש להביא את צורות המספר, הזמן והיחסה השונות למכנה משותף. פירוש הדבר, שעלי לכתוב כרטיסים מיוחדים או לנקב כרטיסי ניקוב מיוחדים, המכילים את הערכים *aap* ו-*rook, zijn* (שם-עצם) ו-*ruiken* (פועל). לגבי טקסטים בכתב מודרני ונורמלי אין ההפרדה בין ההומוגראפים קשה ביותר; אף אפשר לעשותה במידה מסוימת בפעולה אוטומאטית. לגבי טקסטים עתיקים, שאין להם כתיב קבוע, קשה הדבר הרבה יותר, משום שמספר ההומוגראפים החבויים בצורה אחת עשוי להיות גדול. אם נראה את ההפרדה בין ההומוגראפים ואת סידור הערכים כשלב השביעי של עבודת חיבור המפתח, הרי הגענו – לאחר שהגחנו בידינו את פתקי הערכים או את כרטיסי הניקוב של הערכים במקומם הנכון – אל השלב השמיני האחרון והסופי. העבד המיכני שלנו שוב מתחיל בעבודתו: הוא מעניק לכל כרטיסי הניקוב מספרים שוטפים ומדפיס לנו רשימה, הנותנת לנו סקירה אלף-ביתית של כל המלים על צורותיהן, ונוסף על כך הוא מראה לנו את תוצאות הספירות, שעשתה המכונה בינתיים. כך נקבל רשימה, שכל מלה וכל צורה שבה מלווה מספר, המראה את תדירותה.

כלום הגענו בכך לסיום העבודה? אם תרצה – הן. אולם אין אנו חייבים להסתפק ברשימה אלף-ביתית אחת זו. מאחר שעומד לרשותנו עבד זה, שאמנם הוא גולם, אבל הוא חרוץ ביותר, הרי שיש ביכולתנו להטיל עליו, ושוב על סמך אותה ערמה של כרטיסי ניקוב, לחבר רשימה נוספת של כל הצורות או המלים לפי תדירותן, מן הנדיר אל התדיר או להיפך, או מפתח לפי סופי התיבות³⁸, שהמלים מסודרות בו סידור א"ב לפי אותיותיהן החל באות האחרונה וסיים בראשונה. אני מקווה, שברור עתה, כמה יתרונות עצומים גלומים באוטומאציה של חיבור מפתחות: רב-גוניות, יעילות יתר, חיסכון בזמן ובכסף.

37. דווקא עבודת שכל זו חסרה במפתח הנ"ל של Melvin E. Valk, למשל הבאת המקור *besliezen* והבינוני-הפועל *beslozen* בלשון *Mittelhochdeutsch* למכנה משותף אחד. פירוש הדבר, למעשה, הוא, שהאדם מילא במשך עשרים שנה את תפקיד המכונה ומי יטען עוד בתנאים אלה, שהמכונה משפילה את האדם למכשיר חסר-נשמה?

38. מפתח המלים ההפוכות חשוב לחקר הסופיות או להשלמת חיסורים בטקסט.

לסיכום הפרק ניתן כאן סקירה סכימתית משווה של חיבור המפתח:

מסורתי		מיכני	
הפעולות	משך הזמן*	הפעולות	משך הזמן*
1. הכנת הטקסט	—	1. הכנת הטקסט	—
2. רישום על הכרטיסים	—	2. ניקוב	—
מלה במלה	—	3. ניקוב ביקורת	—
3. בדיקה	—	4. מיון א-ל-ף - בית-י**	—
4. סידור לפי א-ל-ף-בית	—	5. חיבור רשימה	—
5.	—	6. ליווח*** והדפסת אופסט	—
6. כתיבה במכונה, סידור בדפוס, הגהה, הדפסה	—		

התוצאה: מפתח הצורות

7. הפרדה	7. הפרדה
בין ההומוגראפים;	בין ההומוגראפים;
סידור הערכים	סידור הערכים
8. כתיבה במכונה, סידור בדפוס, הגהה, הדפסה	8. ליווח והדפסת אופסט

התוצאה: מפתח המלים

* הקווים המסמנים כאן את משך הזמן של הפעולות אינם מדויקים באורכם.
 ** הודגשו השלבים האוטומאטיים. מידת האוטומאציה בתהליך המתואר עתידה לגדול הרבה. אם יהא אפשר לקרוא טקסט מודפס כמות שהוא בדרך פוטו-חשמלית במהירות גדולה מאוד — המדובר באלף אותיות בשנייה אחת (Automatisering en Taalkunde 43/(1961)) — לא יהא צורך בעבודת הניקוב ביד, וגם ניקוב-הביקורת יהא מיותר. יהא אפשר ליצר במישרין מן הטקסט המודפס כרטיסי-ניקוב הניתנים לקריאה. עכשיו חסרה עדיין אפוא חוליה אחת בעיבוד האוטומאטי של המכונה.
 *** בחיבור מפתח מלים אמיתי מדלגים, כמובן, על השלב השישי.

ב, b³ קונקורדנציות

The "concordance" ... is well known by the Ministers of the Gospel who have been able to enhance their sermons with abundant biblical quotations, thanks to the friendly pages of one of the many ... editions of the *Concordantiae Scripturae Sacrae* which can be found in Parish Houses.

R. Busa, S.J.,

Sancti Thomae Aquinatis Hymnorum Ritualium Varia

Specimina Concordantiarum 8 (1951)

הקונקורדנציה היא מפתח, שכל מלה וכל צורה של המלה ניתנת בה בתוך כמות מסוימת של הקשר. השלמות, שאפשר ושצריך, לדעת, לתבוע מאת מפתח, אין לתבעה מן הקונקורדנציה, על כל פנים לא מקונקורדנציה לטקסטים ארוכים. יש לזכור, שקונקורדנציה שלימה מצרפת לכל מלה קטעים של הקשר, שכל אחד מכיל שמונה מלים בממוצע, ואם כן הטקסט של הקונקורדנציה גדול מן הטקסט המקורי פי תשעה בערך, והכרך של הקונקורדנציה יגיע בנקל להיקף גדול פי שנים עשר מן הטקסט, שכן עלינו להביא בחשבון את הרווחים. אין פלא אפוא, שעל פי רוב משמטים מן הקונקורדנציות את מלות השימוש הדקדוקיות (mots de structure או mots-outils),³⁹ כלומר תוויות (articles), מלות-היחס, פועלי העזר וכו', וכל אלה תופסות לא פחות ממחצית מספר המלים הכולל.

כשאנו מדברים על קונקורדנציות, הרי נזכרים קודם כל בקונקורדנציות למקרא, כגון הקונקורדנציה ל-*Statenbijbel* (1637)⁴⁰, שנתחברה במשך שנים בידי הכומר ההולנדי Abraham Trom, הידוע יותר בשמו Trommius (1633–1719). לאחר שסיים המחבר את כתב-היד של הקונקורדנציה – כך מספרים – השליכה אשתו את כתב-היד לתוך האש כנקמה על השנים הרבות שזנחה בעלה. איני מתכוון חלילה להרתיע את הרווקים שבין קוראיי, ולכן אעיר מיד, שלדעת ההיסטוריונים אין זו אלא אנדה. אולם יהא הדבר כאשר יהא, לא נתפלא, שאשתו המסכנה של Trommius באמת ראתה את עצמה מיונחת. אין להקל ראש בקונקורדנציה.

יש אומרים שהחשמן הדומיניקני הידוע, הוגו די סאנקטו קארו מפאריס, שחי במאה השלוש-עשרה, היה זקוק לעזרתם של חמש מאות נזירי המסדר בעבודת חיבור הקונקורדנציה הלאטינית הראשונה למקרא, *Concordantiae maximae*, שנשתיימה בשנת 1252 בערך.⁴¹

39. עיין P. Guiraud, *Les caractères statistiques du vocabulaire* 20 (1954). ליד mots-outils מופיעות

"les mots de signification ou mots-forts"

40. הספר יצא בשלושה חלקים: I (1672), II (1685), III (1691).

41. R. Busa s. j., *Sancti Thomae Aquinatis hymnorum ritualium Varia Specimina Concordantiarum* 41

.34 (1951). *Nouvelle Biographie Générale* 25, 450 (1858); *Wetzer und Weste's Kirchenlexikon* II,

637 (1863) (1962, 162, 52 *The Modern Language Review*) R. Wisbey

מכנה תודעה זו "much quoted yet probably apocryphal"

כתבנית טובה עושה היום בעזרת מכונת ניקוב, מכונת סידור ומכונה מלווחת אותה עבודה שעשה הוגו די סאנקטו קארו, ביתר דיוק, ביתר מהירות ובצורה שימושית הרבה יותר. משום כך איני סבור, שבעתיד עוד תיעשינה קונקורדנציות בדרך המסורתית.

לשם חיבור קונקורדנציה טובה יהיה צורך להשתמש בכרטיסי ניקוב, לפחות לשם ההפרדה בין ההומוגראפים ולשם כינוס הצורות השונות של מלה אחת בתחום ערך אחד. כשאני אומר 'כרטיסי ניקוב', הריני מתכוון במיוחד לכרטיסי הניקוב, שמפיקה המכונה החשמלית-המיכנית הקלאסית. חסרונה הגדול של כל קונקורדנציה הוא נפחה העצום לעומת הטקסט המקורי. חיסכון רב של עבודה יושג ע"י כרטיסי הניקוב, שיעשה במספר עותקים (למשל חמישה), שיועברו שורה שורה על גבי כרטיסי הטקסט⁴². אף על פי שבתהליך זה יוטל חלק ניכר של העבודה על המכונות, בכל זאת תידרש בחיבור קונקורדנציה באמצעים חשמליים-מיכניים כמות גדולה של כרטיסי ניקוב, ויתר על כך גם עבודת ידיים חמין רב.

הריני משער אפוא, שבחיבור קונקורדנציות יעדיפו את המחשב האלקטרוני, שיכין את הקונקורדנציה ביתר מהירות וביתר אוטומאטיות על יסוד הטקסט, שנוקב תחילה על גבי כרטיסי הניקוב או על סרט ניקוב, ושהועבר לאחר מכן על סרט מענטי.

החלוץ בתחום זה הוא John W. Ellison, שחיבר קונקורדנציה למקרא באנגלית בעזרת המחשב UNIVAC I של Remington Rand. קונקורדנציה זו יצאה בניו-יורק בשנת 1957 בשם Nelson's Complete Concordance of the Revised Standard Version Bible.

אך אין להשוות קונקורדנציה סתם לקונקורדנציה למקרא. החוקר האמריקני של הלשון האנגלית Stephen Maxfield Parrish הוציא ע"י Cornell University Press בשנת 1959 קונקורדנציה לשיריו של Matthew Arnold (1822-1888).

תהליך העבודה היה זה: טקסט השירים נכתב על סרט ניקוב, ולאחר מכן סידר המחשב האלקטרוני את המלים השונות, כל אחת בתוך הקשר, בסדר אלף-ביתי מדויק. ידי אדם כמעט שלא נגעו עוד בעבודה. התוצאות שנתקבלו מכאן היו מחרות. ככה, למשל, אין בקונקורדנציה של Parrish הבדל בין הפועל האנגלי may ובין שם החודש May, וכן בין shell (צדף) ובין she'll (= she will); אבל המחבר כותב בבדיחות דעתו: 'he'll' Arnold never used; it could have been worse⁴³.

גם בקונקורדנציה למקרא של Nelson, הנזכרת לעיל, לא הופרדו ההומוגראפים, ולא נערכו המלים לערכים: צורות הפועל rise ו-rose מופרדות זו מזו, ואילו הפסוק men rose up against us (תהלים קכד, ב) והפסוק I am a rose of Sharon (שה"ש ב, א) באים ביחד. עליו להוסיף כאן, שחוסר הפרדה זה של ההומוגראפים אינו מפריע ביותר, שכן הקונקורדנציה מיועדת היא לתחום הספרותי או התיאולוגי, ולא לסטטיסטיקה של המלים.

רצוני להדגיש: אם אין משתמשים בכרטיסי ניקוב – וכל מחשב אלקטרוני מסוגל, מבחינה עקרונית, לספק כרטיסים כאלה – יהיה קשה עד מאוד לסדר את הערכים ולהפריד בין ההומוגראפים.

42. עיין B. Quemada, Cahiers de Lexicologie I. (123-24 959).

43. A Concordance to the Poems of Matthew Arnold (1959).

ב, c3 מילונים

Ces modestes collaborateurs des travaux de l'écrivain...
contiennent tant de richesses que ce n'est jamais perdre
son temps que de les ouvrir, au hasard, et d'en lire
quelques paragraphes.

Daniel-Rops,
Levende Talen 1961, 349.

והנה הגעתי אל הנושא האחרון, שנתכוונתי לדון בו במאמר זה, ומיד עליי לאכזב את הקורא. אין עדיין בנמצא מכונה המסוגלת לכתוב ערכים למילון; אף לא נראה לי, שאי פעם תומצא מכונה כזאת. אבל יש באוטומאציה כדי לסייע לנו לחבר מילונים טובים ביתר מהירות ממה שהיה עד עתה.

כשאני מדבר כאן על מילונים, הריני מתכוון אך ורק למילונים חד-לשוניים, סינכרוניים או דיאכרוניים, שהם היחידים שנתנסיתי בהם. המילונים הדו-לשוניים או הרב-לשוניים מציגים תביעות אחרות לגמרי.

מקצועו של המילונאי נתאפשר בשל המצאת הדפוס. לפני זה עדיין לא חוברו מילונים של ממש, אלא רק חיבורי הכנה למילונים, היינו גלוסארים, כלומר אוספים דו-לשוניים של מלים, שתפקידם לשמש פירוש שוטף לכתוב, או אוספים מפורטים יותר, שלוקטו מתוך כתבי-יד שונים, ושיתרונם בכך, שלא היה צורך לפגוע בצורתם החיצונית של הספרים על ידי רישום תרגומים למלים קשות בגיליון או בין השורות. דוגמה יפה לגלוסאר כזה הוא *Vocabularius Sancti Galli* הלאטיני-גרמני, שנכתב בשנת 780 בערך, ושנמצא בספריית המנזר המפורסמת של סאנקט גאלן⁴⁴.

עם המצאת הדפוס מופיעים המילונים, שבעיקרם אינם אלא גלוסארים דו-לשוניים מודפסים, ושהם מסודרים – כמו הגלוסארים העתיקים – בסדר אלף-בית או לפי העניינים. כשבאים ומהפכים את הווקאבולאר הלאטיני-גרמני, נוצר גלוסאר או מילון, שהגרמנית קודמת בו ללאטינית. לבסוף הסדר האלף-ביתי גובר במשך המאה ה-12 על הסדר הענייני, ולרוב המטרות הוא המעשי ביותר, וכך נהג הדבר עד היום הזה.

המילונים האלף-ביתיים נעשו מפורטים יותר ועבים יותר, אך במהותה לא נשתנתה שיטת עבודתו של המילונאי הרבה מאז ימי הרינסנאנס. על שערו של Willem Nieuw Woordenboek der Engelsche en Nederduytsche Taale מאת Sewel משנת 1691 אפשר לראות את דרך עבודתו של המילונאי שבמאה ה-17: כל מיני מילונים מונחים לפניו, והוא מחבר מתוכם מילון חדש. אין פלא, שצרפתי בעל הומור הגדיר בתחילת המאה ה-19 את המילונאות כ-*le plagiat par ordre alphabetique*.

כיצד עובד המילונאי המודרני? אף הוא שואב את ידיעותיו ממילונים שקדמו לו, אלא שאין אלו מקורותיו היחידים. לרשותו עומדים גם כרטיסים, ובהם רשומות מלים בתוך הקשרן. חומר זה של מלים בתוך הקשר, הרשומות על גבי כרטיסים, בדרך כלל מהימן יותר ואובייקטיבי יותר מן המילונים, שהגדרותיהם לעתים מגמתיות יותר

44. עיין G. Baesecke, *Der Vocabularius Sti. Galli in der angelsächsischen Mission* (1953)

מדוי. אולם לחומר זה של מלים על גבי כרטיסים יש חיסרון גדול: לעולם אינו שלם. הרי הוא תלוי בליקוט מקרי; המלקט ירשום לעתים מתוך ספר מסוים כל מיני מלים נדירות ולא-רגילות, ויתעלם מן הרגילות ביותר. פירושו של הדבר, שהערכים בכל המילונים הגדולים כגון N.E.D. או Deutsches Wörterbuch או WNT (מילון הלשון ההולנדית) מבוססים הם על דוגמאות שהוצאו מכאן ומשם ללא שיטה קפדנית. מי שעסק בכתבי Huygens או Vondel, Hooft בעזרת WNT יודע, עד כמה אוצר המלים של סופרי המופת שלנו לא הוצג בדרך אחידה ובשלמות במילון הגדול של Leiden.

האוטומאציה מאפשרת למילונאי להתגבר במידה ניכרת על המקרה ועל השרירות. אפשר עתה להגיע לשלמות ולדיוק בחומר המילוני במידה שלא נודעה עד כה.

עכשיו ניתנה לנו לראשונה גישה אל הכמות העצומה של אינפורמציה בלשנית שבתעודות כתובות או מודפסות – גישה כוללת ולא רק גישה חלקית; לכולנו ולא רק ליחידים. זו מהפכה שלמה בשיטות שנהגו עד כה. מבחינה עקרונית יהיה אפשרי אם נרצה בכך, להחליף את הליקוט המקרי של שיבולים בודדות בשדה הלשון ברישום כולל, שהוא קצירה, אילום אלומות ודישה מיכנית של התבואה כולה. לכן לא יהיה מן הגזמה, אם נאמר, שהאוטומאציה עשתה מהפכה במילונאות, מהפכה שאפשר לדמותה אל המהפכה, שעשתה המצאתו של גוטנברג.

אבל, ישאל השואל, מה נפקא מינה למילונאי, אם עליו לכתוב את הערך verabschuwten (=קאוס) על יסוד מאה מקומות בהקשרם, שנרשמו ביד על גבי פתקים, או במכונת כתיבה על גבי כרטיסים, או שהועתקו ללשון הניקוב וניקבו על גבי כרטיסי ניקוב? ואכן, הבדל גדול בדבר: האוטומאציה מחליפה את 100 הכרטיסים הכתובים ביד או במכונת הכתיבה לא ב-100 כרטיסי ניקוב, אלא בכמות גדולה מזו אולי פי עשרה. מלבד חיסרון מעשי, שאיני דן בו, יש בכך בעיקרון יתרונות עצומים, ואלו הם:

(1) המובאות שבערך לא יהיו אוסף מקרי, אלא יהיה בהם הרבה יותר מן הייצוג; (2) על ידי כך תעלה גם דרגת השלמות או הסיכוי לשלמות בהבעת כל המשמעויות של המלה⁴⁵.

נניח עתה למילונאות, ונצטמצם בדיון בשלב הקודם לה: איסוף החומר המילוני. מה טיבו של החומר המילוני, שתספק לנו האוטומאציה? והי חומר, הדומה הרבה לחומר של הקונקורדנציה. גם כאן הונחו ביסודו שני מיני כרטיסי ניקוב, כרטיסי מ' ל' (המכילים רק את המלה ואת מראה מקומה) וכרטיסי ט' ק' ס' (שמודפסת בהן

⁴⁵ "Es darf... allerdings nicht vergessen werden, dass die wissenschaftlichen Ergebnisse nicht parallel zur Quantität des Materials steigen... Mathematisch ausgedrückt, beschreibt das Verhältnis zwischen der Zahl der Belege (waagrechte Koordinate) und den wissenschaftlichen Resultaten (senkrechte Koordinate) eine zunächst steil ansteigende Kurve, die von einer je nach dem Einzelfall verschiedenen Belegzahl an rasch flacher wird. Man wird also auch von dem zu erwartenden Materialansturm nicht eine Umwälzung aller bisherigen Resultate erwarten dürfen. Doch soll der wissenschaftliche Wert einer weit breiteren Belegbasis nicht bestritten werden, und zwar deshalb, weil in nur allzu vielen Gebieten des Wortschatzes unsere bisherige Basis viel zu schmal, d.h. die optimale Belegzahl ... noch längst nicht erreicht ist", Baldinger, in ZRPh. 75, 541ff (1959).

שורה מן הטקסט ומראה מקומה). על כרטיס המלה נוסף – על ידי כרטיס טקסט אחד או שניים או יותר – את כמות הטקסט הדרושה. הוספה זו של הקשר נעשית בעזרת "מפענחת" בדרך זו: על מסלול הקריאה מניחים שניים, שלושה או יותר כרטיסי טקסט, אשר הכתוב בהם צריך להירשם על גבי כרטיס המלה, המונח על מסלול הכתיבה. תהליך זה ניתן לביצוע אוטומאטי. בדרך זו מקבלים את הכרטיס, שהמלה ומראה מקומה מופיע בו למעלה, ב"חלק האזור", ומתחתיה, בחלק הספרות, מופיע ההקשר, עד כמה שאפשר בשורות הפנויות שבין השורות המיועדות לניקוב.

BDFM04009		PARFUMS		FORME		SAISON	COTE DES	DATE	ANCIEN	JOINT	CHIFFRE	VAL	CHIFFRE
REFERENCES													
04009	IL	EST	DES	PARFUMS	FRAIS	COMME	DES	CHAIRS	D.	ENFANTS	.		
04010	DEUX	COMME	LES	HAUTBOIS	.	VERTS	COMME	LES	PRAIRIES	.			
04011	ET	D.	AUTRES	.	CORROMPUS	.	RICHES	ET	TRIONPHANTS	.			
04012	AYANT	LA	EXPANSION	DES	CHoses	INFINIES	.						
04013	COMME	LA	AMBRE	.	LE	MUSC	.	LE	BENJOÏN	ET	LE	ENCENS	.
04014	QUI	CHARENT	LES	TRANSPORTS	DE	LA	ESPRIT	ET	DES	SENS			

בכרטיס הניקוב יש מקום מספיק לדברי הקשר במידה ראויה; כלומר, כמות של טקסט, שיש בה עקרונית כדי להבהיר את גון המשמעות של המלה. כבר הזכרתי את כושר הניעה של כרטיס הניקוב, את האפשרות, של עריכה חדשה מיכנית של סדר הכרטיסים לפי בחנים מסוימים. אולם אפשר לשאול: מהם הבחנים? והתשובה: כל הבחנים הרצויים, שנרשמו – מלכתחילה או בהמשך העבודה – בתוך הכרטיס, לפי קוד מסוים. בותן אחד הוא, למשל, סוג הכרטיס; ניקוב מסוים ושורה מסוימת של טור מסוים יראו, שכל הכרטיסים שסומנו בדרך זו מכילים מלים משל Vondel, למשל. ניקוב זה יאפשר לנו להבא להוציא בדרך אוטומאטית את המלים של Vondel מתוך כל כרטיסי-המלים, שמספרם גדול (יהא זה 10,000 או 10,000,000), שנשאבו בכתיב סופרים שונים. בוחן אחר הוא, למשל, שהמלה הנידונה חורזת בהקשרה; דבר זה ניתן לציון, למשל, ע"י ניקוב 9 בטור 71 שבכרטיס-מלה זה. ניקוב כזה יאפשר לנו, בין השאר, לקבץ אוטומאטית את החומר למילון של מלים חורזות.

בניגוד לכרטיס הטקסט מחולק כרטיס-המלה למספר עמודות ("רובריקות") או "שדות ניקוב". עמודה אחת, למשל, מיועדת לניקובים בקוד שאפשר לכנותם "ubi" (מחבר, ספר, חלק, עמוד, שורה, מספר המלה בשורה). עמודה אחרת מיועדת למלה בכתיב שבאותו הטקסט; מספר הטורים שיכללו בעמודה כזאת תלוי באורכה המקסימלי של המלה באותה לשון; על-פי-רוב יספיקו לכך 20-25 טורים. עמודה בעלת שלושה טורים תספיק לתאריך (9/1/8) פירושו 1918; בשנת 2918 אילי יתעוררו קשיים על ידי כך, אולם דייה לצרה, עם פצצת האטום או בלעדיה, בשעתה). עמודה אחרת תהיה מוקדשת לנתנים דקדוקיים, למשל מין, מספר, חלק-דיבור, פועל יוצא, פועל עומד וכד'.

לכשיווכחו המדקדים, שבכרטיס-מלה מסוים נועדו לעמודה הדקדוקית ארבעה טורים בלבד לא יצטרכו להתיאש בשל כך. שכן ארבעה טורים אין פירושם, שיהיו

רק 10×4 (מספר הטורים כפול מספר השורות) אפשרויות למיון. אמנם עשר שורות יתנו לנו בניקוב אחד 40 מקומות ניקוב בדיוק, אבל בשני ניקובים לטור נקבל 780 אפשרויות מיון. הרומאניסט L. Kukenheim Ezn. מליידן הראה, שאפשר להכניס בקלות את כל הנתונים הדקדוקיים של המלים ההולנדיות בארבעה טורים של כרטיס ניקוב⁴⁶.

אפשר גם לקבוע לכרטיס-המלה עמודה לקוד של הוראת המלה. אך זו בעיה קשה ביותר. עבודה תיאורטית כבר נעשתה בתחום זה; ידיע הספר Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie מאת R. Hallig ו-W. von Wartburg, 1952, ספר ראור לשבח, אך אין הוא נותן את הפתרון בה-א הידיעה. נראה לי, שהמיכון יישוב, לפחות לעת עתה, על בעית הקוד של הנתונים הסימנטיים⁴⁷.

אך מהם הבחינות הכספיות של האוטומאציה המילונאית? יש בידי להרגיע את משלם המסים. כרטיס מילוני מיכאנוגראפית אינה יקרה יותר מכרטיס, שנעשתה בדרך המסורתית של עבודת ידיים. כרטיסי המילון שנכתבו ביד אינם זולים; מחירם 1-2 גולדנים בערך לכרטיס. הכרטיס המסורתי הוא בעל "ממד" אחד ויחיד, שהכפלתו היא מפעל מסובך ויקר. לעומתו יעלה כרטיס-מלה רבגוני מיכאנוגראפי, הכולל הקשר - 0.10 גולדן בערך.

נדמה לי שאין ברירה: המילונאות של העתיד תעבוד בכרטיסי ניקוב הכוללים הקשר, והמרכז המילונאי, שבו יירשם אוצר המלים של הלשון על גבי כרטיסי הניקוב יהיה חשוב יותר מכל המילונים של אותה לשון גם יחד. אין זה "science fiction" מילונאי. בבואנסון הוחל בייצור 250 מיליון כרטיסי ניקוב הכוללים הקשר, ובעזרתם יקום Trésor de la Langue Française גדול. אוצר זה לא יהיה, כמובן, מילון אחד בחלקים רבים, אלא סדרת מילונים רבי חלקים של תקופות הלשון השונות, לפי דרישות המילונות המודרנית. מילונים אלה לא יהיו עוד מפורטים ללא צורך, מפני שלא יהיה תפקידם לשמש גם כאוספים ומראי מקומות של מלים ומובאות⁴⁸.

סיכום

בסקירת זו על האוטומאציה בשירות מדעי הלשון ניסיתי לצייר בקווים כלליים את הנעשה בתחום זה. לא בכל דבר דנתי. לא הזכרתי, למשל את Mathematische Sprachanalyse, שעוסק בו פרופסור W. Fucks מבית-הספר הגבוה הטכני באכן. ניתוח מתימטי זה של מבני לשון פורמליים טהורים חשוב, לדעתי, לביקורת האותנטיות של תעודות לשוניות.

46. עיין (1961) Automatisering en Taalkunde 35ff.

47. עיין על הקשיים הצפויים כאן: F. de Tollenaere, Alfabetische of Ideologische Lexicographie? (Bijdragen tot de Nederlandse Taal- en Letterkunde I (1960); Lexicographie alphabétique ou idéologique (Cahiers de Lexicologie 2, 19-29 (1960)). לפי מיטב ידיעתי לא הופיעה עדיין דפוס הרצאתו של Karen Sparck-Jones מן "Cambridge Language Research Unit" על "Mechanised Semantic Classification" שהושמעה בוועידה הבינלאומית, שהוקדשה לנושא "The Machine Translation of Languages and applied Language Analysis (5-8 sept. 1961, National Physical Laboratory, Teddington, Middlesex).

48. "נראה, שהוצאת מילונים מודפסים, המכילים את כל אוצר הלשון, תהיה נחלת העבר. כל החומר ההולך וגדל של אוצר המלים, יהיה צורך להעלותו על כרטיסים, והוא יהיה מצוי במרכזים אחדים. מתוך אוספים אלה יוכל מחבר מילונים מיוחדים לשאוב את החומר שלו, כי אוצר המלים (thesaurus) לא יושלם לעולם", L. Kukenheim Ezn. בתוך (1961) Automatisering en Taalkunde 44.

שלוש גישות אפשריות הן לגבי האוטומאציה במדעי הלשון: האחת זו גישה של שלילה, המניחה, שאין בין סוג זה של אוטומאציה ובין דיהומאניזאציה של המדעים ההומניסטים ולא כלום.⁴⁹

השנייה זוהי מיסטיקה של המכונות; סבורים, שאך תלחץ בכפתור, וקיבלת את התוצאות הבלשניות ביותר ללא קושי.

בין שתי גישות קיצוניות אלה יש מקום לגישה שלישית: ההתבוננות השקולה בעזרה, שהאוטומאציה למדעי הלשון מסוגלת לתת לנו.

לא נכון הדבר, שהאוטומאציה תגרום לביטול פעולת האדם. היא רק תביא חלוקה טובה ויעילה יותר של התפקידים: החלק השכלי באמת של העבודה יישמר לאדם, שלו השכל והדמיון; החלק הממושך, המשעמם והמטמטם, יוטל על המכונה חסרת הרגש והדמיון. מה שקוראים המוח והזיכרון של המכונה לא יבוא לעולם במקום מוחו וזיכרונה הממשי של האדם. אולם המוח והזיכרון המיכניים עשויים לעזור לאדם, להעמיד לרשותו כלי עזר, שעל ידי כך יעז לקבל עליו תפקידים גדלים והולכים, מפוארים יותר, ושיוכל להם. עובדה היא, שהמכונות מסוגלות למלא תפקידים שונים באופן טוב יותר, במהירות יתר ובדיוק יתר מן האדם. הרי אין המכונות נזקקות למנוחה, לשינה ולבידור. אבל אין המכונות מסוגלות לסטות מן התכנית שקבע האדם, כלומר לא תוכלנה לאלתר. ההוראות המיכניות הוכתרו למכונה מידי האדם; ואילו ההוראות האנושיות בנות-חורין הן. אין האוטומאציה ממעטת את חשיבותו של האדם, אדרבה, היא מגדילה אותה.

דומני, שאין צורך לחלוק בכובד ראש על הגישה השנייה, שעיקרה אמונה דוגמטית ועיוורת ביכולתה האין-סופית של המכונה. אולם עלינו להיזהר ולהישמר תמיד, שלא ניכשל בגישה זו, שלא נקל ראש בקשיים העומדים לפנינו, שהם רבים מאוד, ושלא נראה את בעיות הניתוח הבלשני האוטומאטי פשוטות מדי. אין לעורר אשליות.

ונשארה לנו הדרך השלישית. ברור, דומני, שלא ייתכן עוד לשאול אם עשויה הבלשנות להיעזר באוטומאציה. העובדות מוכיחות, שהאוטומאציה הוועקה בשנים האחרונות לעזרה מהירה בתחומים רבים של הניתוח הבלשני. ומכאן, שהשאלה בדבר האוטומאציה אינה שאלה של הטלת ספק בחשיבותה, אלא שאלת כמה ומתי וכיצד. הנתקדם או נפגר? היהיה ביצוענו טוב או רע?

אין עוד להעלות על הדעת בלשנות ללא אוטומאציה. לעומת הצורך הגדל והולך בתרגומי מדע קיים רק חיל קטן של מתרגמים, וגדוד זעיר ממנו של מתרגמים מומחים. בתחום התרגום הצורך באוטומאציה דחוק ביותר. ללא עזרת המכונה יישאר המחקר הסטטיסטי של הלשון מקוטע בהכרח, ולא יתקדם כראוי.

בביקורת הפילולוגית של הטקסט יהיה אפשר להגיע לתוצאות מהירות, מדויקות ואובייקטיביות יותר ע"י שימוש במחשב לגבי טקסטים, שנמסרו בכמות גדולה של כתבי-יד (כגון המקרא או הספרות הקלאסית).⁵⁰

ובתחום המילונות: הערתו של יוסף סקאליגר במכתמו הנודע משנת 1597 "אל מחברי המילונים": "אם הוטל על אדם החמור שבעונשים, אל תעבידהו בעבודת

49. עיין (1959) 1,50. Cahiers de Lexicologie.

50. "מן המשורר הסאטירי הרומי Juvenalis, שהיה פוזילארי מאוד בשלהי ימי הביניים, ידועים

יותר מחמש מאות כתבי-יד". J. H. Waszink. בתוך (1961) 14. Benaderingen van het literaire werk.

כפייה בבית-הסוהר או במכרות; לא, הטל עליו לכתוב מילונים, שכן כל העיוניים האפשריים כלולים בעבודה האחת הזאת⁵¹ – חסרה הרבה מן הממשי שבה בזכות האפשרויות, שהאוטומאציה מעניקה לנו. לעומת מכתמו של סקאליגר אפשר להציג עתה את ההקסאמטר של Marcus Annaeus Lucanus הרומי (39-65 לספחה), היפה כסיסמה למחשב האלקטרוני: *vix famulis audenda porat* – "עושה דברים, שבקושי יעזו העבדים לעשותם".

הבלשן הצרפתי G. Matoré כותב ב-"La Méthode en Lexicologie" (1953), עמוד 48: "C'est seulement quand la lexicologie aura réalisé de grands progrès que des ponts pourront être jetés utilement entre elle et les sciences mathématiques et physiques". לדעתי, אין טענה זו נכונה, ועלינו להפוך את הדבר דווקא. המילונות תשיג התקדמות גדולה רק אם היא, בהקימה גשר אל הלוגיקה המתמטית ואל הפיסיקה השימושית, תנצל את הציוד, שתוכנן ונבנה בחכמה רבה בידי המהנדסים, אמנם לא למען הבלשן, אבל שימושי הוא בכל זאת בעבודות הבלשנות. התקדמות גדולה, שהיא כפריצה מהפכנית ממש, בעבודת המילונאות אפשר להשיג רק על ידי מה שקורה S. M. Parrish בקונקורדנציה לשרי מתיו ארגולד, שהזכרנו לעיל: "the wedding of literature and technology"⁵². זה עתה הוחגו הנישואים של הבלשנות והטכניקה. מגמות מדעיות רבות, שאך לפני זמן קצר כמעט ולא היה מנע ביניהם, ושהלכו והצטמצמו כל אחת בתחומה, הגיעו לידי מגע הדוק עי האוטומאציה. גם לעניין זה יפה מאמר המשורר:

שני העברים,

אשר לפנים נמנעו מלהיפגש זה עם זה,

שוב היו לשכנים⁵³.

כתוצאה מן האוטומאציה אין עוד מרחק רב בין המכון למילונות ובין המכון למתימטיקה. אמנם לא נהרסה החומה שבין שני מכונים אלה – דבר זה אינו דרוש, אף אינו רצוי – אבל אשנב נקרע בה, ועל ידי כך ייתכן ניצול משותף של הציוד עד גבול מסרים.

בסיום דבריינו נשהה עוד באווירת הנישואין. אפשר לומר, אגב שינוי קטן באמרתו של Wimpje de Wilde: "הנישואין הם דבר יפה, והם מעניקים לאנושות עוג רב". ואולם, סבור אני, שאם לא התלמיד Wimpje de Wilde, הרי לפחות רבו Pennewip ידע ודאי, כי דרך הנישואין אינה סוגה בשושנים בלבד. ובכן הוא הדבר לגבי האוטומאציה. אמנם האוטומאציה פותרת בעיות גדולות בבלשנות, אבל היא גם מעמידה בעיות, ובהן בעיות חמורות. ובצדק אמר פרופסור R. Busa S. J. את הדברים הבאים, בהרצאתו ב-"Kolloquium über maschinelle Methoden der literarischen Analyse und der Lexicographie" בטיבינגן בשנת 1960, ובכך אני מסיים את דבריי: "Die Automation schenkt dem Menschen durchaus nicht das Paradies auf Erden, im Gegenteil: sie vermehrt seine Arbeit noch und erzwingt ihn zu einem intensiveren Leben."

51. מצוטט בתרגומו של M. de Vries בהקדשה למילון הלשון ההולנדית (1882) WNT I, 1xxxix.

52. עמ' xx (1959).

53. M. Nijhoff, Nieuwe Gedichten 46 (1934).

54. Verzamelde Werken van MULTATULI 6, III Ideeën 249 (1862).

מן העבודה במילון ההיסטורי

ההוראות לסידור כרטסת הערכים של המילון. המתפרסמות בסמוך, סופחו ל-ספר המקורות של המילון. כיוון שתפוצתו של ספר המקורות מוגבלת, והוא מיועד לחוקרי הספרות העברית בלבד – ואילו ההוראות יש בהן כדי ליתן עניין לכלל העוסקים בלשון העברית, ובייחוד למילונאים – ראינו לחזור ולפרסמן כאן. אחד מסעיפי ההכנות למילון ההיסטורי של הלשון העברית הוא הקמת כרטסת הערכים, שמטרתה:

(א) לקבוע את מסגרת המילון ומקומו המדויק של כל ערך מילוני באותה המסגרת;
(ב) להעלות, אגב סקירת כל ערכי המילון, כל אותן השאלות שבתחום המילון והדקדוק, שמערכת המילון חייבת ללבן וליישבן קודם לכתיבת המילון עצמו.²
עם שארוכה דרכה של המילונות לעברית, ובייחוד בדור האחרון רבתה ונתרחבה עשיית המילונים לסוגיהם, עדיין השאלות בסידורו של המילון ובדרך הגשתו לקורא, שלא באו על יישובן, רבות מכפי שאדם נוטה להעלות על דעתו. ולא זו בלבד שמילונים נבדלים זה מזה בשיטות סידורם, אלא שכמעט אין לך מילון החולך בדרך אחת ועקיבה. כיוון שלא היה אפשר לסגל שיטת מילון מן המילונים כמות שהיא ולנהוג על פיה בכרטסת הערכים של המילון ההיסטורי, הוכרחנו לקבוע כללים לעצמנו.

מקצת מן הסעיפים (כגון טז, יז, יח) שבהוראות אינם אלא בחינת הוראת שעה, עד שיתבררו השאלות הטעונות בירור ותחליט עליהן מערכת המילון. מקצתם (כגון ב, ג, יב, יג, יד) אינם עניין הנוגע למילונאים בלבד, אלא אדרבה לכל מי שבא לסדר מלים או שמות בסדר האלף-בית.

ההוראות האלה נסתכמו לאחר התבוננות בדרכי המילונות לעברית באדר תש"ך ותוקנו תיקון אחר תיקון אגב בירורי דברים בשעת הקמת כרטסת הערכים. יסוד לליקוט הערכים הונח מילון ללשון ימינו והוא מילון חדש לא' אבן שושן, מהדורה שביעית (ירושלים תש"ך). בהקמת הכרטסת ובטיפול עוסק מר ר' מיר קין.

בפרסום ההוראות ברבים אנו מתכוונים לעורר את תשומת לבם של הבלשנים, ושל המילונאים בפרט, לעניין, ואף אנו מתכוונים ללמוד מהצעותיהם.

זב"ח

1. ספר המקורות, חלק א, למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ג.

2. דבר זה הודגם בהצעה לחתימת המילון ההיסטורי, לשוננו, כג, (תשי"ט), עמ' 120-121.

א

הוראות לסידור כרטסת הערכים של המילון

א. בסידור הערכים מבחינים בין פֶּעַל לשאינו פֶּעַל. הפֶּעַל מוצע באותיות שורשו, ושאינו פֶּעַל מוצע באותיותיו על פי סדר האלף-בית. שורשי לוי – לה-פ שלהם כתובה בה-א, וסדרם אחרי שורשי ל-ה (ה-א מופקת), כגון א ל ה קודם ל א ל ה, ג ב ה קודם ל ג ב ה.

ב. השייך השמאלית (ש) נחשבת אות בפני עצמה, ומקומה לאחר הימנית (ש). לפיכך יבוא ש ת ת לפני ש א ר, נ ש ת לפני נ ש א, נ ג ש לפני נ ג ש.

ג. האותיות בתוספת סימן (ג, ז, צ') נחשבות אותיות בפני עצמן, ומקומה של כל אחת מהן בסדר האלף-בית לאחר האות בלא הסימן. לפיכך מקומן של מלים כגון ג'וּגל, ג'ז וכיו"ב לאחר מלה כמו גתית, של מ'ז'ור לאחר מגש, של פ'יג'מה לאחר פיגמנט; מקומן של מלים כגון ז'ורגל, ז'רגון וכיו"ב לאחר מלה כמו זרת, של מ'ז'ור לאחר מזרקה, של גר'ז' לאחר גרון; מקומן של מלים כגון צ'לו, צ'מבלו, צ'רט'ר וכיו"ב לאחר מלה כגון צתרה, של קונצ'רטו לאחר קונצ'רן, של אינץ' לאחר אינצידנט.

הערה: מלים שהכתיבים דוש תחת ג', זש תחת ז', טש תחת צ' משמשים בהן, הבאותיהן מרוכזות ונסדרות על פי האות היחידה ג', ז', צ'.

ד. שרשים הומוגרפיים באים בכרטסת כערך אחד. המשמעויות השונות יצוינו כל אחת במספר סידורי. כרטיס המסומן כך יסודר לפי מקומו בבנינים ובצורות הפֶּעַל (עיין סעיפים ה, ז).

הערה: מסתבר שמערכת המילון תחליט להביא במילון את השרשים ההומוגרפיים כל אחד בפני עצמו, ולהבחין ביניהם בסימנים מיוחדים. אף מסתבר שהקביעה מהו שורש בפני עצמו, ואילו משמעויות כלולות בתחום שורש אחד תיעשה במילון ההיסטורי על פי הבחינה ההיסטורית (כגון הפרדה בין שורשי ע' ל-ע, או בין שורשי ח' ל-ח המקוריים). אולם שאלה זו היא מן הקשות שבעריכת המילון. הניסיון המצטבר בהכנת כרטסת הערכים מלמד, שאין לפתור את השאלה קודם שייאסף החומר כולו. הבדיקה שנערכה במילונים המדעיים והשימשיים לגבי השרשים ההומוגרפיים העלתה, שאין שני מילונים שווים בשיטתם הן במניין השרשים והן בשייך המשמעויות לשרשים.

ה. הפעלים שבתחום כל שורש נערכים על פי סדר הבנינים, וכל בנין מסומן

במספר רומי. סדר הבנינים:

I קל

א. קל פאסיב פנימי

VI הפעיל	II נפעל
VII הפעל	א. נפעל
VIII פועל/פולל	ב. הפעל
IX פועל/פולל	III פעל
X התפועל/התפולל	IV פעל
XI התפעל	V התפעל/נתפעל
א. התפעל	א. התפעל

1. כמה טעמים ענייניים וטכניים מחייבים החלפת שמות הבניינים במספרים: א. I, III, IV, V יכללו גם שרשים של ארבעה או חמישה עיצורים המתמיינים עכשיו לפי הבניינים פעלעל, פלפל, פעלל, אפעל, שפעל, תפעל וכיו"ב.
- ב. המספרים ימנעו טעויות וערבוביה בקביעת מקומם של הערכים בשעת סידורם על פי הבניינים.
2. מניין הבניינים בעברית עדיין טעון קביעה אחרונה, וזו תיעשה לכשיכנס כל החומר עם הכנת כרטסת הערכים.

ו. פעלים כמו אבחן, אכזב, אפשר, מספר, מרכז, משכן, שכלל, שכנע, שכפל, תזמר, תחבל, תמצת, תרבת וכיו"ב וכן פעלים כמו אהבהב, חורור, חמרמר, יפפה וכיו"ב נחשבים בני שרשים מרובעים או מחומשים, היינו גזורים מן השרשים א ב ח ן, מספר, שכלל, תזמר, אהבהב וכיו"ב, אלא שצריך לרמוז עליהם גם בשרשים שנוצרו מהם השרשים המרובעים או המחומשים הללו. בדומה לכך יבואו השרשים מלץ, שקם, תחל, תרם, תרע, וכיו"ב לעצמם, ויירמו עליהם בשרשים ליץ, קום, חלל, רום, ריע.

ז. סדר צורות הפעל: עבר, עתיד רגיל, עתיד מקוצר, עתיד מוארך, ציווי, מקור (שם פעולה), בינוני (פועל ופעול). סדר הגופים. מדבר, מדברת, נוכח, נוכחת, נסתר, נסתרת, מדברים, מדברות, נוכחים, נוכחות, נסתרים, נסתרות. בכל גוף מה שהוא בלא כינוי תבור קודם למה שהוא בכינוי.

מובן מאליו שבהבאות הבחינה הכרונולוגית קובעת תחילה. צורת העתיד המקוצר, דרך משל, עשויה לקדום לצורת העבר או צורת הנסתרות לצורת המדבר.

ח. שמות-פועלים (בינונים) במשקלים: פועל, פועל, נפעל, מפעל, מפעל, מתפעל, מפעיל, מפעל ושמות-פעולה במשקלים: פעילה, הפעלות, פעול, התפעלות, הפעלה – בין שהם משמשים בתפקידים פעליים בלבד ובין שהם משמשים בתפקידים פעליים ושמניים (כגון חובש, מאמן, מזכיר, זריקה, הסתדרות וכיו"ב) יבואו בכרסות עם הפעל. המשמשים בתפקידים שמניים עשויים לבוא במילון גם לפי האלף-בית שלהם, ושם יירמו למקומם בפעל. אף שמות-פעולה במשקלים אחרים כגון: לאהבה, ליראה, למשא וכיו"ב מתמיינים כאמור לעיל.

ט. המונח "שם" מציין כאן כל מה שאינו פֶּעַל (חוץ מן מלות-יחס ומלות-חיבור), בדומה לשימוש של "שם" במונח "משפט שמני". השם נסדר לפי צורתו בנפרד יחיד, ואם אין צורה זו מוכחת מן המקורות תוצע בסימן הכוכב.

י. שמות הומוגרפיים, בדומה לשרשים הומוגרפיים, באים בכרסות כערך אחד. המשמעויות השונות יצוינו כל אחת במספר סידורי.

יא. סדר צורות השם: יחיד (נפרד, נסמך, נטוי), יחידה (נפרד, נסמך, נטוי), רבים (נפרד, נסמך, נטוי), רבות (נפרד, נסמך, נטוי). גם כאן, כמו בסידור הפֶּעַל, קובעת הבחינה הכרונולוגית תחילה. צורת הנסמך עשויה, דרך משל, לקדום לצורת הנפרד, וצורת הרבים לצורת היחיד.

יב. בסידור האלף-בית של השמות קובעים שני בחנים: 1. כתיב האותיות. 2. הניקוד. כל שם, שאחת מאותיותיו קודמת בסדר האלף-בית לשל זולתו, קודם בכרטסת לזולתו: נעורים, נעירה, נער, נערון, נערות. כשכתיב האותיות בשמות שונים הוא שווה (כגון: נַעַר, נֶעֱר), הניקוד קובע את סדרם בכרטסת:

1. סדר התנועות הוא מן הקדמיות אל האחוריות, בהקדמת השווא והחטפים, דהיינו: שווא, חטף-סגול, חטף-פתח, חטף-קמץ, חירק, צירה, סגול, פתח, קמץ (גדול וקטן), חולם, שורק-קיבוץ.

הערה: הואיל ועד עכשיו אין סדר קבוע במילונים בעניין השמות שויי-האותיות, ניתן כאן הכלל לראשונה. ולפיכך מַחְלָה, נַחְלָה, מַעְלָה, אַחְוָה, חֲלִי, אֲנִי, אֵנִי, בְּרִיחַ, אֶתְּ, אֶפִּיק, אֲבִי, אֵדָם, אֹר, חֲרָשָׁה, אֲמֵן וכיו"ב קודמות למַחְלָה, נַחְלָה, מַעְלָה, אַחְוָה, חֲלִי, אֲנִי, אֵנִי, בְּרִיחַ, אֶתְּ, אֶפִּיק, אֲבִי (מלת-קריאה), אֵדָם, אֹר, חֲרָשָׁה, אֲמֵן וכיו"ב. כלל זה יפה גם בסידור צורות הפעל שוות-הכתיב. לפיכך שָׁמְרוּ, יִחְזֹק, כָּתַב קודמות ל-שָׁמְרוּ, יִחְזֹק, כָּתַב.

2. הדגש (כולל מפיק) אינו עולה במנין כלל. למשל המלה אֵלָה בעלת הדגש קודמות למלה אֵלָה חסרת הדגש, בעוד שהמלה אֵיל חסרת הדגש קודמת למלה אֵיל בעלת הדגש.

כשגם הניקוד במלים שוות-כתיב שווה, חוץ מן הדגש (או המפיק), השם בעל הדגש קודם לשאין בו דגש, כגון רִצְפָּה - רִצְפָּה, מְקַדֵּשׁ - מְקַדֵּשׁ, נִתְרָן - נִתְרָן, טַפְסָן - טַפְסָן, פְּנַקְצִיָּה - פְּנַקְצִיָּה, אלה - אלה, גבה - גבה וכיו"ב.

יג. הערך נכתב בכתיב מואחד, והוא הכתיב המנוקד לפי הכללים שנתקבלו בשנת תרס"ד. בכתיב זה אמות-הקריאה שלא לפי הכלל מתבטלות. למשל הערך הוא אכלוסין ולא אוכלוסין וכיו"ב. שמות הנוהגים בניקוד חסרים או מלאים כאחד, או חסרים בלבד (למשל במקרא), כתיבם "המתחייב מן הדקדוק" הוא עיקר, למשל: אוֹרְחָה, כוֹחֵן, מְשַׁכָּה וכיו"ב.

יד. מלה בעלת אותיות שימוש: 1. מובאת כרגיל בערך נטול אות השימוש, כגון: בגלל, בכך, בשביל, למן, לשעבר, לכשירחיב – יבואו בערכים: גלל, כן, שביל, מן: עבר I, רחב VI. 2. אולם אם פירוק המלה ליסודותיה מעלה שם שאינו נמצא או שאינו שגור כך בלשון, תירשם המלה כולה שנית כערך לעצמו לפי האות הראשונה שלה, שהיא אות השימוש, ובו רמז לערך העיקרי נטול אות השימוש, כגון: בעטיו, למפרע, לשעורין יירשמו כערכים לעצמם ובהם יירמזו לערכים העיקריים: עטי, מפרע, שעור; 3. אם פירוק המלה ליסודותיה מעלה שם, שאינו גזור כדרך הלשון העברית או שם, שיש לו משמעות אחרת לאחר הפשטת אותיות השימוש מן המלה – המלה נרשמת לפי האות הראשונה שלה, שהיא אות השימוש, למשל: בגין, לגמרי, לכאורה, למרות וכיו"ב.

הערה: תפקידה של כל אות שימוש, גם בצירופים, ידובר בהם באות השימוש הנידונה, למשל: באות השימוש "ב" יאמר "מצטרפת עם המלים: גלל, כן, שביל" וכיו"ב.

טו. אות שימוש היא ערך לעצמו, אלא שבערך "מ" יירשם "עין מן". צירופי אותיות שימוש כגון: כש-, מש-, לכש- וכיו"ב, נרשמים ברכיבם הראשון ונרמזים בשאר רכיביהם.

טז. הרכבי שמות והרכבי מלות של שתי תיבות ויותר, שכל אחת מהן נכתבת לחוד – בין שאחת מחוברת לחברתה במקף ובין שאינה מחוברת לחברתה – נסדרים על פי רכיבם הראשון. לפיכך יבואו ההרכבים: בלתי אם, מי שהוא, מה שהוא, כל שהוא, בכל זאת, אלא אם כן, לא כל שכן, אף על פי כן; אב בית דין, יום הולדת; יורש עצר, יורד ים, יוצא דפן, השארות הנפש, השקפת עולם, כתיבה תמה וכיו"ב בערכים: בלתי, מי, מה, כל, אלא, לא, אף, אב, יום, ירש, ירד, יצא, שאר II, שקף VI, כתב I. בשאר הערכים יירמזו לערך העיקרי. כלל זה נקוט גם בהרכבים שצורת היחיד-הנפרד של רכיבם הראשון משוערת, כגון: אָדְנִי שָׁדָה, מֶרֶת רוּחַ, קֶרֶת רוּחַ וכיו"ב.

ההרכבים נרשמים כערכים משניים בערך העיקרי של הרכיב הראשון. סדר הערכים המשניים הוא לפי כתיבת האותיות והניקוד של הרכיב הראשון, כגון:

אָב בית דין	או, כגון:	יּוֹם הַלֵּדָת
אָב בחכמה		יְמוֹת הַמָּשִׁיחַ
אָבוֹת העוֹלָם		יְמֵי הַבִּינִים
אָבִי אבות הטמאה		יְמֵים נוראים
אָבִי שבשמים		
אָבִיהֶם של ישראל		
אָבִינוּ מלכנו		

הרכבים השווים ברכיבם הראשון מצד הכתיב והניקוד נסדרים על פי האלף-בית של הרכיב השני, כגון:

יָוֶם הַלְדָּת	או, כגון:	בֵּת אָבוֹת
יָוֶם זָכָרֹן		בֵּת בִּית
יָוֶם טוֹב		בֵּת בְּלִיעַל
יָוֶם יוֹם		בֵּת בְּרִית
יָוֶם כְּפֹר וכו'		בֵּת גִּיל
		בֵּת זֶג
		בֵּת זְנוּנִים
		בֵּת זְקוּנִים וכו'

ה' הידיעה, הן ברכיב הראשון והן בשאר הרכיבים, אינה עולה במנין. למשל "האדם הקדמון" קודם ל"אדם הראשון", "יום כפור" קודם ל"יום הכפורים". הרכבים שרכיבם הראשון הוא בעל אות שימוש, באים לאחר הצורה חסרת אות השימוש. למשל בבית אחת, "בבית ראש" באים לאחר כל ההרכבים הפותחים במלה "בית". הרכבים השווים ברכיבם הראשון מצד הכתיב והניקוד, ורכיבם השני הוא בעל אות שימוש – אות השימוש שלו עולה במנין, והם נסדרים על פי האות הראשונה של הרכיב השני, שהיא אות השימוש, כגון: אב בחכמה, אב בתורה, אב זקן, אב חורג, אב רחום וכיו"ב.

יו. ניבים באים לאחר ההרכבים. רישום הניבים וריכוז הבאותיהם נעשים על פי השם שבהם (תן דעתך למה שנאמר בסעיף ט על הגדרת השם). בשאר הרכיבים של הניב יירמזו לערך העיקרי. למשל: אבד עליו כלח, צוח ככרכיה, הוציא לפעל, יצא מדעתו, זאת אומרת, היא הנותנת, נהפוך הוא וכיו"ב, יבואו בערכים: כלח, ככרכיה, פעל, דעת, זאת, היא, הוא. בדומה לכך יבואו: על בריו, (ב) על-פה, (ב) על-כרחו, עד חרמה, עד עולם וכיו"ב, בערכים: ברי, פה, כרח, חרמה, עולם.

אם הניב כולל יותר משם אחד, הוא נסדר בערכו של השם הראשון, למשל: כפתור ופרח, יומם ולילה, עד מאה ועשרים, עד חצי המלכות, על אפו ועל חמתו וכיו"ב, יבואו בערכים: כפתור, יומם, מאה, חצי, אף.

אם הניב מורכב מפעלים בלבד הוא נסדר בערכו של הפעל הראשון. למשל: הגביה עוף, הוציא להורג, אמר נואם, חזק ואמץ, תבנה ותכונן וכיו"ב, יבואו בערכים: גבה VI, יצא VI, אמר I, חזק I, בנה II. בדומה לכך יבואו: כאשר אבדתי אבדתי, עמד על- (=התעקש), עד בוש וכיו"ב בערכים: אבד I, עמד I, בוש I.

יח. ניבים המורכבים משם ופעל נסדרים (כאמור בסעיף יז) בשם, אולם בינם לבין עצמם יבואו על פי האלף-בית של שורש הפעל. למשל:

אור

י צ א : יצא לאור; הוציא לאור.

פ ו ן : הפיץ אור.

ר א ה : ראה אור וכיו"ב.

ב

קטע מתוך מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי

עם בדיקת כתבי-יד המכילתא לצורכו של המילון ההיסטורי נתקלנו בקטע מתוך המכילתא דרשב"י, שלא היה לפני המהדירים י"נ אפשטיין ז"ל וע"צ מלמד יב"א, והם השלימו את החסר על פי מדרש הגדול. הקטע נתון בדף קטן שברשות הספרייה של בית המדרש לרבנים בניו-יורק, ומספרו 3205. מהדירי המכילתא דרשב"י השתמשו בקטעים מס' 1180, 1179 (כצ"ל), 3308. השייכים לאותה ספרייה, וכנראה לאותו כתב-יד, ואילו הדף שלפנינו נעלם מעיניהם.

הדף מכיל 9 שורות ומקומו בסוף פרשת יתרו; במהדורת המכילתא דרשב"י נדפס בעמ' 157, שורות 5-11. השורות 4-9 של אותו עמוד (מן המלים "מכלל שנאמר לא תניף עליהן ברזל" עד המלים "אלא אם כן היו שלמות ת"ל") אינן במדרש הגדול לשמות, ולכן גם אינן במכילתא דרשב"י שהוציא הופמן; אמנם הן נמצאות במדרש הגדול לדברים, וכן במדרש תנאים, שהרכיב הופמן מתוך ליקוטים מן המדרש הגדול לדברים (ברלין 1909). המהדירים לקחון ממדרש תנאים וקבעו מקומן במכילתא דרשב"י, כפי סברתו של אפשטיין "שבעל מדרש הגדול לדברים השתמש במכילתא דרשב"י" (תרביץ, ג, 379).

הקטע שלפנינו מעיד על צדקת מעשה המהדירים, שהשיבו את האבדה לבעליה. אף הוא מעיד, כי החלפת התיבות "להלן" – כאן – שבשורות 1-2 במהדורת המכילתא – לתיקון העניין, מתוך ההנחה, שכך היה הלשון של המקור לפני שנקבע במה"ג לדברים – אינה אלא טעות.

והרי כאן לשון הקטע, עם ההשלמות הנחוצות בסוגריים מרובעים:

מכלל שנאמר לא תניף עליהן ברזל יכול אם הניף עלי ברזל יהו פסולות הרי אתה דן נאמר כאן הנפה ונאמר

להלן הנפה מה הנפה האמ' להלן מגע אף הנפה האמ' כאן מגע מה
הנפה האמ' להלן חסרון אף הנפה האמ' כאן חסרון מיכן אתה אומ'
ברזל פוסל בנגיעה ופגימה בכל דבר ושאר כל הדברים בחסרון
יכול אבני היכל ועזרות לא יהו כשרות אלא אם כן יהו שלמות דין
הוא ומה אבני היכל ועזרות מכשירות אותו אינו כשר אלא באבני[א]
5 [ש]למות אבני היכל ועזרות שמכשירות את המזבח אינו דין שלא
[יהו] כשרות אלא אם כן יהו שלמות ת"ל לא תבנה אתהן גזית את[א]
אי אתה בונה גזית בונה אתה היכל ועזרות שנפגמו או ש[נגממו]
יכול אם נפגמה אחת מהאנ' מלמעלה יהא מזבח כולו מחולל
ת"ל ותחללה היא מחוללת ואין המזבח מחולל

שורה 3. ברזל פוסל בנגיעה ופגימה – כך גם במדה"ג כ"י ברלין 1208, שממנו העתיק הופמן את מדרש תנאים (וכן במה"ג כ"י לונדון 359), אלא שבמדרש תנאים עצמו נדפס בטעות "פועל"; בסוף הספר (עמ' 256), בין חילופי גרסאות מתוך כ"י שכטר בניו-יורק, ניתנת הנוסחה "פוסל בנגיעה ופגימה", והיא הנוסחה שנקבעה במכילתא דרשב"י.

שורה 5. ומה אבני היכל ועזרות – יש להשלים: ומה מזבח שאבני היכל ועזרות.

שורה 8. היכל ועזרות שנפגמו – יש להשלים: היכל ועזרות באבנים שנפגמו.

גביע צרפתי

ג

עם הקטע

הפסקה של המכילתא דרשב"י המובאת לעיל עוסקת, בדרך הסגולית לסוג ספרות זה, בהגדרת המושג הנפשה בכתוב "כי חרבך הנפת" שבשם' כ, כה, שכן במשמעות הרגילה "הולכה והבאה" (מנחות פ"ה מ"ו) אין לפרנס את הדין הנשען על הכתוב האמור. לכאורה קשר העניינים מחייב לייחס להנפה את המשמעות חיתוך, כי מדובר בגזית וברב, וזו לחיתוך עשויה; אבל גם המשמעות חיתוך אינה מתיישבת עם הדין. לפיכך בעל המכילתא למד, בשיטת "דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר", מעימות הכתובים בשם' כ, כה ובד' כז ה-ו: א) הנפה כאן אין פירושה חיתוך דווקא, שהרי לשון הנפה משמש גם ברזל בדב', וברזל יכול שיהא קהה ולא דווקא חד כחרב; ב) כיון ש-אבנים שלמות תבנה" אינו קשור קשר של תחביר ב"לא תניף עליהם ברזל" (שלא כבשם', ששם נראה, כי הנפה היא הנמקת האיסור) – הרי דין שלמותן של האבנים הוא עניין לעצמו, ואין נפקא מינה במה השלמות נפגמת. נוסף על כך מסתבר שפירוש הנפה כנגיעה היה לחז"ל מסורת לשון, או יצא להם משיקול אחר, ולא מן הכתובים האלה דווקא, שכן שנינו (במנחות סא ע"ב ובמקומות אחרים) משם ר' יהודה: והנחתו זו תנופה.

והנה הקורא את הקטע שלפנינו במהדורת אפשטיין-מלמד, אפשר שלא יתעורר על הקושי שבמבנה המשפט "מכאן אתה אומר ברזל פוסל בנגיעה ובפגיעה (!) בכל דבר ושאר כל הדברים בחסרון". יראה לו כי נגיעה ופגיעה מכאן – וחסרון מכאן. במשפט הראשון ברזל הוא הנושא במשפט השני "שאל כל הדברים" ואילו הנשוא (פוסלים) מושמט ממנו. אמנם מלת פגיעה לא נתפרשה משמעותה המדויקת במשפט זה, ואפשר לומר שבבואה עם נגיעה הרי היא כפל לשון או ייתור לשון בלבד. עכ"פ אף פגיעה – כנגיעה מנוגדת לחסרון.

ואולם מנוסח הקטע כמות שהוא בכ"י המתפרסם כאן ברור לחלוטין ש"פגיעה" שיבוש הוא (שמא כדי לסלק את הקושי ש"פגיעה" גורמת), ופגימה עיקר, ומפני שאי אפשר לגדל פגימה לחסרון, נוצר קושי גדול בניתוח המשפט ובהבנת עניינו.

דברי המכילתא הלא הם מקבילים למה ששנינו במידות פ"ג מ"ד "ומביאים משם אבנים שלמות שלא הונף עליהן ברזל, שהברזל פוסל בנגיעה והפגימה בכל דבר" ¹. דברי המשנה ברורים: נגיעה ופגימה שני עניינים שונים הם, ומעמד של פגימה במשנה כמעמד חסרון במכילתא. ואין צריך להאריך את הדיבור כדי להוכיח ש"פגם" בלשון המשנה והתוספתא עיקר עניינו חיסור ממש ולא קלקול או ליקוי בלבד, כמקובל בלשון ימינו. לפי זה המשפט שבמכילתא כפי שהוא לפנינו מוקשה. שלושה עניינים נאמרו בו (1) ברזל פוסל בנגיעה, (2) פגימה (פוסלת אם נעשתה) בכל דבר (ולאו דווקא בברזל); (3) שאר כל הדברים (פוסלים) בחסרון. נמצא ש-2 הוא הוא 3. ברי אילו הושמט 2 לא היה העניין חסר כלום והסגנון היה חלק.

נראה לי שמכאן ניתן ללמוד: 2-3 מתייחסים זה לזה כדבר ופירושו, כלומר

1. גא: ובפגימה לכל דבר; במדב"מ: והפגימא בכל דבר; כ"י קאופמן: ובפגימה (מנוקד: וּבְפִגְמָהּ)

מה שנשנה במשנה 'הפגימה' (או: הפיגמא) בכל דבר, מובע במכילתא – דרך פירוש – 'ושאר כל הדברים בחסרון', ואפשר מאוד ש-2 נשתלב למשפט המקורי שבמכילתא (מורכב מחלקים 3,1) אנב גררא אחר לשון המשנה. ומצד אחר אפשר בעיניי, שמקור הנוסח שבמשנה 'ובפגימה' בבית – שאינו מתיישב יפה עם השנוי שם – דווקא כאן במכילתא, כלומר הנוסחים הלקויים של שני המקורות הם תוצאה של השפעת גומלין, כמובן בזמנים שונים.

בין כך ובין כך דומה אני, שניתן ללמוד מכאן כי 'פגימה' שבמשנה הוצרכה בזמן מן הזמנים לפירוש, אם מפני שמשמעות כפולה הייתה בה: מעיקרא (א) חיסור, חסרון ממשי, גופני; (2) חסרון במובן המופשט, קלקול, ליקוי – ואם מפני שחל שינוי במשמעות הגוברת (הדומיננטית) שבה, מזמנה של המשנה עד לזמנו של אותו המקור. ניסוחים שונים לעניין אחד הם לעתים עדים לשני שלבים במהלך הלשון. כיצד ניצלה ההלכה לאחר מכן את ההיבדלות של השמות הנרדפים מעיקרא 'פגימה' – 'חסרון', דבר זה אינו מעניינו.

ו' בן-חיים

לתרגום השבעים של "יתעל" (ירמ' נא, ג)

ב-Biblia Hebraica מובא במדור הגרסאות החשובות, במקום הנוסח המסורתי "וְיָעַל-יְתַעַל בְּסִרְיוֹ שְׂבַסוּק הַנִּיל, הַנוֹסַח הַמְּשׁוּעָר: יִינַע לְבָשׁ סָר". מנדלקרן בקונקורדנציה למקרא משער אף הוא, כי בפסוק הזה נוסח שונה היה, והוא מציע במקום יתעל את הגרסה "יתעלה". שתי ההשערות הנ"ל, ונוספות של מפרשים אחרים, מבוססות כולן או בחלקן על הקושי שבתרגום השבעים, אשר תרגמו את הקטע הנידון במובן "יתלבש, יתכסה בסריונו" – פירוש, שנראה לחוקרים אלה כבלתי מתיישב עם הנוסח שבידנו. נראה, שנעלמו מעיניהם שתי עובדות, האחת לשונית והאחת ספרותית, שיש בהן כדי להסביר את פירוש השבעים ללא קושי מתוך הנוסח המסורתי.

ראשית, השורש ע-ל-ה – אשר יתעל הוא התפעל שלו – יש בו בין הוראתיו אף ההוראה של לבישה וכיסוי¹, כפי שיוצא בבהירות מתוך דרכי הקבלתו במקראות לא מעטים. ובגד כלאים שעטנו לא יעלה עליך (ויק' יט, יט) מקביל לו "לא תלבש שעטנו" (דבר' כב, יא). כונאמר: "בגדי פשתים ילבשו ולא יעלה עליהם צמר" (יחז' מד, יז)². וכן בעניין עדיים: "המלבשם שני עם עדיהם מעלה עדי זהב על לבושך" (ש"ב א, כד). הן בהקבלה סמימית והן בהקבלה אל-כי כלם כעדי תלבשי (ישע' מט, יח). גם לגבי השק כסמל האבלות נאמר: "והעליתי על כל מתנים שק" (עמוס ח, י), כשם שנאמר "ויתכס בשק" (מ"ב יט, א), "וילבשו שקים" (יונה ג, ד)³.

שנית, כנראה נעלמה מעיני החוקרים הנ"ל האפשרות, שמקראות מקבילים לפסוקנו הם שהשפיעו על פירושם של השבעים. כבר העמידו חוקרי התרגומים⁴ על חשיבותה של השפעה זו אצל מתרגמים ומעתיקים, לעתים עד כדי התעלמות גמורה מנוסח הפסוק עצמו. אף לגבי פסוקנו יש בהן במקבילות כדי להסביר את בחירת התרגום שלנו – כי בכל המקראות, שבא בהם הסקין ("השקין, השקין") אצל פעולות מלחמה, מדובר על לבישת הסריון ועל לבושי סריון בלבד⁵.

1. היא השערות של רודולף, עורך הכרך, ב-ZAW, 48 (1930), עמ' 285–286, ור' שם גימקווי ודרך

שחזורי.

2. καὶ περιθεσθῶ [περιτιθέσθω] (יג: "וְיָעַל בְּסִרְיוֹ שְׂבַסוּק הַנִּיל, הַנוֹסַח הַמְּשׁוּעָר: יִינַע לְבָשׁ סָר")

3. ר' למשל במילונים של בן-זאב, שטיינברג, פין, ואף אצל מנדלקרן עצמו במילוננו הרומי

שבקונקורדנציה.

4. וכן במשנה: "קונם צמר עולה עלי מותר להתכסות בגיו צמר וכו'" (נדרים ז, ג), ובתוספתא:

"קונם צמר עולה עלי אסור ללבוש וכו'" (נדרים ד, ד).

5. גם לגבי הבשר והעור, "לבושו הטבעי" של האדם, אפשר לפרש כך: "והעלתי עליכם בשר

וקרמתי עליכם עור" שבחזון העצמות היבשות (יחז' לו, ו) כנגד "עור ובשר תלבישני" שבדברי איוב

(י, יא).

6. כגון ח' העליר במתיחה ל-פשיטא... מועתק לכתב עברי (תרפ"ח), בעיקר עמ' II עד V;

ובספרו Untersuchungen zur Septuaginta, עמ' 21–26; שפרבר ב-ZAW, 45 (1927), עמ' 268;

ולאחרונה שרב גושן-גוטשטיין, Biblica, 35 (1954), עמ' 441; 8, (1957), במיוחד עמ' 7–9.

7. כל שאר פסוקיו של הסריון אינם עניין לכאן. מובא הוא שם או ברשימת כלי נשק (כגון דה"ב כו,

יד), או אנב תיאורו (ש"א יז, ח), או כציזון מקים בנוף (כגון מ"א כב, לד).

קרוב ביותר לפסוקנו הוא תיאור תכונות המלחמה בפרק אחר בספר ירמיהו: "אֲסֵרוּ הַסּוֹסִים וְעַלּוּ הַפָּרָשִׁים וְהִתִּיצְבוּ בְּכוֹבְעִים מִרְקוֹ הַרְמָחִים לְבֹשׁוּ הַסֵּרִיגוֹת" (ירמ' מו, ד). לשון דומה נמצא בתיאור גלית וצידודו: "וְכוֹבֵעַ נַחֲשֶׁת עַל רֹאשׁוֹ וְשֵׁרִיֹן קֶשְׁקֶשִׁים הוּא לְבוֹשׁ" (ש"א יז, ה); ובתיאור המקביל לו של הכנות דויד: "וְנָתַן קוֹבֵעַ נַחֲשֶׁת עַל רֹאשׁוֹ וְיֵלֶבֶשׁ אֹתוֹ שֵׁרִיֹן" (שם שם, לח). גם הדימוי הנבואי, הלקוח מן ההיערכות למלחמה, משתמש באותה לשון: "וְיֵלֶבֶשׁ צִדְקָה כְּשֵׁרִיֹן וְכוֹבֵעַ יְשׁוּעָה בְּרֹאשׁוֹ" (ישע' נט, יז).

שימוש ספרותי קבוע זה, והעובדה שהתאים להפליא לאחת ההוראות הידועות והברורות של ע"ה, הם המסבירים ללא קושי את פירוש השבועים של יְתַעַל לפי הנוסח המסור, בלי "תיקון" או "שחזור". מן הדין יהיה אפוא לפתור אף את שאר הקשיים שבתרגום הקטע הנידון על יסוד נוסח זה בלבד.

לברור השרשים "תמם" ו"נתך"

ר' יוס¹ מביא את הנאמר בפקודת יאשיהו לחלקיה הכהן הגדול: "יִתְּם את הכסף" (מ"ב כב, ד) בהקבלה אל המסופר על מעשה שליחי יאשיהו: "יִתְּנוּ את הכסף" (ד"ה"ב לד, ט) כדוגמה לחילופי מ – נו לפי ההנחה שקבע בתחילת מאמרו: "יש בנוסח המקרא שלפנינו כמה וכמה תיבות מוקשות, העשויות להתפרש בנקל, אם נניח, שחל בהם עירוב אותיות. וכך נראה לי להסביר מספר תיבות במקרא, שבהן נון + וא"ו נולדו מן סתומה שפורקה, או להפך: שבהן היא תוצאה של נון + וא"ו שאוחדו. שכן תשליב של נון ווא"ו בכתב האשורי נותן מ"ם סתומה...". לדעתי אין לראות כאן את המ"ם הסתומה כ"תוצאה של נון + וא"ו שאוחדו" ולגרוס במלכים "יִתְּנוּ" במקום "יִתְּם", ולהעביר ע"י כך את הפסוק מלשון ציווי ליחיד אל לשון רבים. יִתְּם מתיישב יפה בפסוקנו, ללא כל תיקון, שכן יש במקרא שורש תמם בהוראה נרדפת לשורש נתך, כמו שעולה מן ההקבלה שם (פס' ט), שנאמר, כי שפן הסופר מוסר, שאכן נתמלאה פקודת המלך: "הִתִּיכוּ עבדיך את הכסף הנמצא בבית".

ודבר זה עולה בבירור מכמה מקראות שביחזקאל כ"ב וכ"ד. בציור ההתכה בכור (כב, יח ואילך) אתה מוצא תיאור מעשה ההתכה: היו לי בית ישראל לסיג (סוג כתיב) כלם נחשת ובדיל וברזל ועופרת בתוך כור סיגים כסף היו. ובהמשך העניין: "קבוצת כסף ונחשת... לפחת עליו אש לְהַנְתִּיף". ובחלקו השני, בגמלו של אותו משל: "כן אקבץ באפי ובחמתי והנחתי וְהִתְתִּיף אתכם". ובהמשך (פס' כא): "וכנסתי אתכם ונפחתי עליכם באש עברתי וְנִתְתִּיףם בתוכה". ובפסוק שאחריו – המשל והגמול יחד: "כִּהְתִּיף כסף בתוך כור כן תִּתְּכוּ בתוכה".

כבר הוער על כך, כי זו הפסקה שביחזקאל היא ציור מורחב ופרטני לציור הקצר והמצומצם שבירמיהו, כט – ל; שם נאמר: "נחר מפח מאש תם (כתיב: מאשתם) עפרת לשוא צרף צרופ ורעים לא נתקו. כסף נמאס קראו להם...".

הנה ביחזקאל מצאנו בציור הפור תדיר את שורש נתך בצורות שונות ובבניינים שונים, ולעמדתו בירמיהו השורש תמם באותה הוראה.

ועוד. ביחזקאל כד, במשל הסיר, הבשר, העצים והעצמות, אנו מוצאים בפסוק אחד (יא) שני שרשים אלה – נתך, תמם – כנרדפים ומקבילים זה לזה. שם נאמר: "וְנִתְתִּיךְ בתוכה טמאתה תָּתֵם חלאתה", ולפני זה (פסוק ט): "הִתְּם הבשר".

ואף ביחז' כב, טו מצאנו תמם בהפעיל, ובהוראת "נתך":
"וְהִתְמַתִּי טמאתך ממך".

מן המקראות שהובאו למעלה נתברר אפוא, שאין צורך לתקן את הביטוי "יִתְּם את הכסף" שבמלכים, מאחר שלשני השרשים – נתך, תמם – הוראה משותפת ושימוש זהה.

לתולדות הצורות יָפִיחַ, יָפַח, יָפַח

א' דרור מעלה ברשימתו ¹ יָפִיחַ, יָפַח בלשון שָׁמָּא את ההשערה, שבעלי המסורה חשבו יָפִיחַ לשם-עצם, ולא לצורת פועל, ואפילו בצירוסים כגון יָפִיחַ כזבים (משלי יט, ה). ונימוקו – שיש שקמץ משוך נגינה מתקיים באורח יוצא מן הכלל, גם אחר שירד הטעם למטה, כגון שְׁלִשִּׁים. אבל אין זו ראייה. אמת, שיש שהקמץ מתקיים בצורת הרבים, אבל אין הוא מתקיים לעולם בצורת הנסמך של היחיד; השווה פְּרָצִים (יחז' ז, כב), סְרִיסִים (מ"ב ט, לב), מצד אחד, אל יִפְרִיץ חיות (ישע' לה, ט) ואל יִסְרִיס פֶּרֶעָה (בר' לו, לו) מצד שני. ברור מכאן, שבעלי המסורה הבינו יָפִיחַ כצורת פועל בדומה לדעת התרגומים העתיקים. ואין גם מקום לשאול: הייתכן שלא הכירו את האפשרות של כפילות הצורות יָפַח – יָפִיחַ אפילו בפסוקים קרובי עניין? עיין במילונייהם של Ges.-Buhl ושל BDB, שגם הם לא הכירו את הכפילות!

מודה אני, שבשעת כתיבת רשימתי ² נעלמו ממני כמה מדבריהם של קודמיי. לגבי דברי שולבוים כבר תימן דרור את מעוותי, ובנידון זה רק אעיר, שלא ייתכן פירוש לִיָּפַח של דניאל, שאין דבר כזה בנמצא, ובוודאי נתכוון לומר יָפַח של חבקוק. אך אביא כאן רמזים לספרות נוספת, שהעמידוני עליה בטובתם פרוס' ח"א גינזברג, פרוס' י"א זליגמן ומר ר' יוס.

בשנת 1909 הגדיר מ' למברט ³ את יָפַח שבחבקוק ב, ג; בתהלים כו, יב; משלי ו, יט; יב, יז; יד, כה – כשם-עצם, ותרגם אותו על הרוב énonciateur; בחב' ב, ג – témoin, ועוד העיר למברט שם על קדמות פירושו המוטעה של יָפַח כפועל, והביא ראייה מן התרגומים העתיקים ומניקוד המסורה.

בשנת 1912 טען ארליך ⁴ בפירושו הגרמני לחב' ב, ג, שזו מלה מאוחרת (!) ונדרסת לִיָּעַד, לא רק בחבקוק, אלא גם בתהלים כו, יב; משלי ו, יט; יד, ה, כה; יט, ה, ט. כיוצא בזה פירש אף ח"א גינזברג ⁵ בשנת 1945 יָפִיחַ בכתובים הנדיונים כלשון צד. מלבד זאת ציין בדין, שלנגד עיני כותב דנ', י, יד; יא, כו, לה, הייתה הגרסה המאוחרת לחב' ב, ג: יָכִי עוד חזון למועד (ולא הגרסה המקורית: יָכִי צֶד וגו').

1. לשוננו כו (תשכ"ג), עמ' 72.

2. לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 205–208.

3. M. Lambert, *RÉJ* 57 (1909), pp. 279 f.

4. A. Ehrlich, *Randglossen...*, כרך חמישי, עמ' 302. בכרך השישי של ספרו, המפרש את משלי

(יצא בשנת 1913), לא קיים דעתו זו בכל מקום.

5. H. L. Ginsberg, *Studies in Daniel*, New York 1948, pp. 35, 78, notes 17, 29.

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ושבעה ועשרים ושמונה, חוברת ג', ניסן תשכ"ד

התוכן:

183	בשולי המילון המקראי: 1. * אָסֶף ; 2. אָפֶר ; 3. גִּדּוּד ; 4. גִּלְגַּל ; 5. מַהֲלָכִים	יחזקאל קוטשר
189	השווא ומשרתי התביר לפי הנוסח המקורי של "דקדוקי הטעמים"	אהרן דותן
214	הצורה רַבּוֹן במקורות עבריים	נפתלי וידר
218	קדמא שאינה קדמא, מתיגה	חנוך ילון
225	מה בין ר' שלמה אלמולי לר' אליהו בחור ? (כלל יסודי בנסיות השם והפועל)	חנוך ילון
230	ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית (המשך)	מאקס וויינר
252	גלגולי העברית הטכנית	נח שפירא
267	בעיות לשוניות בתרגום שירה קלאסית	שלמה דיקמן
277	מן העבודה במילון ההיסטורי (מתוך זיכרון דברים)	הערות
290	הנשר והעיס	מנחם דור
293	עור לעניין הנשר והעיס	זאב בן־חיים
295	שאר	ש"א ליונשטם

כתובת הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

ד"ר אהרן דותן, רח' בושתנאי 32, ירושלים

Dr. N. Wieder, 63 Rodney Court, London, W.9., England

ד"ר חנוך ילון, רח' יואל 7, ירושלים

Prof. Max Weinreich, 119 Payson Ave., New York 34, N.Y., U.S.A.

ד"ר נח שפירא, רח' ברנזייס 29, תל-אביב

שלמה דיקמן, שיכון חיסכון גוש ג', בית-דגן, ירושלים

ד"ר מנחם דור, רח' הנדיב 14, גבעתיים

פרופ' זאב בן-חיים, שיכון הריאל 5, בית-הכרם, ירושלים

ד"ר ש"א ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים

מִצְבֹּה בְּנֵי מִשָּׁה ז"ל

האקדמיה ללשון העברית

פרס שמחה זאב ומלכה זאלצמאן

לעידוד חקר הלשון העברית לשנת תשכ"ה

האקדמיה ללשון העברית תזכה בפרס זאלצמאן לשנת תשכ"ה — בסך
— 3,000 ל"י — מחקר בתחום הלשון העברית.

לפי התקנון יוענק הפרס השנה למפעל מחקרי של יחיד או של יחידים,
בין שכבר הוחל בו ובין שעדיין לא הוחל בו.

הצעות, המוגשות לאקדמיה לשם קבלת הפרס, חייבות לכלול תכנית,
המתארת ומפרטת את דרך המחקר.

ההצעות יישלחו אל האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 1033, ירושלים,
לא יאוחר מיום א' במנחם אב תשכ"ד (1964).

אפשר לקבל את הנוסח המלא של תקנון הפרס מלשכות האקדמיה
ללשון העברית בירושלים ובתל-אביב.

כ"ד בסיוון תשכ"ד

בשולי המילון המקראי

1. *אָסֶף

שׁוֹעֲרִים משמר בְּאֶסְפֵי השְׁעֵרִים (נחמ' יב, כה); וְלֹאֲסָפִים שְׁנִים שְׁנִים (דהי"א כו יז). בן־יהודה פותר תיבת אֲסָפִים: "כמו סף". "בית הָאֲסָפִים" (דהי"א כו, טו) מפרש בִּי: "כמו בית שער", ובהערה הוא מוסיף: "ופרש רש"י כמו בסיפי השערים זה הוא היותר נכון, וכן בארמית 'אסיפא' במקום סף, וכן רבנו תם מפרש אספי כמו סף ... והחדשים פרשו אסף כמו אסף ... דבר הנאסף". דומה, כי מסורת מאוששת היתה בידי רש"י, ושוב נמצא, שקשט בִּי בשיקול דעתו.

"אסיפא דביתא" מצינו בבב"ק קד ע"ב¹, וכבר פירש רש"י גאמא: "והוא בית שער של החצר"². אין מקום לפקפק במסורת זו, שכן בסורית 'אסופא' = vestibulum³. התיבה מצויה כנראה גם בלשון חז"ל. במכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דירסע, פרשה ג (מהד' הורוביץ, עמ' 166): "רבי טרפון אומר [המן] אינו יורד אלא על האופסים". חילופי הנוסחאות (כאן ובמקבילות), מרובים הם: הסעפים, הקופסא, האוספים, האסכופים, האיסקופים ועוד. חריפותו של ע' לעף המנוח מצאה את הפתרון⁴. הוא הצביע על המקבילות (כגון ספרי במדבר, פט, מהדורת איש שלום, כד ע"ב למטה): "מלמד שהיה יורד על האיסקופים ועל המזחות ... ואדם יוצא לפתח ביתו ומלקט פרנסתו ופרנסת ביתו". לא רק תיבת "מזחה", אלא אף המשפט "ואדם יוצא וכו'" מלמדים, שהמן היה מונח, מוכן ומזומן, לפתח הבית. מכאן, לפי לעף, כי במכילתא הגרסה הנכונה אסכופה = איסקופה = סף.

בעיקרם של הדברים הצדק בלי ספק עם לעף. אך לפי פירושו קשה ביותר להסביר את צמיחת הגרסאות מעין: אופסים, אוספים, סעפים וכי"ב, מ־אסכופים. הרושם הריהו, כי תיבת "אסכופים" – "אסקופים" – לא באה אלא להמיר תיבה, ששוב לא הייתה מחוזרת למעתיקים, בתיבה אחרת, וזה או קרובה בהוראתה, כפי שיקרה לעתים קרובות בספרות חז"ל⁵.

דומה, כי הגרסה הנכונה נתגלתה בקטע מן הגניזה⁶: האספיים. תיבה זו וזה, לדעתי, לתיבה שנידונה בפתח דבריו, והוראתה: "סף, בית שער". הצורה (בכתיב חסר) הולמת לחלוטין, אלא שיש מקום להרהר בסיבת היורד הכפולה.

1. ראה מילונו של יאסטרוב וד"ס שם.

2. ראה אוצר הגאונים של רבי'ם לוי, הפירושים, עמ' 159.

3. ראה C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928, בערכו.

4. *Festschrift D. Hoffmann*, Berlin, 1914, p. 119-120.

5. ראה ספרי "מלים ותולדותיהן", ירושלים תשכ"א, עמ' 90.

6. בודליין MS Heb. d22, עמ' 6 א (לפי התצלום שברשות האקדמיה ללשון העברית).

תיבה מקבילה מצויה גם באכדית ⁷ asuppu, Anbau = Vorbau, וגם עליית גג, ואף bīt asuppu = יציאה, ובכן מבנה (= תופסת, משורש 'ספ' ?) ליד היציאה. ייתכן, כי בכל הלשונות דלעיל התיבה שאולה מן האכדית. אגב, באכדית מצויה תיבה קרובה asuptu, שמייחסים אותה, מתוך פקפוק, לתיבה הנ"ל⁸. אף במקורותינו נמצאת גרסת "אסופתא" (תחת "אסיפא")⁹.

2. אֶפֶר

תיבת "אֶפֶר" אין לה מקבילה בשפות השמיות. אמנם ניסה בארט לתלות ב גַּלְר (עֵבָאר) הערבית¹⁰; אך דומה, שאין צורך להאריך, משום מה לא נתקבלה דעה זו על דעת החוקרים.

צדק בארט בהדגשו, כי הוראת אֶפֶר במקרא היא לא רק 1) "אפר" בלשונו, אלא גם 2) "עפר", כפי שיוכיחו פסוקים מעין "כִּי יִהְיֶה אֶפֶר תַּחַת כַּפּוֹת רַגְלֵיכֶם" (מלאכי ג, כא), וראה עוד איוב ב, ח; יונה ג, ו; ישע' מז, א; איכה ב, י ועוד. וכשם של-"אפר" שתי ההוראות, כך יש ליחס גם ל-"עפר" לא רק את הוראת "עפר" בלשונו, אלא גם "אפר" שבלשונו, ראה במ' יט, יז. קיצורו של דבר: "אפר" היינו "עפר" לכל דבר. אף הוא העיר, כי העובדה הזאת רישומה ניכר גם בלשון חז"ל, שכן ברצותה לחזור, באיזה "אפר" הדברים אמורים, היא נוקטת לשון "אפר מקלה", כגון משנה תענית ב, א (אם ההקשר מונע חשש טעות, תשמש "אפר" סתם). ושוב מעיר בארט, כי ההוראה הכפולה הזאת אינה מתמיהה, והוא מצביע על קֶאֱמ (קתאם) הערבית = "עפר", לעומת "קטמא" הארמית = (רק) "אפר". על ראיתו אפשר להוסיף מקבילות מתחום השפות ההודו-אירופיות: ciner (אפר) הרומית וזה מצד גיזרונה ל-*κόπης πυρός* (אבק) היוונית¹¹. ויתרה מזו: ביוונית מצינו את הצירוף *σποδός* (= אבק האש) "אפר מקלה". אף *σποδός* היוונית הוראתה "אפר", "עפר"¹². נמצא כי המליצה "עפר ואפר" שבמקרא היא מעין null and void האנגלית, כלומר הוראת שני היסודות וזה, וכפל המלים לא בא אלא לשם הדגשה גרידא.

משמצאנו כי אֶפֶר = עֶפֶר, מצאנו אף תיבה וזה לחלוטין, הן להוראתה והן לצורתה והיא epru (ואף eperu) האכדית = עפר. תיבה זו הריהי המקבילה האטימולוגית של "עפר" העברית, וגַּלְר הערבית. בכוח התנאים הפונולוגיים של האכדית הרי

7. אם ובאיזו מידה קשורה היא בתיבת "ספ" מבחינת גיזרונה, אין לומר לפי שעה (מעיר לכך ברוקלמן)

ראה W. v. Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, p. 77.

8. שם.

9. אוצר הגאונים, ב"ק, תשובות. עמ' 83.

10. J. Barth, *Etymologische Studien*, Berlin 1893, p. 20-21.

11. Walde-Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*³, Heidelberg 1938, s.v.

12. שם.

13. $eprum < *aparum$. תיבת זו חזרה אל העברית, כפי שכבר סבר Zimmern¹⁴ בצורת האכדית, אַפֶּר, היינו בתור שם סגולי מטיפוס קָטָל, וכך נוצרה הכפילות "אפר" – "עפר".

אף Zimmern לא זכה להסכמה, ואף כאן לא קשה לנחש משום מה. אמנם מלים שאולות מן האכדית מצויות במקרא לרוב, אך הן מצומצמות בעיקר בתחום השלטון, המסחר וכיו"ב. כיצד נפרנס קליטתה של תיבה מעין זו, שהוראתה רחוקה לכאורה מתחומים אלה, מלשון זרה?

שמא יש בשיקול הבא משום פתרון הבעיה. הצירוף "עפר ואפר" וכן הפסוק, "כי יהיו אַפֶּר תחת כפות רגליכם" (מלאכי ג, כא) יש בהם כדי ללמד, כי על כל פנים בצירור מסוים הייתה התיבה משמשת בתחום סימנטי של כניעה והשתעבדות, ובכך בתחום השררה.

האכדית שימשה באמצע האלף השני לפני סה"ג, כפי שמעידות איגרות אל-עמארנא, כלשון בין-לאומית, ואין לתמוה אפוא, אם בזכותה נקלטו בכנענית-עברית מלים שכיחות בשכבת השליטים. והנה דווקא באיגרות אל-עמארנא נפוץ ביותר שימושה של התיבה האכדית $epru$ בצירור זהה לשל הצירור בפסוק הנ"ל במלאכי, המביע כניעה והשתעבדות גמורה: $epri šēpē šarri =$ "עפר רגלי המלך; משמונה $epri šupāl šēpē šarri$ עפר תחת רגלי המלך (ראה הפסוק הנ"ל). הדוגמאות שבמילון האכדי של CAD, 7 מאיגרות אל-עמארנא הן¹⁵ – סימן לשכיחות בזמן ובמקום. ואכן הצירוף מצוי באיגרות הן הרבה יותר. ואגב – בשני מקומות מוסברת התיבה האכדית בתיבת "עפר" העברית, אך בשני כתיבים: $aparu$, $ha-pa-ru$ ¹⁶.

ייתכן אפוא, כאמור, כי בזכות הצירוף השכיח הזה, שבו ידעו לזהות את $epru$ האכדית = "עפר" הכנענית, חדרה אף הצורה האכדית לכנענית-עברית, שימשה לידה בשתי ההוראות, ולבסוף – כמלים נרדפות אחרים – נפרדה ממנה בהוראתה.

3. גִּדּוּד

"כי בכך ארוץ גִּדּוּד באלהי אדלג שור" (ש"ב כב, ל) = תה' יח, ל¹⁶. בגלל התקבולת גִּדּוּד – שור גִּדּוּד – שור גִּדּוּד – תחת גִּדּוּד – גִּדּוּד."

13. ע < א. אך הופכת את תנועת a < e. התנועה השנייה שברצף של שלוש הברות פתוחות בעלות

תנועות קטנות נעלמת, ראה פון סורן § 9, 1 (עמ' 11 למטה); § 12 b.

14. H. Zimmern, *Die akkadischen Fremdwörter etc*, Leipzig. 1917, p. 43.

15. CAD, vol. 4 (E), p. 186-187.

16. F. M. Th. Böhl, *Die Sprache der Amarnabriefe*, Leipzig, 1909, p. 82 (Knutzton 1914, 143₁₁).

16. האם פסוק זה ריחף נגד עיני בן-סירא בכתבו (לו, לא): "מי יאמין בגדוד צבא המדלג מעיר אל עיר? לפירוש ראה מ"צ סגל, ספר בן-סירא השלם, ירושלים תשי"ג, עמ' רל"ד. (אגב, בפסוק הקודם מצויה תיבת "גדר" – "גדיר").

התיקון מיותר. בניבים הארמיים השונים מצינו תיבת "גִּדְא" = "חומה". בלשון חז"ל ידועה תיבת "גְּדוּדִיּוֹת, גְּדוּרִיּוֹת" = שרידי חומה¹⁷. ויהי זה, שהצעתיו לפני כ-30 שנה, בהיותי תלמיד האוניברסיטה העברית, בסמינריון של פרופ' טור-סיני¹⁸, ייתכן שיש בו משום פתרון לבעיה שהעסיקה את האפיגרפים בשנים האחרונות. פריצ'ארד¹⁹ מצא בחפירות גבעון ידיות, ועליהן חותמות בנוסח: "גִּבְעֹן גִּדְר עֲזִירָה". "גִּדְר" פירש במשמעות "כרם". פירוש זה מסתבר; הן, דרך משל, תיבת "חצר" מתייחסת לשורש, אשר בערבית הוראתו "גִּדְר". אך דא עקא: ברוב המקרים דומה, כי הגרסה היא "גִּדְר". ג' אביגד²⁰ גרס בכולם "גִּדְר" וסבור, כי הוא שם-עצם פרטי, הקשור בשם גִּד. גם Cross²¹ נוטה לגרסה זו, אמנם בזהירות יתרה.

ובכן שמא אפשר לקיים את שתי הגרסאות "גִּדְר", "גִּדְר", או אם סבורים בני המקצוע, כי יש לגרוס רק "גִּדְר", שמא גם זו = "כרם"? ומעניין לעניין: ייתכן, כי מעין הפירוש הנ"ל הולם גם תיבת "גִּדּוּד" בתלמיה רוח נחת גִּדְדָה (תה' סה, יא). תָּלַם במובן "חריץ" פירש כבר ח' ילק²², וכן העיר "ל' גְּדוּדִית בלשון חז"ל" ואף ציטט: "וראה (דוד) את עונותיהן של ישראל גְּדוּדִים (את) [עד] הרקיע" (סדר אליהו רבא, מהדורת רמא"ש, עמ' 39) = גבשושיות. ובכן גִּדְדָה שבתהלים אף הוא = גבשושיות שבצדי התלם.

4. גִּלְגַּל – girgillus

גִּלְגַּל שבכתוב: "ותשבר כד על המבוע ונרץ הַגִּלְגַּל אל הבור" (קה' יב, ו), מבאר רשי: "גִּלְגַּל שדולין בו מים מן הבור"; ב"י: "אופן שעל הבור להוריד ולהעלות הדלי". דומה, כי אמנם כך הוא פשוטו של מקרא, ואין לראות את ה'גִּלְגַּל' כאן כמות אותו "גִּלְגַּל שבגינה, כלי חרס שבו התחתונים עולים ומלאים והעליונים יורדים ריקנין" (שמות רבה לא, יד), והוא "גִּלְגַּל אנטיליא"²³, המשמש בהשקיית שדות וגנות. הדברים אמורים כאן, כפי המפרשים דלעיל, בגלגל ש על הבור (ב"י), שממנו מפשילים את

17. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, נויארק תשכ"ב, עמ' 387 מכריע לצד הגרסה ברי"ש. מתוך שיחה ששוחחתי אתו הבינתי שהוא סבור, כי שתיהן נכונות. – לדעתו יש כאן חילוף פו נ י ט י דלית-רי"ש!

18. היהיה התפרסם בדפוס לפני שנים מספר, ושוב לא ניתן לברר, אם הפרסום, במשרין או בעקשין, פרי אותה הרצאה והתורה שבע"פ היא.

19. J.B. Pritchard, *Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon*, Philadelphia, 1959. ראה בעיקר,

עמ' 9. חומר נוסף פרסם ב" BASOR 160, עמ' 1-6.

20. IEJ, 9 (1959), עמ' 130-133.

21. BASOR 168, עמ' 19-20.

22. ספר זכרון... של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, תל-אביב, עמ' 37.

23. כך מפרש את הכתוב ד"ר י' ברנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים חשי"ג, עמ' לט.

החבל עם הדלי; וכך פירש את הכתוב גם דאלמאן²⁴. אף הוא סבור כי ל'גלגל' כזה רומזת המשנה מדות ה, ד.

ועוד 'גלגל' נזכר במשנה – והוא של בית הבד, משנה ב"ב ד, ה; ופותרת הגמרא (בבלי, סז, עב) 'חומרתא', ופירש רש"י: 'ווייץ'²⁵ בלעז שמגלגלין בה את הקורה להעלותה ולהורידה, וכך אלבק בפירושו למשנה.

איזידור מסביליה, בן המאה השביעית, שכתביו בחזקת אוצר בלום הם למילונות הרומית, מזכיר תיבת *girgillus*, 'הוא סרן (קורה עגולה) סובב, המוריד את הדלי לבאר'. נחלקו הבלשנים במוצאה של התיבה. יש המיחסים אותה לרומית, וגזרונם דחוק. יש סבורים כי התיבה 'עברית' (כלומר: כנענית-פנונית) אך Walde-Hofmann²⁶ דוחים אף סברה זו, ונימוקם כלשונם: 'מלה שאולה מן העברית *gilgāl* (כך! – יק) גלגל של עגלת דיש / אף חלק של אנטליא (כך!) מעגל אבנים; אך גם כאן אין ההוראות מקבילות במדויק, וההנחה של לאטיניזאציה של *gilgillus* בדיסמילאציה תוכפת אין לה הקבלה מניחה את הדעת'²⁷.

עם המקבילות דלעיל דומה, כי פטורים אנו מלדון בבציה הסימנטית. אין כל קושי בהנחה, כי מן הגלגל המניע את הקורה, היינו כפי שמצאנו בבית הבד, או מן הגלגל המשמש באותו שימוש שמשמשת הקורה, כפי שמסתבר בקהלת, הועבר השם אל הקורה. ואפשר לפרנס העברה זו אפילו מגלגל של אנטליא.

יש אפוא לדון בצורת התיבה. *girgillus*, ב /i/ כפולה, שונה מצורת 'גלגל', בכינוי 'גלגל' ישע' ה, כח, בתנועה הראשונה וב- /i/ תחת /i/ הראשונה. אשר לתנועה – גם אם נסיח את דעתנו מצורת 'גלגל' (ישע' כח, כח), הרי אין קושי להניח, כי /a/ התבצעה כמו /i/. תופעה זו רגילה היא בעברית כידוע (השווה מִרְקָבוֹת – 'מִרְקָבָת' ועוד), ומצינוה אף בפיוניקית²⁸. ייתכן כי יש רמז בעברית לצורת *גִלְגִל: 'השבעים (יחו' י, יג) מעתיקים גלגל - γεγγελ, היירונימוס *gelgel*²⁹. כידוע מיוצג חירק קטן שבניקוד הטברני בתעתיקים אלה בתנועות הניל. אך יש להודות, כי תעתיקים אלה הולמים, אמנם פחות, גם 'גִלְגִל'. אך מכל מקום – אין כאן בציה.

²⁴ G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palestina* II, Gütersloh 1932, p. 231.

²⁵ כך יש לגרס, ראה Darmesteter et Blondheim, *Le gloses françaises etc.* I, Paris 1929, no. 1064b.

= viz = vis de pressoir.

²⁶ בספרו הניל (הערה 11) בערכו.

²⁷ אין זו המקרה היחיד, שהשתמש בספרי יסוד של האינדוגרמניסטיקה נתקל באינפורמאציה מסוג זה,

היינו, שיבוש בצורות, ערוב צורות שונות והוראות שונות, כשהדברים אמורים בהם בשפות שמיות!

²⁸ בתעתיקים אכדיים בשם Ma-ti-nu-ba-'-li ליד Ma-ta-an-ba-'-al ראה J. Friedrich, *phönizisch*

, *punische Grammatik*, Roma 1951, p. 29.

²⁹ ראה A. Sperber, *Hebrew Based upon Greek and Latin Transliterations, HUCA*, vol XII-XIII.

נותרה אפוא בעית / r / . תופעה ידועה היא בשפות השמיות, כי שני הגאים שוטפים זהים בתיבה אחת נוטים לדיסימילאציה³⁰. אף בחומר המצומצם של הכנענית-פונית (שבה אין 'גלגל' בנמצא), הידועה לנו כמעט רק בזכות כתובות, מצינו דוגמאות אחדות³¹. ולא זו בלבד: תיבת 'גלגל' גופה מופיעה במנדאית בצורת 'גירגלא'(!)³². קיצורו שלדבר: אפשר להניח לחלוטין, כי כנענית-פונית (*gilgill < *galgill) *girgill חדרה מן היישובים הכנעניים שבספרד לתוך הלשון (הלשונות) של האי. אין תמה שהתרבות החמרית הכנענית מצאה כאן מקום להעניק לתושבי האי את השם עם המכונה.

5. 'מֶהֶלְכִים' – פיעל בינוני, רבים.

בני, רפאל קוטשר, דן³³ בבעית הצורה של תיבת 'מהלכים' שבכתוב: 'ונתתי לך מֶהֶלְכִים בין העמדים האלה' זכריה ג, ד. שלוש דעות נאמרו בדבר צורתה של התיבה: היא רבוי בינוני הפעיל, ריבוי שם על משקל יִמְהֵלֵךְ, שיבוש תחת מֶהֶלְכִים (הוא הריבוי של *מֶהֶלֵךְ).

כל הדעות מוקשות. הוא סבור אפוא, בהסתמכו על הארמית המקראית (מֶהֶלְכִין בגוה, ד' ד, לד ועוד), ועל צורות מקבילות בעברית מקראית (מְעַזְרִים, מְחַצְרִים, מְחַלְמִים), כי אין כאן אלא פיעל בינוני רבים של שורש 'הלך'.

בשרשרת ראיותיו חסרה היתה החוליה האחרונה והיא: דוגמה נוספת, בטוחה, של שורש 'הלך' בצורת פועל בטקסט עברי, שלא ייתכן לפתרה כשם. חוליה זו נמצאה. במשנה נזיר ה, ה גרסין, לפי כ"י קאופמן³⁴, 'היו מֶהֶלְכִין בדרך ואחד בא כנגדן, אמר אח' מהן וכו'. כאן אין ספק, כי אין 'מהלכין' אלא = מֶהֶלְכִין (המצויה כ"י 10 פעמים בכ"י!).

(המשך יבוא)

30. דוגמאות בשפע: C. Brockelmann, *Grundriss* etc, I, p. 220ff.

31. פרידריך שם, עמ' 22–23.

32. ברוקלמן שם עמ' 230, וראה במילוננו הסורי.

33. לשוננו כו, עמ' 93 ואילך.

34. בטיבו של כ"י זה הערכתי בספר חנוך ילון, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 246 ואילך.

השווא ומשרתי התביר לפי הנוסח המקורי של "דקדוקי הטעמים"

מאמר זה הריהו פרק מתוך מהדורה חדשה של ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן-משה בן-אשר, העתידה לצאת לאור בזמן הקרוב בסדרת המחקרים של האקדמיה ללשון העברית¹.

הכלל המובא כאן הוא השער השלישי במהדורה החדשה, והוא מקביל אל § 19 במהדורת בער ושטראק², אלא שהנוסח שונה. נוסח זה מבוסס על בדיקה חדשה של שישה מתוך שמנות המקורות שהיו לפני המהדירים הראשונים, ועל עשרה כתבי יד נוספים, שלא היו לעיניהם.

בדיקת נוסחו של שער זה ושל כל יתר שערי דקדוקי הטעמים (- דקה-ט) העלתה את המסקנה, שספר דקה-ט לא נתחבר בידי אהרן בן-אשר, אלא רק נלקט ונערך בידי מתוך חומר קדום, שהיה נפוץ באותם ימים והיה הולך ונעתק במחזורים של מקרא או בקונטרסים קונטרסים לעצמם. חומר קדום זה, במצב שבו הוא לפנינו, ושבו היה כפי הנראה אף לפני בעל דקה-ט, אינו מצטרף לכדי חיבור במלוא מובנה של המלה, ואינו עושה מקשת נוסח אחת. בעל דקה-ט כינס מתוכו את הפרקים הצריכים לעניינו, קבע להם סדר הנראה בעיניו וערכם עריכה יסודית, עם שהוא מטביע בהם בתוך כך את חותמו האישי ומשקע בהם כללים ורעיונות, שלא היו בהם לכתחילה. הוא שלח ידו גם בסגנון השערים ובלשונם אף במקום שמבחינת התוכן לא היה לו לשנות בהם דבר. פעמים, במקום שהנוסחים האחרים אינם מחזוריים, הוסיף מלים לצורך החרוז בלבד, אך יותר משהוסיף גרע וקיצר. בכל שעריו של החיבור ניכרת יד העורך, שלא הניח אפילו שער אחד בלא שינוי, ולו גם שינוי קל; אך בדרך כלל ראה עצמו כפות לדפוסים שלפניו.

כדי להבחין בדיוגו בין נוסח דקה-ט מצד אחד ובין הנוסחים שאינם דקה-ט מצד שני, קראנו לאלה האחרונים בשם "קונטרסי המסורה" (- ק-מ) או בקיצור "הקונטרסים". נקטנו כינוי זה לצורך הדיון בלבד, ואין הוא מצוי במקורות. גם כתבי היד מתחלקים בבירור לשתי קבוצות נוסח: קבוצת דקה-ט וקבוצת ק-מ. בראשונה כתבי היד המחזיקים את החיבור כהוויתו וכניסוחו, ובשנייה כתבי היד שנוסחיהם, עם כל קרבתם זה לזה, אינם משתייכים לחיבור מוגדר ושונים מדקה-ט. נוסחו של השער הנדון כאן מובא ע-פ כתבי היד של דקה-ט בלא בירורי גרסה

1. היא נכתבה כעבודת דוקטור באוניברסיטה העברית. הריני מודה למורי פרופ' ז' בן-חיים ופרופ' נ'ה טור-סיני - מדריכיי בעבודה זו.

2. בער והל-שטראק, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר עם מסורות עתיקות אחרות להבין יסודות המקרא ודרכי ישר לשונו, לייסציג 1879.

מפורטים. את הללו וכן את ציוניהם של כל כתבי היד ימצא המעיין בשני האפאראטים (אפאראט לכל אחת משתי קבוצות כתבי היד) במהדורתי. בגופם של הדברים כאן הזכרתי רק את כתבי היד, שעליהם נסב הדין במיוחד.

ואלו ציוני כתבי היד:

י – כתב יד המכון לכתבי היד העבריים של משרד החינוך והתרבות בירושלים מס' 1. תואר בקצרה בקטלוג 'רשימת כתבי-יד, ספרים, תעודות וחפצי אמנות שנרכשו באירופה אחרי מלחמת העולם השנייה על ידי משרד החינוך והתרבות', ירושלים תש"ך, עמ' 8. כתב היד מחזיק נביאים ראשונים ואחרונים עם מסורה גדולה וקטנה על 174 דפי קלף. זמנו המשוער (ע"פ הקטלוג) – המאה ה-11 או ה-12. רשימות מסורה שונות בשלושת דפיו הראשונים (לפניהם חסרים דפים אחדים) ובארבעת דפיו האחרונים. בדפים אלה סובבות שלוש מסגרות כתב את גופי העמודים: אחת עבה, באותיות גדולות, מקיפה את הפנים, ושתיים רגילות, באותיות כגודל אותיות הפנים, שהאחת מהן מקיפה את המסגרת העבה מבחוץ והאחרת מקיפה את הפנים בינו לבין המסגרת העבה. אף הטקסט כתוב בשלושה המשכים: בפנים, במסגרת העבה, ובמסגרות הדקות. החלק הנדון כאן (ר' להלן ב. 2) נמצא בדף 3 ע"א. עמוד זה אף נתפרסם בתצלום בקטלוג הנ"ל (תצלום מס' 1). הכרת טובה לד"ר ג' אלוני על שהעמיד כתב יד זה לרשותי.

ע 13 – כתב יד ספריית בודלי שבאוקספורד מס' 44. Heb. e. תואר בקצרה ע"י A. Neubauer and A. E. Cowley, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Vol. II, Oxford 1906, עמ' 63–65, ושם מספרו 2668,14. במפורט תיארנו אלוני, "מדקדוק המסורה", לשוננו י"ב (תש"ג), עמ' 145–147. קטעגנייה בן 10 דפי נייר, המכיל שני חיבורי מסורה כתובים ערבית. את ארבעת הדפים הראשונים, שהם החיבור הראשון ותחילת השני, פרסם אלוני (שם) במקור ובתרגום עברי. הציון ע 13 מוסב על הדפים שלא נתפרסמו, ומהם נדונו כאן שני קטעים (ר' להלן ב. 2, ו. 2). תצלום כתב היד כולו (מעיוון קורט לוי ז"ל) מצוי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ומספרו 73. Phot.

עדת דבורים – כתב יד הספרייה הציבורית על שם סליקוב-שצ'דרין בלינינגרד מס' 161 מן האסופה השנייה של פירקוביץ. זאת העתקה שנעשתה בגורא (לחופו המזרחי של הים השחור) בשנת 1207 למניינם מספר עדת דבורים ליוסף הקסטנדיני. חלק מן החיבור נתפרסם בתצלום ובתרגום גרמני כדיסרטציה של ד"ר יחזקאל (הארי) לוי (Adat Deborim, Inaugural-Dissertation der philosophischen Fakultät I der Universität Bern... von Harry Levy – בלי שנת ההוצאה). הקטע שנידון כאן (ר' להלן ב. 4) איננו במהדורת לוי. הריני מודה לד"ר לוי על שהרשני להשתמש בתצלום המקורי שנעשה בלינינגרד (על זמן חיבורו של הספר ר' במהדורתי עמ' 51 והע' 6).

ך – כתב יד ספריית מונטיפיורי מס' 294,3. נרשם ע"י H. Hirschfeld, Descriptive Catalogue of the Hebrew Mss. of the Montefiore Library, London 1904, עמ' 92. כתב היד נמצא כיום בספריית Jews' College בלונדון, אך אינו רשום בקטלוג שערך גיבאואר מספרייה זו, שכן הועבר אליה, עם מרבית כתבי היד של ספריית מונטיפיורי שבמרסגייט, רק בשנת 1899 – שלוש שנים לאחר שנתפרסם אותו קטלוג. הריני מודה לחותני הרב ד"ר משה ונטורה על שטרח, בהיותו מנהל בית המדרש לרבנים במונטיפיורי קולג', שבמרסגייט,

להמציא לי תצלום של כתב היד. במהדורותי (עמ' 93–95) עלה בידי להוכיח, שכתב יד זה היה תחילה קניינו של שד"ל, ושהוא הוא כתב היד שעל פי העתק ממנו הוציא י"ל דוקעס לאור את מהדורת "קונטרס המסורת המיוחס לבן אשר ז"ל", טיבינגן תר"ו (1846). מהדורה זו שימשה לבער ושטראק אחד המקורות במהדורתם (כינויה שם D). אין צריך לומר, שבמהדורותי לא נזקקתי אלא לכתב היד ולא למהדורותי הנדפסות. מכל מקום אין צורך לתארו כאן. לדעת פרופ' ח' שירמן הכתב הוא יווני מן המאה ה"ג או ה"ד. תצלום הפרק הנדון במאמר זה ר' להלן עמ' 194.

קיצורים

- בויש – מהדורת בער ושטראק של ספר דקדוקי הטעמים (ר' לעיל הע' 2).
- דקה"ט – ספר דקדוקי הטעמים.
- חילופי מב"ע – משאל בן עזאל, כתאב אלכ"לף אלדי בין אלמעלמין בן אשר וכן נפתלי, כפי שנתפרסם ע"י ל' ליפשיץ תחילה בחלקו בדיסרטציה שלו: Der Bibeltext der tiberischen Masoretensschulen, Ben Ašer—Ben Naftali, Eine Abhandlung des Mischael ben 'Uzziel, nach Leningrader Handschriften veröffentlicht (Inaugural-Dissertation), Mukacevo 1935, ולאחרונה כולו, Mischael ben Uzziel's Treatise on the Differences Between Ben Asher and Ben Naftali, Textus II (1962), עמ' א"נח.
- טמ"ק – ספר טעמי המקרא המתייחס לר' יהודה בן בלעם ונדפס ומונה ע"י יוחנן מירקירוס, פאריס שכ"ו (1565). – השתמשתי בתצלום מן העותק שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
- כ"ח – כתב יד חלב, כתר התורה שהיה בארם צובה והובא למדינת ישראל, ע"י בן-צבי, "כתר התורה" של בן אשר שנכתב בארץ ישראל (המאמר נתפרסם לראשונה ב"סיני", ניסן-אייר תשי"ח, עמ' ג"ג, ואחר כך גם במקומות אחרים). לא ראיתי את כתב היד, אך ברשותו של פרופ' מ' גושן-גוטשטיין, העורך הכללי של מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ניתנה לי הרשות לבדוק על ידי מר ישראל ייבין ניקודן של תיבות אחדות מכתב יד זה, לשניהם נתונה תודתי.
- כ"ל – כתב יד לנינגרד, והוא כתב היד של תנ"ך משנת 1009, שנוקד ע"פ ספרי אהרן בן-אשר. רכוש הספרייה הציבורית על שם סלטיקוב-שצ'דרין בלנינגרד, ומספרו בה B 19^a, בסופו רשימות מסורה שונות ובתוכן גם חומר של קונטרסי המסורה, נוסח המקרא שבו הונח ביסוד מהד' ק"ק. לבדיקת גרסאות של מהדורה זו השתמשתי בתצלום כתב היד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי מס' 123, Phot.
- מהד' ק"ק – מהדורת קיטל וקאלה של ³Biblia Hebraica, שטוגרט 1949.
- מחת"ג – מחברת התיג'אן העברית, שנדפסה בשם Manuel du lecteur, d'un auteur inconnu, publié d'après un manuscrit venu du Yémen et accompagné de notes, par M.J. Derenbourg, Paris 1871 (= JA XVI (1870), pp. 309–550).
- מס"ג – מסורה גדולה. קיצור זה בלא ציון מקור לצדו מוסב על מסורת יעקב בן-חיים כפי שנדפסה במקראות גדולות, ורשה.
- ק"מ – קונטרסי המסורה. למשמעותו של מונח זה ר' לעיל עמ' 189.

סימן טוב

שישלא ומארכה, כאשר יהיה בין הטעם לתיברא ג' מלכים, יהיו בשישלא נמשכים, ואם יהיו ב' מלכים או פחות, יהיה במארכה לדבר צחות; כמו: ויבא משה (שמ' כד, יח), ויתן דוד (דה"א כא, כה), ויבא חושי (ש"ב טו, לו). חוץ מפסוק אחד: כי אין לעמוד (עז' ט, טו). ועל ג' פסוקים נחלקו סופרים הראשונים: (א) ובני אשר ימנה וישנה (בר' מו, יז).

- 1 טוב] אולי רמז למספרו של השער (השלישי!), שסימנו "טוב".
- 2 שישלא] דרגא. המונח "שישלא" (- שלשלת) משמש במקורות אחדים גם לציון המשרת דרגא וגם לציון המפסיק שלשלת. ובכתבי יד אחדים גם סימניהם שווים. פרטים על כך ר' במהדורותי עמ' 164-165.
- הטעם] המשרת לתיברא, שהוא אחד משני הזכרים שישלא או מארכה. בין הטעם לתיברא] תנועת "הטעם" אינה מובאת בחשבון זה. המניין מתחיל בתנועה, שאחרי המשרת, וכולל את תנועת התביר. מלכים] תנועות. ולענין זה אף שווא במוכפל (בין ממש בין בדגש), שווא ריש וחסף במשמע מלכים.
- 3 יהיו - נמשכים] הנושא הוא "הטעם", ולשון רבים לצורך החרוז, שלשמו נוספה בדקה"ט תיבת "נמשכים". בנוסח ק"מ שאינו מחורז, עדיין לא הייתה תיבה זו, והפועל בא ביחיד "יהיה".
- 4 לדבר צחות] ע"פ יש' לב, ד. ויש לדייק מן התיבה הקודמת שבפסוק זה "ת מ ה ר לדבר צחות", שביטוי זה (האמור כאן במירכא) הוא הניגוד אל "נמשכים" שלמעלה (האמור בדרגא). רמז להבהרת הפונקציה המוסיקאלית של חילוף המשרתים.
- 5 חוץ מפסוק אחד] אע"פ שיש בין המשרת והתביר שלושה מלכים (אין לעמוד), המשרת הוא מירכא (ר' להלן ה.).
- 6 ג' פסוקים] למעשה ג' שהם ד' פסוקים, שכן (א) מצוי פעמיים במקרא. נחלקו סופרים הראשונים] ביניהם לבין עצמם. ואין כאן הכרעה כיצד להטעים, אך מאחר שאין אלה חריגים, הרי שלדעת בעל דקה"ט הם ככלל, כלומר, (א) ו-(ג) בדרגא (וכך לבן-אשר בחילופי מב"ע), (ב) במירכא. (ר' להלן ו.).
- 7 (בר' מו, יז)] גם דה"א ז, ל. אמנם שם הגרסה "בני" (במקום "ובני"), אך לעניינו שווים הפסוקים. גם בנוסח ק"מ לא נזכר הפסוק השני אלא ברמיזת "וחבירו", כלומר, השווה לו ממש (בתיבות הנדונות "ימנה וישנה"); וכן בטמ"ק (E iv ע"ב) נזכר רק אחד מהם, אע"פ שהכוונה לשניהם בלי ספק.

- (ב) לא תהיה משכלה (שמ' כג, כו),
 (ג) ומיכאל וישפא (דה"א ח, טז).
 10 ושאר המקרא על זה: אם בג' מלכים או יתר, יהיה בשישלא ותיברא, ואם בשני מלכים, יהיה מארכה ותיברא.
 חוץ מן י"ג פסוקים עליהם חולקים:
 (א) ואברהם היו יהיה (בר' יח, יח),
 (ב) את דם השלמים... לו תהיה שוק (ויק' ז, לג),
 15 (ג) וכי ינף שור-איש (שמ' כא, לה),
 (ד) וישבו בין בית-אל (יהו' ח, ט),
 (ה) וישם אותם ארב בין בית-אל (יהו' ח, יב),
 (ו) ארבע מאות איש-נער (ש"א ל, יז),
 (ז) וכל אשר אין-לו דמשנה תורה (דב' יד, י),
 20 (ח) אשר ברכו (יש' יט, כה),
 (ט) כשד שלמן (הוש' י, יד),
 (י) הפך ידך דדברי הימים (ב' יח, לג),
 (יא) כי לא יכלו (דה"ב ל, ג),
 (יב) אשר תמצא ידך (קה' ט, י).
 25 ואית דאמרי מארכה.
 וכל פסק דכותהון שישלא; כמו: ויחלק עליהם | ללילה (בר'

9 וישפא] בספרינו וישפה, אך גם הכתיב באל-ף מצוי (עי' בתנ"ך גיזבורג).
 12 י"ג פסוקים] ובפרטם אין אתה מוצא אלא י"ב בכל כתבי היד בין דקה"ט בין ק"מ. ור' להלן ב.
 עליהם חולקים] י"ג הפסוקים חולקים על כלל הצורות התקיעות ושונים מהן.
 25 ואית דאמרי מארכה] מוסב על כל י"ג הפסוקים, שבכל אחד מהם יכול אתה למצוא גם הטעמה במירכא בכתבי יד שונים של מקרא. מכל מקום אין זו דעת בעל השער, ונראית אמירה זו כולה תוספת מאוחרת מידי מעתיק או קורא, שראה גרסות כאלה ורשם דעתו בגיליון, ומכאן שובצה בפנים. גם אפשר שהתוספת היא תוצאת אי הבנה בלשון עליהם חולקים (לעיל שר' 12) – כאילו יש מחלוקת בין הסופרים בהטעמת י"ג הפסוקים.
 26 דכותהון] כ"ג הפסוקים הנוכחים – בדרגא, ואפילו אין בין המשרת ולתביר אלא מלך אחד, כלומר, אפילו בהטעמות סמוכות.

יד, טו), ימָהָר | יחִישָׁה מַעֲשֵׂהוּ (יש' ה, יט), אַחֲשׁוּרֹשׁ | מָס (אס' י, א).
סימן – כל דקדים לאדכרא לעולם בשישלא נכתב ונקרא;
כגון: צִנָּה ד' (שמ' ז, ו ועוד), דָּבָר ד' (שמ' ו, כח ועוד).

28 סימן] אין בכך כל חידוש לגבי הנאמר עד כאן, ואינו אלא סימן מנמוטכני
(שים לב לחריזה: אדכרא / נקרא) לתועלת הסופר והקורא.

כל דקדים לאדכרא] תיבת המשרת, הקודמת לאזכרה שבתביר, לעולם
היא בדרגא גם כשטעמה מלרע, שהרי שלושת המלכים הנדרשים מצויים בתיבת
התביר עצמה. אין צריך לומר, שהסימן יפה אף לתביר שבשם אלהות, אע"פ
שהדוגמאות כאן הן רק בשם הויה. וכנראה משמש 'אדכרא' כאן בהוראה רחבה
כזאת. מקורות נוספים ל'אדכרה' בהוראת שם אלהות ר' במהדורתי עמ' 68.

סימן

שטתה ונלמדה כחשך ויהיה בין השמש
למטה שלמה מלכים יהיה בשטתה
ואם יהיה בשטת מלכים או שחור יהיה במלכותו כמות יובל
משנה ויקח דוד ויבא חנני חנין נאמנו אחר יב' א"ן
לעמוד עלמות וכל דבריה נאמנה לעולם
ושלמה מלכותו למידת כוונתו דאמנים ובני נאש
וכמה נישנה וחבירי מלכות נישנה ושאר המלכות
אם בשלמה מלכים או יחיה יהיה בשלמה ותבירה
ואם בשטת מלכים או שחור יהיה מלכותו ותבירה
ואם הן המלכים או יב' א"ן או יב' א"ן והשבת אם
יהיה כאות שהאמנים למידת מרחשם כלל ואם

יהיה באמנים החיבה או בסופה מתחשב במלכות חנין
מל' מלכות מלכות זה התנאי כביאור חכמי ונבונים
שנעט שחור ביניהם שלמה מלכים והם בשטתה ותבירה
א' ואברהם הן יהיה לגוי גדול ב' המקריב את דם השל
למלכה ג' וכי יקח שוראש מתשור ד' וישלחם ית
וייבנו בין ביתא' ה' ויקח בחמשת מלכים איש ויטע
אחם ארבע בין ביתא' ו' ויבס דוד מהנשך ועד השיר
למלכותו נאמנה כי אם א' איש וכל אשר אין לעסניד נאש
דמלכות הורה ה' אשר ברכו יב' עבדות ט' וקאם נא
שחור בעמך וכלי כל ונאיש משך בקשר לעמו ויך את
מלכה וה' כל הקרדיך כתב וכל ידך יב' ודבריו הימים
יב' כל יב' לעשות בעת החי' יב' כל אשר המלך
ידך דקללת וכל מקללת דכונתהו כמות האומרים יגמר
יחשה ויקלע עליהם לילה וישב בה ויבא ל' בה כל
המקרא על זה מצי נביא נחמה

חומר דבר

א. הכלל המונח ביסודו של שער זה מדקה־ט הוא הכלל הידוע במשרת הראשון לתביר. מאחר שאין בגופו של השער דוגמאות תקינות לדרגא, ואף הדוגמאות שבמירכא חד-גוניות הן, נסיף עליהן כאן, כדי להדגים את הגדרתנו ל־מלכים (בפירושו לשו' 2).

בתנועות שלמות:

טוב לי (הוש' ב, ט), ונטה עליה (יש' לד, יא), וחתן המלך (שיא כב, יד), ויבן נח (בר' ח, כ);

עשירת האפה (ויק' ה, יא), למען תמצו (יש' סו, יא), ויגרש מפניך (דב' לג, כז).

בחטפים:

אשר אני (במ' טו, יח), עשות אדום (יח' כה, יב), מה חרי (דב' כט, כג);
ושני אדנים (שמ' כו, יט), קנה יעקב (יהו' כה, לב), אשר העלה (יר' טז, יד), אשר יחרם (ויק' כז, כט).

בשווא רישי:

והיה לך (בר' ו, כא);
נתתי לך (בר' מח, כב), ער ואונן (בר' מו, יב), בעלי קעילה (שיא כג, יב), הוא וכל-עמו (יהו' ח, יד), אין-אמת ואין-חסד (הוש' ד, א).

בשווא במוכפל:

ממש – פי חרבך (שמ' כ, כה), ביום ובחכם (ויק' יט, ו).
בדגש – וכי-יגור אתך (ויק' יט, לג), לא קדמו (נחמ' יג, ב).

בשווא מצעי (יחיד):

כי-יאסף לך בנה (שמ' יג, יד), תהיה לצחק (יח' כג, לב), ועבדתך דך (עז' ה, ח), צרת נפשו (בר' מב, כא), יתן אתכם (שמ' ג, יט), שתים עשרה (שמ' טו, כז), האף אמנם (בר' יח, יג), פרו ורכו (בר' א, כח), לעם נכרי (שמ' כא, ח), אשר פקדו (במ' כו, סד), עלפו שכם (יש' נא, כ), ויגלדו לו (איוב א, ב), וישבו בנה (יר' לא, כד), ואם-לא תלכי (שופ' ד, ח), בני גרשון (שמ' ו, יז), ואף אותך (שמ' ט, טו), אשר הלכים (יח' יג, ג), ושמתו שמרון (מיכ' א, ו), ואשר תאמרו (בר' לד, יא).

הכלל ברור אפוא. כל שווא נחשב מלך לענין משרתי התביר, חוץ משווא מצעי יחיד, בין נע בין נח לפי המושגים שלנו, שלעולם אינו מלך. הדברים אמורים במפורש בתוספת הבאה בכ"ר אחרי המלים יהיה מארכה ותיברא- (שם יתיברה-) שבשר' 11: ואלוהן המלכים אָ אָי אָו אוּ אִי. והשבא אם יהיה באות שהוא ראשון לתיבה מתחשב כמלך. ואם יהיה באמצע התיבה או בסופה מתחשב כמשרת³. וכאן שווא באמצע התיבה הוא כמוכּן רק שווא מצעי יחיד.

3. ר' בתצלום לעיל עמ' 184. תוספת זו הביא בער (בו-ש' § 19) בגוף השער, שלא במקומה

דבר זה מחייב דיון לגופו לבחינת מהותו של השווא המצעי במערכת הטעמים, בייחוד בהשוואה לדרכי הטעמה אחרים⁴, כגון המשרתים שבתיבות זקף, גרש ואף בתיבת תביר עצמו, ובהתחשב במעמדו של השווא המצעי ביחסי המפסיקים בינם לבין עצמם. זוהי שאלה נכבדה, ואנו מקווים לשוב אליה בהודמנות אחרת. כאן נצטמצם בבחינת שערנו בלבד, ועם שאנו מקבלים את כלל משרתי התביר כמות שהוא, ננסה לתהות על חריגיו ועל המחלוקות סביבו.

ב. 1. בכל כתבי היד של דקה"ט ושל ק"מ (להוציא אחד, ר' להלן ב. 4). לא פורטו אלא י"ב חריגים, אך מתוך שבכולם בלי יוצא מן הכלל נמסר מניינם י"ג, אין שום ספק שנשמט פסוק אחד באב"הטופס בשלב קדום מאוד של גלגלי ההעתקה, ולפיכך הנחנו גם אנו בפנים את המספר י"ג. אך מהו הפסוק החסר כאן?⁵

2. במהד' ב"ש משלים את מניין י"ג הפסוקים הכתוב ירע־לנו (ש"ב כ, ו – כך גם כ"ל וגם כ"ח). מכתבי היד שביסוד מהד' ב"ש לשער זה לא ראיתי שניים: A ו-T36. כל יתר כתבי היד ורבים נוספים היו לפניי, ואין בהם כתוב זה. כלום מצוי

ושלא כלשונה. הוא הביאה על פי המהדורה הנדפסת של כתב יד זה (ר' לעיל עמ' 191 בצינוי כתבי היד. – כתב היד גופו לא היה לפנינו) אחרי הדוגמה "כי אין לעמד" שבש"ו 5–6, ובוה הלשון: "ואלו הם המלכים, אה אה אי אה או אי וחסף וקמץ וחסף ופתח. וכן השוא אם יהיה באות שהוא ראשון לתיבה מתחשב כמלך, ואם יהיה באמצע התיבה או בסופה לא יתחשב". כדרכו לא העיר בער על "תיקוניו". שטראק, שותפו של בער במהד' ב"ש, שלא הייתה לו יד בעיצוב הטקסט והסתפק ב"הוספות" בסופה של המהדורה, תיקן שם (עמ' 85) את מרבית סירוסיו של בער בלשון (אבל השמיט "אי", ע"פ דוקטס), אך לא העיר על מקומה הנכון של הווספת בטקסט. תלי תלים של הלכות בסדר התנועות ובמהותו של השווא ייחסו חכמים לבעל דקה"ט בשל תוספת זו. בלי עיון בכתבי יד עמד ו' בן-חיים על הסירוס שבפסקה זו מתוכה עצמה (לשונונו י"ח, עמ' 92, הע' 4). מכל מקום הרי זו תוספת מאוחרת, ואינה מצויה בכתבי היד הקדומים.

4. ועל כן אין ללמוד מכאן שלמשל השווא בתיבת ידף נח הוא (ו' בן-חיים Studies in the Traditions of the Hebrew Language, Madrid-Barcelona, עמ' 66–67). הרי כל שווא מצעי יחיד אינו נחשב מלך לעניין המשרת בתיבה הסמוכה לתיבת התביר, ומכאן ב ל ב ד אין ראיה להגיייתו של השווא המצעי במסורת טבריה. והשווא למשל הקשרי טעמים אחרים, כגון אַת־יִדְּךָ (דב' טו, ז), יִדְּךָ (דב' יג, י).

5. חכמים רבים התעסקו בהשוואת הרשימות השונות של החריגים ובבירור פרטיהן (עי' הספרות שהביא ח' ילון, קרית ספר ל"ב, עמ' 103 הע' 38). המעיין במחקריהם ייווכח מה רבה המבוכה, ומבוכתם של האחרונים אינה מועטת ממבוכתם של הראשונים – מחברי הרשימות ומעתיקיהן. כבר באותם ימים היה הבלבול גדול, ואין ספק שנתערבו רשימות ברשימות. לפיכך אין להיאחז ברשימות אלה וללמוד מהן על רשימת דקה"ט, שכן חלקן משובשות, חלקן שואבות ממסורת אחרת וחלקן גם כך וגם כך. דווקא רשימת דקה"ט וק"מ מחזיקה מסורת ברורה וחד-משמעית, כפי שנראה להלן. רשימות אחרות מובאות כאן רק לשם השוואה ובירור פרטים.

הוא בשני כתבי היד האלה ועל פיהם הובא במהד' ב"ש? או שמא הובא ע"פ מקור אחר, חיצוני? בהערות לטקסט במהד' ב"ש אין שום הערה על כך. שטראק בהוספות (ב"ש עמ' 85) אמנם העיר, שרשימת החריגים שבמהדורתם הריה ע"פ שני כתבי יד אלה. אך מידת הדיוק שבהערותיו של שטראק במקומות אחרים במהדורתם⁶ אינה פוטרת אותנו מלהרהר גם אחרי הערתו זו. מכל מקום לא ראיתי עצמי רשאי להביא כתוב זה על סמך עדות זו בלבד.

מה הם המקורות האחרים שבהם מגוי "ירע לנו" ברשימת י"ג החריגים? ידועים לי רק שלושה⁷: (א) מס"ג לשמ' כא, לה⁸; (ב) כ"י י, דף 3 ע"א במסגרות הדקות; (ג) כ"י ע 13, דף 59 ע"א. שני האחרונים, אע"פ שהם חיבורים שונים לגמרי זה מזה⁹, שואבים את רשימותיהם ממקור משותף. והרי הן להשוואה¹⁰:

ע 13: א - ב - ג - ד - ה - ירע - ו - הפוך - יב - יא - ט.

י : א - ב - ג - ד - ה - ירע - ו - יב - יא - ט - הפוך - ז.

אין ביניהן אלא שינוי במקומם של (ז) ושל "הפוך ידך", ובשניהם לא צוין מה מקומו של "הפוך ידך" זה - במלכים (א' כב, לד) או בדברי הימים (= 'י' ברשימתנו). בכ"י ע 13 ליד "הפוך ידך" נוסף בשוליים בכתב מאוחר "אלדי פי מלכים". ב"עט סופר", הקרוב אל י בנוסחו (ב"יחוד במה שקדם לרשימה זו, אך לא בסדר הפסוקים המגויים ברשימה עצמה) הובאו (בעמ' לא) שני הכתובים גם יחד "הפך ידך דמלכים וחבירו דד"ה", אך "ירע לנו" חסר בו. הצד השווה שבהם הוא, שבשלושתם נמנו י"ג מקראות. וכן נמנו י"ג מקראות גם במס"ג לשמ' כא, לה ואילו הם:

א - ג - ב - ד - ה - וקאם שאן בעמך - ירע - ט - י - הפך ידך דמלכים - יא - יב.

אך למעשה אין כאן י"ג מקראות, שהרי "וקאם שאן בעמך" הוא ראשיתו של פסוק (ט). נמצאת הרשימה חסרה כתוב אחד, ובין י"ב הנותרים נמנה "הפך ידך" פעמיים (מרשימת דקה-ט חסרים בה הפסוקים (ה) (ח)).

קשה להשתחרר מן הרושם, שבכל הרשימות האלה נעשו ניסיונות להשלים את המניין ל-י"ג. מספר זה מושרש היה היטב במסורה, אך מלוא פרטיו נשתכח ברבות

6. דוגמה מתוך השער שאנו עומדים בו ר' להלן. 1. (וגם לעיל הע' 3).

7. שטראק בהוספות (ב"ש עמ' 85) מעיר על מציאותו של כתוב זה גם ברשימה לא שלמה במס"ג של כתב יד מצי'פוטקלעה (ד 51), ולא ראיתיו.

8. המלים "זוגין מתחלפין" נוספו בטעות בראש מסורה זו ע"פ מס"ג לויק' יא, יב, כפי שהעיר כבר ויקס, טעמי כ"א ספרים, אוקספורד 1887, עמ' 108 הע' 29.

9. הקטע שבכ"י קרוב אל מה שנדפס בספר "עט סופר" (ליק, 1864), עמ' 29 - לא. 13 הוא חיבור מסורה כתוב ערבית, ר' עליו לעיל עמ' 190 בציוני כתבי היד.

10. הפסוקים סימנו באותיות ע"פ מהדורתנו.

הימים, וככל שאתה מהפך ברשימות העתיקות¹¹ אין אתה מוצא אחת מלאה ושלמה. ואם נמצאו לנו רשימות של י"ג פסוקים במקורות מאוחרים ביחס, דין הוא שנהרהר אחריהן, ומכל מקום לא נבוא להשלים את רשימת דקה"ט על פיהן. אין אנו באים לומר בכך, שהטעמת הכתוב י"רע לנו בדרגא היא מאוחרת, ושבעלי הרשימות הנ"ל בחרו בו להשלמת הרשימה מתוך מקורות מאוחרים. אפשר ואפשר שמסורת קדומה הייתה לעיניהם וממנה שאבו, אך ראיה לכך אין בידנו. והדברים אמורים כל זמן שאין לפנינו מקור קדום אותנטי לכך. אם יתגלה שכתב היד T 36 או כל מקור קדום אחר מביא כתוב זה, יהיה צורך לחזור ולשקול את הדברים. עכ"פ עדותם של בער ושטראק לבדה אינה יכולה לשמש לנו מקור לעניין זה, כל עוד יש לחוש שמא השתמשו במקור מאוחר, כגון מס"ג לשמ' כא, לה¹², להשלמת הרשימה.

3. שונה היה המצב, אילו מצאנו בכתבי היד של מקרא המיוחסים לבן-אשר רק י"רע לנו מוטעם בדרגא. אבל אין הדבר כן. בכ"ל ידוע לי עוד כתוב אחד¹³ ובכ"ח עוד שני כתובים, הראויים להימנות כחריגים ברשימתנו: והנה אין-שם (מ"ב ז, י – כך רק בכ"ח), מְלֹךְ תוֹכֵךְ (יח' כח, טז – כך גם בכ"ח¹⁴ וגם בכ"ל). בכתוב הראשון מצטרף כ"ח בעדותו אל גרסת בן-אשר שבחילופי מב"ע, ושניהם סותרים את עדות כ"ל (במירכא). בהעדר עדותם של מקורות קדומים אין בידנו לקבוע, איזה משלושת הכתובים משלים את הרשימה ואילו הם השניים המוטעמים בדרגא נגד דקה"ט ונגד ק"מ.

4. דרך אחרת להשלמת המניין הריהי בכ"י עדת דבורים (דף 65 ע"ב)¹⁵, שבו הכתוב האחרון הוא יַעֲדֵם עוֹמְדִים (נחמ' ז, יג). בגרסה זו בודד הוא כ"י זה לעומת כל כתבי היד האחרים של ק"מ ולעומת דקה"ט, ומתאים לסמ"ק (Eiv ע"ב) ולמחת"ג (עמ' 101). ספר עדת דבורים קרוב הוא קרבת מוצא לשני החיבורים האלה – כבר העמיד על כך א' בנדיד¹⁶ – ואין תמה שבעליו ברר לו מתוכם את הכתוב החסר לו כאן. אך שני אלה, סמ"ק ומחת"ג, מסורת שונה בידיהם¹⁷, וודאי

11. סמ"ק ומחת"ג מאוחרים יחסית ושיטותיהם שונות, שכן הם מונים בין החריגים לעניין זה גם פסוקים שבדקה"ט הם שייכים לקטגוריות אחרות כגון ימנה וישוה, אין לעמוד, הם עומדים. ור' עוד להלן הע' 17.

12. ודאי שלא היו לעיניהם כתבי היד י או ע¹³.

13. חֲמֵץ יֵין (במ' ו, ג) מנוקד כך בכ"ל ולא בדרגא כפי שנדפס בטעות במהד' ק"ק.

14. בכ"ח מְלֹךְ תוֹכֵךְ – והיא דרכו של כ"ח להרבות בחספים לציון שוואים נעים. ואין חטף זה מקורי כאותם המחייבים דרגא בתיבה הקודמת. דיון נרחב בסוג זה של חספים יבוא במהדורת.

15. כ"י זה מחזיק כאן נוסח קרוב לנוסח ק"מ.

16. "חילופי בן-אשר ובן-גפתי על פי בדיקה במקורות קדומים", בית מקרא, ניסן

תשי"ח, עמ' 8, 11.

17. בטמ"ק ט"ו חריגים, במחת"ג רק עשרה. ור' עוד להלן.

שהכתוב "הם עומדים", הלקוח מהם, אינו שייך בנוסח דקה"ט וק"מ, מה גם שאינו מוטעם בדרגא בכתבי היד המיוחסים של מקרא.

5. כתבי היד של המקרא המיוחסים לבן-אשר משמשים לנו להסברת כללי דקה"ט, להבנתם ולהדגמתם, אך אין בכוחם לקבוע את הכלל שבדקה"ט. עיקרון זה, ששמנוהו לנו לחוק במהדורתנו, אין אנו מתכוונים לסטות ממנו גם כאן. ולכן חייבים אנו לבחון גם אפשרות של פסוק רביעי העשוי – אולי – להיות מכונן כאן, אע"פ שבכ"ל ובכ"ח הוא מנוקד במירכא, והוא – "הפך ירך" דמלכים (א' כב, לד). בכל כתבי היד של דקה"ט אין זכר לפסוק זה. אך אם נמצאנו בק"מ, תבוא בחשבון האפשרות שהוא נשמט ב- Vorlage של בעל דקה"ט או באחת ההשתלשלויות מאב"ט הטופס של דקה"ט.

מתשעת כתבי היד, המחזיקים נוסח ק"מ למקום זה, רק בשלושה הגרסה היא חד-משמעית "הפך ירך דדברי הימים"¹⁸; בחמישה הגרסה היא "ואיש משך בקשת דדברי הימים הפך ירך". כבר העמיד ילון¹⁹ על האפשרות, שהכוונה בגרסה זו לשני הכתובים גם יחד, כלומר, "ואיש משך בקשת דדברי הימים" הוא כתוב אחד, ו"הפך ירך" הוא השני דמלכים. אך נראה שאין הדבר כן²⁰. אילו הייתה זאת הכוונה, היה נזכר ראשונה הכתוב שבמלכים, או שלא היו נזכרים שמות הספרים כלל, והפסוק השני היה מובא בציון "וחבירו", כדרכם של ק"מ (ושל דקה"ט) בכנון זה. אף אין הכרח לראות בגרסה זו סירוס של סדר המלים שבדוגמה. בכל מקום שהתיבות החריגות אינן באות בראש הפסוק מביאים רוב כתבי היד של ק"מ את ראשיתו של הפסוק לפנייהן (כגון בכתובים ב, ד, ה, ט ועוד²¹). אף כאן "ואיש משך בקשת דדברי הימים" הוא ציונו של הפסוק שמתוכו מובאות לענייננו המלים "הפך ירך". אין בכך כל קושי, ומכל מקום אין כאן רמז לשני כתובים²².

בכ"י ר אמנם נזכרו שני הכתובים, אך אין כל ספק שיש בו תיקון ותוספת מאוחרת. הדבר ברור מתוך עצם הניסוח שם. סופה של הרשימה בו כך הוא²³: "ט' וקאם שאן בעמך ו'כ'מ'י'כ'ש' (=) וכל מבצריך יושד כשד שלמן). י' ואיש משך בקשת לתמו ויך את מ'י' ב'ה' ו'ה' ו'ל' (=) מלך ישראל בין הדבקים ובין השרין ויאמר לרכב)

18. אינני מקפיד כאן ולהלן על קיצורים ודיוקי כתיב, אלא במקום שהדבר נחוץ לדיון. הפרטים – ר' במהדורת (עמ' 111–113) באפאראט ב' לנוסח שער זה.

19. קרית ספר ל"ב, עמ' 103.

20. וגם ילון אינו רואה אפשרות זו כוודאית.

21. למשל בכתוב (ב) "המקריב את דם השלמים [] לו תהיה" (ומעין זה ר' גם בנוסח דקה"ט), או בכתוב (ד) "ישלחם יהושע [] וישבו בין בית אל- וכירב.

22. אך מתוך ניסוח מעין זה צמחה כנראה הגרסה המורחבת כגון זו שבמס"ג לשמ' כא, לה: "ואיש משך בקשת. דד"ה: הפך ירך דמלכים".

23. בכתב יד זה מסומנים הפסוקים כסדרם – באותיות. המוסגר – מידי הוא. ר' לעיל בתצלוים עמ' 104.

הפך ידיך. כתב וק' ידך. י"ב' ודדברי הימים. י"א' כי לא יכלו לעשותו בעת ההיא. י"ב' כל אשר תמצא ידך. דקהלת'. כאן ברור שהמלים י"ב' ודדברי הימים' הן גיליון, שהועתק לפנים מתוך כוונה להשלים את המניין, ולראות בכתוב המקורי (י) את הפסוק שבמלכים. אך ע"פ הגרסה י"דך' וע"פ ידיך' כתב וק' ידך' ברור, שהכתוב המקורי הוא מדברי הימים (במלכים י"כה, י"דך' כתיב וקרי²⁴), אע"פ שלא נאמר כך בפירוש כבכל יתר כתבי היד.

מכל מקום ברור שאפילו בנוסח ק"מ אין הכוונה לפסוק שבמלכים (בדקה"ט הרי לא התעורר כל ספק). ראייה נוספת לכך אף מסדרם של הפסוקים. גם בכתבי היד של דקה"ט וגם בכתבי היד של ק"מ סדרם של הפסוקים הוא כסדרם במקרא (כשדברי הימים בראש ספרי הכתובים) בשני שינויים: הפסוק (ב) שמספר ויקרא סמוך ל-(א) וקודם לפסוק (ג) שמספר שמות, והפסוק (ז) שמספר דברים סמוך ל-(ח) ובא אחרי הפסוק (ו) שמספר שמואל²⁵. הסיבה לכך היא כנראה דמיון או שוויון המלים בפסוקים אלה ובסמוכים להם: ה'י' ה'ה / ל'ו' ת' ה'ה, א'ש'ר א'י'ן-ל'ו / א'ש'ר ב'ר'כו. אנב, במקורות אחרים (כגון מס'ג' לשמ'כא, לה וכגון טמ"ק Eiv ע"ב²⁶) שוב לא הושם לב לשינויים אלה, והפסוקים נמנו ממש כסדרם במקרא; אף זו מסימניו של ניסיון תיקון ויישור ההדורים²⁷. אולם בכל כתבי היד (ואף במקורות האחרים) מצוי "הפך ידך" אחרי הפסוק (ט) שמספר הושע ולפני הפסוק (יא) שמספר דברי הימים ב' (ל, ג). בכל המקורות האחרים, שבהם אמור הכתוב שבמלכים בפירוש (מס'ג' הנ"ל, עט סופר עמ' 29-לא, ואולי גם ע"13), לעולם אין הוא נזכר לפני הפסוק שמספר ישעיה. הרי אף מכאן ראייה, שהכוונה ב"הפך ידך" לפסוק שבדברי הימים.

6. אולם כנגד גרסתם של דקה"ט וק"מ, המתאשרת ע"י כ"ל וכ"ח²⁸, עומדת עדותו של מישאל בן עזיאל בחילופיו. שם נמסר בשם בן-אשר "הפך ידך" ובשם בן-נפתלי "הפך ידך" (במארכה) גם במלכים וגם בדברי הימים²⁹. גם

24. בארבעה כתבי היד הגרסה היא "ידך", ואין להביא ממנה ראיה לכאן או לכאן. שכן יש (גם בשערים אחרים) שכתבי היד נוקטים את גרסת הקרי בלבד. והרי גם בנוסח דקה"ט הגרסה היא כקרי.

25. יש מכתבי היד שחסרים בהם פסוקים אחדים, אך בפסוקים הנותרים הסדר אף הוא כביתר כתבי היד.

26. שם מקלקל את הסדר הכתוב "ימנה וישוה". שמא יש ללמוד מכאן על איחורו ברשימת טמ"ק?

27. גם בעדת דבורים תוקנה אחת הסטיות מן הסדר המקראי ופסוק (ז) בא אחרי (ג). שוב השפעת מסורת מעין טמ"ק.

28. וגם ע"י רשימות "זוגין מתחלפין" של המסורה, המקבילות תיבות שבמירכא אל תיבות שבדרגא, ושבהן שני פסוקי "הפך ידך" עומדים זה כנגד זה (ר' להלן ג. 2).

29. הריני מודה לפרופ' פ' פרס קסטרו על שהואיל בטובו למסור לי חילוף זה מתוך החיבור עוד לפני שנתפרסם כולו. עכשיו שנתפרסמו החילופים במלואם רואה אני שיש כ"י אחד (H) ההופך את הסבירות בכתוב שבמלכים: מירכא לבן-אשר, דרגא לבן-נפתלי. ואם כן

עדוותו שלו ראוייה לשמש לנו, ככתבי היד המיוחסים של מקרא, אמצעי להבנת דק־הט ולא מקור לקביעת נוסחו, כל שכן שאינה יכולה לשמש אסמכתה לסתור את גרסת דק־הט. קריאתו של בן־אשר בהפך ידך־דמלכים מסורה לנו אפוא בשתי עדויות סותרות: עדותם של דק־הט וק־מ ושל ספרי המקרא המיוחסים לבן־אשר מורה על הטעמה במירכא, עדותו של מישאל בן עזיאל – על הטעמה בדרגא³⁰. ואין זה המקום היחיד, שבו סותרות העדויות זו את זו.

7. סוף דבר, לפי הנתונים שבעין אין בידינו לקבוע בוודאות, מה היה החרגי השלושה עשר בדק־הט. ודאי שלא היה זהם עמדים, ודאי ודאי שלא היה זה הפך ידך־דמלכים. אפשר שהיה ירע לנו, אך לא מן הנמנע, שהיה מלו תוכך־או זהנה אין שם־או כתוב אחר. נראה ביותר שהיה זה ירע לנו, אך אין לנו עדות מספקת לכך.

ג. 1. מה טעם לייג התיבות החורגות בניקודן? יג־פ גומפרץ הקדיש לשאלה זו מחקר מיוחד³¹ ודן עליה בהרחבה. הוא מחלק את יג־החריגים לשני סוגים: סוג א' – התיבות שבהן סמוך שהוא מצעי להברת התביר, כלומר חריגים א, ב, ח, ט, י, יא, יב; סוג ב' – התיבות שבהן תיבה זעירה מוקפת לתיבת התביר, כלומר חריגים ג, ד, ה, ו, ז³². אעפ"ש בניקודו אלה הם שני סוגים שונים, משער גומפרץ, שלכתחילה לא היה הבדל ביניהם. הוא מניח שלפני תקופת הנקדנים, כשהתיבות הזעירות שבסוג ב' לא היו מוקפות אלא עמדו ברשות עצמן והיו מוטעמות לעצמן, חלה התנגשות הטעמות ביניהן לבין התיבות הסמוכות להן (תיבות התביר), שכולן טעמן בראשן, ומכך צמח־שוא נע בין ההטעמות הסמוכות, כדי לחצוץ ביניהן. הרי שההגייה הייתה שוך איש בשוא נע (> שור איש), ועל כן איננה שונה מהגיית התיבות שבסוג א' כגון פֶּרְכוֹ³³,

הכול כשורה ואין סתירה. אך למעשה רשימת החילופים שבכ"י זה אינה מחברת החילופים של מב־ע, ואכמ"ל.

30. וכך גם בכ"י הנביאים שבקהיר למשה בן־אשר, שהוא, כידוע, מרוחק מדרך ניקודו של אהרן בן־אשר ועל כן אינו ראוי לשמש מקור בנידון דידן.

31. "דרגא תביר – מירכא תביר" בספרו מבטאי שפתנו, מחקרים פונטיים – היסטוריים, ירושלים תשי"ג, עמ' 305–318.

32. בכלל סוג ב' הביא גם ירע לנו (ע"פ מהד' בו"ש).

33. פסוק זה (ח) יש שמחקהו מן הרשימה (רווה, משפטי הטעמים, רעדעליהם תקס"ח, כח ע"א) ויש שתמהו עליו על שנתגלגל אליה (ילון, "תורה נביאים כתובים כתב־יד ירושלים", קרית ספר ל"ב, עמ' 103, הע' 42), שהרי שוא פֶּרְכוֹ נע הוא ע"פ כלל לשון ברכה שבדק־הט (ברש"ט § 53), ובכ"ל נקוד אפילו בחטף פתח, ואם כן נקודה התיבה הקודמת "אָשֶׁר" בדרגא כדן, ואין דינו של הפסוק להימנות כאן כחריג. ואולם, כפי שביררתי במהדורתי (עמ' 262), כלל־לשון ברכה־אינו מתכוון לסימון חטף פתח, אלא להגיית שוא נע, והחטפים שמסוג זה בכ"ל רובם תוספת מאוחרת הם ואינם לשיטת דק־הט. בעל דק־הט (וכן ק־מ) ודאי לא גרס כאן חטף פתח אלא שוא פשוט, ושוא מצעי יחיד (אפילו נע) אין כוחו כוח מלך לעניין זה, כפי שראינו (לעיל א.). לפיכך אין למחוק פסוק זה מרשימתנו.

יְהִי, יָדָה, שאף בהן, לדעתו, השווא המצעי נע הוא³⁴. לאחר זמן מצאו הנקדנים דרך אחרת להתגבר על התנגשות ההטעמות ע"י ביטול הטעם בתיבה הראשונה (הועירה) והקפתה אל השנייה³⁵, אך בכך פגעו לעתים בחלוקה ההגיגית של התיבות. משום כך השכילו אחדים, וביניהם בעל דקה"ט, לשמר את הקריאה העתיקה, המקיימת את התיבה הראשונה כיחידת טעם עצמאית, וקריאה זו, שהצמיחה שווא נע בין ההטעמות הסמוכות, משתקפת בהטעמת דרגא-תביר. בין בסוג א' בין בסוג ב' נחשב השווא הנע לתנועה, והוא מצטרף עם התנועה שלפניו והתנועה שלאחריו למניין ג' המלכים המחייבים הטעמת דרגא-תביר. עד כאן עיקרי מסקנותיו של גומפרץ.

2. אילו לא היו לפנינו אלא אותם יג צירופי תיבות בעלי מבנה ריתמי של תנועה + שווא + תנועה בין הטעמים, אפשר היה לעיין בהצעת פתרון זו. אלא שאין הדבר כן. לעומת רוב החריגים אתה מוצא דוגמאות מקבילות לרוב, בין זהות ממש בין דומות במבנה, הנוהגות ככלל ומוטעמות במירכא. כבר בעלי המסורה עמדו על כך והתקינו רשימות של מקבילות כאלה המתחלפות בטעמן. נביא לדוגמה אחת מהן³⁶:

ר' זוגין מן ב' ב' מתחלפין בענין

חד בדרגא	וחד במאריך וסי'
ואברהם היו יהיה (=א)	כי יהי' שלום ואמת (יש' לט, ח)
לו תהי' שוק הימין (=ב)	לא תהי' משכלה ועקרה (שמ' כג, כו)
כי לא יכלו לעשותו (=יא)	כי לא יוכלו להראות (ש"ב יז, יז)
וכל אשר אין-לו דמשנה תורה (=ז)	כל אשר אין-לו סנפיר וקשקשת (ויק' יא, יב)
הפוך ידך דדה' (=י)	הפוך ידך דמלכ' (א' כב, לד)
כל אשר תמצא ידך לעשות בכחך ³⁷ (=יב)	תהי נא ידך, בי (ש"ב כד, יז).

ברשימה זו לא הובאה אלא דוגמה אחת במירכא כנגד כל חריג בדרגא, אך למעשה

34. גם ירע לנו הסביר בדרך זו. ירע לנו < ירע לנו בשווא נע צומח לחציצה בין ההטעמות הסמוכות. אח"כ קרתה כאן נסיגה במקום ההקפה שביתר המקרים של סוג ב'.

35. ואכן מצויים כתבי יד ודפוסים של מקרא הגורסים מירכא ברבים מן החריגים.

36. הדפיסה רו"ה (בלי טעמים) ע"פ כתב יד, במשפטי הטעמים כח ע"ב – כט ע"א. רשימות דומות בספר אכלה ואכלה, מהד' זלמן פרענסדארף, הנובר תרכ"ד, § 221; במס"ג לויק' יא, יב (משובשת); במס"ג כ"ל למ"א כב, לד (משובשת); במס"ג כ"ח לד"ה"ב יח, לג (הדפסה ד"ש לוינגר במאמרו 'מקוריותו של כתב-יד חלב', כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א' (תש"ך), עמ' נ').

37. במקור נתהפך הסדר: 'נא ידך' בא לפני 'תמצא ידך', והיא טעות, כפי שביירר ו פרענסדארף בהערותיו לספר אכלה ואכלה עמ' 46–47. בנוסח אכלה ואכלה נשמר הסדר מאריך – דרגא בכל הרשימה, ובכ"ח אין סדר כלל.

מצוויות תיבות נוספות כאלה הנוהגות ככלל (במירכא), למשל: כִּי כֹה יִהְיֶה (יש' כד, יג), וְלֹא יִכְלֹ (שופ' יד, יד), ותיבות דומות הרבה לאלה וליתר החריגים, כגון הָאֵף אֵין-זָאת (עמ' ב, יא), וְהִנֵּה³⁸ אֵין-שָׁם (מ"ב ז, י), אֲמֹת בֵּית-אֶב (במד' כה, טו), וְכִי-יָגַח שׁוֹר אֶת-אֵישׁ (שמ' כא, כח), אֵךְ אִם-יָוִם (שמ' כא, כא), אֶת-הָהָר שְׁמֶרֶן (מ"א טז, כד), ועוד.

הסבר דקדוקי-פוניטי כשל גומפרץ, המציע פתרון רק לייג החריגים ומתעלם מעשרות ואולי מאות תיבות כיוצא בהם במקרא, אין בו פתרון לשאלה³⁹. אם שווא נע מצעי נחשב מלך לעניין משרת התביר, כיצד אינו גורר דרגא אלא בייג מקרים, ואילו ברוב התיבות במקרא המשרת הוא מירכא לעולם? סוף סוף גם לפי דקה-ט ייג המקרים הללו חריגים הם ושלא ככלל. ולפי הכלל שווא מצעי לעולם אינו נחשב מלך לעניין זה. הדרא קושיא לדוכתה: מה טעם נחשב השווא המצעי מלך דווקא בייג החריגים?

3. ולמעשה אין כאן ייג תיבות בשווא מצעי, אלא רק שבע (סוג א'). ניסיונו של גומפרץ לגלות שווא נע גם בתיבות שמסוג ב', אע"פ שכאמור גם שווא נע אין בכוחו להסביר את הדרגא, אף הוא לא עלה יפה. השערתו על צמיחת שווא נע בין הטעמות סמוכות אין לה שום ראיה של ממש, והיא מבוססת כולה על סברה (ואיני דן כאן אלא בשווא הנע ה"צומח" בין הטעמות סמוכות שבתחום התביר, ולא בתורת התנועות החוצצות של גומפרץ בכללותה⁴⁰). אף כאן יש להביא כראיה לסתור עשרות דוגמאות מעין אותן שהזכרנו למעלה (הָאֵף אֵין-זָאת וכד'), שבהן נשתמרה מירכא, שמע מינה שלא צמח בהן שווא נע לחציצה. ושוב השאלה היא: על שום מה קרה (או נשתמר) הדבר רק בחמש תיבות (סוג ב')? יתרה מזו: אילו הייתה קיימת תופעה זו אי פעם, היינו מבקשים למצוא אותה, או לפחות להכיר את שרידיה, גם בהקשרי טעמים אחרים, למשל בתחום הפשטא. כידוע משרתים לפשטא מירכא או מהפך; הראשון – כשהטעמות סמוכות, או במונחים של דקה-ט: כשיש בין המשרת ולפשטא מלך אחד

38. כך בכ"ל. בעל כ"ח גורס בתיבה זו דרגא (ר' לעיל ב. 3), ואם כן תימה עליו שלא הביא פסוק זה ברשימת "זוגין מתחלפין" במס' גשלו (ר' לעיל הע' 36). הרי שהעתיק את אותה רשימה מנוסח ידוע ומקובל של מסורה, ולא שינה בה בהתאם לניקודו שלו. הכך נהג אהרן בן-אשר?

39. את שני המקראות הנוהגים ככלל, המשתמעים מתוך דקה-ט (אשר אין לו-שבויק' יא, יב; "הפך ירך" דמלכים), מתרץ גומפרץ בדרך מוזרה: "אין זאת כי אם ראייה נוספת שאפילו גדול הנקדנים (= אהרן בן-אשר-א"ד) לא זכה לגמור את עבודת חייו בעקביות" (מבטאי שפתנו, עמ' 316). משמע שמתוך עשרות או מאות המקרים שבמקרא לא הספיק בן-אשר לתקן אלא ייג תיבות (לא בספר אחד, אלא מכל המקרא!), אך עוד הספיק לחבר כלל ולצוות לנו: קבלו אותן ייג תיבות שתיקנתי, ויתרן הניחו כמות שהן.

40. עי' עליה א' גרבל, לשונו (י"ט) תשי"ד, עמ' 90–91; ד' בן-חיים, קרית ספר ל', עמ'

(פחות מכן אי אפשר), כגון הִיִּתָּה תְּהוֹ (בר' א, ב), והשני – בכל יתר המקרים, דהיינו כשיש בין המשרת ולפשוטא שני מלכים או יותר, כגון תִּדְשָׁא הָאֲרָץ (בר' א, יא), ושווא רישי מלך הוא אף לעניין זה – שְׁלֹשׁ סְאִים (בר' יח, ו). והנה בהקשר זה, בתחום הפשוטא, אף פעם אין מהפך בא במקום שההטעמות סמוכות ושווא נע עשוי היה לצמוח לשם חציצה ביניהן, השווה אין בְּנוֹ (דה"ב כ, יב), יֵאמֶר עוֹד (בר' לב, כט), יוֹם יוֹם (יש' נח, ב), יוֹם חֶשֶׁן (צפ' א, טו). אפילו במקום, שנוסף על התגששות ההטעמות מתגששים עיצורים זהים, אין זכר לניסיון חציצה ע"י הצמחת שווא נע והטעמה במהפך לפני פשוטא – בְּהִמּוֹל לָנוּ (בר' לד, כב), וְשָׁאֵר רֵיחַ (מלא' ב, טו), או בדרגא לפני תביר – כְּתָבָה עַל-לֹחַת (יש' ל, ח). כדי להסביר 5 צורות יוצאות דופן, אי אפשר להניח קיום תופעה בלשון, ובפרט לפרשה כתוצאת תהליך פוניטי טבעי; הנתונים שבעין לא רק שאינם מאשרים, אלא בפירוש סותרים אותה.

4. משגה מיתודי חמור עוד יותר עשה גומפרץ בדיונו בפרשת הפסק שלפני תיבת התביר, הגורר דרגא לפניו. כאן אין לנו ענין בחריגים, אלא בכלל ברור של הטעמה שונה. גומפרץ תפס את המקרים הבודדים, שהובאו להדגמת כלל זה, ועליהם בנה את הסברו לתופעה. הוא אסף את כל הדוגמאות ממנהד' בורש-ומ-עט סופר⁴¹ וחילק אותן לשני סוגים. סוג א' – בחציצת הברה אחת בין ההטעמות: הִמּוֹל | יִמּוֹל (בר' יז, יג), יִמְהַר | יִחְיֶשָׁה, הִבּוֹק | תְּבּוֹק (יש' כד, ג); סוג ב' – כשההטעמות סמוכות: עֲלִיָּהֶם | לְלִילָה, לָף | בָּה (דה"ב כ, ח), אֲחֻשׁוּרֹשׁ | מֶסֶ. בכולן מורה, לדעתו, הפסק על שווא נע, ובלשונו הפסיק אינו אומר כי אם "לשים ריח" בין מלה למלה, והקורא הארץ-ישראלי מזהה את ההוראה הזאת להוראה לקריאת שווא נע במקום ההפסקה⁴². ומפני מה יש צורך ברווח נוסף בין מלה למלה גם באלה שאין הטעמותיהן סמוכות (סוג א')? מלה מלה וסיבתה בצדה. בְּהִמּוֹל | יִמּוֹל-בא לדעתו פסק (כלומר, שווא נע), כדי למנוע היבלעות היוד- (שלא יקראו המול אֶמול או הִמּוֹלִימול), בְּהִבּוֹק | תְּבּוֹק נפלט שווא נע ממילא אחרי הקרף האמפאטית (אנב, לפי זה היה מקום לצפות לפסק אחרי כל תיבה המסתיימת בקרף או בעיצור אמפאטי אחר!)⁴³. לדוגמה השלישית – יִמְהַר | יִחְיֶשָׁה – כבר לא הספיקו הסמנים הפוניטיים, על כן ביקש למצוא כאן סיבות של הקבלה ריתמית אל זוג תיבות אחר

41. ולא העיר על כך כלל. הוא מצטט את הכלל במלואו ומציין כמקור את "הסעיף הסופי של הפרק על 'שישלה ומארכה'". ציון בלתי מספיק זה מוסב כמובן על § 19 במנהד' בורש הנקרא שם "סימן שישלה ומארכה". אך לשון הכלל מצוטטת מתוך עט סופר (עמ' לא), שלא נזכר שם אף ברמז. בכל אחד מן המקורות יש רק חמש דוגמאות. בבורש חסר הִבּוֹק תבוק, ובעט סופר חסר לך בה. ברשימה המורכבת ע"י גומפרץ באות כל השש.

42. מבטאי שפתנו, עמ' 313 – הפיזור שלי, ואנב אין דברים אלה אמורים בפסק שבתחום התביר בלבד, אלא בכל פסק (ע"י שם עמ' 123).

43. הסיבה לפסקים בשתי דוגמאות אלה נתונה בשער ט"ז של דקה"ט (= בורש § 28).

באותו פסוק. להלן הוא מוצא עוד כמה דוגמאות „שקוראים במקום הפסיק שלהן שוא נע-44, והוא מגלה לכל אחת ואחת סיבה אחרת וגורמים אחרים, ובעשותו כך הוא מתרחק מן המטרה שהציב לעצמו – להסביר את סיבת בואה של דרגא לפני פסק – ונמצא מסביר את עצם הימצאו של פסק בתיבות אלה. בסופו של הדין עדיין אתה תוהה ושואל, ובכן בכל זאת מה טעם גרם הפסק לניגון דרגא לפניו? ומה דינם של עשרות המקרים (למעשה מרבית המקרים המצויים), שנעלמו מעיני גומפרץ, השומה עלינו לחזור אחריהם ולמצוא לכל אחד הסבר משלו? מה ייעשה למשל בתיבות מעין יִשְׂרָאֵל | לֶךְ (ש-ב ז, כד), עֲלֵיהֶם | רָעָה (יר' מט, לו), מִיָּוָם | לְיוֹם (אס' ג, ז), וְאֵת | פֹּדֶתָא (אס' ט, ח), וְיִשְׁשָׁן | פָּנִינוּ (דנ' יא, יח – קרי) ורבות אחרות כיוצא בהן, שאינן עשויות לאחת הדוגמאות שהסבירן גומפרץ? סוף סוף כלל אנו מבקשים למצוא כאן, והוא מושיט לנו פרטים פרטים שאינם מתאחים ואינם מצטרפים, ורק דמיון חיצוני מקרי בסימון הפסק משותף להם.

גם בתיבות שמסוג ב' צמח, לדעת גומפרץ, שוא נע המיוצג ע"י פסק, ובהן הסיבה לכך לפחות אחת היא לכל הדוגמאות – השוא הנע בא לחצוץ בין ההטעמות הסמוכות: עליהם לילה, אחשורוש מס, וכדי שיהא מקום לשוא נע צומח גם בדוגמה השלישית, הוכרח להניח קריאה „טרום-מסורתית“⁴⁵ לֶךְ בָּה. ואולם כאן התיאוריה על צמיחת שוא נע חוצץ הרי אין בה כל תועלת. אפילו נניח תנועה שלמה בין ההטעמות, עדיין אין מקום לדרגא, הדורשת לפחות שתי הברות חוצצות. וכאן חייב הוא להודות „לפי כללי בן אשר היה מספיק לבחור במירכא כמשרת במקום דרגא. וכנראה היתה גם כאן איזו מסורה שדרשה דרגא-46. ואם כן מה הועילה התיאוריה על השוא הצומח, כשבסופו של דבר חייבים לחזור אל המפלט הבטוח של „מסורת שונה“?

ד. 1. אפשר להיאחזו בפתרון זה גם ללא כל השערות ביניים על תהליכים פוניטיים, שאין להם ראיה. לכאורה, פתרון „שרידי מסורת אחרת“ יפה הוא לכל חריג, שלא נמצא לו הסבר המניח את הדעת. אך בהיעדר סמוכין של ממש לפתרון כזה, קשה שלא לראות בו מפלט של החוקרים וחוסר אונים להמציא פתרון ענייני. אולם בנידון דידן אין הדבר כך, שכן הוכח קיומם של כתבי יד, שאינם מקיימים מירכא לפני תביר בכל מקום לפי כללנו. לפני שנים אחדות העמיד ח' ילק⁴⁷ על כתבי יד מסוג זה ובמיוחד על כ"י מס' Heb. 8° 1401 של בית הספרים הלאומי

44. מבטאי שפתנו, עמ' 314.

45. וכבר הוכיח ד' בן-חיים, *Studies in the Traditions of the Hebrew Language*.

עמ' 59–64, שאין הגייה כזאת „טרום מסורתית“, אלא ארמיזם, ושהניקוד הטברני הוא שמר על ההגייה המקורית.

46. מבטאי שפתנו, עמ' 314 – הפיזור שלי.

74. קרית ספר ל"ב, עמ' 102–107.

והאוניברסיטאי בירושלים, שבו דרגא משרתת לתביר דרך קבע כמעט, ומועטים היצאים מכלל זה. כשמצויים בעין סמוכין ממין זה למסורת אחרת, מסורת השואבת לדעת ילון ממקורות קדומים, רשאים אנו להניח במידה רבה של ודאות, שצורות מוזרות בנוסחנו חוזרות אל מסורות אחרות מעין זו. ואולם במה דברים אמורים? לא בדרגא שלפני פסק, אלא אך ורק בזו שלפני ייג החריגים. דרגא שלפני פסק אינה יוצאת מן הכלל, אלא חלק מן הכלל היא, לאמור: מקום שיש בין נגינת התביר למשרתו ג' מלכים או פסק יהא המשרת דרגא ולא מירכא. חציצת פסק כשיעור חציצת ג' מלכים. כוחו של פסק לשנות במשרתים אינו רק בתחום התביר, אלא גם בתחומי טעמים אחרים (ר' עוד להלן). השפעתו של הפסק מגופי הלכות הטעמים בנוסחנו היא, ועל כן אין לבקש לה, כגומפרץ, הסברים במסורת אחרת, כדרך שיש לבקש הסבר לצורות מוזרות שלא כדרך רוב המקרא. צורות מוזרות הן ייג החריגים, והדין עם ילון הסבור, שהם גלגולים של מסורת אחרת, שדרכה במשרתי התביר שונה מדרך המסורת המקובלת.

2. מה טיבה של מסורת אחרת זו? אין בידינו נתונים מספיקים כדי להשיב על שאלה זו. אפשר נהגה מסורת זו דרגא לפני תביר בכל המצבים, ואך מקרה הוא ששרדו ממנה במסורתנו רק תיבות משני הסוגים האמורים. ואולם אפשר ואפשר שאין זה מקרה בעלמא, שלא נמצאו בין ייג החריגים צירופים שבין הטעמותיהם תנועה אחת בלבד (שלא בתיבה מוקפת) או שווא רישי או חטף רישי בלבד. אם אכן כך הדבר, ניתן ללמוד משהו על מסורה זו, שעקבותיה נודעו באותם ייג החריגים, ובכך יתגלה לנו גם המשותף לשני הסוגים האלה.

3. שלושת הטעמים תביר, פשטא זרקא מגלים נטיות דומות הן בכוח פיסוקם והן במשרתים שהם גוררים עמם. הם משמשים בתפקידים מקבילים ביחסם אל המפסיק שלאחריהם⁴⁸, היינו, הם מפסיקים אחרונים לפני טפחא, זקף וסגול (לפי הסדר), והמשרתים שלפניהם (חוץ מן הראשון הסמוך להם) שווים הם בשלושתם: המשרת השני לפניהם – אולא (או מונח), השלישי – תלישא קטנה, הרביעי (ואילך⁴⁹) – מונח. רק במשרת הראשון הסמוך להם נבדלים הם: לפני תביר – מירכא או דרגא; לפני פשטא – מירכא או מהפך; לפני זרקא (שקדמו לה יותר ממשרת אחד) – מונח או מירכא. והדברים ידועים.

הרי דוגמאות:

בתביר:	פֶּלֶה־הַבָּא	אֶל־הַמָּקוֹם	אֲשֶׁר־נָפַל	שֶׁם	עֲשֶׂה־אֵל	(שִׁב ב, כו)
	הָלָא	כִּבְיִי	כְּשֵׁיִם	אֲתָם	לִי	(עמ' ט, ז)

48. לפי החלוקה המאוחרת הם (בצירוף רביעי) עושים קבוצה לעצמם – ה־משנים⁵⁰.

49. לפני פשטא מצויים עד ששה משרתים.

בפשטא:	אֶל	פֶּלֶאֶשֶׁר	יָבֹוא	שֶׁם	נִחְלִים	(יח' מז, ט)
		בְּרִית	מֶלַח	עוֹלָם	הוּא	(במ' יח, יט)
בזרקא:	אֶל־פְּנֵי	חֲמִשָּׁה	וְעֶשְׂרִים	אֶלֶף	תְּרוּמָה	(יח' מח, כא)
			וְאִם־הָיִיא	אֲבִיהָ	אֲתָה	(במ' ל, ו)

מה הן סיבות השינוי בטיבו של המשרת הסמוך לשלושת המפסיקים האלה? ראינו שבתביר ובפשטא ריחוקן של הטעמות המשרת והמפסיק גורם לשינוי, אך המידות שונות. לפני פשטא דייה לתנועה⁵⁰ אחת לחצוץ בין ההטעמות, כדי שתיעשה המירכא מהפך, ואילו לפני תביר אין מירכא משתנה לדרגא בפחות משתי תנועות חוצצות. בזרקא לעומתם אין ריחוק ההטעמות משנה דבר לעניין זה. בכך נבדלים אפוא שלושת הטעמים זה מזה. אך דרך אחת להם בהשפעת הפסק על משרתיים. בכולם כוחו של פסק החוצץ בין המשרת ולטעם לשנות את המשרת: לפני תביר – ממירכא לדרגא, לפני פשטא – ממירכא למהפך⁵¹, לפני זרקא – ממונח למירכא⁵². והנה בתחום הזרקא לא הפסק לבדו גורם לשינוי זה, אלא גם געיה שבין ההטעמות גורמת לשינוי המשרת (וּבְנֵי רְאוּבֵן בְּכוֹר־יִשְׂרָאֵל – דה־א, ה, א). הווי אומר, געיה ופסק פעולתם שווה לעניין זה. הדעת נותנת שתהא פעולתם שווה לא רק בתחום זרקא, אלא גם בתחומי חבריו תביר ופשטא. אלא שבתחום הפשטא אין כוחה של הגעיה יכול לבוא לידי ביטוי, שהרי אין לה מקום כשהטעמות סמוכות, ואילו כשההטעמות מרוחקות אפילו כדי תנועה אחת. כבר השינוי נעשה ממילא מכוח ריחוק ההטעמות, ולא היה כוחה של הגעיה מורגש גם אילו הייתה מצויה. מרחב הפעולה בתחום הפשטא צר אפוא מכדי פעולת געיה. לא כן המצב בתחום התביר. כאן יש לה לגעיה מקום (פשוטו כמשמעו) להתגדר בו, אלא שבמסורתנו אין היא פועלת ולא כלום. אין בכוח הגעיה לשנות במשרתי התביר כדרך שהיא משנה במשרתי הזרקא. יש בכך בלי ספק סטייה מן המסגרת הכללית של השיטה שביסוד המסורה המקובלת. על סמך ההקבלה של תגובת המשרתים לפסק בתחומי שלושת הטעמים ועל סמך שוויון פעולת הגעיה ופעולת הפסק בתחום הזרקא היה מקום לצפות להשפעה דומה של געיה גם בתחום התביר. הדעת נותנת שאכן היה לגעיה תפקיד זה, ומשום מה נשתקע.

50. "תנועה" כאן ולהלן אף חטף ושוא רישי במשמע.

51. ע' וקס, טעמי כ"א ספרים, עמ' 107. ידועים לי ארבעה חריגים לכלל זה במהד' ק"ק: ש"א ב, טז; יר' יב, ה; דה"א ח, לח; דה"א ט, מד. בראשון ההטעמה מזוהה גם מצד אחר (פשטא ויתב סמוכים כשאין לפנייהם רביע), ויש בו חילופי גרסאות בכתבי יד של מקרא.

52. פרטים על משרת הזרקא בשער ט' של דקה"ט (= ב"ש § 21). בתחום הזרקא השינוי הוא בכיוון הפוך: דווקא מירכא לפני פסק (ובתנאי שתקדם להם אולא). בכך הוא נבדל משני חבריו. אך טיבו של המשרת אינו מעניינו כאן. החשוב הוא, שהפסק גורם לשינוי ויהא השינוי אשר יהיה.

4. לאמיתו של דבר אין זו אלא סברה, אך ייג החריגים מאוששים סברה זו במידה ניכרת. על פיהם ניתן לשער שבתחומי אותה המסורת האחרת, שממנה נתגלגלו אל מסורתנו, היו היה לגעיה שלפני תביר תפקיד שווה לתפקיד הפסק. בכל החריגים כולם באה געיה בין המשרת ולתביר, או לפחות ראויה היא לבוא שם. בכייל, למשל, יש געיה בכל החריגים שמסוג ב' (שור-אישוכד), ומסוג א' יש געיה למעשה רק בשלושה מן החריגים (א, ט, יב), אבל גם כל היתר ראויים לגעיה: ב כמו א⁵³; י כמו יב, והשווה גם דב' יג, י (מירכא – תביר), דב' טו, ז (מונח – זקף); ח וריא געיה שכיחה בצורות מעין אלה (השווה למשל איכה ב, טו)⁵⁴. ומכל מקום אין היעדרן של געיות אחדות בכייל גורע, שהרי במסורת אחרת עסקין, ובעצם העובדה שהתיבות כולן ראיות לגעיה (אפילו לפי מסורתנו) אין להטיל ספק. נמצא אפוא זה הצד השווה שבשני סוגי החריגים – הגעיה החוצצת, והיא שהשפיעה במסורת האחרת כהשפעת הפסק וגררה דרגא במקום מירכא.

עם כל זאת אין הדברים יוצאים מגדר השערה, שאעפ"י שהיא נראית לי קרובה ביותר לאמת מצד עצמה, עדיין טעונה היא אישורם של כתבי יד. אם נכונה היא – ימים יגידו. לפי שעה אין היעדר כתבי יד, שדרכם להטעים כך, ראיה לסתור. השווה למשל את הכלל שב"עט סופר" (עמ' לא) על המשרת השני לתביר (אזולא לפני דרגא; מונח לפני מירכא), העומד בניגוד גמור לכל הידוע לנו מכתבי יד, ואעפ"כ אין ספק שאינו המצאה ושהוא נשען על מסורת אחרת, שעדיין לא נודעה לנו.

ה. חובה לעיין גם בחריג האחר – כי אין לעמוד – ולתהות על טיב החריגה. חוץ מפסוק אחד – יכול להורות על חריגה לשני כיוונים:

(א) המשרת הוא מירכא כבדוגמאות שקדמו, אלא שמונין המלכים בינו ובין הטעם גדול יותר, ובכן אין לעמוד (מירכא אעפ"י שיש 3 מלכים!).

(ב) מונין המלכים הוא כבדוגמאות שקדמו, אלא שבכל זאת המשרת הוא דרגא, ובכן אין לעמוד (דרגא אעפ"י שיש רק 2 מלכים!).

מצד ניסוחם של הדברים בשערנו אין הכרע בין שתי האפשרויות; בכל זאת חייבים אנו לפסול את האפשרות השנייה, שכן חריג מסוג זה – דרגא בריחוק שני מלכים בלבד – היה דינו להיכלל ברשימת ייג החריגים. מתוך שנחשב חריג לעצמו, ברור שניקודו אין לעמוד וחריגתו מן הכלל שלפניו היא רק במנין המלכים. מניקוד כתבי היד אין ראיה מפורשת לכך. בכתבי היד של ק"מ אין טעמים כלל וברובם אף אין ניקוד. אך מן הניקוד שבנוסח כייל לעמוד ומן התוספות שבנוסח עדת דבורים כי ביניהם ג' מלכים והוא במארכא-סיוע לאפשרות א'. בכתבי היד של דקה"ט אין 53. ועי' גם חומר העדויות שאסף גומפרץ לעניין הגעיה בצורות יהיה, תהיה (מבטאי שפתנו, עמ' 106–109).

54. גם החריגה החסר בדקה"ט – אם הוא יר, ע לנו או ונהגה אין-שם הרי יש בוגעיה, אם הוא מלו תוך הריהו ראוי לגעיה (ההנמקה לכך ר' במהדורת, עמ' 256–257).

ניקוד כלל, ובשניים מהם אין בדרגא – כאפשרות ב'. לאור האמור אין זו אלא טעות מעתיקים בסימון הטעם, אולי בהשפעת מסורות אחרות שגרסו כך, כגון עט סופר (עמ' 29, ל-א)⁵⁵ וכגון טמ"ק (Eiv ע"ב)⁵⁶ ומחת"ג (עמ' 101), וגם יגזבורג במהדורות התנ"ך שלו הביא גרסאות כאלה.

נראה שבתיבה זו נתערבו מסורות, והטעם מתאים לצורות ניקוד בשווא גרוד – אין לַעֲמֹד. איני יודע מה טעם חייב הניקוד בשווא פשוט להיות דווקא קריאה טרום-מסורתית כדברי גומפרץ⁵⁷. השווה למשל לַעְזֹר (דה"א יח, ה ועוד). לַעֲשֹׂר (דב' כו, יב), וניקוד כזה במקרא פעמים רבות בצורות כיוצא באלה ובדומה להן. מכל מקום נתערבה הטעמה (במירכא) של צורת ניקוד כזאת בצורת הניקוד השכיחה לַעֲמֹד.

ו. 1. בפרשת המחלוקת של הסופרים הראשונים נכשלו החוקרים⁵⁸ בטקסט של מהד' בוי"ט. הטקסט בסוגיה זו הוא פאבריקציה מעשה ידיו של בער. במקום נוסח דקה"ט יועל ג' פסוקים נחלקו סופרים הראשונים (שו" 6 בטקסט שהבאנו למעלה) הביא בער נוסח מור כ ב מדקה"ט ומנוסח ק"מ⁵⁹: "ובשלשה פסוקים נחלקו הסופרים, למקצת הסופרים הראשונים, והוסיף שהם בשלשה מלכים והם נקראים במארכה למקצתם. על התוספת מן שהם" עד "למקצתם" העיר באפאראט שלו שהיא מצויה רק במקורות D ו-T36. אין בידי לבדוק כ"י T36; בא שטארק, שותפו של בער, ופטרני מלבדוק, שכן תיקן את דברי בער והעיר (בהוספותיו, בוי"ט עמ' 86). שהתוספת איננה ב-T36. מכאן אתה שומע את הסכמתו לכך, שב-D, המקור השני, אכן מצויה היא תוספת זו, כדברי בער. וכאן יש בידי לבדוק (D = קונטרס המסורת' מהד' דוקס, ע"פ כ"י ר' שביד) ולומר לה ד"ם! הטקסט של בוי"ט פסול אפוא מכול וכול. חובה עלינו לציין בנוסח דקה"ט ובנוסח ק"מ כל אחד לעצמו, שכן בסוגיה זו יש הבדלים ביניהם. ההבדלים בין שני הנוסחים בעניינים אחרים שבשערנו אינם חשובים ביותר. נעיר רק על המלים "נמשכים" (שו" 3), "לדבר צחות" (שו" 4), שנוספו בדקה"ט ואינם בק"מ. יש בהן סימן מובהק לשיטתו של בעל דקה"ט

55. מעמ' לא יוצא בבירור, שהטעים אין בדרגא, אך מעמ' 29 נראה שניקוד לַעֲמֹד (בחטף), ואם כן הריהו כדין; בכל זאת הובא שם כחריג (ע"פ לשון ראשון).

56. מונה פסוק זה בין ט"ו (במקום י"ד) החריגים שהם בדרגא, אע"פ שיש בין הטעמותיהם מלך ושבא שוכן. ובכך גרסתו אין לַעֲמֹד (בנוסח הדפוס מנוקד אין לַעֲמֹד, והיא טעות בלי ספק; בכ"י "תוכן עזרא" מס' A.186 של האמברחיאנה במילאנו אין ניקוד, אך "אין" בדרגא כראוי למסורת זו).

57. מבטאי שפתנו, עמ' 311.

58. להוציא ח' ילון (קריית ספר ל"ב, עמ' 102), שהלך אצל כתבי היד וציטט ע"פ כ"ל.

59. נוסח זה הוא ברוב כתבי היד: "ושלושה פסוקים למקצת סופרים הראשונים". על מקורות ההרכבה ר' במהדורות עמ' 111 באפאראטים. אין צריך לומר שלא העיר אפילו ברמו על מעשהו זה בטקסט.

בעריכה: הן נוספו בעיקר לצורך החרוז (מלכים / נמשכים, פחות / צחות), אך יש בהם כפי הנראה גם רמיזה עניינית (ר' בפירושו).

2. שני הנוסחים מביעים את המחלוקת בין הסופרים⁶⁰ הראשונים כל אחד לפי דרכו. בעל ק"מ מביא את דעת מיעוטם של הסופרים הראשונים, וברור שדעתו אינה כדעתם, שאם לא כן לא היה מזכיר זאת כלל. ודאי, שלדעתו שלושת הפסוקים (שני פסוקי "ימנה וישוה" והפסוק "ומיכאל וישפה")⁶¹ בדרגא, שאם לא כן היה מביאם כחריגים נוספים ל"אין לעמוד"; ומכאן, שלדעת מקצת הסופרים הראשונים – מירכא. מן הניסוח שלו "ושלשה פסוקים למקצת סופרים הראשונים" ברור, שבא ללמד את קריאתם ולסמן אותה בדוגמאות שהוא מביא. דינם של הפסוקים בק"מ להיות מסומנים במירכא. גם מצד סדר העניינים ראייה לכך⁶², ונאמרו הדברים כך במפורש בכ"י ע"13⁶³. סימון הדרגא בשלושה מכתבי היד של ק"מ הוא אפוא טעות מעתיקים מכוח ההטעמה המקובלת. בעל דקה"ט מסתפק בציון עובדת המחלוקת בלי לנקוט עמדה מפורשת לכאן או לכאן – כך יוצא מן הניסוח המילולי; סימון הדרגא באחד מכתבי היד מעשה מעתיקים אף הוא⁶⁴, ולמעשה יש להניח את תיבות המשרתים ללא סימן, כפי שעשינו בפנים.

השינוי בדקה"ט יש בו כוונה. בעוד שבק"מ הובאה המחלוקת רק לכיוון אחד – מירכא במקום דרגא, נתאפשר לו לבעל דקה"ט, אחרי השינוי בנוסח, להביא גם

60. גרסת "ספרים" באחד מכתבי היד של ק"מ נראית כתיב חסר, כדרכו של אותו כ"י ("ספרים הראשנים"), ואין לקרוא ספרים.

61. בנוסח ק"מ לא הובא פסוק (ב) – לא תהיה משכלה" בין פסוקי המחלוקת, ופסוק (א), החוזר פעמיים במקרא, נחשב לשניים לעניין מניין שלושת הפסוקים (ור' להלן הע' 65).

62. קודם הכלל ודוגמאות לו במירכא, אח"כ חריג יחיד, שהוא במירכא לדעת הכול, ולבסוף 3 פסוקים במירכא לדעת קצת. עד כאן הכול במירכא, ורק אח"כ, אחרי שחזר על הכלל (ש"10–11), פונה הוא לחריגים שמן הצד שכנגד – בשישלה במקום מירכא.

63. דף 59 ע"ב: "ולאו אסתתני אן תכון במארכה פפי גמיע אלמקרא ד' פקט אחדאה ימנה" (1) וישוה אלדי פאלתורה ונט'ירה אלדי פי דברי הימים ומיכאל וישפה (2) כי אין לעמוד". שלושה פסוקים אלה נכרכים כאן אפוא יחד בין משורתי המירכא, אע"פ שאין הסיבה אחת לכולם.

64. בשלושה מכתבי היד של דקה"ט נכפלת תיבת "סופרים", ויש לשער, שהשנייה נרשמה בגיליון לתיקון הכתיב החסר "ספרים" שהיה בפנים, ולאחר שנכתבו שתיים בפנים "ספרים סופרים" (כך בכ"י אחד), תוקן הכתיב ל"סופרים" גם בראשונה (כך בשני כתבי יד). אבל אפשר שהייתה כאן כוונה מיוחדת של תיקון, שיש עמו נקיטת עמדה, ושהמתקן כיוון לקריאה: "ועל ג' פסוקים נחלקו הסופרים" (או "הספרים"), והולך ומפרש "סופרים הראשונים ובני אשר: ימנה וישוה וכו'", כלומר, הסופרים הראשונים ובעלי המסורה ממשפחת אשר קראו ימנה וישוה וכו', ולפי זה מתאים סימון בדרגא בפסוקים (א), (ג), ובמירכא בפסוק (ב). גם אם כך הדבר, אין זה אלא תיקון מאוחר, שבא להוסיף לקריאת בן-אשר את הגושפנקה של הסופרים הראשונים. מכל מקום מעשה מעתיקים.

מחלוקת לכיוון ההפוך – דרגא במקום מירכא, ולא הקפיד להפריד בין שני הסוגים, שכן מאחר שלא הביא פסוקים אלה כחריגים, גילה דעתו בהם: יִמְנָה וַיִּשְׁוֶה, וּמִיכָאֵל וַיִּשְׁפָּא מִצַּד אֶחָד, ומצד שני לֹא תִהְיֶה – כולם ככלל האמור בשער זה. ומכאן צא ולמד על דעות החולקים: במקום דרגא – מירכא, ובמקום מירכא – דרגא. וסדר הפסוקים – כסדרם במקרא⁶⁵.

3. בער, אע"פ שהרכיב את הניסוח המילולי בפרשה זו מק"מ ומדק"ט כאחד, בחר להביא רק אותם פסוקים שבק"מ ולא הביא פסוק (ב) מתוך דק"ט. הסיבה לכך היא, שזוהי, בעקבות ר"ו-ה⁶⁶, את מחלוקת הסופרים הראשונים עם מחלוקת בן-אשר ובן-נפתלי, ואלה לא נחלקו אלא בפסוקים (א) ו-(ג).

ואמנם יש בחילופי מב"ע מחלוקת בשני פסוקים אלה (שניים שהם שלושה)⁶⁷, ולכאורה אין קל מלווה את שתי המחלוקות. אלא שאין הדבר כן, ושלושה טעמים בדבר.

א) לא ייתכן שבן-אשר יכנה את עצמו ואת בן מחלוקתו ובן זמנו בן-נפתלי בשם הסופרים הראשונים⁶⁸. מתוך שיקול זה בא א' בנודיד לידי המסקנה, ששער זה לא מידי בן-אשר יצא⁶⁹. שיקולו בוודאי נכון הוא, אך לא המסקנה. לאמיתו של דבר לא בן-אשר אמר זאת לראשונה, אלא בעל הקונטרסים, שעל פיהם נערך ספר דק"ט. הקונטרסים קדמו לבן-אשר (ר' לעיל בראש המאמר). משמע שהסופרים הראשונים הנוכחים שם אינם לא בן-אשר ולא בן-נפתלי. שער זה מצוי למשל, לפי עדות ב"ש, גם בכ"י T36 שנגדק ונמסר בשנת 930 למנינים, כלומר בימיו של אהרן בן-אשר, ונכתב ע"י שלמה בן בויאעא שותפו של אהרן בן-אשר בעשיית כ"י חלב⁷⁰. ודאי וודאי שאין סופרים הראשונים בן-אשר ובן-נפתלי. בכל זאת עדיין יש מקום לטעון, שהמחלוקת אותה מחלוקת היא, אע"פ שאין האשים שווים⁷¹, בחינת מחלוקת תנאים, שהחזיקו בה אמוראים. אלא שכנראה אין הדבר כך, וגם המחלוקת אינה אותה מחלוקת מן הטעם הבא.

65. תוספת הפסוק (ב) לא חייבתו לשנות את מניין הפסוקים מ"ג ל"ד. כדרכו לא שינה אלא במקום ההכרח, ויש שנמנים פסוקים מקבילים כפסוק אחד, השווה למשל במאמר השוא Kurt Levy, Zur masoretischen Grammatik, Stuttgart 1936, עמ' כט (כלל מעין ב"ש § 34 ובו גמנות י"ח תיבות, שאחדות מהן חוזרות בכמה פסוקים).

66. משפטי הטעמים כח; חומש מאור עינים לבר' מו, יז, ור' על הסופרים הראשונים גם במהדורתי בשער ט' של דק"ט בפירושו לש' 13 (עמ' 200).

67. פרוש' פרס קסטרו הואיל בטובו למסור לי את החילופים לדה"א ז, ל; ח, טז עור לפני שנתפרסם החיבור כולו.

68. עמד על כך כבר גומפרץ, מבטאי שפתנו עמ' 316–317, אך מסקנתו אינה מתקבלת על דעתי. ור' להלן.

69. בית מקרא, ניסן תשי"ח, עמ' 4.

70. אם אמנם אמיתי הוא הקולופון ושייך לכ"י-ח.

71. כדעת ילון, קרית ספר ל"ב, עמ' 102, הע' 32.

ב) מחלוקת בן-אשר ובן-נפתלי אינה רק בטעמים אלא גם בהגייה ובניקוד. נכון יותר לומר: המחלוקת שביניהם עיקרה מחלוקת שבהגייה (ועמה גם בניקוד), וההגייה השונה גוררת ממילא הטעמה שונה. בן-נפתלי הוגה ומקד כדרכו וְיִשָּׁפָה, וְיִשָּׁפָה (כעדות מב-ע), ואם הוא מטעים את תיבות המשרתים במירכא, לפי כללנו הוא מטעים כן, שהרי לא נותרו בין הטעמות המשרת והמפסיק אלא שני מלכים. הרי שגם בן-נפתלי מכיר בכלליו של שער זה ונוהג על פיהם.

לעומת זאת מחלוקת הסופרים הראשונים מחלוקת בעצם הכלל היא, וסטית מקצתם מן הכלל היא בכך, שהטעימו במירכא אע"פ שהניקוד הוא כניקוד המקובל, כשהטעמות מרוחקות ריחוק שלשה מלכים⁷², ובכן יִמְנָה וְיִשָּׁפָה, וּמִיכָאֵל וְיִשָּׁפָה, וסיבתה של הטעמה זו מובנת. כידוע הגייתו של שווא לפני יו"ד במסורת טבריה היא i, ואם כן הגייתן של תיבות אלה הייתה [wiyiswā], [wiyispa]⁷³. במצב זה נוטה y להיבלע בהגייה ולהותיר אחריה תנועה (מוארכת?) אחת בלבד, במקרה זה i. לדעת מקצת סופרים הראשונים די היה בהגייה למעשה לקבוע הלכה בעניין הטעמים, ומאחר שנותרה רק תנועה אחת, שוב אין כאן מקום לדרגא. לדעתם אין להתחשב לעניין זה בתמונת הסימנים שבכתב. אמנם כתיב וְיִשָּׁפָה, וְיִשָּׁפָה, אך קרי [wiṣwā], [wiṣpā], ועל כן המשרת דינו להיות מירכא. ניקודו של בן-נפתלי וְיִשָּׁפָה, וְיִשָּׁפָה אינו אלא הצגת ההגייה הזאת גם בכתב – מבחינה זאת הריהו המתקן והמשכלל של הניקוד⁷⁴ – אלא שבכך חזר, כאמור, לתחום הכלל ושוב אין הטעמה במירכא לפני צורות אלה יוצאות דופן. רק אילו היה בן-נפתלי משנה את הניקוד מבלי לשנות את הטעמים יִמְנָה וְיִשָּׁפָה⁷⁵, וּמִיכָאֵל וְיִשָּׁפָה – היה מקום לראות בו אחד החולקים על הכלל. כנגד דעת מקצת הסופרים הראשונים עומדת דעת שאר הסופרים הראשונים, המקובלת גם על בעל ק"מ, שסימני התנועות הם הקובעים ועל כן יש להטעים בדרגא. גישתם שמרנית-גורמאטיבית ומטרתה לשמר את ההגייה הרצויה ולהתנגד לתהליך הפוניטי הטבעי, גישה שבאה לידי ביטוי בכלל מיוחד לעניין זה (בר-ש 138). מכל מקום ברור, שמחלוקת הסופרים הראשונים אינה מחלוקת בן-אשר ובן-נפתלי, שאלה הסכימו בניקוד וחלקו בהטעמה, ואלה חלקו בניקוד אך הסכימו בשיטת ההטעמה.

72. בער כיוון אפוא לאמת במה שהוסיף מדעתו במהדורתו (ר' לעיל ו. 1), אם גם מתוך סילוף הנוסח.

73. ונמצאו כתבי-יד שאפילו מנקדים כך בישראל, כישראל (למשל כ"י T 9 בלנינגרד, ע"פ עדות שטראק, בר-ש עמ' 84).

74. בואת בוודאי צדק א' בנודיד ("על מהנחלקו בן-אשר ובן-נפתלי", תרביץ כ"ו, עמ' 408) ולא גומפרץ (מבטאי שפתנו, עמ' 317), אף שאיני יכול להסכים עם דרך טיפולו של בנודיד בפרט הנדון כאן (שם, עמ' 404–405).

75. והיא הצורה המכוונת ברשימת טמ"ק (Eiv ע-ב), שבה מובא פסוק זה בין טו הפסוקים ששע"ס שאין ביניהן כי אם מלך ושבא שוכן ישרתם הדרגא.

ג) כבר הזכרנו שבן-נפתלי חולק על בן-אשר בהטעמת „הַפֶּךְ יִדְךָ“ במלכים ובדברי הימים. זיהוי הסופרים הראשונים עם בן-אשר ובן-נפתלי היה מעורר את השאלה: מה טעם לא הובאו גם פסוקי „הַפֶּךְ יִדְךָ“ בין פסוקי המחלוקת? והוא טעם נוסף להפריד הפרדה גמורה בין הסופרים הראשונים ומחלוקתם ובין בן-אשר ובן-נפתלי ומחלוקתם. רק למחלוקות עתיקות מתכוון שערנו, מחלוקות של ראשונים. אין צריך לומר ש-ראשונים-מושג יחסי הוא, וככל שהזמן חולף עשויה תחולתו של המושג להתמשך ולהתמתח על פני דורות יותר ויותר. אין תמה אפוא ש-ראשונים-בדקה-ט כבר הוא מושג רחב יותר מן ה-ראשונים-שבק-מ, שכן בדקה-ט מיוחסת להם ראשונים גם המחלוקת בפסוק (ב)⁷⁶, שבעל ק-מ לא ידעה או לפחות לא חשבה עתיקה.

4. ועם הסיום עוד הערת אנב. מתוך שלא הובאו שני פסוקי „הַפֶּךְ יִדְךָ“, או לפחות אחד מהם (דמלכים⁷⁷), בין פסוקי המחלוקת, סיוע נוסף לקדמותם של דקה-ט. אילו היה ספר זה מעשהו של מחבר מאוחר, חזקה עליו שהיה מביא במחלוקת גם „הַפֶּךְ יִדְךָ“ לצדם של „ימנה וישוה, ומיכאל וישפא“ – שהרי כולם מחלוקת בן-אשר ובן-נפתלי יש בהם – ואפשר היה משמיט פסוק (ב), שאין בו מחלוקת ביניהם.

76. עי' למשל ברשימת טמיק (שם), שבה נמנה פסוק זה בין החריגים שבדרגא. משמע

שהייתה כאן מחלוקת.

77. השני – דדברי הימים – הריהו בין החריגים.

הצורה רבון במקורות עבריים

הצורה רבון, המצויה באיווגליון פעמיים¹ בתעתיק $\epsilon\lambda\beta\beta\omega\nu$ העסיקה זה כבר לא רק את פרשני האיווגליון², אלא אף את הבלשנים וחוקרי הדקדוק העברי, הואיל ולא נמצאה מקבילה לצורה זו במקורות שבידינו, שבהם אותה תיבה מנוקדת רבון, וכך היא הגויה בפיהם של בני העדות השונות לתפוצותיהם.

בפעם הראשונה נתגלתה הצורה רבון בקטעי תרגום א"י, שפרסם³ פרופ' קאהלה בשנת 1927. ועוד כשלושים שנה אחרי-כן – בשנת 1958 – יכול היה קאהלה לקבוע, שניקוד זה אינו מצוי בשום מקור עברי, אלא בתרגום א"י ובתרגום השומרוני בלבד⁴. עד שבו – בשנת 1960 – חנוך ילון⁵ ויחזקאל קוטשר⁶, והעירו על מקום אחד בספרותנו, שנתקיים בו אותו ניקוד: כתב-יד קאופמן של המשנה, שבו מופיעה הצורה "רבנו שלעולם" (תענית ג, ח). ועד עתה נשאר כ"י זה העד היחיד והבודד לצורה זו במקור עברי.

לפיכך חשיבות יתרה נודעת לעדות הנוספת של שלושה קטעי-גזירה שבספרייה האוניברסיטאית בקמברידג', שמזדמנת בהם הצורה רבון בביטוי "רבון כל העולמים" והרי סימניהם של הקטעים:

א': T-S. Arabic 36⁵

ב': T-S. N.S. 271²¹

ג': T-S. N.S. 198⁷

קטע מספר א' כבר נתפרסם על-ידי יעקב מאן⁷, אלא שהוא השמיט את הניקוד, ולא עוד, אלא שלא העיר כלל על העובדה, שכתב-היד מנוקד הוא⁸. הצורה הנידונה מופיעה בפסקה "רבון כל העולמים לא תוציא עלי גזירת מות לא בשנה הזאת ולא ביום הזה ואם גרמו לי עונות...".⁹

1. מרקוס 10, 51; יוחנן 20, 16.

2. מקצת הביבליוגרפיה אצל V. Taylor, *The Gospel According to St. Mark*, London 1952, p. 449.

3. P. Kahle, *Die Masoreten des Westens* II, 10, 17, 19 20.

4. 115, [1958] *Zeitschrift fuer die neutestamentliche Wissenschaft*.

5. לשוננו כ"ד (תש"ך), עמוד 162.

6. ברבעון הנוכח בהערה 4, כרך 51 (1960), עמוד 53. ולאחרונה אף ב"ספר חנוך ילון", ירושלים תשכ"ג, 23 ואילך.

7. ראה HUCA, II, 278.

8. כשהשתמש מאן בכ"י זה, עדיין לא סומנה הקופסה, שמונח בה כתב-היד, במספר הניתן למעלה (36),

אולם אין שום ספק ע"ד זהותו של כתב-היד.

9. השווה גם שמחה אסף, ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמוד 121.

שני הקטעים האחרים, שאף הם מנוקדים ניקוד מלא, נמצאו בסדרה החדשה (N. S.) של אוסף העיוה בקמברידג'. כל שלושת כתבי־היד הם שרידים מברכות השחר לבני ארץ־ישראל. באחד מהם – כ"י ב', שתצלמו ניתן בזה – מצויות שתי ברכות שהן אופייניות למנהג ארץ־ישראל הקדמון: 1. בא"י אמה אשר ברא אדם הראשון בדמותו בצלמו¹⁰. 2. בא"י אמה אשר בראתה אותי אדם ולא בהמה איש ולא אשה ישראל ולא גוי מל ולא ערל חפשי ולא עבד¹¹.

כ"י ג' מכיל את חלק הבקשות, שנכלל בתפילת השחר לבני ארץ־ישראל, דוגמת תפילות "יהי רצון" במנהג הרווח. ויש להעיר, שהתפילה¹² "רבון כל העולמים גלוי וידוע לפניך שאני חפץ לעשות רצונך" וכו', המופיעה בכ"י ב', נמצאת אף בכ"י ג'. סגנון הבקשות מושפע כולו מן התפילות הפרטיות של חכמי התלמוד, שנשתמרו בשני התלמודים¹³, וכמה צירופי לשון שבהן נשתלבו בתוך הבקשות כמות שהם. ואשר לניקודו, יש להצביע על שתי תופעות מיוחדות: בג"ד כפ"ת רפויות הן בכל המסיבות הדקדוקיות, וסימני החטפים לא צוינו כל עיקר (אלא שווא גרידא: אָנִי, אָבוֹתִי), כבשיטות הניקוד הבהלית והארץ־ישראלית, שאין להן סימן המקביל לחטף הטברני. והרי הפסקה הנידונה:

רבון כל העולמים לא ברוב צדקותי אָנִי מפיל תחינתי לפניך כי
על רחמיך הרבים [סמכ]תי ועל חסדיך הגדולים נשענתי ולישועתך
קויתי ובזכות אָבוֹתִי וְאָבוֹת אָבוֹתִי אברהם ויעקב עמדתי היום לפניך
מרעיד מִחֻטָּאֵי ...

קשה לקבוע בדיוק את זמן כתיבתם של השרידים הנ"ל, אולם ניתן לשער במידה ניכרת של ודאות, שמקורם במאות ה"ב–י"ג. נמצא שצורה עתיקת שנים זו, שראשיתה נעוצה ב"תקופת סוף בית שני", רווחת הייתה גם בלשון העברית, ועדיין שגורה הייתה

10. אין כאן המקום לעמוד על החשיבות התיאולוגית של ברכה זו.

11. ראה להלן בסוף מאמר זה.

12. תפילה זו מבוססת על תפילתו הפרטית של ר' אלכסנדר, שהתפלל בסיומה של תפילת י"ח, ראה ברכות יז ע"א. ושם: "ומי מעבד שאור שבעיסה (=יצר הרע) ושעבוד מלכיות". שתי התיבות האחרונות מצויות אף בכ"י ג'. הגרסה "ובני אדם הרעים" (המופיעה גם בכ"י T-S. N.S. 229²) עושה רושם של שינוי בכוונה, שיתודו באימת המלכות.

13. בבלי ברכות טז ע"ב–יז ע"א; ירושלמי שם, פ"ד ה"ב (ז ע"ד). והרי פסקה אחת: "... ושטום שוטמי ויבושו שנאי ויעטו חרפה וכלמה מבקשי רעתי, לבדך נקראת רחום וחונן, רוממני וחזקני לפניך יי אלהי זקוף קרני והגבה מזלי אב הרחמן הבינני דעה חכמני תרשיה הורישני תעודה עטרני שיבה הלעיטני לקח טוב מלפניך ותהי תורתך אומנתי והעמידני (צ"ל: והעמידה) בידי ולא תהא קנאתי על לב אחריים ולא קנאת אחריים על לבי ותן תורתך במעי ונגד עיני תהיה יראתך ותציץ בבשתי ותראה בכלמתי ותתלבש בצדקתיך ותתכסה ברחמיך ותתעטף בחנינותיך ותתאזר בחסידותיך ותבוא לפניך מדת טובתיך ותשכין בקריוי אחבה [תהיה] שלום ורעות ותרהב גבולי בתלמידים ותשים חלקי בגן עדן ותצליח סופי אחריית ותקוה ותקניני יצר טוב וחלק טוב בעולמך". והשווה מאן ואסף במקומות הנזכרים.

(Cambridge, T-S. N-S. 271/21)'2 1105

100

(Cambridge, T-S. N-S. 271/21)* K 7197

בפי אדם מישראל בתפילתו היום-יומית כאלף ושלש מאות שנה אחרי כן, לכל הפחות בחוגי יהודי מצרים, שהחזיקו במנהג א"י הקדום.

ואם לגבי כתב-יד קאופמן של המשנה, שהוא חיבור ספרותי, היו שני הבלשנים הנזכרים, ילון וקוטשר¹⁴, מסופקים, אם באמת הגה המנקד עצמו את התיבה "רבון" ברו שרוקה, כניקודו – שכן ייתכן, שהוא רק העתיק בנאמנות נוסח עתיק שהיה לפניו – הרי בנוגע לכתב-יד שלנו, המכילים תפילות יום-יומיות המיועדות למתפלל הפשוט, אין מקום לפקפוקים כאלה. לו לא הגה המנקד עצמו כך, לא היה מהסס מלתקן את הניקוד לפי הגייתו הוא. מן המפורסמות הוא, שבתחום התפילות והברכות הכניסו הסופרים, ביודעין ובלא יודעין, את הנוסח שהיה שגור בפיהם למקורות שלפניהם, לרבות טקסט התלמוד עצמו. ואם לא נרתעו מלשנות את גוף הנוסח, את הניקוד על אחת כמה וכמה. לא זו אף זו: לגבי צירוף מלים שכיח כזה, "רבון כל העולמים", החזר ונשנה בבקשות מסוג זה, ושעל ידי כך נקבעה הגייתו בפי המתפלל, ההגייה שנשתגרה על לשונו של הסופר מתוך הרגל רב-שנים בוודאי שהייתה משתרבת בלא יודעין לתוך הטקסט.

וכאן המקום לציין את העובדה, שבכתב-יד ג' נמצא גם הניקוד רבון, ובאותה תפילה גופה (רבון כל העולמים... אני חפץ לעשות רצונך...). שבתצלום שלפנינו [כ"י ב'] מנוקדת אותה תיבה ברי"ש פתוחה וברו שרוקה. הוי אומר, שבזמנו ובחוגו של סופר כ"י ג' שימשו שתי הצורות, רבון ורבון, בערבוביה ושתייהן היו כשרות בעיניו לבוא בקהל המתפללים¹⁵.

לבסוף הערה אחת בנוגע לנוסח הברכה הארץ-ישראלית "אשר בראתה אותי אדם ולא בהמה". הנוסח שניתן למעלה לוקח מכ"י העיזה T-S. N.S. 2292, הגורס "מל ולא ערל"¹⁶. הקטע שלפניו לקוי במקום זה, ונראה, שיש לשחזר את הקטסט כך: "[ו]זור ולא [ערל]". הקמץ והצירי של "ערל" נתקיימו בכתב-יד, והחלק התחתון של העין ניכר יפה. השם וזור מקביל ל"מל", שבהקשר שלפנינו יש לפרשו: אדם המקיים מצוות מילה. המונח "הנזר" [= המוהל] ידוע הוא משני התלמודים ומספרות ימי הביניים, ובארמית מצויה הצורה "נזורא"¹⁷. אולם צורת וזור אינה רשומה במילון בן-יהודה, ואינה ידועה לי ממקור עברי אחר. אם באמת לא נמצאה מקבילה לצורה הנזכרת, הרי נשתמרה לנו בקטע גיזה זה, מלבד הניקוד רבון, גם מלה עברית, שאין לה סמוכין בספרותנו.

14. לשוננו, שם; "ספר חנוך ילון", עמוד 269.

15. בנוגע לצורת ריבון ברי"ש חרוקה, שקוטשר מעיר (שם, עמוד 271), שמצא כתיב זה בחשבות הנאונים הרכבי, יש להצביע גם על דברי ר' שמואל הנגיד: "ריבונא מר רב האי" (מאן, *Texts & Studies* I, 634).

16. וכן הוא בקטע-גניזה אחר (מאן, בשנתון הנזכר בהערה 7, עמוד 277). אולם בכ"י אנסונין שפרסם אסף (שם) גורס: "מהול ולא ערל". גרסה זו אינה מחוורת כלל, שהרי הלשון "אשר בראת אותי מהול" משמעו: שנולד מהול!

17. ראה מילונים. ונמצא גם וזור – מהול (מדרש תהלים, מהד' בובר, עמ' 84).

קדמא שאינה קדמא, מתיגה

(מעט היסטוריה ומעט ביקורת)

1. כלל מפורסם הוא בטעמי המקרא, בין מפסיקים בין משרתים, שאינם באים אלא בתנועה גדולה (גם פתח וסגול)¹, בהברה פתוחה ובהברה סתומה. בתנועה קטנה אין טעם גנינה. לכאורה מצינו, לפי הנומנקלאטורה שלנו, קדמא בתנועה קטנה. נביא כאן דוגמאות אחדות של קדמא כזאת (דרכה לבוא לפני זקף קטן).
וְאֶבְרָהָם (בראשית יח, כב), אֶכְתֹּב-לֹו (הושע ח, יב) וַיִּתְּאֶפֶק (בראש' מג לא), שְׁמֶר-לָךְ (שמות לא, יא), וּפְקֻדָּתָם (ישעיה טו, ז) – תנ"ך ירושלים על פי כ"י קהיר; ע"י תנ"ך גינצבורג).

אמרנו למעלה "לכאורה". כשנעיין, נמצא שאין הדבר כך. בספרי ראשונים המפרטים כללי הטעמים לא קדמא שמו של אותו סימן שבקבוצה הנ"ל, אלא כינויים אחרים לו, הנפוץ שבהם הרי הוא "מתיגה"² (לא מתנו). נאמר בו בפירוש, שאינו טעם משרת. וזה לשון ספר טעמי המקרא³: "והמתיגה אשר תהיה עם הזקף הקטן לא תחשב משרת כגון וְהַפְּהֵן (ויקרא ז, ו), אבל היא סימן לביטול הגעיא, לפי שהמתיגה והגעיא לא יתחברו יחדיו". בלשון אחר⁴: "ודע כי המתיגה תהי' עם הזקף הקטן בתחילת התיבה אם היה התיבה בלא משרת לבער הגעיא מן האות אשר היא עליו".

2. ההגדרות הנ"ל של "טעמי המקרא" אינן ברורות, ואפשר לטעות בהן⁵. דברים ברורים יותר לעניין המתיגה נאמרו ב"מחברת התיגאן" עמ' 77: "אבל הגעיה והיא צורת מקל נטויה לאחור"⁶ שתמצא תחת התיבות במקצת מקומות אינה לא שר⁷ ולא משרת אלא לרמוז בה שצריך למשוך באותו האות מעט כמו וַיִּדְבְּרוּ. לפיכך לא נמנית בכלל⁸. וכבר אמרו אין אב לגעיה". וכן ה'דרבן והוא כצורת אולא⁹ שיהיה

1. בתורת הניקוד שלי הפתח והסגול מוגדרים: תנועות כפולות; חלים עליהם כללי תנועה גדולה, כשהם בהברה פתוחה או בהברה סתומה מוטעמת.

2. ע"י וויקס, טעמי כ"א ספריים, עמ' 82.

3. טעמ"ה 2 IV D.

4. שם 2 II E.

5. ע"י לקמן, פסקאות 7, 8.

6. במחברת הערבית עמ' 27: "מתל אלטפחא".

7. טעם מפסיק.

8. כלומר במספר הטעמים.

9. קדמא. "אול ואחרי" (גם: ואתא), במקום: קדמא ואולא, נמצא בספרי ראשונים, כגון טעמ"ה 2 II F;

חילופין עמ' יג; מחברת ערבית עמ' 26.

בראש התיבה אינו לא שר⁷ ולא משרת אלא לרמוז שיוציא אותו האות בהתזה¹⁰ כמו והבִּקֵּר (במדבר לא, לח), וִיקְרָא-לֹו (בראשית לג, כ)¹¹. בעמ' 90 הוא מוסיף לעניין הגעיה: "וסופר כותבה וסופר מבטלה"¹² וכן מקצת מקומות קוראין אותה ומקצת מקומות אין קוראין אלא¹² במקצת מקומות היא מועלת כמו שאמרו כל לשון דחילא געי וכל לשון ראייה לא געי.

במחברת הערבית, עמ' 27, הוא מוסיף: וַיִּקְרָאוּ מֶאֱדָ (שמות יד, י) לשון יראה, וַיִּקְרָאוּ השמרים (שופטים א, כד) לשון ראייה.

3. דברי המחברת (למעלה, הערה 10) מעין פירוש הם לדברי טעמי המקרא: המתיהגה מבטלת, מבצרת את הגעיה, מפני שהם שני מושגים מנוגדים, וא-א לשים זו במקום זו; את הצורך להתיוז אין לסמן בגעיה, אף לא להפך. וזה לשון טעמי המקרא- E III 2: "הקורא יטעים הגעיא בפיו או כתובה או לא כתובה". אם הוא מטעים, הרי אינו יכול לבטל.

מוסיף בעל עדת דבורים¹³ ומטעים יותר את הנאמר בשתי המחברות וזה לשונו: ... כי אין לה [למתיגה] גון וקריאה¹⁴ והיא לעולם תהיה עם הזקף הקטן כגון והכחן ואברהם וכמותם רבים במקרא. ויש מן הסופרים שאינם כותבים אותה. אם יאמ' מה תועיל זאת הנכתבה ואין לה גון ולא טעם ולא קריאה. [תשובה]. דע כי היא תועיל

10. עי' שם עמ' 90: "והדרבן שהוא מתיו את התיבה". המהדיר, שם, עמ' 171, בהערה, רומז לשיעיה יח, ה: הסיר התז, ולפירוש שד"ל, שם: "ובלשון חכמים התיו את הראש בבת אחת (חולין ב, ז), או שהיו צורורות מנתזין (בב"ק, א") עניינם קיפון ודילוג, לשון תנועה. ועי' בן יהודה, ערך נתז. צריך עיון עניין התז הוי"ו של "תזכור" והתזת הסמן של "חסד" (ירושלמי, ברכות, ע"ד). על כל פנים לא חשוב לענייננו, כיצד הבין מי שהכניס מונח זה לספרות הדקדוק את המובא כאן מירושלמי.

אף בסורית תוז: קפץ, רקד (פיין-סצית, ברוקלמן) ונראה שעיקרו תנועה. לשון נענע אף בקיל: המנענע קילו בשיר השירים וכו' (תוספתא סנה' יב, י. ראיות נוספות "ההד" שנה ט, תרצ"ד, עמ' ל). נענע זה הרי הוא לשון סלסול (עי' ביאליק "ההד", שם, עמ' לב) אף בהתזת אותיות כך; זו היא הגייה ברורה מוטעמת ויש בה מעין סלסול. אף בז"ן של "יתיו" חיקוי הקיל ההגוי.

11. במחברת הערבית עמ' 38: הדרבן נקרא המזה, והוא מגדיר: "והו' צד אלגעה לאן אלגעה תמד' ואלהמזה תהוה" (הרבן ניגודו של הגעיה, שהגעיה מותחת וההמזה תבענע). בלשון נענע משתמש בעל עדת דבורים דף נח, ע"א: "גנון אלמרכא מתנענע והולך". בעניין זה טעמיה: בטל ומתוג F I 1; מחברת התיגאן, 102 (410): שבורה מנותחת.

11א. בכ"י ריכילין אין מתיגות (בדקתי ישעיה, ירמיה וחלק גדול של תרי עשר והרבה בנביאים אחרים, אגב קריאה, ולא מצאתי. אף בתורה כ"י ששון 507 אינו מתיגות. (עיינתי במכון כתבי היד של מחלקת החינוך).

12. כנראה: אמנם, אבל.

13. כ"י ישן בענייני מסורה ודקדוק בלשון הקדש מר' יוסף הקסטנדיני (הרכבי, חדשים גם ישנים 2.

עמ' 11). זמנו אחר המאה ה"ב (הנ"ל, שם, ראש עמ' 3). מאן טקסטס ח"ב עמ' 291: המחבר היה קראי.

14. לא טעמים שלכל אחד מהם ניגון מיוחד.

על דבר א[חד] ומה הוא כי תשליך¹⁵ הגיעיה¹⁶ ובמקום שתראה אותה עם הזקף הקטן לא יבא באותה המלה געיא (דף ס, רע-ב).

4. ושוב הוא מוסיף: אם יהיה קודם הזקף החוטר¹⁷ שהוא ממעל התיבה שיש בה הזקף הנקרא מזה¹⁸ דע כי יכלול להיות בין המזה ובין הזקף על מלה¹⁹ א[חת] ב' אותיות וג' אותיות וד' וה'. אם ימצא כך יוליך²⁰ המלה ההיא בב' הועלות²¹. הא' כי באות שיפול זה המשרת אשר קראנו אותו מזה לעולם הוא נפתח²². והב' ירמוז זה המזה על היות אותה נקרא במהרה בלי איחור עד שגיע אל הזקף ויעמוד הקורא בו בין ה[יא] קצרה בין שתהיה רבת אותיות כזה משפטה. ואשר אמרנו כי המזה בין שתי²⁴ אותיות עד הזקף כגון ומהם²⁵ ממונים²⁶ על-הַפְּלִים [דה-א ט, כט], וְהַיָּמִים [במדבר יג, כ]...²⁶ שימצאו ג' אותיות בין המזה והזקף כגון ועל-הַגְּמִלִים [דה-א כו, ל], לְמִזְמֹרוֹת [ישעי' ב, ד] ודומ'. ואשר יבא בד' אותיות כגון לְמִשְׁמִיעִים [דה-א טז, מב], וַיִּפְשְׁטֵהוּ [דה-א י, ט]. ואשר יבא בה' אותיות כגון וְהִתְחַזְּקֻתָם [במדבר יג, כ], וְהִתְקַדְּשָׁתָם [ויקרא כ, ז] ודומ' כי הנקודה שהיא למטה²⁷ כמל[ו] פתחה²⁸ יחשב יען שהיא ממהרת, וכן הג' נקודות²⁹. והועלה ג' כי האות אשר בו תפול המזה לעולם הוא טפל ואינו מעיקר המלה³⁰ (דף סא, רע-ב).

5. אוסיף עוד מדבריי רד-ק: ויש זקף בלא יתיב ובלא שופר (כלומר מונח)³¹

15. תבטל.

16. בי"ד אחר הגימ'ל; ע"י לקמן, פסקה 9. במובא מר' יהודה חיוג.

17. כינוי נרדף למתינה.

18. המזה הערבית ותפס את הה"א כה"א הידיעה. על גבי הוי"ן סימן המתינה.

19. רוצה לומר: במלה.

20. לא ברור. כנראה צ"ל: יועיל.

21. רוצה לומר: תועלות.

22. בפתח. לקמן בסמוך נראה, שהפתח כאן כולל את החירק ואת הסגול ואין כאן מקום להאריך.

23. התועלת השנייה.

24. "שתי" בין השטין.

25. כך מנוקד.

26. ע"י הערה בסוף המאמר.

26א. מטושטש.

27. החירק.

28. ע"י הערה 22.

29. הסגול.

30. "לעולם" גוזמה. ע"י למעלה, פסקה 1: שֶׁמֶר-לך, ופקדתם, וסִבְלוֹ, הַפְּכֻכִּם (ישעי' כט, טז), אֶבְלִי

(נחום א, י), וְעִנִּיתִיךָ (שם, יב). מניח אני, שנמצאים עוד כדוגמתם במקרא.

31. ע"י טוב טעם, עמ' יב.

כי אם בפשט קטן³² ומקצת סופרים קוראים אותו מראה מקום שְׁמֶרֶךְ־לָךְ (שמות לד, יא) וכו' (עט סופר, עמ' לב).

אף הבחור מזכיר את הכינויים מקל^{32*} מזה, מראה מקום (טוב טעם עמ' טז). רו"ה מביא את הפסקה הנ"ל של טעמיה (משפטי הטעמים יא, ע"ב), אבל כשבא לברר את כלליו – קדמא היא נושאייהם; ע"י שם דף יד, ע"א וע"ב. הכינוי "מתיגה" של הראשונים תמוך בוודאי בפירוש של "מתג" שבמשלי כו, ג: ומתג לחמור, ר"י אבן גאח, ספה"ש: מנח"ס ומהמאז³³ (עוקץ ודרבן) וכן רד"ק ספה"ש: "דרבן הברול התחוב בקצה העץ שדוקרים בו החמור למהרו". [ועי' עוד ספר דקדוקי הטעמים לר"א בן משה בן אשר, מהדורת א' דותן, חוברת ב', עמ' 162, ד"ה עדופה].

6. מכאן, כמה טעו סופרים, שהוציאו את הגעיה מפני המתג, שהם, כאמור שני גיידים. אף העמיסו על הקדמא את מושג המתיגה, נראה, מה עשה ר' יהב"י הנקדן³⁴ בפתיחתו לישער המתיגות³⁵. (יש בו רשמים ברורים של אחד מנוסחאות הורית הקורא). וזה לשונו שם: כל איש חכם לב אשר ישארו לבו לקרבה אל מלאכת הקריאה הישרה יבין דרכי המתיגות כי הנה עשויות להנעים המקרא ולישרה בטעמיה (עמ' 42). טעמיה: געיה היא הנפשית³⁶ המלה ותחבב הקריאה ותטעמיה בטעם ותשים תאות הקריאה בלב הקורא ותנדיבהו על הוספת הקריאה (FI 2).

7. יהב"י מגדיר: המתיגות, "מאחרת את הנגונים"³⁷ פן יבואו מהר וינתקו ממקומם. ("מאחרות" לשון אחר, מקביל ל"למשוך" של מחברת התיגאן³⁸ ול"למתוח" של המחברת הערבית). הוא כותב "מתיגות" בכל מקום שראויה לבוא בהם געיה. את הסימן העליון שלפני הזקף הקטן (מתיגה) הוא מכנה מקל: ולפעמים יעמדו

32. בהרבה מקומות בכ"י קהיר נכתב "פשט" זה, אם דייקתי ככל הצורך, בצורה מוקטנת מן הרגיל 332. "מקל" (גם בסמוך פסקאות 7 ו-8) = חוטר (פסקה 4). בישיעי' כ"י מוזיאום בריטי Or 2211 שנת רל"ה (1475), המתיגות מסומנות בקו ישר. מקל כינוי למתיגה גם אשכול הכפר להדסי' דף סא, רע"א. 33. בתרגום העברי "מכש" (אין במילונים), והוא מלשון: הכישה במקל (בכ"מ צט, ע"א; בב"ת עה, ע"ב); ע"י בן יהודה, ערך נכש. 34. ע"י גומפרץ, לשוננו כב [תשי"ח], עמ' 36. לדעתו זמנו של ר' יהב"י המחצית הראשונה של המאה ה"ג, לא כדעת צונץ המאחרו למחצית השנייה של אותה המאה. 35. מהדורת ה"ל, לשוננו שם, עמ' 42. 36. אין בידי לבדוק את המקור הערבי, שהיה בידי המתרגמים, ע"י שלמה מורג, העברית שבפי שבטי יהודי תימן עמ' 202 הערה 1, עכ"פ לשון נפ"ש עשוי כאן לעניין, והוא: מנוחה, ניגודה של מהירות ("וינפשי"). ע"י לשוננו תשכ"ד, חוב"ב 2, עמ' 91, הערה 42.

37. בטוב טעם עמ' כז: "ומאחרים (המתג וכו') את נגינת הטעמים". ולמעלה, פסקה 4, מובא מעד"ד: המזה רומז, כי "נקרא במהרה בלי איחור", כלומר המזה ניגוד לגעיה, הרומזת שיש לקרוא באיחור".

38. למעלה, פסקה 2.

במקומם (במקום המתינות 'הכבדות') המקל עם הזקף, כגון 'וַיִּלְקֹטוּ, וַיִּלְבְּהוּ מִתַּךְ, וַיִּפְכְּחוּ'³⁸. אעפ"כ יש ספרים וַיִּלְקֹטוּ, וַיִּלְבְּהוּ מִתַּךְ, וַיִּפְכְּחוּ ואז יבטל המקל למעלה (עמ' 145) הרי לדבריו ערך אחד למקל שהוא למעלה ולמתינה שהיא למטה, כלומר לשניהם ערך של טעם גנדי והם זה במקום זה.

8. במשפטי הטעמים דף יב, ע"ב: 'אם הזקף בלא משרת יבוא לפניו מקל בתיבתו שהוא לתקן הנגינה'³⁹, ובסמוך מובאים שם דברי טעמיה, כנ"ל. מה פירוש 'לתקן הנגינה'? מה מתקן אותו המקל? בא וויקס ופירוש 'תיקון' זה. הוא טעה לומר, שדברי רור'ה מובאה הם מדברי טעמיה ושהמתינה היא מתג עליין (עמ' 81) והוא אומר: את הערך המוסיקלי (של המתינה) אנו לומדים מדברי טעמיה שאמר, כי המתינה היא 'לתיקון הנגינה' (עמ' 82, המשך הערה 21). ומכאן פירושו 'לביטול הגעיה'; מאחר ששניהם תפקידם אחד, אינם יכולים לבוא כאחד (עמ' 82), דרך משל: וְהִפְּחֵן או מתינה (מתג) למעלה או געיה למטה.

ספרו של וויקס ספר חשוב הוא וראיתי שנגררים אחריו בעניין מתינה געיה, וטעות גוררת טעות.

חילופי בן אשר ובן נפתלי

9. בדקתי ותמה אני, שבחילופין של מישאל בן עזיאל מועטים ביותר חילופי מתינה-געיה לעניין הזקף, וביותר תמוה, שמן המתינות המרובות שבמקרא אין אפילו פעם אחת חילוף של מתינה, כלומר לא מצאתי שם הערה: לאחד מהם נמצאת באחד המקראות מתינה ולשני אין מתינה; כאילו שניהם קיימות תמיד או שלא קיימות כלל. כלום נאמר, שכתב-היד שבדקם מישאל לא נהגו לכתוב מתינה כלל וכלל? או שמא לא היו חילופין בעניין זה חשובים בעיניו לרשום? הרי אין למתינה שום ערך, בין נכתבה בין לא נכתבה, ואם נכתבה כאילו לא נכתבה.

לעניין חילופין מסוג זה (געיה או לא), ראוי להקדים ולהביא כלל, שקבע ר' יהודה חיוג⁴⁰ לעניין 'כל', 'את' (וכן 'אשר'). הוא כותב: 'ומתי ראית [פי] את אלמחרך בסגול או פי כל אלמחרך בקמץ חטף [תכון פיהמא] חבסה אלמסמאה גיעיה' (עמ' 97). בתרגום העברי של המהדיר: 'ובכל פעם שתראה את מונעת בסגול או כל מונעת בחטף קמץ [יימצא בהם]⁴¹ מעצור קריאה הנקרא גיעיה' (עמ' 101). אף בתיבות אם, אל, על, וכיוצא בהן כעשרים געיות ורובן לבן-נפתלי הן. ספרתי את החילופין של: פל, את, אשר, ומצאתי בהן כעשרים געיות לב"א, וכשבעים לב"ג. מאחר שמישאל בן עזיאל לא כתב את רשימותיו לא מפיהם של ב"א וב"ג, וכנראה אף לא מפי כתבם,

38. יש למחוק את המתנים שהם טעות מעתיק; עי' גומפרץ, שם, הערה 3.

39. לא ציין את המקור, והוא ב"שער הנגינות", מהדורת פרנסדורף, עמ' 27.

40. נחמיה אלוני, קטע חדש מ"ספר הקרח" לר' יהודה חיוג, בית מקרא (תשכ"ג) עמ' 97 – 104.

41. שתי תיבות הללו כנראה מיותרות, ומוטב לומר: ה מ ו ג ע ת בסגול וכו', כה"א הידיעה.

אף לא מאוטוגראף של מב-ע נתפרסמו החילופין שלפנינו, אלא מהעתקות של כתבי-יד שונים (עי' הערות המהדיר), על כורחך אי אפשר שלא ייפלו בהם כמה וכמה טעויות של ייחוס ב-א לב-ג ולהפך⁴¹. לפיכך לא נשגה אם נאמר שהגעויות שבתיבות כנל של ב-ג הם, ונשתבשו דרך העתקות שונות. וזהו הטעם, שבעל החילופין מעיר בכמה מהם לומר, שוו בהם שניהם, כדי להוציא מסופרים טועים, כגון בְּכָל-אַרְצָכֶם (ויקרא כה, ט), וְאִם-מָעַט (שם, נב), העיר ששניהם בלא געיה בתיבות בְּכָל, וְאִם.

10. וכן העיר בעל החילופין: וְכָל-עֶרְכָךְ (ויקרא כו, כה) בלא געיה, גראה שנמצאו סופרים שכתבו כאן, בדרך שגרה של ב-ג, וְכָל בגעיה וכן: בְּכָל-אַרְצָךְ אֲשֶׁר (דברים כח, נב). ולענין וְלִבְהֶמְתָּךְ (ויקרא כה, ז) געיה לב-ג, וַיִּמְעַלּוּ (דה"א ה, כה) לשניהם געיה – אף כאן ההסבר כנל; בטקגוריות הללו הרי רבות הגעויות בדרך כלל, ואין להתפלא על יוצאים מן הכלל מועטים.

ברור, שעין בכתבי-יד שונים ימצא ראיות מכאן וסתירות מכאן, ובפרטים דקים כמות הללו אין להימלט מכך. הרי וְלִבְהֶמְתָּךְ (בראשית א, יח) בנוסחאות שלנו געיה במקום מתיגה, וכך בעט סופר עמ' לב, אבל לדברי וויקס, עמ' 83, הערה 26, בכמה בכתבי-יד וְלִבְהֶמְתָּךְ בזקף גדול.

11. ראינו (למעלה, פסקאות 6, 7), שטעות היא שגרמה לגעיה, המונח הנכון, שישתנה ל-מתיג- שאינו נכון. וכבר נשתרש המתג בספרים, וספק גדול, אם אפשר לעקרו. אף נשתרש המונח קדמא במקום מתיגה וכינויו, שבעצם אינו טעם. אף געית המתגה נשמעת בפי הקוראים בתורה כנעימת הקדמא⁴². שיבוש הוא בייחוד מבחינה דידיקטית (למעלה, פסקה 1). אחד הכינויים של המתגה "חוט-ר" (למעלה, ראש פסקה 4), ראוי והגון לשימוש במקום "מתיגה", שאינו ראוי לכך בגלל דמיונו למתג. אילו היה בכוחי, הייתי מוציא חדש מפני ישן, כלומר הייתי מכניס לספרי לימוד את המונח "חוט-ר"⁴³.

הערה נוספת לפסקה 4, הערה 26.

צריך להיות: מְמַנִּים עַל-הַפְּלִים, וּמַצְלִיתִים לְמִשְׁמִיעִים, אף במובא מישעיה יש להוסיף: וְחִתּוּתֵיהֶם. בנוסחאות הדפוסים אין מתיגות לא במקראות הללו ולא

41. עי' ד"ש לווינגר, מקוריותו של כ"י חלב (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ך, עמ' מג).

42. לקריאת התימנים עי' מורג, שם עמ' 203. דבריו לענין מתיגה, התזה ומנותו צריכים בירור מפורט.

43. הרבה יש להוסיף בטיקגוריות של הגעיה (נוסחאות ההגדרות, ר"י חיוג וכו') ושל המתגה (תוספות למתחת המילולית, דרכה בדחיית הגעיות). בעז"ה, במאמר מיוחד.

במקראות אחרים; עד־ד נהג בדרך כלל מנהג נביאים אחרונים, כִּי קהיר המפורסם. (אין ספק, שיש עוד כתבי־יד הנוהגים כמותו.)

אביא מקראות אחדים לדוגמה⁴⁴: וְשַׁלַּמְתִּי לָכֶם אֶת־הַשָּׁנִים (יואל ב, כה), וְקִבַּצְתִּי אֶת־כָּל־הַגּוֹיִם (שם, ד, ב), הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה (יונה ג, ח), ובאה השמש על־הַנְּבִיאִים (מיכה ג, ו), מִן־הַשָּׁטִיטִים עַד־הַגְּלָגָל (שם ו, ה), פִּי־הַנָּגִי מְקִיִּם אֶת־הַפְּשָׁדִים (חבקוק א, ה) הַשְּׁלִיכֵהוּ אֶל־הַיָּצָר (זכריה יא, יג), כָּל־הַצֹּתֵר מִכָּל־הַגּוֹיִם (שם יד, טז), אֲשֶׁר יִנֹּף ה' אֶת־הַגּוֹיִם (שם, יח), וְחִטָּאת כָּל־הַגּוֹיִם (שם, יט), וְשַׁלַּחְתִּי בָכֶם אֶת־הַמָּאֲרָה (מלאכי ב, ב).

בתנ"ך ירושלים – העורך השתמש בכִּי קהיר – אין מתיגה בכל המקראות הנ"ל. יוצא מן הכלל חבקוק, שם. [ולעניין המתיגה והגעייה יש להוסיף כמה דברים. אי"ה, באחת החוברות הבאות של "לשוננו".]

44. בכולם המתיגה קטנה מן הפשטא: עיין הערה 32.

הערות ותיקונים

למאמר ש ו ה (לשוננו כז—כח, עמ' 82)

הובא שם מילדנו לבראשית לט, ב: "אמרו לו הקב"ה חייך שוית מה שלא שוה אדם הראשון". פירשנו "שויתי" לשון קפיצה. נראה, שכונת המדרש למעשה יוסף: "וינס ויצא החוצה" (בראשית לא, יב) — אתה ברכת מן העברה עם אשת פוטיפר, אבל אדם הראשון לא ברח מן העברה ואכל מעץ הדעת שנתנה לו חוה.

למאמר גלגולי כללי השווא וכו'

(שם, עמ' 84 ואילך)

הערה 16א צריך להיות: 17. בהערה שלאחריה יש למחוק את הספרה 17, ובמקום "ועי' שם" וכו' צ"ל: ועי' טעמ"ה וכו'.

עמ' 88, סמוך לסוף פסקה 7, יש להוסיף: אף לא הוסיפו תנאי של געיה לא ר"י הלוי, הכוזרי מאמר ב, פ, ולא ר"ש פרחון, מחברת הערוך ד ע"ב, טור ב.

בסוף הערה 42 צ"ל: הערה 41א.

הערה 42א יש למחוק מן ד"ה "אבות המבטאים" עד "ביטוי".

הערה 45, צ"ל: למאמרו של סקו בכללו.

בתחילת הערה 51 צ"ל: טעמ"ה ו וכו'.

הערה 55, צ"ל: אפשר שהגיית ד: אף היא הייתה מעין Ö.

במקראות אחרים; עד־ד נהג בדרך כלל מנהג נביאים אחרונים, כִּי קהיר המפורסם. (אין ספק, שיש עוד כתבי־יד הנוהגים כמותו.)

אביא מקראות אחדים לדוגמה⁴⁴: וְשַׁלַּמְתִּי לָכֶם אֶת־הַשָּׁנִים (יואל ב, כה), וְקִבַּצְתִּי אֶת־כָּל־הַגּוֹיִם (שם, ד, ב), הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה (יונה ג, ח), ובאה השמש על־הַנְּבִיאִים (מיכה ג, ו), מִן־הַשָּׁטִיטִים עַד־הַגְּלָגָל (שם ו, ה), פִּי־הַנָּגִי מְקִיִּם אֶת־הַפְּשָׁדִים (חבקוק א, ה) הַשְּׁלִיכֵהוּ אֶל־הַיָּצָר (זכריה יא, יג), כָּל־הַצֹּתֵר מִכָּל־הַגּוֹיִם (שם יד, טז), אֲשֶׁר יִנֹּף ה' אֶת־הַגּוֹיִם (שם, יח), וְחֲטָאֵת כָּל־הַגּוֹיִם (שם, יט), וְשַׁלַּחְתִּי בָכֶם אֶת־הַמְּאָרָה (מלאכי ב, ב).

בתנ"ך ירושלים – העורך השתמש בכִּי קהיר – אין מתיגה בכל המקראות הנ"ל. יוצא מן הכלל חבקוק, שם. [ולעניין המתיגה והגעיה יש להוסיף כמה דברים. אי"ה, באחת החוברות הבאות של "לשוננו".]

44. בכולם המתיגה קטנה מן הפשטא: עיין הערה 32.

הערות ותיקונים

למאמר ש ו ה (לשוננו כז—כח, עמ' 82)

הובא שם מילמדנו לבראשית לט, ב: "אמרו לו הקב"ה חייך שוית מה שלא שוה אדם הראשון". פירשנו "שויתי" לשון קפיצה. נראה, שכונת המדרש למעשה יוסף: "וינס ויצא החוצה" (בראשית לא, יב) — אתה ברכת מן העברה עם אשת פוטיפר, אבל אדם הראשון לא ברח מן העברה ואכל מעץ הדעת שנתנה לו חוה.

למאמר גלגולי כללי השווא וכו'

(שם, עמ' 84 ואילך)

הערה 16א צריך להיות: 17. בהערה שלאחריה יש למחוק את הספרה 17, ובמקום "ועי' שם" וכו' צ"ל: ועי' טעמ"ה וכו'.

עמ' 88, סמוך לסוף פסקה 7, יש להוסיף: אף לא הוסיפו תנאי של געיה לא ר"י הלוי, הכוזרי מאמר ב, פ, ולא ר"ש פרחון, מחברת הערוך ד ע"ב, טור ב.

בסוף הערה 42 צ"ל: הערה 41א.

הערה 42א יש למחוק מן ד"ה "אבות המבטאים" עד "ביטוי".

הערה 45, צ"ל: למאמרו של סקו בכללו.

בתחילת הערה 51 צ"ל: טעמ"ה ו וכו'.

הערה 55, צ"ל: אפשר שהגיית ד: אף היא הייתה מעין Ö.

מה בין ר' שלמה אלמולי לר' אליהו בחור?

(כלל יסודי בנסיות השם והפועל)

לעילית נשמת ר' יצחק שווארץ ז"ל, ראשון למורי עברית ספרדית בלבוב, שהייתה פעם לבה של יהדות גליציה ויותר (נפטר בתמוז תרע"ו בן ארבעים ושמנונה). מקצת מרוחו במאמר זה, וצריך אני לנהוג בו כבוד (אבות ו, ב).

1. כמה וכמה פרקים הם בשמות ובפעלים, התלויים בחילופים של תנועות בשוואים: דָּבֵר – דְּבָרִים, לָבַב – לְבָבוֹת, זָקֵן – זְקֵנִים, גָּדוֹל – גְּדוּלִים, שָׁמֹר – שְׁמֹרִים, פָּתַל – פְּתָלִים; שָׁמַר – שְׁמָרְתָּם, מָבִיא – מְבִיאִים, נָבוֹן – נְבוֹנָה – נְבוֹנִים וכו' וכו'. לא כן: סָפַל – סִפְּלִים, אָדִיר – אֲדִירִים, חָקֵם – חֲקִיקָם וכו' וכו'.

מה הוא הכלל היסודי, שממנו יוצאים כל השינויים הללו?

רד"ק נתן דעתו לבעיה זו, וכשהגיע בפרק על בניין הקל לצורת פְּעֻלָּתָם, הוא כותב¹: "פעלתם, פעלתן בשוא... שלא להרבות התנועות בהרגשת חמשה תנועות (אותיות) ושלש(ה) מהן בתנועה והקלו המלה ואמרו בשוא". מה הקלה כאן, ומה הוא תפקיד הגנינה בהקלה זו, לא אמר. אבל כשהגיע לגזרת ע"ו, הוא כותב²: "אבל שאר העוברים (צורות עבר) נפל הנח³. ומה שנפל הנח בנְכוּנָה אף על פי שלא רבו (התנועות) [האותיות] ולא נפל כן בנְכוּנָה העבר, לפי שצריך מלת נְכוּנָה הבינוני להיות מלרע ולפי שצריך היותה מלרע... כבוד על הלשון לקרותה בקמץ נְכוּנָה לקיבוץ שלשה נחים בהרחבה וכן בכל השמות אם תאמר לזכר חָכָם תאמר לנְקִבָה חֲכָמָה ולא תאמר חֲכָמָה וכן בכלם להקל על הלשון".

2. פירורי כללים בדברים הללו, ולא כלל יסודי. נעיין ב"הליכות שבא" לר"ש אלמולי, מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' לו – לח³, ונראה, כיצד תפס והסביר את דברי רד"ק:

"שצריך שתדע שבעל לשון הקדש המעיט במספר התנועות כיד האפשר להקל על הדבור. ולזה כשהוצרך להרבות אותיות השמוש במלה אחת מהמלות המעיט התנועות באותיות השרשיות ממה שהיו מתחלה קודם תוספות אות השמוש. ולא זה

1. מכלול, מהדורת ריטנברג, דף ז, ע"ב.

2. שם, דף קג ע"ב.

3. נח, נח נסתר, נח נעלם, כוונתו לתנועה גדולה, שבהגדרת ראשונים היא "מושכת" אחריה אחת מאותיות אהר"י, "כי חמש התנועות הגדולות אחריהן נח לעולם" (מכלול, דף קלו, סוף ע"א)
3א. קודם לכן בשקל הקדש; ע"י קרית ספר לד (תשכ"ד), עמ' 105–108.

בלבד עשה כשהיו האותיות הנוספות נראות בדבור⁴ אבל [גם]⁵ כשהיו נחות, רוצה לומר בלתי נרגשות בדבור, גם כן הקל. דמיון זה בתוספת האות הנרגשת בדבור כשהוצרך להוסיף על מלת שְׁמֶרְתָּ⁶ מם כדי שיורה על הרבים אמר שְׁמֶרְתָּם, ואילו בא כמו שהיה מתחלה היה אומר שְׁמֶרְתָּם, אבל כדי להקל הסירו הקמץ מהשין ושמם במקומו שוא. והמשל בתוספת האות הנחה כשהוצרך לומר שְׁמֶרְתָּ בכנוי הסיר ג־כ הקמץ מהשין ושמם במקומו שוא אף על פי שהתוספת⁷ אינו נרגש כלל בדבור. וכן בשמות נאמר⁸ דְּבָרִים ומְרַשֵּׁעַ רְשָׁעִים נָדִיב נְדִיבִים, שדרך הלשון הוא לקצר בתנועות כיד האפשר, עד שלא נמצאו בשום מקום במקרא ג' מלכים סמוכים ולא (ד') עבדים⁹ בלתי שוא בנתיים. וכשם שנהג בעל הלשון זה הדרך ברבוי (התנועות) כן נהג גם כן בסמיכות השמות כמו בְּדָבָר דרך משל כשתסמכהו תאמר דְּבָר יי וכן בְּנָדִיב תאמר נָדִיב לב. אבל צריך שתדע בכל זה תנאי אחד, כי זה הכלל שאמרנו הוא בפעלים ובשמות שאין עין הפועל דגושה, אבל כאשר עין הפועל דגושה או תשארנה הפעולות על עמדתן. המשל בזה שכאשר תאמר דְּבָרְתָּ או שְׁפָרְתָּ הדגושים כשתוסיף עליהם מם הרבים או אותיות הכנויים לא תשתנה התנועה הראשונה מהתיבה והיא החיריק אבל תשאר ותאמר דְּבָרְתָּם שְׁפָרְתָּם דְּבָרְתָּו שְׁפָרְתָּו... וכן בשמות הדגושים כשתאמר גִּבּוֹ או צִדִּיק כאשר תרבה לא תאמר גִּבִּים צִדִּיקִים בשוא כמו שתאמר בְּסָקֶל בְּסָקֶלִים ומְנָדִיב נְדִיבִים –. והדין אשר יהיה ברבוי יהיה בסמיכות גם כן, ואת[ה] לא תאמר בְּבִיר כח – וסבת כל זה הוא כי הנה הבלתי דגושים החליפו התנועות ומעטן להקל. אבל בדגושים אם היו משנים הפא והיו נוקדים אותו בשוא היינו צריכים לרפות עין הפעל מטעם שאין אחר שוא נע דגש וכמו שנתבאר...

יסוד מוסד: אין במקרא ג' מלכים סמוכים וכו', ומכאן מתפצלים ועולים כללים ופרטים, זיל גמור! זה הוא רש"א, בעל הגישה השיטתית המקורית ב־פתרון חלומות^{9א}, זה הוא רש"א, שקבע לשווא הנע מקום מיוחד ומונח מיוחד: "מדרגה שלישית" (הליכות שבא, עמ' יב); השווא הנע פְּמוֹת תנועתו פחותה משל התנועות הקטנות, והללו פחותות משל התנועות הגדולות.

3. כמה העמיק רש"א לעמוד על רוחם של דברי רד"ק, כמה חן ונעימות בהרצאת

1. הגויות, כגון "שמרתם" המ"ם שבסוף התיבה הגויה.

5. תיקון על פי שקל הקדש.

6. הניקוד, כאן ולקמן, של המהדיר.

7. הוי"ו החלומה שבצורת "שְׁפָרְתָּו" שהובאה כאן.

8. יש להוסיף "מן דבר".

9. מלכים=תנועות גדולות, עבדים=תנועות קטנות; רוצה לומר: לא ג' תנועות שכולן גדולות, כגון

דְּבָרִים, ולא ג' תנועות שמקצתן קטנות, כגון שְׁפָרְתָּם, רְשָׁעִים.

9א. ע"ד ר' צ' רודי, פתרון חלומות לפי רש"א, קורות, כרך ג', חוב' ה-ו.

הדברים, כמה הסברת פנים בלימוד פרק דקדוק, מקצוע שאין תלמידים, בדרך כלל, מסבירים לו פנים.

רצונך לעמוד על חידושם של הדברים, ומתוך כך על מקוריותו של מחברם, פתח את ה"בחור" לר"א הלוי אשכנזי¹⁰, ועי' באותם סוגים שנזכרו למעלה. כשנתפרסם ה"בחור", בשנת רע"ט, כבר היו שלושת הפרקים האחרונים של "שקל הקדש", שנדפסו ב"מהלך", מצויים בידי קוראים, רוצה לומר: שה"ק, נספח בסוף לשון למודים לר"ד אבן יחיאל^{10א} רס"ו, היה ידוע לר"א; הליכות שבא שראה אור בשנת ר"פ, ודאי שקדם למהדורה המתוקנת של שנת ש"ב; הרי יכול היה ללמוד מדבריו.

פתח ספר זה, ועי' בסוגי התנועות המתחלפות, ותראה כמה רחוקים דרכיו מדרכי ר"ש אלמולי.

ראוי להקדים כמה דברים בדרכו של ר"א.

משונה, אין בבחור נתינת דעת להרצאה שיטתית בדרך של כלל גדול, כלומר של כלל יסודי, וממנו כללים קצרים, המסתעפים ועולים לשלמות כוללת. אין אצלו, אפילו משהו, של הקדמה בפונולוגיה. הרי הוא כאילו קופץ ומכניס את התלמיד, בלא הכנה, לתורת הצורות. בשעת צורך הוא רומז ואומר: כאשר יתבאר בפרק שירה¹¹; ספר זה, כללי תורת הניקוד בחרוזים, יצא לאור בשנת ר"פ, ובינתיים ילמד הלומד את כל ה"בחור", ולא יבין את יסודותיו.

ומינסטר הוא שכתב מבוא ל"הבחור" בשם *Elementarium Hebraicae Linguae*, כללים כתובים עברית לא רעה ומתורגמים לאטינית.

4. לעצם העניין, ונתחיל בפועל. זה לשונו: "העבר כולו הפא קמוצה חוץ מהמצאים והמצאות¹² שבהם נהפך הקמץ לשוא בעבור המם והנון שבסופן וטעמו מלרע פקדתם פקדתן וכן דין כל מלה שראשה קמץ שתתרחב¹³ בתנועתה והיא מלרע

10. דפ' ראשון רומי רעט. דפ' שני, בלא שינויים במקור, בתרגום לאטיני של מינסטר, באסיליאה, רפ"ה. אף הקדים לו מינסטר מבוא (עי' בסמוך). מהדורה שלישית, והיא בתיקוניה של המחבר כמעט ספר חדש, נדפסה באינזא בשנת ש"ב, בשער: דקדוק אליהו הלוי (אותיות גדולות) האשכנזי אשר שמו ספר בחור הוסד שנית. . . עושה האריך בו מענית. . . ודברים טובים הוסיף בו ושם בו הגהה עיונית וכו'. "הוסד שנית" – והרי שלישית היא. נראה שמהדורה ש:ייה, בלתי מתוקנת כראשונה, לא נחשבה בעיניו.

10א. אחר כך במהלך שבילי הדעת לר' משה קמחי, שבסופו נספחו שלושת הפרקים של שה"ק (לפניי קובץ "דקדוקים", דפוס וויניציאה, ש"ו)

11. דפ' ש"ב הוסיף את מספר הפרקים. כך גם במקומות אחרים (בזמן הדפסת ה"בחור" היו פרקי השירה בבחינת כ"י).

12. גוף שני לזכרים ולנקבות.

13. צריך להיות "כשתתרחב".

ישוב הקמץ לשוא" (עמ' 34)¹⁴. ושוב: "הפעול הפא בקמץ... ובשאר הגופים נהפך לשוא כדינו שכתבתי לעיל בעבר" (עמ' 36).

ועוד בהמשך: "בנין נפעל העבר בנן קמוצה... נִכְוֹנוּ נִכְוֹנָה ובשאר הגופים נהפך הקמץ לשוא" (עמ' 43).

אפילו אותו הסבר מועט שבדברי רד"ק לא ניתן כראוי. לכאורה הוא מוסיף עליו תוספת לשבח, מעין ריכוז קל: כל מלה שראשה קמץ וכו' (עמ' 34), אלא שתוספת זו גריעות בה: היא אומרת: "כל קמץ", והרי בכך כאילו היא מוציאה שלא כדין תנועות אחרות. בעמ' 36 נמצאות הערה "כדינו", נתכוון בוודאי לנאמר בעמ' 34. בעמ' 56: "מקים מקימה", אפילו "כדינו" לא אמר; היה לו לכתוב: "מְקִימָה וכו' כדינו" (כאמור בעמ' 34).

לא עמד מעצמו על הצורך לכלול הרבה בכלל קצר, ולא הרגיש בדברי רש"א; דלג עליהם כאילו אינם.

5. "בביאור משקלי השמות": ידע כי הסבות המשנות נקדות השמות הם ארבע וסימנך ס'ר'נ'ך' [כלומר] סמיכות, ריבוי, נקביות¹⁵, כנויות¹⁶. והתנועות (ה) [ב]שמות הם ארבע(ה) והם קמץ, צרי, סגול, חולם וסימנך ק'ץ'ס'ח'. ועיקר השתנות הקמץ והצרי הוא לשוא ובפרט כשהם באות הראשונה, אבל כשהם באות השנייה ישובו לפתח כמו מן דְּבַר דְּבַר יהוד¹⁷ ומן יָקֵן יָקֵן ביתו וכן בקצת כנויי היחיד כמו¹⁸ דברכם דברכן" (עמ' 73).

עמ' 74: "זהכלל כל שם מהשלמים שתנועתן הראשונה קמץ ישוב לשוא בכל ארבע השתניות הנזכרים, והוא הדין כשהתנועה הראשונה צרי. ואין הפרש ביניהם רק שהקמץ ישתנה לשוא בכל שם, תהיה התנועה השנייה איזה תנועה שתהיה, רק כשתהיה התנועה קמץ".

אף כאן, באין רוח חיה, שוב גמגום וסתירות. התחיל בארבע תנועות המשנות, ומיד: "ועיקר השתנות הצרי והקמץ הוא לשוא". והשתנות הפתח והסגול והחולם החסר והחירק החסר אינה לשוא? כלום אומרים נְעָרִים, מְלָכִים, פְּתָלִים רְצָפוֹת? נמצא, שכלל אחד הוא המאחד את כולם; התנועות הללו אם יתקיימו גם בלשון רבים וכו', הרי הם כמו הקמץ של דְּבַר וכו' וכמו הצירי וכו', שאינם מתקיימים בנסיות.

14. מצטט אני דפ' ש"ב. מי שבידו דפ' אחר, לא יתקשה, לפי סידור ענייניו של הספר, למצוא את המובאות שבכאן.

15. צורות של לשון נקבה, עמ' 82–85; קשה להכניס דרך נטייתן לתוך המסגרת של פרק זה.

16. צורות לשון בתוספת כינויים.

17. דל"ת במקום ה"א (שם הוי"ה).

18. תוספת של ש"ב (משובש: דברך, דברך. תיקנתי כמו בדפ' פראג, תקע"ט, עמ' נד). ראוי היה להקדים

סייג זה ולתתו בתחילת דבריו, בסוג הפועל: פקדתם.

6. "כשהתנועה השניה (של הצירי) אינה קמץ לא ישתנה הצירי שבראש כמו אפוד בד (ש"א ב, יח), אָבּוּס בר (משלי יד, ד), אָפּוּדוּ, אָבּוּסוֹ-¹⁹. אם לא מצא דוגמאות אחרות, ראוי לו לכלל זה שלא נאמר משנאמר; אין כלל זה קיים אלא בנסמך יחיד. אָפּוּדוּ אינו יודע לו מקור, ו-אָבּוּס- בפירוש אָבּוּסָה (איוב לט, ט), ובלשון רבים: אָסּוּרִי (שופטים טו, יד), אָסּוּרִים ידיה (קהלת ז, כו). ועוד תמיהה: "ואותם שהתנועה השנית סגול כמו סָפֶר, עָגֵל, עָשָׁב ודומיהם יבוארו בעקב שאחר זה". ולקמן באותו העיקר: "רגל גפן וכו' (ובסמוך גם עגל, ספר וכו') ישובו כולם על משקל השמות של שני קמצין... דָּבָר דְּבָרִים" (עמ' 74-75). נמצא שאף הללו, ספר וכו', הצירי משתנה לשווא²⁰, ולמה פירר פירורים? וכלום אומרים פְּלִיָּהֶם, עֲצִיָּהֶם?

7. כמה גיבובי דברים בענין זה! והרי: "ג' מלכים סמוכים", שלוש מלים הללו, שטבע רש"א, כוללות כל פרטיו וכל ליו של הבחור שפורטו כאן. לפיכך אין מנקדים: פְּקִידִים, פְּקוּדָה, נְבוּנָה, מִקִּימָה דְּבָרִים, זְקֵן ביתו, נְעָרִים, מְלָכִים, פְּתִלִים, סְפָרִים, עָגִלִים, פְּלִיָּהֶם, עֲצִיָּהֶם; אם ינקדון כך, תנועה בהברה הראשונה, יהיו ג' מלכים סמוכים, אף אין לנקד: רְצָפוֹת, וְלֹא שְׁמָלוֹת, שההברה הראשונה תנועה קטנה, או כדברי רש"א: "או עבדים"; עי' הערה 9. ועי' בדברי רש"א לענין המשקלים צָדִיק, גִּבָּב, וכו'; מהם משמע: "מלך" הבא במקום "עבד", בגלל אות גרונית שאינה בת דגשות, אינו משתנה, כגון פָּרָשׁ; הקמץ, שהוא במקום פתח בגלל הרי"ש, אינו משתנה.

ולא באתי לומר: באותו פרק קטן של רש"א מקופלת כל תורת הדקדוק כולו; הרבה בו כאמור למעלה, משום ואידך זיל גמור. ואין צורך להטעים, שיש סוגי דקדוק להם לעצמם.

ודברי רש"א חדשים כביום שנכתבו. ראוי להאריך, בעזרה, בשעה אחרת²¹.

19. כך מנוקד!

20. עי' שורש יהודה, ספר דקדוק של ר' יהודה ליב ניימרק, פרנקפורט דמיין בשנת ג'ת"ת, תחילת פרק ו (דף יד, ע"א): "בלשון רבים ישתנו הנקודות בזה האופן קמץ צירי סגול בתנועה הראשונה לעולם ישובו לשוא כמו דָּבָר דְּבָרִים... וכן הפתח הבא מקום סגול... נִצָּר נָצָרִים... אבל מן תָּרַש נאמר חָלָשִׁים כי הקמץ... מקום פתח... על משקל גִּבָּב... חולם בתנועה ראשונה ואחריו סגול... ישוב או לשוא כמו לִמָּץ קָמָצִים או לחסוף קמץ... אבל אם תבוא נקודה אחרת וזולת הסגול אחר החולם לא ישתנה החולם כמו נֹקֵב". כמה עולה ספר זה על הבחור! אין ספק שענין בספריו של רש"א, אף על פי כן.

21. ברוך שכיזונתי לדעת חכם גדול. הרבה שנים, עד שלא הגיע לידי ספר הליכות שבא, נותח הייתי ללמד: דרכה של תנועה הברה פתוחה להתחלף לפני הברה שאינה מוטעמת בשווא (תורת הנקד, עמ' כא). ברוח דברי רש"א הוא כלל זה ובהטעמת דבר הנגינה.

**ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות
של היידיש ושל העברית האשכנזית
(המשך)**

6. הניקוד הצפון-ישראלי מיוסד על מציאותן של שבע תנועות, שאפשר להציגן על דרך כך:

חירק	צירי	סגול	פתח	קמץ	חולם	קיבוץ
i						u
	e				o	
		ε		ɔ		
			α			

ניתוח הפרטים מוכיח, כי לגבי זה היו להם למייסדי הניקוד הדרום-ארץ-ישראלי לא יותר מ־חמש תנועות. אם נמוד את אוצר התנועות לעומת הניקוד הטברני הרי לפנינו סכימה כזאת:

שיטת הקריאה הדרום-ארץ-ישראלית בעלת חמש תנועות:

חירק	צירי	סגול	פתח	קמץ	חולם	קיבוץ
$\overline{\cdot}$	$\underbrace{\overline{..} \quad \overline{\ddot{v}}}$		$\underbrace{\overline{-} \quad \overline{\tau}}$		$\overline{\dot{-}}$	$\overline{\backslash}$
i						u
	e		a		o	

עניין הבולט לעין הוא: סמיכת תנועות זו דומה למה שנהגו אחר כך לקרות הברה ספרדית (אמנם אנכרוניזם היא להסתייע בכינוי "ספרדית" לגבי זמן שקדם לגלות ספרד גופה). מה היה הטעם בהעלאת חמש תנועות עם שבע נקודות? על כורחנו עלינו להשיב: דרום ארץ-ישראל יצרה, משום יראת כבודה לטבריה, ניקוד כמו-טברני. חייבים אנו להשיג, כי הניקוד של דרום ארץ-ישראל ה ת כ ו ו ן לשקף לא את הקריאה הממשית, אלא את התביעות הנורמאטיביות על פי נוסח טבריה. הסבך של קמץ ופתח, של סגול וצירי נעוץ בכך, שלא הספיקו הכוחות: לא תמיד היו בדרום ארץ-ישראל בקיאים די צורכם בכללי הקריאה הצפון ארץ-ישראלית. במאה

הניקוד הוא פעמים הרבה אף הרמוזה לקריאה, ושעל כן עיוות גדול הוא, אם מהדירי טקסטים בלשון הקודש "מתקנים" את הניקוד על פי נוסח טבריה, השווה ח' ילון בקריית ספר (תרצ"ג/תרצ"ד), 58.

גדלים פונימיים שמאחורי שלוש שיטות הניקודות: ש' מורג (ראה סעיף 5 הערה) 25, 22 מונה בכלל הפונימות הטברנות אף שווא (e) קצר ביותר) וחטף קמץ (o) קצר ביותר). חטף-פתח וחטף-סגול חשובים אלופונים; בעניין סגול (e) גופו נשאלת השאלה, האם לא מן הדין הוא שיהא נחשב אלופן. בניקוד הבבלי הפשוט אין מורג משיג שום אלופונים; אין הוא מונה בכלל הפונימות הבבליות את הסגול ואת חטף-קמץ, אולם הוא מונה את שווא נע (e) קצר ביותר). את שיטת הקריאה של צפון ארץ-ישראל (טבריה) תיאר J. Cantineau ב-"Bulletin de la Société de linguistique de Paris 46 (1950) קאהלה, Die überlieferte Aussprache des Hebräischen und die Punktation der Masoreten", Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 39 (1921) עמ' 230-239, מעלה בבירור ומוכיח את הרעיון, כי שיטת הקריאה הטברנית אינה משקפת בפשטות את קריאת טבריה, אלא זו שיטה נורמאטיבית. בעקרונו של דבר ראוי לזכור את זאת, אולם ההלכה האיריאלית של טבריה לא הייתה, מן הסתם, רחוקה ביותר מן המעשה שנהג שם. ומעין זה: ההגייה המטופחת של היידיש עתה בנויה בעיקרה על הדיאלקט הצפוני-מזרחי (הליטאי). ואחת הסיבות של ההתפתחות הזאת הוא ודאי התפקיד ההיסטורי-תרבותי של ווילנא; אולם טעות היא לזהות סתם את הפונימיקה של לשון-יידיש הכללית (כלל-שפראך) לדיאלקט הצפוני-מזרחי (הבדל ניכר מצוי, למשל, בהגייה של נויט 'מצוקה' ~ נייט 'תופר', שהם מתמוזגים ביידיש הליטאית).

טבריה – האיריאל של המשתמשים במערכת הניקוד של חמש תנועות: חיוג', ראשון מדקדי האסכולה הספרדית (במאה העשירית למנינם), הדגיש, כי הוא הסביר בבירור את מקומם של הפתח והקמץ; הספרדים היו, אמנם, צריכים לכך, אולם לקרוא "נכונה" על פי נוסח טבריה לא למדו. השווה ו' בן-חיים, לשוננו יח (תשי"ג), 89-96. בערך בזמנו של חיוג' מסר דונש בן תמים, יליד קירואן, צפון אפריקה, כי רבו ר' יצחק בן שלמה הישראלי בפאס היה בקי בתורתם של בני טבריה. דונש מוסיף, כי רבו שקד 'ליסד בלשוננו' את הגיית שני העיצורים ט'א ו-צ'אד בנוסח טבריה. ר' יצחק ודאי שהיה יוצא מן הכלל בהקפדתו על שיטת הקריאה הטברנית, מאחר ששיבחוהו כל כך. ועוד מדקדק ספרדי חשוב, ר' יונה אבן-ג'נאח (נפטר ± 1050), כתב בספר הרקמה (מהדורת וילנסקי, ברלין, 1929, עמ' לט): "כי הם [אנשי טבריה] הצחים בלשון מכל העברים ויותר באור מכולם". כמאה שנים אחר כך נשמעת מפי ר' אברהם אבן-עזרא מטולידו הכרות לויאליות כלפי טבריה: "כן מנהג חכמי טבריה והם העיקר... ואנחנו מהם קבלנו כל הנקוד" (ספר צחות, פיורדא תקצ"א, ז ע"א). אולם מקריאה של לשון-הקודש בנוסח טבריה ממש היו עדיין רחוקים כקודם, כעדויות של ראב"ע באותו ספר צחות, ג ע"ב: "תנועת קמץ גדול... הפה נקמץ בקריאתו, ואיננו פתוח כפתח גדול, כאשר אנחנו קורין אותו במקומות האלה, רק אנשי טבריה גם חכמי מצרים ואפריקא יודעים לקרוא הקמץ הגדול". אין אנו יודעים, אם "המקומות האלה" כולל גם את מנטובה שבאיטליה, שבה סיים ראב"ע, בנודויו, את ספר צחות ב-1146-1147, ובכלל, זו ידיעה מקוטעת, שכן ידובר בה על הקמץ בלבד. אף על פי כן ידיעה חשובה היא ופירושה, כמדומה, מחזור. "הקריאה הנכונה", שזרחה מטבריה, לא כללה את ספרד, אולם במקומות קרובים יותר הושפעו ממנה, לכל הפחות, "החכמים", כלומר הלמדנים; ביניהם אמנם נקווה למצוא את הרישום העז ביותר של שאיפות נורמאטיביות. – עוד בחיי הראב"ע התחוללה בתוך הדקדוק

הספרדי מהפכה, שקבעה את כל המשך גורלו של מדע הלשון העברית. נוהגים לכרוך את המהפכה הזאת במשפחת קמחי, ובראש וראשונה בגדול שבה, רד"ק (1160–1235), פרובנציאלי, שמשפחתו באה מספרד; בו נתלה מאמרם: אם אין קמח אין תורה – לאמור: בלא פירושו של קמחי אין לימוד ראוי בתורה. להלכה שירתו הקמחים את טבריה בנפש חפצה, אולם תחת אשר יקונו, כי למעשה הוא למעלה מכוחם, ניסו להציג את השיטה הטברנית, כשהיא מותקנת על דרך חדש. על שבע הנקודות של טבריה הוסיף ר' יוסף קמחי שלושה ואריאנטים: חירק קטן, קמץ חטוף או קמץ קטן (שהספרדים הוגים אותו כמו חולם למשל כל – כל) וקיבוץ. באופן כזה נצברו עשר נקודות, שהקמחים חילקום לשתי קבוצות: (א) תנועות גדולות – ארוכות: קמץ גדול + (ā), צירי - (ē); חירק גדול + (ī); חולם + (ō); שורק + (ū); (ב) תנועות קטנות – קצרות: פתח - (a); סגול + (e); חירק קטן + (i), קמץ חטוף + (o), קיבוץ + (u). בדרך כך נתפרש, לתוך שיטת הקריאה הדרום-ארץ-ישראלית, העיקרון של כמות בעלת משמעות פונימית; יהודה ליב בן-זאב תלמוד לשון עברי, ויילנא, 1866, סעיפים 7–8 ואדים הכהן בפירושו יתרון לאדם, שם. ראש חיבוריו של רד"ק, מכלול, ניתן לפנינו בעיבוד אנגלי, David Kimhi's Hebrew Grammar by W. Chomsky, ניו-יורק, 1952, עמודים. ספק גדול הוא, אם תורתם המבנית של הקמחים חדרה אי-פעם לקריאה הספרדית הלכה למעשה. האפודי, מדקדק מפורסם, כתב ב-1403, כי אין להבדל מוחש-בין פתח לקמץ, בין סגול לצירי. באמצע המאה הייט למנינים כתב שד"ל בבית האוצר (מובא על פי ח' ילון, קונטרסים א, 71). כי אף שכל ימיו גדל בנוסח הקריאה הספרדית, הרי שום אחד ממוריו לא לימדו, כי הקמץ ארוך מן הפתח, וכיוצא באלה: גם לא ראיתי ולא שמעתי לאחד מבני ספרד או לאחד מבני איטליה שיבדיל בקריאתו בין התנועות האלה; והנה חלוק התנועות הגדולות והקטנות איננו אך דבר שפתיים ואינו במבטא שפתיים. – בן-חיים מפרש בדרך אחרת (כפי שידוע לי משיחותיי עמו ומכתביו) את מציאותן של שבע נקודות בניקוד הדרום-ארץ-ישראלי. הוא סבור, כי בין קובעי שיטת ניקוד זו היו גם נקדנים, שהבחינו בקריאתם שבע תנועות, והם שהכריעו בקביעת הסימנים. אני סבור, כי לאור התפקיד העצום הנודע לטבריה בתקופת הקדומה יש מקום לסברתי. אולם לטובת העניין של הוויכוח בין קוראי עבודתי זו ראיתי להביא לפניהם גם את דעתו של בן-חיים בשאלה זו.

שיטת הקריאה הדרום-ארץ-ישראלית תואמת, בראשי קוים של מערכת תנועותיה, את שאנו עשויים ללמוד מן התעתיקים של ימים קדמונים, כלומר למן תרגום השבעים עד המאה החמישית למנינים (ראה סעיף 4, הערה). ניתן לשער, כי התעתיקים האלה משקפים, אמנם, את שיטת (הדיבור ו) הקריאה של דרום-ארץ-ישראל, חילופי הגייה מקומיים בעברית אנו מוצאים עוד בזמן קדום: אצל הירונימוס מצויים גם תעתיקים כמו bosor "בִּשְׁר", השווה יוגסריד ב-*Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 4 (1844), 4. תיבת הפה בדברי הימים א כד, יג נמסרת בכתב-יד יווני אחד ἡοφφα, ובכתב-יד אחר ὁφφα. השווה א' שפרבר ב-*Hebrew Union College Annual* 12–13 (1937–1938), עמ' 224. שינויי גרסה אלה, מותר להניח, נעוצים בתקופת ישירותה של העברית. אולם סכנה היא לזהות בפשיטות את "הדיאלקטים" האלה של לשון שהייתה מדוברת לשיטות הקריאה בתקופת הגאונים.

שינויי הגייה בהברה הספרדית: מ' סיסטר, *Probleme der Aussprache des Hebräischen*, ברלין, 1937, עמ' 8, מציין חילופי הגייה אלה של ההברה הספרדית: (א) סורי, (ב) טורקי-אסייתי, (ג) טורקי-אירופי, (ד) יווני, (ה) באלקאני-סלאבי. קריאת התנועות

אחת לכולם, אולם הם נבדלים בעיצורים. ר' דוד אבן יחיא (1455–1528), לשון לימודים קושטא, 1512, דף, ח' (אני מביאו לפי ח' ילון בקונטרסים לענייני הלשון העברית א, 63) אומר: "בכל מערב ארץ ישמעאל אינם מבדילים המבטא בין החולם והשורק ולא בין החירק והצרי, עד שהסופרים הבלתי בקיאים בנקודתם הם מחליפים אלה התנועות כל אחת בחברתה בספריהם". ילון, שם, מביא הוכחות נוספות לעובדה זו בזמן החדש; ניתן להוסיף, כי ב-*REJ* 79 (1924), עמ' 3, מתואר כתב-יד של פיוטים ללא תאריך מצפון-אפריקה, שתנועותיו נמסרו-על דרך פוניטית: קמץ גדול נמסר על ידי פתח, צירי וסגול על ידי חירק, קמץ קטן על ידי חולם. משמע – שיטה שאין בה אלא שלוש תנועות /i, a, o/ בן-חיים, "צורת הכינויים החבורים יך, ית, יה, ספר אסף, ירושלים, תשי"ג, עמ' 66–99, מידיין במקרים, שבהם השיטה הספרדית נבדלת מן השיטה הדרום-ארץ-ישראלית, משום שהספרדים קיבלו קבלה תניינית את יסודות ניקודה של טבריה. – הקריאה השומרונית מתקרבת, כנראה, קרבה יתרה לדרום-ארץ-ישראלית. טבריה הייתה לעצמה. השווה מורג (ראה סעיף 5, הערה) 34.

הסבך שבניקוד הוא בבואה של הקריאה: נקדנים, שניקודם בנוי על שיטת קריאה שלהם עצמם, עלולים להשתבש שיבוש "כתיב". כך, דרך משל, מבטא נקדן כזה [basar] – הפתח והקמץ הם לו סמלים ל- [a]. הלכך אפשר שיימצאו אצלו כתיבים: בָּשָׂר, בֶּשָׂר, בִּשָּׂר, בָּשָׂר, ראה סעיף הערה 5, סיפא.

נקודת פתח-סגול: ב' קלאר (ראה סעיף 5 הערה, רישא) סבר כדרך קאהלה ובאואר-ליאנדר 102,1, כי הערך התנאי של אותה נקודה, שהיא בחינת שתיים שהן אחת, היה [e]. ח' ילון נוהר יותר ואמר: אולי [a]. ביתר תוקף לטובת [a] פסקה ד-ר אירנה גרבול במכתבה אליי ב-8 בינואר 1957. אני קיבלתי תחילה דעתו של ב' קלאר, ראה *The Field of Yiddish*, ed. U. Weinreich, New York, 1954, עמ' 92. אולם משעיינתי והוספתי ועיינתי, באתי לכלל הסברה שאני מפרשה בגוף המאמר, מלבד כל אלה הריני מסתמך על דרכם למעשה של התימנים עתה (ראה סעיף 6.1: הם מתעלמים מן ההבדל שבין סגול לפתח אפילו בקריאת התורה בניקוד הטברני; גם פתח גם סגול הם להם [a] (כדרך שלגבי הספרדים הפתח והקמץ תרווייהו [a]). השווה ש' מורג, 30.

6.1 בשטחה של בבל הישנה, בקרב יהודי עיראק עתה, הקמץ הגדול נהגה כמו [a:], בקרב יהודי תימן כמו [ɔ]. תימן, ידענו מתולדות התרבות, היא הסתעפות של בבל. יהודי תימן היו, במשך מאות שנים, מבודדים יותר גם מן היישובים היהודיים האחרים, גם מן האוכלוסיה הקוטריטוריאלי, מכפי שהיו יהודי עיראק. שעל כן מוצדקת הסברה, כי בתימן נשמרה המסורת הבבלית הישנה של קריאת המקרא רב יותר משנשמרה בתחומה של בבל עצמה.

בענין שורק דיברו עד עתה כעל חילוף בכתיב מלא לקיבוץ. המסורת מצוית בה דוגמאות לרוב, שאותה מלה עצמה הכתיב שלה במקום אחד חסר, ובמקום אחר מלא (למשל גָּבַל, דברים לב, ח; גָּבַלְתָּ יְשַׁע' י; גָּבַלְתָּ, איוב כד, ב; בִּין שהכתיב בשורק ובין שהוא בקיבוץ קריאתו בכל מקום אחת: [u] בפי הספרדים והאשכנזים הצפוניים, ו- [y, i] בפי האשכנזים הדרומיים. בכל מקום – חוץ מן התימנים. בפייהם של אלה השורק הוא /u/, והקיבוץ /y/. מצויות ידיעות מוסמכות, אם כי לא מפורטות למדי, כי כאותה חלוקה ניכרת גם בבגדאד (כלומר בתחומה של בבל גופה) ובשיראז (בפרובינציה הפרסית פָּארס, כלומר בתחום ההשפעה הבבלית). שעל כן מתבקשת

המסקנה, כי הקריאה הבבליית הייתה מצויה בה תנועה שביעית שנצמחה מתוך ההבדל הגראפי שורק ~ קיבוץ.

אפשר שיצויר, כי אותו הבדל נסמך אל הרגלי קריאה ישנים בארץ-ישראל, שמא אפילו אל הרגלי דיבור עוד בזמן, שבו הייתה העברית ישירה. ואדרבה, ניתן להניח הנחה, כי ההרגלים הארץ-ישראליים נתבטלו וההבדל שבקריאה עלה אחר כך מאליה בבבל, מתוך דחיפה גורמאטיבית (משנמצאות שתי נקודות, מן ההכרח שתהינה להן מקבילות הנאות שונות). מן הגמגמ הוא (לעת עתה?) לפסוק, מה היו פני ההתפתחות לאמתם, אולם בנידון שלנו, לענין היידיש, הרי זה ממילא ענין קדם-היסטורי. ההבדל שורוק ~ קיבוץ כ- /u~y/ על כל פנים התחולל קודם שנתבדלה תימן מבבל, כלומר לא-יאוחר מן המאה ה-יב למנינם. דבר זה מתאשר מתוך הוכחה מאשכנז (ראה סעיף 4.1): אותו ניגוד עצמו /u~y/ מקיים בלשון-קודש האשכנזית, ואף זאת מתקופת יידיש הישנה. ענין השפעת תימן על אשכנז בימי הביניים הוא מחוצה לגדר ההשערה, שהרי למן ההתחלה עד המחצית השנייה של המאה ה-יט למנינם לא היה כל מגע ומשא בין שני התחומים האלה. יש פתח להרהר, כי התופעה /u~y/ עלתה באשכנז ללא כל זיקה לתימן; אך מה הייתה עשויה להיות הדחיפה לחידוש כזה? שעל כן יש מידת צדק יתרה בדעה, כי התופעה הזאת הייתה מצויה בין הבבלים, ומהם עברה גם לתימן (בדרך נדודיהם של המשתמשים בה ממש) גם לאשכנז דרך בבל, על ידי לומדים ומלמדים בבליים. ולפי שאין זה החוט המקשר הבבלי היחיד, שאנו מוצאים בקריאה האשכנזית למן תקופת יידיש הישנה. על כורחנו אנו באים לכלל החלטה, כי /u~y/ כביצוע של קיבוץ ~ שורק אף הוא הובא לאשכנז בכוח התחייה הבבליית, שאנו קובעים אותה במאה ה-יג למנינם (ראה סעיף 4).

ולבסוף עוד בעיה, והיא בעית שורק ~ חולם (וקיבוץ ~ חולם), החודרת גם לתוך לשון-קודש האשכנזית. פרטים הרבה עודם טעונים בירור, אך לכל הדעות ודאי הוא, כי במסורת מצויים שינוי גירסה ו (או ~) ו ~ י (או ~): במקרא מצויד וּג, במסורת המשנה זוגין; מצוי קוצו (של ייד) ו-קוצו, מסכת יומא ו-יומא, יהושע בן-נחן ו-בן-נחן, מלאך דומה ו-דומה, תרעומות ו-תרעומות; הספרדים קוראים יזו- (לשון נקבה של יזה-), האשכנזים -זו; חופה (ראה סעיף 4.1) הוא בגידיומו hopá, כלומר התנועה בהברה הראשונה צמיחתה מתוך חולם. עד כמה שניתן להיעזר בחומר, שהוא לעת עתה מועט, הרי u אופייני לטבריה ובבל, ואילו o מציין את השיטה הדרום-ארץ-ישראלית. מצד אחר אנו מוצאים אף במערכה של יידיש המערבית (הולנד, אלזאס) צורות כמו /xopə/ חופה; /je'rošə/ ירושה; /me'xojev/ מחויה וכדומה. הלכך מתבקשת המסקנה, כי צורות /o/ ביידיש המערבית הם שירי מסורת קריאה יקדם-אשכנזית, כלומר דרום-ארץ-ישראלית, שכוחה היה יפה גם במרכזה של אירופה עד התחייה הבבליית.

6.1 תימן היא הסתעפות של בבל: ב-מ לוי, גנזי קדם ג (תרפ"ה), 14-25, מביא מן הגניזה שלושה מכתבים של גאון מבבל ל-ארץ ימין ימ' [= ימאמה]; ימן היא, כמובן, הצורה הערבית של תימן. במכתבים מדובר, כנהוג, על תמיכת הישיבה בבבל, ומצוי שם הביטוי נ ד ב ה ר ח ב ה. אין תאריך, אך לוי ודאי לו, כי הכותב הוא מאחרוני גאונים בבבל; וישיבת בגדד, כפי שידוע לנו ממחקריו של יעקב מאן, חרבה במאה ה-יג למנינם. - חקירות חדשות הראו (ראה בסמוך), מה הדוק היא הקשר שבין המסורת התימנית בקריאת המשנה והגמרא ובין

בבל. יהודי תימן גופא מקובל עליהם עתה, כי דרכם בקריאת התלמוד שורשה ביחסים ישירים עם ישיבות בבל הקדומות (קיבלתי מחנוך ילון). בעניין מסורות הקריאה השונות בתימן ראה ש' מורג ב-הראל, קובץ זיכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, תל-אביב תשכ"ב, 149-157.

הקמץ הטברני: מן האידיאליזציה שנוהגים המדקדים הספרדים ניכר אופיו הפוניטי, השווה סעיף 6, הערה בסמוך לרישא.

הקמץ הבבלי: קאהלה ויהא את המקבילה של הקמץ הבבלי ב- /a:/ (השווה, למשל, את הפרק שלו בדקדוקם של באואר-ליאנדר 1, 102), אך קשה הוא, כי לתוך שיטה פונימית כזאת, שבה ההבדלים הם איכותיים לחלוטין, תחדור תנועה ארוכה אחת. - ב' קלאר ב- לשוננו יז (תש"א), 72-75, סבר, שאין הבדל בין קריאת הקמץ הבבלי לבין קריאת הקמץ הטברני והוא 101; לכך הסכים ש' מורג ב-קריית ספר לו (תשכ"א), 30, מתוך שהסתמך על H.W. Rossel, *A Handbook of Aramaic Magic Texts*, ניו-יורק, 1953, 14, ועל ספרו שלו עצמו, הגיית העברית בפי יהודי תימן, ירושלים, [תשכ"ג], 102-105; השווה אף K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, שטוטגארט, 1936, עמ' 34. - בעניין ההבדל בקריאת הקמץ בין יהודי עיראק ויהודי תימן עתה, מורג, שם, 102-105. - והשווה מ' סיסטר, *Zur Geschichte der Aussprache des Hebräischen*, עמ' 8 (ה-ריערכיזציה בעיראק מזכירה - כמובן מצד המראה, ולא מצד המוצא - את הטיפוס /das, tag/ דאס, טאג ביידיש המערבית הדרום-מערבית). - והרי קצת ראיותיו של קלאר, מתוך מעט ניסוח שבעריכה: (א) במסורת הבבלי קרי קמץ גם מקסץ פומא בהיפוך מפתח פומא; (ב) הקראי הבבלי קרקסאני, במחצית הראשונה של המאה י' למנינים (ראה סעיף 7 הערה), כתב, כיהודים בבזאנטיון (אל רום) אינם מביעים את הקמץ; אילולא היהגם בבבל נוהג מיוחד של קריאת קמץ, לא היה מביא ממרחק דוגמתו; (ג) בספרי השבעה ארמיים, שנכתבו בבבל בערך במאה השביעית למנינים, מצויים מיני כתיב של תיבות לשון-קודש מסוג בורוך (ברוך). הוּעוּלָם (העולם). הכותב הגה, כנראה, את ההברות הראשונות בתיבות אלה בהגה שהוא מקביל לחולם, או דומה למקבילו של חולם. (ד) אצל אלבירוני הפרסי, במאה העשירית למנינים, מצויים תעתיקים, המראים לצד אותו כיוון: (ה) התימנים כיום הוגים את הקמץ כמו [כ]. ומסי מחקרים מודרניים, בייחוד של א' פורת, לשון חכמים ע"פ מסורות בבליות שבכתבי יד ישנים, ירושלים תרצ"ח, 204 עמ', מתחזור, כי רוב מסורות תימן לעניין קריאת "לשון חכמים" חזרות על אופן קריאתה של לשון זו בימי הגאונים בבבל. השווה קריית ספר טו (תרצ"ז-תרצ"ח), 171, לשוננו יז (תשי"א), 12-75, להוכחה ג' של קלאר ניתנם לצרף כתיבים מתקופת הגאונים, שהביאם י"א אפשטיין ב-*Festschrift Adolf Schwarz*, וינה, 1917, עמ' 320-321, 327; אפשטיין מסתייע במושג "הגיית הדיוטות בבליה". - ממחקרו של ז' בן-חיים, "תורת התנועות לרב סעדיה גאון", לשוננו יח (תשי"ג), 89-96, ניתן להביא ראיה להנחתו של קלאר. רב סעדיה גאון מלמד לדעת, היכן, למשל, מקומו של פתח ושל סגול, והדבר מסתבר, שהרי הוא מדבר בעניין שיטת הקריאה הבבליה, שאין בה אלא הגה אחד להגיית הפתח והסגול. אך אין הוא מוכיר ספק בעניין פתח או קמץ. מכאן, ששתי נקודות אלו קריאתן בבבל הייתה שונה; הערך ההגאי של הקמץ היה, כנראה, 101. - בעניין קמץ /כ/ בקרב יהודי פרס השווה ח' ילון בקונטרסים א, 93; ובקרב יהודי דגסטאן - השווה ש' טשרניחובסקי ב-השפה א (1912), עמ' 28. - ח' ילון הביע ספקות נכבדים לעניין ראיותיו של ב' קלאר ב-קונטרסים ב, עמ' 85, וביתר אריכות במכתבים סרטיים אל"י ב- 1955-1956, בהבעת תודה על טרחתו הריני מנסה לסכם את ספקותי. שמו

האותיות אינם ראייה, מקורם אצל המדקדקים, ואפשר להם שיהיו מאוחרים; דעתו של קרקסאני אינה ברורה די צורכה; מר' אברהם אבן עזרא ניתן להביא ראייה, שכן הוא פורש בשמות מקומות שונים, שבהם הגיית הקמץ היא על דרך הטברנית, אך את בבל אינו מזכיר. בניקוד הבבלי המאוחר אין קמץ גדול וקמץ קטן, אך בניקוד הקדום הם מצויים. לאותו כיוון מרמזת גם מסורת תימן, הנוהגת בתיבות הרבה בטקסטים תלמודיים ושאתר התלמוד לכתוב פתח או סגול תחת קמץ (ב-ענייני לשון [א], עמ' 29 דיבר ילון רק על תיבות ארמיות כאלו, אולם אחר כך מצא גם תיבות עבריות מאותו טיפוס). אם הקמץ התימני נהג בבבל, מה על החולם התימני, שקריאתו [œ] פתוחה? מתוך הסברתו של ח' ילון ניכר לכל הדעות, כי מחקרה של העברית לא פסק עוד בזה את פסוקו האחרון. ישובה של הפלוגתה לא יבוא אלא מתוך חקירת פרטי הפרטים בטקסטים הבבליים המרובים שנצטברו. אנב כך נדרשת בדיקת ההשערה, כי בבלי יצרה, בעצם, לא מסורת אחת, אלא שתי מסורות, וביתר דיוק: מסורת בבלי, שהתפשטה על פני העולם, הייתה לה שכבה קדם-טברנית. מציאותה של "עילית" ו"תחתית" בחטיבת-לשון מודמנת לנו פעמים הרבה, לגבי תולדתה של יידיש חשוב עניין אחד בלבד: אם באמת בבלי היה לה [œ], שערכו ההגאי הוא כשל קמץ, משמע, כי נושאי-התחיה הבבליית (ראה סעיף 14) הביאו עמם תכונת קריאה משלהם עצמם; אם לאו, עלינו להבין, כי הביאו את התקן הטברני. על כל פנים הביאו [œ] כמקביל ההגאי של קמץ, ושעל כן שאלת הקמץ הבבלי היא לגבי היידיש עניין קדם-היסטורי. – לצדה של שאלת-הן או לאו- עולה שאלת-לואי: אם הן – מהיכן בא [œ] לקמץ אל תחום לשון-קודש. אין לי ודאות, כי ב' קלאר כבר מיצה את כל האפשרויות של ביאור מביט, כשקשר את ההתפתחות הבבליית בתהליך דומה בפרסית החדשה, ואת ההתפתחות הטברנית בתהליך דומה בסורית המערבית. כפי שמוסר לי פרופ' ז' בן-חיים, מכין מר ישראל ייבין מחקר על הניקוד הבבלי על סמך כל התעודות המצויות.

הרישום [y,i]: בחלקי יידיש מערבית מתקיימת עדיין /y/ בטיפוסים /šyʁ/ שורה, /sykə/ סוכה; ברובה של יידיש דרומית היום /i/ או /ɪ/, אך ודאי הייתה הגיית-מעבר /y/. בנידון שלנו אנו מעוניינים אך בפאלאטאליזציה של /u/ הקדומה; שעל כן אין חשיבות ליגנודים איזוריים או תקופתיים מעוגל ~ לא מעוגל /i ~ y/ או פאלאטאליזציה מלאה ~ לא מלאה (/i ~ I/), ומהאי טעמא הרי הנכון ביותר הוא לרשום /y,i ~ u/.

תימן ← אשכנז: לא כל זימון מחויב להיות נטילה; כדי לקבוע זאת, דין שתהא לפינוי כמות של עובדות, המרמזות לאותו כיוון. ח' ילון, למשל, הראה ב-קריט ספר (תרצ"ג/תרצ"ד), עמ' 58, ואחר-כך ב-קונטרסים א (תרצ"ז/תרצ"ח), עמ' 63, כי חלק כתבי-היד התימניים נכתב בהם צירי תחת חולם: הלבן בצירי מתחת לו, משה (רבנו) בצירי מתחת למ'; ואיפכא לב בחולם מעל לל' וכדומה. אחרים כבר הראו מקודם על דרך קריאה כזה בקרב קצת יהודי תימן, למשל, בעדן, השווה אידלון ב-*MGWJ* 57 (1913), עמ' 539, וש-ד גרטיין ב-לשוננו (תרצ"א), עמ' 361. קלאר, ב-ענייני לשון [ב], 33–37, הזכיר, כי קרקסאני (ראה סעיף 7 הערה), בערך בשנת 930, הבליט כאותו קו עצמו בקרב יהודי בבלי, והוא אומר, כי "הרבה יהודי עיראק שגדלו בין הנבטיים אומרים במקום קדוש ק"ש" (הריני מחזיק טובה ל-ד"ר ל' נמני, המהדיר של כתבי יד קרקסאני, על שהסביר לי, במכתב מ-19 ביולי 1955, כי "בכנוי נבטיים כיוון לשאינם-מוסלמים דוברי ארמית – לנוצרים, מגדעיים וכדומה"). ודאי דין הוא, כי עם חקר תולדות העברית יש לחפש גשר של המשכיות מעל אלף השנים; אולם בבוא ילון להשוות את התימנים דהאידיא ליהודי ליטא והגייתם *meišo*, הרי צריך

קודם כול לראות בכך שיווי חיצוני בעובדות, ולא רמיזה לקישור גינטי. שורשו של /ei/ הליטאי נערץ בתקופת דיפתונגיות ישנה יותר (ou? au? eu?), ומשמעו של דבר, כי /ei/ הליטאי כביטוי לחולם אין גילו למעלה מן המאה הי"ט. יתר על כן, עצם הדיפתונגיאציה היא, כנראה, תהליך שהתחולל באשכנז גופה. אפשר לערער על המשמעות וההוכחה מכוח חקירות חדשות, אולם עד שלא נעשו, על כורחנו דינו של /ei/ התימני ו-/ei/ הליטאי כביטוי לחולם כדין שתי הופעות מושות, אך לא קשורות מבחינת תולדות.

שורק ~ קיבוץ בתימן: השווה ש"ד גרטיין ב"ל שונונו ג (תרצ"א), 361 וכן S.D. Goitein, *Jemenica*, לייפציג 1934, עמ' XVII; ח' ילון ב"קונטרסים א (תרצ"ז/תרצ"ח), הערה 76; דמתי [שבטיאל], שם 11, 13, ובעיקר בקונטרסים ב (תרצ"ח/תרצ"ט), 7-8; גומפרץ 76, הערה 62. דמתי מוסר על הבדל בהגיית הקיבוץ בין גברים ונשים: הראשונים אומרים שולחן, קדושה, גאולה ב-/y/, האחרונות אומרות ב-/i/ (בכל המלים מטיפוס זה עניין לנו בקיבוץ, אף שהכתיב הנהוג עתה, גם בעברית, הוא בר. ועוד פרט: /y/ נוהג גם במלופם שבראש התיבה לפני שווא, למשל, ובכך. אולם דמתי מביא אף זאת, כי נשים הוגות /y/ במלים מסוג מצוה, מיטה, מקווה, ואילו הגברים מקיימים /i/ של חירק. אין אני יודע להסביר זאת אלא רק כך: הפונימה /y/ עודה מצויה, אך בלשון קודש של היתוך שביא הודית התימנית נתפסק שמושה. מערבבים, ובעיקר ניכר הערבוב בפי נשים, שאין להן המשמעות השמרנית של תלמוד תורה; ואילו הגברים הגבול שבין שתי הפונימות הוא להם מאושש יותר. (במצבי רהיטה כאלו לא נוגע, שתחזור ההשפעה הלשונית העילית ותעמיד את השימוש של הפונימות על דקדוקו.) א' צבי (= אידלזון), "מבטא התימנים", השפה (1912), 88-92, זיהה את הקיבוץ לא עם עאלא עם יקצר, וכן גם ב"שלוח כח (תרע"ג), 37; אבל הוא עצמו ב-*MGWJ* 57 (1913), 539, מתאר את הקיבוץ התימני כך: "לפני הגאי הגרון הוא נשמע כמו ü קצר. דמתי מכחיש את ההגבלה להגאים גרניים בלבד. - בעניין הקיבוץ בבגדאד: ח'ילון ב"קונטרסים ב, 102; בשיראז: הגיל בקונטרסים א, 76. - כל מה שחוקרים מרובים יותר עוסקים בפרטים, מתברר יותר, כי עניין /y < u/ אינו מצטמצם בתימן, ואפילו לא בבבל, אלא לפנינו תהליך רב-שנים בעברית, שאפשר שורשו נערץ בימי ישירותה של הלשון. ב"קונטרסים א (תרצ"ז/תרצ"ח), 76 הראה ח'ילון על /y/ בין השמרונים, אך פרופ' ו' בן-חיים מוסר לי, שלא ידעו לו על תופעה כזו אצל השמרונים. אחר כך מצא ילון סימני התהליך הזה במגילות ים-המלח, השווה קרית ספר כו (תשי"ב), סעיפים 20-21, ובעיקר בהערה; בדרך פרטי הודיעני ילון, כי יש בידו חיוכים הרבה לכך. באריכות, אם כי בדרך ניסוי בלבד במסקנותיו, דן בכך י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים, תשי"ט, 356-391. - שמחה פינסקר, מבוא אל הניקוד האשורי, וינא 1863, 15-16, 150-154, סבור היה, כי דווקא בצפון ארץ-ישראל היה רווח /y/ לקיבוץ; "הברתו הברת אנשי פולין, ü אשכנזי או צרפתי" (ח' ילון בקונטרסים א, עמ' 67 הקשה כדין, האם יהודי פולין בימי פינסקר הגו את ההגה הזה במעוגל). פינסקר אף הוסיף, מבלי להביא ראיות כל שהן, כי מצפון ארץ-ישראל בא עכביטוי לקיבוץ לפולין, דרך קוקו, ארץ הכחרים וחצי-האי קרים. קשה להבין, במסגרת העובדות שלנו, שהספרדי אברהם אבן-עזרא עשוי היה להגות שורק כ"ע, כפי שכותב פינסקר במבוא; אולם ח'ילון הראה ב"קונטרסים א, 67, כי פירושו של פינסקר מוטעה; השורק הוא לו לאבן עזרא. - במאמרי ב-*The Field of Yiddish*, עמ' 91-93, הבעתי את הדעה, כי בבל היו לה תחילה שש תנועות, וההבדל קיבוץ ~ שורק הוא התפתחות בבליית פנימית מאוחרת, כלומר הייתה קיימת שיטת קריאה בבליית קדומה יותר, בעלת שש תנועות,

ומאוחרת יותר, בעלת שבע תנועות. קוטשר ב־ה לשון והר קע וכר אסף חומר מרובה, שהיקפו אינו קבוע עדיין, אך דבר אחד הוא מוכיח לכל הדעות, כי המעבר $u > i$ הוא קדום הרבה, ונודמן גם בארץ-ישראל. להלכה אמנם אפשר, שאותו מעבר סופו בטל, ועלה בבבל מאליו ומחדש; אולם אין צורך בסברה כזאת, ועל-כן אין טעם מספיק לדבר בפרט מיוחד זה על שיטת קריאה בבבלי קדומה ומאוחרת. מורג (ראה סעיף 5 הערה), עמ' 22–23, מנסח ניסוח מסויג מאוד: "אחת הפונמות, /u/, מיוצגת ע"י שני סימנים... האחד, שורק, הוא אם-הקריאה w עם נקודה [כלומר ו]. . . האחר u (הקיבוץ) משמש, בשעה שהכתיב המסורתי חסר אם-הקריאה, אמת, הקיבוץ מופיע הרבה בהברות סגורות לא-מוטעמות. אבל שימוש אינו מצטמצם בשום פנים למצב זה בלבד; לכן אין לתפוס, שהקיבוץ מייצג אלופון של /u/, אלא מתקבל יותר לראותו כחילוף גראפי של סימן זה". לפי שעה ניתן לומר בוודאות דבר אחד: בשיטת הקריאה הטברנית אין ניכרים סימנים להבדל $u \sim y, i$, מה שאין כן בשיטת הקריאה הבבלית. – תנועות משותפות בכל שיטת-הקריאה: נקל להכיר, כי חמש תנועות מצויות בכל שלוש שיטות הקריאה, כלומר /i, e, a, o, u/. אולם עובדה זאת אינה מסייעתנו אלא סיוע תיאורי בלבד, ולא סיוע היסטורי, שכן /a/ בבבל אפשר שיהא מקביל לסגול, ובדרום ארץ-ישראל לקמץ, ואילו בשיטת צפון ארץ-ישראל /a/ מקביל לפתח בלבד. בעניין צמצום נוסף בשיטת דרום ארץ-ישראל ראה בסעיף הבא.

שורק ~ חולם: הדגמות לסבך או לפקפוק ראה E. Nestle, Miscellen, 19, *Lulab* oder *Lolab*? ב- *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 25 (1905), עמ' 363–364; י"ג אפשטיין ב- *Festschrift Adolf Schwarz*, וינא 1917, עמ' 321–327; ע' קליבאנסקי ב- *MGWJ* 77 (1933), עמ' 460; ח' ילון "לשיטת הניקוד של המשנה ב-ששה סדרי משנה, מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, סדר מועד, ירושלים, תשי"ב, עמ' כ"ב; גומפרץ, 20; מורג (ראה סעיף 5, הערה); חופה בתעתיקים יווניים השווה שפרבר ב- *Hebrew Union College Annual*, 12–13 (1937–1938), עמ' 224. – בקונטרסים א, 63, מזכיר ח' ילון כתב-יד בניקוד דרום ארץ-ישראל, המכונה בפי קאלה H ב- *Masoreten des Westens*, עמ' 16 ואילך. כאן החולם משמש גם במקום שהטברנים כותבים שורק או קיבוץ. – *hopà* בגורדימוז, השווה C.M. Crews, *Recherches sur le judéo espagnol dans les pays Balkaniques*, פאריס, 1935, עמ' 252. – בן-יהודה ו, 3022. מביא שלושה פירושים למלאפום: (א) 'חולם' (וכן גם רשי'); (ב) 'קמץ קטן' – ההוכחה הקדומה ביותר של בן-יהודה היא מדבלמש, מקנה אברהם, יוניציא, 1523; (ג) – ההוכחה הקדומה ביותר גם היא משם. הפירוש הראשון ניתן עוד להביא לו חיוזק ממדקדק מרומא. מסוף המאה ה-יג ותחילת המאה ה-ייד למינים, השווה באכר ב- *REJ* 10 (1885), עמ' 132; ההוכחה הקדומה ביותר לפירוש השני הוא לעת עתה אצל דוד, בעל הקונטרס מן המחצית הראשונה של המאה ה-יג (ראה סעיף 12.1, הערה). הצורה האשכנזית מלאפון, שסופה אות נ, ולא מ, מסתברת מתוך סטייה של כתיב: הקישור האטימולוגי ל-פום נשכח, ו-פן הגוי ממש כמו פום (פגון ליפן, שטופן). לא קל להסביר את התנועה הקמאית u_1 (כלומר התנועה שהיא /u/ ביידיש המזרחית-צפונית, ו- /i/ ביידיש מרכזית ודרום-מזרחית), בעוד היסוד הוא מלאפום (=מלאו הפה) בלמד חלומה, אולם, u_1 זה ודאי שאינו מאוחר מן המחצית השנייה של המאה ה-יג, ויש אומרים, כי היא ישן יותר; ההומאניסטן הגרמני פליקאן (Pellican) בחיבורו *De modo legendi et intelligendi Hebraea* כותב בשנת 1503: *meluppim u* מלאפום. זה נראה כתיקון יתר של הצורה, כשבחלקה הגדול של אשכנז נשתנה /o/ ל- /u/; חופה אינו /xope/, אלא /xupe/; ירושה אינו /je'roše/, אלא /je'ruše/; וכן נמשך גם /me'lopim/

באותו גלגל ונעשה /me'lupim/. – לצערי אין בידי לכלול כאן את החומר חשוב, הנמצא במאמרו של ז' בן-חיים, לשוננו כב (עמ' 223–245) ואצל A. Diez Macho-S. Spiegel ב-Sefarad 15 (1955), עמ' 298.

7. קביעתן של שלוש שיטות הקריאה, כפי שמראים הציונים – בבליה, צפון-ארץ-ישראלית, דרום-ארץ-ישראלית – מותאמת באמת ליחסים שבמאה ט', אולי בראשית מאה י'. אחר כך משתנית התמונה משום ניצחונותיה של טבריה, שהתחילו עם התפשטותו של הניקוד הטברני (ראה סעיף 5).

תקני הקריאה הצפון-ארץ-ישראלית הקדימו ביותר להתפשט למן הגרעין הטברני אל השטחים המזרחיים השכנים, כלומר לבבל ולארצות שממזרח ומדרום-מזרח לה. עוד בשנת 930 בערך למנינם העיר מחבר אחד, יעקב אלשאמי, כי הקריאה הבבליה-מלאה את העולם, מגבול מזרח של מעצמת ביזאנטיון עד גבולות סין. אולם בערך באותו זמן מעיר מחבר אחר, הקראי קרקסאני (במורת רוח, שכן הוא עצמו מחסידי נוסח בבל), כי תקניה של טבריה משפיעים הרבה על פרס. אין לקבוע במדקדוק, אך על כל פנים יש בידינו מקור קראי אחר בן המאה העשירית, המספר, כי מלמדים עברו מטבריה לעיראק. ומחבר אחר באותה תקופה מספר על מורים, שיצאו מטבריה לארצות רחוקות, והגולים (כלומר יהודי המקום) הפצירו בהם, כי ילמדו את בניהם קריאה ארץ-ישראלית (כלומר צפון-ארץ-ישראלית). ואכן למדו מהם קריאה נכונה ברוב יגיעה. ככל שאנו מוצאים ייחודה של הקריאה הבבליה במאות הבאות, עלינו להקשות קושיה עקרונית, האם זו בבליה-מלכתחילה. מלפני קביעת שיטתה של טבריה, או זו טברנית, שהוכנסה אנג יגיעה נורמטיבית שבידעים.

לא במידה עצומה כל כך כהשפעתה בספירה המזרחית, אך בכל זאת ניכרת למדי, הייתה השפעתה של טבריה (ובאחר מעט השפעתה של טבריה בתיוכם של בבליים מטוברנים) בצפון-מערב, כלומר בתחום יוון והרחק במרכזה של אירופה. מסביבי 930 נשתמרה גביית-עדות של מחבר מהימן, הקראי קרקסאני, כי היהודים היוניים אינם יודעים קמץ ¹⁰¹, אולם אחרי ארבע מאות שנה היה יהודי מתחום התרבות היוונית לוחם במרכזה של אירופה לנוסח הקריאה הטברנית (ראה סעיפים 12–11).

שונה הייתה דרך ההתפתחות בשטחים שממערב ושמדרום-מערב לארץ-ישראל, שהתפשטה שם שיטת הקריאה הדרום-ארץ-ישראלית. היא עברה מדרום ארץ-ישראל וממצרים לכל צפונה של אפריקה וממנה לחצי-האי הפירינאי. מרכז התורה בקירואן שבצפון-אפריקה היה נקודת תיווך של יהדות אף לאיטליה, והסטאנדארד הכפול – הניקוד הצפון-ארץ-ישראלי על שבע נקודותיו והקריאה הדרום-ארץ-ישראלית על חמש תנועותיה – עבר ללותיר-אשכנז, צרפת וכנען. הייתה זו ספירה מערבית לחלוטין, למן דרום ארץ-ישראל עד האוקיינוס האטלנטי, למן קצות סהרה עד היישובים הצפוניים ביותר במרכזה של אירופה.

אבל במאה השלוש עשרה (ראה סעיף 4 וסעיפים 11–14) נקרעה הספירה המערבית האחידה לספירה מערבית-דרומית ולספירה מערבית-צפונית. בספירה המערבית-דרומית נשארה בעינה שיטת הקריאה של דרום ארץ-ישראל על חמש תנועותיה. (לפי שנסמכה על ספרד, ונתבססה שם להלכה, הלכך אנו רשאים לכנותה

הברה ספרדית.) בצפון-מערב, כלומר במרכז של אירופה, חדרה שיטת הקריאה הטברנית; מתוך מאמציהם המודעים של חסידי השיטה הזאת צמח כאן מה שקרוי הברה אשכנזית.

החלפת הקריאה של אשכנז חשובה לא רק בתולדות התרבות היהודית בעלמא. אלא היא בפירוש מכלל מהותה של לשון יידיש. במאה השלוש עשרה מתגבש הגבול שבין התקופות של יידיש-בראשית ושל יידיש ישנה, וממילא דין שנהא מנסחים, כי ביידיש-בראשית לא רק לשון-קודש ממש הייתה נקראת בלותר-אשכנז על דרך דרום ארץ-ישראל, אלא גם לשון-קודש שבהיתוך לא היו לה אלא חמש תנועות בלבד. ואילו ביידיש המאוחרת, ואפילו עוד ביידיש דהאידינא, מצויים ברכיב לשון-הקודש גילויים, החורגים מתוך החוקיות הכללית של ההברה האשכנזית, ואין להם ביאור אלא בשיטה בעלת חמש התנועות בשתי החטיבות של לשון-קודש בתקופת בראשית. מאידך גיסא הגילויים האלה הם כאישור חזר, כי בלותר-אשכנז הייתה מצויה שיטת קריאה "קדם-אשכנזית".

ליתר הדגשה נחזור ונאמר: מה שההברה ה"קדם-אשכנזית" הייתה דומה להברה ספרדית, אין מקורו בהשפעת ספרד על אשכנז. השפעה כזאת לא הייתה קיימת. אלא שתינה, ספרד ואשכנז, ינקו ממקור אחד, קדם-אירופאי. ספרד קיימה את הנהגה הישן, אשכנז החליפה במאה הי"ג במוחלט את שיטת קריאתה. והמשבר בא לא משום שתלמידי חכמים מאשכנז בראו את ההברה האשכנזית יש מאין, מתוך הבנה מעולה יותר של העובדות הלשוניות (לפי שורת ההיגיון דבר כזה יצויר, אשכנז לא חסרה בעלי-מוחות מקוריים), אלא בכוחה של יוקרה חיצונית. עתידים אנו להראות (סעיפים 12-14), כי מורים מחוץ ביססו באירופה המרכזית את יסודות הקריאה הצפון-ארץ-ישראלית (הטברנית). חליפה כזאת, הבאה מכוח לשון עילית, אינה יחידה במינה. אנו מוצאים כזאת גם בלשונות אחרות גם ביידיש. על אחת כמה וכמה עשויה הייתה שתתרחש לעניין קריאת לשון עקיפה: הרי עצם קבלתה הוא תהליך של לימוד וממילא פעולתן של היגיעות הנורמטיביות גדולה יותר.

7. התפשטות שיטת הקריאה הבבלית לצד מזרח: קרקסאני היה חכם קראי, שכתב בשנת 930 בערך למנינים. השם המלא של חיבורו החשוב עד מאוד – *Kitāb al-anwār wal marāqib*, L. Nemoy, ed., 2 vol., ניו-יורק, 1939–1949. את הערותיו שלוּוּשַל אלשאמי בעניין "קריאה-אני מביא, על פי מהדורת דברנימי, לפיב' קלאר ב-ענייני לשון [ב] תש"ג, 31–38, וב-לשונונו יז (תשי"א), 72–75. דברי החולקים על קרקסאני אינם ידועים לנו אלא מפיו בלבד. הפלוגתה בעניין "קריאה" התכוונה תחילה לקצת כתובים, שהיו קרויים בבבל לפי דרך אחד, וב (צפון) ארץ-ישראל על פי דרך אחר; אולם אחר כך נחלקו גם על שיטות הקריאה של בבב וטבריה. יעקב אלשאמי, מחבר רבני, שכתב על ההתפשטות המרובה של הקריאה הבבלית, הזכיר גם את תימן בכלל המקומות, שבהם הייתה הקריאה הזאת שלטת. ("אלשאמי" פירושו איש אלשאם, והוא שם כולל לסוריה וארץ-ישראל. – תוספת אישור להנחה, כי בימי הגאונים התפשט נוסח טבריה צפונה, וראה סעיף 5, בגוף המאמר ובהערה. השווה באכר ב- *REJ* 18 (1889), עמ' 564; מאן, *TaS*, 1, עמ' 261.) אלשאמי נלחם לקריאה הבבלית; קרקסאני צידד בזכותו של נוסח (צפון-) ארץ-ישראל, והוא מסתמך על כך, שטבריה גוברת למעשה: "ולא נשאר בדור זה איש מבין העוסקים במדע הלשון והדקדוק בין אנשי אצפהאן ובצרה ותסתר חולתם, שלא יתנו את הבכורה לקריאת [צפון] ארץ-ישראל, ולא יכירו בה שהיא האמיתית ושלא יראו, שאין אמיתותו

של הדקדוק מתבארת אלא על פיה. ולא עוד אלא שחבורה מזקניהם, שאינם קוראים קריאת [צפון] ארץ-ישראל (לפי טבעם) ואינם קוראים אלא בבליה ואינם יודעים קריאת [צפון] ארץ-ישראל אלא מפני השמועה, אם הם רוצים לדבר על ענייני הלשון והדקדוק, אינם מדברים אלא על הלשון [הצפון] ארץ-ישראלית ולא זולתה. (נראה, כי באצפהאן היה קיים מרכז של מדקדקים ומפרשים; קלאר מביא ידיעה על כך, מכתב-יד מחצי המאה השלוש עשרה, לפי מאן, *T & S*, 2, עמ' 105). הנביאים בבבל – סבר קרקסאני – קריאתם הייתה נכונה, כדרך ארץ-ישראל; השינוי בא לאחר מותם כשפסקה הנבואה, והוא מסביר: "שהאומה, כיוון שארכה ישיבתה בבבל ובארצות הגולה שמאחוריה, נתדמתה קריאתה לשל הנבטיים, הואיל ועניינו הראות שקריאת אנשי בבל קרובה ללשון הנבטיים" (ראה סעיף 6.1, הערה).

קירואן: עיר, שאינה רחוקה ממקומה של תוניס עתה. בספרות הרבנית בימי הביניים היא קרויה לפעמים אפריקי סתם.

טבריה – יוון: השמועה הראשונה, בערך משנת 930 למנינם, על שיטת הקריאה בצפון-מערב מגרעינה של טבריה ניתנת לנו בידי קרקסאני. מתוך הסברה, כי קריאת לשון-הקודש נשפעת בכל מקום ומקום מכוחה של שפת הדיבור (ראה סעיף 3, הערה, וסעיף זה בגוף המאמר) כתב: "זכון הגיעו אנשי אלרום לידי כך, שאינם מקיימים את הקמץ, כיוון שאינו בלשון הרומי". אלרום הוא השם הערבי של רומי, כלומר של קיסרות ביזנטיון (רומית-מזרחית). שקיימה עד סופה את הברדות המשפטית-מדינית, כי היא היא המשכה של רומי הקבועה, וכי לשון רומי היא כמובן היוונית. לאיזו תכונה של מערכת ההגאים ביוונית של ימי הביניים התכוון קרקסאני – לא ידעת; אבל ודאי מותר לסמוך עליו בעניין קריאתם של יהודי יוון, שכלל הנכון נודמן עמם לא אחת. קלאר בענייני לשון [ב], 41–38, עמעם בסברה, אם קרקסאני לא התכוון למדינות הנוצריות בכלל; מצוי גם פירוש כזה של המונח הזה, אך הלא קרקסאני מדבר על הטריטוריה של יוונית, ויוונית לא הייתה לשון-המדינה אלא בקיסרות הביזנטית בלבד. שעל כן אני סבור, בהפך לדעתו של קלאר, כי קרקסאני התכוון לביזנטיון במובנה המצומצם, כלומר לאסיה הקטנה והבלקנים. כך גם דעתו של נימיו במכתבו אליי מ-9 באוגוסט 1955; הוא מוסיף גם ראה כזאת: "היהודים בארץ ישראל היו מזדמנים עם עולי רגל פראנקיים למקומות הקדושים לנוצרים, אולם בעיראק [שבה ישב קרקסאני] או במערבה של פרס אורחים כאלה היו נדירים". – בעניין חדירתו של הניקוד הטברני לשטחה של יוון ראה Mann, *The Jews in Egypt*, 1920, עמ' 93–94; 2, עמ' 62–96, באוצרות קאהיר מצא מאן כתב מאלכסנדריה למאסטאורה, בדרום-מערבה של אסיה הקטנה, וכתובה שנכתבה במאסטאורה גופה. מן המכתב נקרא התאריך, הכתובה היא משנת ד' תשפ"ב (1022). כאחת עם הטקסט נותן מאן ביאור כזה: "במכתב... ניתנו זעיר שם ועיר שם נקודות בבלייות. או שהמעתיק היה מבני הקהילה הבבלית [באלכסנדריה] או – מה שמתקבל יותר על הדעת – אנשי אלכסנדריה סבורים היו, כי במאסטאורה נוהג הניקוד הבבלי". אך טעות הייתה בידם, בכתובה קצת תיבות מנוקדות. מהן אנו למדים, כי במאסטאורה נהגו נקודות טברניות.

התחרותן של שלוש שיטות הקריאה: ב' קלאר בל-שוננו (תשי"א), 72–75, ניסח על דרך כך: בעיקר נעשה במאה העשירית [בטבריה] נסיון גדול להשליט הגייה אחת ואחידה, אך הניסיון הזה הצליח רק בחלקו, כלומר בפי המדקדקים והמומחים בקריאה, וסופו של דבר, ששוני הקריאה חזר כשהיה. הניתוח בסעיפים 3–7 הראה, כי אין הדבר כך: בסופה של המאה השלוש עשרה הייתה התמונה שונה לגמרי מכפי שהייתה בראשית המאה העשירית. ממילא אין הדין עם מסקנתו של קלאר, ש"המבטאים השונים בעברית הקיימים בימינו הם תולדות ישירות של המבטאים שכבר היו קיימים בעצם ימי המצאת הניקוד". כפי שראינו, אי אפשר לומר כן

אלא לגבי השטח הדרומי-מערבי, אך לא לגבי השטח המזרחי, לא כל שכן לגבי השטח הצפוני-מערבי, שבו שלט לא הניקוד הטברני בלבד, אלא גם הקריאה הטברנית. אולם הדין עם קלאר (ראה סעיף 4, גוף המאמר וההערה). כי בשיטות הקריאה של לשון-הקודש דהאידנא במבצצים זעיר שם זעיר שם הרגלי קריאה, ששורשם נעוץ בזמנים קדומים מאוד, ואף בזמנים שקדמו לתקני טבריה.

ניצחונה של טבריה: הסקירה מראה, כי בספירה המזרחית ניצחו במידה גדולה גם הניקוד הטברני וגם הקריאה הטברנית; בספירה הדרום-מערבית ניצח הניקוד הטברני לחלוטין, ואילו הקריאה הטברנית לא חדרה; בספירה הצפון-מערבית ניצחוגם הניקוד וגם הקריאה לחלוטין. בסיכומו של דבר זהו ניצחון לחכמי טבריה. כוחם זה מניין? לא המספר הכריע, אלא המשקל. אף אחת מן השיטות האלה לא הייתה מעובדת ומוקבעת בפרטיה כשיטה בטברנית, ואפשר כי הצמצום הטריטוריאלי שמתחילה – הוא שהיה לה לטבריה כסגולה טובה. יתר על כן, הייתה לה יוקרה גדולה, ששרשיה עודם צריכים בדיקה.

השפעות על-לשוניות בלשונות-תרבות אחרות: לעניין הצרפתית דין להביא במיוחד במניין את ההתפתחות במאה השש עשרה, השווה כרך ב' F. Brunot: *Histoire de la langue française*. לעניין האיטלקית דין לזכור תפקידה של פירנצה, בפרובינציה של טוסקאנה, בזכות השלישייה הגדולה, פטראקא, דאנטה, בוקאצ'יו; אחר כך, כשרומא התבלטה כמרכז של תרבות, הביא גל לשוני-עילי לכלל נוסחה: "לשון טוסקאנית בפי רומי". השווה Camilli, "Lingua toscana in bocca romana" ב-*Italia* 15 (1938), 55. – בעניין "המבטא האקדמי" של הלאטינית באנגליה – השווה סעיף 3.1.

התערבות מדעת: הדגמה מצוינת לכך ניתנה לנו בין שתי מלחמות העולם, כשבת-הספר העבריים, והתנועה העברית בכללה במזרח של אירופה, עברו מן ההברה האשכנזית להברה הארץ-הישראלית המסופדת. הרבה יחידים התקשו במעבר זה, אחרים הצליחו למחצה בלבד, ואחרים – והם הרוב – מערכת ההגאים החדשה נתעברה להם בהנגנה האשכנזית (הוזה לזו שביידיש). אולם בכללו של דבר ניתן לומר, כי בחוגים מסוימים, שלבם היה מכון לארץ-ישראל, נעזבה ההגייה האשכנזית במשך דור אחד. – באותו קו עצמו נעשים הניסיונות ב-היברו סקולס באמריקה, להמיר את ההברה האשכנזית המסורתית במבטא הישראלי. אם משקיעים בכך רוב כוח וכושר המצאה, אין סיבה לכך, שהניסיונות לא יצליחו. הקשים שמתווכחים עליהם אין להם אוסי בלשני, אלא אוסי אידיאולוגי-סנטימנטאלי. באלזאס התחילו אחרי 1871, בהשפעת מורים שבאו מגרמניה, לקרוא את המלוסם כמו [u], תחת אשר קראו קודם /y/, השווה דברי ש' בירנבוים ב-*ייווא* ב לעט ער 6 (1834), עמ' 44, הנסמכים על ארנסט לוי, שכתבם הוא על כך בסקירתו על היברו של י' וייל בעניין היידיש האלזאסית ב-*Bibliographie alsacienne* 1 (1919–1921), עמ' 236. ברכיב לשון-הקודש שביידיש האלזאסית, שהמורים שבאו מקרוב לא ראו אותו בעין יפה, עמד במילות-מלוסם ההגה /y/ בעינו. – בקרב האשכנזים המערביים הונהג במשך המאה הי"ט [au] לחולם תחת [ou] שהיה קודם; לפחות בקצת מקומות שקדו, בשלהי המאה, להמיר את [au] ב-[o] ספרדי. כתב פאריסאי של *Das jüdische Literaturblatt* 10 (1880), עמ' 120, מתאונן: "לפני כמה שנים הנהיגו בבתי-הספר לילדים הפאריסאיים [היהודיים] שיטה מעורבת. ... המשמרת את ההברה האשכנזית, אולם /au/ ר' /ai/ הוחלפו ב-/o/ ר' /e/. אותו מנהג לא-עקיב הוליד בייחוד משחקי מלים, שכן הקוזה נעשה קנה; רועה נעשתה רעה, והמימרה הנאה אל תקרי בנה לא בנה" – אינה מוכנת כל עיקר. – גם בזמן קדום יותר ניתן להניח התערבות מדעת כאלה, אלא שלא נעשו בהן תצפיות, כל שכן שלא נחקרו. הנהוג להטעים מלרע תחת מלעיל (be'reis is 'boro/תחת/berel' sis bo'ro/)

התפשט באשכנז, ככל הנכון לא קודם המאה ה־ט. מה גילו של השווא והקמץ בשתי התיבות נעריץ ונקדיץ שבקדושה של מוסף? עד המאה ה־יח למנינים ביטאו כנראה כל העדות את התיבות האלה בסיום /-ox/, וכן מבטאים גם היום התימנים, הספרדים והאשכנזים המתפללים נוסח ספרד, כלומר החסידים, בקרב האשכנזים שאינם חסידים פעלו המדקדקים, שיקראו /-cxo/- /-sxo/, שכן שורת הדקדוק נותנת. היום מובן, שצורות /-ox/- אינן משובשות, אלא הנשירים של צורה קדומה. אולם יש לנו גם בעל־כרך ו־ממה נפשך (/mi'mo'nafsex/) לא היה מביא לידי הצורה ביידיש (/monəʃəx/), ובקללה ימח שמך וזכרך ומזכרךך [או: מלהזכרךך] הכול ב־ /-ox/; קללות דרכן להשתמר בצורות הקמאיות. השווה ח' ילון ב־ששה סדרי משה, סדר מועד, ירושלים, תשי"ב, יג–כח; ו' בן־חיים ב־ספר אסף, ירושלים, תשי"א, עמ' 66 ואילך). מי ששאף לתקינות, והשפעתו הייתה מרובה, היה ר' זלמן הענא (רז"ה). בתחילת המאה ה־יח, ששיטתו ופעולותיו הנורמטיביות ראיות למונוגרפיה מפורטת. בדרך כלל ניתן לומר, כי כל מה שהתערבויות מדעת לשם שינוי לשוני הן מכוונות יותר, מרוכזות יותר, טעונות יותר אמוציה, כן מתרבים יותר הסיכויים להצלחתן. נקל להבין, כי בעית ההשפעות הלשוניות־העיליות בלשון־קודש ממש האשכנזית ובלשון־קודש שבהיתוך היא לא בלבד חשובה בתולדות אשכנז ויידיש, אלא היא גם עניין חקירה בדריך למדע הלשון הכללי.

8. אירופה המרכזית, בהפך לאירופה הדרומית והדרומית־מזרחית, כוונתה צרפת, לותר־אשכנז וכנען. העובדות של כל שטח משטחי התרבות האלו משלימות זו את זו. דין לפתוח את הסקירה בצרפת, שכאן מזומן לנו החומר הקדום ביותר – עוד מימי רש"י. כתבי־יד של רש"י עצמו לא נשתמרו, וממילא אין לנו תמונה ישירה של ניקודו; אבל מתוך דבריו בעניין הניקוד אנו למדים, כי לא היה בעיניו הבדל בין פתח לקמץ גדול. מן המאה ה־יג נשמר שיר המיוחס לרבנו תם, ובו מתחרזים פתח וקמץ. מן המאה ה־יג נשמרו קטעים של גלוסאר לשון־קודש–לעז מערבי, שבהם תיבות קמץ כתובות בפתח, ותיבות סגול כתובות בצירי: אַשם [=אַשם], בָּבֵל [=בָּבֵל], וֶרֶטט [=וֶרֶטט] וכדומה. בכתב־יד צרפתי של פרקי אבות (בלא תאריך, אך לפי כל הסימנים נכתב לפני המאה ה־יד) אין אלא פתח וצירי; ואילו קמץ וסגול אינם נראים כלל. הרפיפות הזאת מגעת כדי כך, ששני נכדיו של רש"י, הרשב"ם ורבנו תם, וכנראה אף רש"י עצמו, קראו בפשיטות את הסימן פ בשם פתח.

ואם יש עוד גודוד של ספק, כי צרפת נהגה בה בסביבי שנת 1300 שיטת הקריאה הדרום־אריך־ישראלית (בעניין המאה ה־יד לא נתקיים חומר, וב־1394 בא הגירוש הכולל), הרי מצויות עוד כמה ראיות במניין ראוי של תעתיקים מלשון־קודש באותיות לאטיניות. בכתב־יד משארטר, בצפון צרפת, מן המאה העשירית, הובאו עשרים וכמה כתובים מתהילים בתעתיק. במקום קמץ כתוב תמיד a. אילו לא הייתה בידו אלא תעודה זו בלבד, היינו חושדים. כי כותב התעתיק למד את הגייתו בספרד או באיטליה. אבל נשמר מספר כתבי־יד, והם נמשכים לאורך המאה העשירית עד השלוש עשרה, וקצת כותבי התעתיקים היו משומדים צרפתים. והרי אם לפנינו בכתב־יד שארטר ahavta, laolam, Adam, [אַהַבְתָּ, לעוֹלָם, אָדָם] וכדומה, וכן עד המאה ה־יג halaka, rabanan [הַלָּכָה, רַבָּנָן] וכדומה, הרי זו ראייה שאין לסתרה. עד כמה שלא נהא זהירים, על כורחנו אנו באים לכלל מסקנה, כי עד המאה ה־יג הוחזק הקמץ בצרפת כמותו כפתח בחיגת /a/, והצירי הוחזק כמותו

כסגול בחינת /e/. האם "התחיייה הבבלית" הגיעה במאה הי"ד אף לצרפת? אין חומר על כך, ועל-כך אין לפטור את הקושיה אלא בתיקו.

8. שיטת הקריאה של רש"י: פ' מארדעל ב' לשוננו (תרפ"ט / תר"ץ), 246; הנ"ל ב-JQR 26 (1933-1934), 80-277, 278. – השווה גם ח' ילון, רצנויה ב' קונטרסים ב' (תרצ"ח/תרצ"ט), 9, לפירוש רש"י על תרי עשר, יוצא לאור בשלושים טפסים כדמותו וכצלמו של כתב-יד ישן נושן מסוף האלף החמישי, הנמצא באוצר הספרים שלולמן שוקן בירושלים, ירושלים, תרצ"ז. ילון קובע, כי אף שכתב היד מוצא מאשכנז, הרי הנקודות כתובות באופן שנשקפת מאחוריהן שיטת הקריאה ה"ספרדית" (לדידן כבר היינו אומרים כבר עתה: שיטת הקריאה הדרום-ארץ-ישראלית). בעשרים וחמישה מקומות כתוב שם פתח, כאשר המסורה מחייבת קמץ. מארבעה מקומות, שהמסורת מחייבת בהם סגול, כתוב סגול פעמיים בלבד, ואילו בשתי הפעמים האחרות כתוב צירי. ילון אינו נוגע בשאלה, אם סימני ה"ספרדיות" של כתב-היד משל המעתיק הם או משל רש"י עצמו; אולם מותר לשער, כי הטיוטה הראשונה לא הייתה טברנית יותר מן ההעתקה שנתפרסמה; ואף יצויר, כי קורטוב הטברניות המצוי כאן, הוא תרומה של שיטת הקריאה החדשה, שפתחה את ראשית חדירתה.

שירו של רבנו תם: הביאו שד"ל בכ"רם חמד. ח' ילון הזכיר ב-ענייני לשון [א], 26, כי ש"ר בכ"רם חמד ז' (עמ' 2-3, 80), חולק על ההשערה בעניין מחברותו של רבנו תם. אך אין מי שיפקפק, כי השיר מוצא מצרפת, ושעל כן השערות של ח' ילון, כי המחבר יכול היה לחרוץ לפי מוסתים ספרדיים, מתקבלת על הדעת. אולם ילון אף משבח את ההרגשה הנכונה של שד"ל.

הגלוסאר מן המאה הי"ג: השווה, I. Levi, "Fragments d'un glossaire hebreu-français", *REJ* 50 (1905), 197-210. לוי טען כדין: "גיכר, כי הקמץ הגדול נהגה [a] ולא [o] בצפון-צרפת, וככל הנכון אף במערב-גרמניה. התכונה המיוחדת הזאת ניכרת, למשל, גם בכתב-יד ארפורט לתוספתא". (אך אין ודאות, אם מותר להביא ראייה מכתב-יד ארפורט; יש סברה, כי מוצאו מאיטליה). – פרקי אבות: השווה גאסטרופרינד ב-*MGWJ* 39 (1895), 270. גאסטרופרינד מביא שם עוד כתב-יד שניקודו מגומגם, והמסקנה נכונה, כי המעתיקים לא הבדילו בקריאת הפתח והקמץ ובקריאת הצירי והסגול. חיפושם גוספים עתידים להטיל אור על הקושיה, על שום-מה בקצת כתב-יד מתערבבים פתח וקמץ וסגול וצירי, ובקצתם אין אלא פתח וצירי בלבד, בלא כל הרמוזה על קמץ וסגול.

הסימן - קרי פתח: כן עוד לרא"ש, שנולד באשכנז בשנת 1250 בערך. השווה משה טרייטל, אמרה צרופה, אמשטרדם, 1804. בעניין רש"י עצמו יש קצת ספק, אם אמנם השתמש בשמות הנקודות. בהעתקות מאוחרות יותר באות התיבות, שרש"י מפרשן, בלא נקודות, ובמקומם כתוב מ' בפתח, פ' בצירי וכדומה. בהעתקות ישנות יותר כתובות נקודות ממש מתחת לאותיות, ואין תיאור הנקודות. מה היו פני כתב-ידו של רש"י ממש – אין יודע; שום שוירים של כתב-ידו ממש לא נתקיימו. השווה ילון ב-ענייני לשון [א]. אולם לפי שהסבך מייצג תקופה ישנה יותר (במאה ה-טו השימוש במונחים פתח וקמץ במרכז-אירופה הוא כשימוש היום), אנו רשאים להניח במידה ראויה של ודאות, כי רש"י לא ידע את הכינויים דהאינא.

תעתיקים: כתב-יד שארטור בא על ניתוחו ב-*Quam notitiam linguae Hebraeae* S. Berger, *habuerint Christiani in Gallia*, נאנסי, 1893 (מובא כאן על פי גומפרץ, 24-26). אפילו קמץ קטן מועתק כאן a. – כתב-יד אחרים מן המאה הי"ג, השווה מ' קליבאנסקי ב-*MGWJ* 77 (1933), 458-462.

9. הראש, מגדולי חכמי אשכנז, אנו מוצאים בו מה שאנו מוצאים בנכדיו של רש"י: הנקודה - קרייה לו פתח. אולם החל בזמנו נגלים באשכנז אף סימנים של השיטה הצפון-ארץ-ישראלית (ראה סעיף 11), ובסוף המאה הי"ד כתב-היד של לשון-קודש באשכנז כבר מנוקדים בדרך כלל על פי גוסס טבריה. אולם נשתמרו גם כתב-יד אשכנזיים של התנ"ך מן המאות הי"ג והי"ד (ומעטים אולי אף מן המאה הטי'), שהם משונים מבחינת המסורה הטברנית, ואין להבינם אלא לאור הקריאה הדרום-ארץ-ישראלית. בקצת כתב-יד אלו כתוב פתח תחת קמץ, וקמץ תחת פתח, וכן סגול תחת צירי, וצירי תחת סגול; בקבוצה אחרת של כתב-יד מצויים פתח וסגול, ואילו קמץ וצירי אינם קיימים כלל. סבך כזה והחלפה כזאת לא יצוירו, כפי שראינו, אלא לגבי נקדנים, שהערך ההגוי של פתח וקמץ מכאן, ושל סגול וצירי מכאן, שונה אצלם מכפי שהוא בהברה האשכנזית עתה (ראה סעיף 5).

נסביר עניין זה על פי דוגמה מן היידיש דהאידינא. יהודי ליטאי מבטא את המלה ברויט 'לחם' /breit/; והמלה שוות צלצול בפיו למלה ברייט 'רחב', ומאחר שאין הוא בקי בכתיב האחד והתקני, הרי הוא עלול לכתוב גם 'לחם' ברייט. ושוב ייתכן, שאינו בקי ביותר בכללי הכתיב, אלא שהוא רוצה לכתוב בדרך-ספרותית; וכאן יש אפשרות, שנמצאהו כותב דער וועג איז ברויט 'הדרך לחם'. אולם לעולם לא ישתבש הליטאי בכתיבת הצורות הדקדוקיות השונות של הפועל 'מצא' געפֿינען (מקור), וכנגדה געפֿונען (פארטיציפ של העבר), משום שהגנייתו מבדילה ברור בין /u/ ובין /i/. ולהפך, יהודי מווארשה עלול להיכשל דווקא כאן, משום שבהגנייתו נתמזגו /u/ ו-/i/ לתנועה אחת /i/; ייתכן אפוא, שהוא יכתוב -(איך וועל) געפֿונען- 'אמצא', בשעה שהכתיב מחייב געפֿינען, וכנגדו אפשר שיכתוב -(איך האב) געפֿינען- 'מצאתי', בשעה שהכתיב מחייב געפֿונען.

כפי שיארע פעמים הרבה, אפשר שנהא למדים מטקסטים-לא תקינים, יותר מכפי שאנו למדים מטקסטים שהעתקתם נאמנה; ה-שיבושים-באים להשמיענו משו. נקדן, שאינו נעזר אלא בפתח וסגול, ואינו מכיר קמץ וצירי, מלמדנו, כי ניקודו הוא 'פוניטי'; אם הוא מערבב פתח וקמץ וכן סגול וצירי, הוא מלמדנו, כי יש בו ידיעת מה בדקדוק, אלא שמידתה אינה מספקת כדי 'כתיב' מדויק, כפי שהמסורה מחייבתו. על כל פנים הניקודים הלא-מסורתיים האלו הם סימן לכך, כי שיטת הקריאה דהאידינא, שיש בה הבדל קבוע ועומד בין פתח לקמץ ובין סגול לצירי וכדומה, לא ניצחה עדיין עד תומה בתחום מוצאם של כתב-היד. כתב-יד מעידים על מלחמה שנתגלעה בין שתי שיטות ניקוד שונות ואף על הבדל בין רצון ויכולת.

באותם כתב-יד 'קדם-אשכנזיים' מאשכנז אנו מבחינים, דרך אגב, גם במסורות קדומות אחרות, ששוריהן עודם מהמים עד עתה באשכנז. הם מחייבים חקירה מיוחדת בפרטים רבים. לדוגמה הנה השם איסרל (ין) > ישראל ב-/i/, ולא ב-/ji/.

9. השם שקרא הראש-ל-: ראה סעיף 8. בסוף ההערה.

סבך הכתיב מחמת המיזוג של פונימות בשטח אחד או אחר: דפוסי לבוב וטשרנוביץ בידיש מן המאה הי"ט נדושים כתיבים כאלה, כמו לובע מיטער או גיטע קונדער. - כתיבים 'היפרקורקטיים' של ליטאים הביאו לידי שיבוש כתיב כמו דער אָנהויב- או אין דער הויך, בעוד הכתיב מחייב לא וי, אל יי (הכלל הוא אָנווע הויבן, אבל אָנהייבן

דער אָנהייב; דער הויכער, אבל אין דער הייך, ועל פי הכתיב המשובש יש שאתה שומע לפעמים הגיית [oi] תחת [ei].

כתבי-היד האשכנזיים על הסבך הדרום-ארץ-ישראלי של ~ ; ~ : - כתבי-היד הקרויים על שם רויכלין שבקארלסרוהה נחקרו יפה יפה, על הרוב בידי קאלה ועדלמאן. של בן-נפתלי (ראה בסמוך בהערה זו), P. Kahle, *Masoreten. des Westens* 2, 1930, עמ' 45*–68*, מייחס את הניקוד הזה לאסכולתו של בן-נפתלי (ראה בסמוך בהערה זו). *Journal of Semitic Studies* 4 (1959), עמ' 216–237, הוכיח, לפי דעתי, כי הוימונים עם שיטת בן-נפתלי הם, בערך, קטנים; ביתר חריפות נראה הוימון עם הניקוד הדרום-ארץ-ישראלי (במאמרו של מורג ציון הרבה ספרות חשובה). היום שיטת בן-נפתלי אינה אלא עניין של מחקר, אולם עד שלהי ימי הביניים היה ניקודו המתחרה נפוץ עד לאשכנז. קאלה, *Masoreten des Westens* 2, עמ' 45*–68*, מביא כאחד עם ר' עדלמאן טקסטים מאשכנז מן התנ"ך של בן-נפתלי. גינצבורג, *The Masorah*, עמ' 241, קיבץ כ-900 שינויי גרסה, שבן-נפתלי חולק בהם על המסורה הטברנית של התנ"ך. אליהו בחור מסורת המסורת פסק, כי הנהוג של בן-אשר הוא הארץ-ישראלי, ושל בן-נפתלי הוא הבבלי; גם בימינו נשמע כזאת (פעמים מתוך התסייגות, כדרך משל אוצר ישראל 7, 103: "יש יוצאים מן הכלל"). ח' ילון בל-שוננו ג (תרצ"א), 204 הדגיש, כי בטקסטים שפרסמו קאלה-עדלמאן מעורבבים קמץ ופתח מכאן, וצירי וסגול מכאן. זוהי, כמובן, השתקפות לא של שיטת הקריאה הבבלי, אלא של שיטת הקריאה הדרום-ארץ-ישראלית. אליהו בחור התכוון, כנראה, לניגוד הישן ארץ-ישראל ~ בבל (החלוקה למדינאי, שפירושם בבל, ולמערבאי, שפירושם ארץ-ישראל, היא מסורת, תלמודית מאוששת), ולפי שבן-אשר היה איש טבריה, כלומר ארץ-ישראל, הקיש אליהו בחור, כי בר-פלוגתיה היה מבבל. באמת מתבקשת ההשערה, כי קריאת בן-נפתלי הייתה הדרום-ארץ-ישראלית, אולם בעניין הניקוד קיבל את שיטת טבריה, ובסתימתו מנהוג טבריה דין לראות שיוירי קריאתו הדרום-ארץ-ישראלית. ניתן לומר, כי את נקודות העיקר של שיטת הניקוד הטברנית, הניגודים קמץ ~ פתח-וצירי ~ סגול, שינו לעצמו יפה יפה, אלא שבעניינים דקים יותר לא תמיד יכול היה לטכס עצמה, ושמה לא היה בו העז להעמיד על עצמו; הרי עשה את עבודתו בזמן, שטבריה אך עמדה לסיים את נוסח המסורה שלה. ולפי שבן-נפתלי התכוון לפי המסורה הטברנית וקיבלה רובה ככולה, ודאי הדין עם ש' מורג, הטוען, שלא כקאלה-עדלמאן, כי כתבי-היד האשכנזיים, הקרויים על שם רויכלין, על סבך הניקוד הדרום-ארץ-ישראלי שבהם, הם אחר-מסורתיים, ולא קדם-מסורתיים.

איסר > ישראל: -ל שבסוף התיבה נפלה, משום שהתחילה להתפרש כסיומת של הקטנה: הקטן הוא איסרל (= ישראל), הגדול הוא איסר. לשם הקבלה נוח להביא כאן ריווע > רבקה. /-ke/ קה מצויה אצל היהודים בתקופת יידיש ישנה, ואולי אפילו קודם לכן, כסיום של הקטנה, ובאה תחילה תחת סיום הקטנה אחר, -לין (ריבלין בברכינגון ובנירנברג, 1298); וכשם ש-בילקע משגדלה נעשית ביילע, חנקה /'xanko/ חנה /'xanə/ וכדומה, כך /'rivko/ או /'rivlin/ משגדלה נעשית ריווע.

10. לפי שעניינו הוא להוכיח, כי הקריאה באשכנז דהאינדא אינה כתחילתה, מן הדין שנקשה: עד היכן ניתן לראות דרך ודאי את ההברה האשכנזית, כפי שהיא עתה? תירוצה של הקושיה הזאת הוא, כי בשנת 1500 בערך, כלומר למראשית תקופת יידיש התיכונית, המצב הוא, במעט או בהרבה, כמו שהוא עתה. ברבע האחרון של

המאה ה־טו מתאשר ערכו האשכנזי של הקמץ גם לפי עדות יהודים בין לפי עדות של לא־יהודים.

הדקדוק העברי של ההבראיסטן הגרמני פטרוס יוגרי מלמדנו, כי "הפתח [הוא] a ברורה. קמץ... מציין a שוואבית, שהגייתה בין a ל־o אמצעית, וניתן לכתבו באותיות שלנו . . . a". מקורות עבריים שבאותו זמן אינם מניחים גם הם כל ספק. באחד הדפוסים העבריים הקדומים ביותר, פירוש רד"ק לתהלים משנת רל"ז (1477), נדפס ע מ ק ה ב ו כ ה תחת "עמק הבכא". והא סימן מובהק, כי מסדר האותיות, אשכנזי, ביטא את הקמץ בקירוב גמור לחולם, ואולי כחולם ממש, בקפיצת הפה. ואף יש בידנו עדות מפורשת של מדקדק ספרדי שבאותו זמן בעניין קמץ אשכנזי. ר' דוד אבן יחיא מביא ב־ל ש ו ן ל מ ו ד י ם, פרק ה', משמו של ר' יונה אבן ג'נאה, כי בטבריה בלבד יודע הקהל הרחב, כיצד הוגים את העיצורים ואת התנועות, והוא מוסיף משלו: "דע שאנחנו [הספרדים] אין אנו בקיאין היום בקריאת הכתר בתנועת האותיות. . . אין לנו הבדל במבטא בין הקמץ והפתח. . . ואין ספק שיש בכל אלה הבדל ניכר. . . ובארצות אשכנז בקיאין בקריאתו עד היום".

גם יוגרי גם אבן יחיא מדברים על משקל 101 של קמץ בקרב האשכנזים כעל עובדה קיימת, אינם מזכירים כל פקפוקים ונדנודים; ניתן להניח, כי היו מזכירים כאלה, אילו הבחינו בהם בתצפיותיהם. משמע, שהם כבר מצאו מצב מאושש, ואם נשער, כי נדרש לפחות דור, עד שיקפא נוהג קריאה מסוים, הרינו רשאים לומר, כי ההברה האשכנזית (שסימנה המובהקת הוא "קמץ אלף o") כבר הייתה, לכל הדעות, קבועה ועומדת במאה ה־טו בערך.

לאמור, שדה חיפושינו הצטמצם. מלאחר 1500 כבר מצויות הוכחות הרבה לנהוג הקריאה האשכנזי, עד שלמותו להביאן כאן. עד למאה ה־יג אין גראים סימנים לאשכנזיות. נמצא, שעלינו לחפש את סופה של הקריאה ה־קדם־אשכנזית באשכנז בין 1200 ל־1450. וצריך להבין, כי אי אפשר לקבוע תאריך קבוע ומסוים של המעבר, ואפילו ההגדרה הסיסטמית "במאה ה־יג" אסור לפרשה באופן, שעם ה־1 בינואר 1301 כבר נמחקו כל הסימנים של נוהג הקריאה הישן. הדברים אפורים בתמורה, שחלה בשטח גדול, וממילא הצריכה זמן ממושך, ובכל שעה ושעה של משך התמורה הייתה ודאי הקריאה למעשה, באירופה המרכזית, שונה, הכול לפי המקום, לפי כושר הקליטה של אוזנו של היחיד, לפי קבוצות הגיל, לפי מה שהיינו קוראים במונח מודרני "ליאליות אידיאלוגית".

10. הברה אשכנזית במאה ה־טו: כתב־היד היידי שבבודליאנה, קאטאלוג ניבואר, 1217' שהועתק בונציה בחצי המאה ה־טו בערך, כותב (השווה נ' שטיף ב־צייטשריפט 2-3 (1928), 531) ש ל ם ה בקמצים, כמו הקדוש ברוך הוא – כלומר הקמץ מבטא, בשלמות או כמעט בשלמות, כחולם. – בעניין ההברה האשכנזית אצל המהר"ל מפראג (1523 ± – 1609) השווה תפארת ישראל שלו, פראג, 1593. – מותר להניח, כי ההברה הגרועה של האשכנזיות, שקבל עליה במאה ה־טו מחבר הכותב יאהודית, כבר מכוננת להברה האשכנזית המיוצבת. השווה ש' פונגסקי ב־REJ 41 (1900), 308 לעניין כתב־היד של המחזאן הבריטי A. Würfel, *Historische Nachrichten von der Judengemeinde Nürnberg* – 254.2, גירנברג, 1775, 71, מביא תעתיק, בהברה ספרדית, של שבועה, שיהודי חייב היה להישבע בבית המשפט; הטקסט הוא מ־1484. אפשר, כי בגירנברג נהגנוסח של שבועה ישן

ביותר, ואפשר שהטקסט היה חדש מקרוב בא, אולי מאיטליה; על-כל-פנים אין לראות את התעתיק הנירנברגי כמופת ללשון-הקודש של היהודים באותה שעה. (ב-1700 בערך מספר ואגנוזיל, כי יהודים מלגלים על השבועה הנכפית עליהם; כדבר הזה אפשר שהיה גם מאתיים שנה קודם לכן). הלכך מחקרים של ילון וגומפרץ בעניין הטקסט של השבועה אינם מכוננים. הקמץ האשכנזי עצמו התפתח גם הוא; /o/ נעשתה (לפחות בחלקה של הטריטוריה) /oi/, ואחרי כן בא החיצוי /u|o/. והוא הדין בצירי שעברה באצטדיות $|ai| < e < \epsilon$.

פטרסוניגרי (שווארץ). נזיר בעל נטייה עזה להמרת יהודים, אך גם בעל ויקות הומאניסטיות, פרסם שני חיבורים בנוחם של היהודים, ובהם מעט ידיעות על הלשון העברית: חיבור אחד לאטיני (בלי שם) ב-1475, וחיבור אחר גרמני *Chochaf hamschiah* ("כוכב המשיח") לאחר שנתיים. את התעתיקים מלשון הקודש מביא ניגרי על פי ההברה הספרדית, אבל בביאוריו הוא מבדיל בבירור בין הקמץ הספרדי *in hispania geben sie diese unterscheid dz gamez nach der gewohnheit der Juden* (is ein lang a und patah ein kurz a) ובין הקמץ האשכנזי (E. Nestle, *Nigri, Böhm und Pellican*, טיבינגן, 1893, או קלוגה ב-*ZfdGdJ* 3 (1931), עמ' 87-88. הגדרתו של ניגרי לקמץ חזרת, בשינויי גרסה, בכמה חיבורים של הבראיסטים נוצריים, המופיעים בגרמניה מ-1500 בערך. ריכלין, *De rudimentis hebraicis*, 1504, אומר, כי המבטא הוא בין a ובין o, רצה לומר [o]. בִּשְׁנֵשְׁטֵיין, שניסח בראשונה כללים לכתוב יידיש (השווה שטאָפּל ען שלי, ברלין, 1923, עמ' 63-72) מתאר את ההבדל בין קמץ, חולם ופתח כך: "נקודה זו נהנית כמו a באוואריט וגסה. i נקודה זו, כשהיא מעל לאות, פירושה o ממש. פתח נהנית כמו a איטלקית ועדינה". המונחים, שבשנשטיין מסתייע בהם בטקסט הלאטיני, הם *a bavaricum et grossum*; *o rectum*; *a italicum et subtile*, "עמק הבוכה": שיבוש זה נמצא בפירוש רד"ק על תהלים, רל"ז. בטקסט ספרדי נראית פגיעה זו בדקדוק כפליאה גדולה, שהרי בהברה הספרדית בֹּ- נהגה /bo/, ואילו בֶּ- נהגה /ba/. אולם ח' ילון הוכיח בֶּ-ענייני לשון [ב], 51, כי מסדרי האותיות של הספר הזה אשכנזים היו.

דוד אבן יחיא: לשון למודים יצא בקושטא 1506; המחבר חי בשנות 1455-1528, השווה סגל, פוניטיקה, עמ' 21. מתי לקט את ידיעותיו על הקמץ האשכנזי, אין יודע. אולם הוא מדבר על /oi/ כעל עובדה קיימת "בארצות אשכנז", הוא מקשר את ההברה האשכנזית קשר ישיר לתקני הקריאה של הקדמונים בטבריה; מכאן, שוודאי לא שמע, אפילו מפיוזנים, על הברה אחרת באשכנז, שהייתה עשרה בדומה להברה הספרדית. – אדם הכהן לבנון, בתוספותיו-יתרון האדם ל-תלמוד לשון עברי של י"ל, בן-זאב, עמ' 19, כתב: "וכן באבן ירח... משבחים קריאת האשכנזים". אבן ירח הוא ר' אברהם בן-נתן מלולן שבפרובאנס, הידוע בחיבורו המנהיג, שנכתב ב-1204. גביית עדות קדומה כזאת הייתה נחשבת עד מאוד, אלא שלדאבוננו אי למצוא בשום מקום סמך לידיעותיו אלו של אדם הכהן. ח' ילון שיער (במכתב פרטי אליי), כי אדם הכהן נחלף לו בטעות אבן-יחיא ביאבן ירח."

11. העדות הקדומה ביותר לקמץ שערכו /oi/ היא, לעת עתה, רשימה בתעודה עברית מקולוניה (קלן) משנת 1266. זהו שטר מכירה על שני בתים, שנרשם בספר הקרקעות העירוני. השטר גסו הוא, כנהוג, בלאטינית, אלא שחתומת העדים היהודיים הוא בלשון-הקודש. כתובה שם התיבה למוכרים בִּיִי, והרי הדקדוק מחייב למכרים בקמץ. זהו קמץ קטן, שגם ההברה הספרדית הונה אותו, כידוע, מעשה חולם, כלומר כמו הפונימה /oi/; אולם צריך שאדם יהא בקי קצת, כדי שידע,

איזוהו הקמץ שלפניו. בסך הכול הקמץ הקטן אינו תדיר, ובמאה היג ידענו מעשה בלמדן גדול, שנכשל והפך את היוצרות (ראה סעיף 12). שעל כן, במאה היג באירופה המרכזית, נשתמר הנוהג להוסיף, לשם ודאות, ו בקמץ הקטן. באותו ספר הקרקעות מופיע, מקץ שנתיים, השם עתניאל, כשכתיבו עתניאל, והוא מופיע כך פעמיים. הרשימות שבקולוניה אינן חריגים; מצויים כתבי־יד אשכנזיים, לרוב בלא תאריכים, אף קדומים, שכתביהם הם מסוג זוכרינו [-זָכְרֵנו]. נראה, כי זה יותר מהמצאה של רושמים, מחברים או מעתיקים, אבל נפלו מן הפח אל הפחת, כי מתוך שביקשו להבטיח קריאה נכונה (בפי בעל התפילה והמתפלל סתם) של המלים הקדושות, חטאו לכתיבן. ב־ספר חסידים, בן המאה היג גם הוא, מצויה התראה מפורשת מפני כתיב לעובדך באמת או שבת קודשך, בעוד הדקדוק מחייב, כידוע, לצבדך ו־קדשך. משמע, קמץ קטן וחולם בימים ההם היו, או כמעט שהיו, כשניים שהם אחד בערכם ההגאי (ואולי היה הבדל בשיעור פתיחותם; על כל פנים אסור לזהות את קריאת החולם בימי הביניים עם /oi/ דהאידינא, שהוא עד עתה התקן בפי האשכנזים שבמזרח אירופה). אולם מותר גם לשער, שאילו כבר היה ההבדל שבין קמץ גדול (/ai/) ובין קמץ קטן (/oi/) בטל לגמרי בציבור, לא היה הכותב רואה כורח לעצמו להבטיח את אופיו של /oi/. שעל כן מתבקשת המסקנה, כי כתיביו במקום קמץ קטן הם סימן היכר של תהליך שלא בא עדיין על תשלומו.

בשלהי תקופת יידיש הישנה, ב־1500 בערך, כבר היו מצויים גם כתיבים הפוכים למשל שלמה, שהמסורה מחייבת בו ל ו־מ חלומות, והוא נכתב ב־ל ו־מ קמוצות, ומכאן שהקמץ הגייתו הייתה אז כמין /oi/, קרוב הרבה לחולם דאו. אולם בראשית תקופת יידיש הישנה, דין שגודה תחילה, כי מספר כתיביו במקום קמץ קטן הוא, לפי ערך, מצומצם. ונשאלת שאלת מתודולוגית, האם מן הדין הוא, כי נסיק על פיו מסקנות מפליגות. כלום אין זה מן הנכון לפסוק, כי פעמים היו הרושמים, בפשיטות, טועים? בשעת כתיבה בלשון מקודשת, לא כל שכן בשעת העתקה של נוסח מקורי, שואף הכותב ביודעים לשמור בקפדנות על תקני הכתיבה. אם נשתררב שיבוש, מן הדין שמאחורי העשייה הכובלת הזאת יהא מניע שבלא יודעים. אם הכותב המיר דל־ת ברי־שוכדומה, יודעים אנו אך זאת, כי משהו בלבד אותו, אלא שאין אנו יכולים להתחקות על מניעו, ואף לא כדאי שנטרח בכך. אבל משמתגבבים שיבושים, והם מראים לכיוון מסוים, והם מאשרים התפתחות לשון, שאנו מבינים לה ממילא על פי סימנים אחרים, הרי הדין הגמור עמנו לראות בו בשיבוש סימן היכר, וסטייה משובשת שקולה, בהערכה הבלשנית, כנגד מאה כתיבים מתוקנים הבאים מכוחה של המסורת. דין השיבושים האלה כדין הפירוש לשינוי הגרסה הדרום־א־רץ־ישראלים בנוסח התנ"ך המקודש (ראה סעיף 5): סמך לפירוש הגאי מוצא הבלשן דווקא בכתב־היד המגוקדים שלא כתקנם. מציאותם של כתיבים תקינים וסוטים בשעה אחת מעידה, כי המעבר אל הקמץ ה־אשכנזי התחולל בהדרגה, הכול לפי השכבה החברתית או השטח המסוים, ואפשר שאותו יחיד עצמו התנווד בקריאתו, הכול לפי המצב (כמו למשל /borex/ ~ 'borux ~ /bo'ruX/ בלשון־הקודש של האשכנזים).

דוגמה מחכימה אחרת של /oi/ במקום קמץ מצינו בכתב־היד היידי בקמברידג' משנת 1382. שם, בפואימה על אברהם אבינו, ששבר את פסלי תרח, נמצא חרוז: בקומן: אברהמן. מתוך ההקשר ניכר בבירור, כי בקומן אינו הווה ולא

הפארטיציפ השני של באקומען, אלא הגוף השלישי לשון רבים של הפּרָטְרִיט, והוי"ו היא מקבילתו של /o/. אם כן, אין כל ספק, כי – החרוזים חלקים כמעט לחלוטין – אברהמן אין בו /a/ הקדם-אשכנזי, אלא זהו avro'homen (בכתיב של היום: אברהמען), לפי הנוהג החדש של קריאת קמץ.

11. תעודות קילונייה (קלן): השווה R. Höniger–M. Stern, Das Judenschreibsbuch der Laurenzpfarre zu Köln, ברלין, 1888, עמ' 17, מס' 87; עמ' 27–28, מס' 114–115. הראשון שהראה על החשיבות הבלשנית של כתיבי החולם שבקילונייה היה, עד כמה שידיעתי מגעת, ש' בירנברג, "קמץ-ס", ייווא-בלעטער 1 (1931), עמ' 147–149; שם גם ניסוח הבעיה ודוגמאות נוספות של סטיות קדומות בערך מן הכתיב הדקדוקי. ספר חסידים, מהדורת מקיצי נרדמים, 1891, עמ' 184–185.

תמונה בשיטת הקריאה הקדם-אשכנזית: ההבנה, כי המעבר להברה האשכנזית היה מודרג, מביאה לכלל מסקנה, כי אך פסקנות דוגמתית היא הקובעת: בבזאנטיון ביטאו כך, בסיציליה כך וכדומה. קביעות כאלה נחוצות לפעמים לשם התמצאות, ובחזקת קווי-התמצאות יש בהם להועיל, אולם המעוניין בעובדות כהותן דין שיביא בחשבון, לגבי תקופות ארוכות, מצבים של מעבר.

חרח ל-ב קומן: כתב-יד קמברידג' נמצא עכשיו לקוראים במהדורתו של ל' פוקס, די עלטסטע היינט באַקענטע ווערק פון דער יידישער ליטעראַטור (1382), ליידן, 1957. החרוזים הם 75–76 בעמ' 16 של כתב-היד. על יד זה יש גם דוגמאות אחדות, ש-אברהמן חורו עם קם 'בא': התנועה היא כאן אפוא /a/ קצרה בהברה האחרונה של השם. במשך זמן רב, אין ספק בכך, נהגו השמות המקראיים גם באופן הישן (הקדם-אשכנזי) וגם באופן החדש (האשכנזי). – והוא הדין בשירת אסתר, כתב-יד מינכן 347, שיש בה חרוזים: ה מן: קומן ומתוך ההקשר מסתבר, כי זהו הגוף השלישי לשון-רבים של הפּרָטְרִיט. אולם כתב-יד מינכן נעתק במאה ה-15, והחוקרים אינם יכולים להוכיח אלא מכוח עדות הנסיבות, כי השירה הזאת קדומה במאתיים שנה, כתב-יד קמברידג' תאריכו 1382, והוא המחזק את ודאותו של כל העניין לאין שיעור.

גלגולי לשון של העברית הטכנית

ארוכה מאוד הייתה דרך הייסורים, שנתנסו בה יוצרי הלשון העברית הטכנית. הספרות הרבנית העצומה תרמה תרומה לא גדולה ביותר לחידושי לשון, הואיל ולשאלות ותשובות בענייני הלכה הספיק אוצר המלים של המשנה והתלמודים. רק פה ושם, כשצפו בעיות הלכתיות מחמת המצאות טכניות חדשות, הועמדו המחברים הרבניים בפני ההכרח לחדש מלים בעברית.

דחיפה עצומה לחידושי לשון במקצועות הריאליים באה מצד תנועת ההשכלה, שהקדישה כבר בראשיתה תשומת לב רבה ומיוחדת למדעי הטבע והטכניקה, והמשכילים החלו לפרסם את דבריהם על הנושאים הנ"ל בעברית. כאן לא הספיקו הכלים הלשוניים הקיימים, והיה הכרח לחפש חדשים. בהיעדר מוסד מוסמך מכון ומדריך בענייני לשון, עמל כל אחד ואחד מן המחברים בנפרד וחידש על דעת עצמו, ללא כל קשר עם האחרים, חידושים מחידושים שונים, גם כשלא היה כבר צורך בכך. השפה הזרה היחידה, שראשוני המשכילים ידעו מעט או הרבה, הייתה הגרמנית ואת חידושיהם העבריים ביססו על שפה זו. לא מעטים מהם נתברכו בחוש בלשני מפותח ובידיעה עמוקה של אוצר הלשון העברית ורוחה והצליחו בחידושיהם. אחרים לא ידעו את השפה הגרמנית כהלכה, ואף לא במידה מספקת, וגם לא היו מומחים בענייני מדע וטכניקה, ומשום כך יצאו מתחת ידם חידושי לשון מסורבלים, לא מדויקים ולפעמים גם מוטעים.

לעתים קרובות ביותר לא יכלו למצוא שם עברי למונח טכני זה או זה, ובמקום זה השתמשו בתיאורים ופירושים.

לפי כל הנ"ל עברו על המונחים העבריים במקצועות הטכניקה ומדעי הטבע גלגולים רבים בחיפושים אחרי לבוש עברי הולם, עד שנתקבלו ונשתרשו בצורתם הקבועה של ימינו.

לקמן רשימה של גלגולי לשון מסוג הנ"ל במקצועות הטכניים והריאליים בעברית.

א ב ק ש ר פ ה – ידוע באירופה מהמאה הי"ג-ה"ד ומזכר בספרות העברית לראשונה – עד כמה שיכולתי לקבוע – בספר "צמח דוד" לר' דוד גאון (1541–1613), שנדפס ראשונה בשנת 1592: "יותר מאלף ככרי אבק השרפה שקורין פולבר"¹; הנ"ל לקוח מגרמנית Brandpulver, שפירושה אבקת הדלקה וירייה, ותורגמה המלה Brand ב"שרפה", ו־Pulver – ב"אבק".
ר' אברהם-שער אריה- (פורטאליאונה) (1542–1621) האיטלקי, שהיה בן-דורו של ר' דוד גאון הנ"ל, משתמש בספרו "שלטי הגבורים", שנדפס בשנת 1612, בשם

1. צמח דוד ב' (דפוס פיורדא תקמ"ט), שנת של"ה, 1578, סב.

“אבק”: “לירות באבנים גדולות וכדורי עופרת וברזל עם האבק הידוע שכשיציתו בו הוא דוחק למרחוק האבנים והכדורים”¹. זהו תרגום Polvero האיטלקי. טוביה הרופא (1652–1792) משתמש בשם “אבק הפולבירה”: “כמו שיקרה לקנה השרפה במלאותו אבק הפולבירה יותר מכדי שזור הנהוג”². בעקבות ר’ דוד גאנז הלכו רבים מהמשכילים כגון לעפין³ סלונים⁴ ואחרים, אבל יחד עם זה הם משתמשים גם בשמות אחרים: “אבק של קנה השרפה הנקרא [פולויר]”⁴; “אבק הגפרית הנקרא [פולויר]”⁵; “אבק מורה” – תרגום מגרמנית Schiesspulver – לינדא⁶: “גפרית... יעשו אבק מורה (שיס פולפער)”, וכן יאוועל⁷; “אבק-אש” – בן-זאב⁸ – תרגום Feuerspulver – ובעקבותיו בוודאי “אבק זקת” ופיח זקים – שטיינבערג⁹; “אבק הרובים” – סירקין: “גופרית ישתמשו להכנת אבק-הרובים”⁹, ושיינאק¹⁰ – תרגום מגרמנית Büchsenpulver; “אבק היריה” – ראבינאוויץ¹¹. כל הגל תרגמו את המלה Pulver, – שהיא pulvis הלאטיני – ב-“אבק”, אבל פירוש המלה הזאת הוא עפר דק (= Staub) (דברים כח, כד: אבק ועפר מן השמים; יחזקאל כו, י: משפעת סוסיו יכסך אבקם). הרבה יותר טוב היה לתרגם את המלה Pulver במשמעותה המיוחדת של אבקה דקה טחונה, בשם “אבקה” (שה-ש ג, ו: אבקת רוכל), וככה באמת עושים בן-זאב¹², שולבוים¹³ ושטיינבערג¹⁴, בהשתמשם בשם “אבקת שריפה”. “עפר שרפה ו-ברד” – מציע מארגל¹⁵; “ברוד” – לאזער-טורטשינר¹⁶.

אוויר (מיוונית ἀήρ) – במקרא נקרא אוויר בשם “רוח”, ככה ירמיה יד, ו: שאפו רוח; איוב כח, כד: לעשות לרוח משקל. רבים מן המשכילים משתמשים בשם הזה לאוויר¹⁷. השם “אוויר” מוזכר במשנה, אבל במשמעות חלל פתוח, משהו הנמצא

1. שלטי הגבורים לו ע"ב.
2. מעשה טוביה כו, נו.
3. הצפירה תרכ"ב, גיליון ב.
4. ספר הברית (ברין, תקנ"ז) כז ע"א.
5. שם, כח ע"ב.
6. ראשית למודים (א) (בערלין תקמ"ט) צב ע"ב.
7. למודי הטבע (טשערנאוויץ 1836), סח ע"ב.
8. אוצר השרשים (ווין 1816), בערך פולווער.
9. במילון הרוסי-עברי-גרמני (וילנא 1880), בערך poroch.
- 9א. שלשה פרקים ממערכת הדומם, (ליפסיה 1869), עמ' 130.
10. תולדות הארץ ג (וארשא 1859), כד; שם ב, מבוא, עמ' ה.
11. המנוחה והתנועה (תרכ"ז, 1867), 74.
12. אוצר השרשים ג, בערך פולווער.
13. מילון גרמני-עברי (Lemberg, 1881), בערך Schiesspulver.
14. במילוננו, בערך poroch.
15. מילון גרמני-עברי (Pozega, 1906), בערך Schiesspulver.
16. מילון גרמני-עברי (1927), בערך Schiesspulver.
17. “הרוח הנקרא אויר וכן כל רוח במאמר זה הכונה על האוויר”, ספר הברית (תקנ"ז), כח ע"ב; גם

מחוץ למבנה: גשפך (הדם) באוויר (אהלות ג,ג), כלומר בחוץ ולא בתוך הבית; היתה (האשה) עומדת על ראש הג חרקו (את הגט) לה, כיון שהגיע לאויר (כלומר חלל) הגג הרי זו מגורשת (גיטין ח, ג); אויר כלי חרס טמא וגבו טהור (תוספתא חולין א, כ). במשמעות זו משתמש גם רש"י במלה "אויר", בבארו: "אסכלא מנוקבת – עשויה כבריחים כעין שלנו ויש חלל גדול בין בריח לבריח וגותן בשפוד לרוחבו וכל הטלה נצלה באויר (כלומר בחלל) שבין שני הבריחים שאין בשרו גוגע בברזל" (פסחים עה ע"א). מדרש רבה משתמש במלה "אויר" במשמעות אחד מארבעת היסודות, שנוצר מהם העולם: "האויר שממנו נוצר הרוח למעלה מן המים והאש למעלה מן האויר שהאש קלה מכולם" (במדבר רבה יד). במשמעות הנ"ל משתמשים גם מחברי ימי הביניים בשם "אויר": ומתי ראינו גשם אשי ואוירי נכנסים בחומר הצמח והחי (כחורי ה, יד); והאויר מקיף במים והאש מקיף באויר וכו' (מורה נבוכים א, עב) ועוד¹⁸. "אויר" במשמעות המקובלת בימינו – אצל לינדא¹⁹: "הכדור בארץ מוקף בכללו מכל רוחותיו בעצם דק מאד . . . אשר אנחנו קוראים אותו העצם בשם אויר (לופט)".

א ו פ ט י ק ה: "חכמת המבט", "חכמת המבטים", "חכמת המראים", "חכמת הראיה" – אצל מחברי ימי הביניים²⁰; "חכמת ההבטה" – לינדא²¹; "ידיעת תכונות קרני האור" – בן-זאב²²; "משפטי הראות" – המגיד 1860, עמ' 87; "חכמת המחזה"²³ ו-"חכמת האור"²⁴ – ראבינאוויץ; "תורת חקי האור והראות" – שטיינבערג²⁵; "חכמת האור והראיה" – שולבוים²⁶; "תורת הקרנים" – מארגל²⁷; "חכמת המִשְׁקָף" – לאזער-טורטשינר²⁸.

א ט ו ם – למונח זה שימשו בעברית השמות הבאים:

1) "ח ל ק": ומקצת המאמינים הוצרכו להודות בחלק שאינו מתחלק (אמונות ודעות א); על ביטול החלק שאינו מתחלק בעבור שקיימו מציאותו (מורה נבוכים א, נא);

שיינאהק ב, במבוא. יג; סירקין: "ברוח (= באויר) תינק (= תספוג) מעט מעט מאדי המים" (שלשה פרקים ממערכת הדומם, עמ' 141).

18. השווה קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים, בערך "אויר".

19. ראשית למודים, יז ע"א.

20. השווה קלצקין, בערך "חכמה".

21. ראשית למודים א, ט ע"א.

22. אוצר השרשים ג, בערך אופטיק.

23. אבן השואבת (תרל"ד), עמ' 115.

24. שם, עמ' 144.

25. במילוננו, בערך Optik.

26. במילוננו הוצאה ב' בערך Optik.

27. במילוננו, בערך Optik.

28. במילוננו, בערך Opük.

(2) דִּקְ: להאמין במציאות הדק אשר לא יקבל החלוק (אהרון הקראי, עץ חיים פרק ד);

(3) חֲתִיכָה - אהרן הקראי ואחרים²⁹;

(4) עֲצָם פִּרְדִּי: המקרה ההוא אצלם נמצא בכל עצם פרדי מו העצמים אשר יחברו מהם בגשם ההוא (מורה נבוכים א, עג). השם האחרון נתקבל אצל המשכילים, כגון ראבינאוויץ³⁰ ואחרים. טרעצעק³¹ מציע את השם "איי-הפרוד", שהגהו תרגום לא מוצלח מ- $\alpha\text{-τομος}$ = בלתי מתחלק; שטיינבערג במילון הרוסי שלו³² מביא "אבק דק", בהוסיפו לשם "דק" דלעיל את השם "אבק", וגם "קטן", שהוא, כנראה, חידושו. קלצקין הציע את השם "פֶּרֶד", שלא נתקבל. רבים ממחברי הזמן האחרון, ובתוכם לאוער-טורטשינר במילונם³⁴, משתמשים בשם "פרודה", אבל זה נתקבל המובן המוליקולה (עיין להלן).

אטמוספירה (אווירה) - בספרות ימי הביניים "עגלת האוויר": וברא ממנה עגלת האוויר (אמונות ודעות א). המשכילים משתמשים בשם "עגול הנשימה". כך לינדא³⁵, ובעקבותיו מחבר "ספר הברית": "הרוח והאוויר אשר בתוך עיגול הנשימה הנקרא (אטמאספהערע)"³⁶, ואחרים. לינדא, כנראה, לא ידע, שהשם אטמוספירה בא מיוונית $\alpha\tau\mu\acute{o}\varsigma$ אד, קיטור, עשן, ו- $\sigma\psi\alpha\iota\tau\alpha$ כדור, ספירה, וחשב שגור מן המלה הגרמנית Atem = נשימה. גם הביטוי "עגול" אינו חופף את המושג "ספירה", אלא מסמן את חלק המישור המוגבל ע"י המעגל. במקום הנ"ל צריך היה להשתמש בביטוי "עגלה" (עיין לעיל) או בשם התלמודי "גלגל"³⁷ או "כדור"³⁸, ואכן מתרגמים לאוער-טורטשינר במילון שלהם את השם "אטמוספירה" ב"גלגל האוויר". בן-זאב³⁹ מבאר: "אד הסובב את הארץ"; יאוועל⁴⁰ - "אוויר הנשימה", ובעקבותיו רבים מן המשכילים.

אלומיניום - שם המתכת אלומיניום גזור מן השם הלאטיני alumen = "אלום", "צריף", "מגביה" שבתלמוד⁴¹. המשכילים משתמשים בשמות: "חמר" - סירקין⁴²,

29. השווה קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים, בערך "חתיכה".

30. המנוחה והתנועה, עמ' 29.

31. המאסף או ערך מלין המלאכותיות (1886), בערך "אטום". 32. בערך Atom.

33. אוצר המונחים הפילוסופיים, בערך "פרד".

34. בערך Atom. 35. ראשית למודים, טז ע"א. 36. שם, לא ע"א.

37. כגון ב"ב נח ע"ב: לשני גלגלי חמה.

38. לפי הטרימיג'ולוגיה של ר' אברהם בר חייא, חיבור המשיחה, סעיף 155.

39. אוצר השרשים ג' בערך "אטמאספערע". 40. למודי הטבע, סב ע"ב.

41. כתובות עט ע"ב "מחפרת של צריף", רש"י מתרגם: אלום בלע"ז; שבת קי ע"א "מגביה גילא"

(ככה לפי גרסת הערוך), ורש"י מתרגם: אלום בלע"ז.

42. שלשה פרקים ממערכת הדומם, עמ' 10.

בהתכוונתו בוודאי לכינוי "כסף מהטיט, מהחמר", שניתן למתכת הנ"ל לאחר גילוייה; "חֲמָרָן" – שרָשׁוּסְקִי⁴³, ברצותו להדגיש את הקשר עם החמר – שם שאושר אח"כ ע"י ועד הלשון⁴⁴ ("חמרן" מוזכר בדה"א א, מא כשם פרטי); "בר-טינא" – מארגל⁴⁵, וכוונתו: הבא מן הטיט. פינס⁴⁶ משתמש בשם הלועזי, אבל מלביש אותו צורה עברית וקורא לו "אלומיית"; שרָשׁוּסְקִי שינה אח"כ את השם ל"אלומין", וועד הלשון⁴⁸ אישר אותו.

אל מִתְּכָת: "בלתי מתכות" – סירקין⁴⁹ וראבינאוויץ⁵⁰; "החמרים הבלתי מתכתיים" – האסיף⁵¹; "אַנְתָּכַת" – שרָשׁוּסְקִי⁵² – קיצור של אַנְמִתְכָּת: "כל היסודות מתחלקים לשני ראשי מחלקות: מתכות ואנכות"; "אַלְמִתְכָּת" – ועד הלשון⁵³. כולם תרגום מגרמנית Nichtmetall; "מִתְכָּתָן" – קוסטרינסקי⁵⁴, תרגום Metalloid.

א מוֹר פִּי (מיוונית $\alpha\text{-μορφος}$ = מחוסר דמות): "בלתי מתואר" – ראבינאוויץ⁵⁵; "בלתי מחוטב" – סירקין (ריסקין)⁵⁶; "בלי תואר והדר" – טרעצעק⁵⁷ – כולם תרגום בלתי מוצלח מגרמנית gestaltlos; "גוף פרוע" – שרָשׁוּסְקִי⁵⁸; "חסר צורה", "אי-צורתית" – מזיא⁵⁹.

א נ ל י ו ה (במשמעות כימית) – "התכה": שיאחד הרב וירבה האחד בהרכבה והתכה (כחריה, יב) ועוד הרבה פעמים (השווה אצל קלצקין בערך זה); "התוף": ומרבה האחד בהתוף ובהרכבה (רש"ט פאלקירא, ספר הנפש, יד); "הפרדה": ונפריד קצתם מקצתם הרכבות והפרדות (רש"ט פאלקירא, ספר המעלות ב). ובזמן מאוחר: "נתוח היסודות והוצאתן מן המורכבים" – ר' יעקב עמדין⁶⁰: "אגב אשאלך והודיעני נא אם יש ג"כ מי שבקיא בניתוח היסודות והוצאתן מן המורכבים"; "פירוד" – לעפין⁶¹; "ניתוח" – ראבינאוויץ⁶²; "מלאכת הפרידה" – שיינהאק⁶³; "סתירה" – שרָשׁוּסְקִי⁶⁴, בהסתמכו על הפועל "סתור" של חז"ל במשמעות להרוס (תוספתא

43. ברייתא דמרכבה (1886), עמ' 2.

44. זכרונות ועד הלשון, מחברת ו' (תרפ"ב), עמ' 54. 45. במילוני, בערך Aluminium.

46. ספר הכח (1894), עמ' XVI. 47. חקת עולם (1901).

48. לשוננו כרך יז (1950), עמ' 61. 49. שלשה פרקים ממערכת הדומם, עמ' 11.

50. ההרכבה וההפרדה (תרל"ז), בשער הספר. 51. האסיף, תרמ"ז (1887), עמ' 833.

52. ברייתא דמרכבה, עמ' 11. 53. זכרונות ועד הלשון, חוברת ו', עמ' 56.

54. חימיה כללית (1926), עמ' 11. 55. המנוחה והתנועה, 51.

56. דברים אחדים ממערכת הדומם, אדעסא תרכ"ז (1867), 2. 57. בערך אַמְאָרָה.

58. ברייתא דמרכבה, 6. 59. ספר המונחים לרפואה ולמדעי הטבע (תרצ"ד), בערך אמורפי.

60. שאלת יעבץ א', תשובה מ"א בסוף. 61. מודע לבינה, בהקדמה.

62. ההרכבה וההפרדה, עמ' 16. 63. חלק ג', עמ' ז'.

64. ברייתא דמרכבה, עמ' 1.

ערכין פרק ה, ט: 'לא יסתור אדם את ביתו לעשות גינה' ועוד במקומות שונים).
כל השמות הנ"ל לא נתאזרחו בעברית החדשה.

בסיס (אלקלי) – השם היווני *βάσις* שפירושו יסוד, מסד, נתקבל אח"כ בכימיה כבסיס יציב של המלחים, שאיננו מתנדף בזמן הקלייה. שם זה במשמעותו הראשונית מצוי גם במשנה (כלים יא, ז: 'הפרח והבסיס [של המנורה] טמאים'), וטבעי הדבר, שנתקבל ואושר בוועד הלשון⁶⁵ במשמעותו הכימית. שרשוסקי⁶⁶ וקנטרוביץ⁶⁷ משתמשים במקום המלה היוונית 'בסיס' בשם 'שְׁתִּיָּה' של המשנה, שמשמעותה זהה למשמעות הבסיס (יומא ה, ב: 'אבן היתה מימות הנביאים הראשונים ושתיה הייתה נקראת'). יותר מאוחר הציג שרשוסקי⁶⁸ 'נְתָר'.

בורג – מחברי ימי הביניים משתמשים למטרה זו בשם 'לולב'⁶⁹ של המשנה (תוס' טהרות יא, טז: 'מי שהיו גיתיו ובדיו טמאין ומבקש לטהרן הלולבין והעדשין מגנבן והן טהורין'). שדעות הפרשנים על משמעותה מחולקות; בעקבות הנ"ל חידש פינס⁷⁰ את השם 'לולבה' (= 'מסמר אשר אם מסבבים אותו יעלה או יורד'); פרישמאן משתמש בשם 'שְׁרָבִיב' ('ועל ראשי המוטות היוצאים מזה ומזה שם שרובבים')⁷¹, בהלבישו בוודאי את השם הגרמני Schraube צליל עברי (אצל רשי, כתובות יז ע"ב אנו מוצאים את הביטוי 'צעיף משורבב על עיניה', אבל במשמעות שונה לגמרי מהנ"ל); 'סליל' – שרשוסקי⁷²; 'יתד לוליי' ו'בריה גלילי' – שטיינבערג⁷³; 'יתד בעל חריצים מקיפים אותה' – שולבוים⁷⁴, וזה תיאור, ולא תרגום, ויותר מאוחר⁷⁵ 'פָּרָם' מן הערבית. מארגל⁷⁶ מביא את השמות 'גָּלִיל', 'גִּלְיָה', 'פָּרָם', 'לולייק'. 'בורג' חידש בן-יהודה, במרו את השם הזה מערבית.

ברומטר: 'כלי מודד האויר', 'קנה מודד האויר' – לינדא⁷⁷; 'כלי משקל לרוח הנקרא [באראמטער] – ספר הברית⁷⁸; יאוועל משתמש בשמות 'כלי מודד משקל האויר'⁷⁹, 'כלי המודד משקל הרוח'⁸⁰, (כשהשם 'רוח' משמש במשמעות אוויר), 'הכלי השוקל או ממדד דחיקת (= לחץ) האויר'⁸¹ – כולם ביאורים יותר מתרגום; 'כלי משקל האויר' – שיינהאק⁸²; 'מודד כובד האויר' – ראבינאוויץ⁸³

65. זכרונות ועד הלשון, חוברת ו, עמ' 56.

66. ברייתא דמרכבה, עמ' 13. 67. תרגום לאסאר-קאהן, חימיה בחיי יום יום (תרס"ב) ב, עמ' 146.

68. ספר השנה א, תר"ס (1900), עמ' 237. 69. פירוט המקורות אצל קלצקין בערך זה.

70. הכח, עמ' XIII. 71. ידיעות הטבע ג, 10. 72. ששה סדרי מדע (תרע"א), עמ' 3.

73. במילון הרוסי שלו בערך wint. 74. במילון, מהדורה א' בערך Schraube.

75. שם, מהדורה ב'. 76. במילון, בערך Schraube. 77. ראשית למודים א, טו ע"א.

78. לב ע"ב. 79. בב ע"ב. 80. טו ע"א. 81. עא ע"א.

82. חלק ג, לא. 83. המנוחה והתנועה, 132.

וטרעצעק⁸⁴, וזה תרגום השם Barometer; "פלס למשקל הרוח" – שטיינבערג⁸⁵; "מדרוח", "תִּכְן רוחות" – פִּינֶס⁸⁶; הביטוי האחרון בוודאי על סמך משלי טז, ב: "תִּכְן רוחות ה'"; "תִּכְן האויר" ו"מֵאֵן האויר" – בן־יהודה⁸⁷ כחידושו שלו, האחרון בהשפעת הערבית. "מִדְּוִיר" – לאזער־טורטשינר⁸⁸.

גביש (קריסטאל): "בדלח" – בן־זאב⁸⁹, ראבינאוויץ⁹⁰ ואחרים. השם "בדלח" בא בבראשית ב, יב בשורה עם הזהב והשוהם כחמרים הבאים מארץ החוילה, ובבמדבר יא, ז מתואר המן "כעין הבדלח", שרשי מפרשו "שם אבן טובה קריסטל"; "זכוכית" – בן־זאב⁹¹; "פלח" – סירקין (ריסקין)⁹², מן המלה המקראית "פלח דבלה" (שמואל א, ל, יב) ו"פלח הרמון" (שה"ש ד, ג), שפרשנים שונים, ובהם רד"ק מפרשים "חתיכה"; "גביש" – בן־זאב⁹³, שרשוסקי⁹⁴, פִּינֶס⁹⁵ ואחרים, וכך נתקבל ברבים. שם זה מחכר במקרא פעם אחת (באיוב כח, יח: "ראמות וגביש") והשבעים מתרגמים אותו *κρυσταλλος*.

מן השמות הנ"ל נגזרו גם פעלים:

"פִּלַח"⁹⁶, "התפלח"⁹⁷, – סירקין (ריסקין); "הִחְטַב": "בדוממים יש בהחטבם יינקו מים לרוויה ואשר יקראו מי הפלחים"⁹⁸; "בִּדְלַח", "גִּבַּשׁ" – מארגל⁹⁹; האחרון אושר בוועד הלשון¹⁰⁰.

לפעולת הגיבוש וההתגבשות קראו בשמות: "זקוק" – שיינהאק¹⁰¹; "התהפכות הנחלים למוצק" – ראבינאוויץ¹⁰²; "תִּגְבְּשֶׁת" – פִּינֶס¹⁰³.

גאז – את השם הזה קבע הרופא והכימאי ההולנדי ון הלמונט (1577–1644), בגזרו אותו, כנראה, מן השם *χάος*. לפני זה נהגו להשתמש בשם היווני *ἀήρ* במשמעות גאז. בעברית אנו מוצאים שורת שמות למושג, זה, ואלה הם:

1) קיטור – במקרא בא שם זה במשמעות אֵד (בראשית יט, כח: והנה עלה קִטֹּר הארץ; תהלים קמח, ח: אש וברד שלג וקיטור) ובמשמעות עשן (בראשית יט, כח: והנה עלה... כקִטֹּר הכבשן). מחברי ימי הביניים משתמשים בשם הזה במשמעות גאז: והחלק הניתך אל דמות האויר היה איד או קיטור (כחורי ה, יד ואחרים, השווה

84. בערך באראמעסער.	85. במילון הרוסי, בערך Barometer.
86. הכח, עמ' IX.	87. במילוננו, בערך אויר.
88. בערך Barometer.	89. בערך קריסטאלל.
90. המנוחה והתנועה, עמ' 51.	91. כלעיל, הערה 89.
92. עמ' 2.	93. כלעיל, הערה 89.
94. ברייתא דמרובה, עמ' 6.	95. ספר הכח עמ' XI.
96. דברים אחדים ממערכת הדומם, עמ' 2.	97. שם, עמ' 4.
98. שלשה פרקים, עמ' 199.	99. זכרונות ועד הלשון חוברת ו', עמ' 57.
100. בערך kristallisieren.	101. חלק ג, עמ' ד.
102. המנוחה והתנועה, עמ' 51.	103. הכח, עמ' XV.

- אצל קלצקין בערך זה). בעקבות הנ"ל הלכו רבים מן המשכילים, כגון יאוועל¹⁰⁴, סירקין¹⁰⁵: ("קיסורים בוערים כזה הנקרא קיסור הכיזה [זומפגאז]") ואחרים.
- (2) אָד – בבראשית ב, ו ("ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה") מתרגמים אונקלוס ותי"ב-ענן; השבעים, וולגטה ופשיטתא – במשמעות "מעין"; אבן-עזרא מפרש "עשן". באיוב לו, כו באה המלה הזאת במשמעות זרם או שטף מים ("יקו מטר לאדו"). מחברי ימי הביניים משתמשים בשם אָד במשמעות גאז: וכ"ש אם היותו אד קודם היותו מים (אמונות ודעות א, ד); והחלק הניתן אל דמות האוויר היה איד או קיסור ואחרים (כחרי ה, יד, השווה אצל קלצקין בערך זה). בעקבות הנ"ל הלכו רבים מן המשכילים.
- (3) "אויר" – השם העתיק לגאז, לפני שהוכנס השם "גאז", מקובל מאוד על המשכילים. ככה אצל יאוועל¹⁰⁶, ראבינאוויץ¹⁰⁷, סירקין¹⁰⁸ (ומהם אויריים, גרים וקשים). פרישמן¹⁰⁹ ("כעושה את המאור יליד האויר [גאז]"), סלוניםמסקי¹¹⁰ ואחרים.
- (4) "רוח" – שרשוסקי¹¹¹, סאקאלאו¹¹² ואחרים, וזהו תרגום השם Spiritus הלאטיני או Geist הגרמני, ששימש מימי הביניים ואילך גם במשמעות חומר קל-נדף, במיוחד נוזלים קלי-נדף.
- (5) "הבל" – פינס¹¹³.
- (6) "אד המקטר", "גז אוירי" – שטיינבערג¹¹⁴.

גאז המאור: "הקיסור המאיר" – המגיד 1856 עמ' 3^b; "אויר המאור"¹¹⁵, "אויר מאיר"¹¹⁶ – ראבינאוויץ; "קיסור למאור" – סירקין¹¹⁷ (ומהם היה הקיסור למאור); "אויר של מאור" – פרישמן¹¹⁸; "אויר ממאיר" – ליאון ראבינאוויץ ("כאשר נחמם היטב מלבנים יצא מהעצים אויר ממאיר")¹¹⁹; "גז מאור" – קנטורוביץ (ומחממין את הבקבוק ע"י גז מאיר לאט לאט)¹²⁰. כל השמות הנ"ל הם תרגום פחות או יותר מוצלח מנרמנית Leuchtgas. סלוניםמסקי¹²¹ ושולבוים¹²² קוראים לו בשם "אויר בוער".

104. למודי הטבע, מד ע"א.	105. שלשה פרקים, עמ' 17.
106. למודי הטבע, קיט ע"ב.	107. המנוחה והתנועה, עמ' 50.
108. שלשה פרקים עמ' 161.	109. ידיעת הטבע ד (1882), עמ' 18.
110. הצפירה תרכ"ב, גיליון 9; תרל"ד, גיליון 18.	111. ברייתא דמרכבה, עמ' 4.
112. האסיף 1886.	113. הכת, עמ' XII.
115. המנוחה והתנועה, עמ' 126.	116. ההרכבה וההפרדה, עמ' 225.
118. ידיעת הטבע ז, עמ' 32.	119. כנסת ג, תרמ"ח (1888), עמ' 610.
120. החימיה בחיי יום א', עמ' 36.	121. הצפירה תרכ"ב, גיליון 8.
122. מהדורה א, בערך Leuchtgas.	

גאז נפץ (detonating gas, Knallgas): "הקיסור המפוצץ" - המגיד 1856, עמ' 11b: "אחרי הרגעים האחדים האלה כלה יכולה לגמרי הקיסור המפוצץ (קנאלל גאז)"; "אוריר הרעם" - סלונמסקי¹²³; "אוריר המרעים" -¹²⁴, "אוריר המרעים" -¹²⁵ - ראבינאוויץ; "אוריר הנפץ", "זרם נפץ" - פרישמאן; "ואף אם יצליח לגרש את אור אוריר הנפץ (קנאלל - גאז)¹²⁶, "ברגע אשר תגיש נצוץ אש אל יסוד המים... והוא הנקרא בשם זרם נפץ" -¹²⁷; "אד הרעם" - סידערסקי¹²⁸; "אוריר בורק" - שולבוים¹²⁹; "פצצן" - לאזער-טורטשינר¹³⁰; "גז רועם", "גז מרעים" - קוסטרינסקי¹³¹; "גז מתפוצץ" - צביאל¹³²; "גז נפץ" - ע"פ ועד הלשון¹³³.

גאות ושפל (בים): "זוטא ושלולית" - ב"מ, כא ע"ב ("זוטו של ים ושלוליתו של נהר", ופירוש רש"י שם: זוטו - מקומות בשפת הים שדרך הים לחזור לאחוריו; ושלוליתו - כשהוא גדול ויוצא חוץ לגדותיו); "מיצוט הים ברדתו ורבותו בעלותו" - חייוי הבלכ¹³⁴ (המאה התשיעית); "זמן נפילת המים (עבבע) ... זמן ההוא ייקרא זמן עלות המים (פלוטה) - לינדא¹³⁵ ומחבר ספר הברית¹³⁶; "עת חסור מי הים, עת שוב מי הים מעל שפתו" -¹³⁷ ו"עת גבור מי הים" -¹³⁸ - בן-זאב; "גרען חרם" - יאוועל¹³⁹; "בעת חסור המים" -¹⁴⁰ ו"מי ים לעת יגברו" - שיינהאק¹⁴¹; "עלית וחסרת המים" - ראבינאוויץ¹⁴²; "עלית וירידת המים" - שניידער¹⁴³; "עליה וירידה" - המגיד 1862, עמ' 149, ושולבוים¹⁴⁴; "שוא מי הים" - גאות הים, "סב מי הים אחור" - וחסור מי הים - שטיינבערג¹⁴⁵; "מגרש ומשקע" - שולבוים¹⁴⁶; "רצוא ושוב של הים על הארץ" - "הפלס" v (תרס"ה), עמ' 289; "גאות ושפל" - אשר בוועד הלשון¹⁴⁷.

גפרורים - למונח זה הוצע שפע של שמות: "עצי הגפרית" - "המגיד" 1858, עמ' 186, וסירקין¹⁴⁸; "בד-גפרית" - שטיינבערג¹⁴⁹; "עץ טבול בגפרית" - סידערסקי¹⁵⁰ - כולם תרגום מגרמנית Schwefelholz, - hölzchen; "עצי

123. הצפירה תרכ"ב, גיליון 9.

124. האש והמים (תרל"ו), עמ' 141.
126. ידיעת הטבע ד (1882), עמ' 17.
128. אש ומים (לובלין תרל"ז) (1877), עמ' 13.
130. בערך Knallgas. 131. חימיה כללית, עמ' 26. 132. קצור תורת החימיה (תרפ"ז), עמ' 18.
133. "לשוננו" יא (תש"ג), 311.
135. ראשית למודים א, יא ע"ב. 136. לט ע"א. 137. בערך עבבע. 138. בערך פלוטה.
139. למודי הטבע, לו ע"א. 140. שיינהאק א, רכנ. 141. שיינהאק ב, נה.
142. המנוחה והתנועה, עמ' 217. 143. חקת הטבע (1892), עמ' 85.
144. מהדורה א, בערכים Ebbe, Fluth. 145. בערכים prilliv, otliv.
146. מהדורה ב'. 147. זכרונות ועד הלשון, חוברת ו, עמ' 44.
148. שלשה פרקים עמ' 131. 149. בערך spicka. 150. אש ומים, עמ' 15.

הדלקה המוחככים, "עצי החכוך הנדלקים" – ראבינאוויץ¹⁵¹; "עצי השריפה על פי השפשוף" – פרישמאן¹⁵² – כולם תרגום לא מוצלח מגרמנית Streich-zündhölzer; "עץ החכוך" – מגרמנית Streichholz – ו"עצי הדלקה" – מגרמנית Zündhölzer – ראבינאוויץ¹⁵³; "עצי שריפה" – סידערסקי¹⁵⁴ – אף הוא תרגום לא מוצלח מהג'ל. "צִתָּה" – יעבץ¹⁵⁵; "אלית" – אליהו ספיר¹⁵⁶, מ"אליתא" של המשנה (תמיד ב, ד), שפירושה קיסם להדלקה; "מַבְעֶרֶת", "מַבְעֵר", "מַדְלֶקֶת"¹⁵⁶, "מדליק" – בן-יהודה¹⁵⁷ – כולם תרגום פחות או יותר מוצלח מגרמנית Zünder; "גפרונים" – סירקין¹⁵⁸; "גפרון" – שולבוים¹⁵⁹; "גפריתית" – ספיר¹⁶⁰; "גפרורית" – כהנא¹⁶¹; "גפרורית" – לאזער-טורטשינר¹⁶²; השם "גפרור" המציא מגדלי¹⁶³.

נֶךְ פִּיט: "עופרת המים" – לינדא¹⁶⁴ ("עופרת המים... וממנו יעשו עט עופרת") וסירקין¹⁶⁵ ("גרפיט אשר יקראו גם עופרת המים"); "עופרת המימי" – ראבינאוויץ¹⁶⁶ – כולם תרגום מגרמנית Wasserblei; "אבן העופרת" – פרישמאן¹⁶⁷; "עופרת סופרים" – שולבוים¹⁶⁸; "אָבֶר" – בן-יהודה¹⁶⁹; "גרופיט" – טשרנא¹⁷⁰.

ד ר כוֹן: "תיוור" – ר' יאיר חיים בכרך (1628–1702)¹⁷¹ ("מי שאין לו התיוור יוקנס"); "כתב תיוור" – ר' יעקב עמדין¹⁷² ("בדרך לא עבר בה איש יהודי מבלי כתב תיוור"); "מסע" – שולבוים¹⁷³, ובעקבותיו "מסעית" – איתמר בן אב¹⁷⁴; "כתב עדות עברי דרך" – בן-זאב¹⁸⁰; "מכתב תעודה" – המגיד 1858, עמ' 37; "מכתב צאת ובא" – המגיד שם, עמ' 22; "תעדות מסע" – מארגל¹⁸¹ – תרגום מגרמנית Reiseschein; "עובר ובלות" – איתמר בן-אב¹⁸²; "דרכיה", "תעודת מעבר" – לאזער-טורטשינר¹⁸³, האחרון – תרגום מגרמנית Passierschein.

-
151. ההרכבה וההפרדה, עמ' 269. 152. ידיעת הטבע ו' (1883), עמ' 22.
 153. כלעיל, הערה 151. 154. אש ומים, עמ' 15.
 155. קלזנר, הלשון העברית לשון חיה, הוצאה שנייה תש"ט, עמ' 40.
 156. השווה אצל אביגור, כבושי העברית בדרונו, עמ' 98.
 157. עיין קלזנר, שם. 158. ספר השנה ה (1900). 159. מהדורה ב, בערך Streichhölzchen.
 160. קלזנר, שם. 161. בערך spicka. 162. בערך Streichholz.
 163. עיין קלזנר, שם. 164. ראשית למודים א, צה ע"א. 165. שלשה פרקים, עמ' 124.
 166. ההרכבה וההפרדה, עמ' 125. 167. ידיעת הטבע ג', עמ' 47.
 168. מהדורה ב, בערך Graphit. 169. בהערה לערך אבר.
 170. ראשי פרקים מתורת החימיה, עמ' 31.
 171. חות יאיר, סימן קפב. 172. מגילת ספר, עמ' פא.
 173. מהדורה א, בערך Pass. 174. עם שחר עצמאותנו, עמ' 143.
 180. בערך פאס. 181. בערך Reisepass. 182. כלעיל, הערה 174.
 183. בערך Pass.

דוד קיטור (steamboiler, Dampfessel): "דוד הקיטור" – יאוועל¹⁸⁴; "קלחת הקיטור"¹⁸⁵, "קלחת-קיטורי"¹⁸⁶ – ראבינאוויץ; לאוער-טורטשינר¹⁸⁷ מחליפים את השמות התנכיים "דוד" ו-"קלחת" בשם "יורה" של המשנה (כלים ה, ו ועוד הרבה פעמים) וקוראים "יורת-קיטור"; מארגל¹⁸⁸ מביא עוד את השם "יקם", המוכר בברייתא (ב"ב סו ע"ב) לדוד-קיטור, אבל דעות הפרשנים על משמעות השם הזה מחולקות: רש"י (שם) מביא שתי דעות: א) יקם הוא החדר שנשמרות בו הגיגיות למים החמים ("חדר שמצניעין בו הגיגיות ששמימין בו מים חמין..."); ב) יקם הוא סודר לעטיפת הראש מפני החום – בהסתמכו על הערוך; ג) לפי הרמב"ם¹⁸⁹ יקם הוא הקדרה למים חמים בבתי המרחץ ("קידרא דמרתחין בה מיא למרחץ").

הר-געש (Vulkan) – "הר געש" מוזכר ביהושע כד, ל ושופטים ב, ט כשם מקום בנחלת אפרים. "הר מריק אש" – בלאך¹⁹⁰; "הרים חוצבי להבות אש" – בלאך¹⁹¹ ויאוועל¹⁹² והמגיד 1862, עמ' 5 – תרגום מגרמנית feuerspeiender Berg; "הר אש", "הר שריפה" – יאוועל¹⁹³; "הר להבות" – שיינהאק¹⁹⁴; "הר עשן", "הר לוחט אש" – שטיינבערג¹⁹⁵; "הר שריפה מקיא אש", "הר משחית" – מארגל¹⁹⁶; "הר תוסס אש" – כהנא¹⁹⁷ – כולם מגרמנית Feuerberg.

זרחן (Phosphor): "גפרית המאירה" – שטיינבערג¹⁹⁸; "זרחן" – שרשוסקי¹⁹⁹; "מיץ-אור" – טרעצעק²⁰⁰; "יסוד המאיר" – שפירא²⁰¹; "זֶהֲרִית" – בומגרטן²⁰²; זֶהֲרֶן – לאוער-טורטשינר²⁰³.

זרם חשמלי: "שפלת האלקטריצי" – המגיד 1860, עמ' 55 – בהשתמשו במלה המקראית "שפלת", שפירושה זרם מים (ישעיה כו, יב: משבלת הנהר; תהלים סט, ג שבלת שטפתי; שם סט, טז: אל תשטפני שבלת מים); "שטף האלקטרי" – המגיד 1860, עמ' 87 – בהחליפו את המלה "שפלת" במלה "שטף" בעלת משמעות שווה לזו (תהלים לב, ו: לשטף מים רבים; איוב לח, כה: מי פלג לשטף תעלה); "זרם העלעקטרי", "זרם מרוצת העלעקטריצי" – המגיד 1860 עמ' 190; "זרם חשמלי"

184. למודי הטבע צ ע"ב.	185. האש והמים, עמ' 127.
186. אבן השואבת, עמ' 77.	187. בערך Dampfessel.
188. בערך Dampfessel.	189. תשובות הגאונים (הרכבי), קפט.
190. שבילי עולם א, צד ע"א.	191. שבילי עולם ב, ג ע"ב.
192. למודי הטבע א, יג ע"ב.	193. שם א, לו ע"א; גם המגיד 1859, עמ' 77.
194. חלק ג, עמ' ד.	195. בערך Vulkan.
197. בערך Vulkan.	196. בערך Vulkan.
198. בערך fosfor.	199. ברייתא דמרבנא, עמ' 2.
200. שם בערך, פאספאר.	201. ספר השנה ג, תרט"ב.
202. השקפה ה, עמ' 369 א.	203. בערך Phosphor.

שרשוסקי²⁰⁴; "רוח חשמל" – שרשוסקי²⁰⁵; "זרם ברק" – "הפלס" ד (תרס"ד, 1904) עמ' 135;

חום כמוס, חום נסתר: "חום הקשור" ו"חום מקושר" – ראבינאוויץ²⁰⁶ – תרגום מגרמנית gebundene Wärme; "החום הנעלם" – ראבינאוויץ²⁰⁷ – אף הוא תרגום מגרמנית verborgene Wärme; "חום בלוע" – פינס²⁰⁸ – תרגום אחר מגרמנית הנ"ל; "חום עצור" – פרישמאן¹⁰⁹.

חלודה – במשנה (כלים יג, ה: "מחט שעלתה חלודה"); "רקביבות" – יומא ל"ח ע"ב, ופירושו של רש"י: "חלודה" כלי ברזל שאין משתמשים בו; "חלאה" – בלאך; "ירטב אור הארץ ויעלה חלאה על כלי ברזל"²¹⁰; "שחק" – לינדא: "מזה ישתנה מראיתו ויעלה עליו השחק (ראסט)"²¹¹.

חֶנֶקֶן: "אור החנק" ו"אור המחנק" – יאוועל²¹²; "יסוד המחנק" – שיינהאק²¹³; "יסוד החנק" – סירקין²¹⁴ וסלוימסקי²¹⁵; "חֶנֶקֶן" – שרשוסקי²¹⁶; "חֶנֶקֶן" – פינס²¹⁷; "אֶבְחָקֶן" – בומגרנטן²¹⁸; "חֶנֶקֶן" – שולבוים²¹⁹; "חֶנֶקֶן" – מארגל²²⁰.

חֶמֶצֶן – השם "חמצן" נמצא בתלמוד (יומא ל"ט, עב) במשמעות גזלן. ולעניינו: "אור חמצני" – יאוועל²²¹; "אור מחמיץ" – המגיד 1856 עמ' 3: "המים יתעצמו מיסוד אור מחמיץ (ווערשטאף)"; "יסוד החומצי" – סירקין²²² ושיינהאק²²³; "יסוד מחמוצי" – ראבינאוויץ²²⁴; "יסוד החמוץ" – סלוימסקי²²⁵; "אֶדְ חֶמְצָה", "יסוד החמיץ" – שטיינבערג²²⁶; "חֶמֶצֶן"²²⁷, "אֶשְׁתֶּן"²²⁸, "אֶשְׁן"²²⁹ – שרשוסקי; "אֶבְחָקֶן" – השקפה ג' עמ' 21^b.

205. ספר השנה א (1900), עמ' 237.

207. שם, שם.

209. יריעת הטבע, ג, עמ' 22.

211. ראשית למודים ב, 33.

213. חלק ג, עמ' ו.

215. הצפירה תרכ"ב, גיליון 9.

217. הכה, עמ' XVI.

219. בערך Stickstoff.

221. למודי הטבע, קיט ע"ב.

223. חלק ב, עמ' עט.

225. הצפירה תרכ"ב, גיליון 9.

227. ברייתא דמרכבה, עמ' 2.

229. ששה סדרי מדע.

204. ששה סדרי מדע, עמ' 15.

206. ההרכבה וההפרדה, עמ' 55, 56.

208. הכה, עמ' 99.

210. שבילי עולם ב, עב ע"א.

212. למודי הטבע, מד ע"א.

214. שלשה פרקים, עמ' 10.

216. ברייתא דמרכבה, עמ' 2.

218. השקפה ה, עמ' 369 ג.

220. בערך Stickstoff.

222. שלשה פרקים, עמ' 10.

224. המנוחה והתנועה עמ' 50, 51.

226. בערך Kislorod.

228. ספר השנה א (תר"ס 1900), עמ' 31.

חרסינה – (Porcelain, Porzellan): "זכוכית לבנה" – בלאך²³⁰; "חרש לבן": "בבית מלאכת כלי חרש לבן (פארצללאן)" – סירקין²³¹; "חומר הלבן" – ראבינאוויץ²³²; "ציני" – שולבוים²³³, מערבית; "קוניא" – מארגל²³⁴, כהנא²³⁵, קוסטרנסקי²³⁶. השם "קוניא" מובא פעמים אחדות בתלמוד (עו לג ע"ב; שם עה ע"ב; זבחים נד ע"א; כתובות קז ע"ב), אבל לא ייתכן שהכוונה לחרסינה, שטרם הייתה ידועה במזרח הקרוב באותו הזמן. לפי רש"י (בכל המקומות הנ"ל) יוצא שהכוונה לכלי חרס מצופים בציפוי של עופרת, כלומר במין זגוגית, מעין אימל. לפי קרויס²³⁷ הקוניא הוא *novia* של היוונים, אבקת סיד. השם "חרסינה" אושר בוועד הלשון²³⁸.

חשמל: "כח הברק" – פיליפובסקי²³⁹; "בזק" – המגיד 1858, עמ' 141; "כח האש" – המגיד 1859, עמ' 190; "יסוד אש הברק" – טרעצעק²⁴⁰; "חשמל" – ילג²⁴¹ ושרשוסקי²⁴² – בהשתמשם בתרגום המלה הזאת ע"י השבעים ב- *ἤλεκτρον*; "כַּרְבִּית" – פיוס: "אך ידוע ידענו את הכרבית" – ובהערה 5 מבואר: אלקטריות²⁴³; "סממרת" – פיוס²⁴⁴; אלקטרונות – שולבוים²⁴⁵; "בזק" – שולבוים²⁴⁶ כחידוש שלו.

חשמל חיובי ושלילי: "עלעקטרי מחייבת ושוללת" – שניידער²⁴⁷; "רשני מינים עלעקרי נמצאים: אחת מחייבת והשנייה שוללת"; – "עלעקטרי בחיוב" – טרעצעק²⁴⁸; "חשמל ימין וחשמל שמאל" – שרשוסקי²⁴⁹.

טלגרמה (מברק): "דע-פתע" – אד"ם הכהן²⁵⁰ – השם דֶּפֶשֶׁה – Depesche (בגרמנית, מצרפתית), המצלצל בהברה אשכנזית "דה-פסה", לפי המבטא הליטאי בש' שמאלית; "אגרת" – המגיד 1858, עמ' 120; "כתב המרחק" – טרעצעק²⁵¹ – תרגום מלולי של Telegramm; "בשרה עפה" – שטיינבערג²⁵²; "מהירה" –

230. שבילי עולם א, קב ע"א.	231. עמ' 36.
232. ההרכבה וההפרדה, עמ' 80.	233. מהדורה ב, בערך Porzellan.
234. בערך Porzellan.	235. farfor, בערך 236.
237. Talmud. Archäologie III 278.	238. "לשוננו" י"א (תש"ג), עמ' 308.
239. המגיד 1857, עמ' 206 א.	240. בערך עלעקטריציטעט.
242. ששה סדרי מדע, עמ' 14; חקות עולם, עמ' אחרון.	241. שני יוסף בן שמעון, ה.
243. כנסת ישראל ג (תרמ"ח 1888), עמ' 601.	244. הכח, עמ' XIV.
245. מהדורה א, בערך Elektrizität.	246. מהדורה ב, באותו הערך.
247. חקות הטבע (1892), עמ' 64.	248. בערך פאזיטיווע עלעקטריציטעט.
249. ששה סדרי מדע, עמ' 14; חקות עולם, עמ' אחרון.	250. שירי שפת קודש.
251. בערך טעלעגראם.	252. בערך depesa.

שפירא²⁵³; "אגרת עפה" – כהנא²⁵⁴; "מחיש" ו"כתב קו" – לאזער-טורטשינר²⁵⁵; "מברק" – חידש בן-יהודה.

ט ל ג ר ף : "דלוג רב" – סטרעליסקער²⁵⁶, ובצקבותיו המגיד 1861, עמ' 60; "רתלי-קרב" – גוטלובר²⁵⁷ – משורת הניסיונות התמימים לעבר את כל השמות הלועזיים; "רומזים" – פיליפובסקי: "(כל מיני הרומזים) (טיליגראפו) יעשו מלאכתם" – חוט הברק" ו"קי הברק" המגיד 1858, עמ' 120; "חבל המבשר" – המגיד 1858, עמ' 56; "חבל הבזק" – המגיד 1858, עמ' 141; "חשמל" – לפי הצעת יל-ג²⁵⁹: "הייתי אומר לקרוא בשם חשמל להטיליגרף או להטיליפון ... מורכב משתי מלות: חש מל, כלומר ממהר לדבר, על דרך חש בו בישעיהו; "קוי הבזק", "מודיעים" – שטיינבערג²⁶⁰; "כתב המרחק" – טרעצעק²⁶¹; "כבל" – שפירא²⁶².

ט ל ס ק ף : "כלי הבטה" – לינדא²⁶³; "כי אם יושקפו ע"י כלי הבטה (פערן גלעזער)"; "קנה הבטה" – יאוועל²⁶⁴; "כלי מחזה" – שייגהאק²⁶⁵; "קנה השקפה" – בן-זאב²⁶⁶; "כלי השקפה" – המגיד 1861, עמ' 213; "ע"י כלי השקפה הטובים המקרבים רחוקים"; "כלי צופה" – טרעצעק²⁶⁷; "קרן חזות" – שניידער²⁶⁸; "והכוכבים יאספונהגם ... אולם ע"י קרן-חזות (Teleskop) ... נוכל לראותם גם ביום"; "קנה צופים" ו"שפופרת" – שולבוים²⁶⁹ – כולם תרגום פחות או יותר מדויק מגרמנית Sehrohr; "כלי מרחיק המבט" – המגיד 1863, עמ' 235; "כלי מרחיק הבטה" – ראבינאוויץ²⁷⁰; "קני ראי למרחוק" – שטיינבערג²⁷¹; "מראה למרחוק" – טרעצעק²⁷²; "שפופרת הבטה למרחוק", "שקף-רחוק" ו"משקפת המרחק" – בן-יהודה – אע"פ שפינס²⁷³ זוקפו לזכותו – כל הניל תרגום Fernrohr או Teleskop; "מצופות" – בן-יהודה; "מקרבית" – פינס²⁷⁴; "שפופרת המקרבת לעין את הדברים הנראים על ידה".

-
253. ספר השנה א' תר"ס (1900), עמ' 225.	254. בערך telegramma.
255. בערך Telegramm.	256. מגד ירחים א (1855), עמ' 27.
257. ממצרים.	258. המגיד 1857, עמ' 206 ב.
259. בהערותיו לשני יוסף בן שמעון, ה.	260. בערך telegraf.
261. בערך טעלעגראף.	262. ספר השנה א, (תר"ס, 1900), עמ' 276.
263. ראשית למודים א, ס ע"א.	264. למודי הטבע א, יג ע"ב.
265. חלק ג, עמ' ל.	266. בערך זעהרףהר.
267. בערך טעלעסקאפ.	268. חקית הטבע, עמ' 9.
269. מהדורה ב, בערך Teleskop.	270. האש והמים, עמ' 220.
271. בערך Teleskop.	272. כלעיל הערה 267.
273. השווה לשוננו לעם, קיח, עמ' 144.	274. הכח, עמ' XIII.

ט ל פון : יקו המדבר²⁷⁵; חשמל²⁷⁶ – ילג; קולחוט²⁷⁷ – איתמר בן-אב²⁷⁷.

י-ש וכו' : את הכוהל הצליחו להפיק בדרום איטליה במאה הי"א או הי"ב אגב זיקוק היין. הראשון – עד כמה שיכולתי לקבוע – בספרות העברית המדבר על הפקת הכוהל, היה הריב"ש (ר' שמעון בר ששת ברפת, 1326–1406)²⁷⁸, שעוד טרם ידע לקרוא לו בשם עברי והמשתמש בשם הספרדי aqua ardiente. הרשב"ץ (ר' שמעון בן צמח, 1361–1444)²⁷⁹ משתמש כבר בשם העברי ימים שרופים, שהוא תרגום מספרדית; יין שרף – ר' בנימין אהרן סאלק (נפטר סמוך ל-1620)²⁸⁰; יין שרוף – ר' שמואל מלאמז²⁸¹; יין שרף מוזקק – סלוימסקי²⁸² – כולם תרגום מגרמנית Branntwein, Brandwein.

שמות אחרים: ימים חיים – פורטליאונה²⁸³ ור' מנחם שמשון באזילה²⁸⁴ – תרגום של aqua vitae; מי ויטא – ר' יהושע בועז ברוך²⁸⁵, המתרגם את המלה aqua לעברית, ומשאיר את השם vitae במקורו; קיסור היין – לינדא²⁸⁶; רוח היין – שיינהאק²⁸⁷; הרוח הייני – רודערמאן²⁸⁸ – כולם תרגום מגרמנית Weingeist, שאף הוא תרגום של spiritus vini; יין מצורף הנקרא (ויין גישט) – ספר הברית²⁸⁹; יין צרוף – יאוועל²⁹⁰ וסירקין²⁹¹ – כלומר יין מוזקק; יין שורף – שיינהאק²⁹²; רוח האש – ימין משרפות היין (כלומר תמצית שריפת היין) – טרעצעק²⁹³; זיעה – ר' חיים חזקיהו מדיני (1833–1905)²⁹⁴, והוא תרגום מערבית ערק שבא מויעה; יין שרפון – חידש שולבוים²⁹⁵ כדוגמת Brandwein בגרמנית.

(הסיום יבוא)

-
275. השוה קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה ג, עמ' 456.
 276. עיין באמור בערך "טלגרף" ובהערה 259. 277. עם שחר עצמאותנו, עמ' 161.
 278. שאלות ותשובות הריב"ש, שאלה רנה.
 280. משאת בנימין (שצג), שאלה נח. 281. גבעת שאול (תקל"ד), שאלה ג.
 282. הצפירה תרכ"ב, גיליון 9. 283. שלטי הגבורים (1612), עח ע"ב.
 284. בסוף "אמונת חכמים" לר' אביעד שר שלום באזילה.
 285. שלטי הגבורים על הרי"ף, עבודה זרה לב ע"א.
 286. ראשית למורים א, ז ע"ב. 287. חלק ב, במבוא, עמ' ח.
 288. ידיעת הטבע לבערשטיין א, עמ' 51. 289. לה ע"ב.
 290. למודי הטבע, כח ע"א. 291. שלשה פרקים, עמ' 63, בהערה.
 292. חלק א, עמ' שלה. 293. בערך אלקאהאל.
 294. שדה חמד (אות ו), כא ע"ב. 295. בערך Brandwein.

בעיות לשוניות בתרגום שירה קלאסית

בהרצאתי הזאת אתעכב אך ורק על שתיים שלוש בעיות לשוניות באמנות התרגום בכלל ובתרגום השירה הקלאסית בפרט. התרגום הוא כר נרחב מאוד, ויש לו מסורת עתיקה בתרבות העולם. הוא חובק כמה שטחים, השונים איש מרעהו גם במהותם וגם בתפקידם, ובהתאם לכך גם בשיטת העתקתם ללשון אחרת, כלומר במלאכת התרגום עצמו. לא הרי התרגום המדעי כהרי התרגום של דברי ספרות יפה, ולא הרי תרגום הפרוזה כהרי תרגום של דברי שירה, ולא זה זה כהרי תרגום השירה הקלאסית, שהיא אמנות מיוחדת במינה בכל השפות, ועל קרקע לשונו העברית לא כל שכן. אני מדגיש בכוונה ובמחשבה תחילה את המלה אמנות, שכן עלינו לזכור, שקביעת כללים ועשיית סייגים בשטח זה הריהו למעשה דבר סובייקטיבי מאוד, ואולי גם מלאכה לבטלה, מלאכת-סרק מראשיתה ועד סופה. המתרגם בעצמו הוא הקובע כללים, הוא העושה סייגים למלאכתו, והוא גם רשאי לחרוג ממסגרת כללים וסייגים אלו לפי צורך השעה. האמנות והאסתטיקה אינן יודעות כללים וכבלים. יצירתן והערכתן תלויות קודם כול בחוש המידה, בטעם הטוב, במידת הרגישות הנפשית ובמטען התרבותי של המתרגם והקורא כאחד. על כן כל בעיה הכרוכה במלאכת תרגום-שירה אמנותי, ואפילו בעיה לשונית, איננה למעשה בחינת הלכה למשה מסיני: פתרון כל בעיה ובעיה לחוד פושט צורה ולובש צורה בהתאם ליצירה השירית במקורה ובהתאם לכישרונותיו או לשיטת מלאכתו של המתרגם. חוש השירה והפיוט של המתרגם, שהוא שותף לכל דבר למשורר המקורי, הוא השופט העליון במלאכתו. כרגיל במקרים אלה, נוצר מצב פאראדוקסאלי במקצת: את לקח מלאכת התרגום הטוב והמעולה למדים אנו דווקא מליקוייו ושגיאותיו, ולמעשה אין לדבר סוף.

אצל עצמים שונים יש ספרות מקצועית עשירה וענפה, העוסקת ומטפלת במיוחד בבעיות התרגום הספרותי, ומקום נכבד בה תופסות גם בעיות תרגומי שירה. אך גם שם מתבסס רוב הדיונים והמסקנות על ניתוח הליקויים, השגיאות והכישלונות המצויים במידה זו או אחרת אצל כל מתרגם, ויהי זה אפילו המעולה שבמעולים. אמנם לא על פיהם מעריכים אנחנו את כישרונותיו ואת יכולתו של עושה המלאכה, כי אם לפי מיטב תרגומיו ועל פי שיא יכולתו, אולם, ניתנה האמת להיאמר, ניתוח השגיאות והליקויים משמש לנו לקח טוב ומלמדנו, כיצד להימנע מהם להבא, ואיך למצוא את הדרך הנכונה המובילה לקראת מכלול מלאכת התרגום, לקראת התקדמות ושלמות בגדר האפשר.

מסורת התרגום הקלאסי עדיין צעירה אצלנו, ולמרות מלאכתם של גדולים וטובים, עדיין שרויים אנחנו בתקופה של חלוציות ושל חיפוש דרכים בתחום ספרותי זה. אל נא נשכח, שהמעבר למבטא הספרדי היה אצלנו נקודת מפנה, שערערה הרבה ופתחה לפנינו תקופה חדשה, שינתה את הגנינה וההטעמה, גילתה אפשרויות, אך גם קשיים חדשים, והעמידתנו לפני שיטות חדשות, ואולי גם לפני תפקידים חדשים.

אין צורך להזכיר, שהמתרגם שירה קלאסית חייב לדעת את שתי הלשונות על בוריין, כלומר את לשון המקור והתרגום כאחת, וכל המרבה והמעמיק הרי זה משובח. כמו כן חייב הוא לדעת את ספרותו ותרבותו של כל אחת מהן. ידיעה יסודית ועמוקה זאת תסייע לו להבין את כוונת המשורר ואת תגובת הקורא; היא גם תשמרנו מפני שגיאות וסטיות, שאינן בתחום הדקדוק והסגנון דווקא, כי אם ברוח השפה בכללה. בכל זאת שם אני את הדגש החזק בידיעת לשון התרגום במיוחד. למה? מפני שלהבנת המקור הקלאסי כהלכה יש למתרגם מור־דרך רבים ושונים. כגון תרגומים ללשונות אחרות, פירושים, הערות וכיוצא בהם, ואילו בלשון התרגום, שהיא כלי מלאכתו ושטח עבודתו, הוא נטוש בדד לגורלו, יכולתו וכישרונותיו. על כן עליו לצאת למערכה חמוש ומוזין מכף רגל ועד ראש. לזכור, שלא התרגום המדויק של המלה, ולפעמים אפילו לא תרגומו המדויק של המשפט כולו, הם השומרים על נאמנות היצירה השירית כחטיבה שלמה, כי אם הבנת פוללות התמונה האמנותית, הרעיונית והמגמתית הנחשפת לעיניו ולעיני הקורא, פוללות הצלילים הנשמעת באזניהם. לא הדייקנות המילולית, כפי שטועים מלומדים רבים, מסייעת לנאמנות התרגום, כי אם כושר תפיסתו של המתרגם וכושר הבעתו בשטח האמנות, שאינה ניתנת להיכלא במסגרת כללים מסוימים, כאמור לעיל.

אשתדל להדגים, או, ליתר דיוק להמחיש את הנחתי. אקח לדוגמה את לוקרציוס. הנה, בין היתר, קראתי שני תרגומים, אחד רוסי, של פייטרובסקי, ואחד פולני, של שימאנסקי. הרוסי דייק לא רק בתרגום המלים, כי אם גם בַּסְדֶּרֶן במשפט, בקצב ההקסאמטרי, בדקדוקי עניות עד כדי שמירה על סדר האלמנטים שבמקצב, כלומר על סדר הדאקטילים והספונדיאיים גם יחד. ואילו הפולני עשה תרגום כמעט חפשי: הוא לא שמר על משקל המקור, לא הקפיד בסדר המלים, ולפעמים גם ויתר על סדר המשפטים עצמם. האחד פילולוג מלומד וקפדן – האחר משורר בחסד עליון. וראה – זה פלא: אמנם התרגום הרוסי הוא תרגום טוב, אך התרגום הפולני הוא תרגום גאוני ממש. בתרגום הפולני אתה שומע את תלמידו הנלהב של אפיקורוס היווני – הקול קול לוקרציוס, ואילו בתרגום הרוסי למרות כל מעלותיו האובייקטיביות, בוקעת מדי פעם בפעם בת קולו של חבר המפלגה בנוסח ה-בזבוח'ניק עם הקצף האדום המכסה את שפתיו. כל כך למה? מפי שהפילולוג, שאין הוא משורר בחדרי לבבו, לא התחשב בכלל עם תגובת הקורא, עם המטען האמוציונלי הצפון בכל מלה ובכל מושג פילוסופי שֶׁבְּלִשׁוֹן המקור והתרגום. את

הדבר הזה הבין עוד לוקרציוס בעצמו בחושו הפיוטי, ובמקומות רבים הרגיש בתור אמן-משורר את אחריותו כלפי הקורא הרומי. אף הוא היה במצבו של מתרגם לגבי מונחים רבים בתחום הפילוסופיה היוונית, ותורתו של אפיקורוס במיוחד. אך בתרגומו את המלים הזרות הוא דייק לא רק בהרקת התוכן המילולי, הוא התחשב עם ריחו וטעמו בשפה הרומית; והנה מה שהוא אומר בספר א' (136–139):

שְׁמַתִּי גַם זֹאת אֶל לְבִי, כִּי חֲשַׁכַת תּוֹרוֹתֶיהָ שֶׁל הָאֱלֹס
עַל נִקְלָה לֹא תוֹאֵר בְּחֶרֶד רֹמָאִים עֲלִי-סֵפֶר.
שָׁפַע מְלִים חֲדָשׁוֹת אֶצְטָרֵךְ לְחַפֵּשׁ, כִּי יִדְעָתִי
מָה, עֲנִיָּה הַלָּשׁוֹן לְעִמָּת כָּל מִשְׁגַּח חֲדָשׁ-הֶכֶן.

בצורה בולטת יותר הרגשתי בדבר לפני זמן-מה, כשאחד המוסדות שלנו פנה אליי בבקשה לתרגם מאנגלית יצירה מוסיקלית המורכבת מכמה תפילות הלקוחות מן הסידור והמחזור שלנו, כלומר היה עליי לתרגם תרגום ולהחזירו למקור, אולם בהתאמה לקצב המוסיקה. והנה לפני עיניי ביטוי מוזר באנגלית: The ancient, holy Lord, ביטוי הצורם את האוזן באנגלית, והלא הוא התרגום המדויק של "עתיקא קדישא". או הנה תרגום מילולי של "יתגדל ויתקדש שמה רבא": Be glorified, או הנה תרגום מילולי של "Be sanctified the Name of the Lord"; וכל המשפט המופר לכל יהודי מצלצל ממש כתפילה בכנסייה נוצרית. אף תרגום השבעים כך, אותו תרגום המצטיין בדייקנות המופרות סילף לדורות את התנ"ך במובן האמוציונאלי. הנה למשל הפסוק: "עלך לבי בה' רמה קרני בה'"; ובספטואגיטה:

*Ἐστερεώθη ἡ καρδία μου ἐν κυρίῳ,
ὕψωθη κέρας μου ἐν θεῷ μου.*

אמנם אמרתי, ואין אני מתכחש לדבריי, שאין לקבוע כללים ולעשות סייגים למתרגם שירה, אולם בכל זאת זה הכלל בתרגום שירה קלאסית: המתרגם המלומד והבקי ביותר, אם אין הוא משורר – מוטב שלא יגע בשירה, כי אחת דתו להיות חושא ומחשיא את הרבים. זאת ועוד: אמנם חייב הוא לדעת במידה שווה את שתי הלשונות, אולם בגשתו למלאכת התרגום, אל יהיה כיווני או רומי היודע עברית, כי אם כעברי היודע יוונית או רומית. המתרגם הרע ברוב המקרים מוצא אסמכתא לשיגאותיו, ומוכיח ש-כך כתוב במקור, או כך כתוב בירושלמי דף פלוני עמוד אלמוני, אך הוא שוכח תמיד, שהמקור הוא יפה, ותרגומו מכוער; ומאידך גיסא אין הוא מתחשב עם הקורא, שאין הוא חייב כלל וכלל להיות בקי בש-ס ובמדרשים. ניקח נא לדוגמה פסוק אחד מ-אינאיס- לורגיליוס (ספר ב, 201–202). המדובר בכוהנו של נפטונס, בלאוקואון, שעמד על יד המזבח והקריב קרבן לאל, קרבן חגיגי. בהמשך הסיפור מראה המשורר, כיצד חרה אפו של האל, הוא משלח צמד נחשים על כוהנו. אחד המבקרים המומחים ללאטינית בא אליי בטענות, שלא דייקתי

בתרגומי, וסילפתי את כוונת המקור. הוא מציג לי תרגום אחר של אותו פסוק. והנה הפסוק הלאטיני כלשונו:

Laocoon, ductus Neptuno sorte sacerdos,
Sollemnis taurum ingentem mactabat ad aras.

חוש הלשון הכתיב לי תרגום כזה:

חֲמַד הָאֵל לְמִזְבֵּחַ נֶגֶשׁ, הוּא לְאַקוֹן הַכֶּמֶר,
פֶּר בֶּן-בָּקָר לְעוֹלָה לְזִבְחַ רְצָה לְאֵל נִפְטוֹן...

המבקר, כאמור, בא אליי בכמה טענות: ראשית, טוען הוא, לא ציינתי, שהכוהן נלכד בגורל. שנית, סילפתי את השמות לאקואון ונפטון. שלישית, לא שמרתי על מספר הספונדיאיים; ברביעית, לא הדגשתי, שהשור היה גדול; ולאחרונה טוען הוא, שהכוהן לא רצה לשחוט את השור, כי אם שחט אותו. המבקר מציג לי תרגום למופת:

שׁוֹר אֲדִיר שָׁחַט לְאַקוֹאן נִפְטוֹנוֹס
עַל מִזְבֵּחַ הַחֵג, כִּי נִלְכַּד בַּגּוֹרֵל לְכֹהֵן לוֹ.

והנה תשובתי לעניין. אמנם המשורר רוצה להדגיש את חגיגות המעמד, והוא משתמש בכמה אמצעים ריטארדאטיביים, בראש ובראשונה במערכת ספונדיאיים יפה, המאיטים את הקצב. אולם השימוש בגל שירית זאת בעברית הוא מסוכן מאוד, ובמיוחד בראשית הפסוק, כפי שהעיר כבר בצדק שלמה שפאן וזכרנו לברכה, אמן ההקסאמטר הדאקטילי במבטא הספרדי. הוא גם קבע כללים יפים בשימוש הנכון בספונדיאוס, ההופך בעברית לדאבונגו הרב לטרוכיאוס, ובגל הראשונה לאנאפסט. שפאן צדק, והלכה כמותו, ובמקרה זה אין מביאין ראיה לעברית מן הלשון הפולנית, הגרמנית, האנגלית והצרפתית¹. גם כאן יש אישור להנחתו של שפאן: "שור אדיר" הוא אנאפסט, ולא ספונדיאוס, והוא הדין בנוגע לצירוף המלים "על מזבח החג". האמצעי הריטארדאטיבי האחר היא המלה mactabat, ולא mactavit, ופירושה "היה שוחט", כלומר לא גמר את פעולת השחיטה. על כל פנים לית מאן דפליג, שברצונו היה לשחוט את הקרבן. הביטוי ductus sorte אינו בא להשמיע לנו את החידוש של הפלת הגורל, כי אם כוונתו להגיד, שהכוהן היה בחיר הגורל, כלומר אהובו של האל, ואף על פי כן מאס נפטון בקרבנו – האנטיסיס ברורה כאן ומודגשת. את הריטארדאציה מסרתי באמצעות הפעולות "ניגש למזבח", "רצה ליובח", והוספתי ספונדיאוס או טרוכיאוס אחד במקומו כתבלין בלבד. ועתה בנוגע לתמונה הכוללת. אין בשפה העברית צירוף לשוני "שור אדיר"; יש "מים אדירים", יש "ספל אדירים", יש "אדירים משברי"ים" ויש "אדיר במרום ה'" – אך אין האוזן העברית סובלת את ה"שור האדיר". יתר על כן: לגבי העברי לא ממדי השור או הקרבן היו

1. כפי שעשה אחד מיריביו.

העיקר, כי אם גילו, טוהרו וכיוצא בהם. זאת ועוד: המלה שור מופיעה במקרא 86 פעמים, אך לגבי זבחים תריסר פעמים בלבד, ועל כן בזיכרונו האסוציאטיבי נשמר "ויהי לי שור וחמור"; "וברצונם עקרו־שור", "ואם שור גת הוא", "וכי ינף שור איש את שור רעהו", "ונפל שמה שור או חמור", "על שור על חמור על שה", "לא תחסם שור בדישו", "ידע שור קונוהו וחמור אבוס בעליו" וכו'. יתר על כן, השור מצוי בתנ"ך פעמים רבות בצירוף עם החמור, והקשר הזה לא זו בלבד שהוא מצוי יותר מקשרי השור עם הזבחים, אלא שהוא בדרך אסוציאציה שולל מן השור את קדרשתו. לעומת זאת מופיעה המלה פר או פר בן בקר כמאה ושלוש עשרה פעמים וכל פעם בקשר לעולות, זבחים, שלמים וכיוצא בהם. על כן מלה זו כוללת בתוכה קורטוב של חגיגות הקרבן, היא דאקטילית טהורה, ופוטרת אותי מ"מזבח החג", שאף הוא בעברית צירוף לא מוצלח. יש לנו אמנם כמה מינים של מזבחות, כגון מזבח־אדמה, מזבח־אבנים, מזבח הקטורת, מזבח העולה, מזבח הזהב, מזבח הנחושת – אך אין "מזבח החג", החגיגות כלולה כבר ב"פר בן־בקר".

ועתה ניקח נא דוגמה אחרת, הפעם מן השירה היוונית. ננתח נא את הקטע המפורסם של המונילוג הידוע מ"פרומתווס הכבול" לאייסקילוס. אזכיר אותו קודם כל כלשונו ומשקלו במקור:

ὦ δῖος αἰθῆρ καὶ ταχύπτεροι πνοαί,
ποταμῶν τε πηγαί, ποντίων τε κυμάτων
ἀνῆρθμον γέλασμα, παμμήτορ τε γῆ
Καὶ τὸν πανόπτην κύκλον ἡλίου καλῶ.
ἴδεσθ' ὅσα πρὸς θεῶν πάσχω θεός.
δέρχθηθ' ὅλαις αἰκείαισιν
διακναίόμενος τὸν μυσριετῆ
χρόνον ἀθλεύσω.

τοιόνδ' ὁ νεὸς ταγὸς μακάρων
ἔξευρ' ἐπ' ἐμοὶ δεσμὸν ἀεικῆ.
φεῦ φεῦ, τὸ παρὸν τότ' ἐπερχόμενον
πῆμα στενάχω, πῇ ποτε μόχθων
χρῆ τέρματα τῶνδ' ἐπιτεῖλαι.

והנה עתה לפנינו אותו הקטע עצמו בתרגום עברי, שהופיע לפני שנים רבות:

אֱהָה, אֲיִיר שָׁמַיִם וְרוּחוֹת חַשּׁוֹת עָפוֹת,
וּמַעֲיָנוֹת נְהָרִים וְשָׁחֹק גְּלִי הַיָּמִים

מִתְנוֹסְסִים בְּהֶדְרָם, וְאֵת, אִם כָּל, אֲדָמָה!
 לָכֶם אֲנִי קוֹרָא, וְלָךְ, עֵין שְׁמֶשׁ צוֹפִיָּה,
 רְאוּ נָא סֶבֶל יִסּוּרֵי אֵל מִיַּד אֱלֹהִים!
 הַבִּיטוּ מָה רַבּוּ הַחֲרָפוֹת,
 מֶה גּוֹרָא הַפֶּאֶב אֲשֶׁר אֶסְבֵּל
 עוֹד אֶלְפֵי שָׁנִים!

אֲשֶׁר חֲדָשׁ קָם וְהִתְנַשָּׂא לְשִׁלִּיט,
 אוֹתִי בְּכָבָלִים נְבוֹזִים יַעֲנֶה!
 אוֹי וְאֲבוֹי לְשִׁבְרֵי עֵתָה
 וְלֹאֲשֶׁר בְּיָמִים הַבָּאִים אֲשָׁא;
 מִתִּי יִהְיֶה קֶץ לַיָּגוֹן וְלַפֶּאֶב?

כפי שאנו רואים, לא שמר המתרגם על קצב המקור בדייקנות מופרזת, אם כי השתדל לחקותו במידת האפשר. לעומת זאת עיקר מטרתו הייתה השמירה על הנאמנות הלשונית ועל טהרת השפה העברית. אף על פי כן מוטב היה לשמור על התרגום המילולי של *ταχύπτεροι πνοαί* "רוחות קלות-כנף" מאשר להכניס את הצירוף "רוחות חשות עפות", המשוות למשפט הפאתטי טעם מיוחד שהוא ספק סנטימנטאלי, ספק לירי, ספק באנאלי. המלה *γέλασμα* תורגמה כהלכה כ"שחוק", אולם לעומת זאת אין "שחוק הגלים" דר בכפיפה אחת עם הביטוי "מתנוססים בהדרם". *πανόπτῃς* "שחוק הגלים" תורגם יפה ל-"עין שמש צופיה", ואילו "אור השמים" במקום *κύκλος ἡλίου* איננו תרגום מוצלח, הוא מחליש את תוכן המקור, שכן האיתר מופיע כאן כאחד האלים.

נסקור עתה את התרגום האחר, שנעשה לפני תריסר שנים בערך:

הוֹי, שְׁחַק-קֶדֶשׁ וְרוּחוֹת קְלוֹת-כְּנָף!
 עֵינֹת הַמַּיִם! מִשְׁבְּרֵי-יָמֵי-אֵין-סוֹף,
 תַּצְטַחֲקוּ, תִּזְהִירוּ אֲדָמָה, אִם-כָּל!
 כְּדוֹר הַשֶּׁמֶשׁ, עֵינֶךָ הַכֹּל תִּרְאֶה!
 רְאוּ הַסֶּבֶל יַעֲדוּ אֱלֹהִים לְאֵל!
 הַבִּיטוּ, רְאוּ, אֵיזוֹ בִּזְיוֹנוֹת,
 אֵיזוֹ עֲוִיִּים רַבָּבוֹת שֶׁל שָׁנִים
 צִוִּיתִי לְסֶבֶל! הַמּוֹשֵׁל הַחֲדָשׁ
 הַשּׁוֹלֵט עַל אֱלֹהִים הַמְּצִיא בְּשִׁבְלִי
 חֲרָצְבוֹת וְחֲרָפָה!
 אוֹי אוֹי! אֶקוֹנֶן עַל מְדוֹי הַהֶהָה,

על אימת־הבאות! הוי, איך ומתי

המכאוב והצער יתמו?

כאן יש שמירה קפדנית על קצב המקור, אם כי יש בקצב התרגום העברי כמה צרימות, כגון הטעמת השווא במלה 'רוחות' או הבלטת־שווא מופרות במלה 'עינך' ועל כך נידח עוד את הדיבור. 'שחק־קודש' הוא תרגום טוב פי כמה מ־'אויר השמים', שאינו אומר ולא כלום, ועדיין אין הוא מביע את כוונתו של איסכילוס. השימוש בסמיכות ברציפות 'ומשב־ריי־מ־אי־סוף' איננו מן המוצלחים ביותר. 'כדור השמש' במקום *κύκλος ἡλίου* הוא אנאכרוניזם מן הסתם, שכן בזמנו של איסכילוס לא ידעו עוד על 'כדור השמש'. תרגום *γέλασμα* במלים 'תצטחקו, תזהירו' מכניס מעין דיסונאנס, מעין אנטיטסיס בין ייסורי פרומתווס ושאוות הים, ולפי דעתי הוא תרגום מוצלח. אולם מתנגד אני בכל תוקף למשפט 'ראו, איזו ביזיונות, איזו עינויים וכו'. המשפט הזה בכוללותו מחליש באווירה של פרוחה את הפאתוס השירי שבמקור.

והנה לפנינו דוגמה שלישית: תרגום שנעשה בידי חובב, שהיוונית הייתה ידועה לו היטב (אך הוא לא עסק בה בתור מלומד ופילולוג). כדאי וכדאי לציין שמתרגם זה! עשה את מלאכתו לא לשם פרסום ולא לצורכי פרסום, כי אם על דרך שעשוע ספרות בלבד (תרגומו, בתוך יתר כתביו, ראה אור רק אחרי מותו):

אַהֶה, אֲוִיר־קְדוּמִים, רוֹחוֹת קִלִּי כָנֶף,

עֵינֹת נֶהָר וְצָחוֹק כָּל מְשַׁבְּרֵי יָמִים

בְּנִצְנִצָּם, וְאַתָּה, אִם־כָּל, הָאֲדָמָה!

גַּם לָךְ, גִּלְגַּל־חֲמָה, אֲשֶׁר צוּפָה הַכֹּל,

לָכֶם אֶקְרָא: רְאוּ סִבְלִי מִיַּד אֱלִים!

רְאוּ כִמָּה בּוֹז וְכִמָּה עֲנִיִּים,

רְתוֹק לְרִבְבוֹת דּוֹרוֹת,

אֶסְבֵּל נִפְתָּל עִם זִמֵּן.

מְכוֹן־אֱלִים הַשְׁלֵאֲנִן

הַפְּלִיא לְעֹנֹתֵי בְכָבֶד־חֲרָצְבוֹת,

וַי־נִי, מֶרֶר אֲמַרֶּר עָלֶי הָיוֹת

אֲשֶׁר עָדוּ עָלֶי, וְאֲשֶׁר עוֹד.

קֵץ לֹא יוֹשֵׁם לְתַמְרוֹרִי.

התרגום הזה נעשה אף הוא לפני שנים רבות, ולמותר להגיד, שהוא עולה מכל הבחינות על שני הקודמים הן בדיוקו לגבי המקור והן מבחינה אמנותית (וההעיקר). אמנם אי־פה אי־שם יש אי־אלו סטיות קלות מן המקור או צרימות בקצב (לגבי המקור).

1. צני ישראל (שביד), 'נתיב אל אור' עם דברי מכרא מאת דב סדן, הוצאת המשפחה תל־אביב,

אולם ברי לי, שהן נובעות לא מתוך אי-ידיעה כלשהי או מתוך חוסר כישרון פיוטי, כי אם מתוך היעדר הרגלים טכניים מסוימים, המתפתחים אצל כל מתרגם ומשורר בתהליכי עבודתם הקבועה והממושכת והמקנים להם ניסיון בעיבוד הזוטות הפורמאליות – והיא תופעה שכיחה אצל חובבים רבים בניגוד לסופרים ולמתרגמים ה-מקצועיים.

שמעתי מפי הפרופ' סדן, שמישהו תרגם את המלה *γέλασμα* במלה "תצחקקת" על משקל "תפלצת", "תפארת". תרגום מוצלח מאוד הוא למלה בודדת, אך הוא צורם את אוזן הקורא העברי כניאולוגיזם במשבצת כל המשפט, שרוח קדומים נסוכה עליו. אני כשלעצמי מציע נוסח אחר לקטע כולו:

אָהָה, אֵל אֵיִתְרִי! הוֹי, רוּחוֹת קְלוֹת-כָּנָף!
עֵינֹת-נִהְרִי גַלִּים בַּיָּם-אֵין-סוֹף צוֹחֵק,
גַּלִּי-זָהָב! תְּבִיטִי, אֶרֶץ, אִם-כָּל-חַי!
גַּלְגַּל-חֲמָה רוֹאֶה הַכֹּל, לָךְ אֶקְרָא:
רְאוּ סִבְלִי הוֹכִיחוּ הָאֱלִים לְאֵל!
רְאוּנִי אֵיךְ מִזֶּה חֲרָפָה
מִרְתֵּק וְכָבוֹל רַבְבוֹת שָׁנִים
אוֹסֵר אֲמִלֵּל!
כָּל זֹאת בְּשִׁבְלִי הַמְצִיא הָאָדוֹן
הַחֲדָשׁ עַל אֱלִים: אֲזִקִּים וְקִלּוֹן!
הוֹי, הוֹי! לְאֵיִדִּי הַהִזָּה וְלָבָא
אֲסַפֵּד-אֶקְוֶנָּה! כִּי־צַד וּמָתִי
יִקְרִץ הַקֶּץ עַל הַשָּׁבֶר?

בטרם אסיים את הערותיי, אעיר על שתי תופעות, שהפכו כמעט לאפנה בשירתנו: הטעמת השוא והזלזול במלים בעלות הברה אחת ההופכות לאנקליטיקה או לפרוקליטיקה בשרירות לבו הרע של המשורר העברי. אני מקבל את הנהג הזה בלב שבור ורצון, אם המדובר בקופלטים של מוסיקה בנוסח הג'אז, אך אני מוחה בכל תוקף על השימוש באמצעים זולים אלה בתרגום שירה קלאסית. הנה כמה משפטים לדוגמה. במשקל היאמבי:

עַל פ־שָׁעִים כָּאֵלָה נַעֲנֹשׁ אֲנִי,
לְעֵין הַשָּׁמֶשׁ י־כְּאוּנִי כ־בָּלִים.

או במערכת טרוכיאים:

... אֶת הַחֹדֶר ל־דְרִיֹּס בּוֹ מִשְׁכָּב רַב־דָּד וְלִי...
... נָם קִירוֹת לְבִי שׁוֹרְטֵת ד־אָגָה, לָכֵם, רְעִי...
... חוֹשׁוּ נָא לְעוֹץ עֲצָה לִי, י־קָנִים, בָּכֶם אֲכַטֵּחַ...

הצרה האחרת הוא הנוהג הנפסד להתאים את המלים למשקל, למקצב, תחת להתאים את המקצב למלים, ללשון הטבעית. הנה דוגמה במשקל ההקסאמטר הדאקטילי:

... אָנָא כָּלִיל אֶהְבֵּנִי – נִכְתָּב עָלָיו בְּמִכְתָּב פֶּזֶן...
 ... בִּי שְׁלֵהֲבָתוֹ אֶחָזָה; שְׁפַעַת חֲצִים טְעוּנִים אִישׁ...
 ... גַּם הוֹאִילָה לְשִׁים בְּרָאשֵׁי אֶת הַיָּר הַנוֹטֵף מֵר...

בכל שלושת המקרים שולל המתרגם את הנגינה מן המלים "פז", "אש", "מר", ומטעים את ההברות העומדות לפניהן בניגוד לנגינה הטבעית ובניגוד לכללים בתנך. מלים אלה אינן אנקליטיקות, וכל חטאתן היא שהן בעלות הברה אחת, אך מטען התוכן הכולל בהן מקנה להן זכות לנגינה עצמאית, ואין לנו רשות לזלזל בה.

אל נא נשכח, שלמעשה אין בכלל בשפה העברית הקלאסית אנקליטיקות, כלומר מלים חסרות-נגינה (או ביתר דיוק: הטעמה) בגלל המלים הבאות לפני הן. אמנם בשפה המדוברת יש אצלנו תופעה כזאת (למשל: "ילדי שלי, אמרת לו, גדול הוא, עומד שם – ואנו מבטאים את הצירופים האלה בנשימה אחת ובהטעמה אחת: "ילד־שלי, אמרת־לו, גדול־הוא, עומד־שם). אולם אין זאת אומרת כלל וכלל, שכל מלה יכולה להיות חסרת הטעמה, רק משום שהיא בעלת הברה אחת. בדרך כלל שום שם-עצם או שם-תואר איננו חסר-הטעמה בשפה העברית, ומה גם כשהוא מלא תוכן עצמאי, ואינו מופיע כמלת-לוואי או כסרח העודף למלה הקודמת לו. כמו כן אין צורך להשתמש בריצפות בכללי-דקדוק (או ביתר דיוק: בכללי-פרוסודיה), שהם למעשה יוצאי-דופן, כלל-הנסוג-אחור: "... בְּרִיק־אֶפֶל עֵינוֹ תִּזְרֶה..." גְּבוּר־כח, שֶׁר־אֶסִּיה, אִישִׁים־תִּהְרֶה וכיוצא בהם. מובן מאילו, שהמתרגם רוצה לשמור על קצב המקור. מסבה זו פוסל הוא כמעט בכלל את צורת העתיד המלא של פועלי לִיָּה ומשתמש בריצפות בצורה המקוצרת: יִשְׁקֶה, יָאֵת, תִּזְרֶה, תִּמָּס, יִפָּן וכו'. הוא אשר אמרתי: אסור לנו לפגוע ביופי למען הדיוק, כי שכרנו יצא בהפסדנו תמיד. המקור בשירה הוא ראשית כל יפה (על כל פנים, בכוונתו של המשורר עצמו), ועל כן אין כל טעם וצורך להשכיב את שפת התרגום במיטת-סדום ולקצץ את איבריה אך ורק למען נאמנות הפרטים שהם אבורי-משנה לעומת הסגולה העיקרית, לעומת היופי והרושם האסטתי המידוי.

הוא הדבר בנוגע לשימוש במלים נדירות, ב- *ἀπαξ λεγόμενα*, במלים "מפוצצות", בצירופים יוצאי-דופן, בשעה שאין כל צורך בהם. אמנם ארוחה חסרת מלח או תבלין לא תערב לתך אוכלה אולם קצרת-מלח או חבית של תבלין בוודאי ובוודאי שלא תנעם למסובים.

זאת ועוד: תרגום השירה הקלאסית נועד אצלנו קודם-כול לנער העברי ולקורא המשכיל, שאינו בקי בלשונות המקור. עיקר משימתנו היא לקרב את היצירות

הקלאסיות ללב תלמידי בתי הספר ומוריהם הצעירים, שברובם אינם מקפידים על העברית הנכונה, המופתית, המדוברת כהלכה, שהיא, לדאבונו, נחשבת על פי רוב בעיניהם לעברית "נמלצת". בכתיבת שירים בנוסח פיוטי אשכנו לא נתקן את המעוות, אם גם נשמור על ההברה המקובלת. הקורא ירחק משירת חידות ומיצירה קלאסית בסגנון "אץ קוצץ", שהרי העולם העתיק חנוט בעיניו בלאו הכי. טובי המשוררים ביוון וברומי ייראו בעיניו כמגמגמים, ככבדי פה וחסרי מבע. אין אני מתנגד כלל וכלל לתרגום המדויק, אולם חוזר אני על הנחתי ואומר: כל פגיעה ביופי ובטעם הטוב מרחיקה את התרגום ממקורו שבעתיים, מאשר יקרבנה התרגום המדויק. כל הרודף אחרי דקדוקי עניות בשם המדע דומה לזכוב היושב על כתפי פסל נהדר: אמנם ייטיב לדעת את כל הפרטים הנוגעים לחומר הפסל, אך לעולם לא יבין את יופיו: אפקיו צרים מאוד, ואין לו פרספקטיבה – אין הוא תופס את כוללות התמונה ואת רוחה. גיבוב פרט על גבי פרט לא ישחזר בעיני הקורא העברי את יוון ורומי, כשם שדימוי החֶלֶב לשלג ולברבור לא יבהיר את צבעו לעיוור מבטן ומלידה.

אני מסכם את הערותי הקצרות. כמובן, הנושא שלנו טעון כמה וכמה הרצאות, אולם לא פה הזמן להאריך בדיבורים. ברצוני לציין עוד הפעם, שאין אני בא לפסוק הלכה בענייני אמנות ואסתטיקה: חיויתי את דעתי הפרטית מתוך ניסיוני כמתרגם. מובן מאליו, שאין המתרגם עושה את מלאכתו על פי כללים אלה במחשבה תחילה: חוש המשורר שבו מכתוב לו את הדברים באופן אינסטינקטיבי, ועל כן יכול הוא לגמק את עמדתו בדיעבד, לאחר מעשה. וזאת תפילתי: יהי רצון שידל אצלנו מחנה המתרגמים משפות קלאסיות, שחסרונם ניכר ומורגש בשפה העברית.

מן העבודה במילון ההיסטורי

מתוך זיכרון דברים משיבת מועצת המערכת של המילון ההיסטורי
ביום י"ח בטבת תשכ"ד*

הא' טור-סיני: עיקרה של ישיבה זו – סקירה על הנעשה בעבודת המילון ההיסטורי, והתחום העיקרי, שנעשו בו דברים חשובים, הוא התחום שהא' בן-חיים אחראי לו, ומסיו נשמע את הסקירה.

הא' בן-חיים: מבקש אני לסקור את הנעשה במפעל המילון בחטיבה שמחוץ למקרא ולהציע תכנית פעולה לעתיד הקרוב, במה שכבר נעשה אגע בקצרה בלבד. כשקיבלתי על עצמי את האחריות להכנות במילון שאפתי – א) להעמיד רשימת המקורות שהמילון ינצלם, מקורות ערוכים בסדר הומנים, עד כמה שאפשר ובמקום שאפשר; ב) להעמיד כרטסת הערכים ערוכה ע"פ עקרונות מסוימים, כרטסת שתעלה לפנינו את כל הבעיות הכרוכות בניין מילון, כפי שאנו מתכוונים אליו. "ספר המקורות" חלק א', שיצא בראשית הקיץ שעבר, נותן אפשרות להכיר ולבחון את העשייה הזאת בשני כיוונים. כידוע, דובר על מילון היסטורי, שיקיף (בשלו) הראשון את התקופה שמראשיתה של הלשון ועד לקום המדינה, ואילו "ספר המקורות" כולל תקופה של 1,200 שנה בקירוב עד סוף תקופת הגאונים. יש בידינו נתונים גם מעבר לתקופה הזאת, בעיקר בספרות המדרש, אבל ראינו להפסיק כאן משני טעמים: א) אין מפעלינו מסעל ביבליוגרפאי, וכל שנעשה בביבליוגרפיה היה הכרח, שבלעדיו לא היה אפשר לגשת לעצם הניצול, והרשימה שבידינו די בה לתקופת עבודה ארוכה; ב) להמשיכת פעולה זו כראוי נחוצה תוספת כוח מאומן, או שיתאמן, בבעיות הספרות בתקופות שלאחר תקופת הגאונים. אני כשלעצמי סבור, שכדאי להמשיך בפעולה זו, כיוון שכבר נקנה ניסיון רב, כיצד עושים את הדבר.

כמובן, בין גמר חיבורו של "ספר המקורות" לפני שנה בערך ובין הוצאתו עברו חדשים של כתיבה והגהה, ובאותו הפרק נכנסנו לגוף ההכנות של המילון עצמו, ובשעה זו אנו ממשיכים כמעט בכל אותם הכיוונים. לפי שעה שלושה הם ענפי פעולת ההכנה: א) כרטסת הניקודים; ב) כרטסת הערכים שנידונו ונתפרשו בספרות המדעית בין מצד צורתם ובין מצד משמעותם, אך לא נכללו בשום מילון; ג) אחרון אחרון: הכנת המקורות לניצול.

א) כרטסת הניקודים. דבר מובן מאליו, שמילון העשוי ללשון במשך תקופה ארוכה יכלול מלים שצורותיהם בכתב ובניקוד יהיו שונות, עם שכל הצורות השונות עדיין ייחשבו מלה אחת. מכאן הכרח הוא בכל מילון היסטורי להתקין כתיב אחיד, לעשות סטנדרטיזציה של הכתיב. אבל ההתקנה חלה אך ורק על הדיבור המתחיל, על הל"מא, וכל מה שיבוא להמשיך את הדיבור המתחיל דינו שיבוא כמו שהוא כתוב במקורות, אלא שכל צורות הכתיב צריך לדון בהן במדור מיוחד ולרמח עליהן לפי סדרן המילוני (האלף-ביתי). בעברית יש לשאלה זו בחינה משלה: שאלת הניקודים השונים, שהם לא רק כתיבים שונים, אלא לעתים מלים שונות, ואין צריך להאריך בדבר. לאחר שהוקמה כרטסת הערכים והוכרע מה שהוכרע בעניין

* נכתב: הא' אורבך, בן-חיים, בנעט, גרדון, טור-סיני, מדן, מלמד, מנור, סדן, טולוצקי, צרפתי, קוטשר, שירמן, יושב ראש הא' טור-סיני, ואחריו הא' אורבך.

כתיב הדיבור המתחיל (ידיעות על כך נמסרו לחברי המועצה בחזור), החלטנו לרשום את כל הניקודים הסוטים מן התקן, לרשום בכל כרטיס את המקור וזמנו. כיוון שכל פעולתנו מרוכזת לפי שעה בתקופה עד המאה ה"א, הרי יש כאן מקום ומשקל מיוחד לניקודים הבבלי והארץ-ישראלי.

הוקמה כרטסת של הניקוד הבבלי, הבנויה במישרים על כתב י"ה יד, ולא על מה שנדפס בספרי השימוש. בדבר זה מטפל מר ישראל ייבין, המכין חיבור דוקטור על הניקוד הבבלי. בקרב יסתיים ריכוז הערכים שבניקוד הבבלי, ויוחל בניקוד הארץ-ישראלי. כידוע, מספר הטקסטים בניקוד א"י מועט יותר, ויש להניח, שתוך חצי שנה יהא אפשר להעלות מהם את שנחוץ למילון, ורק לאחר מכן ייעשה ריכוז הערכים הסוטים בניקוד הטרני. בעוד ריכוז הניקודים הבבלי והארץ-ישראלי אינו מעורר שאלות של בחירת הטקסטים – כל הטקסטים נבדקים – מסתבר, שבעניין הניקוד הטרני יהא צורך לעבד כללי בחירה מסוימים. ענף זה צריך בסופו של הדבר לכלול גם את חומר התעתיקים: יווני, לאטיני ושל לשונות בומנים מאוחרים יותר; וזו פעולה לשנים הרבה, שתביא בלא ספק ברכה לדקדוק, שאינה פחותה מן הברכה למילון.

(ב) כרטסת הערכים שנתפרשו, דבר ידוע הוא, שאין המילונות שלנו מדביקה את קצב ההתפתחות של הספרות והלשון העברית, שפעם שפעם של בירורי לשון וחידושי צורה, שהועלו לדיון בספרות המדעית, לא נכללו בהם כלל. אחד מתפקידי ההכנה החשובים לשעת כתיבת המילון הוא לספק לעורך אינפורמציה על כל ערך וערך, שנידון בספרות ולא בא במילונים המצויים (רעיון זה העלה עכשיו פרופ' קוטשר בהצעתו לפני המנהל). כדי להכין כל זה מן ההכרח להעמיד חבר קריינים בספרות המקצועית, אבל לא יכולנו לשבת בחיבוק ידיים ולחכות עד שתיתן לנו אפשרות לכך מצד התקציב, והתחלנו לעסוק בכך משנתיימה הכנת כרטסת הערכים. מר מירקין, משנתפנה מן כרטסת הערכים, החל בכרטסת זו. הבעיה שעמדנו לפנייה, ואנו עומדים לפנייה, היא: מאימתי להתחיל ובמה להתחיל. דרושה תכנית מעובדת ומוסכמת לאופן מיצוי הספרות המקצועית למספר לשונותיה. כיוון שזה עניין הטעון בירור – ובעיקר החלטה, ואנשים אחדים שיעסקו בו – כסבור הייתי שיש דבר אחד, שהכול עשויים להסכים עליו והוא: העלאת הפירושים ללשון המשוקעים במהדורות של אותם הטקסטים העתידיים לשמש יסוד לניצול. כלומר בשעה שיכונס חומר ההבאות מן הטקסטים, ימצא לפניו העורך מה שאמרו מהדירים וחכמים על לשון אותם הטקסטים. וכך התחלנו בפיוט, ובירשום מה שנתפרסם בידיעות המכון לחקר השירה. והיה טעם מיוחד בדבר, שהאיש הרושם יש לו הבנה בלשון הפיוט. למיצוי החומר מן הספרות המדעית לתלמוד דרוש אדם, שספרות זו קרובה לו. כרטסת זו מכילה היום 2,500 ערכים, אלא שלפני זמן מה הפסקנו את הפעולה הזאת, כי עלינו להשתמש בכוחו של מר מירקין לפעולה דחופה ממש, שעליה אני מתכוון לדבר עכשיו.

ג) הכנת המקורות לניצול. שאלת השאלות של המילון, שבדרך פתרונה תלויה איכותו של המילון במידה מכרעת, הלא היא כינוס העדים או ניצול המקורות, וכבר ידוע לחברי המועצה, שעלינו על הדרך לניצול מיכונגראפי, כי כפי שהוא המצב היום רק בדרך זו נוכל

• כגון בתעתיקים הספרדיים בחיבור שהוציא לאור J.M. Millas Vallicrosa ב-Sefarad כרך כא (1961),

להשתלט על הכמות העצומה של החומר במשך זמן המתקבל על הדעת. ניסיונותינו הראשונים הודגמו בעיבוד מיכנוגראפישל ברייתא דמלאכת המשכן בשנת תשכ"א (לקראת הקונגרס העולמי למדעי היהדות), ואז נמשכו הברורים והלימוד, עיקר הלימוד היה, כמובן, מהי הדרך הנכונה להכין את המקורות לניצול מיכנוגראפי, כלומר הדרך הנכונה לטקסטים עבריים. העברה מיכנית ממה שנעשה לגבי לעזים שונים לא תיתכן, אע"פ כן היה הכרח להכיר מקרוב ממש, ולא מן הספרות בלבד, את הנעשה לגבי לעזים שונים. בדרכי אל ארה"ב לתקופת שבתוני ביקרתי במרכז המיכנוגראפי שבאיטליה (גאלאראטה) ובמערכת המילון ההיסטורי ההולנדי, ששם הוכנו תכניות למרכז כזה שבביל ההולנדית. ומתוך כך למדתי, שמן הדין, כי ישלח עובד מדעי של המילון לתקופת-זמן אל ביזאנסון דווקא, להתבונן בדרכי העבודה יום יום ואף לנסות לעשות משהו בתחום העברית שם. ואמנם לפני עשרה חדשים בערך נשלח לשם ד"ר צרפתי, האיש שנתייחד במילון לשאלות האוטומאציה, ויש לו נטייה והכשרה לכך, והוא יהיה האחראי לצורת ההגשה של החומר למכונות. הוא שהה במקום כשישה שבועות, ובדרכו עוד ביקר ימים אחדים במוסד בגאלאראטה. עם שובו ארצה סיכמו, אחר הפסח, את כל שלמדנו בפרשה זו, והגענו לכלל עיצוב תכנית עבודתנו, שאדבר עליה עוד מעט.

אנו חייבים אפוא תודה לפרופ' קימאדה, ראש המכון בביזאנסון, שהסכים לקבל את ד"ר צרפתי ולהדריך שם, וכן נתן לו אפשרות לעשות ניסיון קטן בעברית; אנו חייבים תודה לאב בון על העזרה והעצה שסייענו בהם; ואנו חייבים תודה רבה לעורך המילון ההולנדי, ד"ר די טולינארי, שהתמחה מאוד בשאלות המילון המיכנוגראפי ע"י שפעל בגאלאטה ובביזאנסון כאחד וסייענו בעצה, ולמעלה מזה: הוא העמיד לרשותנו תכנית פנימית להקמת מכון ללקסיקולוגיה בליידן, ובה פירוט של עובדים ומכונות ותקציביהם, ובתכנית זו נסתייענו לעיצוב תכניתנו.

שתי גישות יש ללקסיקולוגיה מיכנוגראפית: א) הפעלת מחשב אלקטרוני, הפועל במהירות עצומה ועושה את כל המלאכה בלא עזרת אדם, חוץ ממה שהאדם מעתיק את הטקסט. דבר זה מחייב תכנון מפורט והקניית לימוד למכונה במילונות. אני מקווה, שבחברת הקרובה של "לשוננו" תוצג גישה זו. אין אנו מתכוונים לדרך הזאת, לפחות לא לפי שעה. אנו בחרנו ב) את הדרך שכבר אפשר לקרוא לה היום "מסורתית", כלומר שימוש במכונות I. B. M. במכונות קונבנציונאליות המצריכות עדיין עזרה ניכרת מצד האדם, אך משחררות אותו מעול המיון ומעבודות טכניות רבות. זוהי הדרך בביזאנסון. לאחר שנתפרסם מאמרו של די טולינארי ב"לשוננו", איני צריך להרבות כאן הנמקה. אם מותר לומר לי סברה, נראה לי שהעמיד למחשב האלקטרוני כשל גבוה יותר באוטומאציה, אבל בשעה זו לא נפתרו בעיות רבות מצד הבלשנים כיצד להשתמש בו, ואנו אין טעם שנדחה את פעולתנו, עד לשעה שתוכל להיעשות ביתר מהירות על טהרת האוטומאציה. כמובן, גועצתי פעמים אחדות עם פרופ' בר-הילל, ואף הוא סבור, שמוטב כי נלך בדרך הזהירה והבטוחה של השימוש במכונות הקונבנציונאליות, ולא נסתכן עכשיו בתסבוכות, שמחשב אלקטרוני עשוי לגרום לנו, כשם שגרם בתחומי פעולה אחרים וגם במוסדות אחרים. ואולם אי אפשר לעבוד כראוי במילון בשיטת האוטומאציה, כשאין ברשותנו סדרת מכונות הכרתי, ובייחוד שבמשך זמן מה – נאמר שנה – עלינו לפתור בעיות מיוחדות לעברית, שבשום מקום לא הועלו ולא ניתנה להן תשובה.

עכשיו, כמובן, נעשתה שאלת התקנת הטקסטים למכונה בצורה הנכונה ובכמות מספקת לתפוקת המכונות ממש דוחקת, מדידה שינה ממש, נחוצים אנשים נוספים, לשנה הראשונה לפחות

2 עובדים מדעיים וחצי עובד, מהם כתבנית לטקסט, כלומר נקבנית, עובד אחד וחצי עובד נוספים להתקנת הטקסטים. זה יסיפק לפי חישוב מסוים לסדרת המכונות הראשונה, וכשתשלם הסדרה יהיה צורך ביותר.

מן השאלות השונות שהתקנת הטקסט מעלה – ובכלל מן השאלות שעשיית המילון מעלה, כגון מה זה גבול מלה מילונית, באזו מידה יש לסייגטמה על צורותיה השונות, מקום במילון ועוד ועוד – אני מבקש להעלות הפעם שאלה אחת, שאלה שלגביה נחלקו דעותינו, דעתו של פרופ' קוטשר ודעתי שלי. (בהודמות זו אני מבקש לומר שפרופ' קוטשר נצטרף לעבודה במילון לפני 3 חדשים והוא עתיד להתדיר את החלק שהוא רוצה לעשותו.)

כידוע, לגבי מקור מן התקופה שאנו עומדים בה בעבודתנו, אנו נתונים בפני מציאות זו: מקור אחד הנמסר ברגיל במסירות שונות, פעמים ההבדלים שבין המסירות הן כדרך "הטבע", כלומר מצטמצמים לחילופי נוסח, פעמים הם מתפתחים לידי רצוניות נבדלות. המילון ישאב עדיו מכתבי-היד עצמם לזמניהם ולמקומותיהם. ממילא עולה השאלה, מהו יחס המקור למסירותיו השונות לגבי הניצול המילוני, ואיך זה יתבטא ברישום העדים, כלומר בהכנת הטקסט למכונה.

ידוע לי, שבמפעלים שונים, כמו במילון ליצירות גיטה, או במילון הצרפתי, נוהגים לראות כל מהדורה של יצירה וכל שינוי בה כאילו הוא מקור, בודקים ורושמים הכול, שכן שינוי ששינה המשורר בחייו בסגנונו אינו הוא לשון המשורר, ואין נוסח אחד מועדף מחברו, בחינת זה וזה דברי משורר חיים. עקרונית רואה אני דרך זו גם בספרותנו. אמנם אין לנו ודאות כלל – ובוודאי ההפך נכון – שהמסירות השונות מציעות כל אחת לשון של "המקור" (כמו למשל ביצירות גיטה), אבל אם אין הן מציעות לשון של "מקור" כדיוקה, לשון זמנן וסביבתן הן מציעות. לפיכך רואה אני ליחס חשיבות לכל מסירה ומסירה. אולם לא ייתכן להעתיק את כל המסירות במכונות I.B.M. גם מן הטעם, שנקבל שפע עצום ואיום של כפילות משולשת ומרובעת ומחומשת כמספר המסירות. כך הדבר בראייה ראשונה. ערכנו ניסיון שנמשך חדשים אחדים: כדי למצוא תשובה לשאלה, בחרנו כיסוד לניסיון את מכילתא דר"י, מסכת ויסע. הנחנו ביסוד את המסירה של כ"י מינכן, הנקראת עתה בפינו מסירת היסוד, והעלינו את כל חילופי הנוסח מכל שאר המסירות הידועות והרשומות בספר המקורות. זה נעשה בידי ד"ר צרפתי. רק דברים פחותי ערך, שהסכמנו עליהם מראש, לא הועלו מן המסירות. מגמתנו הייתה לראות מה מכל הגרסאות עשוי לפי דעתו של העורך, להיות חשוב למילון, ומה אינו נחוץ, וכמובן סימנתי מקרי גבול. מסקנותיי נמסרו לד"ר צרפתי, וכל דבר שעורר ספקות ושאלות דנתי וביררתי עמו. מתוך כך נסתכמו הקווים הכלליים של הפתרון לשאלה: כיצד ינוצל המקור על מסירותיו השונות.

אנו צריכים לשאוף, שמתקני הטקסטים לצורך הניצול המילוני יהיו אנשים נבונים, אבל גם אנשים נבונים מאוד, שכל אחד מהם מקבל אך חלק מן המנה הכללית, עליו לקבל הדרכה הראייה לשמה, למה הוא נתבע, וממה עליו להתרחק ברישום חילופי הנוסח. לפיכך הכינונו הוראות מפורטות למתקין טקסט, ועכשיו עלינו לבדוק אם יש בהן כדי לסייע קריין בפעולתו. אנו מכינים משאל: נמסור בידי אנשים אחדים, איש איש טקסט של מסכת עמלק, ועמו אחד הטקסטים שצריך להוציא מהם את חילופי הנוסח הנדרשים. וכן ניתן בידו את ההוראות. תוצאות המשאל צריכות להוכיח לנו, אם ההוראות טובות ומספיקות, כדי שיבין הקריין, מה עליו לקרב ומה לרחק, ואם אין ההוראות מספיקות, מה מהן צריך תיקון. כיוון שאנו מעוניינים רק בחילופי נוסח שיש בהם חגיגה לשונית, נשתדל להעמיד במרוצת הזמן כרטסת של החילופים המצויים בסוג ספרות מסויים. רשימה כזאת תינתן ביד הקריין לעזור לו בבחירה.

תשובתי לשאלה האמורה היא אפוא זאת: לפרק הזמן ש-ספר המקורות מכון לו, ינוצל כל מקור ע-פ מסירה אחת בשלמותה, וזו "מסירת-היסוד" שלו, ואילו משאר מסירותיו יועלה התומר דרך ניצול של בחירה מכוונת, משמע ששום מסירה מן הרשומות בספר המקורות – לא תוסח דעת המערכת ממנה, מפני כל טעם שהוא. בזה אני רואה את הערובה לאובייקטיביות מקסימלית בניצול, בשעה שאין אנו עושים קונקורדנציות מן הכול!

אני מבקש אפוא, שמועצת המערכת תאמר את דברה על עצם תכנית הפעולה לעתיד הקרוב, ושתדאג שיועמדו לרשות המפעל האנשים והכלים הדרושים.

הא' טור-סיני: אני רואה, כמובן, גם קשיים מרובים בדרך זו. הרי נדרשים בני אדם שישארו במפעל, ולא שיעבדו רק פרק זמן קצר וילכו להם.

הא' שירמן: יש לי בעצם רק שאלה אחת. ייתכן שלא הבינתי מה שנאמר בענין חילופי הגרסאות. כנראה, הכוונה היא לקבוע נוסח אחד של יצירה ספרותית כמקור עיקרי ולעבדו עיבוד מלא, בעוד שמיתר הנוסחים יוצאו רק השינויים שלגבי אותו המקור. לא הוברר לי, לפי מה ייקבע "המקור העיקרי". כלום לפי החלטותיהם האישיות של מומחים לתחומי ספרות שונים? הא' בן-חיים: נכון, פרופ' שירמן. הצעתי היא לעבד עיבוד מלא נוסח אחד (אנו קוראים לכך "מסירת יסוד") ולהוציא משאר המסירות את החילופים לפי קריטריונים בלשניים, כפי שאנו מציעים בהוראות לרישום חילופי הנוסח. דרך אחרת מציע פרופ' קוטשר, והיא להחליט על מסירה אחת ה"טובה" וה"מוסכמת", ולוותר על השאר. פרופ' קוטשר ודאי יגמק בהמשך הוויכוח את הצעתו.

הא' אורבך: אף אני התכוונתי לשאול בענין זה, הסברת יפה את דרך העבודה. אבל בהצעתך אמרת, שמניחים מסירה אחת, שתנוצל במלואה. השאר במבחר. וכאן הנקודה. גם הא' שירמן שאל, על פי מה מחליטים. אני יכול להבין שיטה קיצונית אחת. בחרים טקסט אחד ומסתפקים בו. אבל ברנע שאינך מסתפק במסירה אחת, אין מקום לומר, שהנך בוחר טקסט אחד!

הא' בן-חיים: לרוב המקורות בתקופה הכלולה ב-ספר המקורות יש כמה מסירות. החומר הדרוש למילון ינוצל, כאמור, מכולן, אלא שאחת מהן ("מסירת יסוד") תנוצל ניצול מלא, קונקורדנציוני, ומשאר המסירות יירשם כל מה שאינו נמצא ב-"מסירת היסוד". איזו מסירה תונח ביסוד הניצול – דבר זה יוחלט עליו בכל מקור ומקור לחוד ובהתייעצות עם מומחה באותו המקצוע. ויכול שיהיו בחינות שונות לקביעת מסירת יסוד: קדמות המסירה, שלמותה ועוד ועוד.

הא' אורבך: מה יצוין כעד? כתב-יד מינכן בתור כתב-יד מינכן? המקור?

הא' בן-חיים: ההבאה תישא ציון למקור. במקרה שלפנינו המכילתא, תצוין בה במסירה, למשל, כ-י מינכן. ואם יש הבאה שאינה לקוחה מכ-י מינכן אלא ממסירה אחרת, תצוין המסירה האחרת. אני מצוין, שבחירת כ-י מינכן למכילתא נעשתה ע-פ שיקולים טכניים מסרימים לצורך הניסיון שאנו מנסים, ואינה מחייבת אותנו לגבי המשך עבודתנו.

הא' אורבך: אם כן, אין כבר מסירת יסוד.

הא' צרפתי: כשביל כל יצירה ספרותית תיבחר מסירה מסוימת, כגון הדפוס הראשון או אחד מכתבי-היד, והיא תעובד ותנוצל בשלמות; מסירה זו תיקרא "מסירת יסוד". כמו כן תיבחר אחת מההדורות של היצירה, והיא תשמש לציון מראי-המקומות, כדי שכל מובאה תוכל להבדק גם בשעה שאין "מסירת-היסוד" לפנינו; מהדורה זו תיקרא "מהדורת יסוד". כל

מסירה אחרת תשווה ל"מסירת-היסוד", ובמקומות שיימצאו בה שינויי גרסה מעניינים מבחינה לקסיקוגראפית, יירשמו מובאות. כל מובאה תישא את מראה המקום (לפי מהדורת היסוד) ואת הציון המיוחד של המסירה, שממנה לוקחה. את שינויי הגרסאות יברור עובד מדעי לפי הנחיות מפורשות, שכבר נוסחו בכתב. אם במקום מסוים לא יירשם כל שינוי גרסה, אין להסיק מזה, שבמקום ההוא כל המסירות זהות, כי ייתכן שיש שינויים, אך אין להם חשיבות לקסיקוגראפית, כגון שהם הבדלי כתיב שגורתיים (למשל: "ספור" לעומת "סיפור", "יפים" לעומת "יפין") או הבדלי תוכן (למשל: "חמש אמות" לעומת "ארבע אמות", "רבי יהושע" לעומת "רבי אליעזר").

הא' מ ל מ ד: העובד במילון יצטרך להיות גם מהדיר: עליו יהיה להחליט, נוסחו של איזה כתב-יד עדיף. לדעתי צריך לחלק את העבודה לשניים: תחילה יכין מהדיר נוסח אקלקטי של הטקסט, שבו ישתמש המכין את המילון. לא לכל חילופי נוסחאות בכתב יש חשיבות לשונית. יש שהשינוי אינו אלא תולדה של מבטאו של הסופר. למשל, בכ"י של מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי יש כ"י אחד, שבשמות לועזיים כותב גימ'ל במקום קו"ף (כמבטאם של יהודי תימן). לדעתי אין לרשום שינויים כאלה, כי זו אינה שאלה של טקסט, אלא מבטאו של הסופר.

הא' בן-חיים: המילון צריך להתייחס על חומר אובייקטיבי, ולא על מהדורה אקלקטית. אזכיר דוגמה: ברישום חילופי הנוסח של המכילתא מצאנו, שיש מסירות המציעות "אמרו לו תלמידיו רבי וכו'" (מכילתא ויסע, הורוביץ 155), בעוד שאר המסירות גורסות "אמרו לו תלמידיו רבנו". בשלב זה אני מסתפק ברישום מדויק, היכן ובאיזה זמן משמשת צורת רבי, גם כשהפונים הם רבים, ואני דואג, שיהיו עדים למילון גם ל"רבי" וגם ל"רבנו" במעמד התחבירי האמור, עדים מבוררים וממוינים. אין תפקידנו – לדעתי – לבור מה "נכון" ומה משובש. בשביל המילונאי-ההיסטוריון הכול נכון (בתנאי שאינו שיבוש טכני), הכול לומנו ולמקומו. מהדיר המקור תפקידו שונה.

הא' טור-סיני: לפני דברי מר קוטשר אני מעיר, שאנו צריכים לרכז את העבודה ולהכינה לקראת הוצאת המפעל. ואם נחכה למהדיר, שיהדיר את כל המקורות, לא נתקדם. והנה רואים עכשיו במגילות הגנוחות כמה מהדורות חדשות. נמצא חומר במצדה ומה שהיה במערות קומראן. לדעתי המילון הוא צורך לאומי, שבמשך דור אחד אנו היינו צריכים להגיע לידי הוצאתו.

הא' קוטשר: אני מבקש סליחה, אם אאריך במלין. מדברי המתווכחים עלתה שאלה אחת, המטרידה את החברים: כיצד בוחרים? זוהי שאלת השאלות! הנה, דרך משל, שאל פרופ' אורבך, משום מה נבחר דווקא כ"י מינכן של המכילתא לשמש בסיס לבדיקה הראשונה. על השאלה הפרטית הזאת לא ניתנה תשובה, כדרך שלא ניתנה על השאלה הכוללת.

שאלה זו, היינו מהי המתודה בברירת כתב-יד לשם מחקר לשוני, הטרידה ומטרידה אותי זה שנים. ניסיתי לברר בעיה זו לגבי שלושה תחומים: הארמית הגלילית (תרביץ כא-כג), הארמית הבבלית (בביקורתי על ספרו של פרופ' אפשטיין ז"ל, לשוננו כו) ולבסוף על לשון חז"ל – בספר ילון.

בכל אלה כלל אחד היה נקוט בידי: יש לשאוף לכך, שלא תימסר ברירת-הנוסחה הטובה במקור מסוים בכל פרט ופרט, כל פעם מחדש, לשיקול דעתו של החוקר (שהיא בהכרח סובייקטיבית). עלינו למצוא קנה מדה אובייקטיבי ככל האפשר, שיפטור את הבלשן

גם מן הטורח וגם ממעגל הקסמים של שיקול ad hoc זה, דרך משל – בביקורתי הנ"ל הראיתי, כיצד פסל המחבר בדקדוקו מראש גרסות מסוימות, משום שהחליט, שהצורות הדקדוקיות שבהן משובשות הן, וכתב אפוא ספר דקדוק, שבו ביטל צורות דקדוקיות מסוימות על יסוד שיקולים דקדוקיים עוד קודם שחיבר את הספר. במלים אחרות: הוא נכנס למעגל קסמים וחיבר דקדוק שאינו משקף את לשון מקורותיו, כי אם את הדעות, שבהן ניגש אל מקורותיו. עלינו לפטור את החוקר מדאגה זו ולהצילו ממעגל קסמים זה.

הצעתי דרך מסוימת, אני טוען, שלא המקום ולא הזמן בלבד הם הקובעים את טיבו של כ"י מסוים, אע"פ שיש ליחס חשיבות גם להם. קנה המדה הנכון – הסגולות בכתב ובדקדוק המשותפות לכ"י מסוים עם אותם הכתבים של הניב הנידון, שלא עברו ידי מעתיקים. דרך משל, בארמית הגלילית: אותו כ"י, שכתבו ודקדוקו קרובים ביותר לכתבן ודקדוקן של הכתובות הארמיות של הגליל – הוא הוא כה"י הטוב ביותר.

הוא הדין לעברית של חז"ל: אותם הטקסטים, הקרובים ביותר בכתבים ובלשונם לטקסטים של מגילות ים המלח הכתובים בלשון חז"ל, הם הם שיש להם חזקת טקסטים טובים, כל זמן שאין בידי קנה מידה אחר – ולפי שעה לא ידוע לי קנה מידה אחר, שהוצע ע"י וולתי – אני חייב ללכת בדרך זו, ועלי להיות דבק בטקסטים שנבחרו בדרך הנ"ל. לא אחת, כשנתקלתי בצורה, שלכאורה נראתה להיות משובשת, גרמה לי דבקותי בטקסט לברר את העניין מכל צדדיו ולעמוד על כך, שדווקא הצורה ה"משובשת" היא הנכונה. דרך משל: "רבי" בפניית תלמידים אחדים אל רבם (בניגוד ל"רבנו"), שהזכיר פרוש בן-חיים, כאן כנראה לא "רבנו" היא הקדומה, אלא דווקא "רבי". ודוגמה אחרת: בעיית "אשפה" – "אשפות". לפי הדעה המקובלת – "אשפה" מייצגת את לשון חז"ל, ולא היא, שכן בכ"י קאופמן, Lowe, פארמה תמצא רק "אשפות" (כמו במקרא, להוציא דוגמה אחת ב-Lowe), ואילו בבבל "אשפת" (לפי פורת). כלומר היא הצורה המשמשת בסיס לריבוי שהמקרא (אשפות). אין אפוא בכ"י טובים של הספרות התנאית "אשפה" כל עיקר. מניין אפוא "אשפה"? (עיין להלן).

משום כך סבור אני שנעשה משנה, שבחרו דווקא במכילתא לשם הדגמה. המצב היה קל במשנה, משום שיש שם כמה כתבי-יד שלמים, שמקובל לגביהם (ואפשר להוכיח את הדברים, כפי שהזכרתי), שהם קרובים ביותר לטקסט המקורי: כתב-יד קאופמן, כ"י פארמה, גם Lowe במידה רבה.

דומה כי במדרשי ההלכה יש רק קטעים טובים (ולא כ"י שלמים), ואלה קטעי הגניזה. במכילתא הם מקיפים רק כ-30% של החומר (כפי שמסר לי ד"ר צרפתי). עליי להדגיש כאן את חלקו של פרוש בן-חיים במילון. אפשר לומר שהמילון, אם יקום, יהיה קודם כולו זכותו הוא. אעפ"כ איני פטור מלחלוק עליו, בעניין בחירת הטקסטים של לשון חכמים. בניגוד לדעתו – היינו שאין מתפקידנו לבור מה נכון ומה משובש – סבור אני, שלא ייתכן להגיש במילון היסטורי בערבוביה הכול בכול, צורות נכונות, צורות חדשות וצורות, שידוע לגביהן שאינן נכונות.

פרשת "רבנו" מדגימה את הקשיים שבבחירת הטקסט. "רבנו" עושה רושם של צורה, שקמה עקב שיקולים דקדוקיים, ו"רבי" הוא הקדום. בדקתי ומצאתי, שבכל מקום שנוכל למצא כ"י טוב, הרי על פי רוב נעלמת "רבנו" (ובמקומה: אפס, "רבי" או ר'). אפשר לראות נטייה להפסד מן הצירוף ה"בלתי דקדוקי" כביכול, היינו "אמרו: רבי" גם באמצעים אחרים ("אמרו" תוקנה ל"אמר"). במשנה ברכות ב, ה, וחסרה תיבת (למדתנו) "רבינו" בכ"י קאופמן, פארמה ו-Lowe!

בדקתי את קטעי הגניזה של מכילתא (פרשת ויסע), אפשר להראות, כי קטעים אלה הם המייצגים את הגרסה הטובה (להוציא שיבושים מועטים).

והי אפוא המחלוקת ביני לבין ידידי פרום' בן-חיים. לדעתי תחילה יש לבחור טקסט, דבר זה אינו נעשה על רגל אחת. משבחנו בטקסט, עלינו להיות דבקים בו לכל דבר, וזלתי באותן הגרסאות, אשר לגביהן אפשר להוכיח (שוב בעזרת כ"י טובים אחרים, שנבחרו אף הם לפי אותה השיטה), שמשבושות הן. מתנגד אני לשיטת ידידי פרום' בן-חיים, המחייבת רישום של חילופי נוסח במידה מקיפה מכל כ"י. שיטה זו משאירה בידי העורך, המקבל שפע של חומר בכל ערך, את ההחלטה, כיצד לברור מתוך החומר העצום שלפניו את הגרסה הנראית לו טובה (לפי שיקול דעתו הסובייקטיבית), והתוצאה עשויה להיות אותו מעגל קסמים, שצינתי לגבי ספרו של פרום' אפשיין ז"ל. ואילו לפי שיטתי יהיה החומר מועט הרבה יותר, שכן מכתבי-יד שלא הוכרו כטובים מציע אני לרשום רק חילופי שרשים, חילופי משקלים, ושמה עוד קו או שניים, ועל העורך יהיה לכל היותר להכריע, כשהטקסטים הטובים נמצאים חלוקים זה על זה.

לדעתי לשון חז"ל של התנאים מן הדין שהיא מסודר בשלושה מדורות: המדור הראשון ישתדל להגיע אל השכבה הקרובה ביותר ללשון זו בארץ-ישראל. לדעתי מדור זה מן הדין שיתבסס על קובצי המשנה שנמנו לעיל (לצערנו, כאמור, כנראה אין כ"י שלמים טובים של מדרשי ההלכה) ושרידי גניזה בעיקר.

המדור השני – לשון זו בגלגולה הבבלי. כאן הבעיות מרובות (פורת אינו מחזיק אלא מיצוטא דימעוטא).

המדור השלישי – לשון חז"ל במרוצת הדורות. אפשר להצביע על גרסאות שאינן קדומות, אבל הפכו חלק מהלשון העברית. הן צריכות להירשם במילון לשון חז"ל, וקל וחומר במילון האקדמי, אף על פי שידעים אנו שאינן מקוריות (כגון: בני מרון – בנומרון). וכאן אומר, שצריך לברר, באיזו מידה מייצגים דפוסים שונים בארצות שונות עדות שונות, ובכן, באותו מדור שלישי, ששם נידון הטקסט של לשון חז"ל בגלויות, שם תופענה הגרסאות, שהוכיח פרום' מלמד כאופייניות לכתבי-יד תימניים (גתחת ק). העבודה תהיה קשה. והרי שוב דוגמת "אשפת" הנ"ל. מאחר שאינה בנמצא, כנ"ל, בספרות התנאית, מותר לשער, שהיא שייכת למדור רביעי: לשון חז"ל של האמוראים, שכן יש "אשפה" בתלמוד בבלי וירושלמי, אך העניין גם מסובך. אמנם כשאני פותח ירושלמי דפוס וניציאה, דומה, לפי בדיקה שטחית, כי התלמוד בשעה שהוא מצטט משנה – גורם אשפות, בתלמוד – אשפה. לכאורה הכול אתי שפיר, אך הצרה היא, כי אין לנו באותם המקומות שרידי גניזה של הירושלמי. כנגד זה אני מוצא את המלה פעם אחת בויקרא רבה. כל הגרסאות אשפה, וזלות מקור אחד – קטע מהגניזה – אשפות? במלים אחרות: יש כאן שוב חשש ש"אשפה" שייכת למדור שלישי: עברית לשון חז"ל של הגלות. כידוע אף הפרדת "של" (בלא היא הידיעה אחריה) שייכת למדור השלישי. כאן (כלומר כדי להבדיל בין ציטטות של לשון חז"ל תנאית בתלמוד ובין לשון התלמוד גופה, כגון "אשפות" – אשפה בדפוס וניציאה), חושש אני שגם מכוונות לא תעורנה.

הא' אורבך: הפרדת "של" נמצאת גם באיגרות בר כוכבא.

הא' קוטשר: באיגרות בר כוכבא שם מיודע תוכף את "של" (או שם עצם פרטי). מה נעשה במכוונות? אם נלעזט את המכוונות רק דפוס וניציאה, נקבל גם אשפות גם אשפה, ואילו, כפי שנרמז לעיל, ייתכן ש"אשפות" משמשת בדברי האמוראים – ביחס למשנה, ואילו "אשפה" בלשונם. (אמנם לא גמרתי את הבדיקה, וייתכן שהחלוקה דלעיל אינה נכונה.) מה הסתרת?

שאי מציע? אינני יודע, אם יש בו משום פתרון שלם, אדרבה, אני בטוח שאין. קודם כול אשר למכונות, אם נרשום אפילו אותו מספר של חילופי הגרסאות שציין הא' בן-חיים – נטבע בים. החומר יהיה עצום. ובכן צריך מראש לקבוע הנחיות מסוימות. השאלה – אילו הנחיות? אני מציע, כאמור, במקום שיש כ"י טוב, כגון במדור א', לשון חז"ל של א"י – יש להשתמש רק בכתב-יד טובים ולהתעלם מן השאר (חוץ מחילופי שרשים ומשקלים כג"ל. אף בספרים שבדפוס יש להשתמש בצמצום). שכן ממה נפשך: אם נותרה בכ"י שאינו טוב גרסה טובה (דרך משל – של שם עם מלת-יחס), אך נעלמה מכתב-היד הטובים באותו מקום, הרי קשה להאמין, שלא תודמן במקום אחר, בספרות הרחבה שלנו, בכתב-יד טובים.

אגב, אשר לרישום חילופי נוסח מכתב-יד: לדעתי אסור להטיל על הרושם עניינים מרובים מדי (כגון חילופי שורש, משקל, בניין). שכן לפי ניסיוני, אם צריך הרושם לשים את לבו ליותר, בעל כורחו הוא פוסח על נקודות בתוך הסעיפים שנמסרו לו. מוטב שהעבודה תיעשה בידי שניים או שלושה קריינים (אחד, דרך משל: חילופי שרשים, משקלים, בניינים; השני: כתיבים, מין, מספר; השלישי: הצרכה, זמן וכיו"ב) – סעיף זה אינו נוגע לעניין הנדון לעיל. מכל מקום בטקסטים חשובים יש לרשום את כל החילופים.

הא' בן-חיים: מהם טקסטים חשובים לגבי המילונאי?

הא' קוטשר: שלונביהם אני יכול לקבוע בשיטה שפירשתי לעיל, שהם טובים. בתוספתא, דרד משל, המצב כבר אינו טוב. נקודה שלישית השנויה במחלוקת ביני ובין הא' בן-חיים – זוהי תחום עבודת מר ישראל ייבין. אני מתנגד בתכלית לשיטת ה"צימוקים" בעבודה מדעית – כלומר: רישום הסטיות. זוהי שיטה, שעשויה להכשיל את העובד בה. אתה יכול להחליט מה נורמאלי, אם אתה רואה את הכול. בדקדוק צריך לתת תמונה שלמה. אבל לקבוע מראש, כי עליו לרשום רק ניקוד הסוטה...

הא' בן-חיים: סוטה מן התקן שהותקן לצורך כתיבת הדיבור המתחיל.

הא' קוטשר: אך שמא 50 דוגמאות נורמאליות כנגד סטייה אחת! וממילא עשויה התמונה להסתלק, אם תירשם הסטייה בלבד. אנו נדע מה לא נורמאלי, אבל לא נדע את היחס שבינו לנורמאלי. על כן סבור אני, שהדרך צריכה להיות שונה, והוא הדין גם לגבי הניקוד הטברני של לשון חכמים. יש לעבד בכתב-יד שונים. אני עוסק בעיבוד כ"י קאופמן; תלמידי מר הנמן מעבד כ"י פארמה; ואפשר למצוא עובדים נוספים לכתב-יד אחרים, אם יהיו בידינו עבודות מייצגות לטיפוסים של כתב-יד, הן של המשנה והן של הפיוטים. יוכל המילון להסתפק אשר לניקוד ברישום מסקנות העבודות האלה. עבודה מקפת עושה מר ישראל ייבין – בדקדוק הניקוד הבבלי, וכאמור מן הדין שהעבודה תהיה שלמה, ולא תצטמצם רק בסטיות הניקוד הזה מן הניקוד הטברני. והוא הדין למחזירים וסידורים. נעשתה אמנם התחלה בהדרכת הא' בן-חיים, אך שוב – התמונה צריכה להיות שלמה גם כאן, ואין להסתפק ברישום הסטיות בלבד. אמנם צריך ואפשר להבליט את היוצא דופן.

אני מציע אפוא ללכת בדרך זו בשנים הבאות. יש למצוא אנשים לעבודות הג"ל, לשבץ את עבודותיהם בעבודת המילון. שיטה זו תפטור את המילון מהרבה כאבי ראש. ברי, שיהיה עוד הרבה מקום לבירור ולוויכוח.

אשר לי – אמנם אין הכרח שאעבוד במחלקה זו במילון. אולם גם אם אעבוד במדור אחר, לא ארגיש בנוח, אם העבודה הזאת שאנו דנים בה, תיעשה בדרך שאיננה נראית לי נכונה, כפי שהשתדלתי להראות במאמרי הג"ל. ואף איני מבין, משום מה לא תיעשה העבודה בדרך שהצעתי, שכן, כאמור, לא ראיתי עוררין על מסקנותיי.

הא' שיר מן: דיברו כאן על קשיים וסיבוכים אך ישנם צד שני למטבע, במידה מסוימת קל יותר להכניס למילון את השינויים למלה אחת, מאשר לקבוע את צורתה הנכונה במהדורה מדעית. אינני חושב, שכל כך חשוב הוא להכריע, מהו 'הנוסח העיקרי'. אם הוא יימצא וייכנס במקום הראשון – מה טוב; ואם לאו, הרי גם חילופי גרסאותיו יוכלו מכל מקום במילון. הא' קוטשר העיר, כי הקוראים ישקעו בים נוסחאות – אולם שפע של נוסחאות יהיה קיים רק למראית עין. המכונה תבדוק 100 מקורות, ולאחר מיונם ייתכן, שיתגלו בהם בסך הכול רק שתיים – שלוש גרסאות שונות.

הא' בן-חיים: טבע העניינים הוא, שהדבר נראה ברור למי ששקוע בעשייתו. אני הבלעתי דברים שנראו לי, בטעות, מובנים מאליהם. עתה אני מבקש להשלים: (א) אין אנו מחפשי צימוקים. בשעה זו יש כ-5000 כרטיסים של ניקוד בבלי, ואינני חושב, שאלה הם 5000 צימוקים. אנו רשמים צורות לשון הסוטות מן התקן, שעל פיו נכתב הדיבור המתחיל (Lemma). אי אפשר לכתוב שום מילון היסטורי, בלי לקבוע כתיב תקין של הדיבור המתחיל, שמתחת לו מובאים כל שאר הכתיבים המצויים במקורות. איני רואה טעם לרשום כמה פעמים באה בכתב-יד מסוים צורת 'יכולים' לצד צורת 'יכולים'. די בעדות, שיש מסירה מהימנות של 'יכולים' יזכיר, מסירה מוגדרת לזמנה ולמקומה. איני רואה טעם לרשום בכרטיס מלים כגון 'אני', 'מלך' ועוד בניקוד הבללי כשאין הניקוד הזה מציע צורה שונה מן התקן.

הא' קוטשר: שאלתי את מר ייבין: מה אתה עושה אם אתה מוצא צורה וזה? אמר: אינני רשם.

הא' בן-חיים: אין אנו כותבים מונוגרפיה על הניקוד הבבלי. (בוה עוסק מר י' ייבין, בהדרכת, במחקרו לשם קבלת תואר דוקטור. לגבי המילון אנו דואגים, שתהיה לנו כל צורת כתיב וניקוד בדוק ומנטציה מספיקה, לצורך כתיבת הערך.) בחרנו לניסיונו את המכילתא, ובה מסכת, אשר כדוגמתה מצד התוכן והמבנה נמצא גם במדרשי האמוראים. הבחירה הייתה מכוונת, וסוף סוף נצטרך לעבד גם את המכילתא. במקור כגון זה עלינו להתגבר על בעיית ההבאות מן המקרא ואופן רישומן, מה שאין כן במשנה ותוספתא, שההבאות מן המקרא בהן נדירות. אף מצב כתיב-היד במקור כגון המכילתא שונה הרבה ממצב כתיב-היד של המשנה והתוספתא. דאגתי היא קודם כול, שתימצא למשל מלת 'אשפה' על כל צורותיה בכל מקורותיה. ההערכה תבוא אחר כך, בין שהיא תהיה כשל ידידי פרוס' קוטשר ובין שלא תהיה. העורך צריך לקבל כרטסת ברורה ואובייקטיבית של נתוני המקורות. עניני ניצול בחירה של חילופי נוסח (ואלה בלבד בבחירה!) רצונו לנומנוע שיהיו לנו מילוני כרטיסים טפלים. בדרך כלל איני פוחד מן השפע של החומר, יהיו עורכי משנה, מיינים. לאחר ניסיון של שנה באוטומאציה יתברר לנו – כפי שאני מקווה – דברים שעכשיו אנו מתלבטים בהם ומהם: איך להתגבר על שפע של חומר בלתי נחוצ?

עיקר ההבדל בין הא' קוטשר וביני הוא: (א) שהא' קוטשר רואה כנגד עיניו מילון ללשון חז"ל, ואילו עליי הוטל תפקיד מילון היסטורי של העברית בכל התקופות. וכפי שאמרתי במבוא לספר המקורות, נוסח שהוא אולי אינו 'מקור' לגבי לשון חז"ל, הוא מקור לזמנו, וזה הבדל הגישה המתבטא גם בדברים אחרים. (ב) הא' קוטשר מאמין, שיש אפשרות לקבוע קריטריונים ברורים לערכם של כתב-היד, ואני מטיל ספק, אם הקריטריונים יכולים להיות ודאיים ואובייקטיבים עד כדי לייסד את הניצול רק על אותם כתב-היד. אפילו במסירה גרועה ומאוחרת מאוד אפשר שונתק נוסח מצוין.

הא' קוטשר: כוונתי לא לצורות השונות (אלה מועטות תהינה), אלא למקורות של הצורות האלה, שכן עשויים אנו למצוא מאות כרטיסים לצורות השונות. אתה תצטרך לשקול, איוו

צורה לרשום כמעולה, ולשם כך יצטרך העורך גם לבדוק את טיב המקורות בכל פתקה ופתקה, זאת רציתי לנעוץ. יש אפוא צורך בסלקציה מראש, שכן התיעודים יהיו לאלפים. הא' אור ב' ד': אני מבין, שחילוקי הדעות אינם כל כך רבים, קושר הסתמך על המשנה, במקרה זה ישנם כתבי-היד, העולים על שאר העדים, ואז אפשר לומר, שהוא בוחר כ"י אחד ומסתפק בכך. אע"פ שגם בכ"י קאופמן יש מקומות משובשים... לעומת זאת לגבי טקסטים אחרים מצב כה"י שונה מאוד, ולגבי מדרשי ההלכה המצב ממש קשה. מרובם אפשר רק לבחור גרסאות. בוודאי אין להטיל על המילון להכין מהדורות לפני כן, ועל אחת כמה וכמה לא מהדורה אקלקטית. נעשה ניסיון – ספרי דברים – והוא מלמדני שלא זה הדרך. ע"כ מצטמצמים חילוקי הדעות. אין לשכות, מה תפקידו של המילון ההיסטורי, ועל כן נצטרך ללכת בדרך ציון: של גרסאות ונוסחאות.

הא' ב' נעט: אע"פ שהמתודות של הא' קושר גראות לי מאוד, אני חושב שבסופו של דבר אפשר לערוך על פיהן מילון; על אף הכול מוכרחים ללכת בדרך של הא' בן-חיים, אולם חשוב מאוד, שבתוך עבודה כזאת ובעזרת החומר שכבר נאסף יכתבו עבודות מונוגרפיות במידה הגונה, מודרכות יפה ע"י מומחים, ושבזמן הדפסת המילון כבר יוכלו להיות מובאות בתוך המילון ככל האפשר ולהדריך את המשתמש במילון בנעוץ להתחלקות הגרסאות השונות ושייכותן לתקופות שונות לפי שיקול דעת מוסמך. בתוך המשך עבודת המילון יוכלו העורכים להוציא מסקנות מן החקירות האלה על מלים אחרות, שלא הוכללו בחקירות המודפסות.

אבל איני חושב, שבנוגע לכל דבר ודבר אפשר לקבוע את המקור מראש, שהרי ידוע, שגרסאות קדומות נשארות לפעמים דווקא במקורות מאוחרים קצת.

רציתי עוד לשאול שאלה, שאיננה נוגעת בדיוק לעניין זה. מה דינם של שמות פרטיים (של אישים, מקומות גיאוגרפיים וכיו"ב)? האם גם הם נכנסים בתוך מסגרת המילונים, נדמה לי שיש בזה חשיבות, כי יש שאין יודעים, אם תיבה פלוגית מלה היא או שם-עצם פרטי.

הא' בן-חיים: דווקא השימוש במכונות עשוי לסייע לכך. כותבים את הטקסט. לפי סימנים קבועים, שסימנו בהם השמות, המכונה ממיינת אותם לחוד. כך ירכזו הפסוקים לחוד, השמות הפרטיים הלא הם באים בתוך הטקסטים, והם ממילא נכתבים. הוא הדין במלים הלועזיות. המפעל יוכל להחליט, מה ייעשה בהם, שמא יחליט על אוצר השמות לחוד.

הא' ס' ד': השאלה היא, מה עשה מחקר הלשון להקל על מעשה המילון, שלפי התכנית שהוצעה הרי כאילו לא היה קיים, וצריך הכול לעשות מלכתחילה.

הא' בן-חיים: הופתענו ביותר לגבי המהדורות הישנות בעניין לשון, ובעיקר בעניין הכתיב. משינוי כתיב של וי' ויוד, מ'קטנות' כאלה הסיחו מהדירים רבים את דעתם. על כל פנים עלינו לקרוא את כל המקורות קריאה חדשה, ובוודאי יהיו טעויות שאנו נטעה, אבל לא נחזור סתם על טעויותיהם של אחרים.

הא' ס' ד': לאחר ששמעתי על מעמד המהדורות של המקורות, הריני שואל לענין הצעתו של הא' בנעט לעידוד עבודות מונוגרפיות: מי לידנו ייתקע, שעבודות אלה תהיינה מעולות מעבודותיהם של החוקרים הקודמים?

הא' אור ב' ד': הא' בנעט דיבר על מונוגרפיות, שהיו מכונות לבירורן של השאלות הלשוניות הכרוכות בנוסחאות. לכך לא שמו לב המהדירים. בוודאי לא בובר, ואפילו לא הורוביץ-רבין, וגם המהדורה הטובה ביותר שבידנו, זו של הורוביץ לספרי במדבר, אינם מספיקים מבחינה זאת, אבל יש מהדורות, שיש בהן דברי הבל שאין להם כל שחר. אני שואל שתי שאלות: (א) איך נוהגים לגבי עדים-ציטטים? ידוע, שיש בהם לפעמים הגרסאות הטובות ביותר?

(ב) יש טקסט, שאין עדות שונה עליו, והוא בכל זאת שיבוש – גם במשנה...

הא' בן-חיים: דוגמה טובה לאופן הטיפול בשאלה יכולה לשמש עבודתנו במכילתא. בה יש המון הבאות מן המקרא. הללו נרשמים, ויסומנו בסימן מיוחד, והמכונה תוכל להפריש את כל ההבאות לחוד ע"פ הסימן. כל הבאה מראה מקומה במקורה לצדה. במשך הזמן תוכל המכונה למיין ולהציע למעוניין את כל הציטטים של אותו המקור בכל הטקסטים שצוּבדו במכונות. והיה בשאר המקורות אם יש ד"מ בראש ציטטה ממקור תלמודי, חייב המתקין את הראש לסמן שזו ציטטה. מתקין הראש חייב לדעת לקרוא בראש. הציטטה תסומן במראה מקום ולפי מראה המקום אפשר לרכוז את הציטטות.

הא' צרפתי: הריני משיב לשאלה הראשונה של פרופ' אורבך. כבר נאמר, שייבדקו מסירות שונות של כל יצירה, ולכל מסירה ייקבע סימן מיוחד. הקטעים של יצירה אחת, המשקעים בתוך יצירה אחרת, ייחשבו כאחת המסירות של הראשונה, כשם שכתב-היד והדפוסים השונים של המכילתא, למשל, יצוינו כל אחד באות מיוחדת לו, כך יצוינו באות מיוחדת מובאות של המכילתא מתוך הרמב"ם, באות אחרת מובאות המכילתא מתוך מדרש לקח-טוב, וכן הלאה. הא' אורבך: תוכלו לעשות זאת, רק אחרי שתעברו על כל הספרות של התקופות המאוחרות.

הא' בן-חיים: גם הפסוקים מכל הספרות הרבנית. לבסוף אפשר יהיה לערוך אותם לפי ספרי המקרא.

הא' שירמן: האם יכניסו גם פירושי מלים מתוך מאמרים בעיתונים המדעיים?

הא' בן-חיים: כן. עדיין אין עוסקים בזה. אין אנשים.

הא' קוטשר: לא אחת נתקיימו בפיוט הגרסאות הטובות ביותר מלשון חז"ל. דברים אלה שום קריין רגיל אינו עשוי לגלות, או, למשל, דווקא בסידורים ומחזורים נתקיימו גרסאות טובות. לכן בלי עבודות מונוגרפיות לא ניושע.

על יסוד ניסיוני שלי אני מספק מאוד, אם מבחינה לשונית יש סמוכין רבים לכך, שבטקסט מאוחר רע נתקיימה הגרסה הטובה. אני מסופק, אם אפשר למצוא דוגמאות מרובות. ניסיתי לברר את הדבר ביקרא רבה של מרגליות. נתברר שחלק מכתב-היד אפשר היה למחוק, מבלי שהיה הדבר פוגע בטיב הטקסט: חילופי נוסחאות של כתב-יד מסוימים לא מצאנו, שהוסיפו דבר מבחינה לשונית. ושוב: כיצד ידע העורך, שמצא בכתב יד גרוע "גרסה טובה"? ובכיוון שוב: יש לחפש קנה מדה אובייקטיבי להוכחת העובדה, שהנוסחה טובה – ובכך שוב חזרנו לבדיקה, מהי השיטה. בדברי בן-חיים אני מוצא רמז לשיטה אובייקטיבית, שתעזור לעורך לגלות בכתב-יד גרוע "גרסה טובה". ואילו אני הצעתי שיטה.

אם מותר לסכם את הצעותינו – לא כדאי לרשום את כל חילופי הגרסאות. וגם אם יחליטו שיש לרשום כולן, מוטב שהחומר של כתב-יד לא-מעולים יירשם וירכז לחוד. אני מבקש אפוא להעלות שתי הצעות:

(א) לשון חז"ל של התנאים יש לחלק ל-3 מדורות, כנ"ל (וייוסף מדור רביעי – לשון האמוראים);

(ב) לעודד עבודות מונוגרפיות בלשון חכמים ובפיוט, בשותפות עם המילון, שייתנו תיאור מלא של החומר המעובד, ומצד שני יכינו גם כרטסות. ואשר ללשון הפיוט: ישימו לב לרמזי לשון חז"ל בפיוט – דבר, שלא תוכל לעשותו המכונה.

הא' אורבך: אני רואה שחילוקי הדעות כל כך חמורים. הא' קוטשר הגדירים בחריפות יתרה.

הא' קוטשר: אני יכול אמנם לפנות אל מדור אחר שבהכנת המילון, אבל אני מרגיש שלא

בנוח, אם תיעשה העבודה הנ"ל במפעל שאני קשור בו בשיטה, אשר לקויה, לדעתי, מבחינה מדעית.

הא' אור בך: אין איש מטיל ספק שיש חשיבות למונוגרפיות, באים אנשים, שעוסקים בכך, וצריך לעודד אותם. אבל אין להתנות שנמתין, עד שייעשו מונוגרפיות. אשר לפיוט – זה לא רק תלוי באדם שיהיה מוכן, לאוכל אדם זוכה לעיניים מבחינות. זהו לא עניין של עבודה טכנית. כאן אפשר לעודד, לקוות, לצפות. אבל אין לתלות את גורל המפעל בכך. לעת עתה המפעל קיים וצריך לעשות את שלו. גם לכשיגמר, אין לומר שנגמר חקר הלשון. כאן באים לסכם מצב, כפי שנראה כעת לפנינו. יש בעיות – ואי אפשר לפתורן כך. יש דברים שהניסיון ילמדנו. כל זמן שלא נבדקו כל כתבי-היד, אי אפשר להחליט. זהו הדרך שהוצע ע"י המילון, ויש בזה ברכה אפילו לשיטתך.

לסיכום – הערותיו של הא' קוטשר היו טובות. לגבי המשנה יש לקבל הצעותיו במודיפיקציות, אבל לגבי השאר נראה, שהדרך שהציע הא' בן-חיים היא הדרך המתקבלת על הדעת. יש דברים, שלא נוכל למצות בישיבה אחת. כדאי להכין לישיבה הבאה חומר לעיון – ואז אולי הדיון יהיה קצר ומרוכז יותר. הא' קוטשר יכול לתת דעתו עליהם יותר מאחרים.

הנשר והעיט

קשה ביותר הוא זיהוי שמותיהם של בעלי-החיים שבמקרא. הגולה, שהייתה רחוקה ושונה מנוף הארץ, רוקנה, בדרך כלל, את רוב השמות מתוכם; השמות הבלתי-שכיחים שבמקרא ובפי העם נשכחו ונעלמו מן השפה (למשל אֶקוּ, זֶמֶר ועוד), ואילו שמות רבים של בעלי-חיים שכיחים, הנזכרים פעמים רבות במקרא, עברו אל בעלי-חיים אחרים, שהיו שכיחים בגולת אירוסה (למשל צָבִי, אֵיל, תַּחֲשׁ, עֲגוּר, סִיס, שְׁמִמִּית ואחרים). בשמות אלה כלולים נֶשֶׁר וְעֵיט וכדאי להתעכב עליהם.

שני שמות אלה – זיהויים ברור ביותר, והם יכולים לשמש לנו דוגמה גם כיום בקביעת השמות העבריים לבעלי-חיים.

לגבי החייאת שמות מקוריים – קיימים בעיקר שלושה כללים, שכל אחד מהם נכח בפני עצמו. הספקות מתחילים להתעורר, כששני כללים מתנגשים זה בזה.

הכלל הראשון: החזרת עטרה ליושנה; רצוי מאוד להחזיר שם שלא השתמשנו, או כמעט שלא השתמשנו בו בגולה, לבעלי החיים האמתיים כגון חֲגֹלָה, קִנְרָא, סִיס, חֲלָד, יִחְמור ועוד. כלל שני: גאולת שם; יש להחיות שם, שנתרן מתוכנו, ושאינו יכולים לוהותו היום ולהצמידו לבעלי-חיים מתאים. אם מצאנו אסמכתא כלשהי, ואם אין הדבר סותר את המקורות – מן הראוי להחיות שם קדום ולגאול מלה עברית נשכחת (כגון כֹּחַ, אֵיָה, שָׁלָף).

כלל שלישי: שבשאת כיוון דעל – על; שמות רבים נשתבשו, הן בגולה הן בארץ, אבל חדרו לשפה ונתקבלו בה. שיבושם אינו סותר את משמעם המקורי שבמקרא. ובעלי-החיים, שנקראו לפנים בשמות אלה, ידועים היום בשמות אחרים (עפ"ר שמות תלמודיים). למשל: צָב שבמקרא הוא Agama (היום: חרדון), ואילו היום צָב הוא: Tortoise, Testudo. צָבִי שבמקרא הוא: Goose, Anser (היום: אווז), ואילו-ברבור- היום מכוח ל-Cygnus, Swan. ואין ספק, שעלינו להניח את השמות המקראיים, במקרים כאלה, בשימוש החדש, אף על פי שלמעשה הוא משובש.

הספקות מתעוררים רק לגבי שמות משובשים, שחדרו לשפה, אבל זיהויים המשובש סותר את תיאורם במקרא. כגון: שועל, שָׁפָן, אֵיל, צָבִי, וכן עֵיט, נֶשֶׁר ועוד. בשם נֶשֶׁר היה מקובל בגולה לכנות את העוף הדורס Eagle, Aquila המופיע על דגלן של מדינות רבות באירוסה, ובשם עֵיט קראו לאוכל הנבלות Vulture, Gyps. כאן, בארץ נתקבל השם נֶשֶׁר ל-Vulture, Gyps, ועיט ל-Eagle, Aquila (היחמים להחזרת שמות אלה היו הזואולוגים טריסטראם, אהרונזי ואחרים).

ב"לשונונו" י"ב, עמ' 92, הציעו בן-חיים לחזור ולקרוא עֵיט ל-Vulture, ונֶשֶׁר ל-Eagle, והוא מביא נימוקים אחדים לכך.

מאחר שהאקדמיה עומדת להחליט ולקבוע בקרוב את שמות העופות, כדאי לברר את זיהויים האמיתי של שני שמות אלה.

נֶשֶׁר. – כל התיאורים של הנשר (במקרא נזכר 28 פעמים, בתלמוד ובמדרשים – 15 פעם) – מתאימים כולם ל-Vulture, הוא הגדול, הבולט והמרשים ביותר בין העופות הציבים שבארץ. אורכו עולה על 1 מ', ומוטת כנפיו – 3 מ', ומעלה (הנשר הגדול, גדול-הכנפיים, ארך האבר – יח"ו, ג). הסימן האופייני ביותר לנשר הוא ראשו וצווארו הקירחים, (הרחיבי קרחת כנשר –

מיכה, א, טו). חשוב התיאור המדויק והקולע של אורח חייו (אם על פיך יגביה נשר וכי ירים קנו, סלע ישכן ויתלנן על שז סלע ומצודה, משם חסר אוכל למרחוק עיניו יביטו ואפרחיו יעלעו דם ובאשר חללים שם הוא – איוב, לט, כז – כט). הנשר דואה בגובה רב כדי לסקור שטח גדול ולגלות נבלות או נשרים אחרים היורדים אל נבלה – כדי להצטרף למעופם. הוא מבחין בנבלה מגובה של אלפי מטרים. נשרים למאות מתאספים, ממרחק של 80 ק"מ, אל נבלה. לכן מתאימים הביטויים: "משם חסר אכל", "למרחק עיניו יביטו" (איוב), וכן "מקצה הארץ כאשר ידאה הנשר" (דב' כח, מט), "כנשר ידאה" (ירמ' מח, מ), "כנשר חש לאכול" (חבק' א, ח), "כנשר יטוש אלי אכל" (איוב ט, כו). הנשר, שלא כדורסים אחרים, מקנן במושבות, בצוקי סלעים גבוהים (כי תגביה כנשר קנך – ירמ' מט, טז). וכן מתאימים לכך גם הביטויים שבתלמוד בבלי: "ידאן נשריא לקיניהן" (עירובין נג ע"ב), "קן נשריא" (ראש השנה כו ע"א). גם בשפה הערבית השם נשר מכוון לנשר. אנב: נוהגים להוסיף לשם נשר תוספת מסוימת, כדי להבחין בין המינים השונים של אוכלי הנבלות השונים (נשר, עוגיה, רחם).

אכילת הנבלות, שאין בה מן האכזריות, ושהיה בה משום תועלת רבה לאדם, ובעיקר בארצות החמות, לא פגעה כלל בכבודו של הנשר. אדרבא: היאגרמה לו להתחבב על האדם והביאה להערצתו של העוף הזה. הוא נחשב גם כרחמן. האגדה מספרת, כי הנשר מקבל כנסיו את עופר היעלה, שהיא ממליטה אותו בראש צוקים – שלא ייפול ויתרסק (בבא בתרא טז ע"ב); "יבוא נשר שהוא רחמן (ירוש' פאה א, א). בגלל גודלו וגובה מעופו ראוהו כראשון בעופות וכמלך עליהם. יחזקאל בחר בו בין ארבעת בעלי-החיים החשובים (יחז' א, י); "מלך שבעופות – נשר (חגיגה יג ע"ב).

בכל ארצות המזרח נחשב הנשר (Vulture) לקדוש. במצרים הקדומה שימש כסמל מלכותי וכן באשור ובפרס. גם כיום בהודו ובבורמה מכונה בשם "נשר מלכותי" אחד הנשרים אוכלי הנבלות (Torgos Calvus); וכן נקרא "נשר מלכותי" גם באמריקה המרכזית והדרומית המין Sarcoramphus papa. יהודי-תימן, שהכתירו בשם "הנשר הגדול" את הרמב"ם – גם הם עשו כן, בלי ספק, משום שהעוף הזה היה נערץ בעיניהם בתימן, ואולי שאבו את ההשראה מן המקרא ומן התלמוד. בהשפעת מלכות-רומי, שסמלה היה העיט (Eagle) – עוף דורס, הדרומה לנשר (Vulture) – קראו היהודים למלכות רומי בשם "נשר": "ותפשו נשר – סנה' ב ע"א. כן העבירו היהודים את השם "נשר" ל-Eagle, שהיה מצוי בגולת אירופה. בימינו, עם שובה של השפה העברית למולדתה, אין ספק שעלינו להחזיר את השם "נשר" לפירושו האמיתי – המקורי.

מר בן-חיים צודק בעניין השם "עיט", שהוא כינוי לעוף אוכל נבלות. אבל לא לעוף מסוים, אלא לכל העופות אוכלי-נבלות.

דבר זה ברור בכל המקומות, שהעיט נזכר בהם. בארבעה מתוך שבעת המקומות שהעיט נזכר במקרא אנו מוצאים הקבלה בין "עיט" לבין "בהמת הארץ" או "חית השדה" (ישע' יח, ו; יר' יב, ט; יחז' לט, ד). אך גם במקומות הנותרים – נראה שהכוונה לשם כולל: "יורד העיט על הפגרים וישב אותם אברם" (בר' טו, יא) – "יורד" לשון יחיד, "אותם" לשון רבים – מוכיח שהכוונה לשם כולל. גם "קרא ממזרח עיט" (יש' מו, יא) – "עיט" סתם, בלי ה"א הידיעה, מראה על שם כולל. ההקבלה היחידה לעוף יחיד, כביכול (נתיב לא ידעו עיט ולא שופתו עין איה, איוב כח, ו) גם היא אינה עומדת בפני הביקורת. נראה ש-איה"ש שם כולל הוא לעופות דורסים גדולים: "זאת האיה למינה" (ויק' יא, מד). גם ההקבלה של "עיט" ו-"איה" לחיות-טרף (לא הדריכוהו בני-שחף לא עדה עליו שחל איוב כח, ח) – מוכיחה,

שהכונה לשם כולל. ועוד: אילו היה השם 'עיט' מכוון לעוף מסוים, בוודאי היה נזכר בין העופות הטמאים במקרא. השם: Aetos ביוונית אינו מוכיח כלום. גם אם אם נניח, שמוצאו עברי, אין פירושו ביוונית מוכיח על פירושו העברי, כשם ש-Korn, אשר בגרמנית פירושו 'דגן' – שם כללי לתבואות – התייחד באנלית, Corn, לתירס בלבד.

אף על פי כן מן הראוי להשאיר את השם 'עיט' ל-Eagle, שכן אין שימוש החדש מפריע לביאור השם שבמקרא. בימינו לא נחוץ לנו שם מיוחד לאוכלי נבלות, שחשיבותם ההיגיינית ירדה. השם 'עיט' ל-Eagle כבר השתרש כיום בארץ, כפי שקרה לשמות צב, תופי, ברבור ואחרים. טוב, כי שמות אלה נגאלו ולא נגנוזו.

כך נהגו גם אבותינו. השם ראם במקרא מכוון לשור-הבר, Bos primigenius, לפי התיאור באיוב לט ט-יב ובמקומות אחרים במקרא. כאשר נכחד חי זה מן הארץ (בערך בזמן החורבן) – הועבר שמו לאנטילופה Oryx, שקרניה ניצבות וארוכות ביותר: 'מה הראם הזה קרנותיו גבוהים מכל קרני בהמה וחיה' (ילקוט שמעוני תה' צב, תתמה, וכן במקומות אחרים במדרשים).

סיכום:

א) החרת העטרה ליושנה: שמות כגון נשר, שפן, תחש, צבי וכו', אשר השיבוש שלהם הוא בניגוד לתיאורם במקורות – יש להחזיר להם את מובנם הקדום.

ב. שבתא כיון דעל על: כל שם של בעל-חיים המקובל היום בשפה העברית ואין בו משום ניגוד בולט למקורות, כגון עיט, צב, ברבור, שועל ואחרים – יש להשאירו גם אם הוא משובש.

ג. גאולת שם: רצוי לגאול שמות קדומים כמו איה, שלך, כח וכו', אם גם נניח, כי שמות אלה שייכים לבעל-חיים אחרים. מאחר שאין אנו יכולים לזהות שמות אלה, טוב שנגאל אותם כדי לקיים את 'גאולת-השם', גם אם אין אפשרות ל-'גאול' את החי גופו.

עוד לעניין הנשר והעיט

רשימתו של מר' דור מדגימה אחד הקשיים הגדולים, שוועדות למונחים בימינו נתקלות בהם לעתים קרובות, בשעה שהן באות לקרוא שם לעצם מעולם החי או מעולם הצומח: יש שנתכנה בעברית – בזמנים שונים או במקורות ספרותנו השונים – עצם מסוים אחד בכמה שמות; יש שנתכנו עצמים שונים במרוצת הדורות בשם אחד בלבד; ועוד יש שמות לעצמים, ששימושם המדויק בעבר נעלם ממנו, והגדרת זיהוים עדיין מצפה לגאולה. בפרשה זו העלה מר דור שלושה כללים והוא מציעם לפני האקדמיה לנהוג על פיהם: (א) ביטול השימוש האחרון והרווח בדרך כלל – 'החזרת העטרה ליושנה'; (ב) מילוי שם קדום, ששימושו הקדום אינו ידוע לנו או אינו ידוע בוודאות, תוכן חדש-גאולת השם';

(ג) הסכמה לשימוש ה-משובש.

דומה אני, שבכללים אלו מיצה מר דור את כל האפשרויות, שהוועדות למונחים נהנות מהן למעשה. ואולם לא הורנו, מה הכלל צריך להיות נקוט בידנו בכל מקרה ומקרה. אף אילו הורנו מראש – מסופקני אם הייתה הוריתו זוכה להסכמת הכול, שיש מקום לבעלי הדעות לחלוק, אם טוב לשם מסוים כלל א' או טוב הימנו כלל ג'. ולפיכך אנו חחרים ובאים מן הכללים לפרטים: ואמנם מבקש אני להעיר על עניין הפרטים הנשר והעיט.

ב-'לשוננו' יב, עמ' 92, טענתי כנגד הזואולוגים ש'הפכו את היוצרות', כלומר שינו מן המטבע העובר לכל משתמש בעברית זה דורות הרבה וכינו את Aquila, Eagle, Adler בשם עיט דווקא, ואת Vulture, Geier – בשם נשר, ולא השגיחו בשימוש הרווח של נשר אף במקרא, וכל שכן בלשון שלאחר המקרא, להביע Aquila. שם אף הבעתי את הסברה, שהחידוש נסתייע באטימולוגיה מוטעית ופסולה מכול וכול ('נשר' מן נשירת שער, 'עיט' – *ἀετός*). ושמא אף הייתה אותה האטימולוגיה מקור לחידוש.

עתה, כשעל שולחן האקדמיה מונחת 'רשימת שמות העופות' לקביעה, בא מר דור לנמק את החידוש לעומת הלשון הכללית ולעומת השגור ברחבי ספרותנו עד לזמנו ולהוכיח בראיות מדעיות, שאמנם המקרא והתלמוד מכונים בשם נשר ל-Vulture דווקא, והוא תובע החזרת העטרה ליושנה. אמנם מר דור מסכים לדעתי בדבר העיט, אלא שהוא סבור: אף על פי כן מן הראוי להשאיר את השם עיט ל-Eagle, שכן אין שימושו החדש מפריע לביאור השם במקרא. ברם נימוקיו של מר דור בעניין נשר אינם מתיישבים עם המציאות העולה אף מפסוקי המקרא. מכללם של פסוקי המקרא שהביאם אנו למדים לכל היותר, שהנשר שימש בלא הבחנה יתרה, כדרך כל לשון עממית (וכבר עמדתי על כך במאמרי הנ"ל), להביע Aquila וגם Gyps fluvus (Gänsegeier, Griffon vulture). חוץ למתואר במיכה א, טז כל שאר הביטויים נופלים על Aquila בלא שום קושי (כנשר ידאה, כאשר ידאה הנשר, וכנשר חש לאכול, תגביה כנשר קנף), ואציין שבכל מקום ואפילו במיכה א, טז ובאיוב לט, כז לא חששה הוולג אטה לתרגם aquila, בעוד עיט תרגמה בכר' טו, יא volucres, ובישע' יח, ובירמ' יב, טו יחו' לט, ד ועוד avis, ובשום מקום לא תרגמתו aquila, והיה בכל המקומות בלא יוצא מן הכלל תרגמו השבעים נֶשֶׁר *ἀετός*, ועיט *ὄρνις* או *πετευνός*.

הראיות מן הגמרא אף הן אינן ראיות לזיהוי נשר – Gyps fluvus דווקא. דרך משל, המאמר בירושלמי פאה א א' יבוא נשר שהוא רחמן – אין בו כדי ללמד, שאין הנשר עוף טורף

אלא שהוא רחמן לבניו, וכל זה נלמד מדב' לב, יא, ומובא להראות ניגודו לעורב, שהוא אכזרי לבניו, ולפרש את ההבדל יקרוה-יאכלוה במשלי ל, יז. שהקדמונים שימשו במלת נשר להביע aquila, יוצא ברור למדיי לא רק מן התרגומים היווניים והלאטיני של המקרא, אלא אף משימושה הברור של המלה ככינוי לרומי, וכל ציורי העוף הזה בשלטי הרומאים מלמדים, כי הוא aquila דווקא.

הוא שאמרתי: אין לדון מן המקורות מה שאין ביכולתם ליתן. בלשון העברית הרגילה והעממית אין לבקש הבחנות קפדניות, כדי להשתית עליהם זיהויים וזואולוגיים חד-משמעיים. אף נֶסֶר בערבית משתמע לכמה עופות הקרובים זה לזה. ההבחנה בין נֶסֶר (ר' אנסר) ובין נֶסֶר (ר' נסור) הוא ניסיון חדיש¹, ואינו נסמך על שימוש עממי (בסוריה ובארצות הסמוכות משמש נֶסֶר לציין את שני העופות האמורים, יעוין למשל Barthélemy, Dictionnaire Arabe-Français. הוואולוגים המתקשים לכנות Gyps fluvus בשם עֵיט מפני מיכה אטו², שמא יאותו לכנותו נֶשֶׁר בתוספת לוואי, כגון הנשר הקרח? ועדיפה דרך זו מלהפוך את הנשר, Aquila, שכמה וכמה מינים לו, לעיט. יישארו גאלו אפוא: נשר הסלעים, נשר החורף, נשר הערבות וכו'; שאם לא כן נוצר מצב משונה: השם נשר, המצוי הרבה בספרותנו, יהיה מעתה שם עוף אחד בלבד, ואילו עֵיט, שמעיקרא אינו שם לעוף מוגדר, ובלשון העתיקה נמצא במקרא בלבד, יהיה לשם הנפוץ, כיוון שיכנה כמה מינים (המצויים כולם בארץ). כלום אין בכך הפיכת היוצרות? ועל שום מה? בשביל לקיים אטימולוגיה תפלה? או בשביל לקיים טעות שטעו חכמי הוואולוגיה בהלכת לשון, טעות המביאה בלבול ומבוכה בלשון הכללית? והלא שנינו: קרא וטעה יחזור למקום שטעה!

1. Mohammad Sharaf, An English-Arabic Dictionary of Medicine, Biology and Allied Sciences, 1.

(Ministry of Education, Egypt, Cairo 1928), עמ' 278:

العقاب (نسر - ج نسور). Eagle; שם: Bonelli's E. نسر بونלי עמ' 950: نسر (ج أ نسر). Vulture/Gyps.

2. אבל מנדלי מוכר ספרים לא חשש מפני זה, עיין בתולדות הטבע, עמ' 53, 418.

שָׁאָר

השם העברי שָׁאָר = "בשר" נסמך, לפי הדעה הרווחת במחקר, לשם הערבי ¹شَر - נקמת דם. ואמנם הרגישו החוקרים בכך, שרב הוא המרחק הסימנטי בין נקמת הדם לבין בשר ואחוזו לשם צמצומו בסברה, שמשמעותו המקורית של השם הערבי הוא דם. אבל אפילו סברה זו משאירה הבדל ניכר ביותר בין הוראת השם העברי לגירונו הערבי. והנה התברר לאור טקסט אוגריתי חדש ששורשו הפרוטו-שמי של שָׁאָר אחר הוא. כתוב שם: "תספא שָׁאָר ל בל חרב תשת דמה ל בל כס". לפי תרגומו של וירולו; תאכל בשרו לבלי סכין תשתה דמו לבלי כוס².

ואכן הקשר החרו מבהיר ללא ספק, ש"שָׁאָר" פירושו בשר, ומפני שהאוגריתית מבחינה בין ש לבין ת, מוכח מכאן ששורשו הפרוטו-שמי של שָׁאָר הוא, שָׁאָר ולא תָאָר. החרו האוגריתי זורע אור חדש גם על הפסוק: "חמסי ושָׁאָרִי על בבל תאמר יושבת ציון ודמי אל יושבי כשדים תאמר ירושלים" (יר' נא, לה). השם שָׁאָרִי בפסוק זה גרם מאז להתלבטויות המפרשים. רש"י פירש חמסי ושָׁאָרִי: "צעקת חמסי ומזונותי אשר אכלו שארִי". הרד"ק מביא בשם אביו את הפירוש: "שָׁאָרִי על הגולים שהיו מענים אותם בגופם ודמי על ההרגים". אצל חוקרי זמננו מורגשת הנטייה לתקן את הגרסה שָׁאָרִי והוצעו התיקונים: שָׁבְרִי, שָׁדִי³, שָׁאָתִי⁴. לאחרונה העלה י' קוטשר⁴ את הסברה, שצריך לפרש את התיבה שָׁאָרִי כאן לפי השם הערבי הנ"ל במשמעות נקמת הדם או דם. אבל ההסבר "נקמת הדם" אינו הולם את הכתוב. השמות חָמְסִי ודְמִי שניהם מציינים את העוול שנעשה ליהודה, וברור מראש, שהוא הדין לשם שָׁאָרִי.

ההסבר, דְמִי ייתכן כשלעצמו, אבל מבוסס הוא על גירונו של שָׁאָר מן השם הערבי ⁵شَر. והרי ראינו, שגירון זה בטעות יסודו, ומסתבר אפוא, ששָׁאָר מקביל כאן לָדָם בדומה לחרו האוגריתי, ושהדין עם הרד"ק המביא בשם עצמו את הפירוש: "ושָׁאָרִי ענינו בשר כמו ואשר אכלו שאר עמי" (מ' ג, ג) ודמי כפל ענין במלים שונות". ואפשר למצוא סמך נוסף לפירושו גם בכתוב ביר' נא, לד: "בלעני כתנין".

ואמנם צריך להוסיף שנתלכדו ביר' נא, לה שניים מאופני המליצה הקדומה. בצדק השווה קוטשר⁵ את הפסוק הנידון מספר ירמיהו אל הכתוב בשופ' ט, כד: "לבוא חמס שבעים בני ירבעל ודמם לשום על אבימלך". לשם דָם בצלע השנייה מקביל אפוא חָמְס בצלע הראשונה והחרו האוגריתי מראה שעשוי להקביל לו גם שָׁאָר. בלשון "חמסי ושָׁאָרִי" משתלבות אפוא שתי תקבולות מסורתיות של דם.

1. Ch. Virolleaud, CRAI 1960, pp 180—185, אין צורך לדון כאן על השאלה, אם צורות הפעלים

בחזרו זה לשון נסתרת הן כדעת וירולו, או שמא מוטב לפרשן כלשון נסתרים.

2. BH לכתוב הנדון.

3. W. Rudolph, Jeremia, Tübingen 1958, p. 288.

4. י' קוטשר, לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 258.

5. קוטשר, שם.

לשוננו

כתבי־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ושבעה ועשרים ושמונה, חוברת ד', תמוז תשכ"ד

התוכן:

297	אימתי נטבע בעברית הצירוף "שלום על ישראל"?	אבי הורוביץ
303	בחינות לשוניות בכתובת ספירה	חיים יונה גריןפלד
314	לקט מלשונות הגאונים שבפי הרמב"ם	מאיר חבצלת
318	ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית (סיום)	מאקס וויזנר
340	גלגולי לשון של העברית הטכנית (סיום)	נח שפירא (ז"ל)
354	ניתוח מיכאנוגראפי של המורפולוגיה העברית; אפשרויות והישגים	מאיר שפירא ויעקב שויפה
373	תשובה	הערות אבא בנדויד
379	עובדות	חנוך ילון
380	נוספות לעניין "כתאב אלמצותאת"	אהרן דותן
383	ביטול דגש כפלן בגלל כפל קודם	דניאל לייבל
384	ל"גלגולי לשון של העברית הטכנית"	משה שרת, עלי איתן, מאיר מדן
385	ספרים שנתקבלו באקדמיה	ביקורת וביבליוגרפיה

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו:

אבי הורוביץ, רח' הפלמ"ח 26, ירושלים

Prof. Jonas C. Greenfield, Department of Near Eastern Languages,
University of California, Los Angeles, California, U.S.A.

Dr. M. Havazelet, 1415-48 St., Brooklyn, N.Y., U.S.A.

Prof. Max Weinreich, 119 Payson Ave., New York 34, N.Y., U.S.A.

ד"ר נח שפירא (ו"ל) — — (נפטר בעת ההדפסה)

מאיר שפירא, רח' צה"ל 98, צהלה, תל-אביב

יעקב שויפה, מעוז אביב 19א, תל-אביב

אבא בנדויד, רח' שמאי 3, ירושלים

ד"ר חנוך ילון, רח' יואל 7, ירושלים

ד"ר אהרן דותן, רח' בוסתנאי 32, ירושלים

דניאל לייבל, רח' מרכוס 4, ירושלים

משה שרת, רח' בלפור 19, ירושלים

ד"ר ע' איתן, רח' יאיר 50, רמת-חן, רמת-גן

מ' מדן, מערכת "לשונונו", ת"ד 1033, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירתו

של

אליעזר מנור ז"ל

המנהל האמריכלי של האקדמיה

נפטר ביום כ"ט בתמוז תשכ"ד

אימתי נטבע בעברית הצירוף "שלוש על ישראל"?

1. גורלם של מטבעות-לשון המודמנים לנו בספרות ובתעודות הוא, שלא תמיד נוכל לקבוע, ממבט ראשון, מהו מוצאם והמועד המדויק של טביעתם. במיוחד גדלים, כמובן, הספקות כשמדובר בטקסטים מקראיים כמו מזמורי ספר-תהלים, אשר מועד חיבורם שנוי במחלוקת חריפה במחקר – שכן "סגנון המזמורים הוא כולל יותר מדיי, ובהרבה מזמורים כבר מצאו חוקרים שונים רמזים למאורעות שיש ביניהם רוח של אלף שנים"¹.

אולם מתברר, כי פעמים ניתן לקבוע לגבי ספר תהלים – על כל פנים לפי הנתונים שבידינו – כי צירופי-לשון מסוימים המופיעים שם כבר משקפים הם את לשונה של התקופה המאוחרת, וייתכן אפוא שיהיה בכך כדי לסייע בפתרון הבעיות הכרונולוגיות של הספר. המטבע "שלוש על ישראל" הוא אחד מאלה, ומתוך ניתוח הדברים יתברר להלן כי מוצאו הוא, ככל הנראה, לא לפני התקופה הפרסית – היינו, זמן טביעתו הוא למן ימי שיבת-ציון ואילך.

2. כשמתעורר חשד, אם תופעה לשונית או צירוף-מלים המופיעים במקרא מאוחרים הם, יש ליחס, כידוע, חשיבות מרובה לאופי תפוצתה של התופעה; שכן אם מתברר, שאותה תופעה חשודה מוגבלת היא בהיקפה לספרי-המקרא המאוחרים דווקא (דבריי-הימים, עזרא-נחמיה, אסתר וכו'), וגם כי ניתן להצביע על דרך-ביטוי אחרת, המצויה בטקסטים המקראיים הקדומים במקום שהייתה גם הזדמנות להשתמש בצורה החשודה כמאוחרת (אך בכל זאת לא השתמשו בה שם) – יש, בדרך-כלל, מקום לחשד, שאותה תופעה אמנם מאוחרת היא. כמובן, התפוצה במקרא עשויה גם להיות מקרית – ועל-כן יש הכרח להיעזר כאן גם במקורות שמחוץ למקרא ובשיקולים לשוניים כלליים, והם שיוזרו בסופו של דבר את הפתרון המתקבל ביותר על הדעת².

נקודת-המפנה, שהעברית המאוחרת מתחילה להתגלות בה כבר בצורה ברורה, היא לאחר גלות בבל – בימי שיבת-ציון והקמת הבית השני – ולארמית הממלכתית של התקופה הפרסית יש, כידוע, חלק ניכר בעיצוב דמותה³.

1. י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, תשט"ז, כרך שני, ספר שני, עמ' 653.

2. הרבה לעסוק בסוגיה זו לאחרונה י' קוטשר, בספרו "הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח", תשי"ט.

3. ר', למשל, בדקדוק GK, מהדורה אנגלית שנייה, § 2 עמ' 16 t.

3. בסיומם של שני מזמורים בספר תהלים בא הצירוף "שלוש על ישראל" –

קכה, ה:

"והַמָּטִים עַל־קִלְוָתָם יוֹלִיכֶם ד' אֶת־פַּעְלֵי־הָאָרֶץ שְׁלוֹם עַל־יִשְׂרָאֵל."
קכה, ו: "וַיִּרְאֶה בָנִים לַבְּנוֹי שְׁלוֹם עַל־יִשְׂרָאֵל."

מלבדם מופיע "שלוש על" במקרא רק עוד פעם אחת – בספר המאוחר דה"א כב, ט:

"... כִּי־שָׁלֵמָה יִהְיֶה שְׁמוֹ וְשְׁלוֹם וְשִׁקְטָאֶתְּ עַל־יִשְׂרָאֵל בִּימִיּוֹ."

בספרי המקרא של הבית הראשון באות ברכות רבות מעין אלה – אך אף לא פעם הצירוף "שלוש על". השווה, למשל,

שמ"ב יז, ג: "... כֹּל־הַעַם יִהְיֶה שְׁלוֹם"
מל"א ב, לג: "...וְלָדוּד... יִהְיֶה שְׁלוֹם"
בר' מג, כג: "...שְׁלוֹם לָכֶם אֵל־תִּירָאוּ"
ירמ' ד, י: "...שְׁלוֹם יִהְיֶה לָכֶם"
ירמ' לח, ד: "...הַאִישׁ הַזֶּה אֵינֶנּוּ דֹרֵשׁ לְשָׁלוֹם לָעַם הַזֶּה"
ועוד הרבה.

לעומת זאת מצוי הוא ביותר טופס־הברכה "שלוש על" במקורות בני הבית השני ואילך – עבריים וארמיים, אפיגראפיים וספרותיים⁴. השווה:

בכתובת העברית מבהכנס בגרש⁵:
עַל־כָּל־יִשְׂרָאֵל שְׁלוֹם
בכתובת הארמית החדשה מבהכנס בחמת טבריה⁶:
עַל־כָּל־מִן־ד... יִהְיֶה שְׁלָמָה
בכתובת העברית מבהכנס בעלמא⁷:
עַל־הַמָּקוֹם הַזֶּה... יִהְיֶה שְׁלוֹם

גם בתפילה רווח מטבע זה, כמו בסוף הקדיש ואחרי "אלהי נצור" שבסוף שמונה עשרה:

"הוא (ברחמיו) יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם עֲלֵינוּ וְעַל־כָּל־יִשְׂרָאֵל וְאָמְרוּ אִמְנָם"
"שִׁים־שְׁלוֹם": "שִׁים־שְׁלוֹם... עֲלֵינוּ וְעַל־כָּל־יִשְׂרָאֵל עִמָּךְ."

4. אף כי יש בהם עדיין, כמובן, גם "שלוש ל..." – הש' למשל, אצל חז"ל (פסחים ג ע"ב) "שלם לך ר' יהודה בן בתירא" (וגם בגבטית, למשל, דוקא "שלם ל..."). – ר' (J. Cantineau, Le nabatéen, II, 1932 p. 150).
וכך גם במקרא – ר' עדיין בספר המאוחר דניאל י, יט: "...שְׁלוֹם לָךְ חֹזֶק וְחֹזֶק; וְהָשֵׁן לְהִלֵּךְ הָעַ"י.
5. ר' ש' קליין, ס' הישוב א', תרצ"ט, עמ' 34 (בתעתיק המובא שם נשמטה "אמן" אחת – ר' בצילום מול עמ' 40). כנראה גם בעוספיה (שם, עמ' 113): "שְׁלוֹם [ע]ל־יִשְׂרָאֵל".
6. ברשותו של ד"ר מ. דותן, העומד לפרסם כתובת זו בספר סוקניק שיצא בקרוב לאור (זמנה של הכתובת, כפי שמוסר לי ד"ר דותן, המאה הרביעית לסה"נ).
7. קליין, שם, עמ' 122.

כמו-כ יש להשוות לכאן את הביטויים מלשון-חכמים (הרבה):
 ע ל י כ ם / ע ל י כ ם
 ע ל ך מלכא⁸ ש ל מ א
 וכן גיטין נו ע-א (בפיריב-ז): ש ל מ א

והשווה גם בכתובות-קבורה –

ש ל ו ם
 ע ל י ש ר ו ן ל ע ו ל ם⁹
 ע ל מ ש כ ב ה נ ש מ ת ה ל ח י ע ו ל ם¹⁰ –
 ס י ט ו ר ה ה כ ש ר ה ש ל ו ם

מבחינת דיוקם של הדברים יש לציין עוד, כי למעשה חייבים אנו להבחין בין שלושה טיפוסים של טופס-הברכה "שלום על-":

1. הנוסח הקפוא והמנותק, שהמלה "שלום" איננה מלווה בו בכלל פועל כל שהוא ("שלום עליכם").
2. נוסח הקרוב ביותר לראשון, אלא שמופיע בו פועל-העזר "יהי" ("יהי שלום על-").
3. נוסח, שהמלה "שלום" משמשת בו כמושא לפועל יוצא ("ושלום... אתן על ישראל-").

ברצונו להטעים, כי האופוזיציה של "לשון קדומה" / "לשון מאוחרת" לגבי "שלום ל...". "שלום על- – מקרימת בכל שלשת הטיפוסים:

לטיפוס 1 – השווה לעיל לשון חכמים (הרבה):
 ש ל ו ם ע ל י כ ם
 ל ע ו מ ת ב ר' מ ג, כ ג: ש ל ו ם ל כ ם

לטיפוס 2 – השווה לעיל

כ ת ו ב ו ת ע ל מ א
 ו ט ב ר י ה : י ה י ש ל מ ע ל ...
 ל ע ו מ ת מ ל - א ב, ל ג: י ה י ש ל מ ה ע ל ...
 "ו ל ד ו ד ... י ה י ה ש ל ו ם"

8. ואולי גם *سلام على* הוא ע"ד הארמית – "In the Aram. area the word was widely used as a term of salutation... From this area it doubtless came into Arabic" (A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*, Baroda, 1938, p. 175 [דבריו – וכן גם דברי Th. Nöldeke–F. Schwally, *Geschichte des Qorāns*, Vol. I, 1909 עמ' 33 והע' 4 בו, אותם מזכיר שם ג'פרי – מתיחסים למלה "שלום" עצמה ואינם עוסקים במלת-היחס הנלווית אליה]).

המלה "של(ו)ם" איננה מופיעה, לעומת זאת, באינדקסים של S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, 1886 (1962).

9. חר' חברה שליד יבנה – ר', J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, II, 1952, עמ' 222. לפי קליין, שם, עמ' 40 נוסח הכתובת הוא "שלום על ישראל לעולם" – אך מכל מקום אין ספקות לגבי "שלום על-".

10. Frey שם, כתובת מס' 1536, עמ' 443 (לפי הגאמר שם תאריכה הוא המאה הראשונה או השנייה לסה"ג). לעומת זאת הצירוף עליו השלום, כפי שהעירני פרוס' בן-חיים, אף כי מופיע הוא בדפוסים המשנה לאבות ג, יא; ה, ג (פעמיים), איננו מצוי בכתב-יד – ויש מקום לפקפק בעתיקתו.

לטיפוס 3 – השווה לעיל דבה"א כב, ט: "...ו שלום ... אתן על ישראל" לעומת ירמ' יד, יג: "...שְׁלוֹם אִמַּת אֶתְּן לָכֶם (במקום הזה)¹¹).

ומסתבר אפוא עתה שכך הוא גם לעיל בנוסחת-התפילה:

"הוא [=ה'] יעשה שלום עלינו –

נוסחה, אשר כנראה לא מקרה הוא שאיגנה *הוא יעשה שלום לנו

ע"ד השימוש המקראי שבירמ' לג, ט: "...השלום אשר אנכי [=ה'] עשה לה"¹².

ראינו אפוא לעיל, כי בעוד שבעברית המקראית הקדומה אין למצוא בכל את המטבע "שלום על (ישראל)", ובמקומו משמש בה ביטוי אחר ("שלום ל...") – הרי במקורות הבית השני ואילך שמחוץ למקרא שגור הוא הצירוף "שלום על (ישראל)" ביותר, ממש באותם הקשרים, שהלשון הקדומה משתמשת ב"שלום ל...". יתר על כן, מתברר, שהביטוי המאוחר "שלום על (ישראל)" מצא את דרכו כבר פעם אחת גם לספרות המקראית המאוחרת (דה"י). שימוש נתונים אלה לגבי שני מזמורי-התהלים קכ"ח וקכ"ח (שבסופם מופיע הצירוף "שלום על ישראל"), מעלה אפוא את החשד, שלפחות ברכת-הסיום שבחתימתם מאוחרת היא.

הנחה זו עשויה לקבל אישור מחודש, אם נשים לבנו לעובדה שכבר עמדו עליה, והיא – שב"שירי-המעלות" (ועמהם נמנים גם שני המזמורים שלנו, קכ"ח וקכ"ח) מהדהדת ברכת-כהנים של ספר במדבר¹³:

במד' ו, כד"כ: "יברכך ד'... ישא ד' פניו אליך וישם לך שלום:
(שים לב – לא *ישם עליך שלום!).

אך העובדה שלא זכתה לתשומת-לב, הוא אותו שינוי "קטן" של "ל" < "על", אשר הצמיח את "שלום על ישראל" בתהלים.

כלומר, למרות העובדה, ששני המזמורים קכ"ח וקכ"ח מושפעים, כנראה, מלשון

11. שים לב, כי גם המטבע המקראי "שלום ב...", המופיע כאן בירמיהו ("...שלום אמת אתן לכם במקום הזה"), בחגי ב, ט ("...ובמקום הזה אתן שלום") ובויקרא כו, ו ("ונתתי שלום בארץ") – מטבע המיוחד, אפוא, למקום ולא לשום – עדיין ממשיך להתגלגל כלשונו המקראית בבהכנ"ס של ברעם: "יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות עמו ישראל" (קליין, שם, 91); אך בבהכנ"ס של עלמא: "יהי שלום על המקום הזה ועל כל מקומות עמו ישראל" (השווה לעיל) – כלומר, שוב אותו שינוי על דרך נוהג הלשון המאוחרת, שכבר שגור בה, כאמור, דווקא "שלום על".

12. אך אפשר גם לטעון, כי שינוי זה של "ל" < "על" בתפילה כאן ("הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל") מקורו אולי במעין ציטוט הלשון "שלום על ישראל" שבמקרא (ולא שמשקפת מן התפלה באופן עצמאי ההתפתחות הלשונית הטבעית של "שלום על" המאוחר).

13. הש' 36–33 (1955) JBL 74, The Songs of Ascents and the Priestly Blessing, L.J. Liebreich.

ברכת-כהנים הקדומה¹⁴, המנוסחת בלשון של „שלום ל...“ – למרות זאת גבר בספר תהלים שימוש-הלשון המאוחר, שבו כבר מורגל „שלום על“¹⁵.

4. לא כאן הוא המקום לעסוק בפרוטרוט במשמעות הכרונולוגית המתבקשת מעובדת איחורו של הביטוי „שלום על (ישראל)“ – לגבי „שירי-המעלות“ בכלל ולגבי המזמורים קכ"ה וקכ"ח (שבסופם הוא, כאמור, מופיע) בפרט¹⁶. ברצוננו רק להטעים כאן שנית, כי כמו בכל שאר ספרי-המקרא כך גם בספר-תהלים עשויה בדיקה לשונית לגלות את האלמנטים המאוחרים שבספר, אשר את מציאותם בעברית המקראית אין להניח – שוב ע"פ הנתונים שבידינו – לפני התקופה הפרסית. ובעוד שאפשר לפקפק¹⁷, אם מציאותם של אלמנטים לשוניים קדומים רומזת בהכרח לקדמות חיבורו של המזמור שהם משובצים בו (שכן אולי ייתכן, כי מחבר אותו מזמור רק חיקה את הלשון הקדומה, בעוד שהוא עצמו כבר חי בזמן מאוחר) – הרי אין, כמובן, קושי זה תופס, כשמדובר בתכונות הלשון המאוחרת. שכן, כאן על כל פנים מסוגלים אנו להצביע על תאריך מסוים (המאה השישית לפני סה"נ) כ-terminus post quem – אשר לפניו לא הייתה עדיין קיימת בכלל „העברית המאוחרת“.

אם כן, אלמנט כזה האופייני ללשון המאוחרת שמחוץ למקרא („שלום על [ישראל]“) – והמופיע כבר פעם גם בספר המקראי המאוחר דה"י – מצוי בחתימתם של שניים מ-„שירי-המעלות“. בשל היעדרותו

14. מאחרי המקור הכהני (P) אולי לא יוכלו להסכים עם ניסוח זה של הדברים, ויצטרכו להניח, כי למרות מה שהברכה (לדעתם) מאוחרת – הרי שומרת היא במקרה זה („שלום ל...“) על דרך-ביטוייה של העברית הקדומה (תופעה שכשעלעצמה, כמובן, תיתכן בהחלט – שהרי איש לא יטען, כי כל סופר מאוחר חייב בהכרח להשתמש אך ורק בשימוש-לשון מאוחרים, ולזנוח את כל דרכי-הביטוי הקדומים; והש' גם לעיל בהע' 4 על הופעת „שלום ל...“ עדיין בדניאל ובספרות חז"ל).

15. למעשה גם תפילת „שים שלום“ מצביעה על אותו תהליך – שכן אף היא מושפעת ביותר מברכת-כהנים (הנאמרת ממש לפנייה: הש' ליבריך, שם [לעיל הע' 13], עמ' 36), ואף בה ניתן להצביע על השינוי „ל-“ < „על-“:

במד' ו, 24–26: „... וַיִּשֶׁם לָךְ שְׁלוֹם“

„שים שלום“: „שים שלום... עלינו ועל כל ישראל“.

והש' גם בתפילת „שלום רב“, שהיא „אחותה“ של „שים שלום“ ושאר לה זיקה הדוקה לברכת-כהנים של ס' במדבר: „שלום רב על ישראל עמך תשים לעולם“ (והש' גם בקדיש: „יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים טובים עלינו ועל כל ישראל“).

אלא ששוב (הש' לעיל, הע' 12) אפשר לטעון, כי אולי בתפילות אלה משתקף כאן (בדרך ציטוט) הפסוק „שלום על ישראל“ שבמקרא, ולאו דווקא שימוש הלשון המאוחר ה ט ב ע י שנהג בזמן העברית המאוחרת.

16. דיון מקיף בנושא זה יבוא במקום אחר.

17. ווהי, כידוע, אחת מנקודות-המוקד בוויכוח המתנהל בימינו בין אולברייט לבין מובינקל על דרך קביעת-זמנם של מזמורי ספר-תהלים.

ה מוח ל ט ת של אלמנט זה מלשון ספרי הבית הראשון שבמקרא, ובשל מציאותו של שימוש לשון אחר זהה לו, הרווח ביותר בכתובים הקדומים והמשמש בהם תחתיו (שלום ל... -) – מסתבר שטופס-הברכה "שלום על ישראל" איננו סתם צירוף (קדום במקורו) שרק זכה לתפוצה מרובה בתקופה מאוחרת, אלא שמטבע זה ממש נוצר ונטבע בעברית המקראית של תקופת שיבת ציון והבית השני, ולא קודם לכן.

בחירות לשוניות בכתובת ספירה

לכתובות מזל משלהן. נזכיר כדוגמה את "כתובת זכר", שחשף ופרסם פוניון (Pognon) בראשית המאה הזאת.¹ אבל פוניון שמר על מקום מציאת הכתובת כסוד כמוס, ואין ספק, שבכך עיכב את גילוי יתר חלקי הכתובת, שיש בה עניין רב על אף היותה מקוטעת. כתובת ספירה (סוגין) נחשפה לראשונה בצפון סוריה לפני כשלושים שנה, אבל רק לפני שנים אחדות יצאה לאור במהדורה מניחה את הדעת ע"י פרופ' דיפון-סומר (Dupont-Sommer).² הפרסום הראשון של ס' רונוול מלפני שלושים שנה, היה גרוע מאוד.³ החוקרים שעסקו בכתובת ספירה לאחר מכן – ונזכיר בהזדמנות זאת רק את קנטינו, פרידריך ולנדסברגר, אפשטיין ודרייבר – ובייחוד את ה' באואר – תרמו תרומות חשובות לפירושה של הכתובת.⁴ הקורא במאמריהם היום, לאחר שיצא לאור הנוסח המהימן בידי דיפון-סומר, ייזהר מלהציע תיקון פוזז או פירוש דחוק. ואין תמה בכך, שאחרי מהדורתו של דיפון-סומר שוב נתעוררה התעניינות בכתובת ספירה, וקשה לעקוב אחרי שפע המאמרים הרואים אור.⁵

הרבה פנים לכתובת ספירה, והיא נוגעת בכמה תחומים: כברית בין שני מלכים – ואחד מהם אדיר מחברו – היא זורעת אור על חיים בין-לאומיים בתקופת המקרא; מתעאל בן עתרסמך מלך ארפד הנזכר בחוזה ידוע לנו מכתובות אשוריות, וכנראה היה מלך ארפד בימיו של תגלת פלאסר השלישי, ועניין להיסטוריונים בו ובכתובת.⁶

* המאמר מבוסס על הרצאה בקונגרס המזרחני העשרים ושישה בניו-דלהי בינואר 1964. המחבר מודה לפרופ' יחזקאל קוטשר על הערותיו המאלפות ולד"ר שלמה מורג על עזרתו בניסוח המאמר בעברית.

1. הכתובת הזאת נתפרסמה ע"י Pognon בקובץ *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris, 1907, 156–158. וראה גם מאמרו החשוב של לידוברסקי ב-*Ephemeris* III, 1–11.

2. A. Dupont-Sommer "Une inscription araméenne inédite de Sfiré." *Bulletin du Musée de Beyrouth*, XIII (1956) pp. 23 — 41; *Les Inscriptions Araméennes de Sfiré (Stèles I et II)*, Paris. 1958. לאמתו של דבר יש שלוש כתובות נפרדות שאנו – כדעת רוב החוקרים – כוללים אותן יחד בשם "כתובות ספירה". רונוול (ראה ההערה הבאה) פרסם את רוב כתובת I – שנקראה בטעות "כתובת סוגין" – הוא גם ראה כנראה את כתובת II. דיפון-סומר פרסם ראשונה את כתובת III, ואח"כ פרסם מחדש את כתובת I-II. במאמר זה נדבר באופן כללי על "כתובת ספירה" ונצטט את הכתובות הנ"ל בשמות ספירה I, II או III.

3. S. Ronzevalle, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph* XV (1930–31), 237–60.

4. מאמרו של פרופ' ריין אפשטיין ז"ל הופיע ב *QD* 47–37. (תש"ב), לפרטים על מאמריהם של H. Bauer ו- Driver, Landsberger, Friedrich, Cantineau, ר' בביבליופיה שבמהדורתו של דיפון-סומר לכתובת I-II.

5. נצביע רק על מאמרו של J. Fitzmyer על ספירה III: *Catholic Biblical Quarterly* 20, 1958: 444–76 ועל ספירה I-II: *JAOS* 81, 1961, 178–222. ועל מאמרו של פ' רונוול: *BASOR* 158 (1960) 28–31.

6. מאמרו של מ' נוט (Noth) *ZDPV* 27 (1961) 118–172. עוסק בצד ההיסטורי של כתובת ספירה. אבל אי אפשר לקבל הרבה מהנחותיו ודעותיו.

בחזרה נזכרת רשימה של אלים – מהם ידועים ומהם לא ידועים, מהם כנענים-ארמיים ומהם אכדיים – ובכך עניין לחוקרי הדת. בכל הבחינות האלה לא נעסוק כאן. מאמר זה יוקדש לבירורן של שאלות סגנוניות וספרותיות, ובייחוד לגושים אלה:

א. צירופי לשון; ב. מונחים מקצועיים (כגון משפטים וכו'); ג. תכונות פיוטיות.

א. צירופי לשון

החזרה הוא תעודה משפטית, ולאור דרכם הרגילה של מנסחי התעודות המשפטיות לא ציפינו למצוא בו צירופי לשון מרובים כל כך.

א. צירופי לשון ארמיים, שיש להם מקבילים עבריים⁷

1. הוה לאחרן	היה לאחר
2. ישב לתחתה	ישב תחתיו
3. נקם דם מן יד	נקם דם מן יד
4. נשא על שפתיך	נשא על שפתים
5. הסכר ביד	הסגר ביד
6. סלק על לבב	עלה על הלב
7. עבד מה טב בעיני	עשה את אשר טוב בעיני
	עשה כטוב בעיני
	עשה הטוב בעיני
8. פקח עיניא	פקח עינים
9. השב שיבת	השב שבות / שבת
10. שלח יד ב...	שלח יד ב...
11. שלח מלאך	שלח מלאך

ב. על רוב צירופי הלשון כבר עמדו החוקרים שעסקו בכתובת, אלא שבתרגומיהם המילוליים לאנגלית או לצרפתית לא חשפו את האופי האדיומאטי של סגנון הכתובת, וגם לא עמדו על זה, שגם אופן השימוש בצירופי הלשון מקביל לשימושם במקרא. נביא כאן שלוש דוגמאות:

1. "פקחו עיניכם לחזיה" (13, A, I) – גם אחרי "פקח עינים" העברי אנו מוצאים "ראה": "פקח עיניך וראה" (מלכים ב' יט, טז).

2. "הסכר תהסכרם בידים מה טוב בעיני אעבוד להם" (3, III) – "ועתה הננו בידך כטוב וכישר בעיניך לעשות לנו עשה" (יהו' ט, כה)⁸.

3. דוגמה יותר מסובכת: ב-III, 5 יש אזהרה לוואסאל, שלא ידבר על לב העריק שברח מאדוניו (שהוא גם אדוניו של הוואסאל) "שלו על אשרכם", ו"השאר

7. מראי מקומות לגיבים הארמיים 1. III, 24; 2. III, 7; 3. III, 11; 4. III, 14-15; 5. III, 2; 6. III, 14; 7. III, 3; 8. I, 13 A; 9. III, 24; 10. I, 25 B; 11. III, 8. נשארו עוד ביטויים שלא

עסקתי בהם לא ברשימה זו ולא ביתר דינני.

8. כבר עמד י"מ גרינץ (ציין, כו, תשכא, 69-84) על הרקע המשפטי – לפי מה שידוע לנו מן החוזים

הבין לאומיים בימי המקרא – של פרשת הגבעונים. דבריהם אלה של שליחי הגבעונים מתאימים לוואסאלים המסגירים עצמם לחסד אדונם.

בשלווה על מקומך. ב-III, 7 בא הביטוי "שבו לתחתכם", ו"א שבו תחתכם". אנו מוצאים את הרכב שני הבטויים בזכר, ז: "בהיות ירושלים יושבת ושלוה".

ג. בין צירופי הלשון שהובאו לעיל יש שזורעים אור על המקביל העברי.

1. דוגמה בולטת היא "השב שיבה". המקביל העברי "שוב / השב שבות (שבית)" עורר בעיות רבות, ונכתבו עליו מאמרים רבים, ואפילו ספרים⁹, אבל מתוך השימוש הפשוט בכתובת ספירה "וכעת השבו אלהן שיבת בילת אבי] ... ושבת תלאים" וכו' (III, 24-25) אנו רואים, שמובנו של "השב שיבה" ברור הוא – השבת דבר למקומו restoration, restitution תהא זו השבת עם למצבו הקודם, אדם לבריאותו (במעשה איוב) או בנים לגבולם. אין ספק, שסופרים מאוחרים תפסו את ביטוי "השב שבות" מלשון שבי, מאחר שבא בכתובים המתפרשים על עם ישראל השב משבי גלותו.
2. וגם הביטוי "וכי יסק על לבבך ותשא על שפתיך" (III, 14-15) יש לו זיקה לשימוש הלשון המקראית. ראשית, הוא מראה, שהכתוב היחיד שאנו מוצאים בו את הצירוף של "נשיאה על שפתיים" – "ובל אשא את שמותם על שפתי" (תה' טז, ד) – צריך להתפרש כפשוטו, היינו "לא אוכיר את שמות האלילים", ואין צורך לפרש את הפסוק כמו שעשו כמה מן החדשים, כאילו מדובר כאן בשבועה. ושנית, הביטוי העברי "עלה על לב" בא בדרך קבע עם פועל המציין דיבור, למשל "עלה על לב – אמר" (ירמ' ג, טז); "עלה על הלב – הזכר" (ישע' סה, יז), "עלה על לב – ציווה" (ירמ' ז, לא; יט, ה; לב, לה).

ד. ומאידך, ההשוואה לשימוש המקראי עשויה להבהיר את הביטוי הארמי:

1. בכתובת מצווה הוואסאל על נקמת דם המלך "את תאתה ותקם דמי מן יד שנאי" (III, 11), ובהמשך נאמר: "והן קריה הא נכה תכוה בחרב", כלומר: ואם עיר היא (המורדת) הכה תכוה בחרב. אין ספק, בעיניי, שעליו להבין את הביטוי "נכה תכוה בחרב" לפי שימוש של "הכה לפי חרב" העברי, היינו השמדה גמורה, השמדת כל תושבי העיר: "הכה תכה את יושבי העיר ההיא לפי חרב תחרם אותה ואת כל אשר בה ואת בהמתה לפי חרב" (דבר' יג, טז), או יכו את כל הנפש אשר בה לפי חרב תחרם לא נותר כל נשמה" (יהו' יא, יא). ודוגמה טובה ל"מורדים במלכות" שהוכו לפי חרב היא נוב עיר הכהנים (ש"ב כב, יט).
2. ביטוי דומה הוא "אבד אשם": "ולחבותם ולאבדת אשמהם" (7, B, II)¹⁰, כלומר "להכותם ולאבד את שמם". את הביטוי הארמי יש להבין לאור השימוש העברי "איבד שם" (דב' יב, ג) או "האבד שם" (דב' ז, כ"ד). שפירושו להשמיד כליל.
3. ב-III, 17-18 אנו מוצאים "והן ירב ברי זי ישב על כרסאי" חד אחוה או

9. ראה לאחרונה W.L. Holladay, *The Root ŠUBH in the Old Testament*, (Leiden, 1958) pp. 108-115.

ועמד על זה טור-סיני בהערותו לערך שָׁבוּת במילון בן-יהודה.

10. על שורש ח ב ז כדאי לעמוד פה. דיפון-סומר גיבב יחד שרשים שונים המתחילים ח ב והצביע על חֲבַר הערבי "לוש". אבל שורש זה בערבית שאול מן האתיופית (Nöldeke, Neue Beiträge, 56), לדעתי ח ב ז הוא רע ל"חב" ו"חבס", הבאים בלשון חו"ל בגוונים שונים של מחיצה ולחיצה. והש' "עלך, עלו, עלס", אין צורך להשוות ח ב ז עם "חפס" העברי ו- حَفِץ הערבי (רוזנטל, BASOR, 158, 30). בכתובת זו כתובה אשם (= שם) באלף פרוטוטיטית כמו בכתובות יאדי-שמאל ובערבית.

11. בכתובת "כהסאי" בוודאי טעות סופר לפנינו.

יעברנה לתשלח לשון בניהם, – כלומר; 'אם יריב בני שישב על כסאי באחד מאחי או יעברנו¹² לא תשלח לשונך בניהם'. הביטוי 'שלח לשון בן' היטיב לתרגם פיצמאיר: "you shall not interfere with them". שימוש דומה נמצא ב"פך שלחת ברעה ולשונך תצמיד מרמה תשב באחך תדבר בבן אמך תתן דפי" (תה' ג, יט-כ). בפסוק זה "לשון" מקביל אל "פה", ואת הפה "שולחים ברעה". וכדאי להעיר שנמשלה הלשון לאש (ישע' ל, כז), לחץ (ירמ' ט, ז) ולחרב (תהל' ג, ה; סד, ד), שהצד השווה שבהם הוא, שהפועל "שלח" משמש בהם¹³.

ה. צירופי לשון אחרים יובנו לאור הספרות הארמית המאוחרת. נביא שתי דוגמאות:

1. "עשת בלבב" (5, B, II) אין פירושו "חשב" אלא "חרש מזימות", ויש לעמוד על כך מתוך התרגום לישע' לב, ו: "ולבו יעשה און" – "ובלבהון מתעשתין אונס". והשווה "חשב בלבב" (זכר' ז, י; ח' יז)¹⁴.

2. "ואל תפנו באשרה" (7, III) דיפון-סומר ופיצמאיר תרגמו את "באשרה" במקומו; פ' רחנטל ראה ב"באשרה" צורה קדומה של בתרה (> באשרה) 'אחריו' והציע לתרגם 'לא תשימו לב אליו', בהסתמכו על הביטוי העברי "פנה אחרי"¹⁵, אבל חוששני, שלא דק הפעם, כי בכתובים שבא בהם הביטוי "פנה אחרי" (שופ' כ, מ; ש"ב א, ז; מ"ב ב, כד) עניינו תמיד 'הסתובב לראות את המתרחש'. אבל אם נבדוק את התרגום לויק' יט, ד "אל תפנו אל האלילים" – "לא תתפנון בתר טעון", נראה שכאן משמשת המלה "בתר" כמקבילתה של המלה העברית "אל", והרינו למדים אפוא, ש"ואל תפנו באשרה" שבכתובת פירושו "ואל תפנו אליו"¹⁶.

ו. יש בכתובת צירופי לשון, שהמקבילים להם – לפי מיטב ידיעתנו – נמצא רק באכדית:

1. "יבעה ראשי להמתתי" (III, 10-11) – תרגומו המילולי: "יבקש ראשי להמתני". קשה כאן המלה "ראש", ובייחוד כשאנו משווים את "בעי למקטל" הרגיל בארמית או את הביטוי העברי "בקש נפש". והנה בחוזה מקצוותנה (Kizzuwatna) שבאסיה הקטנה, שפרסם ג'ר מאיר (G. R. Meyer), יש שורות אחדות, העוסקות בהסגרת עבד לאדוניו, וזה לשון šumma ardu ša Paddatišu ana qaqquad bēlišu ippallas ana māt Ḫatti irrub פדתישו יביט בקדקוד אדוניו ויכנס (ויברח) לארץ החתים¹⁷. כאן אין ספק שהביטוי "יביט בקדקוד" פירושו "יבקש להרע לאדוניו", אבל לא פורש במהובאצו מידה, קרוב יותר לביטוי שבכתובת ספירה הוא משפט מפסק-דינו של תדחליש (Tudḫaliaš)

12. "יעברנו" תרגמונו "יעברנו" ז"א "יסיר אותו מלפניו, יגלה אותו". פ' רחנטל (BASOR 158, 30)

הציע "יעברנו" במובן "ישנא אותו" על פי גְּבַר בערבית ו"עברה" בעברית. גם י' קוטשר מעדיף פירוש זה.

13. הש' לשימוש "שלח בן" – "יפית כזבים עד שקר ומשלח מדנים בין אחים" (משלי ו, יט).

14. לשימוש השלילי של השורש "עשת" השווה אחיקר (יב), שורה 25, והתרגומים לש"ב כ, טו; ישע'

נה, ז; ירמ' ה, כז; הו' י, יג. ואולי מתוך שימוש זה נוכל לבאר גם את עֲשֵׂתוּ בירמ' ה, כח?

15. ראה BASOR 158, 29.

16. השווה את התרגומים לויק' כ, ו; דבר' לא, כ; הו' ג, א.

17. G.R. Meyer, MIOF I (1953), 114, l. 6.

הרביעי בעניין הגירושה של עמיסתמר (Ammistamri) השני מאוגרית ובתו של בנתשנה (Bentešina) מאמורו (Amurru). שם אנו קוראים על בתו של בנתשנה¹⁸:
 ana muḥḥi Ammistamri maruṣ qaqqadišu ubta'i
 maruṣ qaqqadišu ubta'i. 'היא ביקשה רק את רעת ראשו של עמיסתמר'.
 הביטוי דומה מאוד לביבעה ראשי להמתתי, ובעל הכתובת ביקש לדייק בניסוחו, ומשום כך אמר 'להמתתי', כי 'בעא ראש' אין פירושו ביקש להמית משהו דווקא, אלא להזיק לו.

ז. ביטוי מחר הוא 'נסך לחם' ב'ותסך להם לחם' (III, 38; B, I, 5). אין אנו יכולים להסתייע לשם פירושו של ביטוי זה לא ב'נסך' העברי ולא ב-*nasāku* שבאכדית שהשוורש משמש בה במשמעות נוספת של 'זרק'¹⁹. אבל אם נשים לב, ש'יצק' בעברית משמש לגבי מאכל (מל'ב ד, מ-מא; שמ'ב יג, ט), נלמד ש'לתסך להם לחם' פירושו 'לא תתן להם אוכל'.

ב. מונחי המשפט הבין-לאומי

הכתובת עשירה במונחים משפטיים ובמונחים שמקורם בחיי החצר: שקר ל-, שקר ב-, מלל מלן לחית, הסכר, גזר עדיא, שים עדיא, נצר עדיא, עבד מרמת, ריב²⁰.

א. הבטיים 'שקר ל-' ו'שקר ב-' ידועים מן התנ"ך וכוונתם 'לעבור על הברית'. עובדה מעניינת היא, שההבחנה בין שימוש מלות היחס ל' וב' הבאות עם פועל זה מצויה גם בכתובת וגם במקרא. 'שקר ב-' משמש, כשמדובר בברית עצמה ('שקרת בעדיא-III, 7), והקבלתו במקרא 'ולא שקרנו בבריתך' (תה'ל' מד, יד) ומכאן לפרוש סביר בתה' פט, לד: 'ולא אשקר באמונת' ('חסד' מקביל כאן אל 'אמונה' וכידוע גם ל-'חסד' נודעת משמעות של ברית) – 'ולא אשקר באִמְנָתִי' מלשון 'כרת אִמְנָה' בנחמיה י, א. 'שקר ל-' משמש, בשעה שמדובר בבגידה בבעלי ברית: בכתובת הכוונה לאלים, שהברית נערכת בחסותם (וכל אחד מן המלכים הבאים בברית קשור בברית עם האלים) 'שקרתם לכל אלהי עדיא זי בספרא זנה' (III, 4). ובתנ"ך המדובר הוא בבגידה בבעלי הברית עצמם (בר' כא, כג)²¹.

ב. 'מלל מלן לחית' (III, 2) היינו 'לדבר מלים רעות', ז'א לעורר מדנים נגד המלך. מן הצד הלשוני כדאי להעיר, שכנראה לפנינו תרגום מילולי של ביטוי חתי, המצוי מאד בחוהים החתיים *idaluṣ memiyaš*, 'מלים רעות', כי באכדית הביטוי המצוי הוא 'מלים לא טובות' וכדומה. ומסתבר שאין להבין את הדברים הנאמרים באסתר ז, ט על מרדכי 'אשר דבר טוב על המלך' באופן מילולי אלא בהוראת 'אשר היה נאמן (לויאלי) למלך'.

18. הטקסט נתפרסם בכרך IV של *Palais Royal d'Ugarit* ע' 126.

19. נגד רוזנטל *BASOR* 158, 29, n. 3. אין שימוש *nasāku* כולל הגשת אוכל.

20. על מונח אחד 'עבד עדיא וטבתא' – שלא נעסוק בו – כתב באחרונה דברי טעם תאב ו' מורן *JNES*, 22 (1963) 173-176.

21. אם נכון שהחזור ב- *3, A, II* [והן יש] קר לבר באיה, הרי שמצאנו 'שקר ל-' גם בין בעלי הברית, כמו במקרא.

ג. "הסכר" (III, 3.2) – שימוש כומו "הסגיר" העברי – 'מסר'. במקרא משמש השורש בפיעל ובהפעיל; בכתובת ספירה בהפעל²². במקרא מופיע השורש "סכר" במובן זה רק פעם אחת "וסכרתי את מצרים ביד אדונים קשה-וכו' (ישע' יט, ד), ואפשר שלפניו ארמאזם.

ד. "גור עדיא" (7, A, I) – "כרת ברית", "כרת אמנה". "גור" שבבטוי זה מופיע גם ב"גור קיימא" המשמש בתרגום בהוראת "כרת ברית"²³.

ה. "שים עדיא" (7, A, I) בהוראת "כרת ברית"²⁴. ביטוי זה מקביל ל *adê šakānu* האכדי ולי-שים עדות. העברי. ומכאן מתפרש הפסוק "עדות ביהוסף שמו" (תה' פא, ו). זא אלהים עשה ברית עם יוסף (–ישראל).

ו. "נצר עדיא" (8-7, B, I) – "לשמור ברית"²⁵, באכדית *adê našāru*, וכן בעברית מופיע אותו ביטוי "נצר עדות": "כל ארחות ה' חסד ואמת לנצרי בריתו ועדותיו" (תה' כה, י); "אשרי נצרי עדתיו בכל לב ידרשוהו" (תה' קיט, ב').

ז. עבד מרמת (III, 22) [והן ת] עבד מרמת עלי – "ואם תעשה מרמות עמי". השווה "עשה מרמות" בעברית בדנ' יא, כג "ומן התחברות אליו יעשה מרמה", ועניינו: "ובאלה שאתם בא בברית יבגוד".

ח. אשר למונח המשפטי "ריב" (III, 17) אין צורך להסבירו; ראוי רק להזכיר את העובדה, שמלבד שורש דומה לו בסורית אין "ריב" מצוי בארמית²⁶.

ג. תכונות פיוטיות

נביא כאן כמה דוגמאות לתכונות הפיוטיות המתגלות בכתובת:

א. כפל הבטוי:

1. הן תאמר בנבשך ותעשת בלבבך [5, B, II]
2. לתמשל בי בזא ולתרשה לי עליה [9, III]
3. הן יסק על לבבך ותשא על שפתיך (III, 14-15)

ב. תקבולת נרדפת (ומשלימה) בעלת ג' צלעים:

- ואל יפק חצר ואל יצא חציר
וליתחזה ירק ולא יִרְאֶה ירק
ולי [שגה] אחוה (29-28, A, I) ולא יִשְׁגַּה אחוה²⁷
השווה: כי יבש חציר כלה דשא ירק לא היה (ישע' טו, ו).

²². לדעתי אין צורך למצוא ב"סכר" (III, 3) דוגמה בודדת של ה"פעל", לפניו, כנראה, טעות סופר במקום "הסכר" – שכן אין מסתבר לי ששימש הסופר בהפעל ובפיעל זה על ידי זה. וראוי להעיר שאין "הסכר" = "מסר" ידוע ממקור אחר בארמית.

²³. בפשיטתא אין זכר לביטוי זה. "כרת ברית" מתורגם "אקים קיימא" או "אקים דיתקאי".

²⁴. קריאתנו "שמו עדיא אלך" ב- 7, A, I שונה מזו של דיפון-סומר ופיצמיר.

²⁵. גם בפסקה זו פירושו שונה מדיפון-סומר ופיצמאיר.

²⁶. ראה C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle, 1928 בערכו.

²⁷. השלמנו לפי איוב ה, יא.

ג. הקבלה בין המבנה הנשואי של שני משפטים עוקבים:
 ויאמר: אהפך טבתא ואשם [ל] לחית ביום זי יעבד כן
 יהפכו אלהן אש [א]הא וביתה וכל זי בה
 וישמו תחתיתה לעליתה (24-19, C, I)
 [תרגום: ויאמר... אהפך את הטובות ואשים לרעות (ז-א) אשנה את הכתובת]
 ביום שיעשה כן יהפכו האלהים את האיש ההוא ואת ביתו וכל אשר בו וישמו
 תחתיתו לעליתו]. מעניין השימוש בפועל שים לציון השינוי היסודי במצב. שימוש
 זה מצוי גם בלשון המקרא²⁸.

ד. חזרה על תבנית קבועה.

1. ושב ע מהינקן ימשח [.....] ויהנקן עלים ואל ישבע
 ושב ע ססיה יהינקן על ואל ישבע
 ושב ע שורה יהינקן עגל ואל ישבע
 ושב ע שאן יהינקן אמר ואל ישבע
 ושב ע בכחה יהכן בשט לחם ואל יהרן (24-21, A, I)
 [תרגום:

ושבע מיניקות.....ותינקנה ילד ואל ישבע
 ושב ע סוסות תינקנה סיח ואל ישבע
 ושב ע פרות תינקנה עגל ואל ישבע
 ושב ע שיות תינקנה כבש ואל ישבע²⁹
 ושב ע.....תלכנה.....³⁰]

כאן יש נוסחה קבועה: "ושבע תינקנה ואל ישבע". רק השורה הראשונה ארוכה
 מן השאר; אבל גם בשורה האחרונה המספר שבע וצורת הפועל הם כמתכונת השורות
 הקודמות.

2. עוד דוגמה של תבנית קבועה נמצאת בשורות 27, A, I:

ושבע שגן יאכל ארבה
 ושב ע שגן תאכל תולעה
 ושב ע [שגן יס]ק תוי על אפי ארקה³¹
 [תרגום: ושב ע שגנים יאכל ארבה
 ושב ע שגנים תאכל תולעה
 ושב ע שגנים יעלה תוי על פני הארץ]
 שתי השורות הראשונות זהות בנשוא ובנשוא, והשורה השלישית שווה להן בנשוא.

28. השורה ישע' מא, יח ותה' קיד, ח.

29. תרגומי "שאן" ב"שיות", אבל אין דעתי נוחה מתרגום זה, כי יש אפשרות, ששתי המלים אינן
 חופפות זו את זו, כך, למשל, באוגריתית נמצאת גם $\text{y} - \text{sh}$ וגם $\text{y} - \text{t}$ — שאה. השימוש פה ב"שאן" ו"אמר"
 זה ליד זה מזכיר את השורה הידועה מאוגריתית $\text{y} - \text{t} \text{ limrh}$ (UM 49 II 28-29) kib.

30. עוד לא מצאנו פירוש משובע רצון לשורה קשה זו. הקבלה קילעת לקללה זו נמצאת באננאלים של
 אשורבנפל, ראה *Ancient Near Eastern Texts*, 300, and n. 16n. גם שם מדובר בעברה על ברית.

31. השורה דבר', כח, לח-לט. ולכלל הקללות שבפסקות שציטטתי בסעיפים ב' וד' כדאי להשוות את
 הקללה הכוללת בחבק' ג, יז. תרגום "תוי" אינו ידוע לי.

בספרות האוגריתית נמצאים כמה בתים ארוכים שאותן מלים הולכות ונשנות בהם לשם חזוק. למשל בטקסט 51, VI, 47-54.
כאן יש ארבעה זוגות של שורות:

שפק. אַלִּמ. כֶּרֶם. י³²[ג]
שפק. אֱלֹהֶת. חֶפְרֶת. י[ג]
שפק. אַלִּמ. אֶלְפֶּם. י[ג]
שפק. אֱלֹהֶת. אֶרְחֶת. י[ג]
שפק. אַלִּמ. קַחְתֶּם. יג
שפק. אֱלֹהֶת. כִּסְאָת. י[ג]
שפק. אַלִּמ. רַחֲבֶת. יג
שפק. אֱלֹהֶת. דַּכְרֶת. י[ג]

המלים *ilm* (אלים) ו-*ilht* (אלות) באות חליפות במקום השני בכל שורה, ובמקום השלישי יש תמיד שם חדש – זכר או נקבה – לפי השורה.

ועוד דוגמה מאוגריתית נביא מטקסט 49, VI, 16-22:

יִתְעַנ. כְּנִמְרֶם. מֶת. עֹז. בַּעַל. עֹז
יִנְחֹנ. כְּרָאֲמֶם. מֶת. עֹז. בַּעַל. עֹז
יִנְתֹכֹנ. כְּבַתְנֶם. מֶת. עֹז. בַּעַל. עֹז
יִמְצַחֹנ. כְּלִסְמֶם. מֶת. קֶל. בַּעַל. קֶל³³

וכמובן רוב הבתים באפוס האוגריתי, שניתח ד"ר ש-א ליונשטם במאמרו "יחידת שבעת הימים באפוס האוגריתי"³⁴, עלולות להיכלל במסגרת הזאת בגלל החזרה על הנוסחה הקבועה. אין בידי להביא מקבילה מתאימה מן המקרא, אבל קרוב בעיניי, שהפסוקים בישע' ב, ז-ח –

ותמלא	ארצו	כסף	חזהב	ואין	קצה	לאצרתיו
ותמלא	ארצו	סוסים	ואין	קצה	למרכבתיו	
ותמלא	ארצו	אלילים	למעשה	ידיו	ישתחוו	
			לאשר	עשו	אצבעותיו	

– הם רק קטע משיר גדול יותר ומפורט יותר, אשר אחת מסגולותיו היתה החזרה על מספר מלים וצורות דומות.

ה. נוסחאות של משפטי השוואה:

לשם השוואה משתמשת הכתובת בנוסחה "איך זי... כן...". למשל: "איך זי יער גבר שעותא כן יער מתעאל" "כשם שיַעַנְר גבר שעווה, כן יַעַנְר מתעאל" (39, A, I). אבל במקום היחיד בכתובת, שהשוואה לאותו הדבר באה יותר מפעם אחת, מחליף הכותב בפעם השנייה "איך" ב"איכה". בפעם הראשונה: "איך זי תקד גבר שעותא זא באש כן תקד ארפד ו[...]" (35, A, I); אבל בפעם השנייה: "איכה זי תקד שעותא זא באש כן יקד מ[תעאל באש]" (37, A, I).

32. ההשלמה *וע* = יין היא לפי גסטר, גורדון ודרייבר. לתרגום השורות ראה גינזברג ב-*ANET*, עמ' 134.

33. תרגום הפסקה ב-*ANET* עמ' 141. ראה גם 29-18, 62 *UM* לעוד תבנית קבועה חוזרת.

34. תרביץ, לא (תשכ"ב), 227-237.

ו. ולאחרונה נצביע על כמה מוטיבים, הידועים לנו מן הספרות השמית המערבית:

1. המספר שבע כמספר העגול המקובל (ר' למעלה ד, 1)
2. שבע שנים כתקופת פורענות (ר' למעלה ד, 2)
3. כמה צירופי שמות כגון:
 - (א) ארבה ותולעה כמכלי יבול (הש' דב' כח, לח-לט)
 - (ב) חציר, ירק ואחו בכתובת (29-28, A, I)
 - וחציר, ירק ודשא כסימני פוריות (בישע' טו, ו).
4. ההקבלה המפליאה בין 'ואל יתשמע קל כנר בארפד' (29, A, I) ובין 'והשבתי המון שיריך וקול כנורריך לא ישמע עוד' יחו' כו, יג.

על המשותף שבין הכתובת הזאת למסורת הספרותית האכדית לא נדון כאן.

נשאלת השאלה 'האם נוכל להעלות אילו מסקנות שהן מתוך כתובת ספירה לגבי המסורת הספרותית הארמית הקדומה?' – לדעתי אפשר להעלות שלוש מסקנות לגבי עניין זה: (א) שהארמית הספרותית של המאה השמינית הייתה עשירה בצירופי לשון ובדפוסים, והם מרובים אפילו בטקסט משפטי כחזה בן-לאומי; (ב) שטכניקה ספרותית הידועה לנו מן הספרות השמית המערבית (האוגריתית והמקראית) שימשה בקביעות בארמית; (ג) שאת הסגולות האלה ירשה הספרות הארמית מתושבי המקום שקדמו לארמים. סיוע למסקנות אלה נמצא בבדיקת כתובת זכר.

כתובת זכר, כידוע, היא מצבה שהציב מלך חמת ולעש לאלוהיו 'אלור' (Iluer), לאחר שניצח את בן-הדד מלך ארם ובני-בריתו³⁵. זכר מתאר את תפילתו לבעל-שמין אלוהיו בימי המצור:

 11. ואשא ידי אל בעלשמין ויעני בעלשמין [ן וידבר]
 12. בעלשמין אלי ביד חזין וביד עדדן [ויאמר אלי]
 13. בעלשמין אל תזחל כי אנה המל[כתך ואנה]
 14. [אק]ם עמך ואנה אחצלך וכי'

[תרגום: אז אשא ידי אל בעלשמין ויעני בעלשמין [וידבר] בעלשמין אלי ביד חזים וביד קוסמים [ויאמר אלי] בעלשמין אל תירא כי אני המל[כתך ואני אק]ם עמך ואני אחצלך וכי'].

הערות לשורות אלה:

לשורה 11: 'נשא יד אל' נמצא בתנ"ך פעם אחת (תה' כח, ב) במשמעות תפילה, ובפסוק ו' של אותו פרק נאמר, שתפילת המשורר נשמעה. לפנינו הנוסחה 'נשא יד – ענה', המתאימה לנוסחה 'קרא – ענה', הידועה היטב³⁶.

לשורה 13: 'אל תזחל כי אנה' מתאים ל-'אל תירא כי אני...'. והדומים אליו, למשל 'אל תירא כי עמך אני...'. אמצתיך' (ישע' מא, י), או 'אל תירא כי אתך אנכי וברכתיך' (בר' כו, כד), או 'ישע' מג, א, ה. בכולם חזרה על מה שעשה האל, והבטחה לעתיד. ומעניין הוא, כי ההבטחה המובעת במשפט 'אנה המלכתך ואנה אחצלך' הוא מעין חזרה על פתיחת כתובת זכר בה כתוב:

35. ראה לעיל הע' 2. תרגום (של פ' ריונטל) של הכתובת נמצא ב *ANET*² עמ' 501–502. תרגומו וביאורו

של מ. בלק (Black) בקובץ *Documents from Old Testament Times* 242–250 אינם משביעים רצון.

36. השווה מאמרו המאלף של ח"א גינבורג "Psalms and Inscriptions of Petition and Acknowledgment"

בחלק האנגלי של ספר היובל לכבוד ר' לוי גינצבורג עמ' 150–171.

י. . . . י. בעלשמץ וקם עמי והמלכני בעלשמץ על חזרך- מסתבר, שיש לשחזר את ראשית הכתובת בצורה הבאה: יחצלני בעלשמץ וקם עמי והמלכני בעלשמץ על חזרך, ולפיכך יש בשורות 13-14 חזרה פיוטית בסדר הפוך על דברי הפתיחה:

וחצלני אנה המלכתך
וקם עמי ואקם עמך
והמלכני ואחצלך

עצם השימוש בפועל "חצל", שהוא לפי כל הדעות סיכול הגאים של "חלץ-העברי והכנעני, מזכיר לנו פסוקים שבתוכנם הכללי - אם לא בפרטיהם - דומים הם לשורות של כתובת זכר: "בצרה קראת ואחלצך אענך בסתר רעם" (תה' פא, ח); "יקראני ואענהו עמו אנכי בצרה אחלצהו ואכבדהו" (תה' צא, טו). הרינו רואים אפוא, כי בכתובת זכר מוצאים אנחנו הקבלות ללשונם של מזמורי הודיה, ומכאן אפשר להניח, שסוג זה היה ידוע היטב בין הארמים.

שאלה נוספת שאפשר להעלותה בידן זה היא - האם יש בידינו ידיעות נוספות על הספרות הארמית בתקופה זו? נראה בעיניי, שמשלי א ח י ק ר שייכים לספרות החכמה הארמית של צפון סוריה.

אכן, אחיקר ידוע לנו-לפי סיפור המסגרת³⁷-כחכם היועץ לסנתריב ולאסרדחון מלכי אשור, ואף ספר טוביה ולוח ניאור-בבלי שנתגלה בארך (Uruk-Warka) לפני שנים אחדות מלמדים על כך³⁸; אבל נראה לי, שהמשלים עצמם - בניגוד לסיפור המסגרת - בצורה שהם מנוסחים בפאפירוסים של יב, אין מקורם באשור. בפיו של אחיקר, שהיה חכם ידוע גם לארמים³⁹, שמו משלים שהיו נפוצים בעם. בניגוד לסיפור המסגרת אין המשלים כוללים אף מלה אחת שאולה מן האכדית. יתר על כן, ידידי פרופ' י' קוטשר הפנה את תשומת לבי לכך, שלשון המשלים שונה מלשון סיפור המסגרת, ומתוך ניתוחה מסתבר, שמוצאם של המשלים הוא מסורית. כמה ראיות לכך: סדר המלים, ההיבדלות (דיסימילציה) ק < כ בשכנות לצ'; שימוש "לאמר-ושוורש-שמר" ועוד⁴⁰. גם הסולם שניים-שלישי, הידוע לנו היטב מן הספרות האוגריתית, מצוי במשלי אחיקר⁴¹.

לא בכדי נודמנו כאן יחד כתובת ספירה ומשלי אחיקר, שכן הכתובת יש בה להגיה אור על עניין אחד שבמשלים. מקובל בין החוקרים, שמשל שהוא משותף לספר טוביה ולנוסח הסורי של אחיקר, אפשר לראותו כשייך לקורפוס המקורי של "דברי אחיקר". והנה לספר טוביה ולנוסח הסורי של ספר אחיקר, משותף משל שנוסחו הוא

37. כוונתנו ב"סיפור המסגרת" של אחיקר לחלק הסיפורי של אחיקר הן בנוסח הארמי ששרדה בו רק ראשית הסיפור (Cowley, Aramaic Papyri, 212-214), הן בנוסח הסורי שנמצא בו הסיפור המורחב, ראה The Story of Ahikar² edited by F.C. Conybeare and J.R. Harris, Cambridge 1913, pp 37-39 etc. ראה גם תרגומו העברי של א' ילין (ירושלים, תרצח).

38. טוביה א, כב. ללוח הניאור-בבלי ר' דבריי ב- JAOS כרך 82, עמ' 293, הע' 29a.

39. באותו לוח ניאור-בבלי ניתן שמו בשומרית, ואח"כ נוסף "והארמים קוראים לו אחיקר". אין כאן המקום לדון בכל הבעיות הקשורות למקום חיבור הספר.

40. הסמיכות הנפרדת נמצאת לרוב ב"מסגרת" אך לא במשלים.

41. ראה ח"א גינזברג "לתולדות מאמר הספרות המודרני" ב"מנחה לדוד" (ירושלים תרצ"ה) עח-פב,

וראה גם ומ' רוט (Roth) ב-VT כרך יב, עמ' 300-311.

בטוביה ד, יז: "נסך לחמך על קברי הצדיקים ואל תתן ממנו לרשעים" וביוונית: *ἐλάχσον τοὺς ἄσους σου ἐπὶ τὸν τάφον τῶν δικαίων καὶ μὴ δῶς τοῖς ἀμαρτωλοῖς* ובנוסח הסורי של אחיקר: "נסך יינך על קברי הצדיקים ואל תשתה ממנו עם רשעים" (10,2)⁴². [התרגום הסורי של ספר טוביה זהה לנוסח היווני, אבל התרגומים האחרים – הלאטיני העתיק, הוולגטה והארמי המאוחר – גורסים כולם "נסך לחם ויין"]. מה מקורו של נוסח זה? נראה לי, שהנוסח הארמי הקדום של משל זה היה: "נסך לחמך על קברי צדיקיא ואל תהב מנה לרשיעיא"⁴³. שימוש "נסך לחם" בכתובת ספירה מסביר לנו את לשונו של המשל. כוונתו לומר: "שים את אוכלך על קברי הצדיקים ואל תתן ממנו לרשעים". לפנינו רמז למנהג קדום של הנחת מיני מאכל על קברי המתים, מנהג שבן-סירא (ל, יח) מתריע עליו, ואף מחבר ספר היובלים (כב, יז) מתנגד לו. המתרגמים היווניים והסוריים של ספר טוביה לא הבינו את הביטוי "נסך לחם", ולפיכך תרגמוהו תרגום מילולי. בנוסח הסורי של אחיקר "אשוד חמרך על קברא דודיקא ולא תשתיהוי עם אנשא עולא" יש פירוש חדש: הביטוי הבלתי מובן "נסך לחמך" נשתנה ל-"נסך לחמרך" (ז"א נסך יינך). המובן יותר, ולאחר מכן תורגם לסורית "אשוד חמרך", והמשכו של המשל הותאם למשמעות החדשה. ולפנינו רמז למנהג נוסף מפולחן המתים הקדום.

42. בהוצאת Harris עמ' 41; ילין עמ' לב.

43. לצירוף "יהב" ו"נסך לחם" יחד ראה ספירה 38, B, I.

לקט מלשונות הגאונים שבפי הרמב"ם

התפתחות הלשון העברית אצל הגאונים, בייחוד בתשובותיהם שלא היו כמתכונת חיבוריהם הראשונים בארמית, כשאליות, הלכות פסוקות¹ והלכות גדולות, ששימשו בתי קיבול לקטעים מהתלמוד והמדרשים בצורתם הלשונית, היא בעיה לחוקר הלשון להתגדר בה. לענינו ליקטתי וסידרתי כאן רשימה של מטבעות לשון, שמצאתי ששאל הרמב"ם מן הגאונים. הלשון השגורה מאוד בתשובותיהם – כך הראונו מן השמים – מצאתי פעם אחת בתשובת הרמב"ם: "ולפי מה שהורוני מן השמים"². הלשון "בונה אותה" (את הסוגיה) וכן "הכין בניינא דשמעתא" שאצל הגאונים נמצאת אצל הרמב"ם: "וכל החכמים שעמדו אחר חבור התלמוד ובנו בו", היינו עשו בבניינו³. שגורה הרבה אצל הגאונים הלשון "כך ראוי" וכיו"ב, וכן אצל הרמב"ם, ולהפך: "לא שמענו", "לא ראינו", "לא ידענו"⁴. "תמה גדול"; "טובא תמהים אנו" (אצל הגאונים), "תמה גדול"; תמה אני הרבה" (אצל הרמב"ם)⁵. "עולה על דעתו" (גאונים)

1. אין כאן המקום לדון, היכן נתחבר "הלכות ראוי", שהוא תרגום ה"פ, ואם ה"פ הנדפס (ירושלים תשי"א) הוא ה"פ (נגע בה ע' הילדסהיימר במאמרו: "האם ה"פ של ריה"ג בידינו", "סיני", ס' היובל, ירושלים תשי"ח, מעמ' תקס"ג) ולא בשתי המהדורות של ה"ג שבידינו, ובצעם טיבו של ה"ג (דן בו ר"א עפשטיין במאמרו ב"הגורן" ג), וכ"כ בהלכות קצובות, שדן בו באריכות פרופ' מ' מרגליות במבוא למהדורתו, ירושלים תש"ב.

2. ר' יואל מילר, המפתח לתשובה עמ' 103, והע' י'; עמ' 118, אות רלב מח"ג (=חמדה גנוזה), סי' קל"ו; מילר סבור שביטוי זה מיוחד לרב נטרונאי (שם עמ' 94), אולם אין הדבר כך. אחת משתי התשובות לרב נטרונאי, שמילר מביא, ובהן ביטוי זה, מח"ג סי' קלו, מיוחסת בפסקי מהר"י מטרנאי לכתובות, כ"י פאריז, לרב פלוט. ומילר בעצמו מביא כמה גאונים, שהשתמשו בביטוי זה: רב שר שלום (שם עמ' 94), רש"ב (עמ' 183, אות קג), שכתב גם באיגרתו: "כי היכי דאחוו לבא מן שמיא" (מהדורת ליון עמ' 4). כן כתב רע"ב בסידורו: "שהראנו מן השמים" (השלם ח"א, כה ע"א) ועוד כיו"ב. נראה שהביטוי היה שגור אצלם. בתשובות הרמב"ם, מהדורת פריימן ראש סי' שעא. ובתשובת חכם לרמב"ם "ומה שהורוני מן השמים כתבתי", שם סי' רפא (עמ' 256). כ"כ בסיומם, שואלי הרמב"ם בשאלתם אליו: "ויפרש לנו כאשר הראוהו מן השמים", שם סי' שכט. ומעניין השימוש בתשובה בעניין שלוחין ושותפין. בעניין שותפות אצל גאון: "אם ירצו מן השמים" ח"ג סי' מט (מילר עמ' 131 בטעות: סי' לט. וכן: אם ירצה). ורה"ג בס' המזה"מ: "השולח אמר לשלוח עשה לפי עצמך ולפי מה שיראוך מן השמים" (שער נ"ב לקראת הסוף). ואצל הרמב"ם: "ויניח דין הכל לשמים" (שם סי' קס"ד).

3. ר' מה שכתבתי ב"סיני" תשכ"ג, כרך נג, מעמ' קכט.

4. תג"ל סי' צ"א; ס' האשכול, ה' ציצית מהד' אלבעק עמ' 209, אוצה"ג לר"ה עמ' 32 (סי' לב), 37, 47 (סי' סו) לקדושין עמ' 110, 129-130 ובכ"מ; ואצל הרמב"ם, פריימן, עמ' 8, 14, 15, ראש עמ' 51, וסי' ה, לב, לו, נז, קיא.

5. שע"צ ד' סו ראש התשו' סי' נג; שע"ת סי' רמא: "טובה תהיה עליכון" (מילר בעמ' 207, 217, לא דייק בהעתקת הלשון); האשכול שם 214; ואצל הרמב"ם, פריימן, עמ' 50, 149, ור' גם עמ' 69, 286.

זה שעלה על דעתכם (רמב"ם) 6. וכן משותפות אצלם הלשונות: "מפי השמועה" 7, הם הכי נמי 8. פירקין בן באבוי כתב לשון זו: "תלמידי חכ' שהן עוסקין בתורה – שהוא מלאכת הקב"ה"; וכן לשון הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה על תשובות הגאונים וחבוריהם: "חו היא מלאכת ה' 9. כיוצא בזה, ר' שמואל בן עלי בלשוננו החריפה נגד המורה שאין הנידה צריכה לספור ז' נקיים, כתב, שזה עלול להביא "להריסת חומות הדין ובנינו", והרמב"ם בתקנתו נגד המקלים בנידה כתב כמו כן: "שידוך – וירפא גדר דת משה ההרוס" 10. הלשונות "וסדור בפי הכל", "תורתם סדורה על פיהם" 11, "התלמוד על פיו", "ספרי התלמוד ערוכין על פיו" 12, "משותפות לגאונים ולרמב"ם". "העתקה" במובן קבלה בערבית, שגור אצל הגאונים האחרונים, ומהם אצל חכמי ספרד ואצל הרמב"ם 13. הלשונות "העין האמת"; "לעין בתחילה – ואח"כ יש לעין – גשלים העין", "בטוב עיונו", "עין אמת או שקר", "בעלי העין", "מאנשי העין", "חלושי העין", "עין אמת", "עין חזק", וכיו"ב נמצאות אצל הגאונים והרמב"ם 14; וכן: אצל יורש כסא הגאונים ר"ש בן עלי: "הסתכלות חזק"; ואצל הרמב"ם: "ההסתכלות השלמות", "הסתכלות שלם" 15. וכן משותפות הלשונות: "הלכה רווחת", "כך הדין", "זכן הלכה", "חו הלכה" 16. "מנהג בכל ישראל", "מפורסם" 17, "שאלה זו מסותמת הרבה", "וקא מסתם מעין החכמה", "סיתום בדברי הגאונים", "ונסתתמו

6. ש"ע ד' ע"ט, ב' סי' ט' ואצל הרמב"ם, פריימן, 8, 9, 60.

7. בהק' למית. ור' בנספחים לאיגרת רש"ג שם: "שאינו יודע שמעות ואין שם מי ששונה לו הלכות", תשובה קהלת שלמה סי' כח וראשית התשובה עמ' כו (הובאה בנספחים שם VI – VII, וצוין מקומה בטעות בקה"ש כו. כן נפלה שם טעות דפוס בלשון, VII); "כך הצעה של שמועה" (תנ"ה סי' כ"ה); "שמענו" (תגל' סי' עט; ש"ע"ת סי' של); "כי רק השמע הוא העיקר" (מאן I, עמ' 174-175 והע' 46). ור' יוד מלאכי, בכללי הרמב"ם אות ל"ט, שכל דבר שקיבלוהו ויש לו אסכמא בכתוב הרמב"ם קוראו "מפי השמועה".

8. ר' הערת מור"ר ר"ש אסף, פריימן, סוף עמ' 378.

9. ר' למעלה, הערה 3.

10. ר"ש אסף, "קבץ אגרות רשב"ע ובני דורו", תרביץ שנה א, ג, עמ' 61, ופריימן, סוף עמ' 93. ויש לציין, שעל התקנה היה חתום חבר ב"ד הרמב"ם, ר' יצחק בן ששון, שאילו כתב ראש הישיבה (ר"ש אסף, שם א', עמ' 128-129). ואולי מותר לשער, שהיה לר' יצחק חלק בניסוח התקנה, והלשון הגיעה אליו מרה"י.

11. תשרי רש"ג ורה"ג לר"י ב"ר נסים, איגרת רש"ג, עמ' 125; מאמר תחיה"מ, קובץ ליפסאיה, ב', עמ' ח' טור א' (במהדו' המדעית של מורי פרופיסור י' פינקל עמ' ד').

12. ר"ש אסף, "קובץ אגרות", שם ב, עמ' 61, ושוב בערבית, שם עמ' 69, והע' 2, ובסיפור נתן הבבלי (סדה"ח שם ב' 88), כשרואה הגאון תלמיד "שאינו תלמודו סדור בפיו", ובנעט אגרות הרמב"ם, שם עמ' 59 והע' 16.

13. תנ"ה סי' מז ועמ' 351, 394, הקדמה לאיגרת רש"ג עמ' ז, הע' א; מאן שם, עמ' 174 והע' 44.

14. ר' הקדמת רס"ג לאר"ד, לייפציג תרי"ט, עמ' 13 (ור' מילר 158); איגרת רש"ג עמ' 4; רשב"ע בחשו' לרמב"ם, פריימן ראש עמ' 363 ור' ש"ג, שם, עמ' 362; עמ' 64, 68, 69 שם ומאמר תחיה"מ, שם, עמ' 9, טור ב' מ"ג ב. לו. ור' השימוש ב"עין" באוצה"ג ברכות III, עמ' 110 והע' ב'.

15. פריימן שם סוף סי' ס"ח וכן שם עמ' 362 וסי' סט.

16. ש"ע ד' סט ע"א סי' סט; ד' ע"א סי' פ; תגל' סי' נו; פריימן סי' ז, עמ' 10; סי' קסד ועמ' 234.

17. אוצה"ג תענית, עמ' 45, מגילה עמ' 9, 34; פריימן, עמ' 95 ובכ"מ.

מעיוות החכמה, הקולמוס הוא סתמן-¹⁸. וכן "באר היטב" (דברים כז, ח), "שנתברר", "יתברר יפה", "נתבאר-¹⁹. כיצא בזה: "זה הוא שאנו מגין אותו", "ממה שגו עלינו", בעות ההמן-²⁰, "אין בנו כח", "שאיך כח בתקנת אחרונים-²¹, "רבוואתא קמאי", "אחרונים-²², "מקצת הגאונים-²³, "ימן ושמאל-²⁴ – ביטויים משותפים להם. וכן: "והרבה משתבשת על כמה תלמידים שאין אווזין עיקר של כל דבר לתלות בו את ענפיו", "ואלו העקרים שבמשנתנו יש בהם ענפים וענפי ענפים – להוציא מהם כמה שאלות", "ומחבורינו הגדול יתבאר לכם כל אלו העקרים וענפיהם ומה שיתלה בהם-²⁵. כמו כן הביטויים: "נידוי" הוא "שמתא-²⁶, "מעשים בכל יום", "הלכה למעשה-²⁷, "הביא הקדמות והוליד מהם – ונאמר שההקדמה האחת נפסדת", "בהקדמתו – והוליד ממנה – והיא תולדת אינה מתחייבת מהקדמות-²⁸. את הביטוי "דברה תורה בלשון בני אדם", שהשתמשו בו חז"ל לענייני כפל לשון ודרשות לשוניות במקרא, וחיידשו הגאונים בו כוונה להרחקת ההגשמה במקרא, שלהבעתה היו לחז"ל כמה לשונות אחרות, כגון: "מדמים צורה ליוצרה" ועוד-²⁹, קיבל הרמב"ם מן הגאונים בהוראתו החדשה-³⁰. כן השתמש רב האי גאון בכתוב "פתי יאמין לכל דבר" כלפי המאמינים באמונות תפלות ובעלי מופת, וכתב על המאמינים בהם: "וכללו של דבר: פתי יאמין לכל דבר", וכמו כן כתב הרמב"ם באותו ענין: "וסוף דבר: פתי יאמין

18. תגמר"ם סי' צו (מילר 123 בטעות: שאלו, וצ"ל: שאלה), אוצה"ב חגיגה 31; פריימן, סוף עמ' 306.
19. ס' האשכול שם 231; אוצה"ב ב"ק 43 סי' כזו; יר"ט 41; אצל הרמב"ם, פריימן 234, 122, 223.
20. אוצה"ב ידוושין 130, ואצל הרמב"ם, פריימן, 79.
21. ר' ר"ש אסף ב"שורון, ירחון לתורה ולענייני היהדות, 1925, עמ' 9 והע' 6 (שע"ת סי' פ"ב דפ' לייפציג תר"ט בטעות: ס"ב; תג"ק סי' ס"ג וסוף סי' צ"א), ואצל הרמב"ם מ"ת, ה' מלוה סוף פרק יא.
22. ר' מה שכתבתי ב"תלפיות" כרך ז', חוב' א, עמ' 113 ואילך.
23. אוצה"ב יבמות 234 ("לבעץ אלגאונים") ובמשנה תורה בכמה מקומות.
24. לשון הגאונים: "ואל תטו ימן ושמאל" (ר' למעלה וחי' סי' לו); וכ"כ חכמי לוגיל לרמב"ם: "ולא נסור ממנה ימן ושמאל", פריימן, סי' קנב; והרמב"ם בלשונו: "לא ידע בדיני ממונות בין ימינו לשמאל", ה' עדות ח, ד (והוא לשון המקרא, סוף ספר יונה).
25. תג"ק סי' צ, נספחים לאיגרת רש"י א, ואצל הרמב"ם, פריימן, 128 ובסוף סי' שלט: "ויוצאין על עיקרי הדינין" ובכ"מ כיר"ב.
26. הרמב"ם בה' ת"ת ז, ב, כותב: "וכיצד הוא הנידוי, אומ' פלוני יהא בשמתא". טור יו"ד סי' שלד מביא לשון הרמב"ם וכותב, שהראב"ד חולק (כוונתו לראב"ד המובא ברא"ש מור"ק פ"ג, ו) והבי' ניסה להוכיח צדקת הרמב"ם מלשונות הגמרא (ע"ש) ודחוק. אבל הרמב"ם יוצא בעקבות הגאונים, שע"צ עה, עמ' א: "שמתא היא נידוי".
27. ר' כמה דוגמאות במפתח לאוצה"ג כתובות, עמ' 100-101, ואצל הרמב"ם, פריימן, עמ' 7 וסוף סי' שלג. ר' אוצה"ג שבת סי' שפ, ואצל הרמב"ם, פריימן, סי' סב וסוף עמ' 166.
28. רשב"ע בחשו' לרמב"ם, פריימן, 66, והרמב"ם בחשו' לרשב"ע, שם, 364; הקדמת רס"ג לאור"ד, שם, עמ' 19-20, ואצל הרמב"ם בפירוש המשנה בהקדמותיו בכ"מ.
29. קוה"ר ב, כ"ד; דבר"א, ג.
30. ברכות לא ע"ב ורה"ג, אוצה"ב חגיגה, 30; ואצל הרמב"ם מ"ב א, נב.

לכל דבר, וכנראה העתיקו מן הגאון³¹. כיו"ב: "אין מקשין בהגדה"^{31א}. וכן הלשונות של כבוד: "העדה הקדושה הדומה לאבן הראשה", "העדה הקדושה האבן הראשה"³², "חכמים כמותכם שואלים", "חכמים גדולים ככם הם שיקשה עליהם"³³, "אתם מחמדנו", "קירנו", "אחינו", "מחמד נפשי", "תלמידי היקר", "ידידי"³⁴ – משותפות לגאונים ולרמב"ם. כן מצינו את הלשונות: "אדועו גאון בן גאון בן גאון"³⁵; ובסיום: "חזק ונתחזק", "חזק ושלום", "חזק ונתחזקה"³⁶; ובחתימה: "כתבתי"³⁷ – המשותפות לגאונים ולרמב"ם. וכן הסיום: "ברוך נותן ליעף כח" בסוף איגרת רש"י, כ"י ארם-צובה ובהלכות פסוקות מן הגאונים סוף ה' גדרים ושבועות, ובסוף הספר השני של משנה התורה בעצם כתב-ידו של הרמב"ם: "ברוך הנותן ליעף כח"³⁸.

31. אוצרה"ג שם 20 ואצל הרמב"ם, מ"נ א' סומס"ב (אלחריזי סומס"א).

31א. שם ברכות, עמ' 91, הע' ו'.

32. רשב"ח לקהילת פאס, ליקוטים לאיגרת רש"י XXXIX והרמב"ם לקהילת לונגל, בקובץ שם, ב, ראש דף מד. ובראש איגרת רש"י: "הקהל הקדוש קהל קירואן". ור' רע"צ מלמד על הביטוי "קהל קדשים" וכן "קהל קדוש", גוספוט למכילתא דרשב"י, עמ' כו והע' 9.

33. תגמר"מ סי' צו; אוצרה"ג תענית סי' קב, שער"ת סי' רמא; פריימן, 146.

34. ר' בליקוטים שם בכ"מ ועמ' 4 בראש האיגרת, והרמב"ם בכ"מ, ר' בנעש עמ' 7, 16, ובקובץ שם דף כט, מעמ' ב'.

35. אוצרה"ג קדושין עמ' 67. ור' בגוספוט למכילתא דרשב"י שם עמ' כו, צורות של חזיונה דגשה, ע"י הכפלה: "אני נביא בן נביא".

36. מילר, שם סוף עמ' 207; פריימן, 68, קובץ, ב, דף מד ע"א סמוך לסוף.

37. פירקוי בן באבוי כותב (בנו"ש ב', 505): "פירקוי בן באבוי – כתבתי מזכיר כבודכם בזכרון

טוב" ורבו הדוגמאות אצל הרמב"ם.

38. מהדור' לוין עמ' 122 ובהקדמה עמ' כ, והרמב"ם בצילום דף של מ"ת מן הבודליאנה באוקספורד, נתפרסם בגיליון "הארץ" למלאות שמונה מאות שנה להולדת הרמב"ם, ערב פסח תרצ"ה, עמ' סג. לרשימת המקורות שאסף לוין שם, עמ' כ, של חכמי ספרד שנהגו לסיים "והמנהגות שנהגו חכמי ספרד הקדמונים, מימי הגאונים מוצאך יש להוסיף את הרמב"ם. כן יש להוסיף שנמצא הסיום גם בסוף מסכת תמורה בפרס הגדול לרש"י, גג סוף עמ' ד: "ברוך הנותן ליעף כח"; וכן בסוף פ"א מתוספות ר' יהודה החסיד לברכות: "בבלי"ך ובכמה מקומות.

ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות

של היידיש ושל העברית האשכנזית

(סיום)

12. מכונען במאה הי"ג נתקיימו בידנו סימני היכר מרובים יותר של המשבר. הנקדן החשוב מפראג, ר' יקותיאל בן יהודה, כותב: "ויש מלות רבות שהן משני מינים וכתובים כאחד וההפרש בניקודם כגון אַל עַרְב עֶרֶב ודומיהם רבים". הוא זועם משום כך "על קצת נוקדים המזידים... ועשו ברמיה את רוב מלאכתם בהשענם על בינתם, והתעו רבים בפעולתם...".

משמעה של הערת פולמוס זו לגבי בעיתנו ברור הוא. דין שנוכר את המקום ואת הזמן: כונען במאה הי"ג. הספרות של הזמן ההוא, שמוצאה מכונען, ניכרת בה, בדרך כלל, התעניינות מוגברת בבעיות ניקוד. ר' אברהם בר' עזריאל, מגדולי חכמי כונען במחצית הראשונה של המאה הי"ג חלק על רש"י בעניין דגש וטען, כי "משגה הוא, וספר מוטעה הטעהו" (ערוגת הבושם ג, עמ' 3). אולם יש גם חיבור שלם, החולק על ר' אברהם גופו. אין בו תאריך, אולם המחבר, דוד, בחיבורו הדקדוקי הזה, "קונטרס-שמו, מספר בפירושו, כי התפלפל פנים אל פנים עם ר' אברהם בעניין דגש ונקודות, ובקצת דברים הודה ר' אברהם, כי הדין עמו. שעל כן ניתן לקבוע, כי חיבורו נכתב, בערך, באמצע המאה הי"ג.

ר' דוד ודאי לו, דרך משל, כי כשאמר ר' אברהם בר' עזריאל לנקד תיבת וְנָקַם (איוב כב, כח) בק' פתוחה, הרי "כמעט שהחריב את הלשון", שהדין מחייב שתהא קמוצה. מן העניין לציין, כיצד ר' דוד מלמד זכות על ר' אברהם: "ואולם הטעתו קריאת בני זמנו, שהם קוראים בפתחת פיהם ויקם, ולא במלא פום". על שום מה "בני זמנו" דווקא, ולא "בני זמנו"? אם נכרוך בכך את העובדה, כי ר' אברהם בר' עזריאל מכונה "מזקני ביהם", נראה בעליל, כי ר' דוד כתב את קונטרסו בזמן של התחלפות: ר' אברהם בר' עזריאל ייצג שיטה ישנה יותר והוא, ר' דוד, ראה את עצמו בחזקת נציגו של דור חדש, הבא ותקנים חדשים בידו. אמת, בתודעתו שלו לא היו התקנים החדשים בחינת חידושים, אלא תשובה אל מסורת הדקדוק המקודשת משכבר הימים.

עיקרי טענותיו לא פירש ר' דוד בשמו של ר' אברהם בר' עזריאל, אלא תקף בדרך כלל את "בני אלה הארצות במלכיות הללו" (ראה להלן) ואף אמר כי "המדקדקים שבזמן הזה במלכיות הללו נפתה לבם על הדגשון... את מי תשאל ויגדך אפי' מן הנקדנים שלהם שלקחו שם באלה הארצות... ולפי שאינו יודע טעם הדברים יעשה במקום הקמץ פתח ובמקום הפתח קמץ וכן במקום הצרי סגול וכן במקום הסגול צרי"

בעניין הקמץ הקטן, אומר ר' דוד ברוב תקיפות, כי הוא "מעין חולם". אולם בדרך כלל אין הוא מדבר בעניין קריאה, הוא אך מגן על הניקוד הטברני. טעמו של דבר הוא אולי בכך, שדרכה של מלחמה, שאם אין אתה יכול לכבוש בבת אחת את כל העמדות, הרי אתה תוקף את החשובה שבהן. הניקוד כתוב שחור על גבי לבן,

הוא נקבע ועומד אחת ולעולמים; קריאת הטקסט לא נרשמה, מן המוכרח שהיה בה שינויי גרסאות. קדושת התיבות לרבות נקודותיהן היא קדושה ממש; ההגייה הטברנית אין בה אלא בת-זיווה של קדושה. את האותיות לרבות הניקוד כופה הרב על תלמידיו, וכאן אחת משתיים: קריאתו של התלמיד או שתהיה מתוקנת, או משובשת. הקריאה אפשר בה מדרגות שונות, גרועה יותר או טובה יותר. אתה מנסה לילך בעקבי קריאתו של רבך, אולם לא תמיד ניסיוןך עולה בשלמות בידך (ראה סעיף 10). שעל כן מותרת ההשערה, כי בבוא ר' דוד לכתוב (נאמר בשלהי הרבע השני של המאה הי"ג), עמד הניקוד הטברני בתחילת החדרתו; עד שניצחה שיטת הקריאה הטברנית אפשר שיצא דור או שני דורות. בכך נסתיימה תקינת-היתר של השכבות העליונות בלשון-קודש באשכנז על יסוד התקנים הטברניים.

12. עיסוק הניקוד באירופה המרכזית היה, במידת מה, מקבילו של עיסוק הדקדוק אצל הספרדים. כאן חסר הדחף מצד הערבים (ראה סעיף 5, הערה), אך מן ההכרח היה לדעת, כיצד מנקדין תיבה בתורה או בתפילה.

ר' יקותיאל הכהן בן יהודה: מצוטט כאן על פי ילון בקונטרסים א, 66 וב ענייני לשון [א], 17. המחבר – נזכר הרבה בראשי תיבות יב"י – חי במאה הי"ג, השווה שטיינשניידר, *Bibliographisches Handbuch*, לייפציג 1859, עמ' 71. צונץ, *Zur Geschichte und Literatur*, ברלין, 1845, עמ' 115, אומר במעט יתר ודאות: "כנראה במחצית השנייה של המאה הי"ג. ר' אברהם בר' עזריאל: ראש חיבוריו, ערוגת הבושם, פרסם א"א אורבך, ירושלים, תרצ"ט-תשכ"ג. עיקר ההתעניינות הבלשנית בחיבור הזה בא על שום המספר המרובה של לשונות כנען, ידיעות ביוגרפיות ב-*Germania Judaica* אפשר למצוא לפי המפתח. על קשרים למדניים של כנען וצרפת אנו למדים ממה שר' אברהם מרבה להביא מן הרשבים נכדו של רש"י.

קונטרס: שמואל אבא פוטנסקי, שנתפרסם אחר כך, פרסם את החיבור מתוך כתב-יד וניתחו בדוקטוראט שלו, S. Poznanski, *Eine hebräische Grammatik aus dem XIII Jh.*, ברלין, 1894, 35 עמודים, וכן 23 עמודים טקסט עברי. כתב-היד נמצא בספרייה הממלכתית הפרוסית בברלין, קאטאלוג שטיינשניידר, עמ' 54, מס' 36. על פי שטיינשניידר זו העתקה מן המאה הי"ד או הי"ז. אולם לפי שהמחבר מספר על זימון פנים אל פנים עם ר' אברהם בר' עזריאל, מן המוכרח שכתב-היד מוצאו מן המחצית הראשונה (ככל הנכון מן הרבע השני) של המאה הי"ג. החיבור אין לו שם של קבע, אך מכנים אותו קונטרס, לפי שהגדרה הזאת מצויה בנפו. היכן נכתב הקונטרס? אולי ניתן לומר, כי לשון "הארצות האלה" או "הממלכות האלה" (פעם אחת: "בזה המקום") מכון לשטחה של כנען. הלא ידענו, כי ר' אברהם בר' עזריאל הגיע, בדרכי נדודיו, עד צרפת, הלכך יצויר, כי הפגישה הייתה כנען.

ויקם: ח' ילון בקונטרסים א, 65 מביא, מתוך טקסט של קאלה, שניקודו דרום-ארץ-ישראלי, ויקם ב"ק' קמוצה (השווה P. Kahle, *Masoreten des Westens*, 1, עמ' 15, שורה 5 למטה) ואומר כדן: "אין כל צל של ספק", הנקדן ביקש להוכיח על ידי הקמץ, כי הוא /a/. – על פי טבריה זהו, כמובן, קמץ קטן /o/. חסידי טבריה באירופה פתחו בדרישת הניקוד הטברני (ראה סעיף 13), אולם משנתגבהה תביעתם והרחיבה על הקריאה גם היא, שתהא על פי תקני טבריה, מסתבר שראשית התקפתם הייתה מכוונת שלא לקבל קמץ קטן בתורת /a/. – משל למה הדבר דומה, מורי יידיש מתוקנת היו, בהורותם ילדי יהודי ליטא, מסתערים קודם כל על צורות משובשות כמו [onhoib] אנהייב או [boimer] ביימער.

12.1. ר' דוד כתב את קונטרסו אי שם באירופה המרכזית. על כך מעיד פסוק מעובדיה א, כ, המשולב בטקסט שלו: 'וגלות הזה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת'. מתוך ההקשר ניכר, כי הוא היה זר במקומות כתיבתו: 'מה שאין און בני אלה הארצות מכילה לשמוע בשביל שלא נתישבה דעתם על הדברי' האלה ומעולם לא שמעו ולא האזינו, ואין להאשימם על זה...'; 'ובזה המקום הקלפים יקרים וקוניהם עצרנים והתורה רחבה...'.¹

ומהיכן הביא ר' דוד לאירופה המרכזית את רעיונותיו הישנים-חדשים ואת תגופתו הפולמוסית? דוד הוא מייצגם של רעיונות הקשורים בביזאנטיזם – זוהי הסברה המקובלת. אולם במישרים בא ר' דוד, כנראה, מדרום-איטליה; הלא ידענו, כי באיטליה נצטלבו דרכי ההשפעות היהודיות, ובייחוד בדרום-איטליה היו יסודות התרבות היווניים חזקים מיסודות התרבות הספרדיים. אולם גם יוון וגם העמדות היווניות באיטליה הן, במסגרת הרחבה יותר של תולדות התרבות היהודית, שטחי מעבר בלבד. יוון לא העמידה גדולים, שהיקפם מעבר למקומם וערכם היה ערך כולל. ר' דוד הצעיר יותר היה בכוחו להטיח לשון של חומרה בפני בר-סמכא גדול כר' אברהם בר' עזריאל, משום שדיבר משמם של בני-סמך גדולים יותר. כשסמך על 'הראשונים', 'רבותינו', לא כינם בשמם, אך אין כל ספק, כי הוא מדבר משמם של חכמי טבריה. דבר זה ניכר בבירור מתוך כך, כי מכלל המחברים הקודמים הוא מביא לרוב משל ר' יונה אבן ג'נאח, והרי ר' יונה אמר בפה מלא, כי הטברנים הם הצחים ביותר בין בכתיבתם ובין בהגייתם, לאמור גם בניקוד גם בקריאה. אולם אף אילולא הסתמכותו, מתבקשת המסקנה, כי אם ר' דוד עומד על עקרונו של הצידוק מכוח מסורת ראשונים, כוונתו היא לטבריה: '... אבל בזה יש לתמוה, שהם רוצים להשיג גבול עולם אשר גבלו ראשונים, שלא היה עסקתם כי אם עסקת התורה ודקדוקיה וטעמיה על כל מלה ומלה ועל כל אות ואות. ועתה בזמן הזה אנחנו טרודים כל אח' וא' בעסקיו כדי שנמצא מזון ומחיה, ואיך יוכל להיות שיהיו דברינו מעדיף לדבריהם ואף כי בכאן חסרון הספרים וכן חסרון הקבלה [= מסורת הדקדוק], ואף מן הספר' הנמצאים ביניהן [בין 'בני אלה הארצות'] שאין עוסקין בהם ואינם מקובלין בהן, אבל כל א' וא' יאמ' לפי דעתו מה שיעלה בלבו, ומחר יאמ' בהפך הדבר, על כן אין לסמוך בדברי הבאי'.

בעניין יוון כמקום תיווך שבכוח להשפעות הבבליות ניתן ללמוד מתוך ידיעה-שנתגלגלה באקראי לידנו (לצערנו אין בה תאריך), כי בחזורים מיוון היו גוסעים ללמוד לישיבות בבלייות.

12.1. מוצאו של ר' דוד בעל הקונטרס: ניסוח ביקורתו על אנשי 'הארצות האלה' מלמד, כי מוצאו לא היה באירופה המרכזית. ל' דוקס, חכם במחצית השנייה של המאה ה-11, ניסה לנחש, כי ר' דוד היה מספרד, אולם הראיה היחידה שבידו הייתה, כי בימי הביניים סתם בקי בדקדוק ספרדי הוא. פונטיקלי חלק עליו וטעמו, כי הקמחיים, גדולי הדקדוק הספרדיים-פרובאנסיים לא נזכרו בקונטרס אפילו פעם אחת; ושעור, כי ר' דוד היה יליד ביזאנטיזם, ועל כן מדברים לפעמים בספרות הבלשנית העברית על ר' דוד מארץ יוון. שטיינשניידר, בתיאור הקצר של כתב-היד בקאטאלוג הברליני שלו, הרמז בקיצור על מזרח-אירופה, אף אם אפשר שהיה סבור, כי ר' דוד הביא (במחצית הראשונה של המאה ה-11 למנינם) את ידיעותיו משטחים רוסיים או פולניים; הדין נותן, שחשב על דרום-מזרח-אירופה. היוצא, כי סבר

שטיינשניידר, כפי שסבר אחר כך ואמר מלוא-פיו פונאנסקי: ביזאנטיון. הראיות שבידי להנחת מוצאו הדרום-איטלקי של ר' דוד דין לקבלן בסיכומן: (א) שטיינשניידר קבע (ראה סעיף 12, הערה), כי ההעתק שנשמר נכתב ביד ספרדית או איטלקית או יוונית. דבר זה מופקפק, על כל פנים לא באשכנז נמצאה הטיזטה (המקור או העתקו המוקדם), שממנו נעתק כתב-היד הברלינאי. מכאן אולי ניתן להסיק, כי מחבר הקונטרס חזר ממרכז-אירופה לארץ-מולדתו. אך ידענו, כי בתקופה ההיא כמעט שלא היה כל מגע ישיר בין ספרד לאשכנז; שעל כן מתקבלת יותר על הדעת איטליה או ביזאנטיון. (ב) מה שאין לו לרד"ק כל זכר בקונטרס (ראה לעיל בהערה הוכחתו של פונאנסקי) אין בו להתמיה, שכן שהוא נפטר בשנת 1235 למנינם, בערך בימי כתיבתו של ר' דוד. אולם ר' יוסף קמחי (נפטר בשנת 1170 למנינם), אביו של רד"ק, לא נזכר גם הוא. לעומת זאת נזכר ר' אברהם אבן-עזרא (נפטר בערך בשנת 1167 למנינם). הראב"ע ישב בתקופת גלותו כמה שנים בסאלרנו, ברויאל ובמנטובא – וכדרך הטבע הוא, כי למדנים באיטליה היו מכירים חיבוריו. (ג) ר' דוד משתמש בביטוי מלא פום לקמץ קטן, ואותו מונח מצוי מקץ שלוש מאות שנה ב־מקנה אברהם (ראה סעיף 6.1 הערה) של דבלמ־ש, שגולד במחצית השנייה של המאה ה־12 למנינם בדרום-איטליה וקלט שם מסורת דקדוק. את שני הקמצים מתאר דבלמ־ש (בעמ' 65) על דרך כך: "תנועת הפתח תתרכב עם תנועת החלם בשני דרכים או שיגבר כח הפתח או שיגבר כח החלם... בקמץ הגדול יגבר כח הפתח ובקמץ המלא פום שהוא החטוף יגבר כח החלם". דבר זה מן המוכרח שכוונתו: קמץ גדול 101, קמץ קטן 101. ח' ילון בעניני לשון [א], 35–36 מעלה השערה, כי 101 / לפני קמץ גדול ניטלטל לאיטליה על ידי מעורשי ווינא בשנת 1421 למנינם, והם הביאוהו לגלות איטליה. דומני, כי אי אפשר בשלשלת יוחסין זו של הקמץ 101 / לדבלמ־ש. נידדה מאוסטריה (ובכלל מאשכנז I) לאיטליה נתקיימה, אמנם, לפחות למן המאה ה־12 למנינם, ובאותו זמן כבר הייתה ההברה האשכנזית מבוססת (ראה סעיפים 11–14). אך הייתה זו נידדה לצפון-איטליה בלבד, ודבלמ־ש הגיע לצפון-איטליה כשהוא כבר גדול; סברה קלושה היא, שנטל לה לתורת הדקדוק של רבותיו החשובים (השווה אוצר ישראל 1, 7; שם 6, 55) והחליפה בדרך הקריאה של המהגרים הירוקים, שלא היו עשויים לקנות את לבו במוניטין בלשני מעולה. מתקבלת יותר על הדעת הסברה, כי דבלמ־ש היה מכלל הזרם היווני של התרבות היהודית-איטלקית בזמן שכבר הורגש ביוון רישומה של שיטת הקריאה הטברנית. אישור להשגה זו: פרופ' בן-חיים מסר לי, על סמך חקירה יסודית ב־מקנה אברהם, כי דבלמ־ש מסתמך בחקירותיו הדקדוקיות על מסורות הדקדוק היווני-לאטיני הקלאסי. כך, למשל, הוא מזכיר את האאוריסט היווני. (ד) וביותר מעיד על מוצאו האיטלקי של ר' דוד הביטוי חצרנות, המצוי בקונטרס פעמיים; עמ' 15: "על דרך צחות והחצרנות"; ועמ' 17: "היה להם כח חצרנות וצחות לשון שידברו במיעוט האותיות". מתוך ההקשר מסתבר, כי משמע התיבה – אלגטיות שבלשון, ופונאנסקי פירש כהלכה, אך הוא מוסיף (עמ' 12 בטקסט הגרמני) – את האטימולוגיה לא היה בידנו למצוא. חו פליאה גדולה חצר- נמשכה לה חצרנות, כלומר מידות חצר, אצילות. בעברית של היום נוהגת התיבה הזאת, אך המקור הראשון שמביא בן-יהודה הוא, אמנם, מקונטרסו של ר' דוד. נשאלת השאלה, מהיכן לו לר' דוד מלה שאולה כזאת? לא גרמנית (השווה גרמנית עילית תיכונה: hövelscheit; גרמנית עילית חדשה: Höflich-keit) שהרי לא היה אשכנזי. המלה בגרמנית עילית תיכונה עשויה כמחכונת המלה הצרפתית הקדומה courtesie, אך אי אפשר שזו תהיה תבנית-האב לחידושו, כי נושאי ההשפעות הביזאנטיות למרכז-אירופה ודאי שדרכם לא הוליכה דרך צרפת. הרי שאין לפגיע אלא הסבר אחד: חצרנות עשויה כמשקל cortesia האיטלקית. מקובל, כי המלה הזאת נבראה

תחילה באיטליה, וממנה פשטה לצרפת. ועוד לבעית השפעות יווניות באיטליה: ר' אברהם אבן-עזרא מספרו בשיר, כי בסאלרנו (מדרומה של נאפולי), שהיה בה בערך בשנת 1146 למנינם, סירבו היהודים לקבל פניו כראוי, אולם אחד עשיר, אליקום, ספרדי, אספו לביתו ונהג בו כבוד. ואילו תלמיד-חכם שבא מביזאנטיון ("מארץ יוון") נהגו בו אנשי העיר כבוד והוא השתקע ביניהם. ההוא היה בקי יותר בגמרא ובספרות הרבנית; ואילו ר' אברהם אבן עזרא, שהיה משוקע בתנ"ך ודקדוק, נחשד באפיקורסות. אין לבאר עניינו של השיר כתמונת מלחמה שבין השכלה וחשכה, כפי שטוענים קצת חוקרי תולדות הספרות, אלא כהתנגשות של מסורות תרבות סותרות בנקודת החתך שבדרכי תולדות ההתיישבות. – מן העניין הוא, כי ר' דוד נתקל בארץ המארחת באותן טענות, שנתקל הראב"ע: "שיש קצת מן התלמידים הלומדים קצת ב" תלמוד ומתלוצצים בזאת המלאכה [= בדקדוק] מפני קוצר דעתם, שאין יד שכלם יכולה להשיג בה, וכל מי שידעו כי הוא משתמש בה כמעט שלא יחשדהו בעיניהם בחוקת אפיקורוס. ולא ידעו העניים כי כל מי שמלעיב אפילו בנקודה אחת מן התורה ומדברי הנביאים עליו הכתוב אומ' כי את דבר ה' בזה (במד' טו, לא)".

טבריה ← יוון: ראה סעיף 7, טקסט והערה. – יהודי יוון בישיבות בבל: השווה המגיד (1874), 41; בית תלמוד 3 (1883), 64.

13. קונטרסו של ר' דוד אי-אפשר שהייתה לו השפעה ישירה להחלפת הניקוד והקריאה במרכז-אירופה, אך למדנו ממנו הרבה מאוד על שום המקרה שניצל העתק של כתב-היד. ומבחינה תרבותית-היסטורית מעניין ביותר, כי ר' דוד עצמו לא היה טברני: הוא נלחם לשיטה שלא צמחה מקרקע מולדתו, אלא לשיטה שנראתה לו תקינה. והוא הדין בנושאי השיטה הטברנית במרכז-אירופה. תפקיד ראש בהשראת השיטה הטברנית במרכז-אירופה, כלומר בעיצוב ההברה האשכנזית-תהליך שנמשך אילו מאות שנים – קיימו לומדים ומלמדים מבבל.

בעניין התהליך הזה אין אנו מצפים למצוא הרבה בספרות הרבנית השתקנית, שאפילו התפשטות היהודים האשכנזים במזרח של אירופה (התהוותה של אשכנז II) כמעט שלא נשמע בה הדה. עם-זאת מצויות הוכחות למדיי, המצטרפות כדי תמונה נשמר כתב-יד של חומש, שנאמר בסופו, כי מתחילה היה הנוסח מנוקד ניקוד בבלי, אולם ר' נתן בר' מכיר חזר וניקדו ניקוד טברני (הוא הוא כתב-היד, שמתוכו נודעה באירופה במאה הי"ט למנינם מציאותו של ניקוד בבלי, עיין למעלה). כתב-היד נמצא עתה בפארמה, והוא נעתק בשנת 1311 למנינם, אבל ר' נתן בר' מכיר, הקרי גם ר' נתן ממעצא, חי במעצא בערך ב-1100 למנינם, כלומר בימי רש"י. בקיוב נמצא במאה הי"ב למנינם תלמיד-חכם, ר' משה, שבא מבבל. בשנת 1208 למנינם נגלה באשכנז אחד, ר' עזריה מבבל. בחיבור ללא תאריך, שמוצאו אולי במאה הי"ב למנינם, מסופר על ספר קראי, שהובא מבבל ל'רוסיא', ומשם לרנגשבורג, לישיבתו של ר' יהודה החסיד. ספר חסידים ממליץ, כי הכותב ספרים לחלקם לאחרים יכתוב כל מסכת ומסכת לחוד, "כמו שעושים בבבל". בבית מדרשו של המהר"ם מרוטנבורג (בערך 1215 עד 1293 למנינם) למד אחד, ר' דוד מפרס, כלומר מספירת ההשפעה הבבלית. משנת 1310 למנינם נשתמרה ידיעה על רבנים מבבל, שבאו לקיוב.

ועוד כמה וכמה עובדות עשויות להשתלב בשלשלת ההוכחות: השמות בעלי הגוון המזרחי בקרב יהודי אשכנז. בין אלפי שמות הקדושים ב"מימורבך" של

גירונברג, שנהרגו למן 1096 עד 1349 למנינם, מצויים שמות שהם אופייניים ליהודי-המזרח, אולם לגבי האשכנזים היום הם נשמעים מזרחים: חייא (ולא חיים), מבורך (ולא ברוך), נטרונאי, חלפתא; משמות נשים °מיימונא (בכתיבים שונים).

אין השמות האלו מרובים מדי, אולם דיים לרקמת רעיון. אילו היו מצויים ביותר בין קרבנות מסע הצלב הראשון, היינו סבורים, כי בין אלה שבאו ללותר נמצאו יהודי המזרח, שנבלעו קמעה קמעה. מבחינת מה נכון הדבר: חלבו מצוי פעמיים במנצא, בשנת 1096 למנינם, ולא יותר; מכיר, שם אחיו הצעיר של גרשם מאור הגולה, לא הונחל אלא פעם אחת לגכדו ולא יותר; ובמימורבך-אינו נזכר אלא כשם אביו של אחד קדוש מקולוניא משנת 1096 למנינם. כלומר, השם מכיר לא קיים את עצמו בלותר, אפילו לא עד מסע הצלב הראשון. נטרונאי אינו מצוי לא בתלמוד ולא במדרש, לא כל שכן בתנ"ך; אף אחר-כך אינו מצוי אלא במעט. אולם במאה השמינית למנינם נתפרסם שמו של גאון פומבדיתא, נטרונאי בן-מנחם, וניתן לשער, כי מתוך חשיבותו ניטלטל השם ללותר ונעשה שם מפורסם למדי. בין 625 שמות הגברים שנרשמו, קדושי מסע הצלב הראשון נגלה השם נטרונאי שלוש פעמים בקולוניא, ופעמיים בוורמיזא; בין הקרבנות בשנים שלאחר כך נמצא השם הזה פעם אחת בשנת 1266 (בזינץ על הרינוס) ופעמיים בשנת 1298 (בווי-רצבורג ובעיירה הסמוכה פֶּורְכֶהיים). יועץ נמצא פעם אחת בשנת 1096, ושתיים עשרה פעמים בשנים 1243–1349. °מיימונא מצויה ארבע פעמים בשנת 1096, ואחר כך עשר פעמים בשנים 1241–1298. שמות אחרים אינם מצויים כלל בשנת 1096: אחיא נמצא בשנת 1298; ברכיה בשנת 1349; חייא בשנת 1298 ו-1303; חננאל (ארבע פעמים) 1196–1349; עקיבא פעמיים. לאמור, הגירה ממזרח הייתה לא בתקופת בראשית בלבד.

כשמתבוננים במקומות שבאשכנז, שמזדמנים בהם שמות מזרחיים אלה במאות היג והיג-למנינם, ניתן ללמוד עוד משהו. זה, כערכך, שטח מועט ברדיוס של לא יותר ממאה קילומטרים מרוטנבורג. (ואל נשכח, כי לא כל אשכנז מיוצגת בשווה ברשימות הקדושים של וורמיזא משנת 1349, ושמות בעלי-גוון מזרחי לא נמצאו בכללם אלא שניים בלבד). השטח הזה הוא בשכנותה של ביהם ושל שטח אמצעו של נהר הדנובה שנתאשכנז אך בראשית תקופת היידיש הישנה. שעל כן אנו רשאים לרשום סימן נוסף – אף על פי שאין כאן עניין לסמכות סטאטיסטית – שיבוא השמות המזרחיים לא בא מצרפת וצפון-איטליה, אלא ממזרח ומדרום-מזרח.

13. לא בני טבריה דווקא היו נושאי התקנים הטברניים: כעין זה נראה בידיש שבסביבתנו עתה. הווקאליזם של לשון יידיש הכללית, כפי שנתגבש במאה העשרים, בנוי בעיקרו על הפוך-נימיקה של יידיש הליטאית (חוץ מן הניגוד המובע בכתיב וי ~ יי); מורים בבתי-ספר שלשון לימודם יידיש, ויהי השטח הדיאלקטי של מוצאם כאשר יהיה, טורחים לקלוט את הלשון הכללית הליטוואקית הזאת, ובארצות הגירה הם מוסרים אותה לבניהם ולנכדיהם של אנשים שבאו מכל תפוצות אירופה (ביתר אריכות בפרק לשון יידיש הכללית החדשה).

פרטים על השפעות בבליות במרכז אירופה: בעניין כתב-יד פארמה, שהועתק בשנת 1311, ראה סעיף 5, הערה. בעניין ר' נתן השווה *Germania Judaica* 215 והמקורות שם. בעניין

הערה מתודולוגית בעניין שמות פרטיים שמוצאם מלשון-הקודש: במבדד, כלשונם, אֵן סוג זה של שמות עשוי ללמדנו לענייננו מבחינה בלשנית, שהרי נכתבו בצורתם "הקלאסית" ובכתיב המסורתי. אבל לשם מסקנות היסטוריות-תרבותיות ניתן למצוא בהם סמך, ומשעקבעה המסגרת מותר גם להפליג למסקנות בלשניות (כדרך ר' יוֹעֵזֶר רֵבֶקָה, או רחל ~ רעלעו רעכעלע), ראה מאמרי בל-שוננו כג (תשי"ט), עמ' 89-91, ובמאמר זה בסמוך (סעיף 16.2). – כדרך יחידות בלשניות של הדטרמיננט לשון-קודש, הרי אף השמות נותנים שנהא זכורים, כי היו עשויים לבוא אל היידיש בצינורות שונים. קצתם היו קיימים בתקופה הקדם-אשכנזית, כלומר בלעזים המערביים או בלעזים הדרומיים כקבלת דורי דורות, וכדרך קצת לשון-קודש שבהיתוך בלשונות לעז שלנו עברו עליהם התפתחויות ההגייה שבלשונות ההן. שמות אחרים היו עשויים שיבואו במאוחר מאוצר התנ"ך-התלמוד-הנאוים, המוכן תמיד ושעל כן לא עברו בשבעה מדורי החילופים. סוג זה בעיה כמו הענף חנוך עשיה לשמשו כמפתח. אף יצויר, כי שם ותיק ישוב לצורתו ה"קלאסית" משום כבודו של הנוסח המקודש (השווה, למשל, ביידיש דהאידנא אָרע ~ אהרן, אף על פי שכאן דווקא איז אנו צריכים לצאת מגבול הקיבוץ הדובר יידיש).

שמות מזרחיים במיוחד באשכנז: שמות אלה בצירוף אחרים, מלבד הנוכרים בדבריו (למשל, אחימעץ, אלדר, ישמעאל וכדומה) ניתן למצוא בנקל לפי המפתח ב-*S. Salfeld, Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, ברלין, 1898, 250 עמ'. נתן בן מכיר אצל צונץ *Synagogale Poesie*, עמ' 159. הקדוש מקולוניא גרשם בר מכיר ב-*Salfeld*, עמ' 9 (שמות האבות לא פורשו במפתח). נתן בר' מכיר ממעצא (ראה בדבריו לעיל) היה באמת נכדו לאחיו הצעיר של ר' גרשם מאור הגולה; השווה ב-*Germania Judaica*; '91, 213. מזרחיותו של השם בתפיסת העם מסתברת גם מתוך העובדה, כי מכיר הוא שם הלמדן האגדי, שהארון אל ראשיד שלחו מבבל לבקשת קארל הגדול. קארל – מספרת האגדה – העמיד את מכיר בראש הקהילה בנרבווא והרשה לו ליסד ישיבה. ידיעה זאת נזכרת

בראשונה בשנת 1500 בערך בספר היוחסין לר' אברהם זכות, השווה A. Aronius, *Regesten zur Geschichte der Juden im Fränkischen und Deutschen Reiche bis zum Jahre 1273*, ברלין, מס' 70. – נטרונאי: באכר ב-REJ 28 (1894), 287–290 מביא, כי נטרונא הוא תרגום ל"משמרת" העברי. נטרונאי פירושו 'שומר' [שערי רומי], משמע אחד מן השמות המשיחיים. נחמיה בר' נטרונאי מלינז (Linz) ליד קובלנץ) נרשם בקולוניא בשנת 1282, השווה הניגר-שטרן מס' 156–157; מקבילה לאטינית לתעודה בלשון קודש אין. – °מיימונא גם עתה שם נשים מקובל במארוק, השווה Brunot-Malka: *Glossaire judéo-arabe de Fes* 1940, 6. אשה יהודיה Mammona התנצרה בשנת 568 למנינים בבורז (Bourges), ראבאט, נאליה, השווה אר' נ' 32, מעשר הפעמים שזכר השם מיימונא (הכתיב שונה) ב-Martyrio-logium בשנים 1241–1298 מצויה אך פעם אחת ההערה "בתולה"; השאר, ניתן להבין, נשים מבוגרות. בין קרבות שנת 1349 שוב אין השם הזה בנמצא. בספר הקרקעות של קולוניא, השווה הניגר-שטרן על פי המפתח, נרשמו ארבע נשים שונות בשם הזה, והכתיב בתעודות הלאטיניות Mam(m)una – אולם הכול בין השנים 1248 ו-1286, ולא לאחר-כך, אף שתעודות הספר נמשכות עד שנת 1334. נראה בחוש, איך אפנת השם הזה נוצצת ונובלת. בעניין נח ליסא (או תח ליסא) באשכנז השווה S. Krauss, *Die Wiener Geserah vom Jahre 1421*, ווינא, 1920, 157, 250. – ניכר, כי גם השם שכנא, שאינו נמצא באשכנז I, בא לאשכנז II מן המזרח. האם מצויה הוכחה קדומה יותר מן ר' שלום שכנא, תלמידו של ר' יעקב פולאק, ורבו וחתנו של הרמ"א, שנפטר בלובלין בשנת 1559 למנינים? השווה ש' ניסנברג, לקורות היהודים בלובלין, לובלין, 1899, 18.

14. העובדות האלה משתלבות יפה-יפה בכלל הדיוקן, שנתגבש לנו קודם מתוך שיקול התפקיד היחסי של בבל וארץ-ישראל בנכסי רוחה של אשכנז: הראשוניות העיונית של ארץ-ישראל במערכת היהדות היא בחינת לית מאן דפליג, אבל מבחינת הלימוד וההלכה למעשה היו ההשפעות הבבליות חזקות מן ההשפעות הארץ-ישראליות. במסילה מצרים-קירואן-איטליה עשויה הייתה שתבוא לאירופה יהדות ארץ-ישראלית (ועתה מותר לנו לפרט: דרום-ארץ-ישראלית), כי לאחר פילוגה של החליפות היה האיטלאם המזרחי (בגדאד) מבודד למחצה מן האיטלאם המערבי (קורדובה). שעל כן אין לתמוה, כי בספרד היו ההשפעות הדרום-ארץ-ישראליות חזקות כל-כך. קשריה של איטליה עם המזרח היו לא דרך מצרים-קאירואן בלבד, אלא גם דרך ביזאנטיון: רקה הייתה נקודת גבול חיונית, כמין הונקונג של ימי-הביניים – בין עיראק לביזאנטיון. וכדרכה של סחורה הייתה דרכה של תורה. מן התחום היווני באיטליה, כפי שראינו, זרמה תורת בבל למרכז-אירופה, ונוסף על כך היה לו למרכז אירופה מבוא אחר למקורי היהדות בבבל: דרך שער-העמים הקדום מצפוניו של הים הכספי וכן דרך מזרח-כנען (רוס').

הלמדנות בארץ-ישראל שקעה והלכה כבר בסביבי שנת 1000 למנינים, ואילו ישיבות בבל עוד עמדו בפריחתן. אולם מאז המאה ה-יא למנינים נזקקה הישיבה הבבלית (פומבדיתא) יותר ויותר לעזרתם הכספית של מקומות רחוקים. המשולחים, שהיו אף נושאי הדעת והסמכות, לא פסחו על צפון-אפריקה ואף לא על ספרד, אולם הגישה לאיטליה, וביותר למרכז-אירופה, הייתה קלה יותר. במאות ה-יב וה-יג למנינים נתעצמה התחבורה בין מרכז-אירופה ובין המזרח משום מסעי הצלב וביסוס ממלכותיהם של נוסעי-הצלב באסיה הקטנה ובארץ-ישראל. שעל כן ניתן לשער, כי

משועשו הישיבות הבבליות בחזקת יורדות, התפזרו חכמי בבל על פני אירופה המרכזית. מניינם לא היה כנראה, גדול; משקלם בולט לעין. אותה הפעולה הלמדנית-הלכותית מבבל באשכנז ראו שתהא נקראת תחיה הבבלית במרכז-אירופה. במיוחד בולטת תחיה זאת בהעברת שיטת הקריאה בהתהוותה של ההברה האשכנזית.

14. רקה: ליד ברך הפרת (במקורות העבריים מימי הביניים בכתבי שונה: רקה, רקא, רקיא, ראקיא. השווה Rakka, מסתח 2, Oxford, 1922, J. Mann, *The Jews in Egypt*). רקה היא העיר כלנה שבמקרא. השווה ר' בנימין מטודילה: 'ומשם יום אחד לראקיא היא כלנה בתחלת ארץ שנער החולקת בין מלכות התוגרמים [= הטורקים הסלג'וקים] וארץ שנער [= בבל]'. (מהדורת אשר, עמ' נא; מהדורת אדלר, 33). בנקודה זו נפגשו שלוש שיטות הקריאה. השווה, C. Honigsmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 303 bis 1071*, בריסל, 1935.

בבל וארץ-ישראל במאבקן לכחורה: עיקר החומר, שאין לו ערוך משום מוחשיותו המ-שכנעת, במחקריו של יעקב מאן. השווה הביבליוגרפיה של ר' מאהלר ב'יוו-א'-בלעטער 16 (1940), 178-181.

מהלך הלימוד: ראוי להתעמק בשאלה, עד מה השפעה שיטת לימוד הגמרא באשכנז מחכמים בבליים. יג אפשטיין *REJ* 61 (1911), 68, 226, הראה, כי המעבר לפלסול לא היה חידושו של ר' יעקב פולאק בערך ב'1500, אלא חל במאה ה'יג. השווה שאלות ותרבות מהר"י ווייל ס' כט.

15. הדגש שבהתבוננותו בדטרמינאנט לשון-הקודש היה עד עתה במערכת התנועות בתקופה הקדם-היסטורית ובתקופת בראשית של יידיש. מערכת התנועות בולטת ביותר לעין, אך אין היא ממצה את הבעיות. דין לציין בקיצור קצת תופעות בדברינו כאן.

יש הבדל עיקרי בין לשון-קודש האשכנזית לספרדית מבחינת ההטעמה. האשכנזים מטעמים את רוב המלים מלעיל, כלומר בהברה שלפני אחרונה /bə'reiʃis/ בראשית, /'boro/ ברא וכו', ולפעמים, במלים מרובות הברות, הטעם מחו לראשית התיבה כגון /'boirərim/ בוררים, /'veioder/ ואדר. ברכיב לשון-קודש שביידיש ניכרת בבירור הכרעתן של מילות-מלעיל; אולם גם בלשון-קודש ממש המסורתית נהג באשכנז הטיפוס /bə'reiʃis 'boro/, קודם שבעלי הדקדוק מאז המאה הי"ח התחילו לכפות על הציבור את המלרע ה'תקין'. ואילו לספרדים הטעמת מלרע הוא כלל מאז ומקדם, כלומר רוב המלים הטעמתם בהברה האחרונה והפסוק הראשון של בראשית קריאתו /bə'reʃit ba'ra/, כפי שהעלה אידלזון, הטעמת מלעיל נוהגת עתה, מלבד באשכנז, גם בין יהודי תימן, פרס ודאגסטאן. ממילא ברור, שאין מקום לדבר על 'השתבשות' מקומית אצל האשכנזים, כפי שסברו בעלי הדקדוק התמימים בדורות אחרונים. הלכך מותר לראות את העובדות של עתה, כשהן שלובות בעבר. מותר להניח, כי שיטת מלרע היא חלק של שיטת הקריאה הדרום-ארץ-ישראלית, ושיטת-מלעיל היא חלק של שיטת הקריאה הבבלית (והצפון-ארץ-ישראלית?). אין אנו מוצאים לא בלעזים המערביים ולא בלעזים הדרומיים סימנים של מסורת מלעיל; שעל כן מתקבל על הדעת, כי בתחילה לא הייתה בלתי-ר-

אשכנז, והגיעה למרכז-אירופה עם התחייה הבבלית. הטעמת מלעיל גרמה להחלשת ההגאים שאינם מוטעמים, באופן שהטיפוס $'suka \sim 'suko$ נעשה $'suke \sim 'sukes$. דבר זה הטיל שינויים מורפולוגיים – הכלל של תצורת הרבים נשתנה, חו צורתו: מלים שסיומן $-e$ נוספת להם ברבים $/-s/$. מתוך התלכדות עם צורה דומה ברכיב הלועזי באה צורת הרבים הזאת בידידיש לידי התפשטות נרחבה.

אף בקריאתו של השווא (בטיפוסים כמו צדקה , או בוךרים ושל חטף-פתח, חטף-קמץ, חטף-סגול היו מסורות שונות. הטובה שבהדגמות הוא קיום-יחד של מסורות שונות באשכנז: ליד הצורה $/švo/$, שמקורה כנראה בדקדוק, מצויה אחרת, פשוטה יותר ברבים, שווא $/šeive/$. מוצאה ודאי מכך שבניקוד העברי הקלאסי הייתה שווא נהגית לא בתנועת אפס-אחרי $/š-/$, אלא ב-/ə-/ חלושה, שנתחזקה והלכה וסופה נעשתה $/-e/$; באופן זה נעשתה המלה בתי הברות, ובהטעמת מלעיל נעשתה התנועה שבהברה הראשונה ($*e_3$ בסכימה הקמאית) $/ei \parallel ai/$. כלי $/keilə/$ או פרי $/peirə/$ עברה עליהם אותה התפתחות עצמה; בעברית הקלאסית באה מתחת לעיצור הראשון. הסתעפויות כאלה לפגינו במלים $\text{דאָנאַה} \sim \text{דאָנאַה}$, $\text{אַמַּת} \sim \text{אַמַּת}$, כשהנוסח הראשון מייצג את הצורות הדקדוקיות המופרות של המילונים העבריים, והנוסח השני את הצורות, שמהן בלבד עשויים היו לצמוח חילופי הגרסה של המלים האלו בידידיש. בניתוח התנועות הקמאיות של יידיש ושל מערכת התנועות של יידיש-בראשית ויידיש ישנה דין לזכור תמיד את מסורות הקריאה ה-צדדיות-האלה; כאן יש עוד בקצה להתגדר בה. פעמים הייתה עובדה מסוימת בדטרמינאנט לשון-קודש כתנאי מוקדם בלבד, והמשך ההתפתחויות לא היה אלא תוצאה של הזדמנות מסיבות מיוחדות שבהיתוך יידיש; ופעמים יברר או יתגלה כי בידידיש לפגינו תופעות שניתן ליחסן לאצטדיות קדם-אשכנזיות של לשון-קודש.

15. מלרע ~ מלעיל: אם שתי המסורות נעוצות בתקופת הגאונים (ואולי קודם לכך). אין מקום לחשוב, כי הטעמת מלעיל באשכנז באה ברישומו של חוק ההטעמה הגרמני. – מלעיל בקרב עדות שונות: השווה אידלון ב-*MGWJ* 57 (1913), 541, 543, 545, 699, 705, 708. בבל יש בה היום הטעמת מלרע; אך נראה, שזו אותה נסינה עצמה, שראינו אותה קודם בעניין קמץ. – במלרע הספרדי המסורתי נבעו כמה פרצים הטעונים פירוש (השפעה חוץ-ספרדית?): כתיבים ספרדיים כגון מפורסים שתדלין אי אפשר להם שיצמחו אלא מהגיית מלעיל. השווה ח' ילון, קונטרסים א (תרצ"ז/תרצ"ח), 62, ובמראי מקומות שם. שווא: יש לנו באשכנז מימושים של שווא כּאָפּס (עשרים וארבע $/-var-/$, בורא מאורי האש $/-moir-/$, צוֹלֶה כַּעִיס $/-lox-/$; כ- $/ə/$ ($/boreišis/$ וכן $/breišis/$ בראשית); כ- $/ei/$ ($/šeive/$ שווא); ומודמנים לנו אפילו שוירים של $/ai/$, כגון בחילופי הגרסה זלמן, זאנוול שמקורם בשמות שלמה, שמואל. נראה, כי לפגינו כאן הבדלים זמניים; וכן דין שניתן דעתו על ההבדלים שבין לשון-קודש שבהיתוך ובין לשון-קודש ממש. – את ההגייה $šeive$ רשמית מלאטנאליה; זאמט, צ'כאנובצה; $[šaivel]$ מסאנק (מרכז גאליציה). לגבי קביעת הגיל חשוב, כי לפגינו כאן $/ei \parallel ai/$, כגון במלים חדר; ססס ($*e_3$), ולא $/e \parallel ei/$ ($*e_3$), כגון במלים טבע, רווח. – סברה בעניין האופי הפונימי של שווא ראה ש' מורג (שם הספר בסעיף 5, הערה), 23.

חטף: לא רק במסורת מעודנים ומערבבים המונחים קמץ חט(ו)ף וחטף קמץ וכו', אלא גם חקירת העברית עתה אינה יודעת הגדרה חד-משמעית. – השתקפותו של הסבך

במשקל ההיגוי של החטף אתה מוצא בכללי הכתיב של ספר מדות בידיש, איזנא, 1542 (תצלומו בספרי שטאפלען 108–109): "...מן וינט אונטר הונדרט ניט איין דער דש חטף קמץ לייאט וויא דער אנדער..." (=אי אתה מוצא בין מאות אחד שיקרא את חטף קמץ בדרך ש־קוראו האחר־). חומר משופע, רובו ממקורות אשכנזיים, ובכלל זה כתב־יד ורפוסים בידיש, הביא ח' ילון ב־הגיית החטפים והקמץ החטוף באשכנז, עניני לשון [א], תש"ב, 31–36; השווה שם [ב], תש"ג, 54, 64; השווה גם גומפרץ, 34. – בניתוח החטפים, כמו בניתוח השווה דין לבחון כל עדה ועדה לעצמה, וככל האפשר לרשום תאריכי העדויות, ורק אחרי כן מותר להסתכן במעשי־השוואה; שכן יקרה, שהגייה המוגדרת בתקופה אחת כאשכנזית נתלית לאחר כמה מאות שנים בספרדים. השווה בענין קריאת השווה בקרב האשכנזים והפורטוגזים בהולנד M.J. Premsla: Een leesproblem ter oplossing, אחוה, 43 (1938), מס' 439 / עמ' 3.

פרט, שאפשר כי יהא חשוב בחקירת קשרים גניאלוגיים: עכנאל הרומי מנקד חמור בפתח מלא (ולא בחטף־פתח), אָדומי בסגול מלא (ולא בחטף־סגול), ודרך קריאה זו בתנועה מלאה, אופיינית היא כנראה ליהודי איטליה (בכל הזמנים); השווה מחברות עמנאל במהדורת ח' ברודיוביקורתו של קאסוטו עליה ב־MGWJ 72 (1928), 217. – לענין הטיפוסים רא"ה, יעקב דין הוא שנוכח את האנפוף, שהוא גם עתה חזק מאד במקומות שונים, ושרמוז הקדום ביותר הוא אצל יגרי, 1477. – על שתי הגרסאות של קערה ראה 4.1, הערה.

16. מה שאמרנו לענין התנועות ניתן לומר גם בבעיית העיצורים. יש לפחות למנותם כאן.

16.1. העיצורים ה־נחציים (אמפאטיים) העבריים הקדומים המסומלים באותיות ט, צ, ק קיפחו את הנחציות שלהם משכבר, קודם שהתחילה היידיש מתגבשת. לענין הדטרמינאנט לשון־קודש של תקופת יידיש בראשית רשאים אנו להניח הנחה של ודאי שכבר הייתה נקראת ט = ת ו־ק = כ, כמשפטן עתה, הן בלשון־קודש ממש הן בלשון־קודש שבהיתוך; ט, ת הם חילופי גרסה גראפיים ל־t/; ו־ק, פ הם חילופי גרסה גראפיים ל־k/. בדרך כך אפשר היה, כי השם הלעזי־מערבי חקין 'יצחקל' יכתב באשכנז חפיים, אולי מתוך סימוכים אטימולוגיים עממיים לשורש חכם.

לא כן דינה של צ. בתקופה שקדמה ליידיש עלינו להביא בחשבון, לפחות בקצת מקומות, מעמד, שבו צ חסרת־הנחץ הייתה נקראת כמו ס; אולם בתחומי אשכנז עברה קריאת צ שלבים שונים, עד שהגיעה לכלל משקלה ההגאי עתה, משנעשתה עיצור מחופך [ts]. בסקירתו של אידלזון בשיטות הקריאה השונות בימינו אנו מוצאים, כי הגיית צ כמחופך מצוייה בין יהודי פרס ודאגיסטאן. בדרך זהירה, כהשערה, אולי רשאים אנו לתלות את העובדה הזאת בעבר ולזקק אותה לפעולות אחרות של ה־התחיה הבבלית.

השינוי בחיתוכה של צ אינו השינוי היחיד שחל בקבוצת השורקים בקרב יהודי אשכנז. רוב בעיות העיצורים המסתעפות בתולדות היידיש מצויות אולי בקבוצה זו דווקא, והרכיב לשון־קודש נמשך עם הרכיבים האחרים.

לענין ש נשתנה אך מעט. מלכתחילה הייתה פונימה s, ועוד בימי התלמוד היו מקרים, שהוחלפו ש ו־ס. אם נקראה ש כמו ס, ו־צ אף היא כמו ס, עלינו להביא בחשבון שלב באשכנז־לותר, שבו היה ש = צ.

ש היה לה צליל אחר, אך לא ש כמשפטה עתה, אלא בחיתוך אחר. ההבדל שבין חיתוך לחיתוך תלוי במצבה של הלשון בפה; כן ניתן להקיש מתוך השוואה של הגיית s

בלשונות אחרות. ש ייצגה את השורק החד-לשוני: עם הגייתו מתרומם קצה-הלשון ונלחץ לבשר השיניים החותכות. בבירורינו הבאים הסמל הוא s_a^* (s בתת-אינדקס a, אָס-אַ). ואילו ש-ס ובדרך כלל אף צ, ייצגו את השורק הגב-לשוני. זהו חיתוך, שגב הלשון הקדמית נלחץ בו לבשר השיניים שמעל השיניים החותכות; קצה הלשון מונח ברפיון משהו מאחורי השיניים החותכות. הסמל בבירורינו הבאים הוא s_d^* (כלומר בתת-אינדקס d, אָס-דֶה). מבחינה פונימית ניתן לסמן את s החד-לשונית בסימן [ʃ], ואת s הגב-לשונית על ידי [ʒ]; מבחינה פונימית ניתן לסמל את הניגוד על ידי $s_a \sim s_d$, אך לפרקים נוח יותר להיעזר בגידולי העיצורים הקמאיים s_a^* ו- s_d^* , ולא בפונימות מסוימות, שכן בכל מצב של חיתוך המוגדר בדרך כלל אפשר שתגדלנה פונימות שונות. בניתוח השורקים בדטרמינאנט גרמנית מתגלה, כי גידוליו של s_a^* הם /z, ʃ, ʒ, s/ וגידוליו של s_d^* הם /s, c/.

יארע, כי באותו קיבוץ לשוני ישתמשו מקצת הדוברים בסוג אחד של s, ומקצתם בסוג אחר; השומעים אינם נותנים דעתם על כך (שהרי משמעות המלים אינה תלויה בכך). אלא אם כן יקבעו לפעמים, כי האחד משנשן והאחר מסנסן. כך המעמד ביידיש אף כי s גב-לשונית ודאי מצויה יותר. בלשונות אחרות ייתכן, שאחד משני סוגי s יהא התקין; בספרדית, למשל, נוהג בדרך כלל החיתוך החד-לשוני. אך יש לשונות, או תקופות מסוימות בתולדותיהן של לשונות, ששני סוגי s שבהן אינם נבדלים הבדל פונימי, אלא יש כאן ניגוד פונימי: אחנו של כל שהוא בן-בית בלשון קולטת בבירור את ההבדל שבחיתוך. ניגוד פונימי זה $s_a \sim s_d$ היה, כנראה, עד המאה הייג בצרפתית ובגרמנית.

ומה טעם אנו טוענים לשתי פונימות s גם בדטרמינאנט לשון-קודש? ההצדקה לכך נעוצה בשרידי צורות, שנשתמרו ברכיב לשון-קודש שביידיש. שפעת שינוי וסינון נהגית היום לפי מערך כללים מאוחר, שהגדירן בחינת /s/ ו- /ʃ/, אולם בשמות הפרטיים שלמה, שמואל, שאול, שמעון נקבעה ש בתקופת בראשית כמו /z/, ונתהוו חילופי הגרסה זלמן, זאנוול, זאוול, זימל. /ʃ/ ו- /z/ בזיקתם דין שיהו נתפסים כגידולי s_a^* , ולהפך, בעניין שיש לפנינו זיקה של /s/ עם העיצור המחופך /c/, כי ליד הכתיבים שרה, שרלין ו-שמחה (שם אישה) אנו מוצאים במאה הייג צורות צערלין, צורלין, צימאה, צימלין, וכדומה.

ולפי ששינוי ההיערכות של העיצורים השורקים, במעט או בהרבה, למצבו כיום חל, כנראה, במאה הייג, הרי רשאים אנו בנידון זה להתבונן, אם אין כאן יד-התחייה הבבילית באמצע.

אין סימנים, כי הדטרמינאנט לשון-קודש הייתה בו הפונימה המכתשית /č/, אך הייתה בה מקבילתה הקולית /dž/: בתעתיק של שארטל מן המאה העשירית, הועתקה תיבת יפלו, תהלים מה, ו, על דרך gippolu, מה שלא ניתן לקרוא אלא [dž]. בתחום העיצורים השיניים מותר לקבוע, כי ד הרפה (בכתב מסומנת לרוב ד) נקראה בפי הלועזים כמו th הקולית ב- that האנגלית, ואילו ת הרפה (בכתב מסומנת לרוב ת) כמו th לא-קולית ב- thank האנגלית. משמע, כי בזמן הקדום ביותר היו לה, לפחות, ללשון-קודש-ממש בפי הבאים ללותיר שתי הפונימות הנשופות הבין-שיניות, הקולית והלא-קולית ($\theta \sim \delta$). אם הפונימות האלו נכנסו לתוך לשון-קודש שבהיתוך האשכנזית, זה עניין, שעודנו טעון חקירה. בתיבת ייד, יידיש יש לה ליידיש המערבית עתה, כמו ליידיש המזרחית, /d/ (שבסוף התיבה מימושה נטול קוליות כמו

[t]), וכן האות י קרייה יוד. אולם להבעת מספר 10 באות אנו מוצאים בדיאלקט הגרמני השוואבי jus, jüs – ברי, כי זו שאילה ישנה מיידית – וביידיש האלזאסית והשווייצית חי עדיין jyserle – ju:zerle לעניין 'עשרייה' (מטבע). היוצא מזה: הצורות עם /d,t/ הן תוצאה של מערך תקנים מחודש מאוחר; אין לראות את /s,z/ אלא כהשתקפות של עיצור בין-שיני קדום.

16.1 כ=ק בהגייה: השם ח כים מודמן חמש פעמים ב-Salfeld, *Martyrologium* (ראה סעיף 5, הערה), 6, 19, 30, 33, 34; פעם אחת בשנת 1096, פעם אחת בשנת 1264, ושלוש פעמים בשנת 1298. זה שם מצוי בין יהודי צרפת, וכתבו בדרך כלל ח קין, השווה גרוס, *Gallia Judaica*, 123, 241, 495. ב-Schreibsbuch של קולוניא מצוי ח כים פעמיים בחתימות משנת 1281, ומספר ניכר בשנים שלאחר כך, השווה הניגר-שטרן (ראה סעיף 11, הערה), עמ' 193, מפתח. פעם אחת נרשם הכתיב ח כים גם משנת 1579 בצפון-איטליה, השווה *REJ* 10 (1885), 193. א' דארמסטטר הראה *REJ* 2 (1881), 239, כי ח קין היא צורת חיבה של י צ ח ק, בצירוף הסיומת של הלעז (הצרפתי) - ין. א' לב סבר תחילה, כי *Haquin* – כך הכתיב בת-עודות לא-יהודיות בצרפת, ומצויה הוכחה משאמפאן משנת 1288 – וזה ל-*Haquin* = ח יים, אולם אחר כך קיבל את דעתו של דארמסטטר, השווה *REJ* 1 (1880), 63, 68; 3 (1881), 29; 4 (1882), 3; 8 (1884), 167. – בענין הניטרליזציה /m,n/ בסוף התיבה ראה סעיף 16.3, בגוף המאמר ובהערה. – החילוף האשכנזי בכתיב (כ תחת ק) אין בו להתמיה; שכמותו ניתן להוכיח בכלל, ובפרט בשמות, ככל שנחלש הקישור האטימולוגי. במקורות אשכנזיים מצויים קו פ ל ין > י ע ק ב, ס ע ר ל ין > ש ר ה, צ י מא > ש מ ח ה וכדומה.

צ מחופך: בענין פרס ודאנסטן ראה *MGWJ* 57 (1913), 542, 544. לגבי היהודים בימינו בארצות ערב (תימן, בבל) וכן לגבי השומרונים מציין אידלון זהות עם הצליל הערבי הקרוב; אפשר זו הסתערבות משנית, כדרך אלף קמוצה /a:/ בבבל שבימינו, ולא השתקפות המצב בזמן התבצרותן של שיטות הקריאה. לגבי הספרדים מציין אידלון קו חצייה: בשטחים הערביים – כמו הצליל הערבי הקרוב, בשטחים הטורקיים-יווניים – העיצור המחופך והוא הדין, שם 709, לגבי ה'פורטוגזיים' האירופיים-מערביים, כלומר צאצאיים-צאצאיהם של האנוסים. – I. Garbell, "The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain", *Homenaje a Millás-Vallicrosa* כרך 1, ברצלונה, 1954, עמ' 670 הבטיחה לאמור: "...משקל צ (לפחות במאה היג'ד) היה במצב מעבר בין המחופך (שהיה בלא ספק מהותו הישנה של צ בכל הארצות הרומאניות, כפי שאקווה להוכיח בשעת-כושר אחרת) ובין חוכך". חבל, שעדיין לא ניתנה ההוכחה.

/c/ > *s₄ באשכנז: Salfeld, *Martyrologium* (ראה סעיף 5, הערה), 35, מנירנברג שנת 1298, צ ע ר ל ין. שם גופא ועוד 15 פעמים ב-Martyr. משנות 1298–1349 בתחום נירנברג-וירצבורג-רוטנבורג: צ ו ר ל ין. – לשאלה, על שום מה לא נשתמר /z-/ שבתחילת התיבה בשמות כל ליים שתחילתם ש-, ניתן להשיב, כי החזרת התקן ליושנו על בסיסו של /š-/ הצליחה עד-תומה. /c-/ במקום ס שבתחילת התיבה נתקיים יותר, ושוריו מצויים עד ימינו. העיצורים השורקים מחוצה לאשכנז: איסוגלוסה רבת-עניין, המחכרת הרבה, נמצאת בשופטים יב, ו- שבט אפרים הגה ש ב ו ל ת כמו ס ב ו ל ת; אולם בענין טבעם של שני הגאים אלה אין אנו יודעים כלום. H. Bauer - P. Leander, *Historische Grammatik der hebräisch-schen Sprache des Alten Testaments*, האלה, 1922, 163–164, מביאים הרבה תיאורים מפורטים לחיתוכם של עיצורים שונים. המגרעת שבכל ההגדרות הפוניטיות האלה היא בכך,

שהן מדויקות יותר על המידה: הן בנויות על הפוניטיקה של דיאלקטים ערביים מודרניים. Z.S. Harris, "Linguistic Structure of Hebrew". *Journal of the American Oriental Society* 61 (1941), 143-167, רואה ש, ז, ס, צ כסמלים של פונמות מיוחדות בעברית ישירה מלפני גלות בבל, אך אינו מנסה להגדיר את חיתוכם. – עד מה יש בשווים של ש = ס מדרך התרגום? לבן הארמי בבראשית לא, מז קורא יגר שה דות א, אבל בלשון הקודש שלאחר כך הכתיב הוא בסמך (כנן סה די במרומים). – מתוך ההקבלה ללשונות שמיות אחרות (אך מה ידוע על בחינתן הפוניטית?) ניסה גומפרץ, 34-50, להוכיח, כי בתקופת התלמוד לא היה הבדל בהגיגוֹשִׁי ~ ש. אולם א' גרבל, בביקורתה על גומפרץ, ל ש ו נ ו, קובץ מיוחד (ט) תש"ד, 83-92 הקשחה, והדין עמה: אם כן, "משום מה הפך ש דווקא ל-ס בארמית ובעברית של התקופה התלמודית, בעוד שב-ש לא חל שינוי כזה?". – מובאות מהירוניםמוס (שלמד עברית במאה ד' מפי יהודים בלוד ובטבריה) אצל גומפרץ 43-44. – בתעתיקים היווניים ש, ש, ס מובאות כולן באות ס. אך אין זאת אומרת, כי היהודים קראו את כל שלוש האותיות בשווה; מה שניתן לומר בשילוח הוא, כי האלפא-ביתא היוונית לא היה לה אלא סימן אחד לקבוצה זו של האותיות העבריות; משל למה הדבר דומה? שבימינו מעתיקים ביידיש מאין ברירה את man האנגלית על ידי מען (כלומר כמו men), או משתמשים באות א גם לתנועה של man וגם לתנועה של father. – חילוף מעניין במסורת ס היוונית ציין גומפרץ 43: במשנה ובתלמוד הועתקה ס: אל כ ס נ ד ר, ס מ ב ט י ו נ וכו'; אחר כך משמשת בלבד (כנראה ש). האם במשך הזמן נשתנתה הגייתה של ס, או שהיהודים פירשו פירוש שונה את ש לעומת ס: – שלוש שיטות הניקוד, השווה גומפרץ 44, כולן מבחינות בין ש ל-ש. לכל הדעות השטה הטברנית היה בה הבדל בכתיבה. בעניין הקריאה הידיעות עודן מקוטעות הרבה במשך שנים לאחר שהתחיל שלטונה של טבריה בניקוד. שעל כן ראוי לציין ראייה ל-ש = ס מן הגניזה בקאהיר. מאן *Texts and Studies I*, 360-361, מביא משם מכתב משנת 967 למנינים, ובו כתוב: "ואני מעכבו ואני משרפו". את המלה האחרונה מבאר מאן "מסר בו", והוא מזכיר, כי העירוב f=v, כדרך העירוב p=b, הוא אופייני לארץ-ישראל עוד מימי התלמוד הירושלמי; ועוד יש להוסיף על כך את העובדה של שימת ש תחת ס. מספרד בשלהי ימי הביניים מצויות הוכחות ברורות בערך לעירוב מיני סיגן. על גבי מצבה בטולידו מן המאה ה"ב-יג למנינים כתוב צ ת ר תחת "סתר", השווה *Sefarad* 4 (1944), 59-60. בעל הטורים כתב בסוף המאה ה"ד בטור אור החיים ס' ת"ן: "וכל זה לנו בני ספרד באין אנו מחלקין בין ש"ן שמאלית לסמך אבל בני מערב מחלקין במבטא בין ש"ן לסמך". אידלזון ב-*MGWJ* 57 (1913), 535, שממנו אני מביא מאמר זה, רושם לאחר "שמאלית" סימן שאלה בסוגריים, ואין אני רואה טעם לכך (על חלקו השני של המאמר, לאחר תיבת "אבל", ראה להלן). מעשה אפד, שנשלם בקאטאלוניה בשנת 1403 למנינים (מהדורת וינא, 1865, 175) כתב בפירוש, כי בזמנו (ונוסף לשם בטחה, במקומותיו) ש = ס = צ, ושעל כן ס ו ר ר, צ ו ר ר ו-ש ו ר ר הגייתם שווה. ש אינה נזכרת ללמדך, כי אפילו בקאטאלוניה בסביבי שנת 1400 ייצגה ש פונמה מיוחדת. קצת הבדלים אקוסטיים-פוניטיים בין ש, ס, צ עשויים היו להימצא אפילו במקום ששלושת ההגאים מסומנים כזהים. וכן, למשל, אפשר כי ש היה החוכך הגב-לשוני [s] בצליל-קדם משונשן; ס ב"ז קצת חזק בראשה, בערך [t_g]; ו-צ עשוי היה להיות [ts]–א' גרבל (עיין לעיל בהערה לעניין צ המחוּפֶּרֶת), 666, אומרת, כי אך במאה ה"ב התחילו בספרד הנוצרית להעתיק ש כמו s (ואפשר, לדעתי, כי זהו פגם של התעתיק, ולא דווקא הוכחה להתמוזגות של הפונימות המוצגות על ידי ש ו-ש); במאה ה"א היה לגבי ש נוהג תעתיק x. לעניין ספרד המאורית, אומרת א' גרבל, שם 665, כי אין ספק, שבספרד המאורית

הייתה שנשמעת כמו §. במאה ה-14 מציין חיד"א הבדל בהגיוי ש בין היהודים וטושיה הוותיקים של מצרים, טריפולי, סוריא, ובין הספרדים שבטורקיה, השווה ברכי יוסף, ליוורנו, תקלד, טורא, וצונץ, *Ritus* 55. – לענין היהודים היווניים מסוף המאה ה-15 יש בידינו ידיעה, כי ס' שבתוך התיבה נהגות כמו ס' ט', למשל יוסף יוסף, "ישראל" ישראל, השווה ר' יוסף בר. משה מטראני, תשובות מהרי"מ ט', חלק ב', קושטא, 1641, שאלה יא (מובא לפי סגל, פוניטיקה 27). כאותה תופעה [-st-] מציין לגבי ימינו גומפרץ 29 באי רודוס: *semoneh estra, estrim, israel* s תחת ש ב"שמונה" כנגד st- תחת ש מכרות ואומרת, כי לפניו כאן שתי פונימות שונות, בלונדהיים, *Les parlers judéo-romans*, פאריס, 1925, עמ' LXIV, מביא אף הוא עובדות של עיצור שיני אחרי s ב-(*Isdra(h)el* "ישראל", וקצת עובדות, אם כי לא כולן, מצביעות כלפי יוון. – סקירתו של אידלזון על זמנו ב-MGWJ 57 (1913) רושמת ש = ס בכל העדות חוץ מן השומרונים; הללו, אומר אידלזון, קוראים ס כמו [s] ו-ש = ש נקראת כמו [š]. במארוק, כפי שכותבים אידלזון וסגל, פוניטיקה 27, אין [š] כל עיקר, ו-ש = ש = ס. גומפרץ 36, מעיר בענין היהודים הוותיקים של מארוק, תוניס ואלג'יר, כי השי"ן שלהם אינה ש ואינה ש אלא כסוג לעצמו; תיאור פוניטי אינו ניתן. – מה הייתה כוונתו של רד"ק, איש פרובאנס (1180–1235 למנינם), באמרו בפירושו לענין פסוק ס בול ת בשופטים, כי הצרפתים קוראים ש כמו תי"ו רפה? את תי"ו הרפה ודאי שלא בחר דרך מקרה: הוא הבדיל בינה ובין ס ו-צ, וככל המשוער כיוון ל-[θ] (עיין בסוף הערה זו). אולם האם התכוון ל-ש או ל-ש? השווה M. Lambert ב-*REJ* 29 (1904), 146 וכו'. כל הפרטים האלה של שיני-סינין בעדות אחרות מובאות מתוך תקווה, כי יהא בהם כדי להועיל לחקירה מונוגרפית לשם ההבהרה ההתפתחויות באשכנז.

$s_a \sim s_d$: באוור-ליאנדר (עיין לעיל בהערה), 166, ואחריהם אחרים, ניסו להשוות, מבחינה פוניטית, בין ש ובין [š] הפולנית. אותה סברה עצמה הביעו הגרמנים בענין s בגרמנית העילית הבינאית. על פסלות ההשוואה של הפונימה הפולנית הראה M. Joos, במאמרו "The Medieval Sibilants", ב-*Language* 28 (1952), 222–231; בתחזיתו של מאמר זה נראית ההתפתחות ההגאית של יידיש, לרבות לשון-קודש-ממש האשכנזית, בתוך הקשר כולל ורחב. תיאורים פוניטיים של שתי פונימות s ראה *O. Jespersen, Lehrbuch der Phonetik*², לייפציג 1913, § 54; *M. Grammont, Traité de phonétique*³, פאריס 1946, עמ' 69.

שלמה ~ שרה: כמובן, מצויה הסברה קלה יותר לצורות זימל, זאוול, זאוול, זלמן: הן נכנסו ליידיש מתוך הגרמנית הבינאית. אמנם, הגרמנית יש בה Simon, Saul, Samuel; ואף Salman מצוי במקורות גרמניים בינאיים, אף כי הצורה הביבליית הרשמית היא Salomo(n). אבל הסברה הקלה אין לה עמידה, כי Sara(h) ב-/z-/ בתחילת התיבה מצויה בגרמנית גם היא, ויידיש בכל זאת אין לה מקבילה לכך. הגרסאות הגרמניות של השמות המקראיים צמחו, כנודע, מתוך הוולגאטה, והיא נטלת מן השבועים; ותעתיקים אלה אין בהם הבדל בין ש וש. השמות המקראיים היו, כמובן, בימי הביניים מצויים יותר בקרב היהודים מכפי שהיו מצויים בקרב הגרמנים. למשל, שלמה נמצא ב-*Salfeld, Martyrologium*, כלומר בשנים 1096–1349 למנינם, לא פחות מ-65 פעמים, מהם 12 פעמים בשנת 1096. השם זלמן מופיע במקור משנת 1298, ומשנת 1298 עד 1349 הוא נזכר 12 פעמים. לגבי 1096 אופייני הוא בכלל, כי שמות הקדושים רשומים בנוסחם התנ"כי; אך ייתכן, כי אף שהקדוש נרשם בשם שלמה, כשם שקראו אותו לעלות לתורה, הרי נקרא היה בשם זלמן (לגבי צרפת הוכחה צורת שלמין, השווה *Salfeld, Martyrologium*, 28). וביותר מתקבל אולי על דעת, כי צורת Salman המצויה בגרמנית עילית בינאית כשם יהודי, נתקבלה אמנם מן היידיש.

י שלפני תנועה, ההגייה [dʒ]: מלבד "פל" ניתן להזכיר עוד *Hagin* "חיים" ו-*hageon* "היום" בתעתיקים צרפתיים, השווה סעיף 16.3 הערה. לעומת זה הרי התעתיקים הצרפתיים של "ישראל" הם ב-I, השווה לעיל, בהערה. גומפרץ 19 מציין, כי בכתב-היד הסאריסאי 36, משנת 1234, נרשם קומעל כלי, הנהוג שלא כנוסח הרומאני: שמים וכדומה.

עיצורים נשופים בין-שיניים: *jsyerlo* באלזאס; השווה C. T. Weiss ב-*Jahrbuch für Geschichte, Sprache und Literatur Elsass-Lothringens* 12 (1896), 147; בשווייץ *ju:zerl*, השווה The Field of Yiddish ב-F. Guggenheim-Grünberg 60; לבני שוואביה הוכח, כי המלה נכנסה לגרמנית הקוטריוטוראלית, השווה *jus, jüs* ב-*Schwabisches Wörterbuch* 135, 4. ובסוף, ביידיש ההולאנדית *joedtje* / *judtje*, בכתב *Jerötsche* ב-H. Beem, 1959, 39. – בקרב יהודים איטלקיים היום (ואין לכך פירוש אחר אלא כירושת הלעז הדרומי) – ת בסוף התיבה היא */-d/*, ושטיינשניידר מצא אותה הופעה עוד בשלהי המאה ה-17 למנינם, השווה *Israelitische Letterbode* 12 (1886–1887), 57. באיצטדיה קודמת, ניתן לשער, היה זה עיצור בין-שיני. – $[\delta]$ הקולי נסר בטקסט שבלעז המערבי על ידי, בניגוד ל- d (לפעמים בדגש) המצוין $[d]$ רומאנית. בתעתיקים של לשון-קודש-ממש באותיות לאטיניות מודמנת גם *Z* או פשוט *z*. השווה גומפרץ 9–11. – סברת גומפרץ בענייני לשון [א] תשב, 45–46, כי גרייז "טעות" מקורה גרד, לגרד כתב- (במשקל גרד, כדרך קבע) אינה מתקבלת על הדעת. גומפרץ נהג במלה היידיית כתיב גראז, גראזן, כלומר הוא מביא במניין את הצורה של היידיש המרכזית והדרום-מזרחית בלבד. אולם למעשה מצוי, במקביל לה, $/ai/$ גם במערב, גם בצפון-מזרח, כלומר התנועה הקמאית היא i_4^* (כדרך מיין, דיין, זיין). השווה מאמרי ב-יידיש שפראך 20 (1960), 65–70. – בניגוד לתיאוריות אחרות בעניין מוצא *f* ב-*Juif* ה-*Juive* הצרפתיים, סבורי, כי $[f]$ הוא גידול של $[\theta]$ (כדרך ההגייה $[fri]$ לבני $[\theta ri]$ ל-*three* "שלשה" האנגלית, הנשמע מפי תינוקות ואנשי-חורן) ודין הוא לחשוב על תיבת "יהודי" בעיצור בין-שיני בין שתי תנועות. – הערות בעניין $f < \theta$ בתוספת ספרות, עי' א' גרבל ב-*שוננו*, קובץ מיוחד [ט], תשי"ד, 89. – גומפרץ, עמ' 11 ועוד (עיין אצלו במפתח) הראה כי ת נהגה בצרפת כעיצור בין-שיני לא-קולי $[\theta]$. – האטימולוגיה של ר' אליה בחור, המחכרת הרבה לעניין קרוב $>$ קרובות בתשבי, 1542, השווה ספרי שטאפלען 81, נסמכת על כך, כי הצרפתים אינם מבחינים בין צ לבין ת ושעל כן אנו, האשכנזים, בשמענו קרובות, סבורים, כידן שהכתיב יהא "ץ". לאמור, אשכנזים בימי ר' אליה בחור הבחין הבחין, וצ כבר היה להם, ככל הנכון, מחוכך; עניין ת אינו מחוור כל-כך. ניגרי, בן-דורו הוותיק של ר' אליה בחור, מציין את קריאת ת "mit lispeln für tsaf". משערי, כי *tsaf* כתב בלית ברירה בלבד, כי יותר מזה לא הסליגו המצאותיו הפוניטיות, והעיקר היה לו השנשן. משמע, כי עוד בשלהי תקופת יידיש הישנה הייתה ת נהגית כעיצור בין-שיני לא-קולי. ראייה ל-צ = ת בצרפת מצויה אצל גומפרץ, 19. בכתב-יד צרפתי משנת 1234 ת ו-צ ניתנו בתעתיק (אמנם לא בעיקבות שלמה) באותו אוסן – *ch: mibeche* "מבית", *michraim* "מצרים". ההוכחה הקדומה ביותר לכתיבה קרוב על פיר' אליה בחור, מצויה אצל הטור (שמחברו יצא בנעוריו, בראשית המאה הי"ד, מגרמניה לספרד). ניסיונות כושלים אחרים של אטימולוגיות השווה העולם, 1924, גיל' לח, ו-1925, גיל' יא. עירוב של ת ו-ש (בכתיב ש) בשם כשר, שאינו אלא תצורה חזרת של *kaserl* "כתיב-ישראלי", כדרך *iserl* "ישראל". Salfeld, *Martyr.* 19, 35, 46, 54: כשר, כאשר, כשריל. את הויקה ל- (א) כתיב-ישראלי כבר העלה, בתוספת מראי מקומות, זאלפלד ב-*Martyr.* 400–401. – בעניין המצב מחוץ לצרפת-אשכנז דין להיזכר במשואה סורר – צורר – שורר, הנמצאת ב- מעשה אפד (ראה לעיל בהערה). ילק בקונ-

ט ר ס י ם ב, 102, וגומפרץ 12, מעירים, והדין עמהם, כי ת לא נכללה; מאריך גיסא אין האפודי מוזכר ת בכלל הגאי 1; נמצא כי ת של האפודי (קאטאלוניה ב-1400 בערך) דין שתהא מוחזקת לנו כעיצור בין-שיני. – יהב"י הנקדן איש פראג במאה הי"ג (השווה ילון בקונטרסים א 65) הזהיר, שיש להפסיק בין תנועות שהגייתם שווה ("לתת רוח בין הדבקים כאשר אמרו רז"ל"). בכלל הדוגמאות הוא מביא אף את הנחיצות להבחין בין תמיד ~ תמית או בין גדת. אם נניח כי ד הייתה /d/, הרי שאין לשער סכנה של הגייה מוטעית אלא אם ת הייתה /t/, ואין זה מתקבל על הדעת. דין לשער (השווה אף גומפרץ 11), כי שתי האותיות מייצגות עיצורים בין-שיניים, לאמור δ ו- θ ; אלא מסתברת השאלה, האם היה זה או אופן הקריאה השליט בכונן או יהב"י עשה נפשות לכלל שלו. כתרומה לעניין דין להביא את העובדה, שמביאה גומפרץ 45, כי יהודי תימן ויוון עודם הוגים היום ד בין-שיני.

16.2. האותיות א, ח, ע נודע להן, בתקופות שונות, ערך הגאי שונה לגמרי מכפי שהוא נודע להן בידיש עתה, וההתפתחויות שהביאו לכלל מעמדן היום חלו קצתן עד אשכנז, וקצתן כבר באשכנז גופה.

עניין א הוא הפשוט ביותר. מתוך השוואה לערבית המודרנית נגדרת א העברית הקדומה כגרוני פוצץ לא-קולי (מסומן בתעתיק ' או 9). מקובל, כי פונימה זו "נאלמה" בקריאת לשון-הקודש – אף כי בכתב האות עומדת בעינה – בזמן שלשון תרגום נעשתה הלשון הישירה בקרב היהודים.

את ח מציינים במערכה הפונימית השמית המקורית, לכל הדעות, כגרוני חוכך לא-קולי, והפונימה הזאת הייתה לה מקבילה קולית ע (מסומנת בתעתיק ' או 9). בלעזים המערביים קיים את עצמו צליל-עין "גרוני" אפילו לאחר גירוש צרפת, עד למאה ה-15; שעל כן הרשות בידנו לשער, כי פונימה זו הייתה בכלל נחלתו של הלעז המערבי שהובאה ללותר. ואילו באשכנז נאלמה הפונימה /b/ לא במאוחר מן המאה הי"ג, ע חרוקה התחילו להגותה כמו [i], ע פתוחה כמו [a] וכיוצא באלה; על ידי כך נפתח במאה הי"ג פתח להשתמש באות ע, שנתפנתה מבחינה פונימית, בתורת ציון לתנועת /e/.

הגייתה של ח נשתנתה כנראה עוד עד אשכנז. יש ידיים לסברה, כי שם הגאון הנודע רב האי הוא חיים, לאמור הגרוני החוכך הלא-קולי מעיקרו נעשה להגה הנשוף /h/. הלעזים המערביים שבאו ללותר קראו, כנראה, ח כמו שאנו הוגים עתה. ה. הוכר מכבר, כי החרוזות ח: ה מצויות אצל פייטני האשכנזים הקדומים ביותר, כגון הסליחה המיוחסת לר' גרשם מאור הגולה עצמו: "האויבים אין לקבל אלו ה/ השתחוות לפניך פלו ח". קצת לועזים שבאו ללותר אולי לא הגו ח=ה במצבים מסויימים לחלוטין. מותר להניח, כי חיתוך מוחלש זה (שאפשר שהגיע עד אפס) עבר אף לקהל יידיש. בשנת 1180 בערך מספר מחבר לאטיני, כי תולדת חייו של מייסד מנזר מתי בטרייר הייתה תחילה כתובה בעברית בלבד, ובשם Ay Mathai; ברי, שהכוונה היא ל-חיי מתי. כך אנו מוצאים בלשון-הקודש שבהיתוך מתקופת בראשית "אי ציק" "צחק" או "ה ע נ עך" "חנוך", שהם, כנראה, ירשה מלפני אשכנז. קצת שמות מסוג זה כבר עלו בגבולו של קהל יידיש: "ר ע ל ע" "רחל", בשינוי התנועה בהקטנה /ra(h)el > re(h)ele > rele/ או "סימ ע" "שמחה" (שם אישה) (סעיף 16.1). מלבד שמות פרטיים בא כאן במניין מע קן "מחק".

ההבדלה החחרת המאוחרת שבין ח ובין ה, השבת ההגה הנשוף /h/ בפיהם של

אלה שקיפחוהו, והזהירי של ערכי ההגה ח ו־כ, בפונימה אחת /x/ היא כבר תוצאה של המשך התפתחות פנימית באשכנז גופה.

16.2. לכל העניין של ח ~ ה (ובמקצת אף לעניין ע ו־כ) השווה ניסיוני להצגה כוללת: -בני חית און ובני הית באשכנז: די פראָבלעם – און וואָס זי זט אָאונדז הערן, ייִוואָ – בלעטער-41 (1957/1958), 101–123, ובנוסף עברי בל שוננו כג (חשיט), 85–101.

הגדרות של א, ח, ע בעברית הקדומה השווה H. Bauer - P. Leander, *Historische Grammatik des hebräischen Sprache des Alten Testaments* האלה 1922, 164, 169.

ח ~ ע ~ ה: בעניין הייחוסים הקדם-אשכנזיים והחוף-אשכנזיים השווה שיר: 'תולדות ר' אלעזר הקליר, ב כורי העתים, תקץ, חזרו ונדפסו בתולדות, וורשה, I, 1913, עמ' 192–250; במיוחד עמ' 209; א"א הרכבי, 'חדשים גם ישנים', מס' 10, II, הקדם (1908), L. Ginzberg, *Geonica*; 82, 80, 2, סגל, פוניטיקה על פיה המפתח עמ' 148; מ' זולאי, מחקרי ינאי, ירושלים, 1936, 245; גם גומפרץ וביקורת של קוטשר על גומפרץ, תרביץ כד (תשט"ו) 357. הראביע כתב בפירושו לתורה (שמות ג, טו): 'ולאלה שניהם עין וחית כבדים מאד ומי שלא נהג בנערותו לבטא בהם לא יכון לדבר בהם כמו הערלים'; לא אחת נשנה הדבר בספרות, ובכלל זה ר' אליה בחור בת שבי בערך י"ש. בטבריה, אומרים המדקדקים, יודעים איך לבטא ח ו־ע. גומפרץ, ולפניו קאלה, סבורים היו, כי הקריאה ה'גרונת' של האותיות האלה כבר נשתכחה, משחדלה העברית להיות לשון ישירה, וסופה נחדשה ברישומה של הערבית. א' גרביל בביקורתה על גומפרץ, ל שוננו, תשי"ד, קובץ מיוחד [ט], 83–92 הביעה השערה, כי טבריה שמרה בנקודה זו מסורת קדומה: 'אין להניח מלכתחילה, שהשמירה על דיוק הקריאה בלשון הקודש תיעשה מתוך שאיפה להסתגל למערכת ההגיים של לשון ורה' (עמ' 85). אלא שהטענה בטלה, אם תחת 'ערבית' נקבע 'יאהודית': אנשי טבריה היו להם בלשונם היהודית, אמנם מן הערבית, עיצורים גרוניים, ומן הלשון הישירה נכנסו פונימות אלו כתקן לתוך לשון-קודש-ממש שלהם. השווה גם כאן *Texts & Studies I*, 728 ואילודון ב-ה שפ"ה א (1912), 88–92. – הא"י = חיים, השווה ש' מורג, תרביץ לא (תשכ"ב), 188–190. בעניין 'הספרדים בני הדור הישן' בסאלוניקי ובצ'כאקאן אחרות, ההוגים ע במלים שבו, ידעתי וכדומה 'כמו ח' השווה צבי הרכבי ב-עניני לשון [א] (תשכ"ב), 46, ושם [ב] (תש"ג), 64. – ה בגידיומו היא אילמת.

ח, ה בלעזים: בכתב-יד שארט, הכולל תעתיקים מעברית מן המאה העשירית למנינים, פירושה של h הוא ח וגם ע, לפעמים יש בו היאטוס, כגון vaheth (לעולם) ועד-, כנראה coup de glotte; ולפעמים אף כ (במקרים אחרים כגמסרות על ידי ch). הרושם הוא, כי היהודים היה להם ח = ה, אלא כ צלצול שונה היה, והמעתיק לא יכול לשית לו עצה. השווה גומפרץ 24–25. בכתב-יד משנת 1234, מס' 36 בספרייה הלאומית בפאריס, נאמר, כי ח הגייתה כמו כ, אולם התיאור של שתיהן, בתרגומו של גומפרץ מלאטינית 'דומה להוצאת ריר מתוך הגרון בחזקה'. השווה גומפרץ, 19. גונעים אל הלב ממש הם מאמציו של אותו מעתיק צרפתי שהמציא את הצירוף ai, כדי למסור את צלילו של ח שהיה לו מזור: sor senagai 'שור שגנח'; לפעמים אף ב- (coup de glotte?) כתוספת raihem 'רחם', ruhah 'רוח'. אולם גומפרץ 19 וכו' ליקט אף פרטים בעניין ח = ה בצרפת במאה הי"ג למנינים. יש מקרים, ששתיהן גונחות בתעתיק aguiga 'חגיגה', zeva 'זבח'; ezas (ליד hezas) 'הדס', tearod 'טהרות'. הנדנד בתעתיק נראה כהשתקפותו של נדנד ההגייה בפי היהודים (ואולי של הבדל בין לשון-קודש שבהיתוך ובין כללי לשון-קודש-ממש). – בקרב יהודי איטליה היום ה היא אילמת.

ע בקרב הלועזים: יהודי איטליה קוראים עד עתה כמו [ŋ], השווה א"ש הרטום ב- ארץ ישראל 3 (1957), 262, הערה 9. – בקרב הלועזיים המערביים נתקיימה ההגייה "הגרמנית" של ע אפילו באמצע המאה ה-19, כלומר ימים הרבה אחרי גירוש צרפת, כפי שניתן ללמוד מ- לקט יושר, מהדורת י' פריימאן, א, ברלין, 1903, 122: "... העין כמו שמדברים הצרפתים מן הגרין".

ח בקרב הכנענים: יהב"י, הנקדן הפראנאי מן המאה הי"ג כתב, כי גדולי כנען אינם קוראים ח כהלכה. מקור ע"י גומפרץ 21.

עובדות ובעיות של ח ~ ה ~ ע באשכנז: פייטני אשכנז הקדומים ביותר חורזים: ח: ה; והעיר על כך מחברו של יוסף א"מץ בפרנקפורט דמיין בסביבי המאה הי"ז (מובא לפי מהדורת ספד"מ 1928), ס"י כ"א: "וכמה פייטנים חיברו כמה פעמים בסליחה ה' לח". עיקר החומר אצל שיר (ראה לעיל, תחילת ההערה). – חיי מתי השווה א' קובר ב- *Germania Judaica*, 382. – איציק > יצחק אינו ניתן להסביר אלא על ידי ח שהגיית */h/*, ושסוף סופה אפס. יהודי מאלזאס, ששמו Isaac Jacob, חתם איצק בריעקב, השווה *REJ* 48 (1904), 11. הכתיב איצק מוזמן בזמן קדום אף מחוצה לאשכנז, למשל בפרסיניאן שבפרובאנס, בשנת 1376, השווה גרוס, 429, וש' אסף, מקורות ומחקרים, 176. גומפרץ תופס את גרסת-השם איציק בכלל כלעו ("צרפתי"); אבל [ts] תחת צ לא יכול להיווצר אלא באשכנז. – בשירת-אסתר ביידיש בכתב-יד מינכן 347 ("הכתב מעיד, כנראה, על המאה ה-12" – משערים שטרק-לייצמאן 235; אבל הטקסט נעתק מתוך טופס קודם הרבה) חורזים רָשַׁע (*irešai*) עם פֶּסַח. החרוז ש:ס קשה מאוד, אולם לעניין סוף התיבה הרי שתייהן מסתימות, כנראה, בתנועה; ח היא אילמת. – ארנולד פֶּן-הארף, נוסע גרמני משנות 1496–1499, רשם מפני יהודים גרמנים בארץ-ישראל *mela* "מלח", אבל *malach* "מלאך". בעניין פֶּן-הארף השווה פ' באבינר ב- *MGWJ* 64 (1920). וי' קלזנר ב- ספר השנה של ארץ-ישראל, תל-אביב תרפ"ג. – אשכנז היא העדה היחידה שהסתייעה בלשונה באות ע, כדי למסור את הפונימה */ei/*. מ' שטיינשניידר "Der Vokalbuchstabe ב- *Hebräische Bibliographie* (המזכיר) 6 (1863), 119–120, הוכיח, כי השימוש הזה של ע לסימון התנועה הזאת התחיל במאה הי"ג, בימי מהר"ם מרוטנבורג, ובמונחים שלנו: על מפתנה של תקופה יידיש הישנה.

16.3. בעניין ערכן ההגאי של ו העיצורית ושל ב בדטרמינאנט לשון-קודש קשה לעת-עתה להגיע לכלל גמר מסקנות. אולם ניתן לשרטט ראשי פרקים. השלב של עכשיו, שבו גם ו גם ב הם מייצגים שבכתב לפונימה השינית-שפתית */v/*, אי אפשר לו שיהא ראשוני. ודאות מוסמכת וכללית היא, כי שתי אותיות אלו יצגו שני הגאים מיוחדים. בעניין טבעו של ההבדל אין מלוא הסכמה בין חוקרי העברית. מאחר שברור, כי ב קשורה קשר קרוב כל-כך אל ב, אולי מותר להניח, כי ב היה מבחינה פוניטית החוכך הדו-שפתי "הטהור", שמסמנים אותו *β*, וה-ו (שסימנו *w*) היה החוכך הדו-שפתי, שאגב חיתוכו מתרומם חלקה האחורי של הלשון לצד החך הרך. חיתוכם של שני ההגאים דומה כל כך, שהייתה להם, ככל הנכון, נטייה להתמוזג בפונימה אחת. אם */w/* או *β* – הריהו בגדר קושיה.

אבל מתי נשתנו שתי פונימות אלו, או הפונימה הממוחזת, ומחיתוך דו-שפתי לשפתי-שיני? לפני אשכנז, או אך באשכנז גופה? אף התשובה לכך אי אפשר שתצא מכלל גישוש. לעניין הדטרמינאנט גרמנית ראוי לומר, כי היה בו חוכך דו-שפתי

בתקופת התהוותה של יידיש. רק במאוחר, בסופה של יידיש בראשית נעשה הדו-שפתי לשפתי-שיני /v/; ואם הלועזים היה להם דו-שפתי בירושת לשון-קודש שהביאו עמם, הרי הדעת נותנת, כי כאחת עם המעבר $v > \beta, w$ ברכיב הגרמני חל אותו מעבר עצמו גם בלשון-קודש של לותיר-אשכנז. אולם הלועזים, בבואם ללותיר, לא היה להם ברכיב הרומאני של לשונותיהם עיצור דו-שפתי, ועל כן יש ידיים להשערה, כי לשונות לעז בתקופת לותיר לא היו בהן דו-שפתיים לחלוטין. אך יש גם מקום להשערה, כי הדו-שפתי הוא אחת הפונימות, שהייתה קיימת, לפחות בלשון-קודש-ממש של הלועזים, אף שלא נמצאה ברכיב הרומאני של לשונותיהם הישירות. להלכה הדבר בגדר האפשר (סעיף 3); אם כך הוא למעשה, אולי יגלו חיפושים מפורטים.

לענין השם ח כ י ם > י צ ח ק, שניתחנו בסעיף 16.1, בעיה אחת עומדת בעינה: אם י ן בגרסת הלעז של השם הוא סיומת ההקטנה (השווה *in* - בצרפתית), על שום מה קיים עצמו באשכנז כתיב השם ח כ י ם ? אין, כמדומה, אלא תשובה אחת בלבד. הלועזים המערביים יש להם י ן שהגייתו אינה, כנראה, ב-י ן מ- /- מפורשת, אלא בתנועה מאונפסת, ובהגייה כזאת נשמע גם י ן גם י ם בשווה. דוברי יידיש לא היו להם תנועות מאונפסות, ועל כן משקיבלו את השם הזה, הוצרכו לתת לפונימה המאודשת / ן, m / פירוש למפרע, שלא לפי מוצאה ההיסטורי. (במלה -מאודשת- תרגמו את המשג גייטראליזירט, 'neutralized' - המתרגם).

שלא כסברה המקובלת, הרואה בדגש ובפסיק כבר מנקודת ראותה של יידיש קאטיגריות קדם-היסטוריות, אסור להתעלם מהם בניתוח הדטרמינאנט לשון-קודש. /a/ שבהברה הראשונה במלה כמו ג ן בֵּ נשארה /a/, משום שהיא קצרה; שאם לא כן, הרי לפי הסכימה הקמאית האידיאלית היה לנו כאן לא a_1 אלא $a_{2,3}$, והשתקפותה ביידיש של היום היה /o||u/. אולם על שום מה לא נתארכה /a/ בטיפוס ג ן בֵּ, אף שהיא באה בהברה לא-סגורה? משום שבאות ג-י יש כאן דגש, ודגש (ביתר דיוק: דגש חזק) הוא סימן לעיצור מוכפל; משמע שהיעדר הסגירה הוא אך מדומה. ההגייה לפי מסורת טבריה היא /gan-nãβ/, וסגירותה של ההברה הראשונה כוחה היה, כנראה, יפה אף בתקופת יידיש-בראשית. (אך יש מקרים שלא ייתכן בהם דגש, כגון נ ח ת, ואף על פי כן נתקיים הפתח. ולכך נדרשת חקירה מיוחדת.) והוא הדין לענין המפיק שבאות ה, שפירושו - כך מלמדנו הדקדוק - כי ה זו הגייתה כהנה נשוף. על כל פנים אנו רואים, כי ההברות בעלות מפיק הן עד-עתה קאטיגריות מיוחדת לגבי דוברי יידיש. מלים כאלה מלשון-קודש-ממש כמו ל ה, ה כ צ ע ק ת ה, ב ה וכדומה, שבהן תובעת מסורת טבריה ה מפיק, תנועת-הסיום היא o_1 , כלומר /o/ בכל הדיאלקטים; אולם ה ב ד ל ה או מ ת נ ה, שאין בהן מפיק, יש להן בלשון-קודש ממש האשכנזי $a_{2,3}$ כלומר /o/ בפי הליטאים, ו- /u/ בפי יהודי פולין ואוקראינה.

על בעיות מורפולוגיות ומילוניות של הדטרמינאנט לשון-קודש נדון במקום אחר.

16.3 ~ ב בעברית קדומה: תיאור פונימי, בלא ניסיון לתאר מבחינה פוניטית, האריס (שם) מחקרו בסעיף 16.1, הערה), עמ' 151. - ניסיון של תיאור פוניטי, באואר-ליאנדר (השם שם) 165, 169. בניסיונות כאלה קל לגדוש את הסאה. אפילו על לשונות זמנו, המניחות פתח הקשבה והאונה חזרת, מצויים, לעתים קרובות, חילוקי-דעות בתיאור, ועל אחת כמה וכמה בענין היחסים שלפני אלפיים שנה. טור-סיני אמר סברתו, כי ההבדל ו ~ ב בא בעברית במאוחר הרבה מכפי שסובר האריס, והבדל זה לא נקבע אלא בטבריה.

עניין וֹ, בספרד אינו מחוור, השווה I. Garbell, "Pronunciation..." (השם המלא סעיף 1, 16, בתחילת ההערה), עמ' 675-678. בעל מעשה אפד, שסיים חיבורו בקאטאלוניה בשנת 1403, מודה בעממיות, כי אפשר שהכוונה בשעת בריאת שיטת הכתב הייתה אחרת, אבל בזמנו ובמקומו הגייה כמו וֹ, השווה סגל, פוֹניטיקה, 137. ו, אצל הלועזים המערביים: הכתיב של המלים שברכיב הרומאני בלעז המערבי, השווה למשל R. Levy, *Recherches lexicographiques sur d'anciens textes français d'origine juive*, בלטימור, 1932, 87-88, מראה בבירור, כי וּ = וֹ, ושתייהן מייצגות /v/.

ו, בֹּ באשכנז - /v/ או /w/? אם הלועזים הביאו בלשון-קודש-ממש שלהם את הפוֹנימה /β, w/ ללוחית, ניתנה לה בסביבה החדשה משענת על ידי הדטרמינאנט גרמנית, שהיו בו עיצורים דו-שפתיים. במשך הזמן /w/ בגרמנית עברה ל- /v/, ואילו /v/ הקודם עבר ל- /f/. יידיש קיבלה מן הדטרמינאנט גרמנית אותה התפתחות ברכיב הגרמני שלה והעבירה אף לרכיב הרומאני שלה, כפי שמוכיח פֿייִוּוּש. אם כן, מותר לשער, כי הוא הדין ברכיב לשון-קודש, ולמשל /vajivɾax/ וי ב ר ח הייתה בו תחילה /w-w-; אצל יוגרי בסוף המאה ה־טז או מוצאים (לרוב בסוף התיבה ובסוף ההברה) מסירת f, למשל Zaf "צו", *ufderech* "ובדרך", אך אפשר שיש כאן נטילת הקוליות ברישומן של המבטא הגרמני-דיאלקטי הקוטריטוריאלי. אולם חקירה זו אין בה מלא אפשרות של הוכחה, שכן /v-v- במלה וי ב ר ח שבימינו אפשר שאינו אלא תוצאה של החזרת התקן ליושנו. - ק ט פ "עושה ליצנות", אם אנו מקיימים את האטימולוגיה קאטאוועס > פת בות, ק ט פ < פת וֹ, אפשר שבא מתוך חפץ של כתיב "פוֹניטי" ב־f, במקום שנשתכחה הויקה האטימולוגית (דוגמה אחרת לכתיב לא-אטימולוגי הוא ש בא במקום שווא).

ח פים = ח קין: צורות יִן מצרפת השווה *REJ* 3 (1881), 291; 8 (1884), 167; גרוס *Gallia Judaica* 123, 241. צורת ח פים מאשכנז ראה סעיף 16.1, הערה. ר' ישראל איסרלין בבואו, בשנת 1450 בערך, לבאר, כי ח קי־ן הוא יצחק (השווה פסקים וכתבים סי' ו), אולי נתכוון לכתיב של הצרפתים. - הניטרליזציה /m, n/ היא, כנראה, אף נקודת-מוצא להחלפת השם הפרטי נסים (לא-אשכנזי) ל-ניסן (אשכנזי). Salfeld, *Martyrologium*, אין בו אף אחת משתי הגרסות האלו; שני נסים שאצל גרוס האחד הוא מפרובאנס, האחר מקאטאלוניה. בשטחים הספרדיים והיאהודיים נסים (אף הוא מן השמות ה־משיחיים?) ידוע יפה יסה. האם לא תצדק השערה, כי ניסן (> נסים) בא לאשכנז II ישר ממזרח? - תוספת אישור לניטרליזציה /m, n/ אצל הלועזים המערביים, כאחת עם המבטא האפי של התנועה המעוממת, ניתנת לנו בתעתיק הצרפתי של ימי הביניים *Hagin* "חיים", השווה, למשל, גרוס 494, 560. הדגמה אחרת הוא התעתיק הצרפתי *haggeon* "היום", השווה בלונדהיים, *Les parlers judéo-romans*, עמ' CXXVII.

דגש אצל הלועזים המערביים: בתעתיק שארטר מן המאה העשירית, השווה העתקו אצל גומפרץ 24-25, העיצור הדגוש הוא, דרך שיטה, מוכפל. - לאיזו תקופה זה שייך, ואילו שרשים הצמיחו את המעבר כ= פ וּמלים ביידיש כמו שפחה, הכחשה וכן בבלל, בפת ב, לפתחילה? גומפרץ 212 מנסה לכרוך זאת במסורת טבריה. מה סוגים של הגיית ר היו בפי הלועזים בדטרמינאנט לשון-קודש, אין אנו יודעים לעת-עתה. בעניין שני סוגי בתקיפת הגאונים השווה סגל, פוֹניטיקה, 30-33, ויִ מנצור "הגיית הריש בפי יהודי בבל", לשוננו כ (תשט"ז), 47-49; ושם ספרות נוספת.

17. בעייה מילוגית אחת ראוייה שנעלנה כאן. מצויות מלים, ששייכותן האטימולוגית

לדטרמינאנט לשון-הקודש ברורה היא, אך פירושם ביידיש או שאי אפשר למצוא אותו מחוצה לגבולות אשכנז, או שהיידיש קיבלה אחת המסורות הקדם-אשכנזיות, וקושיה היא, מה הצינורות שהולכו לתוך היידיש אותו שינוי גרסה שבלשון-קודש, שקנתה לה שביטה.

כך, למשל, לא נראה כי תיפלה בהוראת מקום יראה של הגויים היה לה תוקף אי-שם מחוץ לאשכנז. בעצם, ראוייה כאן הגדרה מדויקה יותר: מקום יראה של נוצרים, ושעל כן אין לצפות, כי תיבה בהוראה זו תימצא בשינוי גרסה כלשהו של יאהודיות, כלומר בסביבה מוסלמית; אך גם בגודזמו לא הוכחה מציאותה של מלה זו. כמובן, אין זאת אומרת, כי המלה קמה בגבולות יידיש. תיפלות, תיפלה מצויות בתקופת-הגמרא. אך נראה, כי יהודי-אשכנז, והם בלבד נסתייעו בצורת הזולול על דרך שינוי-הנה קל, כדרך חגא, שתחילתה 'חרדה, רעדה' – וניתנה לה הוראת 'ימי אידיהם', בשל הדמיון לתיבת חג להוראת 'יום טוב (של ישראל)'. – וכן עשו לגבי (בית =) תפילה גיגודו (בית =) תיפלה, כלומר 'בית תיפלות' < 'מקום יראתם'.

וכיצד קיבלה המלה צלילות משמעות של 'פריצות, תועבה'? קורותיהן של מלים אחרות אינן שקופות כל כך. בילבול מתפרש במילון העברי 'ערבוביה', ובהקשר זה בילבול המוחות (נשמע כלשון ספרותית) מצוי אף ביידיש. אבל בדרך כלל משמש דובר יידיש באותה מלה בהוראת 'עלילת שווא'. שיבוש בעברית עניינו 'טעות', אבל ביידיש הוראתו 'דבר פעוט, משהו שאין לו ערך'. לא תמיד חומר ההוכחה משופע למדיי, או מלוקט למדיי, שיהא בידנו להשיב לשאלה, האם לפנינו התפתחות אשכנזית פנימית, עם ירשה מלפני אשכנז, או שלפנינו יבוא מחוצה לאשכנז; אך הקושיה על כך בכל פרט ופרט מסוג זה, צריכה להישאל במקומה.

17. תיפלה: השווה במאמרים ב-*Word* 16 (1960), 111. – צלילות: יש ביד, לפחות 3 אסמכתות. ולא ייתכן ספק באמיתות הדבר: א) בשאלות ותשובות הב"ח, ספדימ 1697, שאלה צט, שורה 17; ב) בשיר שבתאי ביידיש, אמשטרדם 1666, בית ד, השווה בחיבורי בילדער פון דער יידישער ליטעראטור-געשיכטע ווילנא 1928, עמ' 235; ג) מ' וואקסער מסר לי על חסיד מחסידי ראדזין שרגו על נכדי שקרא בספרי טרסה-פסול: 'א יונגל וואל לייענען צלילות!'; היה גם הביטוי: דבר צלילות.

מאת המחבר :

לפני שנים אחדות, כשעלתה במחשבה הכנת ספר ילון, חלקו לי עורכיו כבוד והומיגוני לתת חלקי לספר זה. לצערי לא היה בידי באותה שעה לתרום לענין זה. מבקש אני אפוא, באיחור זמן להקדיש מחקרי זה לחנוך ילון, שהרבה מאוד למדתי ממאמריו וממכתביו הפרטיים שכתב אליי, ואני מקווה, כי יקבלנו כאות לתודה ולהוקרה.

מיו

גלגולי לשון של העברית הטכנית

(סיום)

כליא-רעם: "מוליך החזיז" – יאוועל²⁹⁶; "ברזל נוהג הברק" – שולבוים²⁹⁷; "מנהל הברק" – שניידער²⁹⁸. כולם תרגום מגרמנית Blitzleiter; "כלי מטרה הברק" – ראבינאוויץ²⁹⁹; "ברזל מושך הברק" – שולבוים³⁰⁰. אף אלה תרגום מגרמנית Blitzableiter. "משבית חזיז", "סתר-רעם" ו"מגן מרעם" – שטיינבערג³⁰¹; "שטן לברקים" ו"מברק" – פינס³⁰². ("בהשכיל לבנו להקים שטן לברקים, את המברק"; בהערה: "הכלי לבטל את נזק הברק").

כספית: הייתה ידועה לקדמונים ברשימת שבע המתכות ומזכרת אצל תיאופראסטס (300 לפני סה"ג) בשם χρῆσός ἀργυρεός = כסף נחלי, ואצל דיוסקורידס (במאה הראשונה לסה"ג) בשם ὑδράργυρος. היהודים הקדמונים לא הכירו את הכספית, ולראשונה היא מזכרת אצל רש"י בשם "כסף-חיי" (גיטין סט ע"ב). שתרגום מצרפתית argent vif או מגרמנית lebendiges Silber, Quecksilber. בשם זה משתמש גם מחבר "שער השמים" (שער ב': "הכסף החי ירכך ויחליש המתכות"); "כספית" ו"כסף-חיי" – שרשוסקי³⁰³; "זיבק" מערבית – הציע בן-יהודה³⁰⁴ ולא נתקבל.

מגנט: "אבן שואבת" סנהדרין קז ע"ב; סוטה מז ע"א. רש"י מבאר את מוצא השם כלהלן: שמגבהת את המתכת (הברזל) מן הארץ ומעמידתו באוויר. שם זה נתקבל ונתקדש ע"י סופרי ימי הביניים. בן-זאב³⁰⁵ שינה את "השואבת" ל"שואפת" (אבן שואפת); "אבן מושכת" ו"אבן זוחלת" ("אבן הזוחלת אשר תניע הברזל מצד סגולתה") – אהרן הקראי, עץ חיים ה' ועוד מקורות אחרים (השווה אצל קלצקין בערך "אבן-"). שרשוסקי³⁰⁶ מקנה לשם הלועזי לבוש עברי וקורא לו "מגנית" ("מגנית כשהיא תלויה ומונחת, לעולם ראשה האחד פונה לצפון והשני לדרום").

מדחום: "כלי מודד הרוח הנקרא [טערמאמעטער] ובל"א [ווארממעטער] – ספר הברית³⁰⁷; "מודד מדרגת החום" ו"ממדד החום" – יאוועל³⁰⁸; "כלי מדידת

* ראה הערת המערכת בסוף המאמר.

296. למודי הטבע נג ע"א.	297. מהדורה א', בערך Blitzableiter.
298. חקת הטבע, עמ' 69.	299. המנוחה והתנועה, עמ' XII.
300. מהדורה ב.	301. בערך gromootvod.
302. כנסת ישראל ג' תרמ"ח (1888), עמ' 601.	303. ברייתא דמרכבה, עמ' 2.
304. השווה אצל אביניר, כיבושי העברית בדורנו, עמ' 83.	305. בערך מאנגעס.
306. ספר השנה א', תר"ס (1900), עמ' 229.	307. עמ' לה ע"א.
308. למודי הטבע פג ע"א.	

החום³⁰⁹ - וקנה-מדת-החום³¹⁰ - ראבינאוויץ; - כלי מורה מדרגת החום (סערמאמעטער) - מאנזאהאן³¹¹; - מדחם - פינס³¹².

מוליקול: - חלק חמרי-ראבינאוויץ³¹³; - חלק חומרי-שולבוים³¹⁴; - פרידה-שרשוסקי³¹⁵; - מלקול - שרשוסקי³¹⁶; - חלקיץ - חידושו של שולבוים³¹⁷; - חלקית - לאור-טורטשינר³¹⁸.

מזחלה: - עגלות חדלי אופנים - ערטור³¹⁹; - עגלה חסרת אופנים - צווייפעל³²⁰ - תיאור ולא תרגום; - עגלה זחלת - בלאך³²¹ ושיינהאק³²² - בוודאי מגרמנית Schleife; - עגלת חורף - שטיינבערג³²³; - עגלת שלג - ומרכבת שלג - שולבוים³²⁴; - מרכבת חורף - מארגל³²⁵; - מזחלת, גרר - ושחלקה - לאור-טורטשינר³²⁶. בתלמוד (בבב כב עב) יש "מזחילה" במשמעות מרזב למי גשמים.

מזרקה, באר ארטיזית: - בארות הקפיצה (בארות הקפיצה אשר בהם המים עולים מעצמם ממטה למעלה) - לינדא³²⁷; - בארות הקופצות - סלוצימסקי³²⁸; - באר מקלחת מים³²⁹ - באר המקלחת מימיה למעלה³³⁰ - ראבינאוויץ; - בארות זורקי מים - בור הזורק³³¹, רבור-מזרק³³² הפלס (תרסה); - זנוק - מארגל³³³, בהסתמכו בוודאי על זכחים נה עב - חבית שמונחת תחת הזינוק... ופירוש רשי: צינור המקלח מים מהר זקוף ובקילוח מקלח למרחוק וניפל לחבית; - מזנוק-מים - ומזנוקה - לאור-טורטשינר³³⁴; - מזרקה - קלחנר³³⁵. כל השמות הנ"ל הם תרגום פחות או יותר מדויק מגרמנית Springbrunnen. שמות נוספים: - באר נבוכה - ראבינאוויץ³³⁶; - באר קדוחה - שולבוים³³⁷ - תרגום מגרמנית Bohrbunnen, כפי שנקראת בשפה זו הבאר הארטיזית; - פשקיה - מארגל³³⁸.

309 המנוחה והתנועה, עמ' 14. 310 ההרכבה וההפרדה, עמ' 250 בהערה.

311 האסיף, שנה ה', תרמ"ט (1889), עמ' 8.

312 הכח, עמ' IX. 313 ההרכבה וההפרדה, עמ' 103.

314 מהדורה א, בערך Molekül. 315 ברייתא דמרכבה, עמ' 3.

316 חקת עולם. 317 מהדורה ב, בערך Molekül. 318 בערך Molekül.

319 רשום אצל קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה ב, עמ' 347.

320 סניגור, 85. 321 שבילי עולם א, ח ע"ב.

322 תולדות הארץ א, נה. 323 בערך sani. 324 מהדורה ב, בערך Schlitten.

325 בערך Schlitten. 326 בערך Schlitten. 327 ראשית למדנים ב, § 132.

328 הצפירה, תרל"ד. 329 האש והמים, עמ' 62.

330 המנוחה והתנועה, עמ' 139. 331 הפלס ה, עמ' 508.

332 הפלס ה, עמ' 745. 333 בערך Springbrunnen. 334 בערך Springbrunnen.

335 הלשון העברית לשון חיה (תש"ט), עמ' 80.

336 המנוחה והתנועה, עמ' 127. 337 מהדורה ב', בערך Artes-Brunnen.

338 בערך Springbrunnen.

מטריה: "מחסה גשם" – לינדא³³⁹, שיינהאק³⁴⁰, שניידער³⁴¹; "מחסה זרם" – בן זאב³⁴²; "חסות ממטר" – שטיינבערג³⁴³; "מגן למטר" – שולבוים³⁴⁴; "מחסה ממטר" – מארגל³⁴⁵ – כולם תרגום מילולי מגרמנית Regenschirm; "מטריה" – חידושו של בן-יהודה³⁴⁶.

מימן: "אור מימי" – יאוועל³⁴⁷; "קיטור יסוד המים" – המגיד 1856 עמ' צב ("המים יתעצמו... ומקטור יסוד המים [וואססערשטאפפאז]..."; "יסוד המימי" – ראבינאוויץ³⁴⁸; "מימן" – שרשוסקי³⁴⁹; "מימן" – שולבוים³⁵⁰; "הידרוגן" – שרשוסקי³⁵¹ – hydrogenium; "אבמים" – (מפני פעולת הזרם החשמלי... מתפרד לחלקיו היסודיים שהם אבמים ואבֶּחֶמֶץ) – השקפה ג' (עמ' 34).

מינרלים (חומרי הטבע, שקליפת האדמה המוצקת מורכבת מהם): – במקרא "אבן" (איוב כח, ב: אבן יצוק נחשת) ו"עפר" (איוב, שם: ברזל מעפר יקח) וברבים "עפרות" (איוב כח, ו: עפרות זהב לו). גם אלהרזי בתרגום מורה הנבוכים א, סד משתמש בשם "אבן" למינרל ("אבנים ומה שאין בו רוח חיים"), במקום "הדומם" של אבן תיבון; כמו כן רש"ט פאלקירא (ראשית חכמה ב, ז: "המחצבים והאבנים ומיניהם"; המבקש: "ידיעת העצמם האבניים...") ואחרים (רשום אצל קלצקין בערך זה). השם המקובל ביותר למינרל הוא "דומם", כגון הכחורי א, לט: "ופרידה עצמית כהפרד הצמח מן הדומם"; מו"א, סד: "ומי שאין לו השנה כדומם"; רוח חן (חובר בין 1200–1250) א: "הדומם, הצומח והחי והמדבר". ועוד רבים אחרים (רשום אצל קלצקין בערך זה). בשם זה השתמשו גם המשכילים, כגון לינדא³⁵² ורבים אחרים.

שמות אחרים:

"נקפאים" (לפי שטיינשניידער³⁵³ בעקבות ג'מאד בערבית), כגון מחבר "עולם קטן" (ב, א, ג); "קפא", "קפא", "קפא" – ברבים "קפאים" – חובות הלבבות, היחוד, ז: "בכל העולם הזה... קפאיו וצמחיו ובעלי חיים אשר בו..."; שם, עבודת אלהים ח': "בכל מה שברא מקופא וצומח וחי ומדבר..."; "מוצא", רבים "מוצאות" – איוב כח, א: "כי יש לכסף מוצא"; חובות הלבבות, הבחינה, ב: "אבל האבנים היקרות והזהב והכסף ושאר המוצאים"; מורה נבוכים ג, לו: "צמח או בעלי חיים או מוצא" ואחרים (השווה אצל קלצקין בערך זה);

339 חלק א, עמ' פג ע"א. 340 חלק ב, עמ' מב.
341 חקות הטבע, עמ' 91. 342 חלק ג, בערך רעגענשירם. 343 בערך sontik.
344 מהדורה א', בערך Regenschirm. 345 בערך Regenschirm. 346 במילונו בערך זה.
347 קיט ע"ב. 348 המנוחה והתנועה, עמ' 15.
349 ברייתא דמרכבה, עמ' 2. 350 מהדורה ב, בערך Wasserstoff. 351 ששה סדרי מדע.
352 א, פג ע"א. 353 Hebr. Übersetz. (1893), עמ' 34 בהערה 235.

"מחצב", "מחצב" – במשנה (שביעית ג, ה: לא יפתח אדם מחצב...) ובתלמוד (ירוש' שקלים מט ע"א: מחצב של אבנים טובות ומרגליות ברא לו הקב"ה) במשמעות מכרה של מינרלים, אבל אצל מחברי ימי הביניים – במשמעות מינרל, ככה כחרי ד, ג: "על סדר החכמה מן היסודות אל המחצבים"; מ"ג א, נח; "אין בו מחצב ולא צמח"; שם א, עב: "עד שיתהווה מהם תחילה הקיטורים כפי מיניהם החלוקים ואח"כ המחצבים כפי מיניהם החלוקים"; ר"ש נ' תיבן, סיר' המלות הזרות: "מחצב שם כולל למקורים כלם כמתכות למיניהם ומיני המלחים וכו'" – (השווה אצל קלצקין בערך זה). גם המשכילים הרבו להשתמש בשם זה, ככה לעפין³⁵⁴, סירקין³⁵⁵, ראבינאוויץ³⁵⁶ ורבים אחרים;

"מקור" – והוא שם במקור אשר יחצבו ממנו אבני המקורים – מ"ג א, טו. "מתכת" – השם הזה המופיע במשמעות מטל (עיין להלן בערך מתכת) משמש בימי הביניים גם במשמעות מינרל. ככה אמונה רמה א' א: "המורכבים והם המתכות וצמחים וגרמי הבעלי חיים בלתי מדברים"; אלחריו במ"ג ג, לו, ועוד (רשום אצל קלצקין בערך). גם בן-זאב מתרגם "מינרל" ב"מתכת"; "מוצק" – אמונות ודעות ב, ח: "המוצק והצומח ובעלי חיים"; חובות הלבבות, חשבון הנפש ג: "והארץ וכל אשר עליה ממוצק וצמח וחיי". ובעקבות הגל גם משכילים שונים כגון שיינהאק³⁵⁷. שטיינבערג³⁵⁸ משתמש בשם "עפר מוצק". "מעדן" – מערבית (מובא אצל שטיינשניידר).

מיקרוסקופ וזכוכית מגדלת: "זכוכית" – מהר"ם מרוטנבורג (1215 – 1293)³⁵⁹: "כלי זכוכית המגדיל" ו"כלי זכוכית המגדיל המוחשים" – ר' יעקב עמדן (1697–1776)³⁶⁰ – תרגום מגרמנית Vergrößerungsglas; בעקבותיהם אצל המשכילים בשינויי צורה אלה:

"הזכוכית המגדיל" (כאשר יתראו בו ע"י הזכוכית המגדיל (פערגרעסערונגס גלאז) – לינדא³⁶¹; "כלי המגדיל את הראיה" (אם יתראו ע"י כלי המגדיל את הראיה הנקרא [מיקראשקאפיע] – ספר הברית³⁶²; "כלי המגדיל הראות" –³⁶³ ו"קני זכוכית המגדלים הראות" –³⁶⁴ יאוועל; "קנה זכוכית מגדיל הראיה" – המגיד 1858, עמ' 146; "כלי זכוכית מגדיל הראות" – המגיד 1859, עמ' 33; "זכוכית המגדלת המובטים" – ראבינאוויץ³⁶⁵. שמות אחרים הם: "כלי ההבטה" (כנראה על ידי כלי ההבטה הנקרא [מיקראשקאפיע]) – ספר

354. מודע לבינה, ו ע"ב. 355. שלשה פרקים, עמ' 3.

356. המנוחה והתנועה, עמ' XVI. 357. מבוא, עמ' יט. 358. בערך mineral.

359. שערי תשובות מהר"ם (תרנ"א), עמ' 173. 360. שאלת יעבץ ב סימן תקנ"ה.

361. חלק א, פג ע"א. 362. כו ע"א. 363. למוד הטבע, ט ע"ב.

364. שם מג ע"ב. 365. ההרכבה וההפרדה, עמ' 4.

הברית³⁶⁶; "כלי הראים" – שיינהאק³⁶⁷; "כלי המחזה" – שיינהאק³⁶⁸; "כלי צופים" – האסיף תרמ"ו (1886), עמ' 731; "קנה ההשקפה" – סלוימסקי³⁶⁹; "ראי משניא" – שטיינבערג³⁷⁰ – תרגום מגרמנית Vergrößerungsspiegel; "מגדלת" – פינס³⁷¹; "קטן שקף" – שולבוים³⁷² – תרגום Mikroskop; "שקפדק" – לאור – טורטשנר³⁷³.

מכונה (Maschine): השם "מכונה" נמצא במלכים א' ז, כז חכריה ה, יא במשמעות פן, בסיס. במשנה (אהלות ח, א) אנו מוצאים את השם "מכונה" ברבים (מכונות חיה ועוף), שדעות הפרשנים על משמעותה מחולקות: פירוש המשנה לרמב"ם מתרגם "עדר", וברטנורא "קני חיה ועוף".

הולם יותר את המושג "מכונה" השם "מוכנה", שהשתמשו בו המשכילים – המגיד 1856, עמ' 36; המגיד 1858, עמ' 47, 173; ראבינאוויץ³⁷³ ואחרים – בהסתמך בוודאי על דברי המשנה (כלים יח, ב; יומא ג, ו) "עשה מוכני לכיור", שאב"י (יומא לו ע"א) מבארו כ"גילגלא צהוב מרקעא למימי הכיור", ורש"י מוסיף: גלגל לשקעו בבור שיהו מימיו מחוברים למימי הכיור. אם כן – מין מכונת-שאיבה. גם הברייתא (חולין טו ע"ב) מדברת על "השוחט במוכני", ורש"י מפרש: גלגל שקורין טורר והשכיב בו שכן חודו למעלה וגילגל ושחט – אם כן מין מכונה פשוטה. שמות אחרים למכונה: "כלי מעשה" – יאוועל³⁷⁴; "מַעֲשִׂינָה" – סטרעליסקער³⁷⁵ – מתוך להיטותו אחרי צורה עברית; "חֶשְׁבֹנָה" – פינס ("וכל כלי הבית וכל החשבונות" – ובהערה 2: הכלים העשויין במחשבת חושבים להקל המלאכה לבני האדם, "מאשינעס" בלעז)³⁷⁶.

מכונת קיטור: "כלי קטורת עשן שקורין דאמפ-פ-מאשינע שהוציאו (כלומר: המציאו) בזמנו שיש לו כח גדול וחזק וכו'" – ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ (1804–1868; רב גרמני-אוסטרי)³⁷⁷; "מוכנה קיטורית" – ראבינאוויץ³⁷⁸; "מכונת קיטור" – סירקין³⁷⁹ – קָטָר – פינס³⁸⁰; "יליג קורא בשם 'מכונת קיטור' לרכבת"³⁸¹.

מכונת (אוטו): "מכונה" – יליג³⁸²; "המניע מעצמו" – סירקין³⁸³; "עצמונע" – לאור –

366. לט ע"א. 367. חלק א, עמ' רפב. 368. חלק ב, מבוא, עמ' יא. 369. הצפירה תרכ"ב. 370. בערך mikroskop. 371. הכח, עמ' XIII. 372. בערך Mikroskop. 373. בערך Mikroskop. 374. המנוחה והתנועה, 265. 375. קיב ע"א. 376. כנסת ישראל ג' (תרמ"ח, 1888), עמ' 596. 377. יד אלעזר סעיף קא. 378. המנוחה והתנועה, עמ' 265. 379. ספר השנה ב, 1901, עמ' 216. 380. הכח, עמ' XIV. 381. שני יוסף בן שמעון ח: ע"י לקמן, ערך רִבְבָת. 382. עיין "לשוננו לעם" קל, עמ' 202. 383. ספר השנה ב (1901), עמ' 216.

טורטשינר³⁸⁴ – שניהם תרגום Automobil; 'כוחניה' – לאור-טורטשינר³⁸⁵; 'מכונית' – חידש איתמר בן אבי³⁸⁶.

מלח בישול: 'מלח הנאכל' ('מלח הנאכל' [קאך זאלץ]. הוא לבן והוא משלשה מינים) – לינדא³⁸⁷; מלח נזיד – 'מלח נזיד הוא מלח ידוע נקח לנזיד ואוכל' – שיינהאק³⁸⁸; 'מלח תבשיל' – סירקן³⁸⁹ – תרגום מגרמנית Speisesalz; 'מלח בשול' – לינדא³⁸⁷, יאוועל³⁸⁸, ראבינאוויץ³⁸⁹, 'מלח של בשול' –³⁹⁰ ו'מלח מבושל' – שולבוים³⁹¹; 'מלח של מבשלים' – כהנא³⁹² – תרגום מגרמנית Kochsalz, שפירושו מלח המופק בדרך הבישול, כלומר איוד תמיסת מ'מלח. 'מלח המטבח' – לאור-טורטשינר³⁹³ תרגום מגרמנית Küchensalz.

מנהרה (Tunnel): השם 'מנהרה' ברבים מחזר בשופטים ו, ב: עשו להם... את המנהרות אשר בהרים; הפרשנים רואים בו מחילות עפר. ראבינאוויץ משתמש בשמות הבאים: 'כפה סגורה' –³⁹⁴, 'מערה מקורה' –³⁹⁵, 'מערה מפולשה' ו'תעלה מקורה' –³⁹⁶; 'נקבה' –³⁹⁶ ו'מחלה' – שולבוים³⁹⁷; 'מנהרה' – סירקן (בכל המנהרות האלה העבירו מסילות ברזל אשר עליהן תתגלגלה עגלות) –³⁹⁸.

מנוף: 'בריה הכובד' – לינדא³⁹⁹; 'נושא' – ראבינאוויץ⁴⁰⁰ – בוודאי מגרמנית Traghebel; 'בד המעל' ו'מוט התנופה' – שטיינבערג⁴⁰¹ – תרגום מגרמנית Hebebaum; 'מְרִימוֹן' – שולבוים⁴⁰² – מגרמנית Hebel; 'מְחַלְצִים' – שטיינבערג⁴⁰³. שם זה מובא במשנה מ'ק א' ט' כמכשיר לתיקן סדקין ('שפן את הסדקין ומעגילין אותם במעגליה ביד וברגל אבל לא במחלצים') ורש"י (מ'ק י"א, ע"א) מפרש: עץ כעין רגל שדוחקו במעזיבה לסתום הסדקין. אם כן – לא במשמעות מנוף.

'משליא' – כהנא⁴⁰⁴ – בוודאי על סמך השם 'משליא' או 'משלית' בתוספתא שבת יד, ג, שמשמעותו שם מכשיר לשלות בו את הדלי שנפל המימה; 'מנוף' – חידש קלחנר⁴⁰⁵ מן הפועל נוף, הניף.

-
384. בערך Automobil.	385. שם.	386. 'לשוננו לעם' קל, עמ' 202.
387. חלק א, צ"ב.	388. חלק ג, עמ' כב.	389. המנוחה והתנועה, עמ' 131.
390. שולבוים מהדורה א, בערך Kochsalz.	391. מהדורה ב, באותו ערך.	392. בערך povarennaja sol.
392. בערך Kochsalz.	393. בערך Kochsalz.	394. המנוחה והתנועה, עמ' 231.
395. ההרכבה וההפרדה, עמ' 189.	396. האש והמים, עמ' 164.	396א. ע"פ כתובת השילוח, ע"י מילון בן-יהודה, ערך נקבה.
397. מהדורה ב' בערך Tunnel.	398. שלשה פרקים, עמ' 133, הערה 43.	399. חלק ב, § 65.
400. המנוחה והתנועה, עמ' 78.	401. בערך rycag.	402. מהדורה ב', בערך Hebel.
403. באותו ערך.	404. בערך rycag.	405. הלשון העברית – לשון חיה, הוצאה שנייה, עמ' 79, הערה 132.

מסילת ברזל: "אורח הארץ שרצפוהו בברזל" – ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ⁴⁰⁶; "המסלול ברזל", "משעול הברזל", "שביל הברזל" – סטרעליסקער⁴⁰⁷; "נתיב הברזל" – ראבינאוויץ⁴⁰⁸; "מסילות ברזל" (מה נקל יהיה אז ליסע... ועל המסילות ברזל – אייזענבעהנען – המגיד 1857 (שנה א'), עמ' 51א).

מפל מים: "אשד מים" – יאוועל⁴⁰⁹ וראבינאוויץ⁴¹⁰ – בוודאי מן הביטוי "אשד נחלים" במדבר כא, טו, שאונקלוס מתרגם ב"שפוך נחליא", ובעקבותיו רש"י "שפך הנחלים", אבל הרמב"ן מבאר: "מדרון הנחל שהנחלים נגרים ונמשכים מן אשדות הפסגה" – אם כן במשמעות מפל-מים; "מים מוגרים במורד" – שולבוים⁴¹¹; "זרם קיר", "מתך-מים" ו"אשדה" – שטיינבערג⁴¹²; מפל-מים – שולבוים⁴¹³, ונתקבל אח"כ ע"י ועד הלשון⁴¹⁴, "זנוק-מים" – לאור-טורטשינר⁴¹⁵.

משאבה (משאבת מים, משאבת אוויר): "כלי הרקה" – לעפין⁴¹⁶; "הכלי המוריק את האויר" – ספר הברית⁴¹⁷ (למשאבת-מים טרם מצא מחבר "ספר הברית" ביטוי עברי הולם והוא כותב: "כאשר ישאבו את המים בכלי הנקרא לוואסער פומפי") – ספר הברית כח ע"א, יאוועל⁴¹⁸ והמגיד 1858⁷⁸; "כלי הרקה" (כלי הרקה המוצף וכלי הרקה הדוחף) – ראבינאוויץ⁴¹⁹; "מְשָׁאָה" – שטיינבערג⁴²⁰; "שואפי מים" (מכונות קיטור גדולים ושואפי מים) – סירקין⁴²¹; "מכונת שאיפת המים" – האסיף, תרמ"ה (1884)⁴²²; "קנה משיכה" – שולבוים⁴²³; "באר מקירה" (עליו להעביר לפניו את המכונה הפשוטה... את הבאר המקירה (פלומפ) – פרישמאן⁴²⁴; "מְדִלָּה" – שולבוים⁴²⁵; "מְשָׁאָבֶת" – פינט⁴²⁶; "מְשָׁאָה" – בן-יהודה⁴²⁷; "מְשָׁאָה" – בן-יהודה^{427א}; "מְשָׁאָב" (לשואב מים בצינורות ע"י משאב); "משאבים מוריקי מים" – הפלס תרס"ה, עמ' 291; "שואבת" (משאבה יונקת) ו"פולטת", "מפלטת" (משאבה דוחפת) – לאור-טורטשינר⁴²⁸.

-
406. יד אלעזר, סעיף כד.
 407. מגד ירחים א (1855), עמ' 27.
 408. אבן השואבת, עמ' 56.
 409. למודי הטבע, סא ע"א.
 410. המנוחה והתנועה, עמ' 219.
 411. מהדורה א', בערך Wasserfall.
 412. בערך vodopad.
 413. מהדורה ב.
 414. זכרונות ועד הלשון, חוברת ו, עמ' 44.
 415. בערך Wasserfall.
 416. מודע לבינה, כו ע"ב.
 417. כח ע"א.
 418. מג ע"א.
 419. המנוחה והתנועה, עמ' 138.
 420. בערך nasos.
 421. שלשה פרקים, 133, הערה 42.
 422. בקונטרס המיוחד "תורת הבריאות" עמ' 21.
 423. מהדורה א, בערך Pumpe.
 424. ידיעת הטבע ד (1882), עמ' 21.
 425. מהדורה ב, בערך Pumpe.
 426. הכח, עמ' XIII.
 427. בערך "אויר".
 427א. בערך מְשָׁאָה.
 428. בערך Pumpe.
 429. חלק א, צה ע"א.

ע י פ ר ון : "עט עופרת" – לינדא⁴²⁹, המגיד⁴³⁰, סירקין⁴³¹ ורבים אחרים – תרגום מגרמנית Bleifeder; "חרט עופרת" – ראבינאוויץ⁴³²; "שרד עופרת" – שולבוים⁴³³ "קנה עופרת" – שטיינבערג⁴³⁴ – כולם תרגום מגרמנית Bleistift; "כֶּנֶה" – שטיינבערג⁴³⁵ (מחכר במשנה כלים יב, ח בשורת כלי הכתיבה: "האולר והקולמוס... והכן והכנה טמאים". ברם הפרשנים רואים בה סרגל); "אֶבְרוֹן" – חידוש בן-יהודה, ומובא גם בלוח לונץ תרס"ב מן המלה אבר = עופרת; "עיפרון" – חידושו של קלחנר⁴³⁶.

פּוֹטַשׁ : "אפר מבושל" – לינדא⁴³⁷ – תרגום מגרמנית Pott = סיר, קדרה ו-Asche = אפר; "אפר מלוחי" – שיינהאק⁴³⁸; "אפר המלחי" – ראבינאוויץ⁴³⁹ – תרגום מגרמנית Laugensalz; "מלח הצמחים" – מלח אלקלי⁴⁴⁰ – שולבוים⁴⁴¹ – שולבוים.

פ ח מן – "יסוד הגחלי" – שיינהאק⁴⁴²; "פחם" – סירקין⁴⁴³; "יסוד הפחמי" – ראבינאוויץ⁴⁴⁴; "פחמן" – שרשוסקי⁴⁴⁵; "פחמן" – שולבוים⁴⁴⁶.

פ ל ד ה : "ברזל עֶשׂוֹת" – מחכר ביחזקאל כו, יט, והפרשנים רואים בזה ברזל עבה, אבל רשי מתרגם "בפרזלא הגדואה", כלומר הברזל ההודי, כינוי לפלדה⁴⁴⁷, ובעקבותיו קוראים רבים מהמשכילים, כגון שיינהאק⁴⁴⁸ ואחרים – לפלדה בשם "ברזל עֶשׂוֹת". בן-זאב⁴⁴⁹, ובעקבותיו בלאך⁴⁵⁰ וראבינאוויץ⁴⁵¹ שינו משום מה את הביטוי התנ"כי הגלל עֶשֶׂת ברזל לפלדה. המלה "עֶשֶׂת" נמצאת במשנה כלים יא, ג "העושה כלים מן העֶשֶׂת ומן החררה", וכל הפרשנים (פירוש הרמב"ם, רב האי גאון והאחרים) סבורים, שמשמעותה "חתיכה".

בברכות סב ע"ב מחכר השם אסטמא ("כאסטמא לפרזלא"), *στόμωμα* של היוונים שפירושו הקשה, החזק, כלומר ברזל חזק, פלדה, ובצדק מתרגם רשי (שם) את השם הזה אצייר בלעז, כלומר Acier = פלדה בצרפתית. לפי זה משתמשים

-
430. המגיד 1858, עמ' 106. 431. שלשה פרקים, עמ' 124. 432. ההרכבה וההפרדה, עמ' 42. 433. מהדורה ב, בערך Bleistift. 434. בערך karandas'. 435. שם. 436. הלשון העברית – לשון חיה (מהדורה שנייה), עמ' 80. 437. חלק א, פו ע"א. 438. חלק ב', עמ' ד. 439. ההרכבה וההפרדה, עמ' 6. 440. שולבוים, מהדורה א, בערך Potasche. 441. שולבוים, מהדורה ב, באותו ערך. 442. חלק ב, מבוא, עמ' יד. 443. שלשה פרקים, עמ' 10. 444. ההרכבה וההפרדה, עמ' 14. 445. ברייתא דמרכבה, עמ' 2. 446. מהדורה ב', בערך Kohlenstoff. 447. השורה (1913) Lippmann, Abhandlungen u. Vorträge zur Geschichte der Naturwissenschaft II, עמ' 266. 448. חלק ג, עמ' לב. 449. בערך שטאהל. 450. חלק א, מו ע"ב.

משכילים רבים בשם 'ברזל חזק' לפלדה, כגון לינדא⁴⁵², או בשם 'ברזל מוצק' – לינדא ('ברזל מוצק' [שטאהל] הוא חלק המובחר מהברזל)⁴⁵³, בן-זאב⁴⁵⁴, המגיד⁴⁵⁵ ואחרים; 'ברזל מצורף'–בלאך⁴⁵⁶; 'ברזל צרוף'–יאוועל⁴⁵⁷; 'שְׁמִיר'–סירקין (הנה התחבטות השונות להחיל את מחיר השמיר [שטאהל])⁴⁵⁸, בהסתמכו בוודאי על העובדה שהשבעים מתרגמים בירמיה יז, ז את השמיר ב-*ἄδαμος*, ובשם הזה השתמשו היוונים גם במשמעות ברזל קשה, פלדה קשה⁴⁵⁹; 'פֶּלֶד'–בלאך⁴⁶⁰; 'פֶּלֶד'–סירקין⁴⁶¹. שם זה בא בלשון רבים בנחום ב, ד 'אש פלדות', שרשי ואבן עזרא מתקשים לתרגמו, ופרשנים אחרים מתרגמים ב-'ברזל עשות'–הגל, ושם זה נתקבל ע"י ועד הלשון⁴⁶⁰. פרלס⁴⁶¹ רואה ב-'פליא' שבתלמוד (ב"ק ק"ג ע"ב) – שהערוך מפרש ב'נחשת מוצהב' – את הפאלוד, פלאד בארמית, פלדא בסורית, שבא מפרסית pulad או fulad.

ק פ י צ : 'נוצה' רנוצת עשת הברזל – ראבינאוויץ⁴⁶²; 'נוצת ברזל עשות' (שפרינץ פערדער) – פרישמאן⁴⁶²; 'נוצת הברזל' – שולבוים⁴⁶³ – שניהם תרגום מגרמנית Eisenfeder ו-Stahlfeder; נוצה מְנַתֶּרֶת – שולבוים⁴⁶⁴ – תרגום מגרמנית Springfeder; 'בריה עקלתון' (לקפיץ של שעון) – בן-זאב⁴⁶⁵; מְנַעַל ו-אָבֶרֶת המנעול (לקפיץ המנעול) שטיינבערג⁴⁶⁶; 'כלי צרוף' (ספראנויקע) – ר' חיים עוזר גרודזינסקי⁴⁶⁷; 'קפיץ' – שרשוסקי⁴⁶⁸. השם קָפִיץ, קָפִיץ מצוי בבראשית רבה (ס"ה, י"ז) במשמעות שריר המתפשט ומתכווץ, ובאיכה רבה (א, ו) במשמעות תנועה, קפיצה. שרשוסקי⁴⁶⁹ משתמש בשם 'קפיץ' במשמעות שריר (Muskel) ובמשמעות Springfeder.

ק ט ר (Lokomotive): 'עגלות ההולכות ע"י קיטור עשן שקורין דאמפף-וואגען' – ר' אלעזר איש הורוויץ⁴⁷⁰; 'עגלות ההולכות באש ותמרות עשן' – ר' יהודה אסאד (1794–1866)⁴⁷¹; 'עגלות הקיטור'–סטרעליסקער⁴⁷² וראבינאוויץ⁴⁷³;

-
451. אבן השואבת, עמ' 23. 452. חלק א, עב ע"א. 453. שם.
 454. בערך שטאהל. 455. 1857 (שנה א), עמ' 79. 456. חלק א, פז ע"א.
 457. נח ע"ב 458. ספר השנה, שנה ב (תרס"א, 1901), עמ' 217.
 459. השווה אצל Lippmann (הנוכח בהערה 447), כך ב, עמ' 38.
 460. זכרונות ועד הלשון, חוברת ו, עמ' 56.
 461. Perles, Etymologische Studien u. Altertümer, Breslau 1871. עמ' 269.
 462. המנוחה והתנועה, עמ' 144, 245. 462א. ידיעת הסבע ד' עמ' 30.
 463. מהדורה א, בערך Springfeder. 464. מהדורה ב, באותו ערך. 465. חלק ג, בערך פערדער.
 466. בערך pruzina. 467. ספר אחיעזר, ח"ג.
 468. ששה סדרי מדע, עמ' 4; ספר השנה א (תר"ס, 1900), עמ' 237.
 469. ספר השנה – עיין בהערה הקודמת. 470. יד אלעזר, סוף כד.
 471. תשובות מהרי"א, אר"ח, תשובה נח. 472. מגד ירחים א (1855), עמ' 27.

עגלה קיטורית – ראבינאוויץ⁴⁷⁴; רכב הקיטור – המגיד⁴⁷⁵; מרכבת קיטור – פרישמאן⁴⁷⁶; רכוב קיטור – שטיינבערג⁴⁷⁷ – כולם נגזרים מגרמנית Dampf Wagen שהוא כינוי ל-Lokomotive; לה-כמו-תוף – מן החידושים הנאיביים של ראשוני המשכילים⁴⁷⁸.

ר ו ב ה : קנה השריפה – בוודאי תרגום מגרמנית Feuerrohr – ר' דוד גאנז (הכומר ברטולט שוורץ חכם מופלג בחכמת אלקמייאה המציא הכלי וזינים המשחית הם קנים השריפה שקורין בלא ביקשן המשחיתין⁴⁷⁹; ויורו עליו בקני השרפים שקורין ביקשן⁴⁸⁰). שם זה הוא הרגיל בספרות הרבנית ונתקבל גם על ידי רבים מהמשכילים, כגון מחבר ספר הברית (לשים אותם בכלי משחית קנה השריפה הנקרא [ביקס] או [קאנאן])⁴⁸¹; כלי הירייה – לעפין⁴⁸²; קנה רובה – המגיד⁴⁸³, קלמן שולמאן⁴⁸⁴, שחזרו בוודאי מרובה קשת בבראשית כא, כ, ששם רובה במשמעות האדם היורה (Schütze, לפי גוניוס); קנה מורה – ראבינאוויץ⁴⁸⁵; מרבה – שולבוים⁴⁸⁶ – כולם תרגום מגרמנית Schiessrohr ו-Schiessgewehr.

ר כ ב ת : בעגלות עלי נתיב הברזל – ר' אלעזר איש הורוויץ⁴⁸⁷; רכבת – הצבי (גילין ח, ב), פינס⁴⁸⁸ ועוד. במילון בן-יהודה מיוחס החידוש הזה לבן-יהודה, המשתמש ברכבת במשמעות קרון הרכבת וגם במשמעות מסילת הברזל, אבל לפי סיון⁴⁸⁹ ד' ילין הוא המחזש האמיתי. ילין קורא לרכבת בשם מכונת קיטור⁴⁹⁰; מכונת הקיטור דוהרת דוהרת, ארצות ומדינות כחץ עוברת.

רכבת מהירה : עגלה הממהרת – ראבינאוויץ⁴⁹¹; רכבת הברק – בריינין⁴⁹².

ר ע י ד ת א ד מ ה : יזועה – במשנה ברכות ט, ב: על היוקן ועל הזועות ועל הברקים וכ"ו – הפרשנים רואים בזועות רעידות אדמה; זעה – ברכות נט

473. המנוחה והתנועה, עמ' 298.

474. תולדות האש והמים, עמ' 200.

475. המגיד 1858, עמ' 79.

477. בערך parovoz.

476. ידיעת הטבע ז', עמ' 67.

478. אצל קלזנבר, הלשון העברית – לשון חיה (תש"ט) עמ' 36, ללא שם אומרו.

479. צמח דוד ב (פיורדא תקמ"ה), גא ע"א (שנת ק"מ).

480. שם סד ע"א (שנת שני"ב).

482. מודע לבינה, כח ע"ב.

481. כח ע"ב.

484. דברי ימי עולם ד, עמ' 626.

483. המגיד 1858, עמ' 21.

485. המנוחה והתנועה עמ' 230.

486. מהדורה ב, בערך Schiessgewehr.

488. הכח, עמ' XIV.

487. יד אלעזר, סעיף כד.

490. שני יוסף בן-שמעון ח'.

489. לשוננו לעם, קונטרס קנג.

492. תרגום הפרדוכסים לנורדאו.

491. האש והמים, עמ' 246.

ע"א, רש"י (שם) מתרגם רעידת הארץ; רעש-ר' דוד גאנז⁴⁹³; רעש הארץ – ספר הברית (רעש הארץ הנקרא בלשון אשכנז [ערד ציטערנעש] ובלשון הקודש זועה... ועניינו רעידת הארץ)⁴⁹⁴; רעש ורוג הארץ – בלאך⁴⁹⁵; מרעד הארץ – המגיד 1859, עמ' 77; רעד הארץ – המגיד 1859, עמ' 110; המוט הארץ – שטיינבערג⁴⁹⁶.

ש ס ת ו ם (Ventil): דלת מתנועעת – ראבינאוויץ⁴⁹⁷; דלת בטחון (שסתום ביטחון) – ראבינאוויץ⁴⁹⁸; דלת – פינס⁴⁹⁹ ושרשוסקי⁵⁰⁰; מרןח, מפתח – לאור – טורטשינר⁵⁰¹. הפועל שסתום, שפירושו סגור, נעול, בגיטין סח ע"א: נשסתמיה – ככה גרסת הערוך; בדפוסים שלנו: סתמינהו. אולם המלה גורה מהרכבת שני הפעלים שסתום, סתם, כלומר פתוח וסתום ע"פ המשנה ע"ז ה, ג: כדי שישתום וישתום.

ש ע ו ן – שעון שמש: אבן שעות – מש' כלים יב, ד: מסמר הגרע טמא ושל אבן השעות טהור; אורלוגין – ירוש' ראש השנה א, ג (בתנחומא פרשת בא, יב משובש אודלוגין, ובילקוט שמעוני ק"צ, ט' בטעות אורגולין) – horologium הלאטיני, שגנר מיוונית; מעלות – שטיינבערג⁵⁰²; מורי צל במעלות – בלאך⁵⁰³.

במאה ה"ב הומצא שעון הגלגלים, ונקרא בספרות העברית בשמות הבאים: שעה-ר' יעקב הלוי מולין (1365–1427)⁵⁰⁴ ובעקבותיו הרמ"א (1520–1579)⁵⁰⁵ (כלי הקרוי שעה) ואחרים – מספרדית hora, שמשמעותה שעה וגם שעון. ר' אברהם ברחייא הנשיא (1065–1136) קורא לשעון השמש בשם שעות (האקלים הוא שטח ארץ בו יצטרך תיקון השעות הם האורלייא"ו...) ⁵⁰⁶; מורה על השעות – שלחן-ערוך⁵⁰⁷ ומהר"ם אש"ש⁵⁰⁸; ר' דוד גאנז (יועל זה תיקנו האשכנזים מורה שעות שלהם)⁵⁰⁹; ובעקבותיהם הלכו רבים מהמשכילים, כגון יאוועל⁵¹⁰, סלוניימסקי⁵¹¹; ואחרים; כלי השעה – ישר מקנדיא (יובאותו רגע נכון הכלי שעה)⁵¹²; כלי השעות – ביבאנו (מחצית המאה ה"ו)⁵¹³; מד-זמן ומדעת – מחידושי בן-זאב⁵¹⁵ – תרגום מגרמנית Zeitmesser; שעון – פינס

493. צמח דוד ב (פיורדא), עמ' סג ע"ב. 494. עמ' נג ע"א. 495. חלק א, ח ע"ב.
496. בערך zemletrasenje. 497. המנוחה והתנועה, עמ' 136.
498. האש והמים, עמ' 48. 499. הכח, עמ' XII.
500. ספר השנה א (תר"ס, 1900), עמ' 226. 501. בערך Ventil. 502. בערך easy.
503. חלק ב, יד ע"ב. 504. תשובות מהרי"ל. 505. שו"ת הרמ"א יח.
506. ע"פ בן-יהודה, סוף ערך שעה. 507. אור"ח, הלכות שבת סי' שח נ"א.
508. פנים מאירות ח"ב, תשובה קכד. 509. נחמד ונעים, רסד. 510. חלק א, יא ע"ב.
511. הצפירה, תרכ"ב, גיליון 5. 512. אילם, מעין חתום גג, ע"פ בן-יהודה, סוף ערך שעה.
513. דרך אמונה, פה. 515. בערך אוהר.

(ש"אם אמר יאמר כי החשב עשה את השעון, ובהערה מבואר: "מורה השעות")⁵¹⁶; נומברג ("השעון צלצל את השעה הראשונה")⁵¹⁷.

שעון משקלות: זוג המקשקש לשעות עשוי על ידי משקלות – ר' יעקב לנדאו (המאה ה-18)⁵¹⁸ ור' יעקב עמדן⁵¹⁹; "מורה השעות ההולך בכח משקלים" – ראבינאוויץ⁵²⁰; זוג המקשקשת לשעות – הפלס ד (תרס"ד), עמ' 135. שעון כ"ס: "מורה שעות אמתחתי" – ראבינאוויץ⁵²¹; "מורה שעות בצלחת" – פרישמאן⁵²².

שעון קיר: "מורי השעות התלויים בקיר" – האסיף תרמ"ה (1884)⁵²³. שעון אסטרונומי: "מורה השעות התוכני" – יאוועל⁵²⁴.

שקוף: "ברור" – רש"י (נדה כ ע"א: "קלישות הדיו כשהכלי מלא יורד (=שוקע) שחוררית בחרת למטה ומלמעלה הוא ברור"); "ספירי" – מ"ג ב, יט; "זהיר" – אהרן בן אליהו הקראי, עץ חיים פרק מז (לפי שהספיר זהיר)⁵²⁵; "צלול" – לינדא⁵²⁶; "מוהר" – ⁵²⁷, "מוהיר" – ⁵²⁸ – יאוועל; "שקופי" – יאוועל⁵²⁹; "בהיר" – שיינהאק⁵³⁰; "וך" – שולבוים⁵³¹; "זכ"ך" – כהנא⁵³²; "זג" – לאזר – טורטשינר⁵³³; "שקוף" – שיינהאק⁵³⁴ והמגיד 1860, עמ' 87; השם "שקוף" נמצא במלכים א' ו, ד ברבים "חלוני שקופים אטומים" – יונתן, רש"י ורד"ק מפרשים "פתוחים מבפנים וסתומים מבחוץ", ופרשנים אחרים רואים בזה את מלבן החלון; מן המלה "שקוף" גזר שיינהאק⁵³⁵ את השם "שקף" במשמעות "שקיפות".

תותח (כלי ירייה): המלה "תותח" מחכרת באיוב מא, כח: "כקש נחשבו תותח" והפרשנים מתקשים לבארו. רש"י מפרש "כלי-זין", אבן-עזרא מעיר: "אין רע לו והטעם כמו נשק"; גוניוס רואה בזה Keule, כלומר אלה, מִפֶּן, בהרלב"ג – מכשיר גדול להשליך בו אבנים גדולות. המשכילים משתמשים בשם זה במשמעות כלי ירייה גדול. "כלי תותח" – המגיד 1858, עמ' 21, ראבינאוויץ⁵³⁵, שיינהאק⁵³⁶, מ"א גינצבורג ("ושמנים אלף רוכבים ואתם אלף ושלש מאות ושבועים כלי תותח")⁵³⁷ ואחרים.

-
516. כנסת ישראל ג (תרמ"ח, 1888), עמ' 597.	517. השלח יא, מכתבים.
518. ספר האגור, דיני שבת.	519. שאילת יעבץ, ח"ב, שאלה סג.
520. המנוחה והתנועה.	521. המנוחה והתנועה, עמ' 317.
522. ידיעת הטבע ז, עמ' 47.	523. בקונטרס המיוחד "תורת הבריאות", עמ' 21.
524. יא ע"ב.	525. ע"פ קלצקין בערך זה.
526. חלק א, פח ע"ב.	527. פח ע"ב.
528. פח ע"ב.	529. מג ע"א.
530. חלק ב', עמ' ז.	531. מהדורה א', בערך durchsichtig.
532. בערך durchsichtig.	533. בערך durchsichtig.
534. חלק א, מבוא, עמ' יז.	535. האש והמים, עמ' 194.
536. חלק א, עמ' 313; חלק ג', עמ' לא.	537. הצרפתים ברוסיה, 7.

שמות אחרים, שקדמו לשם 'תותח' בשימוש זה:
 'קנה השרפה' – טוביה הרופא (1652–1729) ('כמו שיקרה לקנה השרפה במלאותו אבק הפולבירה יותר מכדי שיעור הנהוג')⁵³⁸; 'קנה השרפה הגדול' – ר' יעקב עמדין ('ויבא כדור של אש מקנה השרפה הגדול שקורין קאנאן')⁵³⁹, ובעקבותיו יאוועל⁵⁴⁰ והמגיד 1862, עמ' 29; 'קנה אבק' – לינדא⁵⁴¹ – תרגום מגרמ – נית Pulverrohr; 'קנה רעם' – בלאך⁵⁴²; 'קנה-נפץ', 'קנה-נפץ' – שטיינבערג⁵⁴³; 'מקלצה' – פינס ('כלי מלחמה שוורים מתוכו כדורים גדולים')⁵⁴⁴; 'מקלצה' – בן-יהודה⁵⁴⁵; 'קנה-און' – לפי הצליל Kanone.

538. מעשה טוביה, עולם הגלגלים, כז, נו.

539. מגילת ספר, עמ' 8. 540. מט ע"א. 541. חלק א, סז ע"א.

542. חלק א, יב ע"ב. 543. בערך paska. 544. הכח, עמ' XIII.

545. במילוננו. 546. קלחונר, הלשון העברית – לשון חיה (תש"ט), עמ' 36, ללא הזכרת המחדש.

רשימת הספרים ומחבריהם, שצוטטו במאמר הזה פעמים רבות

- אבינרי, יצחק, כיבוש העברית בדורנו (1946)
 בלאך, שמשון (1784–1845), שבילי עולם, זולקוא 1822
 בן-זאב, יהודה ליב (1764–1811), אוצר השרשים, חלק ג', ווין 1816 (מהדורה שלישית 1844)
 ווארשאוסקי, אברהם, חקרי תבל, אודיסה 1864
 טרעצקע, יוסף אריה, המאסף או ערך מלין המלאכותיות, ווארשא תרמ"ו (1886)
 טשרנא, ש"י, ראשי פרקים מתורת החימיה, ווילנא 1923
 יאוועל, משה מרדכי, למודי הטבע, טשרענאוויץ 1836
 כהנא, אברהם, מלון רוסי-עברי, קיוב 1907
 לינדא, ברוך (1759–1849), ראשית למודים א, בערלין תקמ"ט (1789) – ראשית למודים ב, לעמבערג 1869
 לעפין, מנחם מנדל (1749–1826), מודע לבינה, בערלין, תקמ"ט (1789)
 מויז, ספר המונחים לרפואה ולמדעי הטבע, תרצ"ד
 מינץ, דוד שלמה, הכלכלה וקלקולה, וורשה 1890
 מארגל: Margel, Deutsch-Hebr. Wörterbuch, Požega 1906
 סידערסקי, דוד, אשומים, לובלין תרל"ז (1877)
 סירקין (ריסקין), יהושע (1835–1923), דברים אחדים ממערכת הדומם, אדעסא תרכ"ח (1867)
 סירקין, יהושע, שלשה פרקים ממערכת הדומם, ליפסא 1869
 ספר הברית לר' אליהו פנחס הורוויץ, ברין, תקנ"ז (1797)
 פינס, יחיאל מיכל (1843–1911) ספר הכח, ירושלים 1894
 פרישמן דוד, ידיעת הטבע לאפרון-בערנשטיין, 1882–1885
 קלחונר, יוסף, הלשון העברית – לשון חיה (הוצאה שנייה), תש"ט

- קנטורוביץ, תרגום לאססאר-קאהן, החימיה בחיי יום יום, וארשא תרס"ב (1904)
 קלצקין, יעקב, אוצר המונחים הפילוסופיים, ברלין 1928–1930
 ראבינאוויץ, צבי הירש (1832–1889), המנוחה והתנועה, ווילנא תרכ"ז (1867)
 ראבינאוויץ, צבי הירש (1832–1889), ההרכבה וההסדרה, ווילנא תרל"ו (1876)
 ראבינאוויץ, צבי הירש (1832–1889), האש והמים, ווילנא תרל"ו (1876)
 ראבינאוויץ, צבי הירש (1832–1889), אבן השואבת, ווילנא תרל"ו (1876)
 שולברג, משה, Deutsch-Hebr. Wörterbuch, מהדורה א', לעמבערג 1881
 שולברג, משה, Deutsch-Hebr. Wörterbuch, מהדורה ב', לעמבערג 1904
 שינהאק, יוסף (1812–1871), תולדות הארץ, חלק א', וארשא תר"א (1841)
 שינהאק, יוסף (1812–1871), תולדות הארץ, חלק ב' וג', וארשא 1859
 שטיינבערג, יהושע (1830–1908), Russko-Yevreysko-Nemecki Slovar, מהדורה א', ווילנא 1880
 כנ"ל מהדורה תשיעית (ללא שינויים), ווילנא 1896
 שניידער, חיים שמואל, חקות הטבע, אדעססא, 1892
 שערשעווסקי, בנימין (1857–1917), ברייתא דמרכבה, ירושלים 1886
 שערשעווסקי, בנימין, חקות עולם, אודיסה 1901
 שערשעווסקי, בנימין, ששה סדרי מדע, אודיסה תרע"א (1911)

בזמן סיום סידורו של המאמר בדפוס, נפטר המחבר ז"ל לבית עולמו, ביום א' באלול תשכ"ד, ולא הספיק לראות אף את דברי התגהה של סיום מאמרו. עם פטירתו אבד אוצר יקר ומלא של ידיעות במקורותיה הקדומים והמאוחרים של הלשון העברית בתחום מדעי הטבע והטכניקה. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

מ ע ר כ ת - ל ש ו נ נ ו -

ניתוח מיכאנוגרפי של המורפולוגיה העברית: אפשרויות והישגים

א. מבוא

מן המפורסמות היום, שאחת ההתפתחויות הטכנולוגיות החשובות ביותר של המאה הייתה המצאתם והפעלתם של המחשבים האלקטרוניים, או "מוחות הענק", כפי שנקראו אז, בתפקידים מדעיים ומנהלתיים מגוונים.

כבר עם הופעתם לפני כחמש עשרה שנה, משכו את תשומת לבם של הבלשנים במקומות שונים בעולם, אשר קיוו להיעזר בהם לשם קידום מחקרים תיאורטיים והשגת תוצאות מעשיות גם יחד.

אמנם גם לפני זה היו ידועות שיטות של אוטומאציה בחקר הלשון, שהסתמכו בעיקר על השימוש בכרטיס המנוקב ובמכונות קונבנציונליות; אולם מכשירים אלה מאפשרים – בסופו של דבר – רק ליווחים ומיונים בחתכים שונים (בתוספת מספור וסטאטיסטיקה). בעוד שהמחשב – בגלל גמישותו הרבה, זיכרוננו הגדול וכושר החלטתו – מסוגל גם לבצע פעולות עדינות, מסובכות ומחוכמות יותר.

בין השאר נעשו ניסיונות לבדיקת האפשרות והכדאיות של תרגום מיכני מלשון ללשון, של עריכה מיכנית של מילונים, קונקורדנציות ורשימות מלים אחרות. באיו מידה הצליחו ניסיונות אלו או עשויים להצליח, זה דבר שעודנו נתון לוויכוח, ואין כאן המקום לפרט יותר. אולם מסתבר, שבמסגרת ניסיונות אלו הוברר הצורך בהכרה מעמיקה וטובה יותר של מבנה המשפט – ושל התחביר בכלל – בלשונות הללו, ובפרט מאחר שהמחשב דורש פתרונים מדויקים וחד-משמעיים לבעיות שהוא נדרש לספל בהן. המחקרים שנעשו בכיוון זה הניבו הישגים הראויים לציון, ולבסוף אף התפתחו בצורה עצמאית, בלי תלות במטרה הסופית שנועדו מלכתחילה לשרתה. המחשב שימש במקרה זה – בבעיות החדשות שעורר ובצדדים החדשים שגילה בבעיות ישנות – לא רק אתגר אלא גם כלי עזר יעיל לבדיקתם של הפתרונים שהוצעו¹; וראוי כאן לצטט את דבריו של פרופ' י. בר הלל [7]:²

"The Mechanization of recognizing the syntactic structure (or structures) of a given string of words, in some natural language, is clearly a worthwhile linguistic aim, as such, and probably of decisive importance for applications such as Machine Translation."

על אף העובדה שמחקרים אלה – עם כל הפולמוס המתלווה אליהם – כבר עברו את השלבים הראשונים והם נערכים זה מספר שנים במרכזים שונים בעולם ועל מספר ניכר של לשונות נפוצות (אנגלית, צרפתית, רוסית, הונגרית, יפאנית, סינית

1. בעיקר ראוייה לציון שיטת עבודתה של קבוצת המחקר ב-M.I.T., בראשותו של H. Yngve, שיצרה שיטה

להפקת "משפטים מקריים" על ידי המחשב, לשם בדיקת כללי תצורה וחוקים תחביריים של הלשון האנגלית, כפי שהוצעו על ידי בלשנים שונים.

2. המספרים בסוגריים מרובעים מפנים לביבליוגרפיה שבסוף המאמר.

וערבית), לא נערך בארץ מחקר כזה בלשון העברית. ולמרות ההתעוררות המורגשת בתחום זה בזמן האחרון והמוצאת את ביטוייה בכמות הגדולה יחסית של מאמרים הדנים באוטומציה, שהופיעו ב־לשוננו בשנים האחרונות, עדיין מורגשת השפעתן המכרעת של השיטות והאמצעים של האסכולה של האב בווה באיטליה ושל המרכז לאנליזה מילונאית בבזאנסון שבצרפת; ומתקבל הרשם, שתודעת המחשבים, שנקלטה יפה בתחומים אחרים בארץ, עדיין לא מצאה את ביטוייה הנכון במחקרים בלשניים³. אנו מקווים, שהצעד הראשון שעשינו בכיוון זה – והמתואר במאמר זה – יפתח את הדרך למחקרים דומים ומעמיקים יותר בעתיד.

בגלל אופייה של הלשון העברית כלשון מובהקת של שרשים ונטיות, ברור היה לנו מראש, שצעד ראשון זה צריך להיות מכוון כנגד ניתוח המיכני של המלה מבחינה דקדוקית מורפולוגית, ומציאת ערכה (על ידי מחשב) בעזרת מילון מתאים. צעד זה הכרחי הוא הן לשם עריכתן המיכנית של קונקורדנציות (לפי ערכים), הן לשם תכניות של תרגום מיכני (שם חשוב להגיע לצמצום מקסימלי של המילון לשם חיסכון זמן בחיפוש), ובוודאי גם כהקדמה לניתוח המיכני של מבנה המשפט.

לא הסתפקנו בפיתוח השיטה התיאורטית, אלא הפעלנו אותה הלכה למעשה על שני טקסטים שונים באופיים: 80 העמודים הראשונים של ימי צקלג [3] והברייתא דמלאכת המשכן [1]. תיאור השיטה ותוצאות הפעלתה המעשית יבואו בפרק הבא. בפרק ג' נסקור את אפשרויות השימוש בתוצאות אלה לשם עריכת קונקורדנציות על ידי המחשב; אף כאן נשבץ את התוצאות הניסיוניות בתוך ההסברים התיאורטיים. הפרק האחרון יוקדש לסיכום כללי של המחקר ולהדגשת האפשרויות לפיתוחו והמשכו בכיוונים שונים.

תקצר היריעה מלפרט פה את הספרות הענפה והעשירה, שהתפרסמה בנושא זה עד היום; נציין רק, שעבודתנו הושפעה בעיקר מספרו של פרופ' אטינגר [9] מאוניברסיטת הרוורד, הדן בשיטת הכנתו של מילון אוטומאטי, ומאמרים של McDaniel & Whelan [8], שבו פותח לראשונה רעיון המסכה הדקדוקית. חובה נצימה היא לנו להודות כאן לד"ר גביע צרפתי, אשר עקב באהדה ובעניין אחרי מחקרנו, עזר לנו במינוח, ואף עבר על כתב-היד והעיר עליו הערות חשובות.

ב. ניתוח דקדוקי מיכני של המלה

1. הבעיה

מכיוון שמקצת מונחי לשון שיופיעו במאמר יישמשו במובן שונה במשהו מן המקובל, נתחיל בכמה הגדרות:

3. תמוהים במקצת בנידון זה הם דבריו של ד"ר צרפתי במאמרו [2]: "האמצעים שמשמשים בהם במחקר הלשוני הם משני סוגים: א – מכונות חישוב בברטיסים מנוקבים; ב – מחשבים אלקטרוניים". ולאחר שהוא מתאר דרכי עבודתן של המכונות מן הסוג הראשון, הוא אומר: "לא נעסוק כאן בתיאור עבודת המחשבים האלקטרוניים. למעשה הישגיהם שווים לשל המכשירים מן הסוג המתואר לעיל". קביעה זו יכולה להיות נכונה, אם מצמצמים את "מחקר הלשון" למה שכינה פרופ' ברהלל בלשנות סטטיסטית" [10]. אבל יש בזה משום התעלמות בלתי מוצדקת מעבודות מחקר פוריות שנערכו בארה"ב ובברית"מ, למשל, ושהוכיחו, שהמחשבים מסוגלים להגיע – ואף הגיעו למעשה – בתחום זה, להישגים ניכרים, ששום מכונה קונבנציונלית אינה יכולה, עקרונית, להגיע אליהם.

אות' – אחד מ-28 הסימנים הבאים: 22 סימני הא"ב העברי; 5 האותיות הסופיות והסימן (הבא, למשל, במלה 'פרח'קטור', או, כשהוא מוכפל, במלה 'ת-ל-'); אנו לא נבדיל מבחינת הטיפול בין הסופיות והלא-סופיות.

'צורה' – צירוף סדיר של אותיות עד מקסימום של 15.

'מלה' – מופע של צורה כלשהי בתוך טקסט, המתחיל ומסתיים ברווח או במקף; יש להבדיל היטב בין מקף (-) המחבר מלים לבין קו מפריד (-), המשמש כסימן פיסוק בתוך המשפט.

ההבחנה בין 'צורה' ל-'מלה' חשובה רק לגבי הפרק הבא, ובפרק זה נשתמש בשני המונחים ללא הבחנה.

'פועל' – במסגרת זו אנו כוללים, נוסף לצורות הפועל במובן הרגיל, גם את צורות בינוני פועל וגם את צורת מקור נסמך של הפועל (או 'שם הפועל').

'שם' – כל צורה שהיא לא צורת פועל.

'ערך' – התבנית הדקדוקית המילונית של המלה; היינו, בדרך כלל: זכר יחיד נפרד לגבי שם, עבר נסתר יחיד בבניין קל לגבי פועל.⁴

'אפיין דקדוקי' של מלה – לגבי שם: קביעת מין, מספר, סמיכות; לגבי פועל: קביעת בניין, זמן, גוף, מין, מספר וסמיכות; אם דבוק כינוי למלה, יש לקבוע גם את הגוף, המין והמספר של כינוי זה.

הבעיה שברצוננו לפתור, היא למצוא אלגוריתמוס מיכני, שיוכל המחשב לקבוע על ידי את הערך הנכון של כל מלה שהיא ואת אפיונה הדקדוקי.

אם נעין, למשל, במילוח של אבן-שושן [4], נמצא ב'הוראות מעשיות למעין במילוח' את ההנחיות הבאות: 'רצונך למצוא ערך במילוח, הסר ממנו את כינויו, אותיות השימוש, והשאיר את תבניתו היסודית'; ולהלן (סעיף ג'): 'כל פועל צריך בנסתר בזמן עבר ובבניין קל. נתקלת אנב קריאה בפועל ורצונך למצוא במילוח, הפשיטה את אותיות השימוש, כינויו, סימני בנינו, ונסתה לנסתר עבר בבניין הקל, ומצאתו במקום האלף-ביתי המתאים!'

הדברים אמנם מנוסחים בצורה ברורה וכביכול מעשית, אולם עין קל מראה, שאין המצב כה פשוט; להפך, אפילו נראה, שיש כאן מעגל הגיוני סגור. שהרי אם נתקלים במלה חדשה, הרי –

א. לפי מה אנו מכריעים, אם היא שם או פועל?

ב. עיח שהיא שם, איך נדע, איזה חלק מאותיותיה הוא תוספת של אותיות שימוש, כינויים וכו' לערך האמיתי, כל עוד איננו מכירים מה הוא ערך זה?

ג. עוד יותר מסובך הדבר, אם המלה היא פועל: איך נוכל להסתות לנסתר עבר של הבניין קל, כפי שנדרש, לפני שנדע, מהו שורשו, ומהי גזרתו?

בכל זאת, עובדה יום-יומית היא, שמי שמחפש מלה במילוח, מצליח (אולי לא תמיד בחיפוש הראשון) למצוא שם, בערך זה או זה; הסיבה היא, כמובן, שהוא משתמש במספר תהליכים וקריטריונים – דקדוקיים או אחרים – 'תת-הכרתיים', שלמדם או שפיתחם מניסיונו, במפורש או שלא במפורש, והם מאפשרים לו להגביל בצורה דראסטית את מספר אפשרויות החיפוש ומכוונים אותו לערכים המסתברים ביותר; מטרתו היא לגלות תהליכים אלה, לפרט אותם כך, ולמכן אותם כך, שגם מחשב

4. לדוגמה: במשפט 'בביתך סעדנו בבוקר, ובביתו סעדנו בהריים' יש 6 מלים, 5 צורות, 4 ערכים.

אלקטרוני ויכל לקבוע בעזרתם את הערך (או הערכים) של מלה נתונה, בעזרת מילון מתאים.

לשם כך נבדוק, כצעד ראשון, מה הם הגורמים המביאים לידי עיוות הערך ויצירת צורות שונות ממנו.

א. שם :

1. הוספת אותיות שימוש בהתחלת הערך: ל-בית, כשה-ילד.
2. הוספת אותיות סיומת בסוף הערך לציון מין או מספר: מלכ-ה, מלכ-ים, מלכ-ות; או שינוי סופו לציון סמיכות: שמל-ת.
3. הוספת אותיות הכינוי בסוף הערך (או לאחר אותיות הסיומת, אם יש כאלה): בית-ך, מלכ-ות-ינו.

ב. פועל :

כל ההוספות שמנינו בשם – אותיות שימוש, סיומת, כינוי – קיימות גם בפועל; ועליהן יש להוסיף עוד:

1. קידומת לציון זמן ובניין: 'אית-נ' בעתיד וכו'.
2. 'עיוות' פנימי של הערך כתוצאה מהטיתו בבניינים וגופים מסוימים: ה-דב(י)ק; ה-רא(י)-תיך.

נעיר כבר עכשיו, שתמיד נתייחס למלה עם כינוי הגוף או הפעול כאל מלה נסמכת. דבר זה אינו לשם הנוחיות בלבד, אלא יש לו גם סיבות ענייניות, כפי שיתברר בהמשך. מובן מאליו, שכל צירוף של תוספות אלה הוא אפשרי במלה, ואין צורך בדוגמאות. חלק מעיוותים אלה הוא 'עיוות חיצוני', היינו מיתוסף להתחלת הערך או לסופו בלי לשנות בערך עצמו מאומה, בעוד שחלק הוא 'עיוות פנימי', היינו גם הערך משנה את צורתו.

ברור שהעיוות הפנימי בערך הפועל חמור יותר מאשר בשם. אבחנות אלה מרמזות על הצורך לחלק את המלה למרכיבים שונים.

2. חלוקת המלה למרכיביה

אנו מבחינים בחמישה מרכיבים למלה:

אותיות שימוש, קידומת, גרעין, סיומת, כינוי.

כל אחד ממרכיבים אלה, חוץ מן הגרעין, ייקרא 'תוספת'; צירוף של אות שימוש וקידומת ייקרא 'תחילית'; צירוף של סיומת וכינוי ייקרא 'סופית'; ולבסוף צירוף של ארבע תוספות שונות, היינו: אות שימוש-קידומת-סיומת-כינוי ייקרא 'טפלה'.

'הגרעין' הוא מה שנשאר מן המלה לאחר הסרת ה'טפלה'.

ב-אות שימוש אנו מבינים את מה שנהוג לכנות בדרך כלל בשם זה, היינו: האותיות משה וכל-ב וכל צירוף מותר שלהן. אופייני להן ולתוספת הכינוי – שאין הן תורמות ולא כלום כמעט לאינפורמציה הדקדוקית של המלה עצמה אלא רק מקשרות אותה, בצורה זו או אחרת, עם הקשרה (ה'קונטקסט' שלה). רוב האפיון הדקדוקי של המלה גלום דווקא בקידומת ובסיומת, ודבר זה ישתקף בשגרות קביעת הערך, שידובר עליהן להלן.

בבואנו לערוך רשימה מדויקת של תוספות אלו, אנו נתקלים מיד במספר בעיות הראויות לציון:

1. מה הם הצירופים המותרים (או המקובלים) של אותיות שימוש? לא מצאנו

תשובה מן המוכן לשאלה זו בספרות הדקדוקית המופרת לנו, ולכן ערכנו את הרשימה לפי שיטה ניסיונית פחות או יותר. קבענו לנו גם ככלל, שלא להתחשב בצירוף של יותר מאשר 4 אותיות שימוש. אף כי ייתכן, שעיון מדוקדק בספרות יצביע על מקרים בודדים של צירוף ארוך יותר.

2. לגבי הסיומת מתברר, שיש להבדיל בין סיומת שאין אחריה כינוי ("סיומת א") ובין סיומת שיש אחריה כינוי ("סיומת ב"). לא רק שרשימת הסיומות שונה בכל אחד משני הסוגים האלה, אלא שאותה סיומת יכולה לקבל פירוש דקדוקי שונה לפי שייכותה לסוג הראשון או השני⁵: דבר שאף לו תהיה השפעה על שגרות קביעת הערך.

3. ממבט ראשון נראה שאין לכלול את התוספות "יכ", "יה", "יו", "יכמ" וכו' ברשימת הכינויים; שהרי "י" באה כאן לציין צורת רבים נסמך, ולכן היא חלק של הסיומת, ולא חלק של הכינוי (ספר-ינו, מלכ-יה); אף על פי כן נאלצנו להוסיף אותן לרשימה ולהכניס בכך גורם של חוסר עקיבות בניחות – משום חוסר עקיבותה של הלשון העברית בנקודה זו; שהרי אם כינוי כזה מצטרף לצורת רבים נקבה, גם אז י הרבים נשמרת (אצבע-ות-ינו; ובמלה כגון זו יש אפוא שני סימנים לצורת רבים: "ות" וגם "י"), ולא ניתן לראות כאן את "נו" לבדה ככינוי.

4. תופעה מעניינת נוספת: תוספת של יותר מאות אחת תיתכן רק אם האות הראשונה היא תוספת בזכות עצמה. בדרך כלל: כל "רישא" של תוספת גם היא תוספת, ומאותו סוג. נראה שדבר זה אינו מקרי (ואולי ניתן להסבירו על יסוד רעיון ה"חיסכון" בלשון).

רשימת כל התוספות ניתנת בנוספת 1.

כל מלה ניתנת לחלוקה בצורה אחת ויחידה לגרעין ולארבע תוספות, ולפעמים, אם נתעלם מהקשרה ונסתכל עליה כעל בודדת, יהלמה מספר חלוקות כאלה. קביעת חלוקה זו, שהיא תרגיל אלמנטרי למדיי אף לתלמיד בית-ספר תיכון, עניין די מורכב הוא לגבי המחשב. מבחינת המיכון אפשר להבחין בשלושה "רבדים" של חלוקות:

1. חלוקת המלה (בעזרת רשימת התוספות) מבחינה צורנית גרידא, היינו לפי סוג האותיות המופיעות בה. לחלוקה כזו נקרא "חלוקה מלאכותית". למלים מסוימות יכול להיות מספר גדול מאוד של חלוקות אפשריות כאלה (במקרים קיצוניים עד 100! לדוגמה: "וכשמתופפות ינו" יש לה כ 70 חלוקות מלאכותיות).

2. חלוקת המלה בהתחשב בכל כללי הדקדוק, מבלי לקחת עדיין בחשבון את מילון הלשון העברית. כלומר, כל החלוקות של המלה, שכל היודע את הדקדוק העברי על בוריו, אך אינו מכיר אף מלה עברית אחת (ולכן אינו יכול להבחין בין מלים "אמיתיות" למלים "מדומות"), עלול להציע כחלוקות נכונות. לחלוקה כזאת נקרא "חלוקה דקדוקית".

3. ולבסוף "החלוקה האמיתית" של המלה לפי כללי הדקדוק ולפי מילון הלשון. את החלוקות המלאכותיות יכול המחשב לבצע בצורה פשוטה וללא קושי מיוחד. אולם צמצום חלוקות אלה לחלוקות הדקדוקיות בשלב הראשון ולחלוקות האמיתיות בשלב השני הוא תהליך מסובך יותר; והדבר נעשה בשיטה זו בעזרת רעיון "המסכה".

5. לדוגמה: הסיומת "ת" משמשת לפועל עבר בגוף שני זכר ונקבה, אם אין אחריה כינוי; גוף שני

זכר בלבד, אם יש אחריה כינוי.

3. המסכה הדקדוקית:

לכל תוספת אנו מייחסים "מסכה דקדוקית", הקובעת מה הן האפשרויות הדקדוקיות, שתוספת זו מתיישבת עמהן. מסכה זו אינה אלא סדרה של סימני 0 ו-1 באורך 48, כאשר כל מקום בסדרה זו מצביע על תבנית דקדוקית מסוימת; "1" במקום זה פירושו "התוספת מתיישבת עם התבנית"; "0" פירושו: "התוספת אינה מתיישבת עמה". זה פירושם הדקדוקי המדויק של 48 המקומות בסדרה:

מקום במסכה		מקום במסכה	
שם		פעל	
מין		זמן ואופן	
28	-	1	-
29	נקבה	2	מקור
30	זכר	3	צור
מספר		4	עמיד
31	-	5	הווה
32	רבים	6	עבר
33	יחיד	סמיכות	
סמיכות		7	-
34	-	8	נסמך
35	נסמך	9	נפרד
36	נפרד	בנין	
כינוי גוף		10	הפעיל
37	שלישי	11	פיעל
38	שני	12	פעל
39	ראשון	13	הופעל
מין		14	פועל
40	-	15	נפעל
41	נקבה	16	-
42	זכר	17	-
מספר		18	התפעל
43	-	גוף	
44	רבים	19	שלישי
44	רבים	20	שני
45	יחיד	21	ראשון
כינוי פעול		מין	
46	-	22	-
47	נסמך	23	נקבה
48	נפרד	24	זכר
		מספר	
		25	-
		26	רבים
		27	יחיד

“פירושו: למקום זה אין משמעות דקדוקית. מתוך הטבלה אנו רואים, שאפשר היה להסתפק בסדרה באורך 36 בלבד, אולם המספר 48 נבחר מטעמים טכניים (והו אורכה של מלת המחשב). כאמור נערכו מסכות מפורטות לכל תוספת, הקובעות אם תוספת זו אפשרית היא עם פועל, ואם כן – באיזה זמן, בניין, גוף, מין, מספר, סמיכות; אם היא אפשרית עם שם, ואם כן – באיזה מין, מספר וצורת סמיכות; אם מותר לצרף אליה גם כינוי וכו’.

הרי לדוגמה מסכת הקידומת “א”:

0001000111111100100101100100000000110011011000

שפירושה לפי הטבלה הקודמת (המספר הוא משמאל לימין): קידומת זו אפשרית רק עם פועל בזמן העתיד, בכל בניין שהוא, בגוף ראשון בלבד, בזכר או בנקבה, ביחיד בלבד, והיא מתישבת עם כינוי בכל מין, מספר וגוף חוץ מגוף ראשון. אין היא מתישבת עם שם ולא עם כינוי פעול. דוגמאות נוספות למסכות בנספח 2⁶.

מסכות אלו נערכו בהסתמך על כללי נטיית השם והפועל לבנייניהם וגזרותיהם, ובעיקר הקלו עלינו את המלאכה טבלאותיו המפורטות של ד”ר ברקלי [6,5]. קשיים מסוימים היו לנו בקביעת מסכות אותיות השימוש, שוב בגלל חוסר הנחיות מדויקות וברורות בספרי הדקדוק. הקשיים היו לגבי חוקיות השימוש בצירוף זה או זה של אותיות השימוש עם תבניות מסוימות. ולכן יש לראות את הרשימות שערכנו כ-עבודת חלוץ- ניסיונית בלבד, הדורשת עוד ליטוש מסוים. נסיף על כך, שכשם שרשימת התוספות עצמה תלויה בתקופה ההיסטורית שאנו מנתחים את ספרותה⁷, כן גם המסכות של תוספות אלו משתנות לפי התקופה (המסכות שערכנו מותאמות במיוחד לספרות בת זמננו). וגראה לנו, שיש צנין מיוחד לנסח את הבדלי ההשקפות הדקדוקיות בתקופות השונות, באותה שפה מדויקת של מסכות שתוארה למעלה. נציין, שגם חוסר תוספת יש לו משמעות דקדוקית; לדוגמה: מלה שהיא חסרת קידומת אינה יכולה להיות פועל בבניין התפעל או הפעיל וכו’; ולכן יש מסכה של אפס-קידומת, אפס-סיומת, אפס-אותיות-שימוש ואפס-כינוי. (שתי האחרונות הן מלאות, היינו מתיישבות עם כל התבניות הדקדוקיות).

וכעת, לכל חלוקה מלאכותית של המלה בונה המחשב את המסכה הדקדוקית המתאימה, וזאת על ידי “כפל לוגי” של ארבע מסכות התוספות (אותיות שימוש- קידומת-סיומת-כינוי) המוצעות על ידי החלוקה. כלומר, הוא מייצר מסכה, שיש בה 1 רק באותם המקומות, שהיה בהם 1 בארבע המסכות גם יחד (כי כדי שהחלוקה תתאים לתבנית דקדוקית מסוימת, צריכות כל התוספות להתיישב עם תבנית זו). אם

6. נעיר לגבי מסכות אלו:

– הן נערכו על יסוד הכתיב החסר.

– במסכת ה”ר התעלמנו מתפקידה כ”ר ההיפוך.

– התעלמנו מצורת “נתפעל” (כצורה אחרת של “התפעל”); אין כל קושי להתחשב גם בה, ע”י הוספת

מסכה לקדומת “נת” הוזה לזו של “הת”.

7. סיומת “ינ” למשל אינה מצויה הרבה בעברית מקראית, וגם לא בעברית בת זמננו, אולם היא סיומת

לגיטימית בספרות חז”ל.

מסכת התוצאה כולה אפסים, הריהו פוסל חלוקה זו, שאינה מתישבת עם שום אפשרות דקדוקית. אולם, אם המסכה איננה מסכת אפס, אין זה עדיין סוף פסוק. הוא יבדוק אותה לפי מספר קריטריונים דקדוקיים, כשמטרתו היא להגיע לאחוז מקסימלי של פסילות, אנב שמירה, כמובן, על אותן חלוקות שיש להן סיכוי להיות החלוקות האמיתיות.

רשימת קריטריונים אלה לא קבענו מראש, (אע"פ שהייתה אפשרות תיאורטית לכך), אלא התגבשה כתוצאה מ"דו-שיח" בינינו לבין המחשב, כשכל הצעה של קריטריונים משוערים הופעלה על חומר חי, ולאור התוצאות הניסיוניות שופרה והורחבה בהדרגה.

4. קריטריונים לפסילות דקדוקיות מכניות

1. אם לגרעין בחלוקה המוצעת יש פחות משתי אותיות, החלוקה נפסלת. ואמנם מסתבר שלא תיתכן נטייה של פועל או של שם, באופן שאותיות הערך ייעלמו כליל או שישאירו גרעין של אות אחת בלבד; יוצאים מהכלל הם רק פועלי פ"ג-ל"ה בבנייני הפעיל, הופעל, ובניין קל בעתיד⁸. אולם פעלים כאלה ישנם רק חמישה (נוה, נטה, נכה, נצה, נשה) ולכל פועל כזה יש רק שבע צורות שונות של גרעין בעל אות אחת: "הכי, תכי, תכו, יכו, מכים, מכות". זאת אומרת: בסך הכול יש 35 צורות, ובאלה ודאי אפשר לטפל בנפרד.

2. אם אותיות הגרעין מספרן יותר מחמש, הרי כל חלק המסכה השייך לפועל (מקומות 1 עד 27 ו-46 עד 48) נפסל; ואמנם בדיקה ממצה של כל הפעלים והנטיית גילתה, שאין שום פועל, אשר חלוקתו למרכיבים תשאיר באיזו נטייה שהיא יותר מחמש אותיות הגרעין.

3. חלוקה בגרעין של 5 אותיות בדיוק תיתכן בפועל רק אם הוא בבניין התפעל, ואם זוג האותיות הראשונות של הגרעין הוא: שת, צט, זד, או סת (ה-שתכלל-תי, ה-צטמצמ-תי, ה-זדלזל-תי, ה-סתלסל-תי)⁸. ולכן אם במסכת החלוקה אין אפשרות של התפעל, או שהגרעין אינו מתחיל באחד הזוגות הנ"ל – הרי כל חלק הפועל של המסכה נפסל.

5. בינוני פועל ייתכן רק אם הגרעין הוא של שלוש או ארבע אותיות, ואם האות שלפני האחרונה היא ו'. אם תנאי זה אינו קיים, חלק זה של המסכה נפסל.

אם לאחר בדיקות ופסילות אלו עדיין לא התאפסה המסכה, מבצע המחשב בדיקות סבירות בכיוון אחר:

5. אם אחד מששת מרכיבי המסכה המתאימים לפועל – דהיינו: זמן, בניין, סמיכות, גוף, מין, מספר – מתאפס, הרי כל חלק הפועל של המסכה נפסל (אפילו שאר המרכיבים אינם מתאפסים); שהרי אם חלוקה זו אינה מתישבת עם הדוגמה בשום בניין, הרי ברור שאין היא מתישבת עם פועל בכלל.

6. אותה בדיקה נעשית לגבי מרכיבי המסכה המתאימים לשם: מין, מספר, סמיכות; אם אחד מהם מתאפס כל חלק השם נפסל.

7. אותה בדיקה נעשית לגבי מרכיבי חלק הכינוי; אלא שכאן, אם חלק זה נפסל, תיפסל כל החלוקה בכלל, שהרי היא מבוססת על מציאותו של כינוי מצורף לערך.

8. בשם יש יוצא מן הכלל אחד: "פי" במובן פה שלי.

8א. לא הובאו בחשבון צורות נדירות של פעלים מחומשים מעין "סחרחר", "חמרמר", "יפפית".

8. ולבסוף, אם מכל המסכה נשאר חלק הכינוי בלבד, שוב כל החלוקה נפסלת; שהרי אם אינה הולמת לא תבנית שם ולא תבנית פועל, ברור שאינה נכונה. כל הפסילות הללו הן "ממשיות", ולא תיאורטיות בלבד; ואפשר לתת בקלות דוגמאות של חלוקות הנפסלות רק מחמת קריטריון זה או אחר או מחמת צירוף מסוים של קריטריונים.

בסך הכול בדיקות אלו מתגלות כיעילות מאוד, והן מצמצמות את המספר הכולל של חלוקות אפשריות לממוצע של 5-6 הצעות למלה. חשוב מאוד – לשם יעילות הניתוח – להגיע למספר מקסימלי של פסילות כבר בשלב זה של הניתוח, מאחר שכל חלוקה שתעבור מבחנים אלה תצטרך לעבור את התכנית המסובכת של קביעת הערך וחיפוש במילון, תהליך שהוא הרבה יותר איטי יחסית. דוגמה של חלוקות דקדוקיות נמצאת בנספח 6, והסבר ל"קוד" המסכה, בנספח 5.

מן התוצאות הניסיוניות שהיו לנו נראה, שמבחנים אלה הם גם ממצים, וכל חלוקה העוברת אותם בהצלחה, נכונה מבחינה דקדוקית⁹; אולם מעניין וחשוב לדעת, אם בכל זאת ניתן למצוא מבחני פסילה נוספים מסוג זה (היינו שאינם משתמשים במילון), שיעזרו "לנפות" את המסכה, וע"י כך שוב לפסול, במקרים מסויימים, את כל החלוקה.

כדי לבחור כעת מבין כלל החלוקות הדקדוקיות את הנכונות מבחינת הלשון, אנו זקוקים, כמובן, למילון הערוך בצורה מיוחדת והמותאם לשיטת הניתוח שבחרנו בה. בשלב זה יש לפצל את הטיפול לשני כיוונים: טיפול בחלוקה כשם, והטיפול בה כפועל. מאחר שהחלק השני עודנו נתון בשלבי מחקר, נתאר רק את החלק הראשון.

5. מילון השם

כל הערכים של הלשון המסווגים כשם – במובן של ההגדרה שבראש הפרק – חולקו ל-22 מחלקות לפי הקביעות הבאות:

א. אם הערך בעל מין, ואם כן – אם זכר או נקבה.

ב. אם הערך בעל מספר, ואם כן – יחיד או רבים.

ג. אם הערך זכר, אם ניתן ליצור ממנו צורת נקבה, ואם כן – איך.

ד. אם הוא יחיד, אם ניתן ליצור ממנו צורת רבים, ואם כן – איך.

לדוגמה, מחלקה 1: מחלקת הערכים שהם זכר, יחיד, וניתן ליצור מהם צורת נקבה על ידי הוספת "ה", צורת רבים זכר – על ידי הוספת "ים", ורבים נקבה – על ידי הוספת "ות" (מלך, מלכה, מלכים, מלכות). מחלקה 6: מחלקת הערכים שהם זכר, שצורת הרבים מתקבלת על ידי הוספת "ים" ואין להם צורת נקבה (דגל, דגלים).

רשימה מלאה של המחלקות ואפיון, וכן דוגמה מכל מחלקה ניתנת בנספח 3.

9. אף כי ייתכן שהמסכה המצורפת לה תכיל אפשרויות דקדוקיות לא נכונות; לדוגמא: "ת" בקידומת לעתיד מציינת גוף שלישי נקבה, או גוף שני זכר ונקבה. ואפשר שלאחר כפל המסכות והפסילות יישאר האפיון גוף שלישי זכר (שלא ייתכן). מבחינה לוגית מה שקורה כאן הוא, שטענה מסוג $(p_1 \wedge q_1) \vee (p_2 \wedge q_2)$ – כאשר p_1, p_2 מסמנים, למשל, גוף; q_1, q_2 מין – הופכת ל- $(p_1 \vee p_2) \wedge (q_1 \vee q_2)$. אמנם הדבר יבוא על תיקונו בזמן הניתוח הסופי של המלה, אבל רצוי למצוא דרך להתגבר על זה כבר בשלב הבדיקות המיכניות.

נוסף למחלקה אנו קובעים לכל ערך סימן של 0 או 1, האומר, אם ניתן לצרף לערך זה כינוי או לא.

למעשה שימש לנו מילונו של אבן-שושן יסוד להכנת המילון הדקדוקי, כפי שנקרא לו בהמשך. בשלב זה נרשמו כל אותם הערכים המסווגים במילון כשם-עצם, שם-תואר, שם-נוף, שם-מספר, תואר-הפועל, מלת-יחס, מלת-חיבור מלת-קריאה ומלת-שאלה; ליד כל ערך נרשם סימן המחלקה (מן 1 עד 22) וכן "סימול הכינוי" (0 או 1). לפי האינפורמציה שנותן לנו המילון עצמו ליד הערך. אם אינפורמציה זו לא הייתה ברורה כל צורכה, הנחנו את הקביעה להערכת העורך. כל הערכים שבמילון, שכתבם שווה, נרשמו במילון הדקדוקי כערך אחד, ועל ידו סימני המחלקות שהוא שייך להן. הניסיון מראה, שאחוז הערכים השייכים ליותר משלוש מחלקות מבוטל הוא (לא יותר מעשרות אחדות במילון כולו), ולכן נקבע מקסימום של שלוש מחלקות שונות לכל ערך. כשצורת הרבים של הערך חריגה, ואינה כלולה במחלקות 1-16 (איש-אנשים; אשה-נשים), נרשמת גם צורת היחיד שלו (וכר במחלקה 17, נקבה במחלקה 19 או 20 לפי האות האחרונה, אם היא ה או לא), גם צורת הרבים (מחלקה 18 לזכר, 21 לנקבה) כערכים נפרדים. בשלב זה התעלמנו לגמרי מערכי-משנה ומצירופים.

יש גם אפשרות (שלא נוצלה) לרשום ליד כל ערך את מקורו ההיסטורי, כפי שמצוין במילון; בניסיון שעשינו, צוינו כל המלים הלועזיות בסימן מיוחד, אולם אינפורמציה זו לא הועברה למחשב, אלא רק נרשמה במחברות העריכה.

קושי מיוחד עוררה צורת הבינוני של הפועל בכל הביניים. מלבד מה שזו צורת הנטייה של הפועל, הריהי משמשת לרוב כשם-תואר, ולפעמים גם כשם-עצם. ברור היה לנו, שכאשר נגיע לניתוח צורת הפועל, נצטרך לנתח גם צורה זו ולקבוע את ערכה לפי זה. אולם לשאלה, מתי להציע אותה גם כשם (במובנו הנרחב) ומתי לא, לא מצאנו תשובה מניחה את הדעת, והחלטנו ללכת בעקבותיו של אבן-שושן בנקודה זו¹⁰, כלומר, כל פעם שצורה כזו מופיעה במילונו כשם-עצם או כתואר – ורק אז – רשמו אותה גם במילון הדקדוקי בסימול המתאים¹¹.

קושי אחר היה סימול הסמיכות. נהוג לומר, שלשם-עצם אפשר לצרף כינוי, ולשם-תואר אי אפשר. אולם אין הדבר מוחלט: "קשה" אינו מקבל כינוי, ואילו "יפה" מקבלו (יִפְתָּה). מחוסר כללים מהימנים הסתמכנו גם כאן על אבן-שושן עצמו למרות חוסר האחידות הברור לנו, היוצא מזה.

לאחר שנערך המילון לפי הפרטים דלעיל, נקב במכונה מסוג "טלפרינטר", המפיקה יחד עם עותק מודפס גם סרט מחזור. המחשב קולט סרט זה, "מעכל" אותו ועורך ממנו מילון על גבי סרט מגנטי (בצורה מיוחדת ומותאמת לצרכיו). מלבד זה הוא מייצר גם העתק מודפס, הערוך בצורה נוחה לקריאה וממוין בסדר אלף-בית. כפֶּלֶט (output) צדדי הוא מוסר ידיעות סטאטיסטיות מגוונות: מספר הערכים בכל אות ואות, בכל אורך ואורך, בכל מחלקה ומחלקה וכו'.

10. לאור הניסיון אנו נוטים כעת לחשוב, שלא היה זה הפתרון האופטימלי. לשם האחידות רצוי יותר לראות צורות אלה רק כבינוני של הפועל ולהביא את שורש הפועל בלבד כערך המלה. [ואמנם הדרך האחרונה הונהגה במערכת המילון ההיסטורי – העורך.]

11. יוצאות מן הכלל היו האותיות "מ" ו"נ", שהשטנו מהן בעקיבות את כל הערכים המשמשים גם בינוני של פועל, שאם לא כן, עלול היה המילון להתנפח מאוד ללא הצדקה.

מובן מאליו, שבמהדורה הראשונה של המילון יהיה אחוז ניכר של שגיאות הנובע משגיאות ניקוב או מקליטה לא-טובה של המחשב וכן משגיאות עריכה וסימול. את השגיאות מן הסוג הראשון ניתן לגלות בבדיקת ההעתק המודפס, הנמסר מן המחשב, ובהשוואתו עם מחברות העריכה המקוריות. את השגיאות מן הסוג השני קל לבדוד בשיטה הבאה: ממיינים את המילון לפי מחלקות, כשכל מחלקה ממוינת שוב בסדר אלף-ביתי. קריאה שוטפת של הערכים במחלקה מסוימת תבליט מיד לעין כל ערך שאינו שייך למחלקה.

תיקון שגי סוגי השגיאות נעשה לפי תכנית מיוחדת, הקוראת את המילון, מוסיפה, מחסרת או מתקנת חלק מערכיו לפי הנתונים שהיא מקבלת.

העיון באינפורמציה הסטטיסטית המתקבלת (בפרט באינפורמציה השייכת לחלוקת המחלקות) מאלף למדיי. (כדי להימנע מאריכות יתר לא צירפנו סטטיסטיקה זו למאמר.) הוא נותן – נדמה לנו, בפעם הראשונה – מושג כללי, מהו אחוז הערכים בכל מחלקה ומחלקה; ומכאן, האם רצוי לנסח את כללי הנטייה המדויקים של מחלקה זו או אחרת, או שמא פשוט יותר להתייחס לערכיה – בשל מספרם המועט – כאל יוצאים מן הכלל ולערוך להם טבלאות נטייה מפורשות. ניסיונו מוכיח, שעריכת מילון מסוג זה וקליטתו על ידי המחשב דורשות, יחסית, מאמצים מועטים של זמן וכסף. קליטת המילון על ידי המחשב, העברתו לסרט המגנטי, עריכתו להדפסה ומיונו (לפי אלף-בית ולפי מחלקות) מצריכות דקות ספורות בלבד.¹²

עריכת מילון כזה דורשת עבודה מלאה של עורך במשך חודשיים בערך; ניקובו ידרוש עבודתה של כתבנית מקצועית מנוסה במשך כחודש אחד.

6. קביעת הערך

בהסתמכו על המילון (כרגע מילון השמות) שבידו, ניגש המחשב לשלב האחרון של התהליך: צמצום החלוקות הדקדוקיות לאמיתיות בלבד, ומציאת הערך הנכון מתוך גרעינו. נקודת המוצא שלו לבדיקה זו היא הסיומת המוצעת בחלוקה. לכל סיומת יש שגרת שחזור (subroutine) משלה, המתאמת לסיומת זו. המהלך הכללי של שגרה כזו הוא זה:

1. בצע שינוי א' בגרעין (בכלל זה, לפעמים, שינוי "אפס", היינו, חוסר שנוי).

2. הגרעין החדש נמצא במילון? אם כן – המשך לפי 3; אם לאו – לפי 7.

3. המחלקה מתאימה? אם כן – המשך לפי 4; אם לאו – לפי 7.

4. סימול הכינוי מתאים? אם כן – המשך לפי 5; אם לאו – לפי 7.

5. קבל את הערך, רשום אותו.

6. מצא את האפיון הדקדוקי.

7. בצע שינוי ב' וחזור על כל התהליך מ-1 עד 6.

לאמור: המחשב מבצע שינוי מסוים בגרעין (הוספה או חיסור של אות מסוימת, וכו'), התלוי כמובן בסיומת הספציפית; הוא מחפש כעת את הגרעין המוצע במילון; אם אינו נמצא שם, הריהו עובר לשלב חדש, ובו הוא מבצע שינוי אחר וחוזר על אותו

12. ליתר דיוק: 5-6 דקות, כלומר מבחינת המחיר כ-100 לירות; מחירה של דקה במחשב גדול הוא 20-25

ל"י בערך.

תהליך. אם הגרעין נמצא במילון, אין זה עדיין אישור להצעה, משום שכעת מזהה המחשב את סימול המחלקה של הערך שהגיע אליו ובודק, אם באמת נטיית ערך זה חזרת ונותנת את ההצעה שהתחיל בה. נעיין למשל במלה: "סביבותי", שחלוקתה הנכונה היא: סביב-ות-יו. תכנית חיפוש הערך קובעת, שבשלב הראשון יש לחפש את הגרעין כמות שהוא במילון (דבר, שלפעמים הוא מביא לתוצאה נכונה: אבות, אב), ואמנם הוא מוצא אותו שם ("סביב-"), אולם עם סימול 22, שהוא סימול מחלקת המלות (ערכים), אשר בין השאר אינם מקבלים "ות" כסיומת), ולכן הוא פוסל הצעה זו, וממשיך בשלבים אחרים, עד שהוא מגיע לערך הנכון "סביבה". ורק ע"י בדיקת הדרך חזרה אנו נמנעים מלקבל הצעות לא נכונות, שאחרת היו עלולות להתקבל. אם סימול המחלקה מתאים, בודק המחשב את סימול הסמיכות; אם הוא "0", בעוד הצעת החלוקה כללה אותיות כינוי, ההצעה נפסלת.

אם עברה ההצעה את שלושת המבחנים האלה, היא מתקבלת, והערך נרשם ליד המלה. כצעד אחרון קובע המחשב את אפיונה הדקדוקי של המלה לפי הסיומת, לפי המחלקה, ולפי שלב הקביעה המיוחד, שהגיע דרכו לערך זה. קל לראות, שהוא זקוק לריכוז הידיעות משלושת המקומות האלה כדי להגיע לאפיון הנכון, ואין הוא יכול לסמוך על הסיומת, על המחלקה או על השלב בלבד.

נקודה הראויה להדגשה בשגרת קביעת הערך היא, שאפילו אם שלב מסוים עבר בהצלחה, ממשיך המחשב בבדיקת שאר שלבי הקביעה, חזת כדי למצוא את כל הערכים הנכונים האפשריים. לדוגמה: "בקבלות", עם החלוקה ב"קבל-ות, שהמחשב הציע לגביה שני ערכים נכונים: "קבלה" (הוספת ה לגרעין), "קבלת" (הוספת ת). אם גמר המחשב את כל שלבי הקביעה כשילוש, הריהו פוסל חלוקה זו וניגש לבדיקת חלוקה אחרת.

הרי, לדוגמה, השגרה המתאימה לסיומת "ימ":

חפש במילון על:	אם נמצא במחלקות:	קבע:	אם הניסיון נכשל:
1. גרעין	1, 2, 4, 6, 15	ז; 1 (15) ר פ	המשך לפי 2
2. גרעין + ה	5, 8, 11	ז; 1 (11) ר פ	המשך לפי 3
3. גרעין + י	3	ז ר פ	פסול את החלוקה

(ז: זכר; נ: נקבה; ר: רבים; פ: נפרד)

ראה את שאר שגרות הקביעה בנספח 4.

בסיכום: בסוף שלב זה יכריע המחשב לגבי כל מלה, אם היא שם או לא, ואם כן – ימצא את כל ערכיה הנכונים, ורק אותם; עם כל ערך כזה יתן המחשב גם את האפיון הדקדוקי המתאים. במלים אחרות: הוא ימצא את כל הערכים, שאדם יהודע את הלשון והדקדוק על בוריים עשוי להציע, אם הוא מסתכל על המלה כמלה בודדת בלי לדעת את ההקשר שנאמרה בו.

דוגמה מעניינת של ניתוח כזה היא המלה "בעליה"; מסתבר שהמחשב הציע לגביה 5 ערכים שונים, כולם נכונים: בעל, עלה, עליה, עלי, על (ורק אלה הציע כערכים). אמנם זוהי דוגמה מאלפת, אך קיצונית במספר הצעותיה. בממוצע מתקבלות הצעה אחת או שתיים למלה.

ראה דוגמה של ניתוח מספר מלים בנספח 7.

7. הערכת התוצאות

נסכם: הצענו בתחילת הפרק את השאלה, אם יכול מחשב לקבוע את הערך – או בעצם את כל הערכים הנוכזים – של מלה כלשהי ולתת את אפיונה הדקדוקי. דומה, שכל הברור דלעיל מצביע על תשובה חיובית בהחלט. סקירה ממצה של התוצאות המעשיות, שקיבלנו על ידי הפעלת התכניות ב-ברייטא דמלאכת המשכן, ובאופן חלקי ב-ימי צקלג, לא הצביעה כמעט על טעויות, חוץ מאלה שנגרמו על ידי שגיאות עריכה של המילון עצמו. אולם ברור הדבר, שעל המילון לעבור בדיקה והגהה קפדנית, כמו כל מילון אחר; דבר זה, לצערנו, לא היה סיפק בידינו לעשותו. שוב נעיר, שכל טיפולנו היה בכתיב הדקדוקי ("כתיב חסר"), ובבעיית הכתיב המלא נטפל בפרק האחרון.

שאלה אחרת היא: אם המחשב עושה את הניתוח הזה לא רק טוב יותר, אלא גם במחיר זול וביתר מהירות מן האדם? תשובה חיובית בנוגע למהירות אינה מוטלת בספק; יחס המהירויות יכול להגיע לכמה מאות. אשר למחיר – בשלב זה תהיה התשובה מלאכותית וחסרת משמעות: הרי ברור, שתכנית כזאת אין להשתמש בה כתכנית בודדת בפני עצמה, אלא היא צריכה להשתלב במסגרת של מהלך מקיף וכולל יותר; לדוגמה: עריכה מיכנית של קונקורדנציה לפי ערכים. רק אז ניתן להעריך את המאון הכלכלי של מיכון כל המהלך; זאת ננסה לעשות בפרק הבא. על כל פנים ניתן לשער את מהירותה של התכנית מן הרגע שהמחשב מקבל את רשימת המלים לניתוח ועד לרגע מסירת התוצאה ב 4 עד 6 דקות ל-1000 מלים¹³.

אולם ברצוננו לחזור אל טענתנו המקורית: בלי לנגוע באפשרות השימוש המעשי של תהליך המיכון שתוארו, נראה לנו, שיש בו עניין בלשני מסוים. נדגיש בעיקר:

א. מושג המסכה הדקדוקית ראוי לפיתוח ולעיון; יש עניין בעריכה "מוסכמת" של מסכות אלו, ובפרט המסכות השייכות לאותיות השימוש, שהמצב לגביהן, כפי שכבר אמרנו, מעורפל למדי. מעניין יהיה להרכיב מסכות כאלו לכל תקופה היסטורית מוגדרת ומובדלת מבחינה דקדוקית ולערוך מחקר משווה בין מסכות של תקופות שונות, ולעמוד מתוך כך על התפתחות משמעותה הדקדוקית של תוספת זאת או זאת במשך הזמן. גם ייתכן, שלאחר ליטוש ועיבוד מסוים יוכל מושג זה להיות לעזר פדגוגי למורים לדקדוק בבתי ספר מובחרים ובסמינרים. (אגב כך נציין, שבזמן עבודתנו נוכחנו – ודבר זה נתגלה בעצם גם לחוקרים שעבדו בתכניות דומות בלשונות אחרות – מה רב הצורך בספר דקדוק מדעי מדויק: מאכזב מאוד להיווכח, עד כמה לקויה מבחינה לוגית עריכתם של רוב ספרי הדקדוק המופרים, ואין זה גורע, כמובן, מערכם הדידקטי; יש לקוות, שמחקר זה ומחקרים דומים יתנו את הדחיפה הדרושה לכתיבתו של ספר מעין זה.)

13. כשני שלישים של זמן זה נגזל על ידי מיונים בחתכים שונים; ורק שליש ממנו מוקדש לתכניות הדקדוקיות ממש; וככל שכמות החומר גדלה, הולך ועולה חלקו היחסי של המיון בזמן העבודה הכולל לעומת החלק הדקדוקי. זיכרון גדול של המחשב, שאפשר לשכן בו את כל המילון בבת אחת, עשוי לאפשר לטפל במלים לפי סדר הופעתן בטקסט, ללא מיון מוקדם, ועם מיון אחרון לפי הצורה הסופית הדרושה, ודבר זה עשוי להפחית את ההוצאות של כל התהליך במידה רבה.

ב. ניסיון מעניין אחר יהיה ניתוח טקסטים של תקופה לשונית מסוימת בעזרת מסכות ושגרות קביעה המותאמות לתקופה אחרת. ניסיון זה עשוי להבליט בצורה חריפה את השינויים המורפולוגיים והתחביריים של לשון שתי התקופות, ואולי גם לעזור בדרך זו לעריכתם של מילונים היסטוריים.

מסיבה זו נערכו התכניות באופן המאפשר גמישות מקסימלית לחוקר הבלשן. ולכן, למשל, רשימת התוספות וטבלת המסכות הן "פאראמטרים" שניתן לשנותם, מבלי לשנות את התכניות עצמן. מסובך קצת יותר הוא לשנות את שגרות הקביעה, אולם גם זה אינו אלא עניין של שעות ספורות, ולכל היותר של ימים ספורים.

ג. מילוך ממין לפי מחלקות, עשוי, כפי שרמזנו למעלה, לגלות תופעות לשוניות מעניינות, הואיל והוא מרכז את כל הערכים בעלי אותה תבנית דקדוקית במסגרת אחת, וכך הוא עוזר לחשיפתן של תכונות מורפולוגיות או סמנטיות המשותפות להם. גם יכול הוא לשמש כמאגר יעיל ונוח של דוגמאות שונות לנטיית סדירות או יוצאות מן הכלל וכו'.

נעבור עכשיו לשימוש אפשרי בתכנית זו.

ג. עריכה מיכנית של קונקורדנציות

קונקורדנציה של טקסט מסוים יכולה להיות מסודרת לפי צורות או לפי ערכים¹⁴. ברור לגמרי, שניתן לערוך בצורה אוטומאטית קונקורדנציה מן הטיפוס הראשון, אפילו במכונות קונבנציונאליות רגילות; אין זה דורש ביסודו של דבר אלא מיונים וליווחים בחתכים שונים. לעומת זאת זקוק המחשב, לשם עריכת קונקורדנציה לפי ערכים, לאמצעי נוסף, שבעזרתו יוכל להכיר את הערך הנכון של כל צורה שהיא. וכפי שהראינו בפרק הקודם, אמנם ניתן לספק לו אמצעי כזה בצורה של מילוך וכללי דקדוק מתאימים.

מכאן ואילך תהליך עריכת הקונקורדנציה נעשה טכני בעיקרו, ואין צורך להיכנס במסגרת זו לפרטים, שאין בהם משום חידוש או עניין מיוחד. נעיר רק שתי הערות האופייניות לשיטה זו:

1. הכנת הטקסט ו"הונתו" למחשב פשוטה ביותר: הטקסט נדפס בידי כתבנית במכונת "טלפרינטר" בעלת סרט מחורר. אולי תידרש התערבותו של הבלשן בשלב האחרון לשם עיבוד סופי, כפי שעוד יוסבר בהמשך.

2. אם הגיע המחשב למספר ערכים אפשריים לגבי צורה מסוימת, ירשום כל מובאה של צורה זו אצל כל אחד מן הערכים האפשריים האלה (ובכללם, כמובן, גם אצל הערך הנכון מבחינת הטקסט).

כפלט צדדי מוסר המחשב ידיעות סטטיסטיות מגוונות על הטקסט עצמו: מספר המלים והצורות בכל אות ואות, בכל אורך ואורך, וכו', וברור שאפשר להוסיף כהנה וכהנה. זהו דווקא החלק הטריביאלי של העבודה.

כדאי לומר משהו גם על הדרך, שהמחשב קובע בה את אורך המובאה וצורתה.

14. אפשרות נוספת היא לאסוף את המלים לפי שורשיהן, ואז למשל יופיע "משכן" תחת "שכן", "תרומה"

תחת "רום" או "תרם", אולם בקונקורדנציה כזאת לא נדון.

כדי שזו תהיה קצרה, ובכל זאת יחידה הגיונית אחת עד כמה שאפשר, הוא קובע אותה בין שני סימני פיסוק מפרידים:

. ; ! ? :

או זוגות סימנים מפרידים:

() ~ - -

(לא התחשבנו בפיסק כסימן פיסוק, מכיוון שעל פי רוב הוא משמש כסימן מחבר דווקא: הילד החלש, החיזור, וכו') – בהגבלה ל-13 – 15 מלים לכל היותר, אם אין סימן פיסוק מפריד בתוך תחום זה. אמנם נכון, שכללים אלה יתנו לפעמים מובאות של מלה אחת, ולפעמים מובאות ארוכות יותר מדי, אולם הניסיון מראה, שהם בדרך כלל יעילים למדי, כפי שאפשר להיווכח מן הדוגמה שבנספח 9.

אם יש לפנינו טקסטים לא-מפוסקים (כדוגמת ה-ברייתא דמלאכת המשכן), יש צורך בפיסוק מוקדם בידי אדם; אפשר לוותר עליו, אם אנו מסתפקים במובאה בעלת מספר מלים קבוע פחות או יותר; אולם נוכחנו, שמובאה כזו, בעלת מספר קבוע של מלים, אינה מספקת את הבלשן וגוזלת מזמנו יתר על המידה, ולכן רצוי לתת למחשב טקסטים מפוסקים בלבד.

דוגמה של הקונקורדנציה, כפי שהפיקה המחשב ראה בנספח 158.

ליקויים – עיבוד בידי אדם – הערות

הפעלתו המעשית של המהלך שתיארנו הראתה מספר ליקויים, קצתם חסרי ערך, וקצתם רציניים, בקונקורדנציה שנוצרה לפי שיטה זו.

ראשית, מספר ניכר של מלים לא נותח, ואלו הסיבות:

א – טעויות ניקוב של הטקסט.

ב – עריכה בלתי מדויקת של המילון.

ג – מלים שהן צורות פועל בלבד.

ד – מלים לועזיות ובהן סימן ' (ב-ימי צקלג).

ה – ראשי תיבות בברייתא.

ו – שמות פרטיים.

ז – מלים שבכתיב מלא.

על אלה שלא נותחו משתי הסיבות הראשונות לא נתעכב; אין בזה, כמובן, שום ליקוי האופייני לשיטה זו דווקא; בדיקה קפדנית של הטקסט ושל המילון תמנע אותן. וכן ברור, שלא ינותחו פעלים, משום שחלק זה של התכנית – כפי שכבר אמרנו – עדיין אינו מוכן.

אשר לד' ה' ו', נראה לנו מוצדק, שמלים כאלו תובאנה ברשימה נפרדת מן הקונקורדנציה עצמה. ואף על פי כן קיימת האפשרות – למי שמעוניין בה – להתייחס אליהן כאל מלים רגילות ולנתח אותן לפי זה, אם בשעת עריכת המילון יקפיד העורך על ציון המלה הלועזית בכתובה המיוחד (עם סימן '), ואם נצרף למילון דקדוקי "מילון" של ראשי תיבות¹⁶. גם רצוי להתחיל כל שם פרטי בסימן מיוחד (למשל*,

15. כדי להתאים את המסכות ללשונה של הברייתא, הוספנו לרשימת הסימונות את הסימות "ין" כסימות

בעלת ערך שווה ל"ים".

16. כדאי להשתמש גם במילון של "גיבים" קצרים, כדי לספל בהם כביחידה עצמאית בשעת העריכה

לקונקורדנציה.

המקביל לאות רישית שבשפות לועזיות), כדי למנוע ניתוח חסר מובן לשמות אלה במקרים מסוימים.

בבעית הכתיב המלא, שהיא חמורה יותר, נדון בפרק הבא. אולם הבעיה המרכזית כאן היא בעית ההומוגרפים. וכאן אנו מבחינים בין הומוגרפיה של ערכים להומוגרפיה של צורות. הראשונה מתקבלת, כאשר לערך מסוים יש מספר משמעויות שונות. לדוגמה: "ערב" במובן של "אחראי", "נעים", "התחלת הלילה", "תערובת", "שתי וערב". ברור שהמחשב אינו יכול (אם הוא מסתמך רק על התכניות שתוארו לעיל) להפריד בין ההומוגרפים אלה, ובפרט אם הם שייכים למחלקה דקדוקית אחת. לכן כל המובאות השייכות ל-"ערב" תבואנה כולן זו ליד זו (בערבוב) ובלי הפרדה בין השייכות לערכים שונים מבחינה סמנטית, כמקובל בקונקורדנציה רגילה¹⁷. אם יש לבעיה תוצאה חמורה במיוחד לגבי טיבה של הקונקורדנציה, ניתן לפתור אותה ע"י עיבוד בידי אדם (ורק כך), כפי שיוסבר בהמשך.

לעומת זאת בהומוגרפיה של צורות אפשר שתשייך צורה אחת למספר ערכים שונים לחלוטין. לדוגמה: הצורה "שתי" סובלת את הערכים הבאים: שְׁתִּי ("שתי וערב"), שְׁתִּים, שְׁתָּה (ציווי לנקה), שֵׁת (פועל עבר), שֵׁת (שם-עצם). במקרה זה תבוא המלה עם מובאתה אצל כל אחד מחמשת הערכים הללו, ובכלל זה אצל ערכים לא נכונים מבחינת משמעותה של המלה בתוך המשפט. שלא כמצב בהומוגרפיה של ערכים, יש כאן מקום לתקווה, שניתוח מעמיק יותר של מבנה המשפט יוכל לצמצם במידה ניכרת את היקף הבעיה, אף כי אין לצפות, שיפתור אותה כליל¹⁸.

לפי מטרתה של הקונקורדנציה ולפי הדיק הנדרש ממנה, ניתן אפוא לבחור בין שתי אפשרויות: או להסתפק בפלט הנמסר מן המחשב כמות שהוא (במגבלות שצוינו¹⁹), או לעבד פלט זה ע"י מומחה, כדי להתאימו לסטאנדארד המקובל של קונקורדנציה. עיבוד זה יצריך קריאה חד-פעמית של הקונקורדנציה וייעשה בסדר הזה: המעבד יעבור על כל המובאות (המסומנות במספר סידורי שוטף²⁰) וירשום

17. בעצם גם בקונקורדנציה רגילה באים ערכים אלה מקובצים יחד, אבל מובדלים זה מזה בכותרות

משנה מתאימות.

18. "I am not too much impressed by the claim that resolution of syntactical ambiguities by consideration of the immediate neighborhoods of the ambiguous expressions has proved itself in practice. Not that I doubt that syntactical ambiguity as well as polysemy, for that matter, can quite often be completely resolved and even more often be considerably reduced through the exploitation of the immediate neighborhood of the ambiguous expression, it is only that I have what I regard to be good theoretical reasons for believing that this reduction will in general stop short of complete resolution." Y. Bar-Hillel (11 p.110).

19. לאפשרות זו נעיר: מבחינה מעשית אין הדבר מרתיע במיוחד, אם בבואנו לחפש ערך מסוים בקונקורדנציה אנו מוצאים גם מספר מובאות, שאינן שייכות במישרין לאותו ערך. כי מתוך קריאה שוטפת ומהירה של המובאות עצמן תבלוט לעין מיד המובאה, שאיננה מתייחסת לאותו הערך שאנו מחפשים, ואין לנו אלא להתעלם ממנה. קריאת שתיים שלוש מובאות מיותרות אין בה שום מאמץ מיוחד. לעומת זאת מבטיחה לנו שיטה זו, שאיננו מאבדים שום אינפורמציה, וכל צורה שיש לגביה ספק, שמא מקומה בערך זה, מובאתה נמצאת גם באותו ערך.

20. שיפור זה אינו כלול בדוגמה המצורפת.

סימן מיוחד (X למשל) ליד המספר הסידורי של כל מובאה, שאיננה במקומה הנכון ושיש לבטל אותה; ומצד שני, לכל ערך הבא בטקסט במשמעויות שונות²¹ יקבע את המספרים 1 עד n למשמעויות אלה, וליד המספר הסידורי של המובאה ירשום את סימול המשמעות.

אינפורמציה זו תועבר על סרט נייר מחורר בידי כתבנית, שתעתיק את המספרים הסידוריים שלידם סימן X ברשימה א', ואת אלה שיש להם "סימול משמעות" תעתיק עם סימול זה ברשימה ב'. בתכנית האחרונה של המחשב ייקראו הקונקורדנציה ושתי הרשימות האלה, יימחקו המובאות המיותרות, יימונו מובאות הערך בעל ההומוגראפים לפי סימולי המשמעות, וכך תצא קונקורדנציה חדשה נקייה ומדויקת²².

נסיים בהערה אחת: כדאי לחשוב על קונקורדנציות מיוחדות המותאמות לבעיות ספציפיות; דוגמה טיפוסית, למשל, היא בעית אותיות השימוש; לאחר בחירת מספר טקסטים מייצגים יידרש המחשב לערוך קונקורדנציה חלקית של מלות הטקסט, הבאות בצירוף אותיות שימוש בלבד, ולמייין בחתך מסוים; וכך אפשר לבדוק, איזה צירוף של אותיות-שימוש נהוג, ועם אילו תבניות דקדוקיות הוא בא וכו'.

כמו כן אפשר להכין מראש רשימה של מלים חסרות עניין, שעל המחשב להתעלם מהן בשעת טיפולו הכללי בחומר (מלים כמו "את", "מי", "אנחנו", "יש" וכו'); ואפשר גם להפך: לדרוש ממנו, שיטפל רק ברשימה מובחרת של ערכים הנתונה מראש.

ד. המשך המחקר

מחקר ניסיוני זה יכול לשמש נקודת מוצא לסדרה של מחקרים דומים אחרים, ויש להניח שאלה יתרמו תרומה בעלת משמעות לבלשנות העברית התיאורטית (ואולי גם לבלשנות המעשית). בפרט נראה לנו, כי יש עניין להמשיך במחקר בכיוונים הבאים:

1. ניתוח הפועל: תכנית ניתוח הפועל הכרחית היא כדי להשלים את תכניות הקונקורדנציה האוטומאטית, שכבר החילונו בהן. הצלחת התכנית לגבי השם אינה מניחה ספק לאפשרות ביצועה המעשי של תכנית דומה לה לגבי הפועל. אנו מצדנו כבר התחלנו באיסוף הנתונים הדקדוקיים לתכנית זו, ואף ערכנו מילון פעלים ניסיוני. מסקנה ראשונה, שכבר הגענו אליה מתוך נימוקים שונים, שאין כאן המקום לפרט, היא, שרצוי יותר לעבד את הפועל בשיטה "סינטטית" ולא "אנליטית", כפי שעשינו בשם. כלומר, יש להכין תכנית המפיקה את כל הגרעינים האפשריים מתוך שורש הפועל, בכל נטייה שהיא (עם הסימול הדקדוקי המתאים), ואז תיעשה בדיקת החלוקות הדקדוקיות בהשוואה פשוטה, ובלי שגרות קביעה.

2. ניתוח המשפט: הצעד הטבעי לאחר גמר הניתוח המיכני של המלה הוא הניתוח המיכני של מבנה המשפט. אף אם לא נתלה תקוות רבות בתוצאות המעשיות

21. וזאת הוא רואה מן המובאות המרוכזות באותו ערך.

22. במקרה הספציפי של הברייטא אפשר היה לשפר הרבה את תוצרת המחשב, אילו הוקדשו יותר זמן ומחשבה להתאמתם של המילון והמסכות ללשונה של הברייטא. כך אפשר היה, למשל, להשמיט ממסכת אות-השימוש "ה" את כל החלק השייך לה"א השאלה (ובפרט אפשרות צרוף הכינוי), והדבר היה מפחית את מספר ההצעות הממוצע למלה.

שיכולות לנבוע מחקירה כזו, יש להניח, שהיא תעמיק את הבנתנו במבנה המשפט, תעזור בעיות חדשות בתחום זה, ואולי גם תעזור לליבון של בעיות ידועות. בכלל זה בעית ההומוגרפיה, ובעיקר של צורות, עשויה לקבל פתרון חלקי על ידי המחקר הנזכר. תוצאות מעניינות בתחומים אלה הושגו על ידי מחקרים דומים בלשונות אחרות.

3. בעית הכתיב המלא: ניתן לטפל בבעית הכתיב המלא במסגרת השיטה הנוכחית בשני אופנים שונים: א) על ידי הרחבת המילון, כך שיכיל את המלים הנפוצות גם בכתיבן המלא, והרחבת כללי קביעת הערך של הפועל לכתיב מלא; ב) על ידי סיבוך שגרות הקביעה והחיפוש במילון, בצורה שתאפשר להן לעבור מכתוב מלא לחסר (דרך זו נראית פחות מעשית).

4. בעית הניקוד: שתי בחינות לבעיה זו: מצד אחד, מעניין לראות, באיזו מידה ניתן לנצל את הניקוד, אם הטקסט כבר נתון במנוקד, לשם הכרעה וצמצום של האפשרויות השונות בהומוגרפים (הן של צורות והן של ערכים). ומצד שני, כדאי לבדוק, אם ניתן לנצל את המחשב לניקודם המכני של טקסטים לא-מנוקדים (בעזרת מילון מנוקד, כמובן).

5. ולבסוף יש להכין מעכשיו את הרקע לקליטתם וניצולם של מחשבים אלקטרוניים מן הדור השני, שיופיעו כנראה כבר בעשור הבא. קרוב לוודאי, שמחשבים אלה יהיו מסוגלים לקרוא ישירות טקסטים מודפסים בלי תיווכו של הסרט המחורר או הכרטיס המנוקב. אבל ברור, שהם יצטמצמו – מטעמי חיסכון – לסוג אחד בלבד של אותיות דפוס. ולכן ראוי, שהאחראים לדבר יתנו מעכשיו דעתם לתכנונה של מכונת כתיבה מסוג טלפרינטר, שתכיל מלבד האותיות העבריות הרגילות, הסופיות, וסימני הפיסוק השונים גם את כל סימני הניקוד, ושתהא מסוגלת להוציא מלבד העתק מודפס בניקוד רגיל גם סרט נייר מחורר שהניקוד בו הוא לינארי (אות – ולפניה או אחריה הניקוד המתאים).

סיכומו של דבר: נעשה כאן צעד ראשון של טיפול מתקדם בבעיות בלשניות של הלשון העברית בעזרת מחשבים אלקטרוניים. אנו מקווים, שצעד זה הוכיח, מה רבות ומונוטונית הן האפשרויות הטמונות במכשירים ובשיטות אלה. ומכאן ואילך אין הדבר תלוי אלא ברוחו של החוקר. אם ישכיל, מצד אחד, לחרוג משבילים מקובלים ולנסות דרכים וכיוונים חדשים, ומצד שני יכיר במגבלותיו של המחשב, ולא ידרוש ממנו יותר ממה שהוא מסוגל להציע – אז יש לקוות שהדו־שיח שיתנהל ביניהם יהיה מן הפוריים והמועילים ביותר.

ביבליוגרפיה

1. ניסיון של אוטומאציה בחקר העברית במכונות IBM – דוגמאות לקונקורדנציה ולאוספי מלים של "ברייטא דמלאכת המשכן", האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"א (התקנת הטקסט: גר בן-עמי צרפתי).
2. גביע צרפתי, "המיון של חקר הלשון". לשוננו תשכ"א (כרך כה), דף 90.
3. ס' יוהר, "ימי צקלג" – עם עובד – תשי"ט.
4. א' אבן-שושן, "מלון חדש" – מהדורה 11 – קרית ספר, תשכ"ג.
5. ש' ברקלי, "לוח הפעלים השלם" – מהדורה 14 – ראובן מס, תשי"ט.
6. ש' ברקלי, "לוח השמות השלם" – מהדורה 9 – ראובן מס, תשט"ז.
7. Y. Bar-Hillel & E. Shamir, Finite State Languages: Formal representations and Adequacy Problems. Bull. of the Research Council of Israel, Vol. 8F, 1960, p.155.
8. J.McDaniel & S. Whelan, The Grammatical Interpretation of Russian Inflected Forms using a stem Dictionary. Proc. of the 1961 International Conference on Machine Translation & Applied Language Analysis. Vol. 1, p.363.
9. A.G.Oettinger, Automatic Language Translation; Harvard University Press; Cambridge, Mass., 1960.
10. Y.Bar Hillel: Four Lectures on Algebraic Linguistics and Machine Translation. Revised Version; January 1963, Jerusalem.
11. Y. Bar Hillel, The Present Status of Automatic Translation of Languages. Advances in Computers, I, Academic Press New-York 1960.

הערות המערכת

ניתוח מיכנוגרפי של הלשון העברית – המכוון בייחוד לצורכו של המילון – נעשה והולך במערכת המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית. השיטה שהונהגה בה מיוסדת – לפחות לפי שעה – בעיקרה על שימוש במכונות קונבנציונאליות ומקצתם על שימוש במחשב (ע' "לשוננו" כרך זה, עמ' 279). ניסיונות ניתוח שלם במחשב – שהוא שלב נבחר יותר באוטומאציה – מן הדין שיעוררו את חוקרי העברית, שיתנו עליהם את דעתם; אף הם נתבעים לשתף עצמם במחשבה המדעית-הבלשנית, שניתוח לשון מורכב ומפורט זה תובע. המאמר המתפרסם כאן, המתאר ניסיון ניתוח במחשב, מבקש לשרת את המטרה הזאת.

רשימת התוספות

סרפית			תחילית		
כינוי	סיומת ב	סיומת א	קידומת	אות שימוש (המסד)	אות שימוש
-	-	-	-	הכל	-
ה	ו	ה	א	הכש	ב
ו	י	ו	ה	המה	ה
י	ת	י	י	המל	ו
כ	ות	ס	ס	המש	כ
ס	נר	נ	נ	וכב	ל
נ	תר	ת	ת	וכמ	ס
הו	תי	ות	את	וכש	ש
יה		ים	ית	ומס	הג
יו		נה	סת	כמה	הכ
יכ		נר	נת	כמל	הל
כמ		תי	תת	כשב	המ
כן		תמ		כשה	וב
נר		תנ		כשל	וה
ני				כשמ	וכ
יהמ				לכש	ול
יהנ				מסה	ומ
יכמ				שכש	וש
יכנ				סמל	כב
ינר				שמש	כל
				וכשב	כמ
				ולכש	כש
				כשמה	לכ
				ילכש	למ
					מה
					מל
					מש
					שב
					שה
					של
					שמ

"-": חוסר תוספת; סיומת א': אין אחריה כינוי;
סיומת ב': יש אחריה כינוי

נספח 2

דוגמאות למסכות

	פעל						שם			כינרי			
	זמן	סמי	בנין	גוף	מין	מס	מין	מס	סמי	גוף	מין	מס	כינרי
													פעול
קידומת;א	-00100	-11	111111--1	001	-11	-01	-00	-00	-00	110	-11	-11	-00
סיומת א:נ	-00001	-01	111111--1	010	-10	-10	-00	-00	-00	000	-00	-00	-00
סיומת ב:ת	-00011	-10	111000--0	111	-11	-01	-10	-01	-10	111	-11	-11	-10
כינרי:כ	-10111	-10	111000--0	101	-11	-11	-11	-01	-10	010	-11	-01	-10
אות שימוש:כש	-10101	-11	111111--1	111	-11	-11	-11	-11	-11	111	-11	-11	-11

ראה פירוש המקומות השונים בטבלה שבגוף המאמר (הספרור הוא משמאל לימין).

מחלקות השם

מס'	מין	סיומת	צורת הנקבה	רבים	רבות	דוגמה	הערות
01	זכר	בלי ה	+ה	+ים	+ות	מלך	
02	"	"	+ת	+ים	+ות	חרש	
03	"	"	ות	+ים	+ות	גבאי	
04	"	"	ות	+ים	+יות	עצלן	
05	"	ה	כסו } זכר }	-ה } +ים }	-ה } +ות }	מורה	
06	"	בלי ה	ה	-ים	×	דגל	
07	"	"	×	+ות	×	חלון	
08	"	ה	×	-ה } +ות }	×	סבנה	
09	"	ה	×	-ה } +ות }	×	מסה	
10	נקבה	ה	×	-ה } +ות }	-ה } +ות }	שטלה	
11	"	ה	×	-ה } +ים }	-ה } +ות }	חטה	
12	"	ת	×	-ת } +ות }	-ת } +ות }	עשרה	
13	"	ות	×	-ות } +יות }	-ות } +יות }	מלכות	
14	"	ית	×	-ית } +יות }	-ית } +יות }	סטלית	
15	"	בלי ה או ת	×	-ים	×	רגל	
16	"	"	×	-ות	×	אצבע	
17	זכר	כלשהי	×	×	×	ארבה	בלי רבים או רבים מיוחד
18	"	"	×	×	×	שפים	בלי יחיד או יחיד מיוחד בלי
19	נקבה	ה	×	×	×	אשה	רבים אאאא או רבים מיוחד
20	"	בלי ה	×	×	×	תבל	בלי רבים או רבים מיוחד
21	"	כלשהי	×	×	×	נשים	בלי יחיד או יחיד מיוחד
22	מלה	"	×	×	×	אז	

שגרות קריעת הערר (לגבי שם).

ס' יומת	שנוי במעין	לחפש במחלקה	אם נמצא במלון קבע: ס' ין	מספר סמיכות	לא נמצא
אפס (אין אחריה כינוי-)	-	כל המחלקות	ס	פ, ס	פסול
ה	-	1	נ	י	פסול
י	-	15,6,4,2,1	ז' נ (15)	ר	המשך
	+	11,8,5	ז' נ (11)	ר	פסול
ת	-	3,2,1	נ	י	המשך
	+	19,11,10,5	נ	י	המשך
	-	4	נ	ל	פסול
ות	-	16,7,3,2,1	נ' ז' (7)	ר	המשך
	+	10,9,5	נ' ז' (9)	ר	המשך
	+	14,12	נ	ר	המשך
	-	4	נ	ר	המשך
	-	13	נ	ר	פסול
ימ	-	15,6,4,2,1	ז' נ (15)	ר	המשך
	+	11,8,5	ז' נ (11)	ר	המשך
	+	3	ז'	ר	פסול
אפס (יש אחריה כינוי-).	-	כל המחלקות פרט: 19,18,11,10,9,8,5,3 9,8,5	ס	לפי המ- סכה	המשך
	+	3	ז'	ס	פסול

הערות:

1. מ=מנו במילון; ז=זכר; נ=נקבה; ר=רבים; י=יחיד; פ=פנפרד;
ס=נספד;

2. גם אם מסוים הצליח, ממשיכים בשלב הבא.

פענוח המסכה המצורפת לחלוקה המלאכותית

לכל חלוקה מלאכותית המוצעת ע"י התכנית, מצורפת מסכה בת 16 ספרות המגדירה, מה הן האפשרויות הדקדוקיות שחלוקה זו מתיישבת עמהן. כל אחת מספרות אלה יכולה לקבל את הערכים מ-0 עד 7 ("ספרה אוקטאלית") ולפי ערכה היא מצביעה על אפשרות דקדוקית מסוימת. וכדי למצוא את פירושה הנכון יש לפרק ספרה זו לשלוש ספרות בינאריות ("0") או ("1") לפי הטבלה הבאה:

7	6	5	4	3	2	1	0	ספרה אוקטאלית:
111	110	101	100	011	010	001	000	ספרה בינארית:

כל אחד משלושת המקומות של הביטוי הבינארי מצביע על צורה דקדוקית קבועה, כאשר 0 במקום הזה פירושו: צורה זו בלתי אפשרית; ו-1 פירושו: הצורה אפשרית.

פירוק כל המסכה יתן סדרה של 48 ספרות בינאריות, שאת פירושה ניתן לקבל מחוץ הטבלה שבגוף המאמר; (מספור המקומות פה הוא מימין לשמאל).

א	י	ה	בד	0214n00122n04201	הבד"א	1141
א	י	ה	בד	0214n00122n03240	הבד"א	1142
					הב"ת	1143
		הב"ת		00n0333337n33173	הב"ת	1144
		הב"ת		00n0n0n337154113	הב"ת	1145

מ	י	ה	בד	0214000122004201	הנדימ	1141
מ	י		בד	0214000122003240	הנדימ	1142
			הבית	0000333337033173	הבית	1143
		ה	בית	0000000337154113	הבית	1144
			בית	0000333337033172	הבית	1145
			ית	00003333000013102	הבית	1146
ת			הבי	0000312137033132	הבית	1147
ת		ה	בי	0000000137154112	הבית	1148
ת			בי	0000312137033132	הבית	1149
			הבקר	00003333000000000	הבקר	1150
			בקר	00003333000000000	הבקר	1151
			קר	00003333000013102	הבקר	1152
			הבקר	0000333337033173	הבקר	1153
		ה	בקר	0000000337154113	הבקר	1154
			בקר	0000333337033172	הבקר	1155
			קר	00003333000013102	הבקר	1156
			הברי	00003333000000000	הברי	1157
		ה	ברי	0000000337154113	הברי	1158
			ברי	0000333337033172	הברי	1159
			רי	00003333000013102	הברי	1160
					הבריחמ	1161
						1162
						1163
						1164
						1165

7 נ ס פ ח

						5616	בעיגולים
						5619	בעיון
1 06;	פ או ס	יחיד	זכר	עיון		5621	בעיון
						5626	בעיות
0 10;	פ או ס	רביא	נקבה	בעיה		5631	בעיות
						5633	בעיטה
						5640	בעויפות
						5647	בעיניהם
0 15;	נסמכ	רביא	נקבה	עין		5653	בעיניהם
	כנוי ג 3					5654	בעיניו
0 15;	נסמכ	רביא	נקבה	עין		5660	בעיניו
	כנוי ג 3					5661	בעיניו
						5668	בעיניו
0 15;	נסמכ	רביא	נקבה	עין		5674	בעיניו
	כנוי ג 2					5675	בעיניו
0 15;	נסמכ	י או ר	נקבה	עין		5681	בעיניו
0 15;	נסמכ	רביא	נקבה	עין		5679	בעיניו
						5685	בעליה
0 06;	נסמכ	רביא	זכר	בעל		5693	בעליה
0 08;	נסמכ	רביא	זכר	עלה		5694	בעליה
0 10;	נפרד	יחיד	נקבה	עליה		5687	בעליה

ארן	זכר	יחיד	פ או ס	17 ח	ארן
00011	030820	אמה הא למדת מארכי אמה אמה שני ארד החצר אמה באמה רי יוסי אוי אין תייל חמשים			
	ארכה	נקבה	יחיד	נפרד	1 ח1
	ארכה	זכר	יחיד	נסמך	17 ח0
00011	040201	חצר ארכה מאה אמה ורחבה חמשים אמה שני ועשית את חצר			
00017	041407	אנשבת בהן אבא ויאל אוי נותן ארכה כנגד ארכו של שלחן ורחבו כנגד רחבו של שלחן			
ארכו	זכר	יחיד	נסמך	כנוי ג 3	זכר יחי 17 ח
00003	040825	ארכו וילשים אמה כנגד עשרים קרשים ומוחזקיע באמצע			
00023	040301	ארכו אמה ומחצה ורחבו אמה גבהו שתי אמות שני ועשית			
00009	041307	ארכו וילשים אמה הא למדת מאהל רביעי של בית עולמים			
00007	041210	ארכו וילשים ורחבו עשר אמות שמלבישו לאהל על המשכן			
00003	040906	ארכו וילשים ואחת אמה כיצד אעמיד את הקרשים היה			
00017	041003	ארכו כנגד רחבו של שלחן הפל טפחים ומחצה מכאן			
00017	040305	ארכו ויל שלחן שנים עשר טפחים ורחבו ששה טפחים ולחם			
00017	040506	ארכו כנגד רחבו של שלחן הפל טפחים מכאן וטפחים			
00013	040501	ארכו וילשים אמות ומחצה ורחבו אמה ומחצה וגבהו אמה			
00017	040904	ארכו ממלא רחבו של שלחן רי מאיר אוי ארכו של שלחן			
00017	040208	ארכו ויל שלחן ורחבו כנגד רחבו של שלחן שני ונתת על			
00009	040507	ארכו וילשים אמה ורחבו עשר אמה ובית עולמים ארכו			
00023	041103	ארכו חמש אמות ורחי חמש אמות וגבהו וילש אמות שני			
00017	041302	ארכו עשרה ורחבו חמשה ולחם הפנים ארכו עשרה ורחבו			
00017	040501	ארכו וית אמות ורחבו אמה וגבהו אמה ומחצה שני			
00017	040503	ארכו עשרה ורחבו חמשה נותן ארכו כנגד רחבו של שלחן			
00023	040302	ארכו וכלו היה מצופה בזהב שני וצפית אותו זהב טהור			
00017	041405	ארכו עשרה ורחבו חמשה נותן ארכו כנגד רחבו של שלחן			
00003	041105	ארכו וילשים אמה ורחבו עשר אמות וגבהו כרחבו רי			
00003	040228	ארכו ויל אחד מן העליונים והתחתונים שש אמות ארבעה			
00013	040208	ארכו ויל כל אחי ואחד ששה טפחים ורחבו ששה ועובין			
00013	040114	ארכו ויל כל אחד ואחד ששה טפחים ורחבו ששה ועובין			
00011	041005	ארכו ויל כל אחד ואחד ששה טפחים ורחבו ששה ועובין			

00003	0409000	אמרי וגבתי כוחי ויזמי את העושים ה'.
00017	0410003	ארכו עשרה ורחבו חמשה נותן
00017	0403005	אמלא רחבו של שלוחו ר' ואיר אוי
00017	0405006	ארכו עשרה ורחבו חמשה נותן
00013	0405001	ארוך מעשה אמה באדבר
00017	0409004	אמאן וטפחים ואחצה אכא נמצא
00017	0402008	אבא שאול אוי נותן ארכה כנגד
00009	0405007	בבית עולמי אלא שאול עוגד
00023	0411003	הזהב ואמנת הפנימי אזור העולם
00017	0413002	טפחים הרי עמדה אכא אורו שלחו
00017	0405001	שלחו מעשה אמה באדבר
00017	0405003	עשרה ורחבו חמשה ולחם הפנים
00023	0403002	ומני ועשיית מזבח אבטר כטרת אמה
00017	0414005	רחבו חמשה טפחים ולחם הפנים
00003	0411005	האמאכו ומואנה היו עולמין גופו
00003	0402208	שבדרום אבל במערב אינו כל אלא
00013	0402008	שלמים ושנים שבדרום והלוחות
00013	0401104	שלמי ושנים שבדרום והלוחות
00011	0410005	באיחריהם ועמודי והמזנוטים

ארכו

זכר

יחיד

נסאכ

כנוי ג 3 נקי יחי 17 0

00013	0405003	הרי חמשה עשר טפחים והלוחות
00007	0409004	ועשיית חמשים קרסי נחשת וגוי
00003	0402205	ואחד חמש עשרה אמה נמצא השתי
00003	0407204	ושמים החתומי של דוח לדרום
00005	0403009	היו נראין במשכו כככבים בדיקע

וארכה

נקבה

יחיד

נסאכ

כנוי ג 3 נקי יחי 17 0

00007	0510001	עשרה יריעות או הנוצה של עזים
00003	0505302	היה אביא שחי מפופיות של זהב

וארכו

זכר

יחיד

נסאכ

כנוי ג 3 זכר יחי 17 0

היו נראין במשכן ככוכבים בדקיע ארכו של יריעות עשירים ושואנה אמות שני אורך היריעה

וארכה נקבה יחיד נפרד
וארכה זכר יחיד נסמך

1 01
0 17

כנוי ג 3 נקי יחי

עשרה יריעות או הנוצה של עזים וארכה של כל אחת ואחת שלשים אמה שני ועשית יריעות
היה אביא שתי מופיות של זהב וארכה של כל אחת אמה ואחצה ונותנין בחללו של קדש

051001
050532

00007
00003

וארכו

זכר

יחיד

נסמך

כנוי ג 3 זכר יחי

0 17

שם כותל אלא שני פסיו היו שם וארכו של כל אחד אמה ואחצה ושתי פרקיו של זהב היו

051222

00015

וארכו

זכר

יחיד

נסמך

כנוי ג 3 זכר יחי

0 17

איות רוחב צא אהם שלשים אמות לארכו של אשכנז ועשר אמות שנותן לאעברו של אשכנז

050607

00007

וארכו

זכר

יחיד

נסמך

כנוי ג 3 נקי רבי

0 17

ופחים ואחצה צא אהן ששה טפחים לארכו של לוחות וטפח אחד אקום הנחת העמודים ועליו
של ארון תחמי טפחים צא אהן ששה לארכו של לוחות צא אהן לספר תורה טפחים כדי שלא

050716
051410

00013
00013

וארכה
וארכה

נקבה
זכר

יחיד
יחיד

נפרד
נסמך

כנוי ג 3 נקי יחי

1 01
0 17

בחאשים זה לפני האהל הא עלת שארכה אמה ורחבה חאשים כרחב פתחה של חצר כך פתחו

051221

00011

וארכו

זכר

יחיד

נסמך

כנוי ג 3 זכר יחי

0 17

אמות ומה תייל חמש אמות לממדן שארכו עשירים אמה ורחבו חמש אמה וכן לפאת צפון אמה
שבאזרח חמש אמות הא למדת שארכו שלשים אמה

050914
050119

00011
00009

040304	00059	ישתדל לראת אם אפשר לשדך וכונית קבועה מאשלט
041128	00093	אפשר לשחטם שם ככבשים אין-הגה
041413	00057	ואי-אפשר עוד להחריש : י לעזאזל
040522	00058	אפשר , אמנם , לכרוך שויה אחרת , טובה יותר
040710	00028	ועוד צר על כי אי-אפשר , בדיוק כעת , קצת להצטנף וזה בתא החם הזה ,
020726	00052	שדמעות מאמאות לפתע עיניו , והוא אץ בלען אל תיכו ביחד עם גידוף חרוק-שיניים
020126	00115	ואל הרגע הממתין היה אץ רחמים לתפשו , לחטוף ולטעון ליזכות האמת שלו
031709	00089	י אולי אצא אני עם קובי
050517	00054	מלה , וכבר הוא משולב ביניהם וגם
080306	00047	עפרון וגם פנקס קטן ונטלם בראשי
060103	00072	ומיד סגר בלחיצת
061216	00016	אצבעות את הפנקס ופרף עליו את כפתור הכיס , במין
060225	00062	אצבעות יד אחת והפכה כה וכה
060824	00015	אצבעות ימין כשהגיע לקונצרטו לכינור
060802	00070	והחירו אצבעות מכותאות-טבק ושחורות-צפרניים , והעבירו
060215	00054	אצבעות מעופרות , ורמזי מליט בצד , שהיו צריכות
060105	00053	אצבעות נטויות , הלוד והתוכח בחום , מי אם לא
060302	00009	אצבעות נכפפות למנין , נפשקות לתמיהה , ומתקמצות
061026	00062	אצבעות רגליו ועד עקביו , ושר זמר מועם בחביון
060404	00106	אצבעות שמאל על כאילו המיתרים
040103	00058	אצבעות פצמית עוד ורעיאת צפרניים
040911	00073	אצבע אחת והתחיל מונה על-פיה , כפוף וזקוף , מה
040602	00118	אצבע אחת עד הכחל הצפורן
040105	00006	אצבע להעמיקה
041613	00009	אצבע לתוך שאגיתיו , ככה שיסתבר כי אינו אחרת אלא
040217	00009	אצבע
060607	00092	אצבע , י נשתלח שאל בגידי
040704	00063	אצילים , עתירי זכויות ונתק , וראניים
041522	00044	אצלה
040715	00052	אצלו וכוסס צפורן ידו
040218	00082	אצלו סדר
040611	00005	אצלו
040311	00012	י תמה נחום כשבא וישב
041218	00089	אצלו שמחה גדולה
		צמח והופיע אז
		אצלו קובי החבלן
		אצלו , אל תלכו כעת , או לעכב ,
		בתואנה זו או אחרת , את כרזילי , ולא אמר

הסבר לנספחים 6 – 9

נספח 6 – חלוקות דקדוקיות של המלה

כל שורת חלוקה בדף מכילה את הפרטים הבאים (מימין לשמאל):

1. מספר סידורי שוטף.
 2. המלה שיש לחלק אותה.
 3. המסכה הדקדוקית של החלוקה (הסבר ל"קוד" של המסכה ראה בנספח 5).
 4. המלה כשהיא מחולקת למרכיביה: אותיות השימוש, קידומת, גרעין, סיומת וכינוי.
- הער ה: כל מלה חדשה מופיעה בהתחלה כ"מלת כותרת", היינו ללא כל חלוקה, ולאחר מכן היא מופיעה מספר פעמים כמספר החלוקות הדקדוקיות האפשריות שלה.

נספח 7 – קביעת הערך של מלה

שורת הניתוח מסודרת כלהלן:

1. מספר סידורי.
 2. המלה לניתוח.
 3. הערך המוצע על ידי המחשב.
 4. אפיון דקדוקי של המלה: מין (נק' = נקבה) – מספר (יח' = יחיד; רב' = רבים) – סמיכות (ס = נפרד; ס = נסמך); פירוט הכנוי המצורף (אם ישנו) לפי גוף, מין ומספר.
 5. המחלקה של הערך (מ' 01 עד 22) ואפיון הכינוי (0 או 1).
- הער ה: במקרה של הומוגרמים, מופיעות ההצעות השונות בשורות נפרדות, תחת אותה כותרת.

נספח 8 – קונקורדנציה

הקונקורדנציה ערוכה במתכונת דומה – פחות או יותר – לקונקורדנציות הרגילות. לאמור: כל ערך חדש מופיע ככותרת ראשית מובלסת, ולידו מספר סידורי; בעקבותיו מופיעות המלים השייכות לאותו ערך – מסודרות בסדר אלף-ביתי, ולידן האפיון הדקדוקי המתאים (כפי שהוא מופיע בנספח 7). לאחר כל מלה כזו באות המובאות השייכות לה, כשליד כל מובאה מופיע (מצד שמאל) "האינדקס" שלה; במקרה זה: מספר הקטע, מספר השורה, ומספר המלה בתוך השורה. האינדקס יכול לקבל כמובן גם צורות אחרות (לפי פרק, סעיף, וכו').

נספח 9 – מובאות עם פיסוק

נספח זה מדגים את האפשרויות של עריכת מובאות על ידי המחשב, כשהטקסט נתון בצורה מפורקת. המלה העיקרית של המובאה מובלסת על ידי הופעתה בטור קבוע בדף. משמאל מופיע "האינדקס" של המובאה, המתאר את מקום הופעתה של המלה בתוך הטקסט.

תשובה

(למאמרו של מר חנוך ילון, לשונו כז-כח, 84-95)

א. "והנקודה שהיא באה בסגול למעלה, תורה על וי" (=חולם). הפליאתני פסקה זו שב-הורית הקורא: מה טיבו של "סגול למעלה", ומה ענינו אצל חולם? מר ילון לא מצא תיבת "סגול" במקבילות ופסק בקיצור: "בסגול" – שיבוש" (שם הערה 17).

ואולם חובתו של חוקר לשאול, מאין הרגליים ל"שיבוש" הזה. קל מאוד "להגיה" טקסטים ולומר: שיבוש. גם אני ציינתי, שלא מצאתי זאת בשני כתבי יד (לשונו כב, 27, הערה 72). אבל מהיכן צצה המלה המשונה הזאת ונתגלגלה לכאן? מה לו לסגול להודווג לחולם?

במאמרי שהזכיר מר ילון רמזתי לשני פתרונות להסברת השם "סגול" לחולם:

1. הסבר גראפי, שבעל הורית-הקורא היה רגיל בחולם של ניקוד ארץ-ישראלי עליון, ועל כן כינה את סימון החולם "סגול עליון" (לשונו כב, 27, הערה 72).

2. הסבר פונטי, שבעל מבטא טברני (או בבלי-תימני) הרגיש קרבה פונטית בין חולם שלו (ø) ובין סגול-צירי (e), ומשום כך כינהו "סגול עליון" (בית מקרא ה"ו, ע' 10).

את ההסבר הראשון פטרתי בקיצור: "מאחר שאין הוא מזכיר את הניקוד העליון הזה (=הא"י), אין הסבר כזה מתקבל על הדעת" – עכ"ל. אבל עכשיו אין השערתי ששערת רחוקה כל כך מלהתקבל על הדעת, שכן ביתניים נתפרסמו שרידים עתיקים של כתב-יד מנוקדים טברנית ובהם חולם ארץ-ישראלי: סגול עליון ממש. למשל בכתב-היד משרידי הגניזה, במדרש ויקרא רבא שפרסם מרגליות במבואו, ע' 72-73, מצאתי 8 מלים מנוקדות בחולם א"י (סגול עליון): חִטָּא 65 אֲדָם 1350, זֶה 3467, לֹאכֵל 2952, אֲכָלוּ 235, דִּפְרוֹסְפֵן 1241, שְׁוֹטִייה 12851, 353 (הניקוד מתקן את הכתיב). קטעים אחרים, של פיוטים ושל תרגום אונקלוס, שהודיע עליהם דיאס-מאצ'ו, גם בהם כמה סגולים עליונים כאלה בתוך ניקוד טברני (Vetus Testamentum 1957, Supplement IV, p. 31 §35). ושריד שלישי ידוע מכבר, הלא הוא השריד מן החומש שפרסם קאלה (Massoreten des Westens I, p.35).

הרי לך שרידים ברורים של הרגלי ניקוד א"י בתוך טקסט מנוקד טברנית. ואין זה מתמיה כלל. הלא הדעת נותנת, שלא היו מהפכות, אלא זמני מעבר משיטה לשיטה, וכל המעיין בכתב-היד רואה בעליל, כיצד שלטו הנקדנים בכל שלוש שיטות הניקוד בעת ובעונה אחת והשתמשו בכולן לפי הצורך הגראפי, לפי המקום הפנוי בשורה וכד' (ור' מה שהעירותי בבעיה זו בקרית ספר לג, 490 למטה). והנה אנו רואים, שדווקא שלוש הנקודות של החולם העליון הא"י האריכו ימים בתוך הניקוד הטברני, ומה תימה שהוא נקרא "סגול עליון"? מר ילון, כאמור, החליט "בסגול" – שיבוש". אני לא הייתי סבור, שצריך לשבש. וכתב-היד שנתגלו רק מוסיפים לי אישור, שלא היה מקום לנהוג קלות ראש בטקסט, אלא אדרבה, כפי שטענתי, המונח הזה – ציון "סגול" לחולם – אינו אלא עדות לקדמות הטקסט.

ב. ההסבר השני, הפונטי, שהצעתי שם הסתמך על המובא פעמיים בכתב-יד שפרסם גינצבורג: "א"י-מלאפום והוא חולם" – ובכן סגול חלום (ø) – לשונו כב, 27, הערה 72, עיין שם.

הרי לך שתי פנים ל"סגול" ש ב מ ב ט א (זה חולם וזה סגול כפשוטו), וגם שתי פנים ל"סגול" ש ב כ ת ב (זה מסומן למעלה וזה מסומן למטה). שני ההסברים האלה, שבמבטא ושבתב, אינם סותרים זה את זה, אדרבא, סבור הייתי, וכך נראה לי גם עכשיו, שהם משלימים זה את זה: שני ההגאים נחשבו בעיניהם קרובים ("אָי-מלאפום"), וגם סימניהם דומים: "סגול למעלה" ו"סגול תחתון".

אבל לדעת מר ילון "הסיק בנדויד מ'סגול' עליך" זה [שמר ילון רואה בו שיבוש] מסקנות תמוהות: עדות שהגה חולם קרוב לצירי כתימנים וכבבלים" (ע' 93, פסקה 18). האומנם מסקנותי "תמוהות" כל כך? דומה עליי, שלאחר כל המובא כאן מכתבי-היד ניתן הסבר כלשהו למה שניהם "סגול", גם שבמבטא וגם שבכתב. על כל פנים לא הציע מר ילון הסבר אחר: מה פירוש "אָי-מלאפום" לדעתו? אם מסקנותי תמוהות בעיניו, אנא ינסה דרך אחרת, או יאמר שאין לו לפרש; אבל פטור בלא כלום אי אפשר.

ג. ועוד טענתי, שלא דבר ריק הוא שבעל הורית-הקורא שוקד להגדיר את הסגול שלנו סגול "התחתון" (או סגול "הנפתח"). לשם מה נקט ציון זה לסתם-סגול? אין זאת אלא להבדיל את סגול "הנפתח" (a) מן "אָי-מלאפום" (b), וכן בכתב: את סגול "התחתון" מן הסגול "שלמעלה". ומה "תמוה" במסקנות האלה?

אבל מר ילון חושד בי, שבאמרי "סגול העליון" נתבלבלו לי סגול של הניקוד בסגול של טעמי המקרא, ואלה דבריו: "בוודאי נתכוון גם למראה המקום DIII ...; לא הוסיף ראיות לבסס את דבריו וטעה טעות קשה, בייחוד על שנסתייע בפסקה ... , ולא קרא את המשך הדברים" (ע' 39, פסקה 18).

זו האשמה חריפה למדיי, ותמהני, כיצד מר ילון ממחר להשמיעה בלי בדיקה, שמא בידו "הטעות הקשה", ולא בידי אחרים. לצערי עליי לומר, שלא אני בלבד את הסגול של הניקוד בסגול של הטעמים, אלא מר ילון הוא שנתחלף לו דף 1 DIII (המדבר בניקוד) בדף DIII (המדבר בטעמים), ותלה בי כוונה, ש"בוודאי נתכוונתי" – ואני לא נתכוונתי ולא כתבתי DIII, ולא עלתה על לבי: טעותו זו של מר ילון בקריאת מספר הדף היא שהביאה אותו לטעות את דבריו שבפסקה 18.

ד. "כנראה שכח מר בנדויד לעיין בתיאורים המפורטים (למעלה 13 – 17) – כלומר בתיאורי התנועות שב-ספר טעמי המקרא", במחברת התיגאן וכו'. אבל אני לא שכחתי כלל, וסבורני שגם מהבאותי ניכר, שאין לך כל שורה ושורה בספרים האלה שלא הפכתי בהן כדי לעמוד על פשוטן כמידת יכולתי. אלא שלצערי אין מסקנותי כמסקנותיו של מר ילון: מר ילון חולק עליי וסבור, שהגיייתו של בעל "הורית-הקורא" ספרדית הייתה, ולא טברנית, כפי שטענתי אני. ושתי ראיות בידו:

ראיה ראשונה, "המלכים הם ז' כעין נוטריקון והם א א א א א א א א א א" – ומר ילון מפרש: "נוטריקון" = דגם של 5 התנועות ה"ספרדיות" uieao כנגד 7 הטברניות. לדעתי הפירוש הזה דחוק ואינו מוכח כלל; והשנית, כיצד יפרנס את הציטאט הנ"ל: "המלכים הם ז' (7)", כעין נוטריקון [5=], והם א א א א א א א א א א" (שוב 7:). פתח ב-7, קופץ ל-5 וחוזר ומסיים 7 – הכיצד יתקיימו 3 הדיבורים האלה זה בצד זה? לדעתי, פירושם ייתכן על דרך הפשט: "כעין נוטריקון והם (= כלומר) א א א א א א א א א א" – ראשי הן של 7 הברות, והלא זה משמעו של "נוטריקון"; וסמה מכאן 5 וכל מבטא "ספרדי".

ראיתו השנייה: השער המיוחד הבא ללמד הבדלי קמץ/פתח והבדלי צירי/סגול מוכיח, שבעל הורית-הקורא מבטאו "ספרדי". זה נכון, וכבר עמדתי על כך באותו מאמר בבית-

מקרא, עמ' 16 [כה], וטענתי שהיא הנותנת, ששער זה אינו מגוף הספר, וגם מפני שאינו בכמה כתבי-יד ועוד מכמה טעמים. אף רמזי לאפשרות, שאולי "ספר הקמיצה" של רב האי גאון אינו אלא השער הזה. בין כך ובין כך, אם ייתכן ספק בשיכותו של כל הפרק "הספרדי" לכאן – ועל ספקותי אלה לא ראה מר ילון להגיב כלל – נמצאנו חוזרים לאופיו הטבירני של בעל הורית-הקורא; ולא "תיאור של הגייה אידיאלית" כסברת מר ילון (פסקה 15), אלא הגייה טברנית הלכה למעשה. טברנית ולא ספרדית.

ה. "ואלסגול מתל אלפתח, לאכן כפיף". הבאתי הגדרה זו לסגול ושאלתי מה פירושה שהסגול "קל" מן הפתח? במה "קלותו"? הנה בתיבה מלעילית כגון "צִמְח" איך נוכל לומר שהסגול "קל" מן הפתח? והלא הוא "כבד" ממנו בטעם ובכמות. אלא על כורחך אין הכוונה להבדלי כמות אלא להבדלי איכות. נמצא, שבטרמינולוגיה הזאת כפיף=קל=קטן=דק (בניגוד ל"שדיד") שימש בסולם האיכויות אצל המדקדקים הסורים, הערבים, היהודים והשומרונים. אלה היו טענותי בבית מקרא ע' 10, עיין שם.

מר ילון אינו מסכים לפירושי זה, ש"כפיף" כאן מתכוון לאיכות, והוא מביא ראיות ממקורות אחרים, שבהם "כפיף" לכמות (ע' 24, פסקה 19). אבל זה מן המפורסמות שאינו צריכות ראייה, וידוע שבספרות המדקדקים "כפיף"=קל פירושו תנועה קצרה. גם כל האסמכתות לכך שהביא בהערותיו 51, ועוד הרבה יותר מהן, כבר אספתי אותן בעצמי באותו מאמר וסידרתי ב-3 טורים מקבילים לשם הקבלת הטרמינולוגיה (שם, ע' 11-12); ולא באתי לחלוק על דבר זה. אבל כל אלה אינם ממין הטענה. שכן השאלה הייתה והוזה, מה פירוש ההגדרה: "ואלסגול מתל אלפתח, לאכן כפיף". מה פירוש "כפיף" כאן ולא במקומות אחרים. ועל זאת אין מר ילון מנסה להשיב. אם אין דעתו נוחה מפירושי, אגא יציע פירוש משלו: סוף-סוף במה הסגול "קל" מן הפתח?

ו. מה הגייתו של השווא בתחילת התיבה? אותו מחבר אומר: "אלשווא... יכר' מתל אלסגול כפיף". בהתאם לניל תרגמתי: "קל, כמו סגול" (והכוונה לאיכות); אבל מר ילון חולק עליי ומתרגם: "כמו סגול קל", אף טען כנגדי, שלא העתקתי כאן את המקור הערבי כלשנו.

לא פירש מר ילון מה כוונתו ב"סגול קל" ומסתבר שנתכוון לכמות: "כמו סגול קצר". אבל אם כן, תמהני אם פירש מר ילון את הטקסט הערבי כהלכתו: לפי איזה תחביר ערבי הוא מתרגם כך ופוסל את תרגומי? הלא אין כתוב כאן "יכר' סגול כפיף", אלא: "יכר' מתל אל סגול, כפיף" – זה פיסוקו ההגיני, וזה משנה את כל העניין מעיקרו. אם יודה מר ילון גם בטעותו זו, יצטרך לחזור בו גם מכל טענותיו ודבריו שבפסקה 19.

(לעניין "קלות" הסגול ומקומו בסולם התנועות)

§ 1. מקבילו של סגול בסורית המורחית הוא "זלמא פשיקא (= קלה)", ממש כאותו "כפיה" שנידון למעלה. אם נקביל את איכויות התנועות שבעברית, שבסורית ושבערבית אלו כנגד אלו, נוכל לסדרן בסולם אחד כגון זה:

בערבית:	בסורית:	במזרח	במערב	בעברית:
א' רפֿע (= הרמה)	אֶסְקָא, רוֹחָא ו' עֶצְצָא	א' דרך רום, למעלה ("מלך המלכים")		
a אֶ נֶצֶב (= הצבה)	זֶקְפָא פֶתְחָא	אֶ קִמֵץ "גדול" (= גבוה, רם)	אֶ פֶתַח "גדול"	
e אֵ אִמְאֵלָה (= נטייה)	זֶלְמָא פִשְׁיָא זֶלְמָא קִשְׂיָא	אֶ רֶבְצָא אֵרִיכָא (במתיחו)	אֶ פֶתַח "קטן", כִפִּי (= נמוך, שפל)	
אֶ חֶפֶצַּ (= השפלה)	חֶבְצָא אֵי חֶבְצָא	אֶ קִמֵץ "קטן"	אֶ שְׁחִיָּה, לִמְטָה (ראב"ע: "שפל")	

(לסיבת היעדרו של א' בסולם איחד את הדיבור במאמר אחר)

§ 2. מה שלפי תפיסתנו נקרא הגה "אחור" (o) ו"קדמי" (i,e), כלומר לפי מצב הלשון בחלל הפה, נחשב אז "גבוה" ו"נמוך", או "רם" ו"שפל", ובלשון המסורה למקרא: "מלעיל" ו"מלרע", כבסורית: "מן לעיל" ו"מן לתחת". החולם היה בראש הסולם ו"גבוה" מכולם; כנגדו החירק היה בתחתית הסולם ו"שפל" מכולם; ובתווך היה הפתח. בניקוד הסורי שבמזרח אף נקבעו הנקודות למעלה או למטה לפי מושגים אלה של גובה, ר' בלוּח. משני צדי הפתח היו תנועות-ביניים, שבהן לא "נפתח" הפה פתחון שלם (a) אלא "נקמץ", ובשני אופנים: הקמיצה ה"גבוהה" מן הפתח נקראה קִמֵץ "גדול" (= גבוה), והקמיצה הנמוכה מן הפתח – קִמֵץ "קטן" (= נמוך), כלומר e. בערבית לא היה לשתי תנועות-הביניים הללו מעמד בסולם, ולא נחשבו אלא כסטיות מן הפתח: העליון נקרא פֶתַח "שדיד" = חֶזֶק, ובכן גבוה מן הפתח הניצב, והתחתון נקרא "אמאלה" = נְטִיָּה, ובמושגי הסולם – נְטִיָּה כלפי מטה. וכן דברי אבן עזרא: "והקמץ הקטן נטוי אל החיריק" (צחות דף ה). בסורית אף הבחינו מדרגות ב"נטייה" הזאת כלפי מטה: נְטִיָּה "קלה" (= זֶלְמָא פִשְׁיָא, ä) ונְטִיָּה "חזקה" (= זֶלְמָא קִשְׂיָא, e), כלומר עוד יותר כלפי מטה.

§ 3. כל אחת מן התנועות שבסולם הייתה אפוא "גבוהה" (או "גדולה") משכנתה מכאן ו"נמוכה" ("קטנה") משכנתה מכאן. נמצא מה שנקרא "נטייה" מן הפתח כלפי מטה עשוי להיקרא גם "הרמה" מן החיריק כלפי מעלה: היו במזרח סוריה שקראו לתנועת ה"נטייה" (= זלמא, e) גם "אֶסְקָא"², כלומר עלייה מן החיריק, ומבחינים היו "יוד מִפְּקָתָא" (אֵי, e) לציין שהיא "מורמת" לגבי "יוד חביצתא" (אֵי, i) – הכל לפי נקודת המוצא ולפי הצורך להבחין בין שתי תנועות שכנות שהיו דומות במבט או בכתב של אותה לשון.

1. M. Bravmann; Materialien u. Untersuchungen zu d. Phonetischen Lehren d. Araber, p. 36'.

2. J. B. Segal: The Diacritical Point and the Accents in Syriac, pp. 35, 51, 153.

גם בעברית לא היה הגובה נחשב אבסולוטי אלא יחסי. הקמץ נקרא "מלרע" לגבי החולם, אבל לגבי הפתח נקרא "מלעיל"³. וכן הפתח: לגבי הקמץ נקרא "מלרע", אבל לגבי השווא (שכמוהו כסגול) – הוא נקרא "מלעיל"⁴.

48. ומכאן לעיקר עניינו, הוא הסגול. בעברית היה הסגול קרוב לפתח, אבל "נמוך" ממנו במקצת, ובכן נקרא אַ פתח "גדול" (גבוה) להבדיל מן אָ, שהוא פתח "קטן" (קטן בקומות הסולם). המושג "גדול" ו"קטן" לא שימשו אפוא למידת הזמן, לאורך ולקוצר, אלא למדרגת האיכות: גדול-קומה וקטן-קומה. וכן אתה מוצא אותה הגדרה משונה בכתב יד תימני: "ואלסגול מתל אלפתח, לאכן כ פ י ף"⁵. הגדרה זו קשה להולמה. אמנם אפשר להסבירה על ידי ויקה לניקוד הארצישראלי העליון, שבו סימן אחד לשוא ולסגול ($\dot{\text{ב}} = \dot{\text{ב}}$) ונמצא הסגול "קל" כמו שווא, ובניגוד לפתח. אף על פי כן אם נקח תיבה כגון צַמַח שיש בה פתח וגם סגול, וכי אפשר לומר שהפתח "כבד" והסגול "קל" ממנו (כספיה)? אלא על כרחך שבאמרו "כספיה" כוונתו לאיכות, לקטנות שבסולם, לשפּל.

5. מעין תסבוכת כזו אפשר למצוא גם בהגדרותיו של מדקדק שומרוני במאה ה"ג, שהוא מונה 3 אופני הגייה של הסיומת העברית "קָם:

a] שם התנועה: פתחה כברה (= פתח גדול);

1. \tilde{a} (= קָם) – בפתחה כברה מ כ פ פ ה, בפי אנשי שאם (= סוריה וא"י);

2. e (= קָם) – בפתחה צֶעֱרָה, בפי יהודי עיראק ובפי השומרונים;

3. i (= קָם) – בפי השומרונים "המשבשים" בדורו, וכן עד היום הזה⁶.

אם ויהיית 3 את האיכויות לפי כוונתו של אותו מדקדק, הרי שגם כאן אין "מלפספה" עניין לכמות אלא לאיכות, כלומר איכותו של סגול (\tilde{a}) מתמצעת בין "כברה" (a) מכאן, שהיא למעלה ממנו, ובין "צֶעֱרָה" (e) מכאן, שהיא למטה ממנו. נמצא הביטוי השומרוני "פתחה-כברה מ כ פ פ ה" כמוהו כביטוי הנ"ל: "ואלסגול מתל אלפתח, לאכן כ פ י ף", כמעט מלים שוות ובכוונה שווה: "כספיה" לדרגה באיכות.

6. סבורני שגם בטרמינולוגיה הסורית מאותו הדור המגדירה הפרשי מידה בתנועות e ועושה ניגוד של כמות בין e של הֶלֶקָא, קֶמְצָא (שהוא "ארוך") ובין e של דִּחַל, שֶקֶל, (שהוא "קצר")⁷ – גם באלה אין האורך עיקר אלא האיכות עיקר. אלא שלפעמים הפרש האורך בולט יותר ונקל לתפסו. כעין זה אתה מוצא בניגוד שבין $\text{mān} / \text{mēn}$: באמריקה מגדירים את

3. ר' במאמרו של גרץ ע' 351 (1881) MGWJ xxx. את תמציתו הביא קאלה בדקדוק של באואר וליאנדר ע' 94.

4. גרץ, שם ע' 348.

5. כריסטיאן גינצבורג: המסורה כרך ב (1885) ע' 49 טור שמאל למטה.

6. בן-חיים: עברית וארמית נוסח שומרון, ע' 142.

7. מובא בספרו הנזכר של סגל ע' 52 מתוך כתבא דצמחא (מהדורת מופרז ע' 229) מאת בר-עבריא (1225–1268). הלה מעיד על שתי התנועות הללו, שבמזרח מבחינים ביניהן בדגש ולא באורך, וחילוף הדבר במערב. סגל מביא שם בע' 31 עוד דוגמות אחרות מכתבי יד מזרחיים ומתקשה למצוא מה שיטת ההבחנה בין שתי התנועות אָ / אַ. לדעתי יש לראות באיכויותיהן הקבלה לאיכויות של ס ג ו ל וצירי כמסומן כאן בלוח; ובדומה לחילופיהם בסורית אפשר למצוא קצת הקבלה בחילופי סגול / צירי גם בניקוד הסיבירני לתרגום הארץ-ישראלי שנמצא בגניזה (Kahle: M. d. W. II 6–28). ולא עוד, אלא שקושי כעין זה כבר עמד לפני היירונימוס ואף אוריגינס: הלה סימן את כל קשת הגוונים של תנועות קצרות שבין a מכאן ובין i מכאן באות יוונית אחת e, וסימן נייטרלי זה הוא שנשתלט אחר כך בניקוד הסורי שבמערב ובזה פתר את הקושי שבהבחנת האיכויות.

ההפרש באיכות מפני ששניהם קצרים, אבל בדרום אנגליה שהפרש ביניהם גם באורך – מגדירים אותו לפי האורך, שהוא בולט יותר, ומתעלמים מן ההפרש שבאיכות.

§7. כל הדירוג המפורט והמדוקדק הזה בהבחנת האיכויות והמפליא בדיוקו הפונטי – עתיק ימים הוא, ובסוף המאה השביעית כבר מביאו החכם הסורי מ'אורהאי בסדר הסולם הנ"ל⁸ כדבר המובן מאליו, וייתכן ששרשו נעוצים בתורת היוונים⁹. וכשבא רב סעדיה גאון כ-250 שנה אחרי לקבוע את סדר התנועות¹⁰, כבר הייתה הסכימה ישנה ומגובשת משנים קדמוניות. ומעניין הדבר, שאין הגאון קורא לתנועה "חרפה", כמקובל בתורת המקצב הערבי, אלא "גנמה" (=טון), כמקובל אצלם בתורת המוסיקה. וגם בזה אין תמה. עוד מתחילת ימי הנצרות כבר היו תורות המסתורין במצרים מסמלות את סולם-הטונים בסולם של 7 התנועות היווניות¹¹, ומושגי שתי המערכות – המוסיקאלית והפונטית – נתקשרו זה בזה והיו לאחדים. על רקע הסולם הזה לא קשה להבין, משום מה היו המושגים "גדול" ו"קטן" שולטים דורות כה רבים במסורה ובדקדוק, עד שבא ר' יוסף קמחי ויחד את התואר "קטנות וגדולות" לכמות ולא לאיכות. ואגב, גם בסולם הטעמים היו קומות כאלה ובאותה טרמינולוגיה: "מהם קטנים מהם רמים" (דקה"ט § 17), וברור ש"קטנים" פירושו "שפלים" בסולם.

§8. בסורית היה הניגוד "גדול וקטן" (= גבוה ונמוך) מצטייר גם במושגי עובי: "עבא ונקד" (= עבה ודק), או במושגי רוחב: "פתא וקטן" (רחב וצר)¹², כלומר סולם האיכויות העולה מן i ועד o כאילו "מתרחב" כלפי מעלה ו"מצטמצם" ו"מתקטן" כלפי מטה. משום כך היו גם ביהודים שהיו קוראים לקמץ הגדול קמץ "רחב". וכנגד זה "קטן" "קטינא" בסורית היה משמעו: דק, צר¹³. אבל במחשבתם של אנשי המסורה היהודים, כאמור, היו תופסים "קטן" כמשמעו של השורש בעברית: שפל, נמוך.

§9. רק באחרונה בא ר' יוסף קמחי והנהיג טרמינולוגיה אחרת: תנועות "גדולות" ו"קטנות" לא במשמע של איכות (גבוהות ונמוכות), אלא בכמות (ארוכות וקצרות). חידוש זה לא היה יכול להיקלט בקהל, שהוא מחונך על המושגים הערביים של "גובה" התנועות. (בנו הרד"ק כבר מערבב את הסינונימים קטן-שפל לכמות הזמן¹⁴). אבן עזרא, מיועדו של ר"ק, עודנו מתפלסף בנובחה של תנועות, אבל ר"ק אינו מזכיר זאת כל עיקר, אלא עוסק בהפרשי אורך למעשה, כדי "לבאר דרך קריאתם".

אבל כפי שראינו¹⁴ אין הוא בא לגזור גזירות חדשות על מבטא התנועות להאריך או לקצרן שלא כמנהג, ומשום כך פרקו תמציתי כל כך, בלי יומרה של חידוש. אין הוא אלא מסכם את מנהגי הקריאה המסורתית של הספרדים ואת דעות המדקדקים – וביותר של חיוג

8. סגל, שם ע' 42.

9. גרביל, לשוננו יז 77.

10. ראה פירוטו את "עליות" וה"ירידות" בתרביץ כב 178–184, ואת המאמר על כך מאת הפרופ'

בן חיים: לשוננו יח 91–94.

11. ראה את הביבליוגרפיה ע' 59 למטה וע' 86 הערה 30: G. Reese, Music in the Middle Ages.

12. כך היא הטרמינולוגיה של יעקב מן אורהאי הנזכר בציטאט שהביא גרץ בעמוד 355 במאמרו הנ"ל

(בהערה 3). שאר מראי מקומות לציטאט הזה אצל סגל הנ"ל, ע' 38.

13. וכן התואר המקובל בדקדוק: "כריא" = קטן, צר, קצר, חלש = חולה וכיו"ב. ולענין "קטן" = דק:

ומא אריכן וקטין כול אצבעת ידיהא (מגילה חיצונית לספר בראשית, כ 5). כיון דהני קטין קליהו והני עב קליהו (ערכין יג) – ולשם כך הורשו קטני הלויים להיכנס לעזרה: כדי ליתן תבל בנעימה.

14. לשוננו כב: מניין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות?

– על ידי ניסוח ברור וסכימא פנוולוגית נאה בצורת חלוקה עשרונית: 5 גדולות כנגד 5 קטנות. זהו אפוא חידושו המהודי של ר"ק: (1) בקבעו את חומש התנועות הספרדיות ieau השתחרר מן הסכימא הטברנית (7 מלכים); (2) בקבעו את המונחים "גדולות וקטנות" השתחרר מן הטרמינולוגיה הערבית ("נח נסתר ונגלה"). בשתי הקביעות הללו – איכות התנועות ומידת ארכן – גילה למדקדקים סכימא פנוולוגית מפליאה בפשטותה, המאפשרת לבעל מבטא ספרדי לעפל את שיטת הטברנים ואת סימניהם – למרות השוני העקרוני שבין שני המבטאים. ואין תימה, שלאחר הרחבת דבריו על ידי בנו הרד"ק דחקה שיטה זו את כל קודמותיה, ורוב יהודי אירופה שלא ידעו ערבית דבקו בספרי הקימחים שדיברו אליהם במושגים מובנים ופשוטים. הגלגולים האלה בהשקפה ובטרמינולוגיה הם שהנחילו לנו את סבך השמות הנרדפים לתנועות. לשאר הנרדפים בהגדרת התנועות וגם לסולם הטעמים ראה בלוח המשווה שבבית מקרא א"ב (ה"ו) עמוד 11–12.

עובדות

ישר כוחו של עורך "לשונו" שהמציא לי, לנתינת דעתי, את תשובתו של מר בנדירד. אין לי לא רצון ולא צורך להרבות בוויכוחים. על פסקה ג, ד"ה זו האשמה חריפה, חייב אני להעיר.

מדבריו, שם, יוצא, שסילפתי עובדות ברורות: ציטטתי מה שלא כתוב והעלמתי עיני ממה שכתוב.

כל מי שעיין באותה הערה 19 שב"בית מקרא, יראה מה היא סיבת הדברים שכתבתי, ואי אפשר שנעלמה ממר בנדירד. לא היה גורע מכוח תשובתו ולא כלום, אילו ניסח את דבריו ברוח עובדה זו.

חנוך ילון

נוספות לעניין "כתאב אלמצותאת"

במאמר ב"לשוננו" כ"ו¹ ביקש פרופ' ש' אברמסון להוכיח, שהחיבור עלום שם בעליו "כתאב אלמצותאת", הנוכח בכתבי ר' יונה אבן ג'נאח, נתחבר בידי בעל המסורה אהרן בן-אשר ושאינו אלא ספר דקדוקי הטעמים. ראיה לדבריו מצא בקטע חדש מ"מגילת סתרים" לרב נסים גאון, שהוא עתיד לפרסמו כולו בקרוב, שבו נזכר בראש תשובה אחת "כתאב אלמצותאת לבן אשר נ"ע". מתוך ראשית התשובה, שאותה פרסם אברמסון במאמרו, אין לעמוד על תוכנו של הספר, וכנראה גם מהמשכה אין ללמוד דברים ברורים בעניין זה². אברמסון מנסה גלילות קשר בין "כתאב אלמצותאת" המיוחס בדברי רב נסים גאון ל"בן-אשר" ובין "כתאב אלמצותאת", הנוכח שלוש פעמים בעילום שם מחברו בכתביו של ר' יונה אבן ג'נאח³. שלושה עניינים מביא אבן ג'נאח מתוך כתאב אלמצותאת: א) ההגייה הכפולה של הרי"ש בפי אנשי טבריה⁴, ב) השתנות קמץ וסגול שבסופי שמות לפתח וצירי בסמיכות, ג) הסבר של דרש לפתחות הוי"ו של ואַמְתָּהוּ (ש"ב א, י), שהיה דינה להיות בקמץ. לשני העניינים הראשונים נמצאו לאברמסון מקבילות ברורות בספר דקדוקי הטעמים מהדורת בער ושטראק: לעניין א' –7, ולעניין ב' –37, 38, 39⁵. לעניין ג' לא מצא אמנם מקבילה מפורשת, אך ע"פ סעיפים אחרים במהדורת בער ושטראק אפשר, לדעתו, לדרשות ממין זה שיימצאו בספר דקדוקי הטעמים או שלפחות נמצאו בו בזמנו של אבן ג'נאח. עתה, משודע שכתאב אלמצותאת נתחבר בידי בן-אשר, ואחרי שנתברר שכתאב אלמצותאת שבפי אבן ג'נאח מחזיק עניינים המצויים בספר דקדוקי הטעמים לבן-אשר, הרי שכתאב אלמצותאת הוא ספר דקדוקי הטעמים. והשם "כתאב אלמצותאת" אינו שמו העצמי של החיבור העברי, אלא שם המתאר את תוכנו בלשון הערבית. עד כאן קיצור דברי אברמסון.

ואין דבריו נראים. עניין פתחות וי"ו ההיפוך שלפני צורות הפועל בעתיד גוף ראשון יחיד נזכר במפורש בדקדוקי הטעמים מהדורת בער ושטראק § 71, ולא היה צורך לבקש סמוכין לכך, שעניין מעין זה אפשר לו שידון בספר דקדוקי הטעמים. אלא שדווקא סעיף זה אינו

1. עמ' 24–27 "על שני ספרי דקדוק – א. כתאב אלמצותאת לבן אשר". וכן במאמר שני בלשוננו כ"ז, עמ' 66–68 "עוד על כתאב אלמצותאת".

2. זאת למד אני משתיקתו של אברמסון. הוא מזכיר רק הערה של ר' יעקב, אביו של ר' נסים, שהיא בעניין הטעמים.

3. פעמיים בכתאב אללמע בשערים ב', י"ח (מהד' דרנבורג, עמ' 29, 219) [ספר הרקמה, מהד' וילנסקי, עמ' לט, רלח], ופעם ברסאלה' אלתקריב ואלתסהיל (J. et H. Derenbourg, *Opusculs et Traité d'Abou*) בשער י"ח של כתאב אללמע מיוחס הספר ל"אלסופרים" (ור' להלן הע' 14), וברסאלה' נתכנה מחברו "צאחב כתאב אלמצותאת".
4. עי' לאחרונה ש' מורג, "שבע כפולות בגד כפרת", ספר ג.ה. טור-סיני, הוצאת החברה לחקר המקרא בישראל, ירושלים תש"ך, עמ' 207–242.

5. אברמסון (במאמרו, עמ' 27) לא ציין § 39, הדן בהשתנות סגול לצירי בסמיכות, אע"פ שבהמשך דברי אבן ג'נאח בשער י"ח של כתאב אללמע (שאותם לא ציטט אברמסון, שם, עמ' 24) נזכרת גם סוגיה זו מתוך כתאב אלמצותאת.

עולה בקנה אחד עם דברי בעל כתאב אלמצותא, שמביא אבן ג'נאח. וזה לשון § 71: "סדר קמצות. כל העבר על הפקודים ענינו עין מצרי, בר מן ואכסך משי (יח' טז, י).". הלשון קשה⁶, אך הכוונה ברורה – כל צורות העתיד בגוף ראשון יחיד וי"ו ההיפוך שלפניהן בקמץ, חוץ מתיבה אחת ויחידה במקרא, שבה הו"ו בפתח. ואילו בעל כתאב אלמצותא גרס פתח רק בו"ו "ואמתתהו" (יתרה מזו. אבן ג'נאח מוכיר גם תיבת "ואכסך", שפתחות הו"ו בה כפתחות וי"ו "ואמתתהו" ("אלעלה" פי אנפתאח ואו ואכסך מת'להא פי אנפתאח ואו ואמתתהו")⁷, אך מדבריו משתמע בבירור, שבעל כתאב אלמצותא לא הביא תיבת "ואכסך". אדרבה, אבן ג'נאח מנסה למצוא צידוק לכך, וסיום דבריו "ומא אטין תרך צאחב כתאב אלמצותא לד'כרה אלא אנ עלתה לא תג'ד לה פיה" מוסבים על תיבת "ואכסך"⁸. הרי סתירה מפורשת. ב-§ 71 בא פתח רק בו"ו "ואכסך", אך בכתאב אלמצותא שהיה לפני אבן ג'נאח רק בו"ו "ואמתתהו" יש פתח ובפירושו לא ב"ואכסך". אם כן שני חכמים שונים לפנינו, וזיהוי חיבוריהם אינו אפשרי.

דברים אלה אמורים במהדורת בער ושטראק של ספר דקדוקי הטעמים. אך מהדורתם מגובבת היא. הם לא ידעו להבחין בין ספר דקדוקי הטעמים ובין זולתו, והכניסו בה גם חומר רב אחר שנודמן להם. במהדורה חדשה של ספר זה, שתצא לאור בקרוב, יכול היה כותב הדברים האלה לקבוע ע"פ מקורות שבכתבי יד את תוכנו והיקפו של הספר, ובו אין זכר לכל שלושת העניינים, שהביא אבן ג'נאח מתוך כתאב אלמצותא. ממילא כל הזיהוי בטל מעיקרו.

אם נדון ע"פ המנוקד בכתב-יד התנ"ך של לינגרד⁹ B, הרי ניקד בן-אשר פתח בשתי ה'ות – ואמתתהו, ואכסך – ודעתו שונה אפוא הן מדעת בעל § 71 והן מדעת בעל כתאב אלמצותא⁹. גם בכתאב אלכ'לף למישאל בן עזיאל נמסר "ואמתתהו בפתח" בשם שני המלמדים, היינו גם לדעת בן אשר¹⁰.

ולעניין ההגייה הכפולה של הרי"ש. כלל זה נתייחס ע"י רד"ק לחכם אחר, לעלי בן יהודא הגזיר¹¹, ולא לבן-אשר. משנתברר ש-§ 71 במהדורת בער ושטראק, המכיל כלל זה, אינו שייך לספר דקדוקי הטעמים, שוב אין כל סיבה להטיל ספק בייחוס זה. הדברים אמורים אף בקטע

6. ע"י פירושו של בער למקום במהדורת בער ושטראק עמ' 60, הע' b—c. "עין מצרי" לא נתפרש שם כל צרכו, אך אין ספק שטמון כאן כינוי לשם התנועה "קמץ". נראה לי שכאן לפנינו מונח ל"הצרת" הפה ולקפיצתו (השווה קאלה בדקדוק העברי של באואר וליאנדר, עמ' 95), ואפשר שנתקצר כאן ביטוי מעין "מצר פומא". ולשון הצרת הפה אינו זר, השווה ירושלמי תעניות פ"ג ה"ו (סו ע"ד) בדברי ר' שמעון בן לקיש "אם סדרתה תפילה לא תהא מ'צ'ר פ'יך". ובעניינו "מצרי", ומוטב "מצר", אף הוא קיצור מן "מצר פה" או "מצר פום", שמשמעו קפיצת הפה, קמץ.

7. רסאלה אלתקריב ואלתסהיל, שם, עמ' 342.

8. אברמסון קיצר אף כאן (שם, עמ' 24) בהבאת דברי אבן ג'נאח, והשמיט את הדברים שלפני כן, ומתוך

כך מתקבל הרושם המוטעה כאילו דברי סיום אלה מוסבים על "ואמתתהו".

9. ועי' גם רד"ק בפירושו לשתי התיבות, וב"מכלול", מהד' ריטשנברג (ליק), מט ע"א—ע"ב. ובתנ"ך כ"י לינגרד מצויות עוד תיבות מסוג זה בפתח במקום קמץ, כגון וַיִּחַלְלָה (איוב ל, כו), וַתַּעֲבֹבָה (תה' קיט, קסג) ועוד. במקומות אחרים (כגון זכ' ח, י) אין המובן חד-משמעי וקבוע (עי' למשל בתרגום יונתן).

10. ע"י טקסטוס II (1962), עמ' כה. היעדר הערה על ניקוד "ואכסך" אין בו כדי להעיד דבר,

ומכל מקום אין מכך ראיה שבן-אשר ניקד אחרת מאשר בכ"י לינגרד.

11. ע"י "מכלול", פא ע"ב.

הגניזה שהביא אברמסק¹², שבו נתיחס כלל הרי"ש הכפולה לבעל "כתאב אלאחאן". אין כל אפשרות לקשור חיבור זה בשמו של בן-אשר, ולפי שעה אין בידינו אלא שמו של עלי בן יהודא הנזיר, שמזהים אותו ליהודה בן עלאן איש טבריה¹³.

אברמסקן השכיל להראות ש-כתאב אלמצותאת אינו שם פרטי של חיבור מסוים. המסקנה מתבקשת, ש-כתאב אלמצותאת שבפי אבן ג'נאח אינו ספר דקדוקי הטעמים, ושכינוי "אלסופרים", שבו מכנה אבן ג'נאח את בעל החיבור¹⁴ לא כיוון לאהרן בן-אשר. שמו של בעל החיבור נתעלם מאבן ג'נאח ומשום כך לא הוזכרו¹⁵.

עם זאת קיימת ועומדת עדותו של ר' נסים גאון על "כתאב אלמצותאת לבן אשר". אמנם אפשר שחיבר אהרן בן-אשר גם חיבור אחר נוסף על דקה"ט (אפשרות כזאת נדונה במהדורת דקדוקי הטעמים העתידה להופיע). אפשר גם שבחיבורו האחר הובאו כל אותם עניינים שמזכיר אבן ג'נאח, אבל ראיה לכך אין. ולפי שעה אין לנו לדון אלא על פי מה שענינו ראות (כדברי אברמסקן שם בעניין אחר). ראוי לעיון ההשערה, שהעלה אלוני¹⁶ ע"פ עדויות נוספות בכתבי יד, שבן-אשר זה שבפי רב נסים גאון אינו אהרן בן-אשר, כי אם משה אביו, אע"פ שעדיין אינה יוצאת מגדר השערה. חומר נוסף בעניין זה בוודאי יבהיר את הפרשה יותר.

12. במאמרו, שם, עמ' 27, הע' 16.

13. עי' ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות (וויזן תר"ך), עמ' קה-קו; מרקון ב-Encyclopaedia Judaica,

כרך 8, עמ' 956.

14. בכתאב אללמע, עמ' 219. למעשה אין הכינוי "אלסופרים" מוסב על כתאב אלמצותאת לבדו, שאילו כך, היה תמוה הכינוי שברסאלה "צאחב כתאב אלמצותאת" בלשון יחיד, אלא מוסב הוא על "כתאב אלמצותאת וג' ר' ה". אבן ג'נאח מדבר על עניין שזכרוהו הסופרים בספרים אחדים, וכתאב אלמצותאת הוא רק אחד מאלה.

15. דבריו של אברמסקן (שם, עמ' 27, הע' 17), שבכוונה תחילה לא הוזכר אבן ג'נאח את בן-אשר וכי הוא מזכירו רק כשהוא מזכיר גם את בן-נפתלי לצדו, אינם מסתברים. ועוד, שבן-אשר נזכר גם לעצמו בכתאב אללמע (עמ' 114) [ספר הרקמה, עמ' קלה] ובלי בן-נפתלי.

16. לשוננו כ"ו, עמ' 269-272.

ביטול דגש כפלן בגלל כפל קודם

בדקדוקו של צ' הר־זוהב, כרך ב' ספר א, פרק ה, עמ' 207, רשום כהאי לישנא: "מתוך הא תיות בגיד כפית אין נשמת הדגש לעולם, פרט לשלושה מקומות: מִבְּצִיר, מִגְּבֹרֶתָם, וְתִתְּצֹוּ - המדובר, כמובן, בשוואיות.

ייחודם של בגיד כפית משאר העיצורים בשמירה היתרה על הכפל גרם, כמובן, ע"י השוני באיכות שהכפל בהן מטיל לבין המוכפל והרפה. מניין, אם כן, ביטולו של הכפל גם באלה?

מאחר שלא נודמן לפניי עד כה שום הסבר לכך, תובא כאן השערה, שעלתה בדעתי לפני שנים, שהשמטת הדגש הכפלן בשתי התיבות הראשונות לא שרירות המקרה גרמה לה, אלא העובדה שלאות מ"ם שבראשן קדמה אות מ"ם בסיום התיבות שלפניהן (טוב עללות אפרים מבציר אביעור; בחתיתם מגבורתם בושים), לאמור, שהמ"ם שבראשן נכפלה, ואילו נכפלה גם האות שלאחריהן, היה מצטבר כפל כפול (ממבב, ממג), הקשה ביותר להגייה.

וכן נראה שהושמט הכפל בתי"ו של וְתִתְּצֹוּ, כדי למנוע גודש של ארבע תי"ן בזו אחר זו. (אבל כפל י"ד של וְתִתְּצֹוּ לא גרם להשמטת הכפל בתי"ו, כנראה משום שכפל י"ד אינו נשמע בבהירות גמורה, ומכאן, יש לשער, באו גם מקרי השמטתו ביד שוואית (אחרי היא הידיעה וכד').

וגם ניקוד הַגָּה ב' ראשונה קמוצה ושנייה רפה גרם כנראה ע"י הצורך למנוע כפל כפול. ג, הֶגֶג בקמץ נמצא רק בהפסק, ו' ראשונה פתוחה תמיד בנטייה. ויש לצרף לכאן גם את רפיון התי"ו בכתוב "וילך גִּתָּה", אף על פי ששנייתה של גת היא תמיד בדגש מחמת שרשה גת (באכדית: gintu): הִגְתִּי, גִּתָּה חסר, (גִּתוֹת) גִּתִּים. שכן דומה כי בצירוף "וילך גתה" נשמעה התכופות של קג (kgh) כעין כפל של אותו עיצור וילוני חכי אחורי. ולא כן: ים, יָם, יָמָה, יָמִים, יָמָה, הִיָּם, הִיָּמָה.

ברם הכלל חורג מנדר בגיד כפית, שכן השמטת הכפל לפני כפל נראית גם בתיבת לְמִלְכִּים (משלי לא, ד - פעמיים), בגלל אות למיד שבתיבת אַל שלפניה, וכן וּלְאֵם מְלָאִם, וגם תיבת לְמִנִּי (ישע' סה, יא), שהייתה ראויה להידגש כמו לְגִד שבצלע א' שם, אלא שהגודש של אותיות מ-מ-ל-מ שבתיבה שלפניה (וְתִמְלֵאִים) פעל להשמטת הדגש במים - גודש שמשקלו כדגש.

וכן הושמט בדגש בוא"ו בתיבת מְצֻרֹונֶיךָ בגלל באות צדי שלפניה, אם כי אין ספק, שבעיקרה באה הוא"ו דגושה תמיד.

נמצא שההגייה העברית בתקופת הניקוד לא הייתה נוחה לקיים דגש כפלן במקרים של תכופות עם כפל קודם באותו רצף. ואולי יש בהימנעות מהכפלת הכפל כדי להסביר את השמטת הכפל במים שבכינוי פֶּעַל (או פֶּעַל), שהיה גורם בהכרח להכפלת הכפל, ולוא גם בתכופות מסוסקת. ובדומה לכך ההימנעות מכפל בפועלי הכפולים.

ל"גלגולי לשון של העברית הטכנית"

(לשוננו, כרך זה, עמ' 252-266)

א

בפסקה הפותחת במלה "דרכון" מובאות הצעות שונות, שהוצעו ע"י חכמי לשון בדורות הקודמים למונח "פספורט" בעברית, אך לא נזכר כלל, מי חידש את המונח "דרכון", הלא הוא אפרים ברידא (עורך "מולד").

הנני להוסיף כי מר ברידא הציע מונח זה עפ"י הזמנתי, בהיותי שר החוץ, וכן הציע אז את המלה "אשרה" במקום וזה. שני חידושים אלה נכנסו מיד לשימוש במשרד החוץ, והם מקובלים כיום בפי הציבור ובעיתונות.

בערך "טלפון" לא נזכר המונח "שח-רחוק", שהוצע ע"י אליעזר בן-יהודה, ולא נקלט בשימוש הלשון.

משה שרת

ב

עמ' 253 (ערך "אבק-שרפה"): כִּרְד, המוצע במילון מארגל, וקְרִיד, הבא במילון לאור וטורטשינר, הקורא העברי עלול ליחסם לשורש העברי "ברד", ולא היא. ההצעות האלה מתייחסות למלה הערבית بَارِد, ואף על פי שגם בערבית ובלשונות-שם אחרות מצוי השורש "ברד", אין המלה מקורית בה, אלא היא שאולה מן הטורקית. על גיזרונה נחלקו הדעות; ע"י Encyclopedia of Islam, מהדורה חדשה, עמ' 1056-1057 (אני מודה לפרופ' אוריאל קד על מראה-מקום זה ועל תשובתו לשאלתי בדבר המלה הטורקית).

עמ' 254 (ערך "אטום = חלק"): המונח העברי היסודי והשלם הוא "החלק שאינו מתחלק", וכך נאמר בשתי המובאות מ"אמונות ודעות" ומ"מורה הנבוכים". זהו תרגום של המונח הערבי الجزء الذي لا يتجزأ. במקור הערבי של מורה הנבוכים א, א (בהוצאתו של י' יונבין, ירושלים תרצ"א, עמ' 76, שורה 4) כתוב בקיצור الجزء (= החלק), ואילו ר' שמואל אבן-תיבון תרגם כאן בצירוף המלא "החלק שאינו מתחלק". המונח העברי המקוצר "חלק" נמצא, למשל, במורה הנבוכים א, עא, כמובא במילון קלצקין. עמ' 256 (ערך "אלמתכת"): המונח מתכותן, שהביא קוסטרינסקי בספרו "חימה כללית", עמ' 11, בא שם ללא ניקוד, ונראה שאין לנקדו מְתָכֻתָן, אלא מְתָכֻתָן בחולם, והוא שם בנוי על צורת הריבוי מְתָכֻת בתוספת ם. קלצקין מנקד גם את שמות-התואר מְלָאכֻתִי, מְתָכֻתִי, מְדוּתִי, אותותי - כולם בחולם, ובערך "מלאכות" הוא מעיר בפירושו, שניקודו של בן-יהודה בשורק אינו נכון.

עלי איתן

ג

עמ' 253 (ערך "אבק שרפה") - המחבר ז"ל הביא בשמו של מארגל "עפר שרפה". אך זה נמצא כבר בספר "מעשי ה'" לר' אליעזר בן אליהו הרופא אשכנזי (1513-1586), בחלק "מעשי תורה" פרק כה (פרשת קרח), דפוס ווארשא דף סט ע"ג: "המלח סדומית, שעד עתה עושים ממנו עפר שרפה".

מאיר מדן

ב י ק ו ר ת ו ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

ספרים שנתקבלו באקדמיה

- אל-ביג, יחזקאל חי, כנף רננים, חרוזים, שירים ופזמונים, ניו-יורק, סיון, התש"ב.
- אל-ביג, יחזקאל חי, מזמור שיר, שירים ופזמונים, ברוקלין – ניו-יורק, 1960.
- אל-ביג, יחזקאל חי, מארם נהרים עד ירושלים, חרוזים, ברוקלין – ניו-יורק, תשכ"ג.
- בן-עזרא, עקיבא, לשונו של רס"ג, תדפיס מתוך ספר היובל לישראל אלפנבין. הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ג.
- בר-אילן, ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר-אילן, א'. הוצאת האוניברסיטה בר-אילן, רמת-גן, על ידי "קרית ספר" בע"מ, ירושלים, תשכ"ג.
- ויגרס-עטיה, מזל, (מלקט ועורכת): קובץ מאמרים ותגובות לשיפור לשוננו. הוצאת "אגודת שוחרי הלשון", מהדורה שנייה, ירושלים, תשכ"ג.
- ירושובסקי, חיים, פלאוויוס מיתריאדטס, דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך א', חוברת ג', תשכ"ד. (כנ"ל גם תרגום אנגלי).
- זהרי, מיכאל, ופינברון, נעמי, צמחיית ארץ ישראל בצירורים, הוצאת מוסד ויצמן לפירוטומים, ירושלים, תשי"ט.
- טארסקי, אלפרד, מבוא ללוגיקה ולמיתודולוגיה של המדעים הדידוקטיביים, תרגם יהושע בר-הלל, מוסד ויצמן לפרסומים במדעי הטבע ובטכנולוגיה, ירושלים, תשי"ז, 1956.
- טדסקי, גד, קוצר הכלל המשפטי ונאמנות הפרשן, דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך א', חוברת ד', תשכ"ד. (כנ"ל גם תרגום אנגלי).
- טור-סיני, ז'ה, באילו דרכים ובאיזו מידה להגיע לנוסחם המקורי של כתבי המקרא (הרצאה שנקראה ביום 21.2.61). דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך א', חוברת א', תשכ"ד. (כנ"ל גם תרגום אנגלי).
- ילון, חנוך, מבוא לניקוד המשנה, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ד.
- כשר, שמעון, פשוטו של מקרא, מבחר הפירושים על ספר בראשית בדרך הפשט מתוך תרגומים, ספרי חז"ל, ראשונים ואחרונים. א' פרשת בראשית. מכון תורת שלמה, ירושלים תשכ"ג.
- מני, יוסף סלימאן, איוב עם פירושו חדש ומחודש לאור השפה הערבית הצחה, ירושלים, תשכ"ג, הוצאת המחבר.
- מתמטיקה לטכנאי אלקטרוניקה, פרסומי הדרכה. חיל האוויר, יולי 1963.
- סיון (סילמן) ראובן, צורות ומגמות בחידושי הלשון העברית בתקופת תחייתה, מבוא כללי וחלק ראשון: הפועל. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים תשכ"ד.
- ספר זכרון לשלמה ס' מאיר, קובץ לתולדות יהודי איטליה, ירושלים-מילאנו, הוצאת מוסד שלמה מאיר, מכון למדעי היהדות, ירושלים, תשס"ז.
- ספר חנוך ילון, קובץ מאמרים, ערכו שאול ליברמן, שרגא אברמסון, יחזקאל קוטשר, שאול אש. הוצאת "קרית ספר" בע"מ, ירושלים, תשכ"ג.
- עלים לדוגמה של מילון לאדינו-עברי, הוצאת מכון בן-צבי, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשכ"ג.
- צרפתי, גד בן-עמי, מונחי המתמטיקה בספרות המדעית של ימי הביניים, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". ירושלים, תשכ"ד.

קאסאווסקי, ח'י, אוצר לשון התלמוד, ספר המתאימות (קונקורדנציה) לתלמוד בבלי, כרך י"ב (אות ו-ז), חברו הרב חיים יהושע קאסאווסקי, הוצאת משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל ובית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים, תשכ"ג.

שפירא, פ"ל, העורך **בן-ציון גרנדה**, מילון עברי-רוסי, (עם תוספת: דקדוק הלשון העברית מאת ב"צ גרנדה), מוסקבה, 1963.

תוספתא, זרעים, עפ"י כ"י וינה ושינויי נוסחאות מכ"י ערפוט, קטעים מן הגניזה ודפוס ויניציאה רפ"א בצרוף מסורת התוספתא ופרוש קצר מאת שאול בהר"ר משה ז"ל ליברמן.

הוצאת מכון מאיר לרבנינוביץ ע"י בית המדרש לרבנים באמריקה, ניוארק, תשט"ו.

תוספתא, מועד, כנ"ל. הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה בסיוע קרן משה (גוסטאו) וורצוויילר, ניוארק, תשכ"ב.

תוספתא כפשוטה, באור אריך לתוספתא מאת שאול בהר"ר משה ז"ל ליברמן. סדר זרעים, חלק א' (ברכות-תרומות). הוצאת מכון מאיר לרבנינוביץ ע"י בית המדרש לרבנים שבאמריקה ניוארק, תשט"ו. — כנ"ל, חלק ב', זרעים (שביעית — בכורים). כנ"ל, חלק ג', סדר מועד (שבת-עירובין). הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה בסיוע קרן משה (גוסטאו) וורצוויילר. ניוארק תשכ"ב. — כנ"ל, חלק ד', סדר מועד (פסחים-סוכה). — כנ"ל, חלק ה', סדר מועד (ביצה-חגיגה). **קונטרס תיקונים והשלמות לתוספתא כפשוטה**, סדר מועד, הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ניוארק תשכ"ב.

Aghmati, Zachariah Ben Juda, A Digest of Commentaries on Tractates Babha Kamma, Babha Meš'a and Babha Bathëra of the Babylonian Talmud, Reproduced in Facsimile ... Ed. Jacob Leveen. London The Trustees of the British Museum 1961.

Alinei, M. L., Dizionario Inverso Italiano, Mouton and Co., The Hague, 1962.

Avanesiva, R.I., (עורכת) Voprosy Teorii Lingvističeskoj Geografii, Moskva, 1962.

Beeston, A.F.L., A descriptive Grammar of Epigraphic South Arabian, Luzac and Company Ltd. London, 1962.

Brichto, Herbert Chanan, The problem of "Curse" in the Hebrew Bible, Society of Biblical Literature and Exegesis, Philadelphia, Pennsylvania, 1963.

Berkoff, N.A., English Structure and Exercises, Allman and Son Ltd. London, 1963.

Chernukhin, A.E., English-Russian Technical Dictionary, Foreign Language Scientific and Technical Dictionaries, Moskva, 1962.

De Tollenaere, Nieuwe Wegen in de Lexicologie, North-Holland Publ. Co., Amsterdam 1963.

English-Russian and Russian-English Dictionaries of Mathematical Terms, Akademija Nauk SSSR Moskva, 1962.

Georgiev, V., Issledovanija po sravnitel'no istoričeskomu jazykoznaniju, Moskva, 1958.

Gevirtz, Stanley, Patterns in the Early Poetry of Israel, Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 32, The Oriental Institute of the University of Chicago, University of Chicago Press, Chicago, Ill. U.S.A., 1963.

Giljarevskij, R.S., Grivnin, V.S., Opredelitel jazykov mira po pis'mennostjam, Moskva, 1960.

Guillaume, A., Hebrew and Arabic Lexicography, A Comparative Study, Offprints, Abr — Nahrain, 3, Leiden, 1963.

Index to vol. I-XIV of the Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine (1931-1950), Published by the Department of Antiquities and Museums, Ministry of Education and Culture, Jerusalem, Israel, 1964.

- Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptische Genootschap, "Ex Oriente Lux",** Leiden, 1964.
- Kazis, Israel, J.** The Book of the Gestes of Alexander of Macedon (Sefer Toledot Alexandros ha-Makdoni), A Mediaeval Hebrew Version of the Alexander Romance by Immanuel Ben Jacob Bonfils, edited and translated with introduction, and notes by Israel J. Kazis, The Mediaeval Academy of America, Cambridge Mass. U.S.A.
- Leslau, Wolf,** Etymological Dictionary of Harari, University of California Press, Berkely & Los Angeles. University of California Publications, Near Eastern Studies, Vol. I., 1963
- Matchkovski, G.I.,** Dictionnaire Français-Russe de Ciment et Béton, Moskva, 1962.
- Mifologičeskie skazki i istoričeskie predanija encev.,** Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1961.
- Popper, William,** History of Egypt. 1382-1469 Ad., translated from the Arabic Annals of Abu L-Mahasin Ibn Taghri Birdi, Indices, University of California Publications in Semitic Philology, Vol. 24, 1963.
- Pritchett, W., Hendrick,** Ancient Athenian Calendars on Stone, University of California in Classical Archaeology, Vol. 4, No. 4, University of California Press, Berkely and Los Angeles, 1963.
- Repertoire Bibliographique des publications de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts,** Monographies, spomenica No. 16 (1847-1959), Beograd, 1961; spomenica No. 21 (1960-1962), Beograd, 1963.
- Sansky, N.M.,** Frazеologija sovremennogo russkogo jazyka, Moskva, 1963.
- Schlippe, S.A., und Simizina, E.F.,** Deutsch-Russisches Wörterbuch für Geologie und Mineralogie, Moskva, 1962.
- Seneque consolation a polybe index verborum, relevés statistiques, par Delatte, L. Evrard, E. Liège,** 1962.
- Sravnitel'naja grammatika germanskix jazykov,** Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, tom I: Germanskije jazyki i voprosy indoevropejskoj areal'noj lingvistiki, Moskva, 1962. tom II: Fonologija, Moskva, 1962. tom III: Morfologija, Moskva, 1963.
- Starinin, B.P.** Struktura Semitskogo Slova, Moskva, 1963.
- Svenberg Emanuel:** Lunaria et Zodiologia Latina, Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborg, 1963.
- Tengstorm, Emin,** Donatisten und Katholiken, Gothoburgensia Studia Graeca et Latina, Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg, 1964.
- Teufel, Johann, Karl,** Eine Lebensbeschreibung der Scheichs 'Ali Hamadāni, Dissertation (Basel), Leiden, E.J. Brill, 1962.
- Traditionen und Aufgaben der Hallischen Musikwissenschaft.** Martin-Luther Universität, Halle-Wittenberg, 1963.
- Tschudin, Peter, Friedrich,** Isis in Rom, Dissertation (Basel), Keller, AG Aarau 1962.
- Voprosy sostavlenija opisatel'nyx grammatik (sbornik statej),** Izdatel'stvo SSSR, Moskva, 1961.
- Your Guide, A 12 Languages Phrase-Book,** Intourist, Moskva.
- Zedner, J.,** Catalogue of Hebrew Printed Books in the British Museum, Lithographic report, (original edition 1867), The British Museum, 1964.

כתבי עת וקבצים

- Acta Linguistica** Academiae Scientiarum Hungaricae. Akadémiai Kiado, Budapest, tomus XIII 1-4, 1963; XIV, 1-2, 1964.
- Acta Orientalia** Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, tomus XVI, fasc. 2, 1963; XVII, fasc. 2, 1964.
- Archiv Orientální** Československa Akademie ved Orientalni Ustav. Praha. tom 31, 1-4 1936; tom 32, 1. 1964.
- Computation Linguistics:** Computing centre of the Hungarian Academy of Science, Budapest No. 1 (1963); No. 2 (1964).
- Current Research and Development Scientific Documentation**, National Science Foundation, Washington, D.C. No. 11, 1964.
- Epigrafika Vostoka**, Akademija Nauk SSSR, tom XV — 1962; tom XVI — 1963.
- Filologičeskie Nauki**, Naučnije Doklady vysšej Skoly 1963, 2-4; 1964, 1.
- Harvard Theological Review**, Cambridge Mass. U.S.A. Vol. LVI, 1-4; LVII, 2.
- Hebrew Union College Annual**, Cincinnati, Ohio, Vol. 1963.
- Internationale Zeitschriftenschau für Bibelwissenschaft und Grenzgebiete**, Tübingen, Band IX, 1962/1963.
- Izvestija Akademii Nauk SSSR**, Otdelenie Literatury i Jazyka, Moskva, tom XXII, 2-5; 1963. XXIII 2-3, 1964.
- Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, London, 1963, 1-2, 3-4; 1964, 1-2.
- Kratkie Soobščeniya Instituta Narodov Azii**, Akademija Nauk SSSR, Moskva, nos. 39, 56, 64, 66, 67, 68, 72, 73.
- Leksikografičeskij Sbornik**, Akademija Nauk SSSR, Moskva, 1957, 1; 1958, 3; 1962, 5.
- Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos**, Universidad de Granada, Vol. X fasc. 1, 1961; XI, 1. 1962.
- Orientalia Suecana**, Uppsala, Vol. X, 1961, Vol. XI. 1962.
- Palestinskij Sbornik**, Vypusk II(74), Akademija nauk SSSR, Moskva 1964.
- Quarterly Review of Scientific Publications of the Polish Academy of Sciences**, the Ossolineum and the Polish Scientific Publishers, Warsaw, 1962, 4; 1963, 1, 2, 4.
- Revue de Linguistique**, Académie de la République Populaire Roumaine, Bucarest, tome VII. No. 2, 1962; tome XXVI, 2, 1962.
- Rivista degli Studi Orientali**, pubblicata a cura dei Professori della Scuola Orientale della Università di Roma, Vol. XXXVIII, 1-4, 1963; Vol. XXXIX, 1, 1964.
- Rocznik Orientalistyczny**, Zakad Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, tom XXIII, 2, 1962.
- Studia Orientalia**, editi Societas Orientalis Fennica, Vol. XXVIII, 1963, Helsinki.
- Transactions of Glasgow University Oriental Society**, Vol. XIX, 1961-1962, printed by Brill, Leiden, Holland.
- Vestnik Akademii Nauk SSSR**, Moskva, 1963, 4-12; 1964, 1-6.
- Vestnik Leningradskogo Universiteta**, serija Istorij, Jazyka i Literatury, Leningrad, 1963, vypusk 2, 8, 14, 20.
- Vestnik Moskovskogo Universiteta**, serija VII, Filologija, Žurnalistika, 1963, 3-6; 1964, 1-4.
- Voprosy Jazykoznanija**, Akademija Nauk SSSR, Moskva, tom XII, 1963, 2-6; tom XIII, 1964, 1-3.